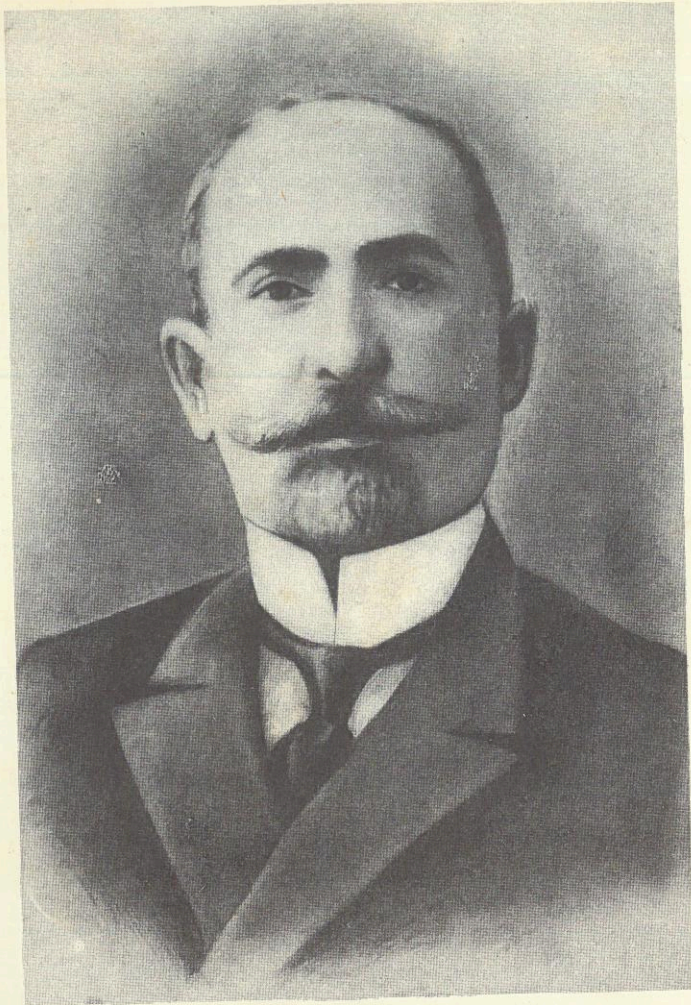

ФИРИДУН БЭЈ
КӨЧӨРЛИ

АЗӘРБАЈЧАН
ӘДӘБИЈАТЫ

2

Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасы
Редаксија-Нәширјат Шурасынын
ғәрары илә чап олунур

ФИРИДУН БƏЈ КƏЧƏРЛИ

АЗƏРБАЈЧАН
ƏДƏБИЈАТЫ

ИКИ ЧИЛДƏ

«Елм» нəширјјаты Бақы — 1981

ФИРИДУН БƏЈ КƏЧƏРЛИ

АЗƏРБАЈЧАН
ƏДƏБИЈАТЫ

ИКИНЧИ ЧИЛД

«Елм» нəширјјаты Бақы — 1981

Транслитерасија вә тәртиб едәни,
изаһлар вә гејдләрин
мүәллифи: Ругијә Гәнбәр гызы
Редактору: Әзиз Мирәһмәдов

© «Елм» нәшријаты, 1981.

К 70202—000
М—655—80 114—80

БАҲАР ӘЛҖАМЫ ВӘ ҺАЧЫ СЕЈИД ӘЗИМ ДӨВРҮ!
БАҲАР ШИРВАНИ — МИРЗЭ НӘСРУЛЛАҲ ИБН МӘРҲУМ ҺАЧЫ
ӘБҮЛГАСЫМ ШӘМАХИ «БАҲАР»

Мирзә Нәсруллаһ Баһар Шамаһынын ән мүгтәдир шаир-
ләриндән бириси һесаб олунур. Азәрбајҗан шаирләринин та-
рихинә аз-чох бәләдијҗаты оланлара Баһарын нами-мөһтәрә-
ми вә кәлами-дилпәзири мә'лум олмамыш дејил.

Нечә ки, сабигдә зикр олунду, Шамаһы шәһәри гәрибә
даһијәләрә кәһвареји-тәрбијә олдуғундан наши бәдиүл-ми-
сал² алимләр вә шаирләри вә әдиби-фазилләри өз ағуши-наз-
бәхшиндә бәсләјиб әрсеји-дүнјаја кәтирмишдир. Гүдәмала-
рындан ән бәркүзидә оланлары Хагани Ширвани, Саһиб
Ширвани³, Ағамәсиһ вә Нишат Ширвани вә гејриләри олдуғу
һалда, мүтәәххириндән дәхи мәрһум Мирзә Баһар Ширвани,
Молла Гәдир Ширвани, Бихуд Ширвани, Һачы Сејид Әзим
Ширвани вә Сабир Ширвани Азәрбајҗанын ән мө'тәбәр вә
мәшһур шаирләри һесаб олунур.

Мирзә Нәсруллаһ Баһар артыг тизфәһм, рәван тәб'ли, ис-
те'дадлы бир шаир имиш ки, кәмалатына лајигинчә вағиф ол-
маг истәјәнләр лазымдыр ол әдибин түркчә вә фарсча вә
һәтта франсызча вүчуда кәтирдији асари-нәфисәсини мүта-
лиә едиб, онун гүввәји-фикријҗәсинә вә үлүвви-мәрағиби-хәја-
лына бәләд олсунлар.

Баһари-намдар һичрәтин 1251-чи⁴ тарихиндә Шамаһы шә-
һәриндә тәвәллүд етмишдир. Пәдәри-мөһтәрәми Һачы Әбүл-
гасым силсилеји-түччардан нәчиб вә алитәб' бир шәхс имиш,

Баһар синни-түфулијҗәтдә мөктәбдә охудуғу вахт зәкавәт
вә фәтанәтилә чохларыны һејрәтә салармыш вә ушағлыгдан
ше'р вә гәзәл демәјә һәвәси вармыш. Белә ки, фарсча охудуғу
гәзәлләри түрк дилинә нәзмән тәрчүмә едәрмиш. О чүмлөдән
гәзәли-мәшһурдан:

Моған кәз данеје-әнгур аб мисазәнд,
Сетарәһа шекәнәнд, афтаб мисазәнд⁵

— бејтини белә тәрчүмә етмишдир:

Әнкур данәсин ки, әзәлләр шәраб үчүн,
Куја ситарәләр позулур афитаб үчүн.

Јенә мәшһур бејти:⁶

То ке, әз хордәне-меј лә'ле-ләбәт рәнкинәст,
Бәс сәбәб чист ке, меј тәлх, ләбәт ширинәст?!

— белә тәрчүмә гылмышдыр:

Кәр меј ичмәклә сәнин лә'ли-ләбин рәнкиндир,
Сәбәби бәс нәди меј тәлх, ләбин шириндир?!⁷

Чибилли фитрәт вә зәкавәти сәјәсиндә Баһар аз вахтда чох мә'лумата дара олмушдур. Фарс, әрәб вә түрк дилләрини камалынча тәһсил етмишдир. Мүәсири мәрһум Абдулла бәј Аси кими Баһар дәхи лаубали вә лагејд бир шәхс имиш ки, кефи истәдији кими азадә доланыб, һеч кәсин һөкмү фәрманна итаәт етмәзмиш вә өвгатыны ејшү ишрәтдә кечирәрмиш. Онун бу күнә риндисифәт доланмағыны дајысы хошламајыб вә бир гәдәр она пул вериб вә мајәмләкдән ихрач етдикдә шаир бәдаһәтән бу мәзмунда бир гит'ә демишдир:

Дајым мәни һәзрәти-Адәм кими
Бугда једим чыхартды чәннәтдән.
Беш-он түмән нәдир мәним карыма,
Шүкри-худа гуртардым миннәтдән.

Дајысындан алдығы мәбләғи бир аз мүддәтин зәрфиндә кәнарда хәрчләјиб, шәһәрә мурачиәтиндә һәмәсри олан Молла Гәдир Начи Ширвани илә көрүшдүкдә бу бејти бәдаһәтән демишдир:

Бир ајдан сонра кәлдим шәһрә, еј Начи, һилаласа,
Мәни ел лағәрү үрјан көрүб, мејл етмәди әсла.

Баһарын бәдиһәкулугда бинәзир бир шаир олдуғу мүхәм-мәси-мәшһури-атисиндән ашикарән мә'лум олура. Шамаһыда мәшһур Начи Ибраһим бәј бағында рүфәгалары Әндәлиб Кашани⁷, Начи Ширвани, Сејид Ширвани вә гејриләри олдуғда рәфигләриндән биринин һүзурда олмадығына көрә, хадими онун далынча көндәрдикдә биргәләмә јаздығы гәсидеји-бәди-һијјәсидир ки, белә башланыр:

Нешәст афтаһна, меје-чо афтаб ку?
Чо шод негаре-мәһлега, пијәлеје-шәраб ку?
Соруде-руд, меј коча, тәрәнеје-робаб ку?
Бечаме-боссәдин коча меје-чо лә'ле-наб ку?
Бечане-мән голамикә конун шетабе-кар кон.⁸

Чәһаләт вә тәәссүбүн, әләлхүсус, тәәссүби-чаһиланәнин дүшмәни олуб, онун көкүнү вә ришәсини газыб чыхартмағ үчүн мәһафилү мәчалисдә мәгаләләр вә көзәл нитгләр демәкдән әсла чәкинмәзмиш. Мәчалисдә сөзләринин һағг олмасыны шафи дәлилләр васитәсилә сүбута јетирәрмиш. Белә ки, бир

кәрә бир мәчлисдә мөвһумат вә әсатири-әввәлин бабында мү-баһисәјә киришдији вахт тәрәфи-мүгабилә сөз аңлатмағ үчүн бир мисал кәтирмишдир. Белә ки, дејибдир: «Әфәндилик! Инди мән бу дивара бир инәк шәкли чәкәрәм вә о инәкдән сизин үчүн сүд сағарам». Мүстәмеин иштијағи-тамам илә исрар етмишләр ки: «Чәнаб мирзә, лүтфән мәрһәмәт едир, бир бахыб сејр едәлим». Баһар чавабында демиш ки: «Бәли, әфәндилик, сизләр мө'тәгид олдуғунуз мөвһуматын әксәри бу гәбиләндир. Бунча тәфәккүр вә тәәггүл етмишиниз ки, дивара чәкилмиш инәк шәклиндән сүд сағмағ мәһал вә гејри мүмкүндүр. Бу пәјәдә сәдәләвһлүкдән сүд тәләб едирсиниз».

Нечә ки, зикр олунду, мәрһум Баһар мүәсири Абдулла бәј Аси вә Сејид Ширвани кими бәдәпәрәст олуб, чох ачығ вә хөвфсүз меји-набы тә'риф гылармыш вә бә'зи вахт Шейх Хәј-јам кими онун тә'рифиндә әндазәдән кечәрмиш. Нечә ки, бир мәчлисдә мүнасибәтән бу бејти охумушдур:

Баде вәһјәсто сәбукеш чәбрәил,
Һәр ке инра михорәд, пејгәмбәрәст⁹.

Әһли-мәчлис буну ешидиб күллән әлејһинә гијам едиб, ону тә'нү лә'н етмәкдән чәкинмәмишләр. Тәкфиринә үләмадан дәхи һөкм олунмушдур. Әлһәгг, Баһарын бу һалы бичарә Абдулла бәјин һалына чох мүвафиг кәлир. Һәр ики шаир зи-јадә хоштәб' вә ширинкәлам вә нәчиб вә хошхүлг олдуғлары һалда әсири-бадеји-күлфам вә шәраби-бәдфәрчам олуб, абру вә һөрмәтләрини итириб, тәб'и-рәванпәрвәрләрини бош шејләрин үстүнә сәрф етмишләр.

Јухарыда зикр олунан вәг'әдән сонра мәрһум Мирзә Нәс-руллаһ Ширванда артығ игамәт едә билмәјиб, тәрки-шәһрү дијар едиб Ирана мүсафирәт етмишдир вә Теһранда Нәсрәд-дин шаһа¹⁰ бир гәсидеји-гәрра тәгдим етмиш ки, мәтлә'и буну:

Шәбәм беналево рузәм гозәшт дәр тари,
Фәған зе кәрдеше-ни асемане-зәңгари*.

Гозәшт әз сәрә-бам афтабе-омр һәнүз,
Зе бәхте-хофте нәдарәм омиде-бидари.

Хәмиде шод гәдәм әз барә-моһнәте-әјјам,
Бәли, хәмиде шәвәд гамәт әз кәранбари.

Мәнәм сепеһре-гәмин шадәм ке, шәб та собһ
Сетареһәје-серешкәм конәнд сәјјари.

* Зәңгар — јашыл, көј мә'насындадыр.

Бу гэсидеји-гэрра васитэсилэ Мирзэ Нэсруллаһ шаһын хидмэтиндэ тэгэррүб насил едиб, һүзур шүэраларындан мэхсуб олмушдур вэ ахырда «Мэликүшшүэра» лэгэбини алмышдыр вэ она шаһын хэзинэсиндэн мөвачиб тэ'жин олунмушдур. Наман вахтларда шаир харичдэн бир мүэллим тутуб франсызча тэ'лим алмаға мөшгул олуб, бир аз вахтын эрзиндэ фирэнк лисаныны бир дэрэчэдэ камил өжрөнмишди ки, о дилдэ ше'р демэжэ дара олмушдур. О чүмлэдэн эрэбчэ, фарсча, түркчэ вэ франсызча дедији бир гэзэлдир.

Эрэбчэси:

Өја хиллэти гэд нэгэзил-уһуд,
Ауфэрти минһу јаумэ мөһсуд¹².

Фарсчасы:

Зе дәсте-фарағат ченан зар керјэм —
Ке эз диде чари конэд Зендеруди¹³.

Түркчэси:

Јетишмэзми налэм сэнэ, ја илаһи,
Дағытмазмы аһим бу чэрхи-көбуди?

Франсызчасы:

Ciel, où suis — je, où etais — je où serai — je ah?
Peut on supposer une nouvelle assez rude?
Chere amie. serai — je en etat de decouvrir?
Vous vestige en Est, Oveste, nord, sud?¹⁴

Мөшһур рөвајэтэ көрө, Мирзэ Баһар 1295-чи¹⁵ сэнэдэ Теһрандан Тэбризэ эзимэт гылмышдыр вэ бурада төөһүл ихтијар едиб сакин олмушдур. О вахтларда Тэбриздэ игамэт едэн инкилис сәфири илэ таныш олуб, сәфир шаирин елмү камалыны вэ әхлагы-һәсәнәсини көрүб онунла сәмими дост олмушдур. Тарихи-һичријјәнин 1300-чү илиндэ ки, миладын 1883-чү сәнәсинә мүтабигдир, аләми-бәгаја реһлэт едиб вэ «Мөгбәрә-түшшүэра»да вәтәндашы Хаганинин һәмсајәлијиндә дәфн олунмушдур...

Вәфатындан сонра рәфиги олан инкилис сәфири мәрһумун түркчә, фарсча вэ франсызча олан тәрәнәләрини вэ әсәрләриндән бә'зини әманәт тәриги илэ алмыш ки, Лондон шөһәриндә тәб' етдирсин, вәли табәһал ондан бир хәбәр вэ ни-

шанә јохдур. Анчаг мәрһум Баһарын тәрчүмеји-һалына даир мә'луматы мөһтәрәм һачы Сәфдәр Ширвани чөмлөшдириб лүтф үзү илэ бизә көндәрмишдир. Ол чәнабын јазмағы илэ шаирин әлһал әлдә олан әсәрләриндән мөшһуру бунлардыр: түркчә — «Гәзәлијјат»ы, фарсча — «Дивани-гәсаиду гәзәлијјат»ы вэ «Төһфәтүл-Ирагејн» адлы мәнәвиси вэ «Нәркис вә күл» адлы бир китабы вардыр ки, һеч бири һала тәб' олунмамышдыр. Бу әсәрләрин һеч бириси бизим нәзәримизә чатмајыбдыр. Бу анчаг бир нечә гәзәлијјат фарс лисанында бизә Агаәли бәј Әфәндијев «Насеһ» тәхәллүс көндәрибдир ки, чап олунур.*

Гәзәли-Баһар:

Немигујәм ке, дел әз дәст киро шад кон мара,
Әкәр бини зе па офтадеира, јад кон мара!

Бечан дадән нәхәһәм шекве кәрдән әз чәфаје-то,
Төвани һәр че, еј намеһребан бидад кон мара!

Нәгофтәм гејрра әз рәһм кон омидваре-ход,
Тора гофтәм ке јек шәб гуш бәр фәрјад кон мара!

Бехун бало пәрәм дәр кеш әкәр зе азаре-мән шади,
Беналәм кәр зе чоурәт, әз гәфәс азад кон мара!

Бәһәсрәт та кеј, еј һәмашијан, сәр зире-пәр манәм,
Ходара, рәһбәри бәр ханеје-сәјјад кон мара!

Бөвәд та кеј деләм хун дәр вәсал әз олфәте-гејрәш,
Кочаи, еј шәбе-һечран, бија, емдад кон мара!

Конәм та чәнд әз то чон Бәһар езһаре-нашади,
Бәһани гаһ-гаһи әз неһани шад кон мара!¹⁶

Әјзән гәзәли-Баһар:

Рузе-вәсләст, ходара, бекош әз наз мара,
Баз бәр һәсрәте-дидар мәјәндаз мара!

Ба һәме чоуро чәфа сује-то ајәм че конәм,
Бегозарәд дел чон кәште беход баз мара.

Аһ әз ин шивеје-сәјјад ке әз сәнкдели,
Бешкәнәд бало дәһәд рохсәте-пәрваз мара.

Чәј дарәд ке хода ханәмәт, еј мөһ ке, ченин
Һәр нәфәс микрошијо зенде кони баз мара.

* Агаәли бәј чәнабларынын бизә артыг һүсни-хидмәтләри олубдур вэ Шамаһы шүәрәсынын сејр-сүлукуна даир бә'зи мүһүм мә'луматы ол чәнабын һәмјијәти илэ кәсб етмишик. Буна бинаән мүнасиб мөғам билиб бурада ол чәнаба изһари-мәмнуниијәт гылмағы көзәл вәзифәләримиздән өдд едирик.

Че гәдр наз бе мән микони эз коштане-мән,
Кәрден зенде мәкәр, еј боте-тәнназ, мәра?!
Беченин дидеји-керјано рохе-зәрде-Бәһар
Ашекара нәшәвәд чон бечәһан раз мәра.¹⁷

Әјзән гәзәли-фарсији-Баһар:

Рихти, бәрһәм зәди кисуји-әнбәрфамра,
Баз росваје-чәһан кәрди мәне-бәднамра.

Шод мошәввәш эз деләм золфе-то, ари, мишәвәд
Эз тәпидәнһаје-морғ ашофтекиһа дамра.

Вә'де дади собһ бәр вәсләм, мәкәр данестеи
Һечре-то бәр мән бәрабәр кәрде собһо шамра?!
Гофтәмәш: Симинбәрәтра хаһәм әндәр бәр кешид,
Гофт: Ро, эз дел борун кон ин хәјалә-хамра.

Кәр бесурәт бәр то манәд сурәте-ботһаје-Чин,
Вачеб амәд сәчде кәрдән бә'д эз ин әснамра.

Һендује-золфәт әкәр зин гуне гәсде-дин конәд,
Сәчдегаһе-кофр сазәд геблеје-есламра.

Чон кони бәр мостәһәгган бәхше-не'мәтһаје-һосн,
Бәр Бәһаре-хәстәдел әввәл бедеһ дошнамра¹⁸.

Гәзәли-фарсији-Баһар:

Шәвәд бехак неһан собһе чон шәраб дәр әјәд,
Сетаре челве нәдарәд чо афтаб дәр әјәд.

Зе шәрм маһ кешәд сәр бехак пирәһәне-собһ,
Шәби ке маһе-мән эз хане бинегаб дәр әјәд.

Зе дидәнәт рәвәд эз диде кәр серешкәм, әчәб нист,
Дәр афтаб чо бини зе диде аб дәр әјәд.

Зе шәрһе-гессеје-золфе-то шәб нәхосбәм әкәр че
Дераз шод чо һекајәт зе диде хаб дәр әјәд.

Мәкәр зе чине-до золфе-то кәрде нафе гошаји
Ке эз нәсиме-сәһәр бује-мешке-наб дәр әјәд.

Зе керјеәм лабе-лә'ләш шәвәд бе хәнде гошуде,
Бәли, бехәнде гол эз керјеје-сәһаб дәр әјәд.

Зе јаде-хује-рохәш шод Бәһар тәб'гозари,
Чо гәтре дәр сәдәф офтәд доре-хошаб дәр әјәд.¹⁹

Әкәр фарс әдибләринин ән мәшһур вә камили бу гәзәлләр-
дән һәр бирини мütалиә едиб диггәт јетирә, анладығымыза

көрә, јенә дә тәшхис едә билмәз ки, бунлар түрк оғлунун кә-
ламыдыр. Бундан мә'лум олур ки, мәрһум Баһар фарс дили-
нин шивәсинә вә үсули-иншасына бир дәрәчәдә бәләд имиш
ки, ону өз ана дили кими билирмиш.

Баһарын бу гәзәлләри мүасири олан Гаанинин вә саир
мәшһур фарс шаирләринин кәламына бәнзәјир. Хагани Шир-
ванинин сәфәһати-Иранда о гәдәр ады вә шөһрәти јохдур, нә
гәдәр ки, Баһарын наму нишаны вә еһтирамы зијаддыр.

Фарслар өзләри играру е'тираф едирләр вә Хаганинин
ше'рләрини охудугда дејирләр: «Бује-торк миәјәд».²⁰ Вә ла-
кин Баһарын кәламына о гәбил иснадат верилмир.

Чинас, ејһам, тәшбиһат вә истиарат исте'малында Баһар
мәрһум Гаанијә бәрабәр имиш. Бу гөвлүмүзүн тәсдиги үчүн
ахырынчы гәзәлдән бир нечә бейтләрин тәрчүмәсини бурада
кәтирмәји лазым көрдүк: Күнәш доғуб асман үзрә түлу ет-
дикдә улдузларын чилвәси позулуб, нәзәрә кәлмәдији кими,
шәраби-күлфам дәхи мәчлисә кәлдикдә тәсбей тарлары көз-
дән дүшүб мәһвү набуд олур. Сәнин нурани үзүнү көрдүкдә
көзләримдән јаш ахмағы тәәччүбүнә кәлмәсин, зира ки, кү-
нәшә һәр кәс бахса, көзләриндән су ахар. Сәнин мүәттәр вә
узун сачынын гиссәсини шәрһ етдикдә кечәләр сабаһа кими
јатмадығым ондандыр ки, һекајәт тул чәкдикдә көздән јуху
кедәр. Мәним ағламағымдан онун лә'лә бәнзәр додағлары
хәндә едиб күл кими ачылыр, јә'ни мән ағладыгча никарым
күлүр. Бәли, бунда тәәччүб јохдур, һәмишә көј үзүндә булуд
ағлајанда чәмәндә күл хәндә едир вә һакәза.

Баһарын түрк дилиндә јаздығы ше'рләрдән бир нечә гә-
зәлләри әлә дүшдү ки, бурада дәрч олунур.

Гәзәл:

Меј нури чилвә ејләди чами-бүлүрдән,
Чами-бүлури көр ки, ләбаләбди нурдән.

Рухсарын атәши мәни јандырды дурдән,²¹
Әлбәттә, јандырар, дүшә күн көр бүлүрдән.

Наз илә бир хурамә кәл, әмватә гыл күзәр,
Та «мәрһәба!» сәси кәлә әһли-гүбурдән.

Заһид сөзилә ким бүти-мејханәдән кечәр,
Өзү көрәк кечирми беһишт илә һурдән?²²

Ол бивәфа тутармы вәфа илә дәстими,
Басмаз ајағыны көзүмә чүн гүрурдән.

Мејханәјә Баһар гүрур илә мејл едәр,
Заһид гүсура мејл гылыр [ким] гүсурдән.

Гәзәл:

Зүлфүн кими гаралды көнүл дуди-аһ илә,
Ешгиндә иддиә едәрәм бу күваһ илә.

Нетсин о тари-зүлфүнә бу ган олан көнүл,
Мүмкүнмүдүр бачармаг о зүлфи-сијаһ илә?!

Һәр кушәсиндә көзләринин мин бәлә јатыб,
Нечә чан алмасын белә көз бир никаһ илә?

Лүтф илә јығды сүн'и-гәза һүсни-рујинә,
Нечә ки, бағбан күлү бағлар кијаһ илә.

Мүжкан сәфини синәмә чәкмәк рәва дејил,
Кәлмәк хәрәбә мүлкә нә лазым сипаһ илә?!

Фикри һәмишә ганыны төкмәкдир ашигин,
Мухтардыр, нә етмәк олур падишаһ илә?

Мејханәјә Баһар кириб «ја сәнәм» дејир,
Заһид кирәндә Кә'бәјә јүз «ла илаһ»²³ илә.

Гәзәл:

Һәр ким ки, һичри-јар илә дүшсә димағдән,
Һеч ачылырмы көнлү онун сејри-бағдән?

Сордум сорағыны, дедиләр гејрә јар олуб,
Еј каш лал олајды дилим бу сорағдән.

Өлмәкдән өзкә јох мәнә ешгиндә бир вүсул,
Пәрванә јанмағын севәр анчаг чирағдән.

Бир лалә үзлү јар чәкиб дағ синәмә,
Ја рәб, сән етмә синәми хали бу дағдән!

Јетдикдә күл додағына меј билмәзәм алып
Мејдән додаг нәш'әни, ја меј додағдән?!

Сәнсиз әкәр баһар ачыла истәмәз Баһар,
Нә гөнчә бағдән ачыла, лалә дағдән.

Гәзәл:

Ач гара зүлфүнү та сәфһеји-рухсары тута,
Хош олур сүнбүл әкәр ачыла күлзары тута.

Һәр заман мүшки-Хитадән иј оғурлар зүлфүн,
Мөһтәсиб һаны ки, бу дүзди-хәтакары тута?

Билмәјирсән нечә мин ашиг олуб зүлфүнә бәнд,
Зүлф галмаз сәнә кәр һәр бири бир тары тута.

Һич инсаф дејил, зүлфүнә чаным гурбан,
Мән дурам, өзкәләр ол түрреји-тәррары тута.

Горхум олдур ки, көрә зүлфүнү заһид накәһ,
Бурахыб сүбһеји-сәдданәни, зүннары тута.

Нә әчәб етмәсә ол шух мәнимлә көфтар,
Нејләсин, јох о гәдәр ағзы ки, көфтары тута.

Јалвара-јалвара зүлфүн нә олур тутса Баһар,
Чох әчәб санмајын әфсункәр әкәр мары тута.

Гәзәл:

Лә'ли-ләбин ки, хәлг дејирләр шәраб она,
Хасијјәти-шәраб тапар јетсә аб она.

Ширин ләбин ки, лә'л үрәјин ганә дөндәриб,
Јохдур үзүндә ганы, дејән лә'ли-наб она.

Көрмәк шү'и-аризини кимдә таби вар,
Битаблыг едиб нә салырсан нигаб она?!

Күндән-күнә саралды, көрүб һүснүнү јенә,
Кирмәз јерә ки, гаршы чыхар афтаб она.

Нәфји-вүчуди-нөгтеји-мөвһум едәр һәким,
Ағзын дејәјди каш ачылыб бир чаваб она.

Заһид ки, ешги күфр дејиб һөкм едәр, Баһар,
Иманә кәлмәз, охујасан мин китаб она.

Гәзәл:

Тутсам шәрабы кәр ләбинә тај, һарамдыр,
Кәр нөгрә сөјләсәм тәнинә, һәрфи-хамдыр.

Рухсарын үзрә зүлфүнә бахдым о гәдр ким,
Көрдүм ки, күн гүруб ејләјиб, вәғти-шамдыр.

Маһи-тамам сәһв илә бир күн дедим сәнә,
Һәр кәс ешитди, деди: бу сөз натамамдыр.

Залым, бу гәдр көнлүмү ган етмәјин нәдир,
Ган етмәдим, дедим ләбинә лә'л, намдыр.

Заһид билirmi һич мијанын һекајәтин,
Назик сөзү нә билсин о кәс ким, авамдыр.

Заһид, тәвафи-Кә'бәни гој, бир күзар гыл,
Мејханә ичрә көр нә сәфалы мөгамдыр?!

Дедим ки, шәһддир ләбин, еј чаны чисминин,
Деди: көрүн Баһар нә ширинкәламдыр.

Дердим о мәст көзләринин чох бәласы вар,
Көрдүм о гара зүлфү онун да хәтасы вар.

Һәркиз беһиштә мејл еләмәз, һури истәмәз,
Һәр ашигин ки, сән кими бир дилрүбасы вар.

Дерләр баһадыр ағзына чан, билмәзәм нечүн
Бу јох олан шејин бу гәдәр чох баһасы вар?

Мүжканын илә чешмини кәр сорсалар нәдир,
Бимар пири кәр ки, әлиндә әсасы вар.

Бир наз илә хурамә кәл, еј сәрв, та көрәк
Һүсн ичрә һансы сәрвгәдин иддиасы вар.

Јох ејби кәрчи һичрин илә өлмәкин, вәли
Чешмин көрәндә өлмәкин өзкә сәфасы вар.

Фәхр ејлә ким, гуламынам, еј хубләр шәһи,
Һансы шәһин Баһар кими бир кәдасы вар?

Мәрһум Баһарын түрк лисанында јаздығы башга кәлам-
ларындан, мәәттәәссүф, әлә кәтирә билмәдик. Онларын вәси-
тәсилә шаирин гәдрү гијмәти вә дәрәчәји-кәмалү тәб'и-ше'риј-
јәси даһа да артыг тәһгиг вә тә'јин олунарды.

Шамаһы шүәрасынын мүтәәххирининдән олуб кечмиш әср
әваситиндә, јә'ни тарихи-һичријјәнин 1240—5-чи²⁴ илләриндә
һали-һәјәтдә вар имиш вә Баһар Ширвани илә нечә дәфәләр
бир бәзмдә олубдур. Баһар онун, елмү кәмал саһиби олмаға
көрә, хатирини әзиз тутармыш. Начинин әш'арү асарындан
бир чоху мүфти әфәндинин «Мәчмүә»синә дахил олубдур ки, он-
лардан әксәри гәзәлијјат гисминдән ибарәт олан ше'рләрдир.
Бу гәзәлләрдән Начи әфәндинин мүтләг бир мәсләкдә давам
етмәси анлашылмыр. Онлардан бә'зисиндә шаир анчаг меји-
күлфамдан вә ешги-јардан бәһс едиб өзкә бабда сөз сөјләмир
вә бу гисим кәламларынын бир нечәсиндә мөтләби о гәдәр
ачыг вә хөвфсүз сөјләјир ки, онун һәгиги мејпәрәст вә ринди
олмасына шәкк галмыр. Мәсәлән, бир гәзәлиндә дејир:

Әкси-рухи-сағи көрүнүр бадәдә, олдур
Баис һәвәсим бадеји-күлфамә дүшүбдүр.

Ејб ејләмә, еј Начини мејхарә көрән кәс,
Јенкичә киши шивеји-исламә дүшүбдүр.²⁵

Бә'зи гәзәлләриндә Начи мө'минү мүтгәги вә һәгиги мү-
сәлман олмағыны бәјан едиб ничат вә сәләмәти мәһз ибадәт
вә ријазәтдә көрүб, һагг-тааланын рәһмәт дәрјасына вә ин-
тәһасыз лүтфү шәфәггәтинә үмид бағлајыр. Нечә ки, дејиб-
дир:

Начија, рәһмәти-һәгдән еләмә гәт'и-рича,
Јох онун рәһмәти дәрјасына гә'рү саһил²⁶.

Бә'зиләриндә бүхлү хәсасәтин зәммини, сәхавәтү әдаләтин,
фүгәра һалына јанмағын мәдһини тәһрир гылыр. Нечә ки, бу
бабда бир гәзәлиндә дејибдир:

Бир фәгирин һалына рәһм ејләмәкдән јахшыраг
Әзми-суји-бағи-чәннәт ејләсән јохдур дәлил.²⁷

Бир пара гәзәлләриндә заһири ибадәти вә ријан зөһдү
тәгваны нәһј едиб тамаһкар вә һијләсәз ваизләри мүтгәһим
едир. Бир гисим гәзәлләриндә нәфси-әммарәни²⁸ вә чифеји-
дүнјаны вә һирсү тәмә'и, јаланчы шөһрәт вә иззәти чүмлә
фәсадларын мајасы һесаб едиб инсанын бунлардан хилас ол-

масыны, фәгрү зилләтә таб кәтирмәсини вә һәр ишдә сабиру шакир олмасыны төвсијә едир. Вә бир пара эш'арү кәламында дүнјавү мафиһанын фәнавү бибинавү бивәфа олмасыны риштеји-һәзмә чәкиб өзү һәм талиби-фәна олмасыны изһар еләјир вә суфимәсләк олмағыны билдирир:

Кәр мүти'и-һәфссән лафи-мәһәббәт урмакил,
Хатириндән етмәсин бу фикрләр әсла хутур.

Масәваны тәрк едиб паку мүчәррәд олмамыш,
Ејләмәз мир'ати-гәлбин фејзи-һәгдән кәсби-нур.

Начија, гәфләтдә беј' етдим мөта'и-өмрүмү,
Ешг сөвдасында судим олмады гәлби-һүзур.²⁹

Хүләсеји-кәлам Молла Гәдир Начинин һәр гисим кәламылары вардыр ки, тәмамисини бураја јазмаг илә гуртармаз*.

Начинин кәламынын чоһусу Фүзули Багдадинин кәламынын сәбкиндә вә нәзирә сајағында тәһрир олунубдур. Нүмунә үчүн Начинин гәзәлләриндән бир нечәси бурада јазылыр.

Мүначат:

Ја һәјј ки, јох дәһрдә һәмта сәнә әсла,
Ја һәр дү чаһан малики аллаһ-таала!
Ја әввәлу ахыр, ја заһиру батин,
Ја һафизү ја рафе'и-һәһ чәрхи-мүәлла!
Еј шамы гылан тәлеји-Мәчнун кими тирә,
Еј рөвшән едән сүбһи мисали-рухи-Лејла!
Мәчмүеји-аләм һәмә мөһтачи-һәвалын,
Еј лүтф илә рузидәһи-ә'давү әхилла,
Сал көнлүмә бир ләм'еји ешгин шәрәриндән,
Һејван сују тәкдир мәнә ол од, дәхи ә'ла.
Һәлл ет сәнә шүкр етмәк үчүн әгди-лисаным,
Гыл ајинеји-гәб'ими һәм сафү мүчәлла!
Төвфигини һәм Начији-начизә рәфиг ет,
Та ким, гыла бу нүсхәни инша, едә имла.³⁰

Гәзәли-Начи Ширвани:

Вердикдә меј хәләјигә ол сағији-әзәл,
Јүз шүкр она ки, гојмады нәш'әмдә бир хәләл.

Бир күнә мејдир ол ки, ичән һушјар олур,
Гәфләт јухусу тутмаз ону та дәмә-әчәл.

* Әкәр Начинин чәнаб мүфти әфәндинин «Мәчмүә»сіндә олан эш'арү кәламы вә саир асари-ләтифәсини бир јерә чәмләшдириб мәхсус бир диван сәбкиндә чап етдирән олса, әдәбијјат хәзинәмизә көзәл бир чәваһир бәхш етмиш олур.

Затү сифати-сағини исбат гылмаға³¹
Дүшмүш мијани-аләмә јүз бәһс илә чәдәл.

Ә'ни хитаб оландә «әләстү бирәббикүм»³²,
Вәһдәт мејин «бәла» дејибән чәкдим ол мәнәл.

Еј дил, чәкинмә, бимејү мә'шуг гојма ким,³³
Бича раһи-фәнајә кедә өмри-бибәдәл.

Һәр ким ки, бәзми-ешгдә меј нуш гылмады,³⁴
Суди нәдир әкәрчи јүз ил ејләсә әмәл?

Мејдән бујурма төвбә мәни-риндә, Начија,
Тәјјир олурму һөкми-худавәнди-ләмјәзәл?³⁵

Начи Ширванинин бу кәламындан ашкар көрүнүр ки, онун тәриф гылдығы меј үзүм сујундан әмәлә кәлән вә инсанын әглү һушуну башдан чыхарыб, ону биһөрмәт вә мәсти-лајә'гәл едән меј дејил. О меј вәһдәт вә мәһәббәти-илаһи мејидир ки, ону чәшид едән дәхи дә артыг һушјар олуб мә'нәвијјат аләминдә уча мәгамлара наил олур. Нечә ки, дејир:

Бир күнә мејдир ол ки, ичән һушјар олур,
Гәфләт јухусу тутмаз ону та дәмә-әчәл.

Мүасири олан әдаләтли вә мүрүввәтли вә әһли-сәха бир шәхсин һаггында демишдир:

Еј чәми'и-хисләтин мәмдуһү әхлагын чәмил,
Хәлг ара инсафү әдлиндән дүшүбдүр галү гил.

Көрмәсин гәм хатирин, олсун вүчудун та әбәд
Хүррәмү сәрсәбз кечдикчә заману ају ил.

Бир фәгирин һалына рәһм ејләмәкдән јахшыраг
Әзми-суји-бағи-чәннәт ејләсән јохдур дәлил.

Әһли-дөвләт ол кишидир ким, сәхавәтпишәдир,
Олса кәр султан кәдәдән һәм мүһәггәрдир бәхил.

Малү әмлакын көрүб үчб ејләди Гаруни-дун,
Чәкди јер камына әждәр тәк аны зарү зәлил.

Етди Фир'ону гүрури-сәлтәнәт диндән бәдәр,
Гәрг гылды ләшкәри бирлә өзүн дәрјаи-Нил.

Санма истиғна көрән сәәтдә бир фәгр әһлини,
Вермә гәм үзрә она гәм, ејләмә һәмлин сәгил.

Инкисари-һәфсдән әшхаси-сафитинәтин
Мәнзили күлзари-чәннәтдир, шәраби сәлсәбил.

Гиссә күтәһ,³⁶ бу заманын саһиби-дөвләтләри
Пајимали-кибр едәр көрдүкдә бир мәрди-зәлил.³⁷

Түрфә көнлүм аризуји-Кә'бәни ејләр мүдам —
Ким, ону мә'мур гылмыш һәзрәт Ибраһимхәлил.

Чәһд едәрләр јыхмаға мәһзун көнүлләр ханәсин,
Хане'и ким, хасс өзичүн тәрһ гылмышдыр чәлил.

Еј јыхан дилләр евин, көр нә үгүбәт көрдүләр
Бир еви јыхмаг тәмәннасында ол әшаби-фил.

Начији-бичарәни чох хар тутмун фәхр едиб,
Чүмлә хәлгин ризгинә хәллаги-аләмдир кәфил.³⁸

Начинин бу гәзәлиндә чох мәзмунлар вә назик ишарәләр
вардыр ки, онлара диггәт јетирмәмәк олмаз. Шаир инсанын
гәлбинә тохунма[ғы] вә көнлүнү хараб етмәји бөјүк бир
күнаһ билиб, она ишарә едир вә әһли-зүлмә чавабән дејир ки,
еј дилләр евини дағыдан чәфакарлар, көрүн бир еви јыхмаг
тәмәннасына дүшән әшаби-филин башларына нә бәлалар
кәлди, сакынын гадири-зүлчәлалын әзабындан ки, көнүлләр
онун евләридир вә һеч кәсин онлара хәләл вә позғунлуг кә-
тирмәјә ихтијары јохдур. Нечә ки, Начи дәхи бу бабда дејиб-
дир:

Дил әрши-илаһидир, ону ејләмә тәхриб,
Дәсти-бәшәр ол ханәни тәрмимә нә мүмкүн.³⁹

Вә бизим түркләрин арасында атадан галма сөз вардыр
ки, дејирләр: «Кә'бә јыхмаг бир евдир, көнүл јыхмаг јүз ган-
дыр».

Бәс, адам нә гәдәр мүлајим вә гејриләрин һаггында меһ-
рибан вә чанфәшан олса, нә гәдәр алчаг тәбиәтли, тәвазөлү,
һөрмәтли вә гәдиршүнас олса, бир о гәдәр халг ичиндә мөһ-
тәрәм вә мө'тәбәр вә аллаһ-таала нәзәриндә әзиз вә мүгәддәс
сајылар. Ол кәсин һәгигәтдә «мәнзили күлзари-чәннәтдир,
шәрабы сәлсәбил».

Ваизи-тамаһкар вә ријашүар һаггында дејибдир:

Һәмишә иш сәнә вә'зи-худадыр, еј ваиз,
Гәсәм о вә'зинә ким, бу, ријадыр, еј ваиз!

О насә ким, бујурурсан хәтадән истиғфар,
О сәндә олмаса, әмрин хәтадыр, еј ваиз!

Мәкәр хәјалына дүшмәз «әтәәмрунән-нас» —
Ки, фе'лин өзкә, сөзүн иттигадыр, еј ваиз!

Чәмаәти ки, гылырсан һәрис-рәсми-сәха,
Билән билир сәнә нә иддиадыр,⁴⁰ еј ваиз!

Соруб ибарәји-хош хәлгдән алырсан дил,
Ибарәдирми бу ја⁴¹ дилрүбадыр, еј ваиз!

Көрәр чәһәннәми һәр кәс ки, кәлсә мәчлисинә,
Дәмин хәләјигә дузәхнүмадыр,⁴² еј ваиз!

Кәлами-изәди дерсән ки, мал едим һасил,
Дејил бу монзә, беј'ү ширадыр, еј ваиз!

Зәкатә ким, фүгәра малыдыр, дикирсән⁴³ көз,
Бу һансы мәһнәбү диндә рәвадыр, еј ваиз?!

Тәмә'дән өтрү төкәрсән сиришк вә'з едибән,
Тәмә' дејил, бу сәнинчүн бәладыр, еј ваиз!

Һәмин сәни демәзәм, бу биләдә газији-шәһр —
Сәнин кими, дәхи чох мүбтәладыр, еј ваиз!

Бујурма Начијә төвбә шәрабдән, кәрәм ет —
Ким, ол [рија] мәрәзичүн дәвадыр, еј ваиз!⁴⁴

Мәрһум Начи Сејид Әзимин белә тамаһкар вә худбин ваи-
зин зәмминдә јаздығы гәзәл бу сајаг башланыр...⁴⁵

Мә'нән Начинин бу кәламына чох бәнзәјир. Амма Сејидин
шивеји-лисанында вә үслуби-кәламында башга бир ләтафәт
вардыр.

Дилбәри-ситәмкәр һаггында дејибдир:

Еј раһәти-руһи-натәваным,
Бимар көзүн фәдасы чаным!

Рәһм ет мәни-зарү бинәвајә,
Һичран охун атма, төкмә ганым!

Гурбани-кәмани-гашын олсун
Бу чисми-зәифү натәваным!

Зүлфүндә көнүл мөгәм тутмуш,
Јох рич'әтинә дәхи күманым.

Сузи-дилимә тәрәһһүмүн јох,
Јетмәзми сәнә мәкәр фәғаным?

Аләм мәнә олса гәм, дејил гәм,
Лүтфүн әкәр олса меһрибаным.

Һичрин билә кетди Начији-пир,
Сағлыг билә гал, сән, еј чәваным!⁴⁶

Әјзән гәзәли-Начи:

Сәбадән күл үзарын үзрә зүлфи-мүшкбар ојнар,
Күлүн јанында куја сүнбүли-пүртабдар ојнар.

Едән тәһрик рујиндә нигаби-әбркундурму
Вә јахуд афитаб үзрә кәзәр әбри-бахар, ојнар?

Сәннин тәк бибәдәл шухи кәтирмиш әсрә һәфт аба,
Нишатү зөвгдән даим фәләкдә бигәрар ојнар.

Көрүб өз мейрини заил, фәләк салмыш сәнә мейрин,
Доланур башына јүз шөвг илә лејлү нәһар ојнар.

Нигабын кәшф едиб үздән әкәр әрзи-чәмал етсән,
Олуб мәчзуби-биһуш һәр нә ким аләмдә вар, ојнар.

Јериндән чанү дил ојнар ким, ичмиш бадеји-вәслин,
Олуб сәрмәстү лајә'гәл, рәгиби-хаксар ојнар.

Нәсими-зүлфүнү булса мәшами-Начији-хәстә,
Олуб пакубү дәстәфшан фәрәһдән мәствар ојнар.⁴⁷

Пејғәмбәримизин шә'ниндә дејибдир:

Еј пак вүчудун сәбәби-хилгәти-әфлак,
Бу гөвлдә бәсдир мәнә шаһид ики «лөвлак».

Вермиш сәнә изәд о гәдәр рутбеји-ә'ла,
Јүз ил уча, јетмәз о јерә тајири-идрак.

Хак үзрә ки, гојдун гәдәмин, олду мүшәррәф,
Өтдү фәләки-ә'зәми бу мәртәбеји-хак.

Аләм һәмә мејдани-ријасәтдә әсирин,
Олмуш сәнә шаһани-чаһан бәстеји-фитрак.

Јох зәррәчә бир ејб вүчудунда сәрасәр,
Хәллағи-чаһан чөвһәрини өјлә гылыб пак.

Күлзари-мәлаһәтдә гәдин сәрв, ләбин күл,
Јанында күлү сәрв мисали-хәсү хашак.

Күлшәндә ки, һәр күл ачылыр, санма сәбадән,
Ешги-рухи-алында едибдир јахасын чак.

Кәр рузи-әчәл јетсә мәнә мүждеји-вәслин,
Ол мүждәјә јүз чан верәрәм шадү⁴⁸ фәрәһнак.

Гыл әфв, дәриндә нә ки, тәрки-әдәб етмиш,
Начи кими јох дәһрдә диванеји-бибак.⁴⁹

Мәрһум Молла Гәдир Начинин бурада зикр олуна кәлам-ларыннан онун тәб'и-сәлим саһиби олмағы анлашылыр. Гә-зәлијјатдан әлавә мүфти әфәндиинин «Мәчмуә»синдә бир нечә гәсидәләр дәхи вардыр вә лакин онларын бурада тәһрир олу-масы мүнәсиб көрүлмәди.

Шамаһынын хоштәб' вә ширинкәлам шаирләриндән бири-си дә мәрһум Молла аға Ғачы Молла Тағы оғлу «Бихуд» тә-хәллүсдүр ки, Мирзә Нәсруллаһ Баһарын вә Ғачы Сејид Әзи-мин мүәсири олубдур.

Молла аға Бихуд тәвәллүд едибдир шәһри-Шамаһыда һич-рәтин 1247-чи тарихиндә шә'бан ајынын 19-чу күнүндә.⁵⁰ Тә'-лим вә тәрбијәси Шамаһы шәһәриндә олубдур.

Мәктәбдә тә'лимини итмама јетирдикдән сонра күтүби-мүтәнәввәә мүталиәсилә хејли мә'лумат әхз етмишдир. Түрк вә фарс дилләрини јахшы билирмиш. Әдәбијјата даир әсәрлә-рин мүталиәсинә артыг мејлү һәвәси олмагдан наши өзү дәхи әјјами-туфулијјәтдән ше'р демәјә мәшғул олармыш.

Ол вахтларда сәнәти шә'рбафлыг олубдур. Амма ахырлар-да әтријјат шејләри сатармыш.

Мәрһум Бихуд гәјәтдә хошхасијјәт, батәвазә, күшадәчә-бин вә сәлимүн-нәфс бир шәхс олуб, мүддәти-өмрүндә чүмлә мәнәһиләрдән вә шүрби-хәмр вә гејри мәзмум әмәлләрдән узаг имиш. Вә лакин һәммәсләки-үдәбавү үрәфа вә һәмчәли-си-шүәра олуб, әксәр кәламларында һикмәтамиз мәтләбләр сөјләдијиндән заһирпәрәст, јекчешм вә фанатик мүсәлманлар арасында мәзмумү мүттәһим олмушдур.

Мүддәти-өмрүндә нечә дәфәләр Ирана вә Гафгазын гејри-шәһәрләринә сәфәр едибсә дә, вахтынын чохуну Шамаһыда кечирибдир.

Тәб'и-ше'ријјәси әкәрчи чәндан сәри' дејилмиш вә лакин ше'рләри зијадә мөвзун вә дилпәзирдир. Бир нүсхә «Китаби-гәзәлијјат»дан башга өзкә бир асары галмамышдыр. О да чап олунмајыбдыр.⁵¹

Һичрәтин 1310-чу⁵² сәнәсиндә 62—63 јашында ахирәт мән-зилиңә кәч едибдир. Вәфаты вәба нахошлуғундан олубдур. Шамаһынын үмуми чамаат гәбристанлығында мәдфундур. Кәлами-абдарларындан бир нечәси бурада јазылыр.

Гәзәли-Бихуд:

Көнүл, бу күн ки, мүјәссәрди вәсли-јар сәнә,
Тәгафүл етмә, бахар кәч бу рузикар сәнә.

Көнүл, вүсәлына хүрсәндсән бу күн јарын,
Фәған о күндән ола ајрылыг дүчар сәнә.

Кедә элиндән о мәнпарә, аҗрыла сәндән,
Верә зәманә јенә дәрди-бишүмар сәнә.

Фәләк, мәрәмым илә кәрчи варса дөвранын,
Нә суд, јохду сәбатын, нә е'тибар сәнә.

Көнүл, о маһрухун зүлфүн ејләмә мәскән,
Мәһалдыр о паришан ара гәрар сәнә.

Едиб о шух сәни мәст бир никаһ илә,
Сағын, бу нәш'ә верир агибәт хумар сәнә.

Фәраг дәрди илә вәслиндә хөвфи-һичран вар,
Дүш өл гуртар дәхи, Бихуд, будур мәдар сәнә.

Заһид ки, мәсчид ичрә өзичүн мәкан тутуб,
Бајгушду ким, хәрабә ара ашијан тутуб.

Наданлығын көрүн ки, көнүлдә о бишүүр
Јүз мин гүсур илә јенә гәсри-чинан тутуб.

Көвсәрсә мәтләбин, оласан кур, заһида,
Көрмүрсән әлдә саги меји-әргәван тутуб?!

Намәһрәм олдуғичүн өзүн новәрус-меј
Сәндән чәкиб кәнара, чәмалын ниһан тутуб.

Јох бадәдә нәсибинү көвсәрдә гисмәтин,
Бәдбәхтлик басыб сәни, заһид, зијан тутуб.

Фитва верир ки, сағәри-сәһбаны сындырын,
Еј риндләр, көрүн, бу хәтәкары ган тутуб.

Бихуд, јәгин кәламыны дәрк ејләмәз авам,
Сахла ниһан ки, аләми зәннү күман тутуб.

Әјзән кәлами-Бихуд:

Еј гојан көнлүмә ган, олдуму һүснүн фани,
Тапдымы харү хәси-хүшк о тәр бостани?

Алдымы бади-хәзан, ејләдимә әфсүрдә
Бағи-һүснүндә күлү сүнбүлү һәм рејһани?

Вармы јадында кәдаләр кими бојну бурулу
Габағында сәнә әчә ејләр идим пүнһани?

Һәсрәтиндә ләбинин әшк әвәзи дидәмдән
Гәтрә-гәтрә сачылырды чикәримин гани...⁵³

Аризу ејләр идим һәр чи тәкәллүм едәсән,
Та едим чанымы ширин ләбин[ин] гурбани.

Инди, сәд шүкр, о күл бәркинә бәнзәр додағын
Олуб әфсүрдә, солуб рәнки, гачыбдыр гани.

Шүкриллиләһ ки, мәним сурәтә дүшдүн ахыр,
Јетди тез башә о наз ејләдијин дөврани.

О көзәллик ки, һәмишә она фәхр ејләр идин,
Ал әлә ајинә, бах көр о көзәллик һани?

Бәсди, Бихуд ки, чамал әһлине адәтдир бу,
Бивәфа олмаса, олмаз ишинин самани.

* * *

Чөвр илә төкдү ганымы, фәрјад, көзләрин,
Өлдүрдү агибәт мәни чәллад көзләрин.

Һәр јанда бир үмид еви тикдимсә сәбрдән,
Јыхды, дағытды, ејләди бәрбад көзләрин.

Мин чан алыр баханда бир оғрун никаһ илә,
Кимдән алыб бу дәрси о устад көзләрин.

Галмаз Хитадә, Чиндә аһу, едәр шикар,
Бир кушә илә бахса о сәјјад көзләрин.

Етмәз әсәр сәнә дили-бичарә нәләси,
Ган ичмәјә олуб дәхи мө'тад көзләрин.

Зүлфүн кәмәндинә дили-мискин әсир олуб,
Рәһм еләјиб нола едә азад көзләрин.

Ејлә шәһид Бихуди тири-никаһ илән,
Хунризликлә та ки, гоја ад көзләрин.

* * *

Еј дил, һәзар шүкр, хәбәр кәлди јардән,
Шүкр ет, гутардын ахыры бу интизардән.

Еј көз, кәнарә гој дәхи ган ағламағыны,
Олдун хилас сән дә дәхи аһу зардән.

Дәрди-хәзан һичрини чәкмишдим, агибәт,
Верди сәба хәбәр о күли-новбахардән.

Еј мәгдәмин фәдасы, бәләлар чәкән башым,
Кәл, кәл ки, кечди сәбрү гәрарым гәрардән.

Ешгиндә гојдулар мәнә Мәчнунлуг адыны,
Дүшдүм бу хәлги-аләм ара е'тибардән.

Сәд шүкр ким, јетишди сәнә вә'деји-вүсал,
Бихуд, шикајәт етмә дәхи рузикардән.

Бихудун бу гисим бир-бириндән көзәлраг гәзәлләри чох-
дур. Чүмләсини бурада јазмағы артыг билдик. Мәрһумун кә-
лами-мөвзуну Гарабағ шүәрәларындан кнјаз Мейдигулу хан
Вәфанын⁵⁴ кәламына чох охшајыр. Һәр ики шаир әхлаги-лә-
тифә саһилләри олдуғу кими, тәб'и-ше'ријјәләри дәхи зијадә
рәгиг вә зәрифдир, нечә ки, тәрзи-кәламларындан көрүнүр.

Әшаби-«Бейтүс-Сәфа»дан⁵⁵ Гарабағ шаирләринә тәшхис вә тәмјиз үчүн көндәрилмиш гәзәлләрдән әввәлинчи дәрәчәдә гојуланы вә чүмләсиндән артыг бәјәнәилмиш мәрһум Бихудун гәзәли олудур. Бу бабда Гарабағ шүәраларындан Абдулла бәј Асинин тәрчүмеји-һалында тәфсилән әһвал јазылачагдыр. Гәзәли-Бихуд:

Ријазәтсиз, көнүл, бу нәфс бир төвсәнди, рам олмаз,
Буна чөвланкәһ әрсә-әрс ола, сәјри тамам олмаз.

Чаһаны дуст тутдугча едәр дүшмәнчилик пейда,
Бу дүшмән камдән, еј нәфс, һасил һич кам олмаз.

Чаһан мә'мурәсиндә күнчи-үзләт ихтијар ејлә,
Гәнаәт әһлине, еј дил, белә раһәт мөгәм олмаз.

Ајагдан дүшмәмиш сә'ј ејлә әлдән вермә меј чамин,
Чаһанлыг шури галмаз башда, бу нәш'ә мүдам олмаз.

Нә тәшвиш ејләјирсән чам әлиндә рузи-мәһшәрдән,
Әкәр пири-муған вермишсә, горхма, һеч һерам олмаз.

Тәмәнна ејләсәм, саги, ләбиндән бусә, мә'зүрәм,
Бу рөвшән әмрдир ким, мәст олан кәсдә низам олмаз.

Бүрүнмә хиргеји-салусә, Бихуд, тә'нәдән горхуб,
Бу, мејдани-мәһәббәтдир, бу јердә нәнкү нам олмаз.

Бихудун бу гәзәли-дилпәзири әрбабы нәзәриндә Фүзули Багдадинин гәзәлиндән ки, она нәзирә олараг јазылмышдыр, нә тәркиби-кәламда вә нә шивеји-лисанда вә нә дә мәзмунү мә'нада һеч бир чәһәтдән әскик дејил. Фүзули кими бөјүк шаирин кәламыны мәһәлли-тәнгидә гојуб онун ејбү гүсуруну кәстәрмәјә, әлбәттә, биздә о гәдәр билик вә иститаәт јохдур вә Бихуд кими исмү әсәри намә'лум олан мүһәггәр бир шаири Фүзулијә бәрабәр едиб, онларын асари-гәләмијјәләрини тәрәзинин көзләринә гојуб мүвазинә гылмаға чүр'әт етмәјиб дә, һәр ики шаирин гәзәлләриндән әввәлинчи вә ахырынчы бейтләри бурада нәзәри-әрбаби-мәәнијә⁵⁶ тәгдим едирик вә һансы бирисинин диқәринә тәрчий гылынмағыны јенә әшабларына һәвалә еләјирик.

Фүзули:

Тәриги-фәгр тутсам, тәб' табе, нәфс рам олмаз,
Гина гылсам тәләб, әсбаби-чәм'ијјәт тамам олмаз.

Бурада Фүзули ики чәтин мәсәлә арасында чашыб галыбдыр: билмир тәриги-фәгрими тутсун, јохса гинавү симү зәр

тәләбиндәми олсун. Әввәлинчи јолда, јә'ни мал вә дөвләт кәсбиндән билкүллијјә өзүнү мәһрум вә кәнар едиб, чанын саламатлығыны көзләмәкдә нәфси-шумун һүчум вә гәләбәси вардыр ки, ону табе вә рам етмәк чох да асан вә јүнкүл иш дејилдир. Бу јолда артыг дәјәнәт вә мәтанәти-гәлб ләзым кәлир; бурада нәфс илә чәнкү чидал етмәк зәрури бир һалдыр.

Икинчи јол интихаб олунса, јә'ни гина тәләбиндә олуб, нәфсин истәдији шејләрә тәмәнналар һасилә кәлсә, чан фөвтә кедәчәкдир. Инсаф, әдаләт, мүрүввәт вә һәгганијјәт чүмләси нәфсин хаһишинә гурбан олуб бада кедәчәкдир. Бәс нә етмәли? Фүзули бу чәтин мәсәләни һәлл етмәјиб өзкә мәтләб үстә кечир.

Бихуд:

Ријазәтсиз, көнүл, бу нәфс бир төвсәнди, рам олмаз,
Буна чөвланкәһ әрсә-әрс ола, сәјри тамам олмаз.

Бихуд нәфси-бәдху вә түндрову бир ат мәнзәләсиндә гојуб дејир ки, һәр каһ о бәдһава атын башына ријазәт чилову, зәһмәт вә мә'рифәт нохтасы вурулмаса, онун чөвланкаһы үчүн әрсәји-әрс, јә'ни тамами-күрреји-әрзин сәтһи дар вә тәнк бир мејдандыр. Бәс, Бихудун рә'јү е'тигадынча төвсәни-нәфсин ағы кәрәкдир мүдам ријазәт нохтасы илә бағлансын вә илла инсанын чаныны, динү иманыны о бәдһава һејван даға вә даша чырпыб парча-парча еләр.

Ахырынчы бейт. Фүзули:

Фүзулини мәләмәт ејләјән бидәрд билмәзми —
Ки, базари-чүнун рүсваләриндә нәнкү нам олмаз.

Бихуд:

Бүрүнмә хиргеји-салусә, Бихуд, тә'нәдән горхуб,
Бу, мејдани-мәһәббәтдир, бу јердә нәнкү нам олмаз.

Бурада Фүзули әләјиррәһмәнин кәламына һеч бир ирадымыз олмајыб да, анчаг Бихудун чүр'әтли вә бибак сөз сөјләмәји шајани-гәһсин бир һал олмағыны билдирмәк истәјирик. Бихуд тә'ни-хәлгдән еһтијат етмәјиб һијләсәз вә салус кимсәләрә өз нифрәтини ачыг-ачығына бируз едир.

Дәрбәнд шаирләри «Гумри» вә «Шүәи» тәхәллүсләрин һәчвиндә јаздығы гәсидәни дәхи бурада јазмағы мүнәсиб кәрдүк ки, гарейни-кирам Бихудун өзкә гисим кәламлары илә дәхи ашина олсунлар вә бир дә кәрсүнләр ки, шаир һәчв јазыбса да онда әсла бир фөһш вә налајиг сөз сөјләмәјибдир. Чүнки нечә ки, шаир өзү дејибдир, арифү дана олан кәс һәр-әқар вә ләғвшүар кәрәк олмасын.

Көнүл, һәр кәс кәлиб аләмдә саһибигтидар олмаз,
Чаһанда, һашәлиллаһ, һәр јетән кәс намдар олмаз.

Верә хуршиди-рәхшан тәрбијәт кәр сәнкхарајә,
Мәазәллаһ, кәлиб ол сәнк дүрри-шаһвар олмаз.

Чәкә нејрәнк илә кәр сәнкә Мани* сурәти-нәркис,
Она әһли-нәзәрләр мәчлисиндә е'тибар олмаз.

Нә суд, аләмдә хәлли-турш** һәмрәнки-шәраб олса,
Сәфаји-дил кәтирмәз, башда ондан бир хумар олмаз.

Әкәрчи сурәти-шәхсијјәси инсанды нәснасын,**
Вәли әхлағу сирәтдә бәһаимдән кәнар олмаз.

Дирәхти-бидә кәр су версә ризван һөвзи-көвсәрдән,
Чичәк вермәз, күл ачмаз һич, әсла мејвәдар олмаз.⁵⁷

Нә хөвфүм сәндән, еј Гумри, нә бакым һәм Шүәидән,
Нечүн ким, күрбәвү рубаһә шири-нәр шикар олмаз.

Әкәр һәчвим гоја јүз шур илә Дәрбәндә, еј Гумри,⁵⁸
Салыр ол шәһрә бир ашуб ким, сәдди⁵⁹ һасар олмаз.

Тәлатүм ејләсә дәрјаји-һәчвим, мөвч кәстәрсә,
Вүчудун зөврәгиндә хөвфү дәһшәтдән гәрар олмаз.

Вәли тәб'ним рәва кәрмәз ки, ләғвијјатә мејл етсин,
Нечүн ким, арифү дана чаһанда һәрзәкар олмаз.

Сизә бундан зијадә пәнд вермәклик дејил чајиз —
Ки, сизләр кәлләсиз дәрбәндлисиз, сизләрдә ар олмаз.

Сизин әчдадыңыз ағ дивә⁶⁰ матәм сахлајанлардыр,
Сизин тәк нәслдән асари-даниш ашикар олмаз.

Бәли, мә'зурсуз шә'рим мөзагың дәрк гылмагдан,
Сарымсағ чүн дејил шә'рим, сиз үчүн хошкүвар олмаз.

Кедиз хинкәл ичиз сиз, нејләјирсиз нәзмү әш'ари,
Күруһи-зағә гәнди-Мисрә мејл етмәк шүар олмаз.

Бизи сиз әзкә мөзһәб санмајыз, кәч кетмәјиз, чаным,
Бизә дүнјавү үгбадә Әлидән гејри јар олмаз.

Вәли һәр кәс бизә өз фәһми гәдри бир күман ејләр,
Биз ол пүрчөвһәри фәрдик ки, кәммү кејфи вар олмаз.

Мәнәм баби, мәнәм шејхи, мәнәм сүнни, мәнәм шиә,
Мәнәм ол бүтпәрәст ким, мәндә чәбрү ихтијар олмаз.

* Мани — мәшһур Һиндистан нәггашынын исмидир.

** Хәлли-турш — турш сиркә.

*** Нәснас — инсана чоһ охшајан бир нөв мејмундур.

Бихудун бу һәчвнүма кәламынын мәалындан белә анла-
шылыр ки, Дәрбәнд шаирләри Гумри вә Шүәи Бихуду һәчв
едиб, онун дин-мөзһәб мәсәләсиндә сүстрә'ј вә бие'тигад ол-
мағыны зәмм едибләрмиш. Бу барәдә Бихуд онлара агиланә
чаваби-шафи вериб дејир ки, сиз бизләри анчаг өз фәһмү
дәрракәниз гәдәринчә таныја билирсиниз. Сиздә о гәдәр мө'-
рифәт вә камал олмаз ки, бизим затымыза мүхтәсс олан өв-
сафи-чәлиләни вә биз тутдуғумуз мәсләкин шүрутү адабыны
тәфһим едә биләсиниз. Шаир хүләсеји-кәламда:

Мәнәм баби, мәнәм шејхи, мәнәм сүнни, мәнәм шиә,
Мәнәм ол бүтпәрәст ким, мәндә чәбрү ихтијар олмаз —

дејији сөзләрдән ашикарән көрүнүр ки, шаир мүсәлманчылы-
ғы тәк бир мөзһәб вә мәсләк үзрә сабитгәдәм олмагда көрмә-
јиб, һәгиги мүсәлманчылығы инсан олмагда вә бәшәријјәт
вәзифәсини дәрк едиб лајигинчә ифа етмәкдә көрүр.

Ашағыда јазылан шә'ри-мүстәзад Бихуди-мәрһумун һачы
Сејид Әзимә вә гејри рәфигләринә јаздығы килајәдир ки, он-
лар баға сејрә кедиб дә Бихуду дә'вәт етмәјибләр.

Сејидә хитабән јазмышдыр:

Ким верди дүнән бәзминизә бағдә зивәр,
Һансы гәди әр'әр?
Ким ејләди рухсары илә бағи мүнәввәр,
Һансы мәһи-әнвәр?
Ким какили-мишкинин онун ејләди әфшан,
Һансы бүти-дөвран?
Ким ејләди өз зүлфи илә бағи мүәттәр,
Төкдү јерә әнбәр?
Ким пүстеји-хәнданың ачыб етди тәбәссүм,
Ким гылды тәкәллүм?
Ким төкдү о бәзм ичрә ләбиндән дүрү көвһәр,
Һансы ләби шәккәр?
Ким етди күлүстаны дүнән гејрәти-Хәлләх,
Һансы бүти-күлрүх?
Ким ејләди ол бағчәни саһәти-Кәшмәр,
Фирдовсә бәрабәр?
Еј дуст, һәмишә оласан сејрү сәфадә,
Данм бу вәфадә!
Һәмварә сәнә јар ола ол шухи-ситәмкәр,
Ол сәрвү сәнубәр.
Ол шух тәмашаси сәни ејләди мәғрур,
Еј зүлмәти-бинур.
Ичдин о бүти-садә илә бадеји-хүлләр,
Еј риндү гәләндәр!
Олсун о дүнән мәнсиз ичән бадә һәрамың,
Дүшсүн јерә чамың!
Дөнсүн чикәрим тәк једијин гәнә сәрасар,
Зәһр илә мүхәммәр!

Кээдин верибән әл-әлә ол шух илә һәр јан,
 Сәрмәстү гәзәлхан,
 Алдын бир әлә саидини, бир әлә сағәр,
 Ичдин меји-әһмәр.
 Мән бадеји-күлфам әвәзи хуни-дил ичдим,
 Бир нөв илә кечдим,
 Сән ејләдин ол маһ илә һәр ләһзә сәфаләр,
 Јүз ејши-мүкәррәр.
 Ахир сәнә мән һәмдәмү һәмраз дејилдим,
 Дәмсаз дејилдим?
 Нәсрәтлә дүнән чаныма салдын јанар әхкәр,
 Еј залиму кафәр!
 Кет, ешг сәни мән јахылан нарына јахсын,
 Әшкин јерә ахсын.
 Та ким, дилү чанымда олан атәши-мүзмәр,*
 Олсун сәнә заһир.
 Кәздикдә о маһ илә мәни јадува салдын,
 Неч хатирә алдын?
 Неч бирчә дедин ким, һаны ол Бихуди-мүзтәр,
 Ол дидәләри тәр?

Әзән мүстәзади-Бихуд:

Заһид, бу фәна мүлкдә дөвран сәнин олсун!
 Вердим сәнә јексәр.
 Зөһдү вәрә'ү тәәтү иман сәнин олсун,
 Мәчмү' сәрасәр.
 Дузәх мәнә шајәстәди, ниран мәнә лајиг,
 Мән јанмаға шајиг.
 Сән чәннәтә кет, һуријү гылман сәнин олсун,
 Галсын сәнә көвсәр.
 Фирдовси-бәрин гәсрү тәлә, чешмеји-тәсним
 Олсун сәнә тәслим.
 Чәкдим әлими, лә'ләвү мәрчан сәнин олсун,
 Сән олма мүкәддәр
 Сәд шүкр ки, мән натиги-Гур'анә јетишдим,
 Иманә јетишдим.
 Кет, кет күтүбү мәсһәфү Гур'ан сәнин олсун,
 Даим оху әзбәр!
 Әлминнәтүллиләһ ки, көнүл јетди мурадә,
 Галмышды арадә,
 Сән кет, долан аварә, бијабан сәнин олсун,
 Биһадидјү рәһбәр.
 Бихуд ки, мөламәтләрә шәһр ичрә бојанды,
 Јатмышды ојанды,
 Кет, дәһрдә, заһид, сәрү саман сәнин олсун,
 Әл чәк дәхи, кафәр!

Мәрһум Молла аға Бихудун бу гисим мөвзун кәламлары чохдур ки, чүмләсини бурада јазмаг мүмкүн дејил. Белә хош-тәб' шаирин эш'арү кәламы бу вахта кими тәб' олунмајыб, чүмләси[нин] өвраг вә пәришан галмасы күлли-мәишәтимизин пәришан һалда олмасына дөләләт етмәзми?!

* Мүзмәр — кизли, өртүлү.

Ҳачы Сејид Әзим Ширвани нәинки јалгыз Ширван вилајәтинин, бәлкә тамами Азәрбајчан түркләринин әзим шүәрасындан бири олуб. Онун намү шәһрәти вә шә'нү рүтбәси һал-һазырда әбнаји-вәтәнимиз мабәјниндә камалынча иштиһар олмајыбса да, кәләчәкдә олмасына шүбһә јохдур. Ҳачы Сејид Әзим Ширванинин вә Гасым бәј Закир Гарабағинин бу һала кими нә тәрчүмеји-һаллары вә нә эш'арү асары кәмалынча өјрәнилмәјибдир вә бу гәфләт вә кәме'тиналыг бизим һала чәһаләт вә кәсаләт ичрә јашајыб галмағымыза бөјүк дәлил-дир.*

* Индијә кими Гасым бәј Закирин әсәрләриндән Адолф Берженин Лејпсигдә тәб' олунмуш мәчмүәсинә дахил олан нәвиштәчат вә бә'зи гәзәлијјатдан башга бириси дә чап олунмајыбдыр. Ҳачы Сејид Әзимин әсәрләриндән бир парасы чап олунубса да, бир чоху дәхи тәб' вә нәшр олунмајыбдыр. Чап олунанлары дәхи хејли бигајда вә бисәлигә тәртиб олунубдур. Лүзүмијјәти олмајан, тәгазаји-зәманәјә мувафиг кәлмәјән әсәрләр мәчмүәјә дахил олдугда, зијадә әһмијјәтли вә лазимәллиләри унутулуб китаба салынмајыбдыр. Нәстәлиг хәтти илә Камал әфәнди Үнсизадәнин⁶¹ мәтбәәсиндә чап олунан китабда һәддән зијадә сәһв вә гәләтләр вардыр вә китабын кағызы галын вә чод вә бә'зи јерләри бир сајаг гарышыг вә долашыг хәтт илә чапдан чыхыбдыр ки, дүз охумаг савад әһлинә дәхи мүјәссәр дејил⁶².

Будур бизим әввәлинчи шаиримизин, милли әдибимизин вә мајеји-фәхримиз олан Сејидин әсәрләринә вә јадикарларына олан һөрмәт вә еһтирам!..

Әкәр Ҳачы Сејид Әзим кими шаир, Авропа әһлини кәнарда гојаг, бизим гоншуларымыз ермәни вә Күрчүстанын ичиндә вүчуда кәлмиш олсајды, онларын әсәрләри кәррат илә чапдан чыхыб милләтләри арасында бир дәрәчәдә интишар тапмышды ки, ушагдан бөјүјә кими чүмләси онлары охујуб әкәсини әзбәрдән биләрдиләр.

1907-чи сәнәдә сентјабрын 30-да күрчүләрин шаири вә әдиби Илја Чавчавадзенин тәшји'и-чәназәсиндә олуб, күрчүләрин өз әдiblәринә кәс-тәрдикләри еһтирамы көрдүк. Бу гисим еһтирамы, бу сајаг тә'зијәдарлығы, белә иттиһадү иттифагы бир кәсин һаггында көрмәмишдик. Чәми Күрчүстан, демәк оларды ки, бир нәфси-ваһид кими бөјүк бир һүзнү гәмә, бөјүк бир јаса дүчар олуб өз шаирләринин чәсәди илә белә руһани зиндәкан-лығыларынын мајасыны һазырлашырдылар гара торпаг алтында дәфн етсин-ләр. Күрчүстанын һәр јериндән — узаг дағларындан, галын мешәләриндән вә дәрин дәрәләриндән депутатлар Тифлисә чәм олуб һәр бири бир нөв илә изһари-тәәсүф едиб зарү тәзәррә едирдиләр.

Әкинчидән тутмуш әрбаби-гәләмә кими, рәијјәтдән кијазларачан, фәгир-фүгәралардан сәрвәт, дөвләт әһлинәдәк, һәр гисим сәнәткар вә әснаф-лардан, шакирдләрдән, мөәллимләрдән, руһаниләрдән вә гара чамаатдан, мөәллимә вә мүтәәллимәләрдән, һәр бир фиргә вә партијалардан, саһиб-

Начы Сејид Эзимин, Асинин вә мәрһум Мирзә Фәтәлинин вәфатларына кәлдикдә, бунларын һаггында изһар олуна бие'тиналыг вә биедәблији дилә кәтирмәсәк јахшыдыр. Анчаг мајеји-тәсәллимиз бу ола биләр ки, бизим әдибләрин гәдрү гијмәти өз вахтларында билинмәјибсә дә вә бу һалда дәхи билинмәјирсә дә, шајәд кәләчәкдә гәфләт јухусундан ајылмыш милләтимизин зирәк вә гәдиршүнас балалары онларын намү шөһрәтләрини уча мөгама галхызсынлар вә унутулмуш әсәрләрини тәб'ү интишар етмәклә адларыны зиндә гылсынлар. Чүнки онлар чисмән өлүб фөвт олубларса да, руһән вә мә'нән һәлак олмајыблар.

Фарсларын Сә'диси вә Һафизи дири галан кими, бизләрин дә Закири вә Сејиди, Нәбатиси, Салики, Ариффи, Камиси кәрәкдир дири галсынлар. Мәрһум Сејидин бу бејти ки, онун гәбир дашына јазылыбдыр, бизим арзумузун кәләчәкдә нәтичәбәхш олмасына шәһадәт верир:

Мөвти-чисмани илә санма мәним өлмәјими,
Сејјидә, өлмәрәм, аләмдә сәсим вар мәним.

Бу бејт илә Сејидин өзү әбәди фөвт олмағыны нәһј бујуруб, аләмләрдә онун сөвтү сәдасы бағи галмағыны хәбәр верир.

Мәрһум Начы Сејид Эзим тәвәллүд едибдир Шамаһы шәһәриндә һичрәтин 1251-чи тарихиндә рәбиүләввәлин 14-чү күнүндә, тәсадүф едир тарихи-миладын 1835-чи сәнәсинә вә ијун ајынын 27-чи күнүнә.⁶³

Мумаилејһ једди јашында икән атасы Сејид Мәһәммәд вәфат едибдир. О һалда Дағыстанын Јагсај кәндиндә онун ана бабасы Молла Һүсејн дөвләт тәрәфиндән һакимлик едәрмиш. Мәрһум Молла Һүсејн өз гызыны вә нәвәсини јанына апардыб вә өзүнүн оғлу олмадығындан нәвәсинә артыг дәрәчәдә мәһәббәт көстәрмиш вә Сејид Эзим ушаглыгдан чох зирәк вә

мәнәсәбләрдән вә мүтәәдид дәфтәрхана чиновникләриндән ики јүздән зијадә венюклар мүһәјја олунуб, һәр фиргә өз венюкуну мәһзун вә гәмкин бир һалда тәшји'и-чәназәдә апармагда идиләр.

Күрчү гәзетә вә журналлары сәрапа һүзнавәр вә әндуһсиришт мөгаләләрлә долмушду. Һәр јазычы бир дил илә, һәр шаир бир нөвһә илә јетмиш синниндә мәгтул олунмуш әдибләрини охшајырды.

Амма бизим шаирләрә кәлдикдә, онларын ән мө'тәбәрләриндән бир әсәр вә бир нишанә галмајыбдыр. Он сәнә тамамына аз галыбдыр ки, мән фәгир бизим шаирләрин тәрчүмеји-һалларына даир әһвал јығмаға чалышырамса да, јенә кифајәтинчә мә'лумат чөмләшдирмәк бизә мүјәсәр олмады.

гәбил бир тифл олдуғундан дәхи дә артычыг бабасынын мејлү мәһәббәтини кәсб етмишди.

Бурада Сејид өз бабасынын вә анасынын тәһти-тәрбијәсиндә нәшвү нүма тапыб, түрк, фарс дилләриндә тә'лим алмаға вә бир әфәндидән әрәб дилини өјрәнмәјә башлајыбдыр. Бу гәрар илә он бир сәнәјә кими Дағыстанда игамәт едибләр вә лакин Сејидин анасы бундан артыг гүрбәтә таб кәтирә билмәјиб јенә оғлу илә Шамаһыја мүрачиәт едибләр.

Мәрһумун тәһсили-үлума шөвгү һәвәси чох олмагдан Дағыстанда кәсб гылдығы елмә кифајәт етмәјиб ијирми синләриндә Нәчәф-әшрәфә тәкмили-үлум үчүн азим олубдур. Бир нечә илдән сонра Нәчәф-әшрәфдән Бағдад шәһәринә вә орадән да Шами-шәрифә кетмишдир.

Әлбәттә, гүрбәтдә фәгир Сејидин өвгатү күзәрәни чәндән раһәтү рифаһәтлә кечмирди вә һәр гисим зәһмәтү мәшәггәтләрә дүчар олурду. Вәли Сејид тәһсили-үлум кими бөјүк нәмәтин уғрунда белә чисмани әзијјәтләри өзүнә гәбул едирди. Хүсусән онун күнләри Шам вилајәтиндә ағыр кечирмиш вә бу бабда дедији бир нечә шә'рләриндән һәгигәти-һал бәјан олунур:

Дијари-Шамә ол күн ким, мәни һәкми-гәза чәкди,
Нә мөһнәтләр көр ол виранәдән бу бинәва чәкди.

Шамдан достларына јаздығы гејри бир кәламында ки, бу сајаг башланыр:

Еј дусләр, ол сәрви-хураман сизин олсун,
Чанан сизин олсун.
Сејри-күлү күлзару күлүстан сизин олсун,
Рејһан сизин олсун.

Сејид фәрагдан шикајәт едиб тәгдири-гәзајә риза вермәкдән савајы бир чарә көрмүр:

Дүшдүк белә мөһнәтлә биз аварә вәтәндән,
Ол гөнчәдәһәндән,
Тәгдирә нә чарә дәхи Ширван сизин олсун,
Һәр јан сизин олсун.
Биз чәм икән ол силсиләдән тәфригә дүшдүк,
Бир дамә илишдүк,
Сәрһәлгеји-кисуји-пәришан сизин олсун,
Саман сизин олсун.

Сонра бу намәни Шамда јазмағын бу сајаг бәјан едир:

Зүлфи һәвәсиндән бизә Шам олду нишимән,
Етдик ону мәскән,

Ол аризи-хуршид илэ Ширван сизин олсун,
Дөвран сизин олсун.

Мөрһум һачы Сејид Әзим Шамда тәһсили-үлум етдикдән сонра өз вәтәнинә мурачиәт едиб, бир мүддәтдән сонра Кә'бәни зијарәт гәсдилә Мәккәјә кетмишдир вә бу зијарәтә азим олдугда Мәдинәдән кедиб чәдди Мәһәммәдәл-Мустафанын рөвзәсиндә бәдаһәтән бир гәсидә охумушдур. Гәсидәнин ејни-мәтлә'и будур:

Фәда бу астананын хакинә чан, ја рәсулүллаһ —
Ки, әһли-дәрәдир бу дәрдә дәрман, ја рәсулүллаһ!

Пејғәмбәрин мәрғәди-шәрифини зијарәт едиб, орадан чаниби-Мәккәјә рәван олмушдур вә Мәккәји-мүкәррәмәдә һәрәми-шәрифин гара өртүјүнү көрдүкдә јенә бәдаһәтән бир гәсидеји-гәрра⁶⁴ сөјләмишдир ки, онун да мәтлә'и будур:

Нәдәндир билмирәм, јаран, едиб рәхтин гәра Кә'бә,
Тутубдур һансы шаһи-дәһрпәрвәр⁶⁵ чүн әза, Кә'бә?

Һәчч зијарәтиндән фариг олдугдан сонра Мисрә кәлиб вә Әлғаһирә шәһәриндә сакин олан үләма, фүзәла вә шүәра илә хејли вахт үлфәт вә мүлагат етмишдир. Белә ки, һәгигәт аләминдән вә мә'рифәт сәрчешмәсиндән мә'лумат чәм етмәк үчүн дүнјаны кәштү күзар едиб һәр тәрәфи кәзибдир. Нечә ки, бу хүсусда мәрһум Абдулла бәј Аси чығатај дилиндә она јаздығы намәсинә хитабән дејибдир:

Әлин өп Сејидин, ондан сон әрз ет —
Ки, Һәчч әзмилә түшкандин чаһанә,

Күништи*-Румдә ја ким, һәрәмдә
Будубму мәтләбиндән бир нишанә?

Вә ја мән дәк о да мәрһум галмыш,
Арајыб кәр чаһаны ханә-ханә?⁶⁶

Иришдирмиш әкәр мә'лум үчүн елм,
Хоша, һали шәрикдир чавиданә.

Меји-вәһдәт мәсәллүн гәмзида јох,
Фәна мүлкигә бөјлә рәһнүма јох.

Биз шәһадәт верә билирик ки, мәрһум Сејид һәгигәт аләминдән нури-мә'рифәт кәсб етмишдир вә хоша онун һалына ки, мә'лум үчүн елм иришдириб чавидана шәрик олмушдур.

* Күништ — јә'ни килсә.

Ахирул-әмр һачы Сејид Әзим өз вәтәни Шамаһы шәһәринә мурачиәт едиб бурада бир мәктәб бинасы гојмушдур ки, онда түрк, фарс вә рус дилләри тә'лим олунурду. Вә лакин о вахтларда тә'лим-тәрбијә мәсәләси чох чәтин әмрләрдән бири-си һесаб олунурду. Чүнки үсули-чәдид үзрә ушағлара охумаг вә јазмаг өјрәтмәк лајигинчә мунтәшир олмамышды вә тә'лим ишләринә мүбашир олан әшхасын үсули-чәдид нәдән ибарәт олдуғундан хәбәри јохду вә көһнә гајдадан бир мүәллим дышғары чыхсајды вә тә'лим үчүн тәзә вә јүнкүл бир чығыр ачсајды, чамаат она рәғбәт кәстәрәјиб, нифрәтләрини чох намәрбут вә кобуд әда вә һәрәкәтләр илә изһар ғылардылар.

Бундан әла вә тә'лимү тәдрис үчүн вә әтфалын тәһзиби-әхлағына сәбәб олан китаблар түрк лисанында билмәррә јох иди. Бу гүсуру рәф' етмәк үчүн мәрһум Сејид нәзмән вә нәсрән түркчә хошмәзмун вә ибрәтамиз нәглә һекајәләр ана дилиндә тәртиб едиб өз шакирдләринә охударды.

Мәрһумун тәртиб етдији китабчадан бир нүсхәси ки, өз дәст-хәтти илә јазылмышдыр, сабигдә мүсәлман шө'бәсинин инспектору олан мүтәвәффа Чернјајевскиј⁶⁷ көндәрмишди. Һаман һекајәләрдән бир нечәсини Чернјајевски өз «Вәтән дили»⁶⁸ нам китабларына салмышдыр.

Мәрһумун Чернјајевскијә көндәрдији мәчмуә әл'ан биздәдир. Әкәр ону чап етдирмәк үчүн бир хејирхаһи-милләт хаһишмәнд олса, камали-мәмнунијјәтлә һаман мәчмуәни она тәгдим едәрик. Мәчмуә исә үч дәфтәрдән ибарәтдир.

Әввәлинчи дәфтәрдә јазылыбдыр: Шејх Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан» китабларындан вә бә'зи һүкәманын әсәрләриндән садә вә ачыг түрк дилинә тәрчүмә олунмуш нәсиһәтамиз һекајәләр.

Икинчи дәфтәр һәмчинин бу гисим һекајәләрдән вә 51 өјүд вә нәсиһәтләрдән әмәлә кәлмишдир.

Үчүнчү дәфтәрин мундәричаты нәзм илә јазылмыш әхлагу әтвара даир тимсаллардан ибарәтдир.

Бунлардан әла вә бир пара хырдача мәзнәкәләр вә күлмәли һекајә[ләр] һаман дәфтәрдә јазылыбдыр ки, онларын һиссәси вә нәтичәји-кәламы дүрүст вә сәһиһ исә дә, өзләри тә'лим үчүн јарамаз. Һаман нәзмән јазылмыш һекајәләрин бир парасы Үнсизадәнин мәтбәәсиндә чап олунмуш китабда вардыр.

Бу мәзнәкәләрдән вә күлүнч һекајәләрдән башга үчүнчү дәфтәрдә мәрһум шаирин өз әли илә бир нечә көзәл гәзәлләр вә ашура күнү баш чапмаг барәсиндә Гудјал сакини капитан

«Ҳади» тәхәллүсә нәзм етдији чаваб вә бир пара гит'әләр вә рүбаијјат јазылмышдыр.

Мәрһум Һачы Сејид Әзим бир мүддәт өзү тә'сис вә бина етдији мәктәбдә дәрс дејиб, сонрадан Шамаһынын шәһәр мәктәбиндә (городској ишкуллада) мүәллимлик мәнсәби алыб орада шәриәт дәрси вә лисани-түрки илә мәшғул оларды.⁶⁹

Сејидин әһиббаларындан Аси Гарабағи онун шәһәр мәктәбинә мүәллим тә'јин олдуғуну ешидиб зарафатјана бир қағызында бу ше'ри дә јазмышдыр:

Шенидәәм ке, бепири кешише-дејр шоди,
Хоша беһале-шома, агебәт беһејр шоди.⁷⁰

Бу мә'муријјәтиндә мәрһум өмрүнүн ахырына кими (он беш ил) давам етмишдир. Амма бу арада бир вахт сәбәб нә олубса да, Сејиди шәһәр мәктәбинин мүәллимлијјиндән ихрач едирләр вә мәрһум Тифлисә попечител һүзуруна шикајәтә кедиб, битәгсир мә'зул олмағыны сүбута јетирир вә јенә өз мәнсәбини кери алыр. Тифлисә кетдији вахт Кәнчә шәһәриндән кечәркән Шејх Низаминин түрбәтини зијарәт едиб бу рүбаини демишдир:

Еј Шејх Низами, еј низами дағылан,
Еј Кәнчәдә иззу еһтишами дағылан,
Олмубду сәниилә мән кими аләмдә
Бејти, еви, мәктәби, кәлами дағылан!

Сејидин бу рүбаидә «мәктәб» демәси франсыз шаирләриндән вә мүстәшириләриндән Ж. Моһел⁷¹ чәнабларынын «екол дө Низами» ады илә зикр етдији мәктәби хатирә кәтирир ки, Хагани вә Сејид Зүлфугар вә Һатифи вә Хосров Дәһләви вә гејриләрин Низаминин мәктәб шакирдләриндән һесаб едир.

Бичарә шаирин гәдрү гијмәти һәјатында сахланмадығы бизим үчүн бөјүк бир төһмәт вә баиси-хичләтдир. Онун вахтсыз вәфаты гәлбимизи һүзн илә долдурур.

Һичрәтин 1305-чи илиндә рамазанүл-мүбарәкин 20-чи⁷² јөвмүндә әһја күнүндә мә'нәви һәјатымызын хошәлһан бүлбүлү јаз мөвсүмүндә мәмата иришмишдир ки, тарихи мәсиһијјәнин 1888-чи сәнәсинә вә мај ајынын 19-чу⁷³ јөвмүнә мүтабигдир.

Милләт мүчаһидләриндән бириси дә бу бинәва Сејид олубдур ки, һагг јолунда фанатизм вә чәһаләтлә мәрданә, хөвфү ричасыз дава етмәкдән чәкинмәјиб чаныны һагга фәда етмишдир.

Вәфаты Шамаһыда иттифаг дүшүбдүр вә шәһәрин кәнарында олан «Шаһхәндан» гәбристанында дәфн олунмушдур. Мәрһумун вәфаты барәсиндә Насеһ Ширвани бир-гәвәл инша едиб вә бу гәзәлин ахыр мисрасында шаирин тарихи-вәфатыны әбчәд һесабилә бәјан етмишдир. Һаман гәзәл будур:

Ғам агла, көзүм, сәрвәри-дөвран кетди,
Сәрдәфтәри-әһли-фәзлү үрфан кетди.

Әфсус о шаиру әдибү камил
Әһбабын едиб зарү пәришан, кетди.

Ајинеји-өвгат иди ол зати-шәриф,
Сәнки-әчәл илә сынды әл'ан, кетди.

Һејрәтдәјәм, еј хак, ичә сығдырдын
Ағушуна, та о бәһри-Умман кетди.

Чөвфүндә чох иди кәрчи-кани-зәру дә'л,
Дәфн олмаға сәндә башга бир кан кетди.

Етмишди гәза кәр сәни әмвәтә мөгам,
Фәхр ет ки, бу дәм чисмин үчүн чан кетди.

Насеһ деди тарихи-вәфатын гәм илә,
Сәд һејф ола Сејиди-Ширван кетди.⁷⁴

Мәрһум Сејид әкәрчи түфулијјәтдән көһнә вә гәдими гајда үзрә тә'лим алыб, Авропа мәдәнијјәтиндән бир нөв бәһрәмәнд олмамышды, академија вә университет көрмәмишди вә лакин исте'дади-чибилли вә шүүри-фитри сајәсиндә, ичә ки, јухарыда зикр олунду, әнва'и-үлүмү фүнуна дара олуб, өз әсриндә мүасирләри арасында ән мәшһур әдибләрдән, ән зәриф үрәфалардан вә ән мө'тәбәр вә мүгтәдир шүүрадан бири си һесаб олунурду.

О мәрһумун адабү әхлагы дәхи ә'ла дәрәчәдә мүстәһсән олдуғундан фүзәләвү үрәфа мәчлисиндә һәмә вәгт сәдрнишин олуб, фүнуни-ше'рдә бинәзир олдуғундан маәда бәдиһәкулугда түрк шаирләри арасында мислү бәрабәри јох иди. Бу бәрәдә Һачы Сејид Әзим русларын Пушкининә, инкилисләрин Байронунә⁷⁵ вә полјакларын Мискевичинә⁷⁶ бәрабәр имиш. Бә'зи вахт мәчлисин гызғын һалында шаир зөвгү шөвгә кәлиб вә онун тә'би-көвһәрризинин чешмәси ачылыб пејдәрпеј, биләфасилә көзәл, мүсәлсәл вә мөвзун ше'р дејәрмиш ки, тамами мәчлис әһлини һејрәтә кәтирәрмиш.

Азәрбајчан шаирләриндән һеч бириси мәрһум Һачы Сејид Әзим јаздығы гәдәрдә әсәрләр вүчуда кәтирмәјибдир. Онун

Һәр гисим кәламы вардыр вә бири-бириндән көзәл вә дил-пәзирдир. Әсәрләриндән мәшһуру бунлардыр: «Күллиҗәти-түрки вә фарси», «Дивани-гәзәлиҗәт», «Дивани-гәсаид вә нә-ваһи», «Һекаҗәти-мәнзумә», «Хилафәти-һәзрәт Әбубәкр», «Гә-зәвати-һәзрәт Әли», нәзмән вә нәсрән «Гисәсүл-әнбиҗә», «Тәзмини-Хачә һафиз вә Шејх Сә'ди» вә геҗриләри.⁷⁷ Бу әсәр-ләрдән мәтбу оланы «Гәзәлиҗәт»⁷⁸ вә «Һекаҗәти-мәнзумә»-дир. Јердә галанлары чап олунмаҗыбдыр.⁷⁹

Сејид Ширванинин фөвгдә зикр олунан асари-гәләмиҗә-синин чүмләсинә, әлбәттә, бу мәчмуәдә јер тапылмаз вә ла-кин гарейни-кирамы онларын бир нечәси илә ашина етмәји вә онларын васитәсилә милли шаиримизин гәдрү гиҗмәтини вә шә'ну иззәтини көстөрмәји вачиб билирик.⁸⁰

Һачы Сејид Әзим өз әсринин әјинеји-һәгигәтнүмасы олуб, бизим шүәранын мөһтәрәмләриндән Гасым бәј Закир, Мирзә Әбүлгасым Нәбәти, Искәндәр аға Шаир кими милләтин чәһә-ләт вә зәләләтдә галмагларына баис олан үләма вә фанатик руһани синфи илә һәмә вәгт чәнкдә олубдур. Бу синиф онун ән зиҗадә хошуна кәлмәјән бир фиргә олубдур ки, өмрүнүн чо-хуну онларын пахырынын үстүнү ачмаға, риҗәи ибадәт вә та-әтләрини вә мин чүрә һижләвү тәзвирләрини халга көстөрмәјә сәрф едибдир. «Һекаҗәти-мәнзумә»дә «Вәг'еји-түллаб», «Мүч-тәһидин тәһсилдән вәтәнә кәлмәји», «Һекаҗәти-абиди-риҗан», «Вәг'еји-Бағдад», «Вәг'еји-алими-биәмәл», «Вәг'еји-молла вә чобан», «Вәг'еји-һачы вә молла» вә бунлардан әлава бир хеј-ли һекаҗәтләрин тамамиси үләма гисминин чүрбәчүр һижләвү тәзвирләрини зәрифанә бәјән едир.

Мүчтәһидин тәһсилдән вәтәнә мүрачиәт етмәјини Сејид Ширвани елә бир мәһарәт вә усталыгла, елә бир ачыг вә рә-ван ше'рләр васитәсилә тәһрир гылыбдыр ки, һәр кәс ону мү-талиә гылса, елә билсин ки, өзү мүчтәһидин истигбальна чыхыб чәләл вә тәнтәнә илә ону шәһәрә варид едибдир вә мүдам онун мәчлисиндә әјләшибдир:

Пишвазә чыхыр сәғирү кәбир,
Учалыр әршә наҗеји-тәкбир —
Ки, бу күн наҗиб-имам кәлир,
Ејләјиб елмини тамам кәлир.
Јербәјердән о гөвми-никсифат
Үзүнү көрчәјин чәкир сәләват.
Төкүлүр хәлг солу сағындан,
Өпәләр та ки, әл-әјағындан.
Еһтирам илә шәһрә варид олур,
Једди күн мәчлиси долур, бошалур.
Кәсилир һәр тәрәфдә гурбанлар,
Ачылыр баби-лүтфү еһсанлар,

Нечә әјҗам олур зиҗәфәтләр,
Еләјир әһли-шәһәр дә'вәтләр.
Фикр едиҗ ки, о гөвми-фәрзанә,
Мүчтәһидчүн кәрәкди бир ханә.
Бир дә көрдүн ки, ејләјиб тәдбир,
Бир көзәл ханә етдиләр тә'мир.
Јенә сөјләр о гөвми-данишвәр,
Мүчтәһидчүн кәрәкди бир һәмсәр.
Бир көзәл гыз никаһ едиб анә
Мәләки әгд едирлә шејтанә.

Мүчтәһидин мәсчидә тәшрифи:⁸¹

Та ки, мәгсудуна јетишди имам,
Мәсчидә наз илә едәр игдам.
Өзүнә әввәл ејләјәр зивәр,
Бир кәлин тәк ки, ахтарыр шөвһәр.
Көзүнү сүрмәдән едәр мәкһул,
Бир заман зинәтә олур мәшғул.
Үзүнә ејләјир күлаб әфшан,
Бармағында никини-лә'лишан.
Башына дурду гојду әммамә,
Кејди нә'лејини о әлламә.
Вар боғазында сәхт тәһтүлһәнәк,
О гәдәр бәрк чәкиб олуб дөјәнәк.
Чијинә салды бир ләтиф әба,
Әлинә алды бир зәриф әса.
Башда әммамә, саггалында һәнә,
Бармағында үзүк, әлиндә әса.
Вар ајағында чүфт нә'лејни,
Бил ки, пејғәмбәрин будур гејни.
Сағ-солунда галыбды чешми мүдам —
Ки, көрәк ким верир имамә сәлам.
Бу күн евдән чыхыб намазә кәлир,
Суфији-сағ пишвазә кәлир.
Мәсчидә наз илә олур дахил,
Кирди меһрабә алимү фазил.
Үјдулар хәлг, имам гылды намаз,
Етди мин күнә һәггә разү ниҗаз.
Едибән та намазыны итмам,
Минбәрә вә'з үчүн едәр игдам.

Мүчтәһидин вә'зи:

Минбәр үстүндә ол фәләкриф'әт
Охур аһәстә бир узун хүтбәт.
Хүтбәдән сонра бир көзәл ајә
Олур ол хошзәбанә сәрмајә.
Кејјүһәннас, сиррдир бу дәғиг,
Һикмәти шәр'ә етмишәм тәтбиг.
Сәдрим олмуш вәси' дәрјадән,
Фәзлим артыгды Молла Сәдрадән.⁸²
Бәһри-елмимдә, еј күруһи-бәшәр,
Пак олан көвһәри мурадә јетәр.

Жазмышам сәрбәсәр фүрү'ати,
 Ачмышам гамизати-ајати.
 Көһнә тәфсирә вермишәм тәҗир,
 Тазәдән јазмышам өзүм тәфсир.
 Бир нечә сәһв едибди Бејзави,⁸³
 Олмушам чүмлә онлара һави.
 Фәхри-Рази⁸⁴ гәрини-раз дејил,
 Јаздыгы рәмзләр тәраз дејил.
 Ејләјиб сәһв саһибн-«Тибјан»,⁸⁵
 Рундән бихәбәрду «Руһн-бәјан».⁸⁶
 Етмәјиб фәтһ Молла Фәтуллаһ,⁸⁷
 Сәһви-вазех јазыбдыр ол күмраһ.
 Каһ фәләк, каһ әршдән данышыр,
 Бу сифәт јүз чәрән-пәрән данышыр.
 Тәмтәрагың көрүб о гөвми-әвам,
 Сөјләјирләр ки, етмиш елми тәмам.
 Бу филан мүчтәһиддән әкмәлдир,
 Шејхүлисламдән бу әфзәлдир.
 Лејк бир парә мәрди-данишвәр
 Анлајыбдыр ки, кәнддә вар нә хәбәр.
 Бошбоғаз олдуғун билиб дәрһал,
 Хөвфдән лејк нитгин етмиш лал.
 Бир дејән јохдур, еј имами-шәрир,
 Едәчәксән нә вәгтәдәк тәзвир?
 Туталым елмә олмусан васил,
 Бизә бу елмдән нәдир һасил?
 Һансы наданы алим етдин сән?
 Һансы бимары салим етдин сән?
 Һансы кури сән етмисән бина?
 Һансы әмваты ејләдин әһја?
 Һаны ислам үчүн сәрәнчамын?
 Јерә кирсин о мүчтәһид намын!
 Сөјләдин телграмы елми-билис —
 Ки, ону ихтира едиб иблис.
 Кари-шејтан дедин дәмир јолуну,
 Хәлгә етдин һарам Дум пулуну.
 Хачпәрәстләр тамам дүшдү габаг,
 Төкүлүб далда галдыг, ај сарсаг!
 Алды әһли-китаб дүнјаны,
 Шәрһ едирсән сән инди Гур'аны.
 Әһли-ислам олду харү зәлил,
 Баиси сәнсән, еј имами-чәлил!
 Сән бизи нәф'ә етмәдин васил,
 Бары гој өзкә елм едәк һасил.
 Бизи бәсдир бу гәдәр алдатдын,
 Дини динарә һәр заман сатдын.
 Сән билән елми билмәјән јохдур,
 Сәндән ә'ләм ушаглар чохдур...

Бу сајаг чүр'әтли, мәрданә вә хөвфсүз сөз данышмаг, нү-
 фузу зијадә бир фиргәни тәнгид етмәк анчаг Сејид кими да-
 нишмәид вә сүхәнвәр шаирләрин вә алитәб', һаггпәрәст вә
 милләтпәрвәр әдибләрин шә'нинә кәлмишдир. Һансы миллә-

тин ичиндә белә һүнәрмәнд вә саһибн-рә'јү мә'рифәт пејрәви-
 ләр олмаса, вај о милләтин һалына!.. Белә саһибсиз милләт
 тезликчә зәлаләт вә рәзаләт гујусуна дүшүб чәһаләт чәнкиндә
 боғулуб мәнвү набуд олачагдыр.

Инсафү һәгигәт мөгамына кәлдикдә Сејидин сөзләриндә
 зәррәчә ифтира вә јалан јохдур. Шаирин чикәри аташи-гә-
 зәблә алышыб јаныр. Бичарә милләтин пулу илә әтәбатда вә
 саир мәшһәди-мүгәддәсләрдә узун мүддәтләр јејиб-ичиб, би-
 һудә вахт кечириб, нечә ки, Сејид дејир:

Охујур һәр бири беш-алты вәрәг,
 Сонрадан саггала верир рөвнәг —

— вәтәнә мүрачигәт едән үләмадан милләтә мадди вә ја мә'-
 нәви бир мәнфәәт јетишмир, чүнки онларын әксәри вәтәнә
 әлибош, үзүгара гајыдырлар. Заһирдә авам нәзәриндә әлламә
 либасына вә салус хиргәсинә бүрүнүрләрсә дә вә ибарәтпәр-
 дазлыг едиб бош вә мүбһәм мәнәли сөзләр данышырларса
 да, батиндә вә һәгигәтдә әсил мә'рифәт вә камалдан синәләри
 хали олмағыны һәгиги мә'рифәт әһлинә тезчә билдирирләр.

Амма нә еләмәк ки, авам онларын һижләвү тәзвирләрини
 анлаја билмир. Авамын ағлы көзүндә олмаға көрә, заһирә
 алданыб, јахшы илә јамана, доғру илә јалана тәрчиһ верә
 билмир, досту илә дүшмәнини танымајыб бәдбәхт олур.

Әкәр һәгигәтдә әтәбатда милләтин малы илә елм тәһсил
 едән «најибн-имам»дан јазыг вә садәдил милләтә бир нәф'ү
 фајда һасил олсајды, онда шәксиз милләтимиз белә позғун
 вә пәришан һалда мә'јус вә сәркәрдан галмазды.

Доғрудан да фәна һалда галмышыг; ағылдан ағлымыз,
 әхлагдан әхлагымыз јох, әсил диндарлыг нә олдуғуну бил-
 мирик, нә камалдан камалымыз, нә һөрмәтдән һөрмәтимиз
 вә нә дөвләтдән дөвләтимиз вар... Һәр тәрәфә бахсаг, фәхр
 едәси, көнүл шад гыласы вә үрәк ачасы һеч бир шејимиз јох-
 дур. Вәтән нәдир билмәзик, милләт вә миллијјәт нә олдуғуну
 һиссү дәрк етмәзик, иттиһадү иттифаг бизим үчүн бош вә
 мәнәсыз сөзләрдир. Дилдә онлары тәләффүз едириксә дә, о
 минвал данышмаг мода олубдур. Онларын һәгиги мәзмунуну
 дүшүнмүрүк, дүшүнмәдикдә әмәл дә етмирик. Әлламеји-ки-
 рам вә фүзәлаји-зүлһәтирам бизим ичимизә анчаг тәфригә вә
 партија салыблар. Буна да сәбәб өз шәхси мәнфәәтләрини вә
 нәфси хејирләрини көрмәк олубдур. Һагга, доғрулуға, әдаләт
 вә мүрүввәтә халгы иршад гылмајыблар. Һиммәт вә гејрәт,
 бирлик вә гардашлыг, достлуг вә меһрибанлыг билмәррә уну-
 дулубдур; үлүм вә фүнуна, сәнајә вә тичарәтә, тәрәгги вә тә-

мәддүнә халгы тәрғиб вә тәшвиғ етмәји үләма синфи өз вәзи-
фәләриндән бәид бир әмр билиб, бу гисим мәсәләләрә әсла
е'тина етмәјибләр.

Будур бизим тәһсилдән вәтәнә мүрачиәт едән мүчтәһид-
ләрин милләтә һүсни-хидмәти, будур онларын тә'сири, һида-
јәт вә иршады!..

Мәрһум Сејид башга бир кәламында тамаһкар вә шикәм-
пәрвәр руһаниләри дәхи дә атәшли сөзләр илә тәзмим гылыб,
оғлуна хитабән дејир:

Еј оғул, алим олса хоштинәт,
Мали-дүнјајә ејләмәз рәғбәт.
Чүн һәләли һесабыр малын,
Һәм һарами әзабдыр малын.
Нә кәрәкдир сәнә бу дөвләтү мал,
Јүкүнү јүнкүл ејлә, еј һаммал.
Еј оғул, вар чаһанда чох молла,
Күзәран үчүн ејләјир гөвға.
Гејрәти-милләти бәһанә гылыр,
Күндә хәлг ичрә јүз фәсанә гылыр.
Әһли-дүнјајә ејләјир лә'нәт,
Өзү дүнјадән ејләмәз нифрәт.
Өзкәни кәрсә ејләјир үсјан,
Лә'н едәр ол фәғир үчүн һәр ан.
Өзүнүн һәддән өтдү үсјаны,
Мәһв едибдир фүсунн-шејтаны.
Дејәсән ол сәфиһә, еј хәннас,
Охундунму «әтә'мүрүнән-нас»⁸⁸.
Ејләјирсән мезәммәти-һәр кәс,
Нијә өз нәфсини унутдун бәс?

Биәмәл, мүһил вә фасид моллаларын һаггында дејибдир:

Алим өз елминә едәјди әмәл,
Дүшмәз иди бу күнә динә хәләл.
Рәсмдир алим олса әһли-фәсад,
Аләми ол фәсад едәр бәрбад.⁸⁹
Ујма моллајә, олма чох да авам,
Санма тәһтүһәнәк гурубдур дам.
Бахма тәсбиһә, олма диванә,
Хам олан гушлара кәрәк данә.
Санма алһында сәчдәдәндир әсәр,
Кечә гојмуш һәчәмәт ол кафәр.
Хатәминдән демә Сүләјмандыр,^{89а}
Дивдир ол лә'ин, шејтандыр.

Пејғәмбәрә хитаб:

Аһ, аһ, еј чәнаби-пејғәмбәр,
Динүви зајә' етди бу кафәр.

Ејләјиб шәр'үви вәсилеји-нан
Бу шәрирү лә'ини-бинман.
Вәттдир, ејлә чарә исламә,
Тазәдән сал иши сәрәнчамә.

Сејидлији вә өвлади-нәбилији әлләриндә мајеји-ничат вә
аләти-кәсби-мәаш һесаб едән өз һәмнәсәбләринә мезәммәт
тәриги илә бу мәнзүмәни јазмышдыр:

Демә, Сејид ки, мән али-рәсуләм,
Әли өвладийәм,⁹⁰ себти-бәтуләм.
Чаһанда ишләрәм фе'ли-гәбаһәт,
Гијамәтдә едәр чәддим шәфаәт.
Бу күн ким, хәлгдир бизар сәндән,
Едәр мәһшәрдә чәддин ар сәндән.
Нәсәблә фәхр олунмаз, еј мүчәһид,
Бу әмрә јөвми-лаәнсаб шаһид:
Нәсәблә фәхр едән кимсә шәғидир,
Кирами гул худајә мүттәғидир.
Кирамиликдә гыл Гур'анә таәт —
Ки, «индәл-лаһи әтгакум»дүр⁹¹ ајәт.
Чү Нуһун оғлу Кән'ан олду кафәр,
Деди изәд: «Дејил нәсли-пејғәмбәр».
Вар икән Нуһә ејни-интисаби,
Јетишди «лејсә мин әһлик»⁹² хитаби.

Сејид Әзим нә гәдәр ки, мүһил, ријакар, биәмәл вә мүфәт-
тин руһаниләри севмәзди, бир о гәдәр дә һәгиги үләмалара,
һамији-дин вә һадији-милләт руһаниләрә тәбәијјәт вә еһтирам
кәстәрмәји өзүнә борч билирди, нечә ки, мәрһум Ағәсејидәли
Ширванинин һаггында оғлу Мирчәфәрә хитабән дејибдир:

Еј оғул, алим олса рәббани,
Сән онун ол дәриндә дәрбани.
Мән өзүм ки, зәманә сәрвәријәм,
Үләманьн кәминә чакәријәм.
Нечә ким, варды фазили-Ширван,
Ол бәһинзадеји-шәһи-мәрдан,
Мәнбә'и-елмү һелмү нури-чәли,
Мә'дәни-фәзлү бәзл Сејидәли,
Ә'ләмү әфзәли-гәбаилдир,
Мәһбәти-чүмлеји-фәзаилдир.
Јохду затында буји-рәнкү рија,
Гејрләр ләфзидир, одур мә'на.

Јенә өзкә бир кәлами-хошмәалында фәрзәнди Мирчәфәрә
һәгиги үләма вә фүғәһаньн һаггыны, мүәллим вә мүрәббилә-
рин еһтирамыны мүраат едиб оңлара хидмәт вә бәндәчилик
кәстәрмәји нәсиһәт тәриги илә дејибдир:

Чөфәр, еј нури-дидеји-Сејид,
 Гөнчеји-новрәсидеји-Сејид,
 Үләма һәггини риајәт гыл,
 Әһли-елмә һәмишә һөрмәт гыл!
 Демә бу кафир, ол мүсәлмандыр,
 Һәр кимин елми вар, о, инсандыр.
 Елмәсиз адәми худаји-чәлил
 Деди: «Ән'амү бәл әзәллү сәбил».*
 Бабамыз Адәм, ол сәфијүллаһ,
 Елми-әсмајә олду чүн акаһ.
 Она јексәр мәләјик етди сүчуд,
 Сәчдәсин фәрз ејләди мә'буд.
 Елмдән олду һәзрәти-Лоғман
 Һикмәт илә сәрамәди-дөвран.
 Елм бир нур, чәһл зүлмәтдир,
 Чәһл дузәхдир, елм чәннәтдир.
 Үләма олмаса чаһанда, јәгин
 Олачаг пәјмәл шәр'и-мүбин.
 Үләма вариси-шәриәтдир,
 Фүгәһа банси-һидәјәтдир.
 Әһли-тәфсир ачыбла Гур'ани,
 Чыхарыблар вүзуһа мә'нани.
 Кимди көр, хашә'и-чәнаби-худа,
 Деди һәг: — «Мин ибадиһил-үләма»**
 Алимә ким ки, ејләмәз һөрмәт,
 О дејилдир пејәмбәрә үммәт.
 Сәнә һәр кимсә елм едәр тә'лим,
 Она вачибди ејләмәк тә'зим.
 Һарда көрсән она сәлам ејлә,
 Баш әјиб гул тәк еһтирам ејлә.
 Гејрини вәсф гылма јанында,
 Сән дур ол сөјләјән заманында.
 Изнсиз етмә хидмәтиндә чүлүс,
 Олма зәчриндән,*** еј оғул, мә'јүс.
 Адәм ол, инчимә гираәтдән,
 Чуби-молла чыхыбды чәннәтдән.
 «Күлүстан» ичрә бүлбүли-Шираз****
 Фарсилә едиб бу нәғмәни саз:
 «Падшаһи пәсәр бемәктәб дад,
 Лөвһи-симинш бәр кәнар нәһад.
 Бәр сәри-лөвһи-у нәвишт бәзәр:
 Чөври-устад бәһ зимәһри-пәдәр».⁹³
 Бил ки, устадын, еј рәшид пәсәр,
 Сәнә руһанијәтдә олду пәдәр.
 Пәдәрин бир мәнәм, бир устадын,
 Чәһд гыл јахшы чыхмаға адын.
 Сә'ј гыл ағи-валидеји олма,
 Зиштү мәрдуди-хафигеји**** олма.

* «Үлаикә кәл ән'ами бәлһүм әзәлү сәбилән»⁹⁴

** «Иннәма јәхшәллаһә мин ибадиһил-үләма».⁹⁵

*** Зәчр — мән' вә нәһј етмәк, говмаг вә горхутмаг.

**** Бүлбүли-Шираз — Сә'ди Ширазијә ишарәдир.

***** Хафигеји — шәрг вә гәрб демәкдир. Мәрдуди-хафигеји — јә'ни

шәрг вә гәрбин говулмушу.

Ејлә устадына һәмишә дуа,
 Мәғфирәт гыл тәләб худадан она.

Бурада мәрһум Сејид үләма вә фүгәһанын, устад вә мүәл-
 лиминин һөрмәт вә хидмәти һәр бир мүсәлмана Гур'анын
 һөкмү вә пејғәмбәрин бујуруғу илә вачиб олдуғуну вә онла-
 рын шә'ну рүтбәләри нә дәрәчәдә али олдуғуну көзәл вә мөв-
 зун нәзмләр илә бәјан едир.

Шаир һәгиги үләма вә устада тә'зимү тәкрим етмәји вә
 әмрләринә мүти' олмағы елә бир мөһкәм тәрз илә вә саф е'ти-
 гад илә төвсијә гылыр ки, бу һејндә, бу һүрријјәт әсриндә он-
 лара әмәл етмәк һәтта бир аз ағыр кәлир.

Һәгиги үләмаја Сејид әмр еләјир ки, баш әјиб гул тәки
 гуллуғларында дуруб еһтирам едәсән. Һүзурларында артыг
 бир сөз сөјләмәјиб диггәти-тамам илә сөзләринә гулағ асасан,
 изнсиз хидмәтләриндә чүлүс етмәјиб, зәчрләриндән мә'јүс вә
 мүкәддәр олмајасан, чүнки «устадын чубуғу чәннәтдән чы-
 хыбдыр», устадын чөврү ситәминдән рәнчидә олмағ нәинки
 дүрүст дејил, бәлкә күнаһдыр. Белә ки, бүлбүли-Шираз вә
 Сә'дији-нәғмәсәз дәхи бу әмрин һағг олмасыны тәсдиг едиб-
 дир: «Чөври-устад бәһ зимәһри-пәдәр». Әлбәттә, бу һалда үлә-
 ма вә устадын чубуг зору илә тә'лим вә тәрбијә вермәси әсриң
 тәғазасына вә заманын өвзә'ына мүвафиг кәлмир. Бу вахтда
 онларын нүфуз вә тә'сири елм вә билик васитәсилә көрәк чари
 олсун. Баин һәмә онлара ихласү сәдағәт көстәрмәк вә әмри-
 нәһјләринә әмәл етмәк һәр бир мүсәлмана борч олдуғу үчүн
 шаир дәхи өз чикәркушәсинә онларын еһтирамыны сахлама-
 ғы төвсијә едир.

Пәс, әшхаси ки, мәрһумун һағгында суи-зәнндә олуб ону
 кәме'тигад вә сүстрә'ј мүсәлманлардан һесаб едибләр, бөјүк
 сәһвү хәта етмиш олублар. Биәмәл алимләрә вә тамаһкар
 ваизләрә ачыг-ачығына ачы сөз дејиб онлара лә'нәт охујан
 кәс лајиги-тәһсин вә афәриндир, нәинки тәзмим.

Доғру сөјләјән вә һағгы севән кәс, әһли-инсаф вә саһиб-
 вичдан јахшыја јахшы, јамана јаман демәкдән әсла чәкинмә-
 јәчәкдир. Јамана јахшы дејәнләр, әјрини дүз көрәнләр вә
 јалана доғрулуғ либасы кејиндирәнләр, әлбәттә, ашикарән зә-
 лаләтдәдирләр вә һәмчинин ашкар зәлаләтдәдир о кәсләр ки,
 јахшыја јаман дејиб, һағгы батил гылмаға чалышырлар.

Мәрһум Сејид бу гисим кәчбин вә кәчәндиш адамлардан
 һәмишә нифрәт едиб онларын зәмминдә зәһралуд шә'рләр
 демәкдән еһтијат етмәзди. Оғлуна вердији бир нәсиһәтдә јах-
 шыја јахшы вә јамана јаман демәк хүсусумда бөһтан вә иф-
 тирадан ичтинаб етмәк бабында дејибдир:

Еј оғул, хэлгә сөйләмә бөһтан,
Јахшыја јахшы ол, јамана јаман.
Әслдә јахшы олса бир мә'на,
Сән «јамандыр» демәк дејид зиба.
Туталым сән күлү дедин бәдбу,
Хэлг сөйләр ки, әглизидир бу.
Сәнә бир јахшы кимсә олса јаман,
Хэлг ону сөйләмәз јаман, еј чан.
Јахшыдыр ол ки, әслү бунјани,
Сән «јамандыр» десән нә нөгсани?
Сән дедин ки, дејил хәлифә⁹⁶ Өмәр,
Өмәрә бу кәламдан нә зәрәр?
Сән дедин ки, дејил имам Әли,
Олмады заје' еһтирами-Әли.
Дедиләр Мустәфани саһирдир,
Вар чунуни, сәфиһу шаирдир.
Тапмады щә'ни-Мустәфа нөгсан,
Јахшыны ејләмәк олурму јаман?!

Мәрһум һачы Сејид Әзимин мә'рифәтүллаһ бабында олан е'тигади-сафы вә һәгиги мүсәлманчылығы атидә мәрғум олунмуш гәзәлләриндән көрүнүр:

Еј нури-сәмаватү зәмин, көрчи ниһансан,
Амма нәзәри-арифү данадә әјансан.

Батин көзүнүн јох сәни көрмәкдә гүсури,
Заһир көзү көрмәз сәни, әлбәттә, ниһансан.

Затын еләјиб чүмләји-әшјадә тәчәлла,
Муса көзүнә Тури-һәгигәтдә әјансан.

Бир Адәмү Исадә дејил нәфхеји-руһун,
Аләм һәмә галибди, сән ол галибә чансан.

Кәссән нәзәри-фејзини бир ләһзә чаһандан,
Набуд олур аләм, сән она руһи-рәвансан.

Кәһ бади-сәба тәк верисән күлшәнә рөвнәг,
Кәһ солдурусан күлләри, сән бади-хәзансан.

Сән гаими-биззат[сән], аләм һамы билгејр,
Хәллаги-сәмаватү зәмин, көвнү⁹⁷ мөкансан.

Мин бир адывун һәр бири бир ашигә мунис,
Тапмаз сәни бир кәс, јенә бинаму ниһансан.

Еј Сејјиди-пир, ејлә меји-вәһдәтә рәғбәт,
Истәрсән әкәр олмаға һәмварә чаван, сән.

Нә көзәл әгидә вә нә хошмәзмун кәлам!.. Әһсән бу е'тигада, афәрин бу тәб'ә!..

Әјзән мә'рифәтүллаһ бабында демишдир:

Әкәрчи чүмләји-аләмдә јох ниһанә сәнә,
Вәли салыбды көнүл меһри-гајибанә сәнә.

Кими һәрәм, кими бүтханәдән сәни истәр,
Гылыр һәвәс һәрә бир нөв ашиганә сәнә.

Кәһ әндәлибу кәһи сару, кәһ сәлсәлдән*
Чыхар мәдиһин үчүн кәһ бир тәрәнә сәнә.

Тәғәјјурати-зәминү зәманә сәндәндир,
Вәли мөһал тәғәјјур верә зәманә сәнә.

Бәһиштә кимсәнә кетмәз ибадәт етмәк үчүн,
Гәрәз бу әмри-ибадәтди бир бәһанә сәнә.

Гәрини-мәғфирәтин илә чүмлә заһирдир,
Нә иш ки, тутмушам, еј гадири-јеканә, сәнә.

Нәсиб Сејјидә төвһиди-затын ет, ја рәб,
Чыхыб бәдәндән олан дәм рәван, рәванә сәнә.

Бу камалү мә'рифәтдә вә бу сәдагәтү үбудийәтдә олан шәхси тәкфир едән чүһәлә вә заһирпәрәст үләма өзләри тәкфирә лајиг дејилләрми?!

Еј каш Сејјидә олан камалү мә'рифәт, инсафү мүрүввәт минбәрин јухары пилләсиндә әјләшиб ријаи вә'з едән ваизләримиздә вә мүгәддәс мөканларда тәһсил едән ахундларымызда олајды!..

Мәрһум Сејјидин әрбаби-бәсирәт вә саһиби-мә'рифәт олмағы онун әсәрләринин чохундан көрүнүр. Шаирин инсандан ән әввәл тәләб етдији мәнһз адәмијјәтдир, һәгиги инсан олмагдыр. Шәхсин әгајиди-динијјәси илә иши јох иди:

Мүсәлман ол, мүсәлман ол,
Гәрәз олдур ки, инсан ол!

Әсил мүсәлманчылығы инсанијјәтдә вә әсил инсанијјәти һәгиги мүсәлманчылыгыда көрүб дә тәкратарән дејир:

Мүсәлман ол, мүсәлман ол,
Гәрәз олдур ки, инсан ол!

Вә лакин чохумуз мүсәлман исәк дә, инсан дејилик, чохумуз инсаныгса да, һәгиги мүсәлманлыгыдан чох узаг вә кәнарыг.

* Сару; сәлсәл — гуш адларыдыр.

Сејидин үмдә мәтләби вә баш арзусу инсанијјәт дәрәчәсинә вә бәшәријјәт мәртәбәсинә васил олмагдыр. Бу хусусда онун нәзәри вә мә'рифәти о гәдәр вәси' вә кенишдир ки, она тәк Азәрбајчан шаири демәк дүрүст дејил, бәлкә ол дүрри-јеканә үмуми-инсанијјәт шаиридир.

Оғлу Мирчәфәрә јаздығы бир нәсиһәтнамәсиндә дејир:

Чәфәр, еј гөнчеји-күлүстаным!
Еј мәним бүдбүли-хошәлһаным!
Ики јүз јетмиш үчдә бә'ди һазар,⁹⁸
Мө'тәдил фәсл иди, зәмани-баһар,
Сәни һәг мән фәгирә етди әта,
Кә'беји-гәлбимә јетишди сәфа.
Ои беш илдир ки, еј әтаји-әзим,
Сәнә адаб ејләрәм тә'лим.
Јетибән әглә сәрфәраз олдун,
Дәхи мәндән ки, бинијаз олдун,
Әгл пејғәмбәрин гылыб рәһбәр,
Өјрән адаби-мәзһәби-Чәфәр!
Демирәм мән кедән тәриг илә кет,
Әгли тут, ол көзәл рәфиг илә кет.
Сәнә бүрһан дејил тәриги-пәдәр,
Көр нә јол кетди задеји-Азәр.
Демирәм рус, ја мүсәлман ол,
Һәр нә олсан кет, әһли-үрфан ол.
Демирәм сүнни ол вә ја шиә,
Тәк һәдәф олма тири-тәшһиә.
Демирәм шејхи ол вә ја баби,
Һәр нә олсан тәк олма гүллаби.
Истәр әчлаф, истәр әшраф ол,
Һәр нә олсан ол, әһли-инсаф ол.

Филһәгигә, нә көзәл нәсиһәтләрдир!.. Каш әбнаји-милләти-мизә тез-тез бу күнә нәсиһәтләр олуна иди. Каш үләмаји-милләт мәсачидү мәнәбирдә фүруати-динијјәдән адаби-гүслү тәјәммүм тә'лиминдән бир азачыг усаныб, бош вә бимәзмун мәсаилдән вә сахта һәдисләрдән ваз кечиб Сејид кими инса-фү әдаләтдән, инсанијјәт вә мүрүввәтдән бәһс едә идиләр. Нагг-тааланын бимисил әтијјәси олан әгли-сәлими гасирү на-гис дејиб, онун габағына сәдд чәкмәјә идиләр.

Јәгиндир ки, әкәр онлар да ағыл пејғәмбәрин милләти-ислама рәһбәр едиб ағыл көстәрдији тәриг илә салик олмағы-на бајс олсајдылар, мүсәлманлар бу гәдәр далда галмазды-лар вә бу дәрәчәдә бәталәтү фәлакәтә дүшмәздиләр.

Мүхтәлиф дилләрин өјрәнилмәји вә хусусән рус дилинин бизим мәктәпләрдә тә'лим олунмағы барәсиндә вә рус дилини билмәјә еһтијачымыз олдуғу бабында јазмышдыр.

Шәрһи-һәдис:

Бир һәдиси-сәһиһдир бу хәбәр,
Сөјләјибдир чәнаб пејғәмбәр —
Ки, Сүләјман нәби әлејһи сәлам
Һәр күрүһун дилин билирди тәмам.
Еј оғул, бил, бу рәмздән мәтләб
Дејил анчаг лисан лисани-әрәб.
Һәгг өзү һәр лисанә данадыр,
Һәр лисан һәг јанында зибадыр.
Вар бизим дөрд китабымыз, ари,
Һәр бири бир лисан илә чари.
Бири «Төврат» иди киранмајә,
Кәлди ибри дилиндә Мусајә,
Бири «Инчил» иди, бириси «Зәбур»,⁹⁹
Һәр бири бир лисан илә мәшһур.
Чүн Мәһәммәд әрәбдән етди зүһур,
Өз лисанында гылды һәг мә'мур.
Түркдән көндәрәјди кәр ани,
Түрк дилиндә олурди «Гур'ан»и.

Хитаб:

Еј оғул, мәзһәби-имамијјә,
Хаһ Бағдадү хаһ Шамијјә,
Чүмлә бу е'тигада кујадыр —
Ки, нәби һәр лисана данадыр.
Хаһ руси лисани, хаһ фирәнк,
Билир аны имами-бафәрһәнк.
Һәр лисани ки, бәс билирмиш имам,
Сән дә билсән, нә ејби, еј бәдһәм?

Фәрзәнди-дилбәндиңә јенә башга бир хитабында дејир:

Рәмзи-«һәл јәстәви»¹⁰⁰ мүдәлләл имиш,
Билмәјәндән билән кәс әфзәл имиш.
Һәг бујурмуш ки, ихтилафи-лисан
Не'мәтимдәндир, еј күрүһи-чаһан!
Ким ки, бәс бир дил ејләсә һасил,
Олду бир не'мәтә о кәс васил.
Чәһд гыл не'мәти-тамамә јетиш,
Елм тәһсил гыл, мөгәмә јетини.
Еј оғул, һәр лисанә ол рағиб,
Хәссә ол рус елминә талиб*.
Чүн она еһтијачымыз чохдур,
Билмәсәк дил, әлачымыз јохдур.
Чатмајыб шәр'дән бизә бу хәбәр —
Ки, әрәбдән сәва дил олду һәдәр.
Нә әрәбдир худа, нә румү нә зәнк,
Нә һәбәшдир, нә зәнкбарү фирәнк**.

* Бу рус елминдән мәтләб рус дилидир.

** Бу мисра «Әкинчи» гәзетинин 1876-чы сәнәдә 2-чи илинин 11-чи нөмрәсиндә «Нә һәбәшдир, нә русү түркү фирәнк» јазылмышдыр.

Хаһ бог, хаһ ганры, хаһ худа,
Бирди мәнәда, еј дүри-јекта!
Ләфз едирсә ифадә мәнәни,
Сәрф едәр әһли-мә'рифәт ани.

Бурада Сејид рус дилинин өјрәнилмәси вә мәктәбләрдә тә'лим олунмасы мүсәлманлар үчүн ән лазым әмрләрдән бириси олдуғуну исрарән төвсијә гылмасына үмдә сәбәб будур ки, мәрһумун заманында фанатик руһаниләрин вә'зинин бәрәкәтиндән чоһлары бу е'тигадда идиләр ки, рус дилини вә харичи лисанлары билмәк вә мәктәбләрдә тә'лим етмәк күнаһдыр вә исламын рөвнәгинә мүхиллү мүзирр әсбаблардан бирисидир.

О чәһәтдәндир ки, Сејид дини-исламын һөкмүнә тәкјә едиб фасидү хасир үләмаларын гөвлү фе'лини тәкзиб едир:

Рәмзи-«һәл јәстәви» мүдәлләл имиш,
Билмәјәндән билән кәс әфзәл имиш.
Һәг бујурмуш ки, ихтилафи-лисан
Не'мәтимдәндир, еј күруһи-чаһан!
Чатмајыб шәр'дән бизә бу хәбәр —
Ки, әрәбдән сәва дил олду һәдәр.

Сејидин әгидәсинчә һәр лисанын өјрәнилмәси шәхсә лазымдыр. Амма биз мүсәлманлара ламәһалә үч дилин тә'лимү тәдриси вачиб әмрләрдәндир. Онлардан бириси түрк, бириси әрәб вә үчүнчүсү рус дилидир. Бунларын вачиб олмасыны Сејид бу саяғ мүдәлләл етмишдир:

Бизимчүн ламәһалә, үч дилин тә'лими лазымдыр,
Бире елми-әрәбдир ким, биләк мә'наји-Гур'ани.

Бире вачиб бизә билмәк вәтәндә сөјләнән дилдир,
Кәрәкдир мәтләбә биз ејләјәк түркилә үнвани.

Бире һәм русидир ким, билмәји бизләрә лазымдыр,
Тичарәтчүн биләк, һәм дәрк едәк гануни-дивани.

Зәбани-руси билмәк ја данышмағ гејри дилләрдә
Шәриәтдә бизә нәһј олмајыбдыр, јохду бүрһани.

Сүләјман ол, зәбани-һикмәти ач һүдһүдү мурә —
Ки, та дивү пәриләр олсун әмрин бәндәфәрмани.

Мәкәр Сәлман¹⁰¹ дејилди Исфәһан атәшпәрәстиндән?
Зәбани-фүрс олсун ким, кәрәкдир камил имани.

Зәбани-фүрс илә тә'лимә кетди һәмду ихласи,
Шаһәншаһи-Әрәб бир гөвм үчүн кәндәрди Сәлмани.

Лисанын ихтилафын не'мәтиндән әдд едиб халиғ,
Билир бу сирри ол кәс ким, билир ајати-Гур'ани.

Нә дилдә олса, олсун, елм олсун хәлғ аләмдә,
Дејилдир бир дилә мәхсус, вар һәр дилдә имкани.

Галыбдыр фиргеји-ислам далда чүмлә милләтдән,
Әһатә ејләјибләр башгалар елм илә дүнјани.

Дејирләр ки, үфунәт ејләјибдир бејзеји-ислам,
Кәрәк рәфи-үфунәтчүн едәк бу дәрдә дәрмани.

Кәрәк тазә үсул үзрә ачылсын чүмлә мәктәбләр,
Кәтирмәк тазә үслубә кәрәкдир көһнә бүнјани.

Вапурлар атәшиндир хаһ јолда, хаһ дәрјадә,
Кәрәк әлдән гојағ әррадәни, кәштији-јелкани.

Нолур идрак гылсан һәр күруһун дилләрин, чаным,
Јериндә һәр бирин сәрф ејләсән вардырмы нөгсани?

Әфәнди ја ахунд руси данышса, бир күнаһ олмаз,
Худаја, сән өзүн ислаһ гыл бу гөвми-надани!

Һәгигәт сөјлә, Сејид, гој сәни кафәр десин мәрдум,
Ујуб нәфс әһлине, тутма тәриғи-күфрү хизлани*.

Нә вәси' е'тигад, рөвшән фикир вә нә пакизә вә сәләмәт рә'ј!.. Афәрин бу истигамәт вә сәдагәтә! Нәинки јалғыз Азәр-бајчан шүәрасындан, бәлкә үмуми мүсәлман әдибү шаирләриндән һеч бириси милләти-исламы о дәрәчәдә тәһсили-үлүмү фүнуна, һиммәтү гејрәтә, иттиһадү иттифаға, тәрәггијү тәмәд-дүнә дә'вәт гылмајыбдыр, нә гәдәр ки, бу јолда һачы Сејид Әзим сәрфи-һиммәт едибдир.

Һеч бир ислам шаири һачы Сејид Әзим кими милләтин гејрәтү тәәссүбүн чәкмәјибдир, онун одуна өз чаныны јахмајыбдыр. Шаирин оғлу Мирчәфәрә јаздығы пәндү нәсиһәтләр тәк бир оғлу үчүн јазылмајыбдыр, чүмлә вәтән өвладынын хејир вә сәләһы үчүн иншад олунубдур.

Сејид оғлуна хитаб етмәклә бизим һамымызы мәнзур гылыбдыр. Түрк мәсәлинин мисдагында: «Гызым, сәнә дејирәм, кәлиним, сән ешит!» Мирчәфәрә верилән өјүд вә нәсиһәтләр

* Хизлан — көмәксиз вә мүинсиз, зар вә зәбун галмағ.

бизим үчүндүр. Онлары биз кэрэк дэркуш едиб, бир ан унут-мајајдыг вэ шаир көстөрдији јол илэ кедиб ничатү сәадэт булајдыг. Чифајда... Эглю шүүрсуз, фәһмү дэрракәсиз олду-ғумуздан ишарәни анламајыб, ирәлики һалымызда — чәһлү наданлыг гаранлығында галдыг.

Отуз сәнә бундан мүгәддәм мәрһум һәсән бәј Мәликов чәнаблары Бакыда нәшр гылдығы «Әкинчи» рузнамәсиндә һачы Сејид Әзим сырф авамлыгда јашајан вэ хаби-гәфләтдә гејдсиз вэ раһат јатан милләтимизи бу сајаг һәјата, елмү мә'рифәт тәһсилинә дә'вәт еләјирди:

ҺӘСӘН БӘЈДӘН ИЛТИМАС

Еј һәсән бәј, мүәллими-дана!
Еј едән әһли-аләми әһја!
Еј чатан аләмә сәфа сәндән,
Ејләјир Сејид илтича сәндән —
Ким, бу мәктуб ким, хәјалымдыр,
Әһли-Гафгазә әрзи-һалымдыр,
Едәсән чап, еј көзүм нури,
Та ола рузикар мәшһури.

ГАФГАЗ МҮСӘЛМАНЛАРЫНА ХИТАБ¹⁰²

Әссәлам, еј әһалији-Гафгаз,
Еј рәисани-вачибүл-е'зас!
Әссәлам, еј күруһи-хејрәсәр,
Милләтин гејрәтин чәкән кәсләр!
Кишидә олмаса әкәр гејрәт,
Ондан, әлбәттә, јахшыдыр өврәт.
Дадү фәрјад, еј күруһи-изам,
Олду заје' бу милләти-ислам.
Күнү күндән зәлилү хар олуруг,
Мөһнәтү гүссәјә дүчар олуруг.
Бу гәдәр дәрд ким, олур һадис,
Она биелмлик олур баис.
Бир бәһадыр бу дәрди-шадани —
Ки, онун елм олубду дәрмани.
Бу, тәәччүбдүр, еј күруһи-бәшәр,
Бир киши јатса, нахош олса әкәр,
Ахтарыр бир тәбиби-данадил,
Та ки, сәһһәт она ола һасил.

Инди нахошду милләти-ислам,
Она лазымдыр ејләмәк әнчам.
Дәрдимиздир бу дәрди-наданлыг —
Ки, тутубдур бизи пәришанлыг.
Гејриләр етдиләр тәрәгги-там,
Галды зилләтдә фиргеји-ислам.
Кишинин олмадыса дүнјасы,
Бары лазымдыр олсун үгбасы.
Биздә нә ахирәт, нә дүнја вар,
Олмушуг бир јаман бәләја дүчар.
Һәр вилајәтдә вар беш-он кәсәбә,
Әлли мин сејидү, ахунд, тәләбә,
Әлли дәрвиш, әлли мәрсијәхан,
Һамынын сөзләри тамам јалан.
Әлли мин сухта, једди мин саил,
Әлли мин һоггабази-нагабил,
Һамынын фикри хәлги сојмагдыр,
Гуру јердә бу хәлги гојмагдыр.
Хәлгә бунлар һамы гурублар дам,
Бир буну анламыр бу гөвми-авам.
Шиәмиз сүннијә едәр төһмәт,
Сүннимиз шнәдән едәр гејбәт.
Бизи пуч етди шиә, сүнни сөзү,
Әһли-исламын олду кур көзү.
Бизә гејриләр ејләјир төһмәт,
Чүн тәрәгги едибдир һәр милләт.
Кәрчи вар иш ганан киши тәк-тәк,
Әксәри-хәлг авамдыр, ешшәк.
Нејләсин иш гананлар, ај гардаш,
Гурууну одуна јамыр һәм јаш.
Баби-елм олмајыб бизә мәсдуд,
Кәсб едән јохдур аны, лејк нә суд!
Бундан әгдәм әкәрчи кәсби-үлүм
Мүшкүл иди вә лејк, еј мәхдум,
Инди ишләр чыхыбдыр асанә,
Рәсми-дүнја дүшүбдү саманә.
Таңуб өвза'и-масәва тәғјир,
Көјә чыхмаға хәлг едәр тәдбир.
Параход олду кәштији-јелкан,
Өзкә самана дүшдү хәлги-чаһан.
Лејк биз билмәрик көз ачмағи,
Көһнә ишләрдә галмышыг бағи.
Бабамыздан нә көрмүшүк әввәл,
Дәхи ондан сәвајә олмаз әмәл.
Мәсәлән, бир мүәллими-ә'ләм,
Дејә хуршиди мәркәзи-аләм,
Дејә сабит күнү јери сәјјар,
Зәлзәлә баисин билирсә бухар,
Дејә ким вар әразији-тис'ин,
Јерин алтында јохду кави-зәмин,
Шәрһ едә күн тутулмағын сөзүнү,
Дејә ким, ај тутур күнүн үзүнү,
Тутулан вәгтдә мәһи-табан,
Дејә ким, зилли-әрвәдир пүнһан,

Едә әршин хурусуну инкар,
 Етмәжә бу кәламә истигфар,
 Дејәчәкләр ки, чүмлә кафәрдир,
 Бу шәғи мүнкири-пейғәмбәрдир.
 Бу нәдәндир? Савадымыз јохдур,
 Елмдә ичтиһадымыз јохдур.
 Билмирик биз һәдис мә'насын,
 Ганмырығ әһли-шәр' фитвасын.
 Бихәбәр олмушуг шәриәтдән,
 Башымыз чыхмыр елми-һикмәтдән.
 Бағланыбдыр рәһи-мәишәтимиз,
 Кәрчи вар кәсбә иститаәтимиз.
 Олмушуг мисли-тәнбәли-Бағдад,
 Едирик чүмлә бәхт әлиндән дад.
 Кәсб үчүнһәзрәти-рәсулүллаһ —
 Деди: — «Әлқасибү һәбибуллаһ».¹⁰³
 Зинәти-шәхс елми-әдјандыр,
 Елмисиз шәхс мисли-һејвандыр.

* * *

Әјјүһәннас, кимјадыр елм,
 Мәһәри-зати-кибријадыр елм.
 Чүн ки, вар иди биздә наданлығ,
 Бизә үз верди чох пәришанлығ.
 Инди Ширванда ачмышығ мәктәб,
 Дәрсимиз русу түркү фарсу әрәб.
 Зәһмәтим чохду, һич нәф'им јох,
 Лејк һәггә үмидварәм чох. —
 Ким, бу зәһмәтләр олмаја заје',
 Бәлкә бу мәчәра ола шаје'.
 Шејхүл-исламү мүфтији-ислам
 Икиси бир олуб, едә әнчәм.
 Чүнки бунлар рәиси-милләтдир,
 Мә'дәни-лүтфу кани-гејрәтдир.
 Сејјидә, бәсди, нәзми гыл күтаһ,
 Хатирин чәм' гыл ки, иншааллаһ,
 Шејхүл-исламү мүфтији-хошнағ
 Мәктәбин әмринә едәр әнчәм!

Мәрһум Сејидин чикәр ганы илә јазылмыш бу мөвзун кә-
 ламы һәр милләт гејди чәкән шәхсин лөвһи-зәмириндә, әл-
 бәттә, нәғш бағлајачагдыр.

Отуз беш ил бундан ирәли Сејид наләвү фәрјад едиб, мү-
 сәлманларын күн-күндән тәнәззүл тапмасыны, харү зәлил
 олмасыны, һәлакәтә дүшмәсини, миләли-мүхтәлифәнин ајаг-
 лары алтында пәјимал олмасыны рүәсаји-милләтә көстәриб
 онлардан тәдбирү әлач истәјир:

Дадү фәрјад, еј күруһи-изам,
 Олду заје' бу милләти-ислам.

Күнү күндән зәлилү хар олуруг,
 Мөһнәтү гүссәјә дүчар олуруг.

Бу пәришанлығын, бу фәлакәтин, бу әндуһү гүссәнин, бу
 мәрәзи-мөһликин сәбәбү илләтини Сејид елмсизликдә вә на-
 данлығда көрүб, онун чарә вә мүәличәсини анчаг елмү би-
 ликдә тапыб дејир:

Бу гәдәр дәрәд ким, олур һадис,
 Она биелмлик олур банс.
 Бир бәладыр бу дәрди-надани —
 Қим, онун елм олубду дәрмани.

Отуз-гырх сәнә Сејид мәрһумун бу дадү фәрјады заманын-
 дан кәлиб кечди. Биз јенә һаман гәфләтдә, һаман елмсизликдә
 галмышығ вә күн-күндән башы ашағы тәнәззүл етмәкдә ва-
 рығ...

Мәрһум һачы Сејид Әзим дәхи бу мә'налардан вә бу ил-
 ләтләрән узаг кетмәјиб мүсәлманларын далда галмағыны
 вә күн-күндән тәрәгги мә'кусда олмағыны елмсизликдән вә
 адәми-иттифағи иттиһаддан көрүр.

Сөз јохдур ки, әкәр мүсәлманлар арасында үлфәт вә мә-
 һәббәт олсајды, јек-дикәринин һејир вә сәлаһыны мүраат ет-
 сәјдиләр, бири-бирләринин тәрәгги вә сәадәтинә бүклү һәсәд
 етмәјиб шад олсајдылар, вәтәнин уғрунда абадү рөвнәг бул-
 масында иттифагла сә'јү кушиш етсәјдиләр, бу фәлакәтә вә бу
 рәзаләтә дүчар олмаздылар вә шаир дәхи белә атәши-чикәр-
 суз илә әбнаји-милләти мүттәһим етмәзди:

Һамынын фикри хәлги сојмагдыр,
 Гуру јердә бу хәлги гојмагдыр.
 Шиәмиз сүннијә едәр төһмәт,
 Сүннимиз шиәдән едәр гејбәт.
 Бизи пуч етди шиә-сүнни сөзү,
 Әһли-исламын олду кур көзү.

Һачы Сејид Әзим Ширванинин бөјүк хидмәтләриндән би-
 риси дә сүнни-шиә мәсәләсиндә һәр ики фиргәнин мабәјиндә
 вүғуа кәлән бүғзү әдавәтин, кинү күдурәтин әбәс вә бибина
 олмағыны көзәл вә абдар ше'рләр васитәсилә мүдәлләл ет-

мәжидир. «Иннәмәл-мө'минунә ихвәтүн, фәэслиһү бејнә эхә-
вејкүм»¹⁰⁴⁻¹⁰⁵ ајә мисдағынча мүсәлманлара бири-бирилә гар-
даш кими мүамилә вә мүаширәт етмәк борч олдугда онлар
бил'әкс бири-биринин хејир вә сәләһыны мүлаһизә етмәјиб
әдавәт башламышлар вә Гур'анын һөкмүнү позмагла белә фә-
лакәт вә эәлаләтә дүшмүшләр.

Һачы Сејид Әзим һәр ики тәрәфин әбәс вә биһудә бири-
бирилә мүддәи олмағларыны көрүб, чанү дилдән агрыјыб на-
ләвү фәрјад едирди ки, биз бир милләт олдугумуз һалда,
бири-биримиз илә гардаш кими доланмаға аллаһын һөкмү
илә борчлу икән нә сәбәбә ики фиргәјә бөлүнүб әдавәт баш-
лајаг? Бири-биримизин пуч вә мүнһәзим олмасына өзүмүз
сәбәб олаг?

Бизи пуч етди шиә-сүнни сөзү,
Әһли-исламын олду күр көзү.

Мә'лум олсун ки, шаирин заманында ки, чамаат бизим бу
тәрәгги әсринә вә һүрријјәт заманына нисбәт сырф авамлыг-
да иди вә онларын күлли-ихтијары мүфәттин вә тамаһкар
руһаниләрин әлләриндә иди вә сүнни илә шиә мәзһәб ара-
сында бөјүк зиддијјәт вә дүшмәнчилик вар иди, бу сајаг ачыг
вә хөвфсүз данышмаг вә һәр ики тәрәфин ејбү гүсуруну, јек-
чешмү кәчбин олмағларыны көстәрмәк, һәр ики тәрәфә зәһра-
луд ништәр вурмаг, һәр ики тәрәфи мәһәлли-истеһзаја гојуб
үзләринә күлмәк анчаг Сејид кими гәјур вә һүнәрмәнд шәхс-
ләрин шә'нинә кәлмишдир.

Сејидин «Пәришаннамә»¹⁰⁶ адлы китабында сүнни илә шиә
арасында вүгуа кәлән бир нечә күлмәли мәзһәкәләр вардыр
ки, шаир артыг мәһарәт илә һәр ики тәрәфин садәләвһ вә
авам олмағыны нәзмә чәкиб, бош вә чүрүк шејин үстүндә мү-
баһисә етмәкләрини көстәрир. Нүмунә үчүн о мәзһәкәләрдән
бирисини бурада зикр етмәји лазым көрдүк:

Бир нәфәр шиә илә бир сүнни
Бир-бириндән ачыглы, һәм кинни,
Бир јол илә кедирдиләр, о заман
Нәрдибан гојдулар* јола хәндан.
Көфткүјә чүн етдиләр рәғбәт.

* Јола нәрдибан гојмаг — јә'ни әснаји-раһда сөһбәт еләмәк.

Чәкди назик јерә о күн сөһбәт.
Деди сүнни ки, бәс Өмәр һәгдир,
Она төһмәт гылан кәс әһмәгдир.
Оду сәрхејлү әфзәли-әсһаб,
Адили-әсрү задеји-Хәттаб.
Деди шиә ки, бә'ди-пејғәмбәр
Һамынын әфзәли олуб һејдәр.
Елм шәһри рәсули-Бәһадыр,
Бабы ол шәһрин ол сәфарадыр.
Хүләфа тутмајыбдыр һөрмәтини,
Гәсб едибләр онун хилафәтини.
Деди сүнни ки, олмасајды Өмәр,
Ача билмәзди дини пејғәмбәр.
Чүн Өмәр дини-һәггә јар олду,
Дини-ислам ашикар олду.
Фатәһи-дин Өмәрду нури-чәли,
Ола билмәз о шаһа мисл Әли.
Һәгг Өмәрләндү, һәм Өмәр һәгдир,
Аләм ичрә бу сөз мүһәггәгдир.
Кәрм иди бәһсдә булар амма
Накәһан бир нәфәр олуб пејда,
Дедиләр, кәл тутаг һәкәм бу кәси,
Та көрәк кимди дин дадрәси.
Дедиләр: — Еј рәшиди-данишвәр,
Әли әфзәлди, сөјлә, јохса Өмәр?
Чәкди бир аһ ол бүләнд чәнаб
Онлара верди та бу нөв' чәваб —
Ки, мүгәссир Әлидир, ол мөвла,
О јөдүллаһи-халигүл-әшја.
Нејчүн ахыр јаратды ким, Өмәри,
Өзүнә дәјди агибәт зәрәри.
Олду онлара тејјибү таһир,
Әлиаллаһи олдуғу заһир.

Шаир өзү шиәји-исна-әшәри олдуғу һалда хүләфаји-күзү-
нә артыг мејлү мәһәббәти варды вә бу мәһәббәтдән наши өз
өвладына онларын адларыны гојмушдур.

Мәрһумун әкдији көзәл төхмүн сәмәридир ки, лилләһил-
һәмд, бу һалда бизләрә нәсиб олмағдадыр вә сүнни-шиәлик
сөзү аралыгдан көтүрүлмәкдәдир.

Сејид Ширванинин «Әкинчи» гәзетиндә дәрч олуна мән-
зумәләриндән бир нечәси онун «Мәчмуә»синә дахил олмајыб-
дыр. Бизим анладығымыза көрә, Сејидин һаман мәнзумәләри
бу һалда дәхи мә'надан дүшмәјибдир вә онларын тамамиси
һиссијјати-тәбиидән нәш'әт етмәјә көрә, һәр вахта охучу-
лары шуру гејрәтә кәтирәчәкдир.

Мәсәлән, гәзетин нәф'ини инкар едиб, онда тәб' олуна
әһвалатын чүмләсини сырф һәдјан сајанлар, ону пул тәләси
һесаб едәнләр инди дә бизим ичимиздә гәзетин нәф'ини вә
лазым олмағыны биләнләрдән аз дејил. Әкәр белә олмасајды.

онда бизим дә нечә-нечә гәзет вә журналларымыз оларды вә гәзет верәнләр бу гәдәр корлуг, сыхынты вә зәрәр чәкмәздиләр, бу гәдәр төһмәт вә эзијјәтә, мадди вә мә'нәви еһтијачлара дүчар олмаздылар.

Гәзетин нәф'ү фәјдасыны инкар едән вә елмү сәнәтин хејрини билмәјән бир чаһил Сејидә раст кәлиб бу суаллара ондан чаваб тәләб едир.

Суал:

Дүн суал етди бир нәфәр чаһил —
Ки, гәзетдән нәдир бизә һасил?
Бу һасән бәј нә истәјир биздән,
Долдуруб аләми гуру сөздән?
Дад едир ки, кәрәкдир елм охумаг,
Чәкмә тикмәк вә ја ки, без тохумаг.
Данышыр каһ әкин, зираәтдән,
Каһ машин, каһ өзкә сән'әтдән.
Шәрһ едир каһ суд гајырмагы —
Каһ гатыгдан белә чәкиб јагы.
Пендири өјрәдир ки, бөјлә тутун,
Сахлајыб артычыг баһаја сатун.
Каһ Амеркадан ејләјир ким јад,
Бу сифәт бир машин олуб ичад.
Нәјә лазымды бизләрә машин,
Нә үчүн халгын алдадыр башын?
Бабамыз көрмәди машин ишини,
Инкилис тәк бу товлајыр кишини.
Биз мәкәр билмирик јагы тутмаг,
Пендири сахлајыб пула сатмаг?
Чөлдә һәр өврәти-Гарабағи
Неһрәдә чалхајыр көзәл јағи.
Биз мәкәр билмирик тахыл бичмәк?
Нәјә лазымды машин өјрәнмәк?
Шөһмә вачибдир ола беш чүт кәл,
Бичинә чин кәрәкди, хырмана вәл.
Нә кәрәкдир јазыб ки, ол садә
Фәһләләр чәнк едир Амеркадә.
Билмәмиш рәмзини бу дүнјанын,
Сөјләјир һалыны Американын.
Нич доғру дејил бунун нәфәси,
Нә гәзетдир? Тамам пул тәләси.

Чаваб:

Дедим: — Еј чаһили-кәриһхитаб,
Кәрчи наданә јохду нич чаваб,
Лејк вачибдү шәрһ едим һали,
Сәни филчүмлә ејләјим һали.
Бу гәзет ким, олуб чаһанда бина,
Нә үчүн ихтира олуб аја?
Һансы милләт едиб буну ичад?
Һансы дөвләт она едиб имдад?

Нәдир ол милләтин көрәк гәрәзи?
«Һәст, әлбәттә, дәр диләш мәрәзи»¹⁰⁷.
Һамы милләтдә вәр гәзетләр чоһ,
Демә ким, бунда һич фәидә јох.
Гәзетин чоһду хәлгә мәнфәәти,
Нә билир ким ки, јохду мә'рифәти.
Демәрәм вәһји-асиманидир ол,
Лејк әрбаби-һалә чанидир ол.
Үммүл-әхбар, мүхбирүл-асар,
Кашифүр-рәмз, вағифүл-әсрар,
Өзүнә ејләјиб һәмијјәти фәз —
Ки, едә аләм ичрә тејјүл-әрз.
Каһ олур әсби-телграма сәвар,
Шәрғдән Гәрбә сөјләјир әхбар.
Каһ Петербургдан олур куја,
Каһ олур һинди-Шәрғдән пејда.
Каһ Дунајдан* верир гәрибә хәбәр,
Каһ Парисдән кәлир о пакһүнәр.
Кәшф едир каһ Лондонун һалын,
Сөјләјир һәр кралын әһвалын.
Нә гәзет, мајеји-сәадәтдир,
Нә гәзет, ејни-елми-һикмәтдир.
Хәссә ким, ол «Әкинчи»ји-дана
Әһли-Гафгазы ејләјиб әһја.
Кәр әкин сөһбәтилә кујадыр,
Бәли, өз исминә мүсәммәдыр.
Ол көрәк сөјләјә зираәтдән,
Шөһмдән, кештдән, фәләһәтдән.
Бу да бир фејзу не'мәти-дикәр —
Ки, верир каһ заман бир өзкә хәбәр —
Ки, филан јердә әһли-Үрупа
Бу сифәт бир машин едибләр бина.
Сәнә ким күч едәр ки, кет ону ал,
Еј сәфиһү дәбәнки-чалсағгал.
Параход минмә бәс сән, еј һејван —
Ки, минибдир атан-бабан јелкан.
Бәс маһут кејмә, хош дејил фалы,
Чүнки атан кејәрди дағ шалы.
Ләһпә јандырма ким, сән, еј јағи,
Јандырырды атан нөјүт чирағи.
Охума сән гәзет, шикәстә оху,
Кет, дөшүндән јалан һекајә тоху.
Кәрәмү Әслинин даныш нәглин,
Сән бәјәнмә һасән бәјин әглин.
Ејләјим әһли-фисгә имдади,
Кәһ бизи һәчв ејләсин һади**;

* Дунај — Европа гит'әсиндә нечә мәмләкәтләрдән ахыб Гара дәнизә төкүлән бөјүк бир чајын [адыдыр] ки, «Әкинчи» гәзети верилән заман Рус илә Османлы давасы олмаға көрә, о тәрәфдән тез-тез хәбәр јазылырды.

** Һадији-Мүзәллин Гарабағи мәрһум Сејиди вә Һасән бәји баш чапмаг мәсәләси үстүндә һәчв етмишдир. О һәчвдән бә'зи фәрдләр «Әкинчи»дә чап олунмушдур. Һадинин тәрчүмеји-һалына мүрачигәт етмәлидир.

Гој бизи та ки, һәзрәти-капитан*
Һәчвләр ејләсин, олун хәндан.
Еј һәсән бәј, бу гөвми-надандан
Инчимә, јохду баки һәдјандан.
Бунлар ол гөвмдүр ки, Лоғмани
Өлдүрүб олдулар эзахани.
Сонрадан гәдрини биләр бу авам,
Сејјидә, хәтм гыл, узунду кәләм.

Гәзетин лүзумијјәти вә ондан һасил олан нәф'у фәјданы
белә ачыг дилдә Сејид Ширвани бәјан етдисә дә, һејфа ки,
онун чамаатымыза артыг тә'сири олмады вә халг өз авамлы-
ғында галыб, «Әкинчи»ни охумаға мејлү рәғбәт көстөрмәди.
Белә ки, «Әкинчи»нин һәјатынын ахыр дәмләриндә шаир јенә
мүсәлманлара үз тутуб онлары һиммәтү гејрәтә дә'вәт едиб,
гәзетин лазым олмағыны дүбарә шәрһ гылыр:

Әссәлам, еј әһалији-зишан!
Еј оланлар бәла охуна нишан!
Нә бәла? Чәһлү дәрди-наданлыг,
Еј тутан чәм'ини пәришанлыг!
Нечә мүддәтди ким, һәсән бәји-зар,
Һүсни-гәдбир илә о фәхри-күбар,
Өз гәдими лисанымызда һаман,
Гәзетә чапыны едиб үнван.
Изи һасил гылыбды дөвләтдән,
Биз кәрәк дәм вураг сәадәтдән.
Өзүнә кәрчи јохду фәндәси,
Лејк вар хәлгә фејзи-заидәси.
Фејзи-әввәл будур ки, мүхтәсәри,
Јетирир ол чәнаб һәр хәбәри.
Олуруг һали-аләмә вағиф,
Бу бизә бәс дејилми, еј ариф?
Фејзи-сани будур ки, һикмәтдән,
Шәрһ едир кәсбдән, зираәтдән.
Әкибән елм төхмүнү о чәнаб,
Мәзрә'и-аләми едир сираб.
Ол бизә бир сәһаби-рәһмәтдир,
Баиси-абруји-милләтдир.
Кәрчи һәр дилдә вар гәзәтләр чох,
Бизә ондан вә лејк фәидә јох.
Билмирик рус ја фирәнк дили,
Һәр дилин рәмзини өз әһли били.
Биздә јох рус, һәм фирәнки савад,
Олмушуг түркү фарсијә мө'тад.
Ону да һич билмирик камил,
Әкәәри-хәлг авамдыр, чаһил.

* Гудјал сакини капитан Султанов јенә «Һади» тәхәллүс һаман мәт-
ләб үстә һәр ики әдиби налајиг һәчвләри илә тәзмин етмишдир. Сејидин
она вердији чаваб атидә дәрч олуначагдыр.

Бәс, «Әкинчи» бизә мүнәсибдир,
Гијмәти јахшы, мали-касибдир.
Бәс, «Әкинчи» чәлалымызды бизим,
Баиси-ибтилалымызды* бизим.
Сә'ј едир, еј күруһи-никсифат!
Етмәсин та бизим «Әкинчи» вәфат.
Сонра көјдән әкәр енә Иса,
Едә билмәз о мүрдәни әһја.
Еј «Әкинчи» хәрид едән кәсләр,
Вермәсә чәнкдән «Әкинчи» хәбәр,
Гәзетә тәркин етмәјин зинһар,
Нә кәрәкдир бизә о нәглү күзар.
Гәдәгәндир о нөв' сәһбәтләр,
Ешидин пәндләр, нәсиһәтләр.
Биз кәрәк сә'ј едәк мәишәт үчүн,
Сән'әтү кәсб үчүн, зираәт үчүн.

«Әкинчи»нин белә зәиф һалында Рус вә Османлы мұһари-
бәси башланыр. Бу әснада мәрһум һәсән бәјә бәрк гадаған
ол[ун]ур ки, дава барәсиндә гәзетдә бир сөз белә јазмасын.
Гәзетин мүштәриләри исә һәсән бәјдән мұһарибәјә даир хә-
бәрләр тәләб едиб, алмадыгда бир тәрәфдән мә'јус вә диқәр
тәрәфдән мұһәррирдән наразы вә дилқир олмағларыны она
изһар едирдиләр.

Мәрһум һачы Сејид Әзим мұһәрририн белә мүшкүл һалда
әлачсыз галмағына ишарә едиб, гәзет охујанлара нәсиһәт үзү
илә дејир ки, әкәр «Әкинчи» чәнкдән сизә хәбәр вермәсә,
онун үзрүнү гәбул едиб мүттәһим гылмајын вә зинһар гәзет
тәркини етмәјин.

Амма чифәјда Сејидин нәсиһәти дә нәтичәбәхш олмады.
Һаман 1877-чи илин сентјабр ајында јатды вә бир сајаг јатды
ки, даһа бир дә дурмаға гүдрәтү тәванасы галмады.

Мәрһум һачы Сејид Әзимин «Әкинчи»дә тәб' олуна мөк-
тубати-мәнзүмәләринин бәркүзидәләриндән бириси дә тә'ли-
мү тәрбијәнин инсана һүсни-тә'сири бабында јаздығыдыр ки,
бурада зикр олунар:

Еј бизә хејрһаһ олан Мөһсүн,
Әһли-әһсану хошнишан Мөһсүн!
Милләтин гејрәтин чәкән гардаш,
Төхми-хошбәхтлик әкән гардаш,
Сөзләрин дүн кәтирди шүрә мәни,
Шад гылсын көрүм илаһи сәни!
Јазмыш идин ки, еј күруһи-бәшәр,
Әһли-исламү гөвми-паксијәр,
Ајылын бирчә хаби-гәфләтдән,
Кери галдыг тамам милләтдән!

* Ибтилал — баш олмаг; шә'нү шәрәфәт мә'насында ишләнир.

Афэрин, еј јеканеји-дөвран!
 Пэндинэ јохду шөккү рејбу күман.
 Мәсэлин хуб, сөзлэрин мэрғуб,
 Зөвг едэр куш едэндэ әһли-гүлүб,
 Филһегигэт дирэхти-накамит,
 Тәрбијэт фејзинэ олур шамил.
 Нөв'и-инсан дејил ағачдан кәм,
 Габили-тәрбијетди һәр адәм.
 Дашы тә'сири-афитаби-фөлөк
 Дөндөриб лә'ли-наб едэр бишөк.
 Нафи-аһудә мүшк едир гани,
 Дүрри-наб өјләр аби-нејсани.
 Елм үчүн, ари, әһли-һикмәтләр
 Чәкиб аләмдә чох ријазәтләр.
 Елмсиз кимсәнә һүнәрсиздир,
 Елми-битәрбијәт сәмәрсиздир.
 Тәрбијәт мајеји-сәадәтдир,
 Тәрбијәт шәхсә малү дөвләтдир.
 Елмлә һәр о кәс ки, данадыр,
 Габили-фејзи-рәбби-ә'ладыр.
 Нитг илә мүрдәләр гылан әһја
 Гачды надандән һәзрәти-Иса.
 Елмдир баиси-тәрөггији-там,
 Алимә тај дејил күруһи-авам.
 Буну да бил ки, еј гәрини-шәрәф,
 Елм анчаг дејил бу «Нәһв» илә «Сәрф».
 (Бу дејил анчаг елм, еј дана,
 Едәсән бөвл вәгти-истибра.)
 Һәлә галсын бу рәмзләр бари,
 Елмсиз адәмин нә мигдари?
 Мөһсүна, еј фәда олум сәнә мән!
 Етдијин фикри-бикрә сәд әһсән!
 Билмәјән јохду ким, бу мә'нани:
 Тәрбијәт камил ејләр инсани.
 Туталым кәлдик әмрә мәрданә,
 Бахмадыг тә'нү лә'ни-наданә.
 Туталым ејләдик бу әмрә тифаг,
 Тәрбијәт биз көрөк ки, кимдән алаг?
 Һансы мәктәбдә фөвчи-әтфали
 Һансы бир елмдән едәк һали?
 Мәктәби-тибб ја ки, һикмәтдән?
 Ја ки, һәрбијјә ја ки, һирфәтдән*?
 Нечә ким, ол «Вәкили-намә'лум»**
 Ејләмишиди бу нүктәни мәрғум.
 Әввәлә биздә јох о мәктәбләр —
 Ки, верә кәсби-елми хәлгә сәмәр.

* Һирфәт — кәсби-мәаш вә ризг үчүн ишләнән шүғлү сәнәт.

** 1877-чи сәнәдә јанварын ибтидасында бир шәхс «Милләти-исламын тәгдирән вәкили-намә'луму» имзасы илә Һәсән бәјә бир кағыз јазыб мүсәлманларын әлләриндә әсбаби-мәишәт вә мәбејиләриндә иттифаг олмадығыны бәјән едиб дејир ки, нә гүввәт вә иститаәтлә елмү әдәб кәсб едә биләрик, Бу мәктубун барәсиндә сөһбәт олуначагдыр.

Нә о кунә китаблар әл'ан —
 Ки, ола өз лисанымызда бәјән.
 Бизә һасил нә шеј олур јохдан —
 Ки, итибдир китабымыз чохдан.
 Һаны биздә «Хүләсә»нин¹⁰⁸ сәмәри,
 Һаны «Чәбрул-мәгабил»ин¹⁰⁹ хәбәри?
 Сәһл дилләрдә елми-һеј'әт јох,
 Чәм'ү тәфриғү зәрбу гисмәт јох.
 Нә тәгйјә, будур сөзүн сафи,
 Күфрдүр биздә елми-чоғрафи.
 Елм еви олду ол заман бәрбад —
 Кетди* реһләт хәлифеји-Бағдад.
 Һәр вилајәтдә вар беш-он мәктәб,
 Едирик кәсб онда елмү әдәб.
 Мәктәбин фәрши алты көһнә һәсир,
 Нечә әтфали-мүзтәр онда әсир.
 Дәрсимиздир китаби-«Күрбәвү муш»,¹¹⁰
 «Нәгли-һәмдунә»,¹¹¹ «Гиссеји-хәркуш». ¹¹²
 Охуруг чох тәрәгги етсәк әкәр
 Чүмлә «Тарихи-Надир»и әзбәр.
 Бихәбәр елми-паки-һикмәтдән,
 Бисәмәр чаддеји**-шәриәтдән.
 Дејәчәксән ки, еј гәрини-әдәб,
 Бәс, кәлин тазәдән ачаг мәктәб.
 Биз бу әмрә көрөк ки, еј хошнам,
 Һансы гүдрәтлә ејләјәк игдам?
 Пулумуз вармы ол сәрәнчәмә,
 Та јетишсин фәгирләр камә?
 Әһли-ислам ејләјибди вәфат,
 Дәхи мүшкүл тапар бу гөвм һәјат.
 Мәкәр ол Әскәри-Корани*** кәлә,
 Нечә мәктәб дәхи кәлә әмәлә.
 Вәзиров**** бәлкә ејләјә имдад,
 Гыла бу гөвми елм үчүн иршад.
 Ача онлар да мән кими мәктәб,
 Чәкәләр рузү шәб әзабу тәәб.
 Барилаһа, бәһрәмәти-Гур'ан,
 Бизә чатдырсын онлары сүһнан.
 Сејјидә, һәр күруһ ичиндә ола,
 Даима әһли-һалә ејлә дуа.

Мәрһум Сејид бу кәлами-хошмәалында јенә елмү әдәбин фәзиләтү шәрафәтини бәјән едиб, әһли-исламы һәр икисинин тәһсилинә дә'вәт гылыр вә сабигдә бизим мәктәбләримиз нечә

* Ки, етди — ред.

** Чаддә — бөјүк јола дејилир; шаһраһ.

*** Әскәр аға Корани Адыкөзәлов¹¹³ ки, сабигдә Кәнчә шәһәриндә шәһәр рәиси иди, ики сәнә бундан мүгәддәм вәфат едибдир.

**** Вәзиров Нәчәф бәј¹¹⁴ һали-һәјатдадыр. «Әкинчи» верилән вахты Руссјада дарульфунунда тәһсилдә олуб. Һәр икиси «Әкинчи»јә әхбарнәвис олуб, үлумү сәнәјәјә даир мүфид мәгаләләр јазардылар.

пәришан һалда олдуғуну вә тә'лими-әтфал үчүн исте'мал олу-
нан бимәзмун нағыл китабларыны вә билкүллијјә тә'лимү
тәрбијә ишләримизин бисәрү па олдуғуну нәзмә чәкиб Әскәр
Корани илә Нәчәф бәј Вәзировун Русиядан мүрачиәтини
арзу еләјир, та ки, онлар кәлиб мәктәб ишләрини дүзәлдиб,
интишари-маарифә рөвнәг верәләр.

Һачы Сејид Әзимин тәрбијә мәсәләсинә һансы нөгтеји-
нәзәр илә бахмасы онун ашағыда зикр олуна бир нечә әш'-
арындан мә'лум олунар. Бә'зиләрин е'тигадынча һәр бир вүчуд
габили-тәрбијә вә тә'лим ола билмәз. Елә бир чөвһәрсиз, көв-
дән вә фүрумајә шәхсләр вар ки, нә гәдәр онлар тә'лимү
тәрбијә олунса, јенә дә авамлыгыда вә сырф һејванијјәтдә га-
лыб, руһанијјәт вә мә'нәвијјат чәһәтинчә тәрәгги едә билмәз-
ләр. Шаирин кәламындан:

Кәр гәра дашы гызыл ган илә әлван едәсән,
Рәнки тәғјир тапар, лә'ли-Бәдәхшан олмаз¹¹⁵—

— мәалынча чохлары бу әгидәдәдирләр ки, наәһлү нагабил
шәхсә неч бир тәрбијә әсәр едә билмәз. Кирдәкан күнбәдә
јапышмајан кими, тәрбијәт дә наәһлү дәнитәб' шәхсә тә'сир
едә билмәз.

Амма мәрһум Сејид бунун әксинчә башга бир е'тигадда
олуб, инсанын габили-тәрбијә олдуғуну тә'кид еләјир. «Нәба-
тат вә һејваната тәрбијә вә әдәб тә'сир етдикдә инсана етмәз-
ми?» — дејиб јазыр:

Филһәгигәт, дирәхти-накавил
Тәрбијәт фејзинә олур шамил.
Нөв'и-инсан дејил ағачдан кәм,
Габили-тәрбијәтди һәр адәм.
Дашы тә'сири-афитаби-фәләк
Дөндәриб лә'ли-наб едәр бишәк.
Нафи-аһудә мүшк едәр гани,
Дүрри-наб ејләр аби-нејсани.

Белә олан сурәтдә инсан елмү тәрбијәт сајәсиндә әхлағү
адабча тәрәгги тапыб фејзи-рәббанидән она әта олуна үлүв-
ви-дәрәчәјә васил ола билмәзми? Әлбәттә, олар! Бәс, мајеји-
сәадәт инсан үчүн һүсни-тәрбијәтдир. Тәрбијәтсиз елмин дә
фајдасы јохдур. Нечә ки, шаир өзү дејир:

Елмсиз кимсәнә һүнәрсиздир,
Елми-битәрбијәт сәмәрсиздир.
Тәрбијәт мајеји-сәадәтдир,
Тәрбијәт шәхсә малу дөвләтдир.

Һачы Сејид Әзим инсанын һәр бир гөвлү фе'ли һикмәтү
мә'рифәт јолу илә олмағыны нәзәрә алыб, јөвми-ашурада
чүһәланын баш чапмасыны «Әкинчи» гәзетиндә бир нөв зәмм
етмишдир.

Шаирин бу рәфтары Гудјал сакини капитан Султанов
«Һади» тәхәллүсә насәза көрүнүб Сејиди һәчв гылмаға вадар
етмишдир вә Сејиди-мәрһума буну ирад тутмушдур ки, куја
Сејид чәдди-бүзүрквары Мәһәммәдәл-Мустафанын өвладына
тутулан тә'зијәдарлыгдан дилкир олуб, ашура күнү чәнаб
сејидүш-шүһәданын вә саир Кәрбәла шәһидләринин јолунда
башларыны чапанлары тәһсин әвәзинә тәзмимү тәғбиһ ет-
мишдир.

Һаман һәчвин мүгабилиндә шаири-Ширван бу әш'ари-аб-
дарү хошкүвары јазыб һәсән бәјә көндәрмишди ки, «Әкинчи»-
дә ону чап еләсин. Амма сәбәб нә олмушса да чап олмамыш-
дыр:

Еј бизи мәдһ гылан Һадији-дөвран әхәви!
Бу нә зәһмәтдир, әја мәнбә'и-үрфан әхәви!
Сејиди ејләмисән мәдһи-фираван, әхәви,
Шад сәндән олачагдыр шәһи-Мәрдан, әхәви!

Чәкди ол күн ки, Сәнан¹¹⁶ Кәрбүбәләјә ләшкәр,
Галды ол әрсәдә тәнһа о шәһи-тәшнәчнкәр,
Сән әкәр олса идин орда, әја паксијәр,
Чаныны ејләр идин ол шәһә гурбан, әхәви!

Чатмајыб чүн элин ол фејзә, әја хоштинәт,
Инди өвладына бәсдир ки, едирсән һөрмәт,
Чәддимиз шад олачаг олса сизин тәк үммәт,
Мәрһәба, намхуда, саһиби-иман әхәви!

Мәни әфв ејлә ки, өз чүрмүмә играр етдим,
Анладым сәһвими, играрымы инкар етдим,
Сәнә баш чапма дөдим, төвбә, стигфар етдим,
Кеч бу тәгсирдән, еј мәнбә'и-һәсан әхәви!

Оласан ешгдә диванә, мәһәббәтдәндир,
Чапасан башыны мәрданә, мәһәббәтдәндир,
Төкәсән ганыны мејданә, мәһәббәтдәндир,
Олмушам ејләдијим зәммә пәшиман, әхәви!

Лејк кәл инди биз әјри отураг, дүз данышаг,
Елә бил ки, күслүјдүк, тазәдән кәл барышаг,
Шәр'дә вар исә, баш чапмаға биз дә гарышаг,
Бир көрәк вармы буна һөччәтү бүрһан, әхәви?

Белә фитваны көрәк верди бизә һансы имам?
Ја ки, онлар өзү дә етди бу әмрә игдам?
Бәдәнин зәһмәти кәр шәр'дә олмазса һарам,
Биз дә башлар чапыбан чари едәк ган, әхәви!

Кәрәк әввәл чапа башларыны фөвчи-үләма,
Чүнки онларды бу ишләрдә рәйсүл-фүгәра.
Сонрадан баш чапалар хану әмирүл-үмәра,
Нә ки, һәр бисәрү па, лутји-мејдан, әхәви!

Һеч ешитдинми чапыб башын имами-Чәфәр?
Ја ки, Мусију Риза, Әскәрији-хәстәчикәр,
Биздән онлар мәкәр өз чәддини аз истәрләр?
Нијә бәс вермәдиләр бу ишә фәрман, әхәви?

Бу яғинимдир әкәр олса өзү зиндә имам,
Һөкм едә: чапма башын, нәһјди бу фе'ли-һәрәм.
Јенә һәр ил чапацаг башыны бу гөвми-әвам,
Демә ким, тәрки-тәбиәт ола асан, әхәви!

Гудјал әһли бу ишә рағиб олур биздән чох,
Баш чапыб, гыфл тахыб, чисмә кечирдәрләр ох,
Нә мәзәммәт еләјим, онлара бир төһмәт јох,
Көз ачыб бөјлә көрүб, адәт едиб чан әхәви!

Доғрудур, баш чапырыг биз дәхи чәм'ијјәт илә,
Буну лазымды һалал ејләмәјә һүччәт илә,
Нә олур бир көз ачыб бахсаг ишә ибрәт илә,
Бәлкә јолдан чыхарыбдыр бизи шејтан, әхәви!

Еј Һәсән бәј ки, кәлиб тәб'имә мәрданә бу сөз,
Билирәм ки, дәјәчәк һадији-каптана бу сөз,
Чап гыл, та дағыла сәфһеји-дөврәнә бу сөз,
Гој мәни һәчв еләсин һәзрәти-каптан, әхәви!

Еј бу наданлар әлиндән јетишән чанә Һәсән,
Сәбр гыл тә'неји-һәр чаһилу наданә, Һәсән,
Сән дә Сејјид кими вер пәнди-һәкиманә, Һәсән,
Бәлкә бир сөз гана бу зүмреји-надан, әхәви!

Сејиди-мәрһумун бу һәкиманә вә әдибанә чавабы лајиги-тәһсин вә шајани-диггәтдир. Филһәгигә, бир әмәл ки, шәр'и-шәрифдә һарам бујурула, онун фитвасы һамији-дин вә саһиби-шәриәт иддиасында олан үләмаву фүзәла тәрәфиндән фикрә сығышмајан вә әгли-сәлимдән бәид бир әмрдир.

Әкәр дини-мүбини-нәбәвидә һифзи-бәдән әмри садир олмасайды, онда баш чапмаг фе'лини вә бәдәнә низә, ох, гыфыл, ат налы, гылынч, корда вә һәтта паландуз сүнбәси кими ағыр шејләр тахыб, она һәддән зијадә чәфалар вә тәсәввүрә кәлмә-јән әзијјәтләр јетирмәји бир нөв ешги-али-әбаја вә мәнәббәти-һүһәдаји-Кәрбәләја иснад гылыб сакит олмаг оларды. Амма бир фе'л ки, шәр'ән нәһјү гадаған бујурула вә онун ичрасына нә өвлија тәрәфиндән вә нә үләма фиргәсиндән игдам олунмаја, о фе'лә мүртәкиб олмаг пејғәмбәрин бујуруғуна әмәл етмәмәк вә онун әмрини инкар етмәк кимидир.

Әкәр имам јолунда бәдәнә чәраһәт јетириб ган төкмәк вә диванә һалына дүшмәк чајиз олсајды вә онун дүнјаву ахирәтә бир хејир вә мәнфәәти олсајды, бишәккү лашүбһә һамыдан әввәл бу ишә үләмаву һүкәма, үрәфаву нүчәба фиргәләри мајил оларды. Амма һал-һазырда биз бунлары тамашачы вә јаландан аһәстә-аһәстә синәләринә әлләрини дөјән вә јашсыз көзләринин нәмани һијләвү рија дәсмалы илә силән көрүрүк. Башларыны чапан, архаларына зәнчир вуран вә бәдәнләринә һәр гисим әзијјәт јетирән јенә әлсиз-ајагсызлар, бичарә вә садәдил әвамүн-нас олур.

Бу гисим вәһшијана тә'зијәдарлыг бимүрүввәт ваизләрин, тамаһкар мәрсијәханларын мәрһәмәтиндән чүһәлавү авам арасында о гәдәр мөһкәмләшиб, онларын бәдәнинә вә руһуна бир дәрәчәдә сирешт олубдур ки, әкәр саһиби-шәриәт вә әза, нечә ки, шаир ишарә едибдир, тәзәдән дирилиб халга ону гадаған бујура, јенә дә онун тәркинә әмәл олунмаз. Чүнки: «Тәрке-адәт мүчебе-мәрәзәст».¹¹⁷

Һачы Сејид Әзимин саир асари-нәфисәләриндән шајани-диггәт оланлары онун тә'лими-әтфал үчүн нәзм илә јаздығы көзәл вә хошмәзмун тәмсилат вә һекајәтләрди ки, онлардан бә'зисини фарс вә рус дилләриндән тәрчүмә едибдир вә бир нечәләринин мәалыны өз мәишәтимиздән көтүрүб зәриф дона кејдирмишдир. Бунлардан әлавә чап олунмуш «Мәчмуә»синә бир нечә һәдисләр дәхи даһил олубдур ки, шаир онлары нәзмән шәрһү бәјан гылыбдыр. Амма чох әфсус ки, шаирин бу гисим әсәрләри, нечә ки, сабигдә зикр олунду, бә'зи нагабил мәһкәкәләр вә тә'лими-әтфала јарамајан тәмсилләр илә бир чилдә кирибдир вә китабы билмәррә мәлаһәтү гијмәтдән салыбдыр. Белә ки, ону ушаг әлине вермәк һәр һалда чајиз дејил.

Тә'лимә даир јазылмыш тәмсилатдан нүмунә үчүн бир нечәләри бурада зикр олунур:

АСЛАН ИЛӘ ӨКҮЗЛӘРИН ВӘГ'ӘСИ

Бир чәракаһ ичиндә ики өкүз
Отлајырларды шад кечә-күнүз.
Накәһ онлара бир гәви аслан
Ејләди һәмлә сәхт, сејһәкәнан.
Чүн өкүзләр көрүб бу әһвали,
Фикри-дүшмәндән олдулар һали.
Вердиләр дал-дала о һејванлар,
Гылды бујнузларыјла чөвланлар.
Иттифаг ејләјиб дәлиранә,
Дурду онлар мүгабил асланә.

Көрдү аслан ки, жох ишиндә ээфәр,
Олду түлкү мисал һижләткәр.
Һижлә фикријлә ол гәвисөвләт
Өкүзүн ејләди бирин дә'вәт,
Деди: — Еј кави-хошәләф, һәркаһ
Едәсән ол рәфиғдән икраһ,
Сәнә минбә'д етмәрәм азар,
Олусан һәр чәмәндә бәрхурдар.
Сәнә веррәм һамы әләфзары,
Көрмәсән бир дәрәндә азары.
Олусан даима пәнаһымда,
Дәркәһи-әрши-иштибаһымда.
О гәдәр вәсф едиб өзүн сатды,
Ахыр ол бинәваны алдатды.
Онлары бир-бириндән етди чүдә,
Олду асланә мүддәә пејдә.
Онларын парә гылды ә'засын,
Еј көзүм нуру, анла мә'насын.
Әкәр олсајды иттифағләри,
Кавләр көрмәз иди бу хәтәри.
Иттиһад илә иттифағ ејлә,
Үзүнү һәр мөкәнда ағ ејлә.

МУСА ПЕЈҖӘМБӘР ВӘ ЧОБАН

(Моллаји-Румидән тәрчүмә)

Бир күн олмушду һәзрәти-Муса
Чаниби-Тури-пакә рәһпејма.
Накәһан көрдү бир нәфәр чубан
Сөјләјир: — Ја гәфуру ја рәһман!
Һардасан, еј худаји-әрзү сәма!
Сәнә гурбан гојун-гузум јекча!
Бирчә кәл бу һәгирү зарә гонағ,
Сәнә сүд-доғрама верим, гурсағ.
Ејләјим зүлфү какилин шанә,
Јамајым чарығын зәрифанә.
Сиркәдән, битдән ејләјим сәни пак,
Башыны гырхмаға олум дәллак.
Деди Муса чобанә, еј әбтәр,
Бу нә сөзләрдир, олмусан кафәр?
Мәкәр инсан иди худаји-чаһан—
Ки, кәлиб та ола сәнә меһман?
Әклдән, шүрбдән мүбәррадыр,
Заты мәхфи, сифаты пејдадыр.
Сөзләриндән сәнин чаһан титрәр,
Неһ фәләк, әрзү асиман титрәр.
Ол хәмуш, еј шәгавәтин каны,
Чисмә мәнсуб гылма сүбһаны.
Ол чубаны Кәлим ејләди лал,
Верди үз ол фәгирә дәрду мәлал.
Кәлди чүн Турә һәзрәти-Муса,
Ацды разү нијазә дәсти-дуа.
Кәлди накәһ хитаб Мусајә —

Кеј Кәлими-худа фәләкпајә,
Бәндәми ејләдин чүдә мәндән,
Чох узағдыр бу маҷәра сәндән,
Ариф ол, һәр лисанә ол дана,
Ғалә бах, ғалә бахма, еј дана!
Сејјидә, кәрчи әбдсән шакир,
Һәр лисан илә һәггә ол закир.
Һәр лисан һәг јанында зибадыр,
Һәгг өзү һәр лисана данадыр.

ӘРӘБИН ҺӘЗРӘТ ӘЛИДӘН СУАЛЫ

Бир әрәб Мүртәзадан етди суал —
Кеј сипеһри-үлүмү бәһри-кәмал,
Әјләшә бир фәгир хәлвәтдә,
Кечә-күндүз ола ибадәтдә,
Хәлләдән гәт' ејләјә үлфәт,
Бир кәсә заһир етмәјә һачәт,
Нә ола сән'әти, нә дүкканы,
Бәс нә јердән кәлир онун наны?
Она верди чаваб мири-әчәлл,
Деди: — Ордан кәлир ки, кәлди әчәл.

БИР АБИД ИЛӘ ЧАВАН МӘСТИН ВӘҖ'ӘСИ

Бир кечә бир чавани-мәстү хумар
Бир нәфәр парсајә олду дүчар.
Охујурду әлиндә һәм бир саз,
Нәғмеји-Шур едирди, каһ Шәһназ.
Көрчәјин парсаны ол сәрмәст
Башыны сазы илә гылды шикәст.
Динмәјиб парса кечиб кетди,
Кәлибән сүбһ она әта етди.
Деди ки, мәст идин кечә, еј оғул,
Бир гәдәр мән сәнә кәтирдим пул —
Ки, сынан сазыны дүрүст ејлә,
Хош дејил ки, ола шикәст белә.
Сағалыбдыр мәним башымда јара,
Сән дә гыл сазыны дүрүстнәва.
Чүн чаван онда көрдү хулғи-һәсән,
Ејләди төвбә өз әдасиндән.

ВӘСИЈӘТИ-ИСКӘНДӘР ЗҮЛГӘРНЕЈН

Чаны тәслим едәндә Искәндәр
Ејләди бир вәсијјәт ол сәрвәр —
Ки, анама дејин бу кәфтари,
Хәлгә еһсаным ејләсин чари.
Лејк һәр кәс чәкибди дәрду бәла
Јемәсин ол тәамдан әсла.
Чүнки саз олду не'мәти-әлван,
Гылды анын вәсијјәтини бәјан —
Ки, кәрәк әкл етсин ол адәм

Чэкмәҗибдир чаһанда мөһнәтү гәм.
Мүтәнәббийһ олуб кәламындан,
Һамы чәкди элин тәамындан.
Чүнки чәкмишди һамы мөһнәтү гәм,
Чыхмады һич бир нәфәр хүррәм.
Мадәри-әшкбари-Искәндәр,
Кәрчи олмушду зари-Искәндәр,
Билди ки, мәркә јохду бир чарә,
Һамынын гәлбинә дәҗиб јарә.
Дилбәра, чох да чәкмә мөһнәтү гәм,
Көнлүнү ејлә гәм күнү хүррәм.
Кәрдиши-чәрхи-кәчмәдар кечәр,
Бу гәмү дәрди-рузикар кечәр.

Сејид Ширванинин бу гисим хошмәзмун вә нәтичәбәхш гиссәвү һекајәтләри чохдур. Онлары көзәл бир гајда үзрә тәртиб едиб чапа вермәк мәрһумун варисләринин ән мүгәддәс вә баш вәзифәләриндән бирисидир.

Һачы Сејид Әзимин саир гисим кәламларына рүчү етдикдә ки, онлар ибарәт олсун гәзәлијјат, гәсаидат, мүрәббеат, мүхәммәсат, мүсәддәсат, тәрчибәнд, тәркиббәнд вә гејриләриндән, демәк олур ки, шаир әдәбијјатын бу нөвләриндә дәхи дә артыг мәһарәт вә габилијјәт бүруз етмишдир. Мәрһумун елә көзәл вә сәлис гәсидәләри, елә хошмәзмун мүхәммәсләри вә гит'әләри, елә руһпәрвәр гәзәлләри вар ки, Фүзули Бағдадинин кәламына әвәз ола биләрләр. Онларын чүмләсини бураја јазмагла гуртармаз. Амма јенә дә охучуларымыза мәрһумун еш'ари-ләтифәләринин һәр бир нөвүндән бир пара нүмунәләр тәгдим етмәји лазым көрдүк.

Гарабағлы Абдулла бәј «Аси» тәхәллүсүн мәдһиндә јаздығы гәсидә:

Һәзар шүкр, көнүл, мөвсүми-баһар олачаг,
Һәзар нәләси һәр кушәдә һәзар олачаг.
Һәнуз һутдәдир Јуниси-чаһанәфруз,
Һәмәлдә заһир олан күндә өзкә һал олачаг.
Сәба хәбәр верәчәк мө'чүзати-Исадән,
Нәсим банси-әһјаји-рузикар олачаг.
Шүкуфә хәл'әти-әшчары нөгрәдүз едәчәк,
Бәһишт әләмәти күлшәндә ашикар олачаг.
Дәһани-јар тәкин гөнчәләр олуб хәндан,
Сәһаб дидеји-ашиг тәк әшкбар олачаг.
Шүкуфәдән дөнәчәк бағ руји-чананә,
Бәнәфшә бағдә манәнди-зүлфи-јар олачаг.
Кәнари-сәбзә олуб пүр әбиру әнбәрдән,
Дәһани-ләлә долу дүрри-шаһвар олачаг.
Бәнәфшә түррәсинә чилвәләр гылыб һәр дәм,
Дәми-нәсиминә-сәһәр түрфә мүшкбар олачаг.
Сәдаји-кәбки-хураману налеји-дүррач,

Сәфаји-рөвнәги-сәһраву күһсар олачаг.
Һәсари-күнбәди-фирузә шүрләр дүшәчәк,
Нәваји-дилкәш илә әндәлиб зар олачаг.
Гүрур илә чыхачаг сејри-бағә күлрухлар,
Күлүн ләтафәти бүлбүл көзүндә хар олачаг.
Әјағи-ләләни шәбнәмлә көрчәјин мәмлүвв,
Әлиндә риндләрин чами хошкүвар олачаг.
Нә јанә эзм едәсэн чамү шаһидү сағәр,
Нә сәмтә мејл едәсэн сағијү үсар* олачаг.
О гәдр шишеји-меј чәм олур күлүстанә —
Ки, Шишәдән үрәфа дөвринә һәсар олачаг.
Кимә бу мөвсүм олур вәсли-јар илә чәннәт,
Кимә фәраг илә күлшән бәсани-нар олачаг.
Дүшән һәваји-руху зүлфи-јарә күн көрмәз,
Нә јердә олса, гара күнләрә дүчар олачаг.
Хоша ол ашиги-хошбәхтә ким, бу мөвсүмдә
Онунла сејри-күлүстанда јар јар олачаг.
Јәгиндир ки, мәнә ол бүти-шәккәрләбсиз
Шәраби-наб о мөвсүмдә зәһримар олачаг.
Рәғибә ејләдији мејлдән мүшәххәсдир —
Ки, әнгәриб мәни-хәстәдән кәнар олачаг.
Нә ким ки, бадә едәр рәф'и-мөһнәтү дәрдим,
Нә гәмли хатиримә Зөв'и гәмкүсар олачаг.
Нә Рағиб ејләјәчәк һалы сормаға рәғбәт,
Нә Гафил әмри-әчибимдә һушјар олачаг.
Зүһуридән нә едәр һалыма зүһур көрәм,
Нә Дидәнин көзү бу гәмдә әшкбар олачаг.
Нә бир сәфа верәчәк хатири-һәзинә Сәфа**,
Минаји-ешгдә дил зару бигәрар олачаг.
Вәли бу фикр илә шадәм ки, дәрди-һичранә,
Һәдиси-Асији-дилхәстә сазкар олачаг.
Нә Аси, ол ки, дәри-иззәтиндә Сејјиди-зар
Гуламы олмаг илә саһибхтијар олачаг.
Нә Аси, ол ки, хәјали-дәри-мөһәббәтдән
Көнүл сәрачәсинә шаһи-тачдар олачаг.
Сәфа илә кәләчәк нәзмү нәсри Ширванә,
Көрүб о нәзмләри Зөв'и шәрмсар олачаг.

Мә'лум ола ки, мәрһум Һачы Сејид Әзим фәғирү бичиз бир шәхс олдуғуна көрә вә чох вахтлар әлиндә мүәјјән бир шүғлү сәнәти олмадығына бинаән, әксәри-өвгат еһтијачү мөһнәтдә күзәрән едәрди.

Бу јохсуллуг вә тәнкдәстлик, дүнјада чох бәләлара сәбәб олан еһтијач шаири вадар едәрди бә'зи дөвләтмәнд вә әһли-сәрвәт мәдһиндә гәсидәләр инша едиб, кимисиндән буғда, кимисиндән дүјү, бә'зиләриндән пул, хәл'әт, саат вә гејри-зәрури олан әшја тәләб етмәјә. Шаирин һаггында олан бу һәғарәт вә

* Үсар — мејвә вә үзүм сују.

** Рағиб, Гафил, Зүһури, Дидә, Сәфа, Зөв'и — мәрһум Сејидин мүасири олан Ширван шүәрасынын тәхәллүсләридир.

гәдиршүнассызлыг чамаатымыза төһмәт кәтирән вә ону ләкә-
ләнди рән бир һалдыр ки, кәләчәк нәслин нифрәт илә бизи јад
етмәјинә сәбәб олачагдыр.

Һәгиги шаирин вә һәгиги әдибин јазмагдан вә ше'р демәк-
дән башга бир шүглү сәнәти кәрәк олмасын. Әкәр шаир пе-
шәкар вә әһли-сәнәт олса, о сәнәт вә пешә шаирин јазмағына,
ше'рләр васитәсилә јохдан хәлг етмәјинә, онун тәб'инин ачы-
лыб барвәр олмағына мане оларды. Шаирин сәрмајәси һагг-
таала она бәхшү әта гылдығы тәб'и-сәлимдир ки, ондан нәш'-
әт едиб зүһура кәлән чәваһирләрин һәр бирисинин әрбабы
нәзәриндә гәдрү гәјмәти зијадәдир. Вә лакин бизим ичимиз-
дә ол дүрри-киранмајәләрин баһасына пул верән јохдур.

Шаирин һәр бир кәлмәси әрбаби-һалү мә'рифәт нәзәриндә
бир гызыла әвәз олмасына шаирин өз кәламы шәһадәт верир:

Пише-әрбабе-һәсәд нист мәр ура гәдри,
Нәзде-әрбабе-бәсирәт һәмә дорре-Әдәнәст.¹¹⁸

Бурада «һәсәд» кәлмәсинин јеринә «чәһаләт» сөзү гојул-
сајды, даһа да артычыг һалү шә'нимизә мүнәсиб оларды.

Мәтләбә рүчү едәк. Мәрһум Сејид, нечә ки, кәламынын чо-
хундан анлашылыр, әмри-мәашда бөјүк сыхынты вә үсрәт
чәкирмиш вә бә'зи өвгат шаирин күзәрәни интәһа дәрәчәдә
тәнк кечирмиш. Белә ки, бир кәламынын ибтидасында зәрин
мәдһиндә бир нечә сөзләр дејиб, һәр бир мәтләбин рәва ол-
масыны, һәр гисим мүшкүлатын һәлл тапмасы зәрә бағлы
олмағыны бәјән едиб, һәтта кәламын бир мисраында шаир
олр нөв аси дүшүр. һаман кәлам будур:

Чаһан мүлкүндә зәр мүшкүлкүшадыр,
Нә мәтләб истәсэн ондан рәвадыр.

Әкәр бир кәсдә олса мали-дүнја,
Тамамән хәлг онунла ашинадыр.

Кәдани зәр гылар аләмдә султан,
Әкәр султан ола бизәр, кәдадыр.

Бу сөз шәр'ән әкәр күфр олмасајды,
Дејәрдим филһәгигә зәр худадыр.

Десәм кәр газижүл-һачат, һәгдир,
Десәм кәр кашифүл-гәмдир, рәвадыр.

Мәһафилләр ичиндә әғнијанын
Кәламы сан кәлами-өвлијадыр.

Әкәр бир кәс мәним тәк олса мүфлис,
Кәлами кизбдир, гөвли хәтадыр.

Шаир кәламын ахырыны һәзрәт Әлинин мәдһилә тамам
едиб дејир:

Көнүл, гәм чәкмә, мүфлисләр пәнаһи
Вәлијүл-һәгг, Әлијүл-Мүртәзадыр.

Јетиш фәрјадына, ја шаһи-Хејбәр —
Ки, Сејид бир гулами-русијадыр.*

Башга бир кәламында Сејиди-гәмзәдә өзүнүн фәгрү еһти-
јачыны вә евинин өвзә'и-пәришаныны шаиранә бир сәбкдә
нәзмә чәкмишдир ки, һәр дашбағырлыја онун артыг дәрә-
чәдә тә'сир етмәјиндә шүбһә јохдур. Кәрәм әһлиндән бири-
синә јазыр:

Әла, еј сәрвәри-никухәсаил —
Ки, сәндәндир фәхарәт рузикарә.
Әла, еј сәрвәра ким, сејти-фәзлин
Јетиб аләмдә күн тәк иштиһарә.
Кечән күн тифли-чакәрзадә илә —
Ки, һәг вермиш ону мән дилфикарә,
Дуруб гәм кәсрәтиндән күчә ичрә,
Едирдик әчз илә һәр јан нәзарә.
Нүмајән олду накәһ бир чәназә,
Апарырларды дәфи үчүн мәзарә.
Дүшүб бир тифл далынча о нә'шин,
Едиб гәмдән јахасын парә-парә.
Ачыб башын, төкүб күлрәнк јашын,
Кәлиб фәрјадә манәнди-һәзарә.**
Дејирди нәлә илә кеј баба чан,
Апарырлар сәни бир бәд дијарә:
Нә бир һәмдәм, нә бир мунис, нә бир јар,
Јетишмәз һәм әлин бир гәмкүсарә.
Лиһафын хиштү бәстәр гарә торпаг,
Олур тө'мә вүчудин мүрү марә,
Нә абү нә гәза, нә шәм'ү шәрбәт,
Мисали-бәхти-әһли-ше'р гарә.
Бу һалы тифли-чакәрзадә көрчәк
Кәлиб фәрјадә дүшдү аһү зарә —
Ки, вәвејла, мәкәр аға, бу нә ши
Гојачаглар бизим евдә мәзарә?
Дедим: — Еј нури-чешмим, бу нә сөздүр,
Бу күнә сөзләри ејлә кәнарә.
Деди: — Бу вәсфләр ким, сөјләр ол тифл,
Бизим ев һаләтин кәтди шүмарә —
Ки, нә абү гида, нә шәм'ү шәрбәт,
Чәкибди фәгр оду онда шәрарә.
Һәгигәтһал, еј фәхри-зәманә,
Бу һаләтдир ниһанү ашикарә.

* Русијаһдыр, јә'ни: үзүгарадыр.

** Һәзарә — бүлбүл мисилли хошәлһан бир гушун адыдыр.

Экәр бундан зијадә кәшф гылсам,
Дүшәр од хирмәни-сәбрү гәрарә.
Үмиди-Сејид олдур бу мәләлә —
Ки, етсин һиммәтин лүтф илә чарә.
Бәһәгги-Сејиди-рузи-гијамәт —
Ки, шафә'дир һамы хүрдү кибарә.
Нә хаһиш ејләсән, олсун мүјәссәр,
Јетишин шөвкәтин рузи-шүмар*.

Нечә ки, јухарыда зикр олуңду, мәрһум һачы Сејид Әзимин бу илһаһү тәмәннасыны вә бу илтимасү тәвәггеини һәр кәс охуса, онун көңлү һүзнү әләм илә ләбаләб олачагдыр.

Филһәгигә, рәвамьдыр ки, Сејид кими хоштәб' вә ширинкәләм шаиримиз, үрәфавү үдәбанын сәрамәди, күлли-Азәрбајчанын бүлбүли-хошнәвасы бу гәдәр јохсуллауға, бу гәдәр зилләтү фәлакәтләрә дүчар олуб диләнчилик мәртәбәсинә вә саиллик һалына дүшсүн?

Мәрһумун гәдрини, әлбәттә, мүасирләри билмәјибләр вә илла ону бунчалын фәгирлик һалына гојмаздылар дүшсүн. Демәк олур ки, биз дәхи шаирин гәдрү гијмәтини камалынча дүшүнүб аңламамышыг. Экәр аңласајдыг, будур ијирми илдән зијадәдир ки, онун вәфатындан кечибдир, бу вахта кими ону аз-чоһ јад-буд едәрдик, онун әш'ари-нәфисәләрини вә саир асари-гәләмијјәләрини дәфәат илә тәб'ү нәшр гылардыг. Вәли әбнаји-милләтдән әксәри, чоһ еһтимал вар ки, һеч онун адыны да ешитмәјибдир. Ешидәнләр дә јәгин ки, онун јаздығы әсәрләрдән бихәбәрдирләр.

Мәрһумун Маһмуд ағаја¹¹⁹ буғданын шә'ниндә јаздығы гәсидә дәхи хејли зәриф вә хошакәләси бир кәләмдыр. Охучуларын хатирини шад вә гәлбләрини күшад етмәк үчүн вә шаирин хејли зәриф вә бамәзә вүчуд олдугуну билдирмәкдән өтрү о гәсидәни бурада дәрч едирик.

Буғдаја хитаб:

Еј едән Адәми авареји-чәннәт, буғда!
Еј верән һәзрәти-Һәввајә хәчаләт, буғда!
Сәни Адәм једи чәннәтдә, мүсибәт көрдү,
Чәкди һәвваји-бәладидә нәдамәт, буғда!
Адәми ејләди шејтан сәнинлә иғва,
Кәлди һәввајә сәнинлә дәхи төһмәт, буғда!
Баиси-мәл'әнәтү мә'сијәти-Адәмсән,
Ким ки, алданса сәнинлә, она лә'нәт, буғда!
Јемәсәјди сәни чәннәтдә экәр ким, Адәм,
Галачагды һамы фирдовсдә раһәт, буғда!
Бағи-фирдовсдә ахыр олачагдыг раһәт,
Сәндән олду бизә бу рәнчү мәшәггәт, буғда!

* Рузи-шүмар — һесаб күнү, гијамәт күнү.

Һансы хирмәндәсән, еј данеји-әндуһү бәла,
Һансы мәскәндәсән, еј мајеји-мөһнәт, буғда!
Бир тапајдым сәни, даш илә әзәјдим башыны,
Ејләјәјдим сәни ун кими хәсарәт, буғда!
Биширәјдим сәни тәндирдә, едәјдим бүрјан,
Доғрујајдым сәни һәр ләһзә, еј афәт буғда!
Нә үчүн мүлки-Шәмахидә тапылмазсан сән?
Та едәјдим сәнә јүз күнә үгубәт, буғда!
Тапышам мәнзилини мән сәнин, еј төхми-хәта,
Билмишәм һардасан, еј данеји-зәһмәт, буғда!
Гачмысан Маһмуд ағанын јенә анбарына сән,
Етмисән онда ниһан олмағы адәт, буғда!
Јазыб ол кани-сәхадән сәни хаһиш гыллам,
Сәни аға едәчәкдир мәнә шәфғәт, буғда!
Елә билдин ки, сәни Сејиди-налан тапмаз.
Галысан кушеји-хәлвәтдә фәрагәт, буғда?

Маһмуд ағаја хитаб:

Саһиба, Маһмуд аға, лүтфү мүрүввәт дәмидир,
Ејләјиб Сејиди-мискинә хәјанәт буғда.
Инди беш ајды ки, мәндән гачыб ол рујсијаһ,
Гојуб аварә мәни-зари о никбәт буғда.
Тутмушам инди сорағын, сизин анбардадыр,
Горхурам ки, гача ордан дәхи хәлвәт буғда.
Бабамыз Адәмин ол гәлбигара дүшмәндир,
Еләјиб һәзрәти-Һәввајә едавәт буғда.
Гојма анбарда галсын, ону ихрач ејлә,
Нә билир нану нәмәк, рәсми-мәһәббәт буғда.
Вер мәнә, ун тәк ону та ки, дәјирманда әзим,
Чоһ верибдир мәни-бичарәјә хиффәт буғда.
Саһиба, буғданын әһвалын экәр шәрһ еләсәм,
Олар афагда бир тул һекајәт буғда.
Гәрәз олдур ки, бу ил һәм дәхи билдирки кими,
Едәсән Сејиди-бијарә инајәт буғда.
Бир тағарын әдәди гәдри һәг етсин өмрүн,
О гәдәр Сејидә олсун дәхи гисмәт буғда.

Бундан әлавә һачы Сејид Әзим күзәраны тәнк кечмәјә бинаән, јенә бир хејли гәсидәләриндә әрбаби-кәрәм вә саһибихсандан бә'зи тәмәнналар едибдир. Әзанчүмлә һәсән бәјә өз әһлү әјалынын ачлыгдан әфсүрдәһал олмағыны изһар едиб, ондан јенә буғда тәләб еләјибдир вә она ач ушағларынын һалыны бу сајаг јазмышдыр:

Евимиз бир, ики, үч һәфтә чәрәксиз галды,
Каһ биширдик нохуду, каһ једик лобјани.

Ганыны шишәјә тутду фәләк ол тифлләрин
Ач галыб гачды ушағлар додағындан гани.

Кечәләр нәгл дедим көрпә ушағларым үчүн,
Нисјә сөздән нә јетәр, чејнәдиләр јорғани.

Лакин Һачы Сејид Эзим нә гәдәр зилләтү үсрәт чәкибсә дә, нанәчиб адамларын, хәбис вә дәнитәб' шәхсләрин миннә-тини көтүрмәјибдир вә һәр нәһлә өз әфсүрдәдил вә пәришан-һал олдуғуну бәјан етмәјибдир.

Шаир нанәчибләр нәзәриндә һәмишә өзүнү ағајана сахла-јыб, онлара ганад салламајыбдыр, нечә ки, һаман Һәсән бәјә јаздығы гәсидәнин ахырында дејир:

Кәрчи заһирдә фәғирәмсә, гәнидир тәб'им,
Бу кәдалыгда пәсәнд ејләмәрәм султани!

Мән ки, әнга кими бир гафи-гәнаәтди јерим,
Нејлирәм чифә, бу мүлкү һәшәми-дүјјани?

Киши намәрд әтәјин тутмајыб, өлмәк хошдур,
Чүнки намәрддә јох бәзлү әта имкани.

Шаир әһли-кәрәм вә саһиби-сәханын јер үзүндә надир та-пылмасыны өз достларындан бирисинә изһар ғылыб һали-дилини она бу күнә јазыр:

Чох етдим дәһрдә һәр карә хидмәт,
Кәһи ханә, кәһи түччарә хидмәт.
Бириндән олмады рәф'и-мәләлим,
Кечинди мөһнәтү үсрәтдә һалым.
Һәр ол бир кимсә ким, әһли-сәһадыр,
О кәс симүрғдур, ја кимјадыр.
Тапылмаз мүлки-имкандә вүчуди,
Бәрадәр чан, гуру адын нә суди?
Јетибдир ғырха инди синнү салым,
Будур анчаг чаһан ичрә хәјалым —
Ки, өмрүмдән әкәр вар исә баги,
Һәмишә јарым олсун чамү саги... и. а.

Мәрһум Һачы Сејид Эзимин мәктубати-мәнзумәси бири-бириндән көзәл вә бири-бириндән мәрғуб вә мөвзундур. Он-лардан зијадә әһәмијјәтли оланларын бириси дә¹²⁰ губалы «Наһан» тәхәллүс шаирә јаздығы һәчвнүма намәсидир ки, бурада онун бә'зи јерләрини јазмағы шаирин шәрһи-һалына мүнәсиб көрдүк.

Мә'лум ола ки, «Әкинчи» гәзетинин 1976-чы илинин 7-чи нөмрәсиндә гәзетин ән басавад, хоштәһрир вә мә'луматлы мүһәррирләриндән Әһсәнүл-Гәваид¹²¹ чәнаблары шүәра гис-минин һаггында бир пара шаирә хош кәлмәјән вә онун тәб'-инә дәјән ирадү е'тиразлар бәјан етмишдир.

Әһсәнүл-Гәваидин бу е'тиразлары вә шүәра силкини бир нөв тәзмим етмәси Һачы Сејид Эзимә вә онун мүәсири олан

Шамаһы шүәрасындан бир нечәсинә вә Гарабағ шаирләринин бә'зиләринә бәрк тохунмушдур. Бу шаирләрдән чоһлары Әһ-сәнүл-Гәваид чәнабларыны һәчв етмәјә талиб олмушдулар. Онлардан мәрһум Һачы Сејид Эзим инша ғылдығы һәчви «Әкинчи»нин мүдири мәрһум Һәсән бәј гәзетиндә дәрч етмәји рәва көрмәмишди. Бундан Һачы Сејид Эзим зијадә мүкәддәр олуб Әһсәнүл-Гәваидин шүәра силкинә тутдуғу ирадларын мүгабилиндә дөрд нәфәр шаир илә мүттәфиг она «Рәддијјә» јазмышды ки, һаман «Рәддијјә» «Әкинчи»нин 8-чи¹²² нөмрә-синдә чап олунмушдур. Мәзкур «Рәддијјә»ни бурада јазмағы мүнәсиб көрдүк, та ки, охучулар әсил мәтләбдән һали олсун-лар:

«ЧӘВАБИ-ӘҺСӘНҮЛ-ГӘВАИД

Еј Әһсәнүл-Гәваид илә мүләггәб олуб, шүәранын әш'ари-абдарында олан мүһәссәнәтү ләтафәти дәрк етмәјиб, тә'нәвү төвбихи-зәбан ачан кимсәнә! Мә'лум олур ки, дәрки-мәзәми-ни-әш'ардә зөвги-сәлимү тәб'и-мүстәгиминиз јох исә ки, мәдһү гәдһи-шүәра пәсәнди-хатириниз олмајыбдыр. Көрүнүр ки, шүәранын шәраб мәдһи вә шаһид вәсфи дамағыныза дәјиб-дир.

Әзиз, мә'зурсунуз ки, о мәзаг һәлә сизләрдә бүрузә кәлмә-јибдир: «Мән ләм јәзуг вә ләм јә'риф».¹²³ Чәнаб Шејх Бәһаи ки, мүчтәһидини-ә'зәм чүмләсиндәндир, мәшаһид вәсфиндә вә ешгбазлыг мәдһиндә бујурурлар:

МӘСНӘВИ

Кулли мән ләм јә'шиг әл-вәчһәл-һәсән,
Гәррибәл-чуллә илејһи вәр-рәсән.
Һәр кәра дәр сәр нәбәшәд ешге-јар,
Бәһре-у палано әфсари бијар.
Һәр ке нәбвәд мобтәләје-хубруј,
Наме-у әз лоуһе-енсани бешуј.¹²⁴

Вә Әбуәли Сина ки, «Рәисүл-үләма» ләгәби илә мәшһур-дур, шәраб вәсфиндә бујурурлар:

НӘЗМ

Гәзаје-руһ бовәд бадеје-рәһнигол-һәг —
Ке, рәнко буш конәд рәнко бује-голра дәг.*
Бетә'м¹²⁵ тәлх чо пәнде-педәро лејк мофид,
Бенәзде-бател мөбтәл, бенәзде-дана һәг.¹²⁶

* Дәг — поэмаг вә гуруб дағытмаг мә'насындаыр¹²⁷.

Вә женә Шејх Сә'ди ки, ә'рәфүл-үрәфадыр, шаһид вәсфиндә бујурублар:

Ан нә золфәсто бәнакуш ке, рузәсто шәбәст,
Ван нә балаје-сәнубәр ке, дерәхте-ротәбәст*¹²⁸.

Вә чәнаб Мөвлана Хачә Һафиз ки, «Лисанүл-гејб» намилә һәр бир лисанда мәзкурдур, бујурублар:

Шејхәм бетәнз гофт: һәрәмәст, меј, мәхор,
Гофтәм ке, чәшм, куш бәһәр хәр немиконәм.¹²⁹

Вә чәнаб Әмирәл-мө'минин һәзрәт Әли әлејһиссәлам бир нәфәрин һаггында бујурублар:

Ләгәд рәббәјту чәрдән таулә дәһри,
Фәләммә сарә кәлбән әддә ричли¹³⁰.

Бәс, сизин фәрмајшатыныза көрә, бу бүзүркварлар ки, бири шәрабы вә бири шаһиди вәсф едибләр, нәузүбиллаһ, бунлар чүмлә бимә'рифәт вә бикәмал кимсәләрдир ки, нә үчүн бири шәраб вә бири шаһид вәсфин едибләр вә хәлајиги күмраһ едиб зәлаләтә салырлар.

Әзизим, бәс, кәрәкдир сиз бу диггәти вә бу нүктәкирлији худавәнди-аләмә едәјдиниз ки, о, шәраб вәсфин вә шаһид вәсфин Гур'анда белә бәјан едибдир. Шәраб вәсфиндә бујурублар: «Әһһарүн мин хәмрин ләззәтин лишшарибинә»¹³¹ вә «әмарид вә вилдан» хусусунда бујурублар: «Вилданүн мүхәлләдүн»¹³². Үрфән мүшаһидә олунур ки, сиз хәлајигә худавәнди-аләмин һәр әмрү нәһјин ичра етмишсиниз, анчаг шүәраја нәсиһәт етмәк фәгәрәси галыбдырмыш ки, ону да иблағ етдиниз.

Чох сағ оласыныз! Аллаһ-таала бу тәблиғ әвәзиндә сиз чәнаба шәраби-тәһүрү һури-гүсур кәрәмәт еләсин. Амин, ја мүн!

Хатимеји-кәламда «әшшүәрау јәттәбиү һүмүл-ғавүн»¹³³ ајәсинә иктифа етмишдир. Амма «илләлләзинә амәнү»¹³⁴ истиснасын билмәррә хатириниздән мәнһү фәрамуш етмишдиниз. Бу әмр она бәнзәр ки, «лаилаһә» ки, кәлмеји-нәфјдир, зикр едәсән вә кәлмеји-«илләллаһ» ки, исбатдыр, зикр етмәјиб хамуш оласан. Үмидварыг ки, минбә'д белә чәсарәтләри едиб шүәранын һәчв лисанларын үзәринизә ачмајасыныз. Зира ки:

Чо шаер берәнчәд бегүјәд һеча,
Беманәд һеча та гијамәт беча¹³⁵.
Вәссәләму әла мән иттәбә әл-һүда.

Шүәраји-әрбәеји-Ширван»

* Ротәб — тәрү газә, јашыл мә'насындадыр¹³⁶.

Ширван шаирләринин бу қағызына «Әкинчи»нин 9-чу нөмрәсиндә чәнаб Әһсәнүл-Гәваид Һачы Сејид Әзимә хитабән чаваб вериб намәнин ахырында буну гејд едир: «Мәни һәчвишүәрадан горхутмушдунуз. Мән ајинә кимижәм, һәр кәс мәндрә өз чәмалын көрәр вә бир дә кәлам шәхсин әтри вә бујидир. Күлүн әтри өз ләтафәтин вә мүтәәффин шејин буји өз хәбәсәтин заһир едир».

Әһсәнүл-Гәваидин чавабы узун олмаға көрә, онун анчаг бу ирады илә иктифа едиб, мәрһум Сејидин онун һаггында Һалана јаздығы намәјә мүрачиәт едирик:

Јетир, еј намә, мәндрән әрзи-сәлам,
Дәркәһи-јарә, һалым ет е'лам.
Сөјлә бүлбүлдән ол күлүстанә,
Јә'ни мәндрән чәнаби-Һаланә.
Әрз гыл, еј күли-ријази-әдәб,
Дүрри-јектаји-бәһри-иззу шәрәф,
Еј кәлам әһлинин сәрәфрази,
Тәб'дә каннат мүмтази,
Хидмәтин баиси-кәмалымдыр,
Сәбәби-дөвләтү чәлалымдыр.
Кәрчи хидмәтдә чох гүсурум вар,
Лүтфүнә вар үмиди-хатири-зар.
Кәрчи Ширванда сән олан күнләр
Әһд-пејманлар етдик, еј сәрвәр,
Етмәдим лејк мән ол әһдә вәфа,
Мәнә бу ишдә ејб едәр үрәфа.
Лејк вар әлдә үзр, мә'зурәм,
Мән гәзаји-сипеһрә мә'мурәм.
Вар үмидим ким, ол әта кани
Бәндрән әфв едә бу нөгсани.
Хәссә ким, чәрх кинәбүнјандыр,
Хатирим дәһрдән пәришандыр.
Хәссә ким, Әһсәнүл-Гәваиди-шум
Ше'р әтварыны билиб мәзмум.
Хәссә ким, ол мүзәввири-рубаһ
Шүәра силкини јазыб күмраһ.
Зәмми-әш'арә көр о һејвани
Кәтирибдир дәлил Гур'ани.
Бавүчуди ки саһиби-Гур'ан,
Мустәфа, ол рәсули-аләмјан
Вәсф едиб шаирани-ислами,
Хәссә Һәссани*-хошсәрәнчами,
Бир дејән јохдур, еј фүсүрдәзәмир,
Едән ајати әксинә тәфсир,
Олмајан расихи-кәлами-мүбин,

* Һәссан ибн Сабит Әбүлвәлид әрәб шаирләринин мөшһурундан вә ә'јани-сәһабәдән олуб мәдһи-рәсул илә кәсби-шөһрәт етмишдир. Һәссан 120 сәнә өмүр едиб, һичрәтин 164-чү¹³⁷ тарихиндә вәфат етмишдир.

Хэсмин олсун сэнин имами-мүбин!
 Шаири зэмми едиб әкәрчи худа,
 Лејк вардыр әгәбдә истисна.
 Рәмзи-килләлләзинә» кафидир,
 «Әмилүс-салиһат» шафидир.
 Батил онларды, еј сәфәһ кани—
 Ки, едиб һәчв шаһи-Бәһани.
 Батил ол шәхсләрди ким, һамы
 һәчв едәрләрди әһли-исламы.
 Лејк онлар ки, кәлди исламә,
 Чатдылар иззәт илә икрамә,
 Етдиләр вәсф шаһи-әбрары,
 Гылдылар мәдһ али-әтһары.
 Онларын вәсфини рәсули-худа
 Ејләјибдир һәдис илә ифша.
 Шүәранын лисаныны ол шаһ
 Сөјләјибдир «килиди-кәнчүллаһ».
 Шүәра вәсфинә јетәр бу рүмуз:
 «Иннә лиллаһи тәһтә әрши күнуз».¹³⁸
 Пајеји-ше'ри бундан ејлә һесаб,
 Деји: — «Әшше'рү һикмәтүн»¹³⁹ о чәнаб,
 Дәхи бу мүддәәједир' бүрһан,
 Шә'ни-Әһмәддә мидһәти-Һәссан.
 Дәхи олду Фәрәздәги* дана
 Мәдһи-Зејнүлибадә нүктәсәра.
 Сибти-Мусадә гиссеји-Ди'бәл
 Сәнә кафи дејилми, еј әһвәл?***
 Бавүчуди ки, Ди'бәли-бәднам,
 Шөһрәти вар, ичәрди бадә мүдам.
 Она хәз хиргәсин имами-Риза
 Силеји-ше'ри-бикрә етди әта.
 Сејјид Исмаил*** иди мејхарә,
 Мәдһ јазмышды али-әтһарә.
 Чәфәри-Садиг, ол сәха кани,
 Силәдән етди камран ани.
 Деји шә'ниндә ол имами-һуда
 Мәрһәмәтдән ки, «ни'мә насирүна».¹⁴⁰
 Еј едән ше'ри зәмм нагабил,
 Чох тәәччүбдү алими-чаһил.
 Кәрчи биз шаири-хошәтварыг,
 Мадәһи-әһли-бејти-әтһарыг,
 Аби-көвсәрдү бадәдән мәнзур,
 Садәдәндир мурад һурү гүсур.
 Бизә мејханә бағи-ризвандыр,
 Сағимиз онда Шаһи-мәрдандыр.
 Затымыз ејбдән мүбәррадыр,

* Фәрәздәг — әрәб шүәрасынын мәшһурларындан олуб, һәзрәт Әли әлејһиссәлама вә с. әснаби-кирама јетишмишдир вә һичрәтин 110-чу¹⁴¹ тарихиндә Күфәдә вәфат етмишдир.

** Әһвәл — чаш мәнәсынндадыр.

*** Ди'бәл вә Сејид Исмаил — али-әтһар заманында јашајан шаир-ләрдир.

Ше'римиз тачи-фәрғи-Шә'радыр.¹⁴²
 Биздәдир тәб'и-ше'ри-паки-һүнәр,
 Синәмиз бәһрү ше'римиз көвһәр.
 Олма сәрмәсти-гәфләт, [ол] һушјар,
 Нә рәвадыр мәзәммәти-әш'ар!
 Бавүчуди ки, сәрвәри-дөвран¹⁴³
 Ше'рдән бағлајыбды бир диван.
 Шүәра олса иди шеј'и-кәсиф,
 Аны етмәзди өвлија тәсниф.
 Ол нә шејдир чаһанда, еј әһвәл —
 Ки, ола ше'ри-пақдан әфзәл?
 Көвһәри-паки-пүрбәһадыр сөз,
 Төһфеји-дәркәһи-худадыр сөз.
 Зинәти-бәзми-Мустәфадыр сөз,
 Мадәһи-шаһи-«һәл'әта»дыр сөз.
 Нечә ким, ол Низамији-устад
 Ше'р вәсфиндә ејләјибдир дад:
 «Сохән әз асеман форуд амәд,
 Сохән әз аләме-кәбуд амәд,
 Кәр боди коуһәри вәраји-сохән,
 Ан форуд амәди бечәји-сохән».¹⁴⁴
 Куш гыл әрзи-һали-Мөвлана,
 Бирчә бил ше'рдән нәдир мәнә.
 Шүәра кәрчи вәсфи-бадә едәр,
 Ја ки, төвсифи-шухү садә едәр,
 Гәрәз олдур ки, вәчди-һал олсун,
 Хатирә нәш'еји-кәмал олсун.
 Һашәлиллаһ ки, фиргеји-шүәра
 Дејә мејдир һәләл, вавејла!
 Һансы шаирдир ол пәлидхисал —
 Ки, билибдир шәраби-наби һәләл?
 Һансы шаирди билсин, еј гафил,
 «Иннәмәл-хәмрү»¹⁴⁵ әјәсин батил.
 Билмирәм Әһсәнүл-Гәваиди-нас —
 Ки, гурубдур гәваид үчүн әсас,
 Нијә бәр'әксинә гылыбды хәјал,
 Көтүрүб бојнуна бу гәдр вәбал?
 Бәнд олуб заһири-кәләмә нечүн?
 Дүшмәјибдир киши низамә нечүн?
 Үзрү вардыр ки, әһли-заһир имиш,
 Чәһл рәсминдә хејли маһир имиш.
 Ше'р тә'вилини ејләјиб инкар,
 Ејләјир чох мәзәммәти-әш'ар.
 Нијә тә'вилә олмајыр гайл?
 Ләфз тә'вилсиз олур батил.
 Һәр сөзүн заһирилә батини вар,
 Әһли-мәнә олурла бәрхурдар.
 Әксәр ајат олмаса тә'вил.
 Галы мүбһәмдә мәнәни-тәнзил.
 Әјјүһәл Әһсәнүл-Гәваиди-зар,
 Бу хәјалындан ејлә истигфар!
 Миләли-саирә олуб вәссаф,
 Ејләјирсән бу гәдр ким, өвсаф,

Әһли-Авропаның фәрасәтини,
 Бәјәнирсән тамами-адәтини.
 Әһли-исламә сәрзәнишдир ишин,
 Дөнмүсән шаһмарә, нишдир ишин.
 Ари, ари, чәнаби-пейғәмбәр
 Бу һадиси верибди хәлгә хәбәр —
 Ки, «кәлир бир замани-тулү тәвил,
 Әһли-ислам олурла харү зәлил,
 Тутар ол вәгт күфр дүнјаны,
 Хар едәр чәрх әһли-иманы.
 Нә ки, чүһһал, бәлкә алимләр
 Диними, шәр’ими бәјәнмәзләр».
 Сәддәгә, сәддәгә рәсулүллаһ,
 Бу һаман әсрдир, бил, еј күмраһ!
 Сән тәки шәхсләр арајә дүшүб,
 Хатирин өзкә мүддәәјә дүшүб.
 Инди вардыр мәнәббәтин күфрә,
 Сән дә онлар кими дөшә сүфрә.
 Еј едән ајинә өзүнү хитаб,
 Нәм чәкиб ајинәндәки симаб.
 Филһәгигәт ки, бахдым, ајинәсән,
 Етдијин фикри-бикрә сәд әһсән!
 Лејк мир’ати-кәчнүмасәнмиш,
 Мүнкири-сурәти-сәфасәнмиш!
 Еј өзүн ајинә санан рүсва,
 Буну да бил ки, сәнкдир шүәра,
 Еһтијат ејлә, еј күнү гарә,
 Ајинә сәнкдән олур парә.
 Билмирәм сәндә бу нә һаләтдир,
 Шүәрајә бу нә әдавәтдир?
 Белә мә’лум олур әләззаһир —
 Сәјјидә, бәсди, тул олду кәлам,
 Хәтм гыл, вәссәлам, вәликрам.

Әкәрчи һачы Сејид Әзимин бу һәчвнүма кәламында нала-
 јиг фәһшләр, чиркин вә үрәкбуландырычы сөјүшләр јохдур,
 вәли Әһсәнүл-Гәваид кими маарифпәрвәр вә рөвшәнзәмир бир
 әдиби бу гәдәр мүттәһим етмәк вә онун шә’нинә шајәстә ол-
 мајан «мүзәввир», «рубаһ» вә «һејван» кими әлгаб илә ону
 мүләггәб етмәк һәркиз Сејидә јарамазды. Бавүчуди ки, Әһ-
 сәнүл-Гәваид чәнаблары шүәра һаггында вә ше’р барәсиндә
 үрәјә дәјән вә гәлбә тохунан артыг бир сөз демәјибдир вә
 бундан әлавә Әһсәнүл-Гәваидә буну ејиб тутмаг олмаз ки,
 куја ол чәнаб миләли-харичәнин вәсфини едиб вә филчүмлә
 Авропа әһлинин елмү фәрасәтини бәјәниб, әһли-ислама төһ-
 мәт вә сәрзәниш едир, һәр һалда дүрүст вә сәһиһ дејилдир.
 Әһсәнүл-Гәваид һәгиги мүсәлмандыр вә мүсәлманларын һә-
 гиги хејрхаһыдыр. О, мүсәлманларын авамлығы вә елмсиз-
 лији учундан чүмлә мәдәни тајфалардан керидә галмағыны

көрүб даду фәрјад едир. Онун үрәји јаныб да, Авропа әһлини-
 тә’рифү төвсиф едиб дејир ки: «Еј мүсәлманлар, сизин дини-
 низ вә Гур’аныңыз тәрәгги вә тәали етмәјинизә мане олмады-
 ғы һалда вә пейғәмбәриниз сизи бешикдән ләһәдә кими елм
 тәләб етмәјә мә’мур гылдыгда бу нә тәнбәллик, бу нә гәфләт
 вә бәталәтдир ки, сизи алыбдыр вә чүмләдән далда галыбсы-
 ныз; аға олдуғунуз һалда икән инди гул вә нөкәр олубсунуз.
 Утанын, ар един, мәдәнијјәтли тајфалардан вә мә’рифәтли
 милләтләрдән ибрәт алын, тәрәгги вә тәмәддүн јолунда чалы-
 шын, ибрәт един, һүнәр көстәрин!..»

Мәкәр Әһсәнүл-Гәваидин бу сөзләри һагг дејилми? Мәкәр
 Авропа әһлини мәдһ етмәкдән онун гәрәзи бу дејилми ки, мү-
 сәлманлар да онлар бахыб, елмү мә’рифәт кәсбинә гуршан-
 сынлар? Мәкәр һачы Сејид Әзим өзү мүсәлманлары гәфләт-
 дән ојатмаға вә онлары елмү кәмал, һүнәрү мә’рифәт кәсб-
 етмәјә аз дә’вәт едибдир? Мәкәр мәрһум өз һәммәсләки вә
 гәләм јолдашы олан Әһсәнүл-Гәваидә бу е’тиразлары јаздыг-
 да өз нидаларыны, өз наләвү фәрјадларыны унутмушдур?

Дад, фәрјад, еј күрүһи-изам,
 Олду зајә’ бу милләти-ислам.
 Гејриләр етдиләр тәрәггији-там,
 Галды зилләтдә фиргеји-ислам и. а.

Биз мәрһум шаирин Әһсәнүл-Гәваидә етдији ирадү е’ти-
 разлары өзкә бир шејә һәмл етмәјиб, мәһз онун зијадә түнд-
 мәзач, назиктәб’, мүдрик олмасына иснад гылырыг.

Мә’лумдур ки, һәгиги шаирин тәб’и зијадә назик вә сөз-
 кәтүрмәјән олур. Чүз’и бир шејдән шаирин зәмири-сафы бу-
 ланыр вә ајинәји-гәлби тутгун вә мүкәддәр олур. Ән рәгиг
 бир ишарәдән шаирин тәб’и дәјишилир, бир һалдан башга
 бир һала дүшүр. Бир һалда ки, һачы Сејид Әзимдә шаирлик-
 дән масәва сејидлик ганы дәхи вармыш вә сејид нәсли бир
 нөв гејзли вә түндмәзач олдуғу бәјәнән-нас мәшһурдур, одур
 ки, Әһсәнүл-Гәваид чәнабларынын шүәра силкинә бир чүз’и
 тохунмасы Сејид кими сәри’үт-тәб’ шаирин бәһри-тәб’ини
 тәмәввүчә кәтирмишдир вә о да пиш-пәси чәндан мүлаһизә ет-
 мәјиб, габағына кәләни далгалары алтында боғуб тәләф-
 едибдир.

Шаир синфи чүмлә белә олур. Нечә ки, мәрһум Гасым бәј-
 Закир өз әһли-вилајәтиндән рәнчидә олуб демишдир:

Буду хаһишләри ким, бахмајыб ағү бозуна,
 Еләјим һәчв тамам бајү кәда, султани.

Мәрһум Сејидин хошхүлг, хошмэзаг, һәгигәтшүнас вә һәгигәтбин вә үрәфамәсләк бир әдиби-камил вә шаири-бинәзир олмасына эш'арү кәламынын чохусу шәһадәт верир. Әкәр онун кәламларыны тамамән бурада зикр етсәк, чох узун чәкәр вә китабымызда онларын һамысына, нечә ки, сабигдә демишдик, јер тапылмаз. Онлардан өз һәмшәһриси олан бојагчы Әбдүл-әли нама јаздығы бир гәсидеји-гәрраны бурада зикр едирик вә лакин онун да бә'зи јерләрини јазмаг мүнәсиб көрүлмәди. Гәсидә бу сајаг башланыр:

Кәлди новруз, мүзәјјән еләди дөврани,
Кәтирир бағә јенә сәрвү күлү рејһани

Ачылыр бағдә күл аризидилдар кими,
Учалыр бүлбүлүн әфлакә јенә әфғани

Нәркисин чамына лалә төкүјүр бадә мүдам,
Әлине лалә алыр ол гәдәһи-мәрчани.

Хани-вәслини ачыб бүлбүлү мейман ејләр,
Хошду мә'шугәсинин ашиг ола меймани.

Заһида, сомәәдән дышра чыхыб кәл бағә,
Бир тәмаша елә сән каркәһи-сүбһани.

Сүн'и-мәшшәтеји-гүдрәт күлү ејләр зинәт,
Бах күли-әһмәрә, ол һикмәтинин һејрани.

Долдуруб лалә меји-жалә илә сағәрини,
Јә'ни меј шүрбүнә төклиф гылыр пүнһани.

Афитаб етди һәмәлдән* бу күн изһари-зија —
Ки, зијасындан олуб чүмлә чаһан нурани.

Дөнәчәк бүлбүли-хошләнчә никәһбанә јенә,
Бәзми-пәрвәрдә¹⁴⁶ сәфаләр верәчәк әлһани.

Кәләчәк сејри-чәмән ејләмәјә күлрухлар,
Көрән онлары беһишт ичрә көрәр һурани.

Еј хош ол ашиги-шејдајә ки, бу мөвсүмдә
Һәмдәми-чани-һәзини ола өз чанани.

Ким ки, чананы онун јохду белә мөвсүмдә,
Елә билсин ки, онун чисмдә јохдур чани.

Еј хош ол ринди-гәдәһнушә ки, вардыр јары,
Чәкмәјир мән кими һәркиз әләми-һичрани.

* Һәмәл — он ики бүрчдән биринин адыдыр ки, күн ол бүрчә март ајынын 9-да¹⁴⁷ дахил олур.

Бу сифәт мән дә бу аләмдә зәлил олмаз идим,
Мәндә олсајды әкәр малү мәнәл һикани.

Нә евим вар, нә отағым, нә пулум, симү зәрим,
Нә рүбабым, нә кәбабым, нә меји-рүммани*.

Бундан сонра шаир өз јохсуллуғундан данышыб дејир ки, нә тәмәнна мәнзуру илә вә һансы үмид илә јар кәлиб мәнә јар олсун ки, ачындан онун додагларынын ганы гачачагдыр вә кисәмә әл вурса, ону симү зәрдән хали көрәчәкдир вә белә олан сурәтдә ше'рү гәзәлимә дәхи бир һәббәчә гәдир-гијмәт вермәјәчәкдир. Чүнки тәк ше'рү гәзәлдән нә һасил олур? Әкәр онун мишкин хәттинин вәсфиндә бир гәзәл десәм, нифрәт едиб, вәһши гәзал кими мәндән гачачагдыр. Әкәр десәм ки, Сејиди-алинәсәбәм, хүмси вер, дәхи дә артычыг ачығы тутуб дејәчәкдир: һәдјан сөјләмә, хүмс көрәкдир мүчтәһиди-әсрә чатсын, та ки, о да һәгиги сејидләрә вә мүстәһәгги олан адамлара ону тәгсим еләсин. Сән кими ринди-хәрабатијә хүмс анчаг молтани верә биләр.

Сонра дедим: Еј сәрвбојлум, сән мәним күлүмсән, мән дә сәнә бүлбүләм. Деди: Мән күл олсам да, һәркиз сән бүлбүл дејилсән, сән бајгушсан. Кет, бир вيرانә мәкан тап вә онда бајгуш кими ула. Бундан сонра дилбәри-симинбәр дәхи дә түндләшиб Сејиди-бичарәјә чох ачы сөзләр дејиб, ону биһөр-мәт едир вә дејир ки, сән наһаг адыны Сејид гојубсан. Сән тәрки-сөвмү сәлат едиб ујмусан бүтләрә вә шүрби-шәраб илә өвгатыны гәфләтдә кечирирсән.

Мүһәссәли-кәламда дејир:

Сәнә Сејид десәм, аләмдә дилим лал олсун!
Етмисән тәрк бу күн мәзһәб илә әркани.

Сејид бу хитаб-итабдан сонра дилбәри-назикбәдәндән ча-ваба изн алыб, атыны фәсаһәт мејданына сүрүр. Шајани-диггәт олан Сејидин чавабыдыр:

Дедим: — Еј шаһи-бүтан, сүрмә бу күнә төвсән,
Сакит ол, һәр нә дедин, вер мәнә бир мејдани.

Та сәнә шәрһ гылым сурәти-әһвалымы мән,
Куш гыл һуш илә әрзи-мәни-сәркәрдани.

Һәг тәчәлласыны һәр јердә көрәр әһли-нәзәр,
Ејш едәр зөвг илә, бир һалдыр ол сүбһани.

* Рүмман — нар. Меји-рүмман — јә'ни нар чичәјинин рәнки кими гырмызы олан меј.

Бүт өзү һал илә тәсбиһ ғылыр сүбһанә,
Жет, оху «сәббәһә лиллаһ»дә¹⁴⁸ бу мә'нани.

Кимиси Кә'бәдә һәгги, кими дејр ичрә көрәр,
Һәрә бир нөв' кәзир, ахтарыр ол чанани.

Көрдү чүн пәртөвүнү дүхтәри-тәрсәдә әјан,
Нә мезәммет еләјим ешгдә мән Сән'ани.

Дағә Фәрһад чалыб тишәни ширин-ширин,
Көрдү Шириндә һәг нурины, верди чани.

Көрдү Мәчнун әсәри-халигини Лејладә,
Дүшдү вадиләрә, мәнзил еләди сәһрани.

Көрдүм әкси-рухини әјинеји-чамдә мән,
Вачиб етдим өзүмә шүрби-меји-сәһбани.

Бу сифәтдә, көзәлим, шәһрдә бир мән дејиләм,
Чохду мән тәк бу јолун¹⁴⁹ ашиги-сәркәрдани.

Бу ше'рләрдә шаирин һәгигәт[пәрәст], үрәфамәсләк вә мә'-
нәви бир вүчуд олдуғу заһир олунур:

Кимиси Кә'бәдә һәгги, кими дејр ичрә көрүр,
Һәрә бир нөв' кәзир, ахтарыр ол чанани.

Нә көзәл кәлам, нә дәрин әгидә, нә али фикир, нә пакизә
мәрам вә нә мүгәддәс нијјәт!.. Сејидин бу ше'ри Хачә Һафиз
Ширазинин:

Мијане-Кә'бево ботхане һич фәрги һист,
Беһәр тәрәф ке, некәһ микони бәрабәрә-уст¹⁵⁰.

— ше'ринә бәрабәр дејилми вә түрк оғланларына Сејидин
сөзләри даһа да артычыг хош кәлмәзми?!

Алишан Аға бәј Султанзадәнин һүзуруна зарафатјана јаз-
дығы гит'әдир:

Саһиба, еј ки, сәнин хидмәтинә шамү сәһәр
Мәһү хуршиди-фәләк әјмәк үчүн баш кәлир.
Бәс ки, јох Чинү Хүтән тәб'инә һәнками-сәха,
Сурәти-чудини нәгш етмәјә нәггаш кәлир.
Ачмысан дәһрдә Һатәм кими бир хани-әта,
Ол әта сүфрәсинә һәр гуру, һәр јаш кәлир.
Чунки һәр таифәјә фејз верирсән күн тәк,
Дәри-әһсанына һәр сүнни, ғызылбаш кәлир.
Сүфреји-рузәдә вар фирниву долмаву тәрәк,
Әсәлу рөвғәнү нан күлчәвү бозбаш кәлир.
Күндүзүн сүфрәси бунлар иди ким, зикр олду,
Кечәләр дә отаға бир нечә габ аш кәлир.
Һејф ола ол дүјүдән, һејф ола ол әтдән ким.

Рөвғәниндән о ашын никһәти-кәффаш кәлир.
Кәр о јағын дүшә бир гәтрәси гәбристанә,
Өлүнү сојмаға нә дүзд, нә нәббаш кәлир.
О гәдәр түнд олудур ки, дөнүб зәггумә,
Буји-ғислијн о јағдан, нә ниһан, фаш кәлир.
Пишхидмәт ки, кәлир — ју әлини, аш кәлир,
Мән белә фикр едирәм ки, башыма даш кәлир.
Мәни ки, ағлада билмәз нечә јүз мәрсијәхан,
Ији кәлчәк о јағын көзләримә јаш кәлир.
Нә гәдәр назирә әрз ејләјирәм-әһвали,
О да сөз анламајыр, сөзләри чаш-баш кәлир.
Төвбә олсун ки, дәхи бир дә јејим өјлә ашы,
Мәни өлдүрмәјә кәр бир нечә фәрраш кәлир.
Чарә ғыл Сејидә ким, чакәри-дәркаһындыр,
Кәрчи сәндән ләгәбим ләфз илә «гардаш» кәлир.

Сејид һәгиги шаир олдуғу үчүн һәр бир шејин тамами си-
фәтләрини јазмағда бир гүсур гојмамышдыр. Бурада Аға
бәјә саташмағ үчүн онун бир аз көһнәлиб ачымыш јағына о
гәдәр рәнкү рөвғән вуруб, елә бир шаиранә ону нәзмә чәкмиш-
дир, даһа онун зәмминдә башга бир сөз галмамышдыр ки, ону
демәмиш олсун. Бир јағда нә гәдәр никһәт вә ачылыг кәрәк
олсун ки, мәрсијәхан ағлада билмәдији көзләрдән јаш төк-
дүрсүн? Бир јағда нә дәрәчәдә үфунәт вә мәрарәт кәрәк ол-
сун ки, онун бир дамчысы гәбристана дүшсә, өлү кәфәни
сојан оғру дәхи гәбристана ајаг баса билмәсин?

Бәли... Күшадәдәһән вә рәвантәб' шаир ағыла кәлмәјән
шеји јарада билир вә чиркини дә көзәл вә мүстәһсән тәрздә
сөзләр васитәсилә көстәрир.

Аға бәј Султанзадәјә јаздығы бу зәрифанә гит'ә илә Се-
јиди-мәрһумун әһиббаја вә саир кәрәмү еһсан саһибләринә
иншад ғылдығы мәктубаты гуртарыб, онун башга гисим әсәр-
ләринә кечиб, онлардан дәхи мүхтәсәр нүмунәләр көстәрмәји
лазым билдик.

Ше'ри-мүстәзад

Ашағыда зикр олунан ше'ри-мүстәзады Һачы Сејид Әзим
гүрбәтдә олдуғу һалда «Бейтүс-Сәфа» мәчлисинин үзвләринә
ки, шаирин дост вә әһиббалары имиш, әчзү инкисар илә ја-
зыбдыр. Шаир өз мәктубуна хитаб едиб дејир: Еј намә, ол
мәчлисә ким, руһул-әмин рүсхәтсиз дахил ола билмәз, сән
изн алмаға бәһанә ахтар, торпаға дүш вә әһли-мәчлисин әл-
јағын өп, та ки, сәнә дахил олмаға изн версинләр.

Дахил олдуғда мәним гүрбәтдә чәкдијим зилләти вә һали-
дилими шам кими шө'лә чәкиб бир-бир онлара сөјлә.

Јахшысы будур ки, шаири-мәһчурун өз лисанилә әһвалы
бәјән едәк:

Ширванә сәни ејләрем, еј намә, рәванә,
 Дөн аби-рәванә.
 Чәк шә'лә, тутуб бәзми-әһиббадә зәбанә,
 Кәлдикдә зәбанә.
 Ол мәчлисә ким, руһул-әмин алмаса рүсхәт,
 Јох кирмәјә чүр'әт,
 Торпағә дүшүб әчзлә үз гој о мөканә,
 Тап изни-бәһанә.
 Зөв'инин ајағындан өпүб кәсби-зија гыл,
 Изһари-сәна гыл,
 Әһвалымы чәк Бихудә рәмз илә бәјанә,
 Шәрһ ејлә фәсанә.
 Ол вәгт ки, һалым еләдин Гафилә изһар,
 Бир кизли сөзүм вар,
 Әһбабдә мәһрәм оду бу сирри-ниһанә,
 Кәшф етмишәм анә.
 Ол зүлфи-пәришаныма әрз ејлә сәламым,
 Чәк әчз илә намым,
 Сәрбәстә дејим, јә'ни филан ибни-филанә,
 Ол чани-чәһанә.
 Ол гашы кәман, киприји ох јарымы көрсән,
 Дилдарымы көрсән,
 Тәгриблә сөз ач, мәни ол гашы кәманә
 Вер бөјлә ниһанә —
 Ким, сән бүти-Лејлајә кирифтәр олан ашиг,
 Бимар олан ашиг,
 Мәчнунә дөнүб, аләм ара олду фәсанә,
 Мәғлуби-зәманә.
 Шәм'ә доланыб јад едир ол аризиди-алы,
 Пәрванә мисалы,
 Истәр сәни һәр ләһзә, кәзәр ханәбәханә,
 Еј дүрри-јеканә.
 Еј дусләр, ол шух илә ичдикдә шәрабы,
 Чами-меји-набы,
 Бир јадә салырсыз мәни-диванәни, ја нә?
 Галдым јана-јанә.
 Сиз раһәт илә ләззәт един Бејти-Сәфадә,
 Сејјид бу бәладә,
 Дөндү чикәрим фиргәтниниздән дәхи ганә,
 Јох тәндә тәванә.

Гәзәлијјати-Сејид:

Ваиз мејин мазәммәтин ејләр саваб үчүн,
 Дилдә бәһанәдир сөзү зикри-шәраб үчүн.

Саги, көзүн фәдасы олум, чами-меј кәтир,
 Јандырма одлара мәни бир чүр'ә аб үчүн.

Дерләр ки, бадәдән ачылыр баби-мә'рифәт,
 Биз дәхи бир әјаг ичәлим фәтһи-баб үчүн.

Сәрф олду бәсди сүбһеји-өврадә өмрүмүз,
 Инди кәрәкди сәрф ола чәнкү рүбаб үчүн.

Заһид шәрабы көвсәр үчүн тәрк едәрсә, мән
 Фөвт етмәрәм бу нәгди о нисјә һесаб үчүн.

Олсун чаһанда кушеји-мејханәләр бизим,
 Галсын беһишт заһиди-аличәнаб үчүн.

Сејјид, јәгин ки, рәһмәти-һәгдәнди бихәбәр
 Ол ким, шәрабы тәрк едә бими-әзаб үчүн.

* * *

Кулшәнләр ичрә кәр ачыла сәд һәзар күл,
 Сәнсиз, күлүм, кәлир көзүмә ниши-хар күл.

Сәнсиз, тәсәввүр етмә, кедим сејри-бағә мән,
 Сәһни-чәмәндә кәр ачыла сәд һәзар күл.

Дөндәрди бүлбүлүн үрәјин ганә, агибәт
 Өз тутдуғу ишиндән олур шәрмсар күл.

Кәр кәсмәјәјди бүлбүли-зарын гәрарыны,
 Олмазды агибәт өзү һәм бигәрар күл.

Ашиг чәкәрди күлшәнә мүжкан илә һәсар,
 Кәр көстәрәјди бүлбүлә бир е'тибар күл.

Кәр зүлм пајәсин ки, шәһи-мүстәгил икән,
 Тәхтиндән олду беш күн ичиндә кәнар күл.

Бир күл'үзар топрағыдыр ким, нүмүвв едәр
 Һәр хакдән ки, чөһрә гылыр ашикар күл.

Зүлфү рухин хәјалы илә зөвгләр едәр,
 Һәмдәм олејди Сејјидә лејлү нәһар күл.

* * *

Нишимәнин ки, сәнин буријадыр, еј ваиз!
 Гәсәм о халигә ким, бу, ријадыр, еј ваиз!

Хәләјиги әмәли-хејрә дә'вәтин хошдур,
 Өзүндә јох бир әмәл, бу, хәтадыр, еј ваиз!

Едиб чәһәннәми өвсаф, һәрдем ағларсан,
 Бу нә фәсанә, бу нә маҷәрадыр, еј ваиз!

Јетим малына көз тикмәјин нәдир даим,
 Һалал кәсб мәкәр нарәвадыр, еј ваиз?

Јохунду Кә'беји-рухсари-јардән хәбәрин,
 Бу вәһдәнди сөзүн бисәфадыр, еј ваиз!

Үмидварсән өз тутдуғун әмәлләрә сән,
 Бизим үмидимиз әфви-худадыр, еј ваиз!

Меј ичмәјин гыла Сејјид әкәр ниһан сәндән,
 Сәнин тәки о да әһли-ријадыр, еј ваиз!

* * *

Дерләр ки, ичмә бадәни үммүл-фәсаддыр,
Ари, фәсаддыр она ким, бәдһиһаддыр.

Һәр кәсдә һәр тәбиәт ола меј бүруз едәр,
Әрбаби-һалә һал, фәсадә фәсаддыр.

Пири-мүған едибди бизә бадәни һәләл,
Гурбан бу ичтиһадә, әчәб ичтиһаддыр.

Бир шишә меј гојун ләһәдим ичрә дәфн един —
Ким, бу чаһандан мәнә задүл-мәаддыр.

Һәгдән шәрабхары о ким, наүмид едәр,
Сејјид о да сәнин кими бәде'тигаддыр.

Шаир өзүнүн шә'ниндә демишдир:

Кәрчи һамыдан сәфһеји-дүнјадә кәмәм мән,
Һәр вәгт ки, чамым ола дәстимдә, Чәмәм мән.

Заһид, рамазанда мәнә бу төвбәни вердин,
Кет, башын үчүн, төвбәдә сабитгәдәмәм мән.

Дүнјаны тутуб тәнтәнеји-фәзлү кәмалым,
Аләмләри тәсхир гылан мөһтәшәмәм мән.

Јарани-сәфа маидеји-тәб'имә мөһтач,
Ихванеји-Јусифдә вәлијјүн-ниәмәм мән.

Әмвати-мәани олур еһја нәфәсимдән —
Ким, аләм ара Сејјиди-е'чәздәмәм мән.

Фүзули Багдадијә нәзирә:¹⁵¹

Көнүл, та вар әлиндә чами-меј сүбһәшүмар олма,
Ријаји-хәлгдир, биллаһ, намаз әһлинә јар олма.

Ешит сөвти-мүғәнни, сакин ол мејханә күнчүндә,
Мүәззин наләсиндән мәсчид үчүн бигәрар олма.

Гуруб тәһтүл-һәнәкдән дам заһид, сүбһәдән дамә,
Һәзәр, еј мүрғи-дил, ол данәвү дамә шикар олма.

Имамә ихтијарын вермә, һәркиз ујма тәкбирә,
Өзүн ким, файли-мухтарсән, биихтијар олма.

Дөшәнмә бурија тәк мәсчид ичрә сәчдеји-сәһвә,
Өзү бу сәһвдир, памали-хәлги-рузикар олма.

Чәһәннәм фикрини салма хәјалә, дүшмә тәшвишә,
Јаныб нари-гәмә дузәх одундан әшкбар олма.

Көнүл, мејханә чәниәт, бадә көвсәр, сагидир гылман,
Кедиб ваиз дејән нисјә сөзә үммидвар олма.

Рүмузи-ше'римин дәрк етмәмиш мә'насыны, Сејјид,
Кедиб мејханәләрдә лаүбали мејкүсар олма.

Зәнни-ачизанәмизчә әрбаби-һал вә саһиби-мә'рифәтү ка-
мал нәзәриндә Сејјидин бу гәзәлләри Фүзулинин кәламына кә-
рәк бәрабәр тутулсун. Әкәрчи бу гәзәлләрдә әксәријјәтән шә-
рабу рүбабдан бәһс олунур вә заһиди-ријакара шаир һәрдәм
долашыб, онун заһири таатү ибадатына гәдрү гијмәт вермир
вә күнчи-мејханәни аличәнаб ваизин беһиштинә, бадеји-набы
көвсәринә вә сагији-садәни гылманына тәрчиһ тутур вә лакин
ким нә билир мејханәдән, шәрабу сагидән мурад кимдир вә
нәдир? Әкәр түркләрин дә Сејјид Мәһәммәд Вәһәбиси¹⁵² ол-
сајды, әсил мә'наны шәрһү бәјән едәрди вә заһирбин охучу-
ларын үрәјиндән шәккү шүбһә дүјүнүнү ачарды.

Шаир өзү ахири-кәламда охучулары суй-зәнндә олмагдан
вә батил хәјала дүшмәкдән дашындырыб дејир:

Рүмузи-ше'римин дәрк етмәмиш мә'насыны, Сејјид,
Кедиб мејханәләрдә лаүбали мејкүсар олма.

Шәрт рүмузи-ше'ри вә руһи-мә'наны дәрк етмәкдир. Сејјид
бу гисим кәламларында Азәрбајчан түркләринин Хачә Һафи-
зи мәнзәләсиндә ола биләр.

Фарслар өз шаирләринин кәламы илә фәхр етдији кими,
биз дә Сејјидимизин әш'ари-абдары илә ифтихар едә биләрик.
Тәрчибәнд (Ибраһим Һәггијә¹⁵³ нәзирә):

Хош ол заман ки, јар мәнә һәмзәбан иди,
Бәзмим чәмәли-јар илә рәшки-чинан иди,
Дөвләт гуламды мәнә, бәхтим чөван иди,
Султан идим ки, һәр јанә һөкүм рәван иди,
Чани-һәзинә һәмдәм о арами-чан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Хуршидкун шәрабла долмуш иди чамымыз,
Ол маһ илә кечирди бизим сүбһү шамымыз,
Дөври-фәләкдә һасил олурду мәрәмымыз,
Хаки-дәриндән өзкә јох иди мәгамымыз,
Бүлбүлләрә о саһәти-гүдс ашијан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Һичрин әкәрчи көрмүш идим мүбтәләләрин,
Дилдән-дилә ешитмиш идим маҷәраләрин,
Бунча тәсәввүр етмәз идим мән чәфаләрин,
Чан чәкмәмишди мөһнәти-һичран бәлаләрин,
Хәлвәтсәраји-вәслдә дил камран иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Көнлүм о маһдән ачылырды кәрәм көрүб,
Бәзми-вүсалдә јерими мөһтәрәм көрүб,
Меһрин зијадә, чөврү чәфасыны кәм көрүб,
Ол күл мәнә ачылдығыны дәмбәдәм көрүб,
Рәшк илә гөнчә тәк дили-бәдхәһ ган иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Ол күл мәнимлә һәмдәм иди һәр баһардә,
Кәһ дамәни-чәмәндә, кәһи лаләзардә,
Бүлбүл тәки ишим јох иди аһү зардә,
Сејјид дә мәскән етмиш иди куји-јардә,
Е'аз илә бир Адәми-чәннәтмәкан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Башга бир тәрчибәнд; киризкаһ нөвүндән:

Еј гәмин бу дили-мәһзунә сәфа,
Кә'беји-кујинә ешг әһли-фәда,
Һәр гәдәр ејләјәсэн чөврү чәфа,
Мән сәнә ејләмәрәм гејри-вәфа,
Һәр нә һөкм ејледин, еј маһлига,
Чүмләси олду мурадынча рәва,
Көрәлим шимди нәдир фәрманын?
Чаны гурбан сәнә бу наланын!

Сәрвәрим, падшаһым, султаным,
Күлрухум, сәрвгәдим, рејһаным,
Еј фәрәһбәхши-дили-сузаным,
Билмәдим нолду мәним нөгсаным,
Дөндү, еј маһ, белә дөврәным,
Јан — дедин, һичр илә јанды чаным,
Көзәлим, шимди нәдир фәрманын?
Чаны гурбан сәнә бу наланын!

Сөјләдин: ешг илә зар ол, олдум,
Һичр илә синәфикар ол, олдум,
Нәзәри-хәлгдә хар ол, олдум,
Гәмү әндуһә дүчар ол, олдум,
Зарү бисәбрү гәрар ол, олдум,
Дедин әғјар илә јар ол, олдум.
Көзәлим, шимди нәдир фәрманын?
Чаны гурбан сәнә бу наланын!

Та көзүм һичр илә кирјан олду,
Хатирин күл кими хәндан олду,
Дөндү, вәслин мәнә һичран олду,
Истәдин дил ола виран, олду,
Кәңчи-ешгин ола пүнһан, олду,
Дедин: — Олсун чикәрин ган, олду,
Көзәлим, шимди нәдир фәрманын?
Чаны гурбан сәнә бу наланын!

Күндә бир шө'бәдә ағаз етдин,
Чох олан лүтфү бизә аз етдин,
Үз вериб гејри сәрәфраз етдин,
Бизи гојдун, аны мүмтаз етдин,
Һөкмү фәрманыны ибраз етдин,
Мәни һәр накәсә дәмсаз етдин,
Көзәлим, шимди нәдир фәрманын?
Чаны гурбан сәнә бу наланын!

Еј сәри-зүлфүнә гурбан Сејјид,
Олду диванеји-дөвран Сејјид,
Олуб әһвалы пәришан Сејјид —
Ки, галыб бисәру саман Сејјид,
Ағлајыр һичрин илә ган Сејјид,
Олду топраг илә јексан Сејјид,
Көзәлим, шимди нәдир фәрманын?
Чаны гурбан сәнә бу наланын!

Бу әш'ари-абдарү хошкүвар илә шаири-фәсаһәтшүар вә
ширин-көфтарымыз олан Сејид Ширванинин тәрчүмеји-һа-
лыны нүмунеји-кәламы илә хәтм гылдыг. Иншааллаһ әчәлдән
мачал олса, Сејиди-мәрһумун барәсиндә мәхсуси бир китабча
тәртиб етмәк нијјәтиндә варыг.

Мәрһум һачы Сејид Әзим Ширвани мүасирләриндән вә «Бейтүс-Сәфа» мәчлисинин үзвләриндән бириси дә мәрһум Әлиәкбәр Намаз оғлу «Гафил» тәхәллүсдүр.

Гафил тәвәллүд едибдир шәһри-Шамаһыда тарихи-һич-ријјәнин 1244-чү сәнәсиндә чәмадијүл-әввәлин 27-чи күнүндә.¹⁵⁴ Гафил синндә һачы Сејид Әзимдән бөјүк имиш. Шамаһыда мүсәлман мәктәбиндән башга бир јердә тәһсил етмәјибдир.

Мәрһум Гафилин чәндан рәван тәб'и јох имишсә дә, амма өзү үрәфамәсләк вә ше'ршүнас вә гајәтдә фәсин бир вүчүд имиш. Мүасирләри арасында тәвәзә, хош рәфтар вә хош тәбиәтилә иштиһар булмушду.

Сәнәти тәрраһлыг олуб һәмишә Шамаһыда сүкунәт едәрмиш вә үрәфа мәчлисинә зијнәт верәрмиш. Вәфат едибдир Шамаһыда һичрәтин 1309-чу илиндә рамазанүл-мүбарәкин 25-дә.¹⁵⁵

Әш'арындан нүмунә үчүн бир гәзәли бурада дәрч олунду:

Мәнә ол дилбәри-аһуникәһ мүддәтди рам олмаз,
Нә бир вәсли мәнә мөгдур, нә дә өмрүм тәмам олмаз.

Көнүл, ол дилбәри-худкамдән кеч камә јетмәкдән,
Нечүн накамлыгдан јахшы һеч аләмдә кам олмаз.

Һәбибим, Кә'беји-кујиндә сәркәрдан олан ашиг
Доланыб башына, гурбанын олса, бимәгам олмаз.

Көнүл, олса мүјәссәр вәсли-дилбәр, нәгди-чандан кеч —
Ки, базари-мәһәббәтдә бу сөвдаләр мүдам олмаз.

Һәрам олмуш әкәр ган төкмәк, еј мәһ, лејк үшшагын,
Көзүн гурбаны, төк ганын, һалалындыр, һарам олмаз.

Ола һәр мүлки-дил ким, ләшкәри-гәмзән күзәркаһи,
Дүшәр рөвнәгдән, әсла онда гануну низам олмаз.

Вериб чананә чан, Гафил, кәл инди сән дә бир ад ет —
Ки, әһли-ешг наминдән сәва аләмдә нам олмаз.

Бу чәнаб һәмчинин «Бейтүс-Сәфа»нын хошбатин, хошхүлг, мүәддәб, бакәмал, сәлимү самит үзвләриндән бириси олуб, һәмәсрләри арасында көзәл нам вә һөрмәт кәсб етмишдир.

Рағиб тәвәллүд едибдир Шамаһыда 1234-дә мәһәррәмүл-һәрам ајынын 2-синдә,¹⁵⁶ вәфат едибдир һаман тарихин 1309-чу сәнәсиндә рәбиүл-аһирин 27-чи јөвмүндә.¹⁵⁷ Тә'лимү тәрбијәси Шамаһыда олубдур. Тәб'и-ше'ријјәси зәриф имишсә дә, чәндан сәри' дејилмиш. Өзүндән сонра галан әш'арү гәзәлијјаты Шамаһынын аһырынчы зәлзәләсиндә тәләф олмушдур.

Гәзәли-Рағиб:

Мәним руһумду бир дилбәр, вәли чисмимә рам олмаз,
Әчәб ким, руһсуз чисм илә өмрүм һәм тамам олмаз.

Јыхар көнлүм евин бир мәһлига, гафилдир ондан ким,
Мәним көнлүм јыхан дүнја евиндә шадкам олмаз.

Көрүб рухсары үзрә зүлфүнү билдим гәләтдир бу —
Ки, дүзәх әһлинә дерләрсә кәр чәннәт мәгам олмаз.

Едәр султани-һүснүн чох сијасәт, горхум олдур ким,
Белә султани-залим һич мүлк ичрә мүдам олмаз.

Әкәр кујин билә мүфти беһишти-әндидир, биллаһ,
Верир фитва ки, онда бадеји-күлкун һәрам олмаз.

Көнүл мүлкүн мүсәххәр¹⁵⁸ ејләјиб султани-ешг, амма
Бу мүлк ичрә дәхи мундан сора һәркиз низам олмаз.

Мәләмәт ејләјән, Рағиб, мәни шәрм ејләмәз, билмәз
Тәриги-ешгдә бу рәсмдир ким, нәнкү нам олмаз.

Мәрһум Зүһури һәмчинин «Бејтүс-Сәфа» чалисләриндән зијадә үфтадә вә батәвазә бир шәхс имиш. Тәвәллүд едибдир һичрәтин 1265-дә сәфәр ајынын 11-чи күнүндә¹⁵⁹. Тә'лим алыбдыр Шамаһы мәктәбиндә. Түрк лисанындан масәва фарс дилини вә фарсларын әдәбијјатыны камил билирмиш. Сәнәти мүдәррислик олубдур. Тәб'и-ше'ријјәси сәри' исә дә, чәндан мөвзун дејилдир.

Мәрһум Зүһури һичрәтин 1310-чу¹⁶⁰ илиндә Шамаһыдан көчүб Бадкубә шәһәринә вә орада ики илә гәдәр мәктәбдарлыг едиб, бә'дән вәфат етмишдир. Өзүндән сонра бир дивани-гәзәлијјаты вә гәсаиди галмышдыр вә лакин о диван әлә дүшмәди.

Әш'арындан нүмунә үчүн Гарабағ шүәрасынын нәзәри-тәнгидинә көндәрилмиш гәзәли бурада јазылыр:

Нә вәһши көнлүм ол аһуникәһдән гејрә рам олмаз,
Нә анын һичринин нөгсан олан ајы тамам олмаз.

Мурадым чан фәда гылмагды јетчәк вәсли-чананә,
Әкәр һасил ола, ешг аләминдә бөјлә кам олмаз.

Сәфаји-вәслә јетдин, ејләјиб чох сә'јләр, еј дил,
Бәјан ет бирбәбир һичран гәмин, бөјлә мөгам олмаз.

Вүсали-јарә јетдин, бир әјағ тут, бадә гыл һазир,
Дур, еј саги, башынчун бөјлә дәм һәркиз мүдам олмаз.

Бу бәзми-вәсл чәннәт, сагис гылмани-тубагәд,
Мәни мән' етмә, заһид, меј беһишт ичрә һерам олмаз.

Көзүн мән' етмәјә мүлки-руһиндән ләшкәри-хәтти
Едиб мүжжанларын сәф-сәф ки, дә'ва бинизам олмаз.

Кәдалыг рәсини тут ким, дәри-чананә јетмәкчүн,
Зүһури, нәнк гылма, ашиг үчүн нәнкү нам олмаз.

(ијул 1832. 30 јанвар 1876)

Мәрһум Сәфа тәвәллүд едибдир Шамаһы шәһәриндә һичрәтин 1268-чи сәнәсиндә шәввал ајынын ибтидасында.¹⁶¹ Тә'лим алыбдыр Шамаһыда мүсәлман мәктәбиндә. Сәнәти бәз-зазлыг олубдур. Тәб'и-ше'ријјәси дәхи вар имиш. Мүтәфәрриг кәламлары олубса да, өзүндән сонра тәләф олубдур. Артыг бир әсәри галмамышдыр.

Мә'лум ола ки, бу һаман Сәфадыр ки, Шамаһы шүәрасы онун адына бир мәнзил бина едиб «Бејтүс-Сәфа» ады илә ону тәсмим гылмышды. Шүәра вә үрәфа ораја чәм олуб, ше'рү гәзәл демәклә вә руһани сөһбәтлә сәрфи-өвгат едәрләрмиш.

Сәфа өзү гәјәтдә көзәл, назәнин вә гәјур бир оғланмыш. Она «Гара» ләгәби гојулмушду, нечә ки, әфсәһи-шүәра һачы Сејид Әзим әксәри-кәламында она нисбәтән имавү ишарәләр јазыбдыр. О чүмләдән:

Гадан алым, ај гаракөз, сәнә бу әда нечүндүр?
Нә үзүгаралыг етдим, мәнә бу чәфа нечүндүр?

Јанағынды лалә нисбәт, додағын әгиг мәнәнд,
Бәдәнин сәфиди-сафи, бәс адын Гара нечүндүр?

Мәнә ад Гара кәрәкдир ки, мәним күнүмдү гара,
Бу ады, вәфалы дилбәр, де көрүм сана нечүндүр?

Вә дәхи Сејиди-мәрһум бир гәзәлиндә Сәфанын һаггында дејибдир:

Сәнсән бу әсрин, еј бүти-зиба, Мәһәммәди,
Сејид һәм астанына кәмтәр Билалдыр.¹⁶²

Вә лакин бу бичарә Сәфанын һасијјәти түнд вә тәб'и чәндан мүлајим дејилмиш. Шамаһы әһлиндән бир нәфәр Һүсејн нам илә сөзләшиб, араларында мүнәзиә вүгуа кәлмишди. Бу Һүсејн нам кечә вахты онларын дарвазасына кәлиб Мәһәммәди евдән ешијә чағырыб гәтлә јетирмишдир. Бу фачиә һичрәтин 1293-чү сәнәси мәһәррәмүл-һерамын 3-чү күнүндә¹⁶³ олмушду вә һачы Сејид Әзим әзиз достунун гәтлиндән зијадә мүтәәссир олуб демишди:

Сәфа берәфт декәр чаме-ешрәтәм бешкәст,
Мәкәр бәрајә-мән, еј пир, бәд доа кәрди?!¹⁶⁴

Бу аһукөздүләр аләмдә һәр сәјјадә рам олмаз,
Вә кәр худ олса да, ками-дили-ашиг тамам олмаз.

Бу нә кам истәмәкдир јардән һәр ләһзә, еј ашиг,
Мәһәббәт әһлинә накамлыҗдан гејри кам олмаз.

Сәфаји-кујини һасил гылыб сә'ј илә гурбан ол,
Минаји-ешгдә үшшаг үчүн бөјлә мөгам олмаз.

Бу күн ки, ол мәһи-намеһрибан вәслилә хүррәмсэн,
Долан башына, гурбан ол ки, бу фүрсәт мүдам олмаз.

Сән еј пири-мүған, меј сағәрин кәрчи һалал етдин,
Мәкәр ким, јарсыз ешг әһлинә сағәр һарам олмаз?!

Сијасәт ејләсә мәһруләр,¹⁶⁵ инчинмин, мүшәххәсдир,
Сијасәт олмајынча ешг мүлкүндә низәм олмаз.

Едәр мә'шуги русва, тә'нәдән ар етмәсә ашиг,
Әбәсдир, еј Сәфа ким, әһли-ешгә нәнкү нам олмаз.

Шамаһынын һали-һәјатда олан шүәрасындан Молла Мә-
һәммәд «Зөв'и» тәхәллүс мәрһум һачы Сејид Әзимлә мүасир
олубдур.¹⁶⁶ Зөв'инин хатири Сејидин јанында әзиз олмағы
онун өз кәламындан алашылыр. Нечә ки, шаир өзүнүн бир
намәсинә хитабән дејир:

Зөв'инин ајағындан өпүб кәсби-зија гыл,
Изһари-сәна гыл...

Молла Мәһәммәд чәнаблары Муғанда — Нәбатинин вәтә-
ниндә — Ханлыг кәндиндә мәктәбдарлыг едир. Әш'арындан
нүмунә олараг бир нечә гәзәлләри бурада јазылыр:

Чәзбә нәдәнди һүсни-диларадә билмәдим,
Нәш'ә нәдәнди бадеји-һәмрадә билмәдим.

Халиг дејил ки, бир шејә мөһтач хәлгдән,
Нә рәмз вар бу хилгәти-әшјадә билмәдим.

Бимә'рифәт гәниди, фәгир әһли-мә'рифәт,
Фәгрү гина нәдәнди бу дүнјадә билмәдим.

Хаб ичрә һәр нә кәрсә, јәгиндир ојанмамыш,
Нә сир вар бу аләми-рә'јадә билмәдим.

Нә кәлдијим мөгамымы, нә кетдијим јерим,
Кәлмәк бу кетмәјә нә вар ортадә билмәдим.

Ағзында сөз дејиб данышан шәхси ганмадым,
Кимдир бахан бу дидеји-бүнјадә, билмәдим.

Чан өзкә, чисм өзкәди ја мүтгәһиддиләр,
Чан һансы чүзвдүр тәнү¹⁶⁷ ә'задә билмәдим.

Көз көрмәјән чәваһири мән нечә дәрк едим,
Заһирдә чүн нә вар бу мәрәјада билмәдим.

Өз кәсбидирми, Зөв'и, чаһан ичрә никү бәд,
Ја һәг верибди аләми-мә'нада билмәдим.¹⁶⁸

Әјзән гәзәли-Зөв'и:

Хош ол ки, мејкәдәдә ашијанәмиз варды¹⁶⁹,
Мүдам гүлгүли-мејдән тәранәмиз варды.

Едәндә мәсчидә дә'вәт бизи мүәззинләр,
Суали рәддинә јүз мин бәһанәмиз варды.

Хәрабә мүлки зүрүфү фүруш әбавү гәба,
Шәрабә сәрф еләдик һәр тәванәмиз варды.

Әкәрчи олмушуг инди әсири-гејди-әјал,
Дејилди бөјлә, бизим дә зәманәмиз варды.

Әкәрчи Зөв'и кими инди ханәбәрдушәм,
Хош ол ки, мејкәдә күнчүндә ханәмиз варды¹⁷⁰.

Әһиббаларындан чәнаб Ағаәли бәј «Насеһ» тәхәллүсә јаздығы бир намәдә Муғанын харү хашакындан шикајәт едиб, вәтәни-мә'луфу олан Ширванын күлү күлзарыны һәсрәтлә арзу едир:

Олу, ја рәб, бу ки, мән рөвзеји-ризванә кедәм?
Раһәти-чаным үчүн хидмәти-чананә кедәм?

Гуртарыб мәнбәси-сәһраји-Муған чөврүндән
Рәшки-фирдовси-бәрин саһәти-Ширванә кедәм?

Харү¹⁷¹ хашакү гарағани-Муғандан гутарыб,
Күлү күлзар¹⁷²-Шәмахидә күлүстанә кедәм?

Гуртарыб¹⁷³ сүбһәшүмар олмагдан мәсчиддә,
Сәһни-мејханәдә нуш етмәјә пејманә кедәм?

Тәнкә кәлдим бу ријамәсләк олан заһиддән,
Еј хош ол бәзми-сәфа, мәшриби-ринданә кедәм?

Мәсчид әһлиндә ки, јох зөвг, худаја, нолу бир
Күшеји-мејкәдәдә мәчлиси-үрфанә кедәм?

Зөв'и тәк банки-мүәззиндән олуб асудә,
Нәгеји-тарү дәфү бәрбәти-хошханә кедәм¹⁷⁴.

Бунлардан сәва Зөв'инин гәзәлләри чохдур вә лакин чүмләсини јазмаға еһтијач олмадығындан јухарыда зикр олан-лара иктифа еләдик.

Ағаәли бәј Насеһ төвәллүд едибдир Шамаһыда 1273-чү илдә мәнһәррәм ајынын онунчу күнүндә — јөвми-ашура.¹⁷⁵ Тәһсили Шамаһы мәктәбләриндә үсули-гәдим үзрә олубдур. Атасынын ондан башга көмәкчиси олмадығы чәһәтинә, мәктәбдә охујан заман тичарәт ишләрилә дәхи мәшғул олармыш. 16 синнә чатдыгда мәнз түрк вә фарс дилләринин тәһсилине кифајәтләнмәјиб, русча охумаға шөвгү һәвәс көстәрибдир вә лакин бу вахтларда мүшарилејһин атасы һәмишә сәфәрдә олмаг чәһәтилә ев вә базар ишләри дәхи она мүһәввәл олубдур. Белә ки, охумаға вә елм тәһсил етмәјә чәндан вахты олмајыбдыр. Бунула белә русча охумағы һәр шејдән әлзәм билиб, онун тәһсилине чанү дил илә мүдавимәт етмишдир. Әләлхүсус, о вахтларда русча охумаг халг арасында бид'әт, бәлкә даһа зијадә бир әмри-шәни' кими сајылдығы һалда вә валидејнинин мүманиәти илә бәрабәр бир аз вахтын мүддәтиндә шәһәр мәктәбинин үч класс дәрсләрини икмал етмишдир.

Насеһ чәнаблары зијадә хошхүлг, бавүгарү тәмкин вә әзминдә сабит бир зат олдуғу үчүн өз һәмшәһәрләринин вә саир ону таныјанларын һөрмәт вә мәнһәббәтини кәсб етмишдир. Хүсусән Ағаәли бәјин һаггы бизим бојнумузда артыг дәрәчәдәдир ки, Шамаһы шүәрасынын тәрчүмеји-һалларына даир бир чох мә'лумат бизә чәм едиб көндәрмишди. Бу барәдә ол чәнаба сәмим-гәлбдән разылыг изһар едиб, чәнаб һәггдән она хошбәхтлик вә тули-өмр мәрһәмәт олунмасыны тәмәнна едир.¹⁷⁶

Насеһ Ширван шаирләриндән Баһари-мәрһумун хидмәтини дәрк етмишдир вә Сејид, Зөв'и, Бихуд вә Гафил кими үрәфа вә шүәра илә әнисү һәмчәлис олмушдур.

Чәнаб Ағаәли бәј һал-һазырда Шамаһынын мүслиһ диванханасында (мировој судда) сәркатиблик (секретарлыг) мәнсәбиндә гуллуғ едир. Әрәб лисанындан дәхи бибәһрә дејил. Сәрф-нәһвү мәнтиг вә гејриләринә лазым олан дәрәчәдә бәләдијјәти вардыр. Гуллуғдан асудә вахт тапанда әдәбијјата даир әсәрләрин мүталиәсинә мәшғул олур. Тәб'и-ше'ријјәси олмағына көрә, хејли мәрғуб ше'р вә гәзәлләри вардыр ки, онлардан нүмунә үчүн бир нечәси бурада јазылыр.

Көрүм, еј зүлфи-киреһкир, пәришан оласан,
Мән тәк ашүфтәләниб бисәрү саман оласан!

Әридиб көнлүмү көздән төкән, еј чәшми-ғәзал,
Мүттәсил дидеји-ашиг кими кирјан оласан!

Еј ләби-лә'л, додағым кими ганын гачсын,
Ганә дөнмүш чикәрим тәк дөнәсэн ган оласан!

Дүшәсэн атәшә, еј хал, оласан хакистәр,
Мәчмәри-синәдә бағрым¹⁷⁷ кими бүрјан оласан!

Еј сәри-куј, көрүм зөвгү сәфасыз галасан,
Күлшәни-нүзһәт икән күлбеји-һизан оласан!

Мәнзил олду мәнә дузәх, көрүм, еј күлшәни-һүси,
Сәрсәри-һадисеји-дәһр илә виран оласан!

Еј гәдү гамәти-мөвзун, әјлиб инчәләсэн,
Атәши-ешгдә чисмим кими сузан оласан!

Еј дили-садә, бу сөвдадә сәниндир тәгсир,
Јанасан, одланасан, хак илә јексан оласан!

Насеһа, сән дә фәған ејләмә, чанын чыхсын,
Ким деди ашиг олуб, һичрдә налан оласан!

Әјзән гәзәли-Насех:

Нә мејлим бағә, нә чамү сәбујә еһтијачым вар,
Чәмалын күлшәниндән рәнкү бүјә еһтијачым вар.

Һәваји-зүлф илә дил мүрғи тәрки-ашијан етмиш,
Сәбадән сормағ илә чүстүчүјә еһтијачым вар.

Һәдиси-ләбләрин тә'визи-чан етмәк диләр көнлүм,
О зүлфи-пүрхәминдән тари-мујә еһтијачым вар.

Никарым бивәфа олду, фәнадән гејри јох чарәм,
Әлачи-дәрд үчүн ол түндхујә еһтијачым вар.

Шәһиди-навәки-мүжканын олмагчун кәфәнләндим,
Көнүл ганилә тәгсилү вүзүјә еһтијачым вар.

Рәһи-ешгиндә памал олмадым, бие'тибар олдум,
Гүбари-мәгдәминдән абрујә еһтијачым вар.

Мәни мән' етмә, Насеһ, кәр гылам дилбәр тамашасын,
Недим, һал әһлијәм, руји-никујә еһтијачым вар.

Әјзән гәзәли-Насех:

Варымды синәдә дәрду гәми-һиһан, өлүрәм,
Бу сирри ејләмәдим кимсәјә бәјан, өлүрәм.

Бачардығымча гәми-ешги кизләдим, ахыр
Кәсилди тагәтү сәбрү гәрари-чан, өлүрәм.

Сәфаји-вәслдир¹⁷⁸ аләмдә кәрчи мәгсудим
Бәлаји-һичрин илә бағрым олду ган, өлүрәм.

Ачылмамыш күл идим күлшәни-һезакәтдә,
Баһари-өмрүмү ешг ејләди хәзан өлүрәм.

Башым бәнәфшә кими гәм дизиндә чох галды,
Вүсалын олмады үстүмдә сәјәбан, өлүрәм.

Шикајәт ејләмәдим мөһнәти-фәрагындан,
Зәлилү харү диләфкарү бизәбан өлүрәм.

Үмид идим чәкәрәм дәрди-ешги Насеһ тәк,
Гырылды риштеји-үммид һакәһан, өлүрәм.¹⁷⁹

Мүрәббе:

Көзүм гурбани, аһ етмә, гәми-һичранә сәбр ејлә!
Әкәр көнлүн дөнә һичран әлиндән ганә, сәбр ејлә!
Гәми-ешг ејләјибдир чохлары диванә, сәбр ејлә!
Мәһәббәт әһлисән, јан атәши-сузанә, сәбр ејлә!

Гәрар ет, көзләрин јади-вүсал илә пүраб етмә!
Мүкәддәр хатиринлә ағлама, гәлбим кәбаб етмә!
Јетәрсән ағибәт мәгсудә, бунча изтираб етмә!
Олар камынча ахыр кәрдиши-дөвранә сәбр ејлә!

Мәһәббәт аләминдә ашигә даим вүсал олмаз,
Бу јолда ашиги-бичарә һәркиз бимәләл олмаз,
Фәрагә дүшмәјинчә вәсли-дилдарә мәчал олмаз,
Ситәмләр чәкмәјә мө'тад олуб мәрданә сәбр ејлә!

Көзүм, әһли-вәфалар јарын һичранындан инчинмәз,
Әкәр мин ниш вурса, нуки-мүжжанындан инчинмәз,
Гәми-фиргәтлә чанын версә, чананындан инчинмәз,
Бәлаји-ешги чәк, бу дәрди-бидәрманә сәбр ејлә!

Дағытма аризинәсрининә зүлфи-мүтәррани!
Дүрәфшан ејләмә, ағлатма бунча чәшми-шәһлани!
О шәһла чәшминә олсун фәда мин нәркиси-чани!
Кәлир, әлбәттә, бир күн дәрду гәм пајанә, сәбр ејлә!

Мәһәббәт әһли, Насеһ, тә'неји-әғјардән гачмаз,
Чәфаләр кәлсә күлдән бүлбүлә, күлзәрдән гачмаз,
Јанар һичран илә, пәрванәләр тәк, һардән гачмаз,
Вәфа көстәр, һисар ет чаныны чананә, сәбр ејлә!

Насеһ чәнабларынын бурада жазылан гәзәлләриндән баш-га һәр гисим кәламлары вардыр. Бир мұхәммәсиндә Насеһ дүнјанын ишләри өз гәјдасынча кетмәдијиндән сөз ачыб, һаг-гын јерини наһаг тутмағындан, әдаләт вә мүрүввәт әвәзинә зүлм вә шәрарәтин, сәдагәт вә дәјанәт јеринә һәсәд вә бүгзүн, мәнәһбәт вә үлфәт јеринә әдавәт, фәһш вә гижбәтин ишләнмә-сини нәзмә чәкиб дејир:

Басыб аләмләри бидаду әдаләт јохдур*,
Гөвләр кизб, әмәл ләғв, сәдагәт јохдур,
Һәсәду бүгздән өзкә дәхи адәт јохдур,
Һич бир кәсдә вәфа, сидгү дәјанәт јохдур,
Насәза фәһшу иза, гејбәтү бәһтан көрүрәм.

Шәр'и-нәбинин мәнсух олмасындан вә үләма зүмрәсинин һөрмәтдән дүшмәсиндән бәһс едиб дејир:

МУХӘММӘС

Олду мәнсух әчәб шәр'и-нәби, фиғһи-үсул,
Үләма зүмрәсинә мәнзил олуб кунчи-хәмул**,
Олуб аварә һәр ишдән, отуруб зарү мәлул,
Бунларын јохду баһасына верән бир гара пул,
Чәкилиб һәр бири бир кушәјә пүнһан көрүрәм.

Рәвиши-әглү һүнәр дәһрдә мәфгуд олмуш,
Зөһдү тәғваву әмәл мәсләки-набуд олмуш,
Сә'дә нәһс ад гојуб, нәһсдә мәс'уд олмуш,
Диндән сөз данышан кимсәнә мәрдул олмуш,
Әһли-динин ишини бисәрү саман көрүрәм.

Нүчәбанын вә әрбаби-кәмалү мә'рифәтин дәхи һөрмәтдән дүшмәсиндән данышыб дејир:

МУХӘММӘС

Чәкилиб һәр бири бир кушәјә әрбаби-әдәб,
Мату һејран дајаныб, гөнчә кими ачмаз ләб,
Итиб ортадә нәчабәт, јох олуб әслү нәсәб,
Ким ки, бир шапка кејиб, көрдү дә үч күн мәктәб,
Иддиасында ону санији-Логман көрүрәм.

Тәзәјетмә шаирләрин һаггында дејибдир:

МУХӘММӘС

Тәзә шаирләр илә олду чаһан маламал,
Сөзләри һәрзәвү һәдјан, данышырлар наггал,
Шаир олмаг диләсән бир нечә күн кет газет ал,
Ағзына һәр нә кәлирсә јазылан газетә сал,
Газет әврагларын һәрзәвү һәдјан көрүрәм.

* Молла Пәнаһы хатырлатмырмы?

** Хәмул — күннам олуб унудулмаг, аддан вә сандан дүшмәк.

Агаәли бәј чәнабларынын сәлимүн-нәфс вә дини-исламда сабитгәдәм бир вүчуд олмасы ашағыда јазылан мұначатын-дан көрүнүр:

Худавәнда, јазаркән нәзмү нәсрү дәфтәри-инша,
Зәбанү фикрү тәб'ү нитгим өз һәмдинлә гыл куја.

Дәһан ичрә зәбани, дилдә тәб'и, башда өвһами,
Һуруфи-ләфзү мә'нани едибдир гүдрәтин пејда.

Зәбан кәр һәмд сөјләрсә, олур Мәһмуддән төвфиғ,
Кәяамы тәб' төвлид етсә тәб'ин халиги мөвля.

Әкәр олмасса фејзин рәһнүма, даниш чәһаләтдир,
Вүчуди-елмү фәһмү әгл вермәз мәнфәәт әсла,

Инајәтләр едиб гылдын әдәмдән затымы ичад,
Кәтирдин аләми-насутә батәшриф «кәррәмна»¹⁸⁰

Тәчәлла етди нурын мәтлә'и-гејби-һүвијјәтдән,
Бу нурын мәһһәри олмагла етдин чисмиәи әһја.

Чәһаләтдән чыхыб кәсби-кәмал етмәкдә имдадым,
Илаһи, сәндән олду, ејләдин сән вағифи-мә'на.

Бәшәр нөв'үндән етдин, әһли-ислам олду әчдадым,
Лисанү гәлбимә нури-һидајәт ејләдин илга.

Едиб тәфтиш әдјаны, көтүрдүм дини-исламы,
Гәбули-һөкми-Гур'ан илә тапдым не'мәти-үзма.

Шуур илә мүсәлманәм, нә тәғлидән әбү үммә,
Дәлили-әглү нәгл илә тутуб гәлбимдә иман ча.

Көнүлдә шәккү шүбһәм јох, јәгинән әһли-төвһидәм,
Һәмишә сөјләрәм сидг илә «амәнна»вү «сәддәгна».

Үбудијјәтдә, гәффара, әкәрчи чох гүсурум вар,
Вәли көз јашым илә ејләрәм гүфранын истид'а.

Кәрима, русијаһәм, ачизәм, аси, күнәһкарәм,
Мәни рәдд етмә дәркаһиндән, ејлә мәғфирәт ә'та.

Мәнә гәлби-сәлим ән'ам едиб таәтдә саи гыл,
Сирати-мүстәғим үзрә едим еһками-дин ичра.

Кәлами-ләғвдән һифз ет зәбанү тәб'ими, ја рәб,
Мәни әтба'и-ғавун етмә, чәшми-гәлбими ә'ма.

Бу, рөвшәндир ки, тәб'и-шаир, әлбәттә, фәсад ејләр,
Мәни бу зүмрәдән өз лүтфүн илә ејлә истисна.

Мурадым чүн нәсиһәтдир, кәламым дилпәзир ејлә,
Сүлуки-ше'рдә Насеһлијимдир мәгсәди-әгса.

Абдулла бэј Гарабағын нүчәбаларындан ән зәриф, хошхүлгү хошсима вә назәнин бир чаван иди ки, бүтүн Гарабағ үрәфавү үдәбасы онун вүчуду илә ифтихар едәрди. Абдулла бэј мәрһум Гасым бэј Закирин нәвәсидир. Атасынын ады Әли бэјдир. Әсли Гарабағ маһалындан исә дә, Шуша галасында тәвәллүд тапыбдыр 1256-чы¹⁸¹ тарихдә. Тә'лимү тәрбијәси дәхи һаман мәкәнда олубдур. Филһәгигә кечмишдәки шүәра, зүрәфа вә үрәфа бешији мәнзәләсиндә олубдур.

Абдулла бэјин јахшы савады олуб, фарс вә әрәб лисанларыны камил билирди вә чығатаји түрклеринин мүүззәм шаири Әлишир Нәваинин әш'арү кәламына о гәдәр шөвгү һәвәси варды ки, онлардан чохуну әзбәр билирди вә чығатај лисаныны бир дәрәчәдә өјрәнмишди ки, о дилдә көзәл гәзәлләр јазыбдыр ки, онлардан бә'зи Нәваинин кәламына бәрабәр ола билир.

Тәб'и-ше'ријјәсинә кәлдикдә, демәк олур ки, чәдди-бүзүрквары Гасым бэј Закирин тәб'инә бәрабәр онун тәб'и варды вә лакин Асинин тәб'и Закиринкиндән хејли сәри' вә јејин иди. Гәләми әлинә алдыгда билатәәммүл вә тәфәккүр јазарды вә јаздығы кәламын вәзнү гафијәсиндә бир гүсур нәзәрә кәлмәзди, бәшәрти ки, ше'р јаздыгда шәраби-набдан бир аз дадыб, онун тә'сириндән ајинәси ачыг вә зәһни күшадә олмуш олајды.

Әксәри-шүәра меји-күлфамы начәшидә өз асарү әш'арында тә'рифү тәһсин едибләрсә дә вә сагији-садәрудан надидә имдадү һиммәт истәјибләрсә дә вә ринди-хәрабатини әсла ондан хәбәри олмајараг јад едиб онун руһуна салам көндәрибләрсә дә, буну үмуми бир үслуб вә гајда үзәриндән өз тәб'ләринин чушү һәрәкәтә кәлиб күшадә вә рәван олмаг арзу вә тәмәннасилә едибләр.

Амма Азәрбајчан шүәраларындан Аси, мәрһум һачы Сејид Әзим Ширвани вә бир пара гејриләри Хачә һафиз вә Шејх Хәјјам кими устади-кәлама пејрэвелик едиб вә дүнја гејдиндән билмәррә хилас олмаг үчүн шәраби-лә'ли-наба фе'лән мејлү рәғбәт көстәрибләр.

Асинин тәб'и-ше'ријјәсинин сәдасы һәр јерә јайылыб, өз әсриндә кәлам әһлинин сәрәфразы, ше'рү гәзәл демәкдә үдәбалар мүмтазы олуб, онун намү шөһрәти Шәки, Ширван,

Кәнчә вә Газак маһалына јайылмышды. Һәр тәрәфдән она намәләр јазылыб, ше'рү мәнзумә көндәриб, рә'јини арардылар вә тәшвигаты илә ифтихар едәрдиләр вә тәнгидати-фазиланәләри сәјәсиндә өз әш'арү кәламларына тәбдил вериб һәккү ислаһ едәрдиләр.

Мәрһум Асинин шөһрәти вә һөрмәти хүсусән Ширван шүәравү үрәфасы мабејниндә интишар булмушду. Белә ки, һачы Сејид Әзим кими мүгтәдир бир шаири-дөвран вә әдиби-сүхәндан Асини мәлики-шүәра мәгамына тутуб өзүнү она нисбәт бир кәмтәрин гулам һесаб едир. Нечә ки, дејибдир:

Нә Аси, ол ки, дәри-иззәтиндә Сејјиди-зар
Гуламы олмаг илә саһибхтијар олачаг...

Асинин вахтында Гарабағ шүәравү үрәфалары «Бејти-хамушан»¹⁸² исминдә бир мәчлис тәртиб едиб, орада ше'рү гәзәл иншад гылардылар вә үдәбаји-салифәнин асари-чәлиләләрини мүталиә етмәклә вә һәкиманә сөһбәтләр илә өвгәтларыны кечирәрдиләр.

«Бејти-хамушан» мәчлисинин руһу, әлбәттә, Абдулла һесабу олунурду вә мәчлисә зијнәт вә рөвнәг верән онун өзү иди. Бир белә үрәфа мәчлиси дә Шамаһыда бина «Бејтүс-Сәфа» ады илә мәшһур иди. Бу ики мәчлисин арасында һәр вахт ирсал-мәрсул вар иди. О намәләрдән бирисини ки, «Бејтүс-Сәфа» «Бејти-хамушан»а көндәрмишдир, бурада тәбәррүкән зикр едирик:

«ШАМАХЫ ШҮӘРАЛАРЫНДАН ӘРИЗЕЈИ-ӘЧЗҮ ИНҚИСАР

Чәлисани-«Бејти-хамушани»и-мәсәррәтбүнјан һүзурларына әшаби-«Бејтүс-Сәфа»дан ол хүсусда ки, бу күнләрдә биз шүәраји-Ширван мабејниндә гүввеји-ше'рә мәтанәти-нәзм барәсиндә мүшаирә вағе олмушду. Мөвлана Фүзулидән бир гәзәли-фәсаһәтмәшһун вә бәлағәтмәзмуну интихаб етдик ки, мүтабиги-гафијә онун мүгабилин демәјә игдам едәк вә ол гәзәлләр бир-бириндән мафөвг олмағын имтијаз етмәкдә биз шүәраји-Ширван арасында мүбаһисеји-күлли вә мүчадилеји-әзим вағе олмушдур. Она бинаән һаман гәзәлләри тамамән јазыб, һүзури-баһирүн-нурләринизә пишнәһад етдик. Үмид ки, әшаби-фирдовснишан, хүсусән ол сәрәмәди-дөвран вә гиблеји-үрфан Мөвлана Абдулла бэј Аси вә Новрәси-әввәл вә тамами әһли-мәчлис ол гәзәлләрин бири-бириндән ә'ла вә пабәст олмағын тәртибән имтијаз едиб, е'лам бујуралар ки, та бу гәзәлләрин һансы һансындан ә'ла олдуғу мәлум вә

мүшэххэс ола. Мэсэлэн, бу гэзэл эввэлинчидир, бу, икинчидир, бу, үчүнчүдүр илахыр.

Мүхлиси-шүма: Начы Сејид Эзим, Гафил, Рағиб, Бихуд, Салик, Сәфа, Зөв'и вә Зүһури.

Фүзулинин диванындан нәзирә үчүн интихаб олуна бу гэзэлдир:

Тәриги-фәгр тутсам, тәб' табе, нәфс рам олмаз,
Гина гылсам тәләб, әсбаби-чәм'ијјәт тәмам олмаз.

Дәһанындан әсәр көрмәм, мијанындан нишан, вәһ ким,
Мәни-накамә өмрүмдән мүјәссәр һич кам олмаз.

Мүғими-куји-дәрд ејләр мәни аһи-чикәрсүзим,
Бу аһәнки-мәләләфзајә бундан хош мөғам олмаз.

Мүриди-сағијәм ким, лүтфү әһли-ешгә даимдир,
Нә һасил әһли-зөһдүн шәфғәтиндән ким, мүдам¹⁸³ олмаз.

Дедим: — Үшшәгә чөвр етмә, деди ол хубләр шаһи:
Сијасәт олмајынча ешг мүлкүндә низам олмаз.

Ләбиндән гәтрә-гәтрә ган ичәр көнлүм кәраһәтсиз,
Шәкәрдән олычаг меј гәтрәси куја һәрәм олмаз.

Фүзулини мәләмәт ејләјән бидәрд билмәзми —
Ки, базари-чүнун русваларында нәнкү нам олмаз».

Гарабағ шүәралары камали-диггәтлә «Бејтүс-Сәфа» әшабынын көндәрдикләри гэзәлләрә бахыб, онлардан эввэлинчи дәрәчәдә Бихуд һәзрәтләринин, икинчи дәрәчәдә Начы Сејид Эзимин, үчүнчү дәрәчәдә Зөв'инин, дөрдүнчүдә Сәфа илә Саликин, бешинчидә Гафилин, алтынчыда Зүһуринин, једдинчидә Рағибин гэзәлләрини гојублар. Бу гэзәлләр һәр бири өз мөғамында, јә'ни онлары иншад едән шүәранын тәрчүмеји-һалындан бәһс олундугда ејнилә дәрч гылыначагдыр.

Ширван шүәраларынын рәғәми-бәләғәтсәнчләриндән вүгуа кәлән гэзәлләрин дәрәчәји-әһәмијјәт вә шә'нләрини көстәриб, Гарабағ шаирләри дәхи ше'рү гэзәл демәкдә өз гүввәләрини билдирмәк үчүн онлара чаваб олараг һаман бәһрү гағијәдә һәр бириси бир гэзәл тәнзим едиб Ширвана көндәрибләр вә бу гэзәлләр дәхи өз мөвгәјиндә јазылачагдыр.

Аси әлејһиррәһманин гэзәли будур:

Фәна мүлкүнә ашиг кирмәјинчә нәфси рам олмаз,
Мөғам-«лимәәллаһ» сирри анынчун тәмам олмаз.

Көнүл, пири-мүғанын фејзү лүтфи кәр ола шамил,
Меји-вәһдәт әјағын ал әлә, бу меј һәрәм олмаз.

Әзәл шәмсинә ол талиб һәғиги һүсн ондандыр,
Мәчази дилрүбаләр һүсни аләмдә мүдам олмаз.

Һәрим-Кә'бә, сәһни-дејр јександыр, көнүл,¹⁸⁴ биллаһ,
Әкәр мә'лумә талибсән сәнә фәрги-мөғам олмаз.

Мөғами-гүрби-јарә васил ола ашиги-сағид,
Ризаји-дустдән өзкә она аләмдә кам олмаз.

Нечә васил олум ол шаһә ким, кәр олмаса нәзми,
Мәһү меһрү бүрүчи-нәчм сејриндә низам олмаз.

Тәриги-ешгә, Аси, лаубали гој гәдәм бир дәм —
Ки, әһли-ешгәдә пәрваји-чанү нәнкү нам олмаз.

Абдулла бәјин бу кәлами-хошмәалы һәм мә'нән вә һәм фәсаһәтчә чәми'и-мүасиринин әсәрләриндән мүмтаз олуб, бәлкә Фүзули әлејһиррәһманин гэзәлиндән дәхи бир аз артыг ола. «Мөғами-лимәәллаһ» сиррини анламаг истәјән вә нәфси-әм-марәни өзүнә табе етмәк фикринә дүшән шәхс кәрәкдир өзүнү фәна дәрјасына атыб, дүнјадан им'ани-нәзәр етсин.

Һәғиги һүснә вә мә'рифәтүллаһә васил олмаг истәјән адам әзәл шәмсини кәрәк ахтарыб булсун, чүнки мәчази дилрүба вә мәһвәшләрин һүснү ләтафәти даими дејил, мүвәғгәти, бош бир шејдир. Она мүбтәла олмаг лајиг вә шајәстә дејил вә инсан үчүн кәсри-шә'ндир. Әсил һәғигәтә вә мә'нәвијјәтә талиб олан кәс кәрәкдир һәрим-Кә'бә илә сәһни-дејрдә бир тәфавүт көр[мә]син вә бу мүгәддәс мөғамлара да бир нәзәр илә бахсын.

Шаир әсл һүрријјәтпәрәст олуб, азадеји-әфкар вә һүрријјәти-динү е'тигад онун баш арзуларындан бириси иди. Шаир үчүн мәсчид, кәлиса, күништ вә дејр арасында әсла тәфавүт јохдур. Бунларын чүмләси аллаһын еви мәнзәләсиндә мүгәддәс вә пак мөғамлардыр ки, ибадәт вә мә'рифәтүллаһ үчүн бина олунубдур. Бу али фикри Аси өзкә кәламларында дәхи изһар гылыбдыр.

Гарабағын мұнафигләри вә ријаи зөһдү тәғвалары илә мәшһур олан заһири диндарлары мәрһум Абдулла бәјә шүрби-хәмрдән төвбә, чәбрән төвбә вермәк хәбәрини Ширван шаирләри ешидиб вә онун билахтијар тәрки-шәраб етдијини билиб, бу барәдә шаирә тәрчибәнд сәбкинәдә көзәл бир намә јазыб көндәрибләр ки, ону бурада тамамән јазыб, гарә'ләрин нәзәрләринә тәғдим едирик.

Тәрчибәнд ки, Начы Сејид Эзим вә саир Ширван шүәрасы Асијә онун шәраб ичмәкдән төвбә етмәји бабында јазыбдырлар:

Илаһи, мәсчидә мејханә дөнсүн!
Төкүлсүн бәдәси пејманә дөнсүн!
Ола мејханә бајгушлар јатағи,
Учуб бир мәнзили-виранә дөнсүн!
Нә күлдән өтрү бүлбүл налә етсин,
Нә дөври-шәм'ә бир пәрванә дөнсүн!
Чәмән сәһниндә олсун дағ лалә,
Јаныб, бир атәши-сузанә дөнсүн!
Позулсун рөвнәғи-ордибеһишти,
Күлүстани-чәһан нејранә дөнсүн!
Сәфаји-каинат булсун күдүрәт,
Бу аләм хәлг үчүн зинданә дөнсүн!
Сәһнин минбә'д, еј пири-хәрабат,
Шәраби-лә'ли-набын ганә дөнсүн!

Нечүн ким, Асији-зарү фитадә
Едибдир Шишә ичрә тәрки-бадә.

Едиб тә'сир она заһид кәлами,
Салыб көздән шәраби-лә'лфами,
Чәкиб ол хубләр зүлфү рухиндән,
Ибадәтлә кечибдир сүбһү шами.
Дили-ашиг тәк ол сәнкиндил етмиш
Шикәстә сағарү минавү чами.
Тәһи-хүмдә Фәлатун кими бадә
Галыб зилләтдә, јохдур еһтирами.
Позулду Кә'беји-әрбаби-һачәт.
Сәфадән дүшдү мејкешләр мөғами.
Ола хак илә јексан, барилаһа,
Нә ким, мејханә вар, сәгф илә бами.

Нечүн ким, Асији-зарү фитадә
Едибдир Шишә ичрә тәрки-бадә.

Әкәр меј олса көвсәрдән ибарәт,
Дәхи Сејјиддә јохдур һич рәғбәт.
Меји-күлфамдән әстәғфуруллаһ,
Меју сәччадәвү күнчи-ибадәт.
Шикәст ет, Бихуда, чами-шәраби,
Дүрүст ет, Зөв'ија, әсбаби-таәт!
Ојан, Гафил, көгүр әл чами-мејдән,
Сәһни мәст етмәсин бу хаби-гәфләт!
Көзүн јум, Дидә, руји-дилситандан,
Шәраби-набә, Рағиб, етмә рәғбәт!
Сәфа, дүшсүн сәфадән тәб'и-пакын,
Зүһур етсин Зүһуридән күдүрәт!
Позун, еј дустан, дивани-ше'ри,
Меју мәнбуздән етмәк рәвајәт!

Нечүн ким, Асији-зарү фитадә
Едибдир Шишә ичрә тәрки-бадә.

Филһәғигә, бу кәлами-дүрфишан елә бир наледи-чикәрсуз
илә нәзмә чәкилибдир, елә бир һәғиги вә тәһини һиссијатдан

доғубдур ки, нә гәдәр биһисс вә бичөвһәр бир вүчуд олса дәхи,
онун тә'сириндән ејмән вә саламат гала билмәз.

Бу кәлам нәинки бир шүәраја вә саир әрбаби-зөвгү сәфаја
һүзнү мәлал кәтирир, һәтта зөвгү сәфадан билмәррә хәбәри
олмајан вә гуру зөһд вә бимә'рифәт таат илә күнүнү кечирән
ридапушлара да тә'сир едә билир.

Бурада бизим мәтләбимиз бу дејил шәрабхарлары сафа
чыхардыб, бир нөв онун ејбинә пәрдә чәкмәк вә чакыр ичмәк-
лә өвгатыны кечирән бир шаирин шәрабдан төвбә истәмәсини
тәссүфлә бәјан етмәк ола, һаша вә кәлла!

Аси әлејһиррәһмә өзү дәхи өз әмәлиндән разы дејилди. О,
һәмишә әһиббалары арасында өзүнүн күнаһкар, хар вә зәлил
олмағыны кәмәли-нәдамәт вә пешманчылыг илә бәјан едирди
вә төвбә, инабә јолуна үз чөндәрмәјә амадә иди вә мә'сијәт
дәрјасына гәрг олмағындан наши «Аси» тәхәллүсүнү һалү
шә'нинә ән мүнәсиб билиб, ону интихаб етмишди.

Бизим јухарыда зикр олуан тәрчибәнди тә'риф етмәкдән
[мәғсәдимиз] анчаг о кәламын мөвзун, рәван вә садә олмағы-
ны көстәрмәкдир. Вә нә гәдәр бир кәлам ачыг, мөвзун вә
һәғиги һиссијатдан вүгуа кәлмиш олса, бир о гәдәр онун
тә'сири дәхи гејриләрә артыг олур, сахта һиссијатдан наши
кәламын охујанлара тә'сири олмаз вә бәлкә хиффәт вә кәса-
ләт кәтирәр.

Бу тәссүфнамә Абдулла бәјә артыг дәрәчәдә тә'сир елә-
ди. Ширван шаирләринин **белә илтифатү хүлусијјәти**, бу гәдәр
мәһәббәтү мәвәддәти ону атидә зикр олуан чаваба вадар
етди ки, чығатај вә түрк дилиндә артыг мәһарәт вә фәсаһәтлә
риштеји-нәзмә чәкилибдир.

Абдулла бәј Асинин һачы Сејид Әзимә вә саир шүәраји-
Ширвана көндәрдији чаваб:

Әла, еј сағији-мәғбули-садә,
Јерүт мејхарләрғә чами-бадә.
Пејапеј сон шәраби-кәһрүбајын,
Олубмин каһи јүз бирлә фитадә.
Бәла туфаны туш-тушдан голубдур,
Галыбмин зарү сәркәрдан арадә.
Фәлатун минмаса хум кәштисигә,
Ону ох гәрг едәрди ишбу адә.
Мәһи сијраб етмәк мүмкүн ирмас,
Әкәр дур ејләсән мәнән зијадә.
Мәнә әһбаб итар тә'нә нечүн мин,
Итајдыр Шишә ичрә тәрки-бадә.
Бу зәммин дәф'инә бир чами-меј дут,
Ки, та сејр ејләјүм куји-фәнадә.
Салај бу дөври-чәрхә бир әлала,
Ки, болсун Зөһрә хијнакәр сәмадә.

Мәгами-лимәәллаһ эзмин едиб,
Бу фәрди ејләјүм һәр дәм иадә:
Меји-вәһдәт мәсәллүн гәмзида јох,
Фәна мүлкиғә бөјлә рәһнүма јох.

О мејдән сон, кони* ишкач Мәсиһа,
Гујаш һәмханәликни етди мә'ва.
Олубдин ашина әрни онунла
Өлүкләр дургузурду ејлаб әһја.
Хәлил етқач онун бир чүр'әсин нуш,
Она күлшән булуб одлар сәрапа.
Онун тә'сири Јусиф сурәтида
Олубдур һадији-гүрби-Зәлиха.
Рәванбәхш ејләкәч¹⁸⁵, саги, кәрәм гыл,
Тил ејлаб рәббукул-ә'лајә гуја,
Әлимға чам узат фәхрич јәдук деб —
Ки, әлимдән тоға әнвари-бејза.

Фәна дејрин итам бир ләһзен ча.
Әлајигнин чүнуди гузғалашмыш,
Етүр бу тилбә дил шәһрини јәғма.
Јерит бир тамчы меј ким, сәһл булсун,
Вүчудим тамчысијә вәсл дәрја.
Меји-вәһдәт мәсәллүн гәмзида јох,
Фәна мүлкиғә бөјлә рәһнүма јох.

Мәни дерләр ки, төвбә кар имиштүм,
Муған пириғә бәдқирдар имиштүм,
Мәнә пир алтида мәнлик булуб мәнв,
Мәкәр мин ход арадә бар имиштүм.
Ки, төвбә ејләкәј, ја ејләмајмин,
Бу ишдә кујија мухтар имиштүм.
Әзәл устәдидин алсам ни тә'лим,
Едиб әзбәр аны ајтар имиштүм.
Нидәр бу зәрреји-әһгәрғә чүр'әт —
Ки, меһр алтида зиәнвар имиштүм.
Мәнијәтдән нечүн мәнлик урај ким,
Дүшүб тәһтүшшәә хар имиштүм.
Булуб гафил һәгигәт мәнзилидән,
Дәриға, маили-зүннар имиштүм.
Күништү Кә'бә јександыр әкәрчи,
Чү мин ход талиби-дидар имиштүм.
Декил чүн зөһдү үсјан бимәшијәт,
Нечүн билмәм мән үсјанкар имиштүм.
Меји-вәһдәт мәсәллүн гәмзида јох,
Фәна мүлкиғә бөјлә рәһнүма јох.

Мүжәннин јадидин олмам кәнарә,
Едибдүр, сагија, көксүми парә
Чыхар һәр сағбәдән мин нов'и әфған,
Бу дәрдә истәсэн кәр бир дә чарә.

* Ки, ону. — ред.

Төкүб ол чами-зәрғә бадеји-наб,
Сөлә та мүтриб олсун зәхмә тарә.
Нола кәр олса наби неј тилилә,
Дәми мәшғул һәмиди-киридикарә.
Мәни гафил дејән рәғмиғә¹⁸⁶ саги.
Ким өзни әһли-һал идәр шумарә.
О одлуг абдан бир чам тут ким,
Ура ол хәрмәни-чанғә шәрарә.
Меји-вәһдәт мәсәллүн гәмзида јох,
Фәна мүлкиғә бөјлә рәһнүма јох.

Дәхи тәрк ејләкил, Аси, фәсанә,
Сәламәт ејлә Ширванә рәванә.
Сәвади-дидәдән јаз бир рәғәм ким,
Кәрәрма Дидәни булсун бәһанә.
Зүһури бирлә Бихуд һәзрәтиғә
Јетүр ихласи-әрзин биходанә.
Мән ашру рағибәм Рағиб јүзиғә,
Сәфадән гаиб олмам гаибанә.
Сәба, етқил мәнә сән һәр бир имдад —
Ки, имдадын кәсиб мәндән зәманә.
Әлин өп Сејјидин ондан сон әрз ет —
Ки, һәчч әзмилә түшкандин чәһанә,
Күништи-Румдә, ја ким һәрәмдә,
Булубму мәтләбиндән бир нишанә?!
Вә ја мән дәк о да мәрһум галмыш,
Арајыб кәрчи дүшмүш ханә-ханә.
Иришдирмиш әкәр мә'лум үчүн елм,
Хоша һали шәриқдир чавиданә.
Меји-вәһдәт мәсәллүн гәмзида јох,
Фәна мүлкиғә бөјлә рәһнүма јох.

Әчнәби лисанында белә фәсаһәт вә бәлағәтлә ше'р демәк
һәр адамын һүнәри дејил. Мејдани-сүхәндә, әлһәгг, Аси дәхи
түрк шүәрасы бејниндә бинәзир, алитәб' вә зәриф бир вүчуд-
дур ки, онунла фәхр етмәјә һаггымыз вар.

Тәрки-меј барәсиндә Абдулла бәјә олунан тә'нү зәммин
мүгабилиндә ол чәнаб дәрдисәр вә хумар кәтирән вә ханәләр
хәраб едән бадәдән меји-вәһдәтә мејлү рәғбәт кәстәрмәјини
вә һагга иришмәк үчүн онун кими башга бир рәһнүма олма-
дығыны зәбани-фәсаһәтлә шәрһү бәјан едиб, сагији-мәгбули-
садәјә хитаб едиб дејир:

Бу зәммин дәф'инә бир чами-меј дут —
Ки, та сејр ејләјүм куји-фәнадә.
Салај бу дөври-чәрхә бир әлала —
Ки, болсун Зөһрә хијнакәр сәмадә.
Мәгами-лимәәллаһ эзмин едиб,
Бу фәрди ејләјүм даим иадә.
Меји-вәһдәт мәсәллүн гәмзида јох,
Фәна мүлкиғә бөјлә рәһнүма јох.

Вәһдәт мејинин һәјәтбәхш нәш'әвү тә'сириндән шаирин гәлби мәнәббәти-илаһилә ләбаләб олуб, али фикирләр, мүгәд-дәс һиссләр ону уча мәгамларда кәздирир. Сағији-садәдән Асинин тәмәнна етдији һаман бу мејдир ки, ону Мәрјәм оғлу Иса ичкәч гујаш һәмханәлијини өзүнә мә'ва етди вә һәзрәти-Муса ондан даддыгда һаггла достлуг бинасы гојуб «рәбби әрни» демәјә чүр'әт еләди вә Ибраһим Хәлилуллаһ онун бир чүр'әсини нуш еткәч атәшләр сәрапа она бир күлшән олубдур вә онун тә'сири һәзрәт Јусиф чамалында һадији-гүрби-Зүлеј-ха олубдур вә саир әнбијалар вә өвлијалар о мејин бәрәкә-тиндән үлүвви-мәгама јетишиб, мә'сијәт вә зәләләтдән хилас олублар. О мејдән шаир дәхи бир дамчы да олса сағидән ил-һаһ вә илтича едиб, истәјир ки, ону ичмәклә зәрреји-вүчуду вәсл дәрјасына иришмәјә јол тапсын.

Төвбә мәсәләсинә кәлдикдә, шаир пири-мүғана бәдкирдар олмағыны бәјан едиб дејир ки, мән өз фе'лү кирдарымда мух-тар олмајыб, эзәл устадымдан нә тә'лим алмышамса, она мү-табәәт кәстәрирәм.

Өзүнү бир зәрреји-әһгәр јериндә тутуб дејир ки, мәндә нә гүдрәт вә ихтијар вар ки, чүр'әт едиб сөјләјә биләм ки, ону едәчәјәм, ја етмәјәчәјәм:

Ки, төвбә ејләкәј, ја ејләмајмин,
Бу ишдә кујија мухтар имиштүм.
Эзәл устадидин алсам ни тә'лим,
Едиб эзбәр аны ајтар имиштүм.

Чүн бу дүнјада һеч бир шеј вә һеч бир әмәл мәшијјәти-илаһисиз дејил, белә олан сурәтдә мејә мејл етмәкдә вә ја ону тәрк гылмагда шаирдә нә тәгсир вар вә онун өзү билмир ки, о, күнаһ әһлидир јохса әһли-савабдыр. Нечә ки, дејир:

Декил чүн зөһдү үсјан бимәшијјәт,
Нечүн билмәм мән үсјанкар имиштүм.

Ол сәбәбдәндир ки, эзәлдә мејә вә ејш-ишрәтә мәшгул ол-дуғу ибтидаји-шәбабында заһиди-бизөвгә хитабән дејибдир:

Заһида, кушеји-мәсчиддә нәјим вар мәнним,
Бәрбәтү чәнкү дәфү нај, нејим вар мәнним.

Көвсәри вәдә едирсән мәнә кәрчи нисјә,
Нәгд дәстимдә бу күн чами-мејим вар мәнним.

Гуру гылманыны чох вәсф еләмә минбәрдә,
Көр нечә сағији-фәрхүндәпејим вар мәнним.

Јығылыб мүғбәчәләр пири-мүған дөвринә,
Дүхтәри-нәш арасында Чүдејим вар мәнним¹⁸⁷.

Асија, мејкәдә күнчүн өзүнә мәскән едиб,
Нүсрәти-мүлки-Кәјавуси-Кејим вар мәнним.

Кәлами-Аси, вәфалы ашиг барәсиндә:

Нәсибим кәрчи ешгиндә бәладыр,
Бәла үшшагә ејни-мүддәадыр.

Хошам һәр чөвр илә гылса нәвазиш,
Чәфасын чәкмәмәк, биллаһ, чәфадыр.

Чәфа кәлмәз пәривәш маһләрдән,
Саныр гафил чәфа, лакин вәфадыр.

Ләби-ширинин әр дүшнамә ачса,
Чаваби-ашиги-садиғ дуадыр.

Нечүн лафи-«әләст» урмазсан, еј мән,
Билирсән ки, чавабында «бәла»дыр.

Шәраби-лә'ли-набын фиргәтиндә
Көнүл рәнчи-хумарә мүбтәладыр.

Нечүн һичрандан Аси шиквә гылсын,
Ризаји-дуст нсә, ол һәм сәфадыр.

Тәчниси-Аси:

Рәһм гыл, дәјмә, сәба, зүлфи-кәчи-дилдарә,
Нә рәва ким, дүшә вүс'әтдә икән дил дарә.

Ешг рујиндә уруб лафи-«әнәлһәг» куја,
Чәкилиб зүлфдә Мәнсур кими дил дарә.

Гојма ким, шанә дәјә зүлфә, өзүн мәһрәмсән,
Шәрһә-шәрһә ол онун тәк, ону, еј дил, дарә.

Һәр хәдәнкин сәфи-мүжкандан әкәр кәм болса,
Кимсәјә етмә күман зүлфү ара дилдарә.

Асија, чини-сәри-зүлфдә ким, олду көнүл,
Зүлмәти-шәб танымағ гүдрәти јох дилдарә.

Гәзәли-түрки, зүлф барәсиндә:

Еј кәнчи-һүсн үстә јатан шаһмар зүлф!
Бир ләһзә, тары хатиринә, ол кәнар, зүлф!

Ашүфтәһалдыр ситәмнидән Хитаву Шам,
Мачинү Чин, һиндү һәбәш, Зәнқбар, зүлф!

Еј шанә, мубәму кәзибән ејлә чүстүчу,
Көр нанда ејләжиб дили-мискини зар зүлф.

Мәрдүмлүк ејләјир јенә филчүмлә көзләрин,
Лакин үзүгаралыг едибдир шүар зүлф.

Үз вермә, сал ајагына, ал интигамымы —
Ким, көнлүмү бәлаләрә гылмыш дүчар зүлф.

Ләшкәр чәкибди халү хәтү чешм гәмзәдән,
Дил кишвәрин јәгин едәчәк тармар зүлф.

Рүсва нә нөв'и олмасын Аси чаһан ара,
Рази-ниһаныны еләмиш ашикар зүлф.

Гара көзләр барәсиндә:

Едәр сәһр илә даим бу хәта кани гара көзләр,
Көнүл шәһрини јәғма түрки-түркани гара көзләр.

Јенә султани-һинду тәк сипаһи-хәттә һөкм етмиш —
Ки, тутсун дөври-лә'линдә Бәдәхшани гара көзләр.

Гәзәли-Чинә бәнзәтдим бу чадуни, хәта етдим —
Ки, онда кәчникаһын шивәси һани гара көзләр.

Көнүл мәчму икән зүлфи-пәришанда едәр дәрһәм,
Нә тәгсир ејләжиб билмәм бу зиндани гара көзләр.

Вериб баш-башә, Аси, гәтлинә даим мүсәммәдир,
Бу јекталыгда јохдур онлара сани гара көзләр.

Әјзән гәзәли-түрки:

Көнүл, һәр дәм баһанда ол пәринин лә'ли-набинә,
Олур мејли фүзунтәр сагинин чами-шәрабинә.

Кәнари-чудә бағ ичрә вәтән тут ким, көрән кәсләр
Десин: тәһвил едиб хуршид чәрхин, бүрчи-абинә¹⁸⁸.

Сәнә јүз кәз дедим ки, мајил олма зүлфи-пүрчинә,
Нәсиһәт тутмадын, сәбр ејлә каш, еј дил, әзабинә.

Сәба, тәһна чәфаји-шанә бәсдир бу дили-зарә,
Тәрәһһүм ејлә сән, һәм баис олма изтирабинә.

Үзүн тәфсири-сафидир, она сүбһан рәһманын,
Нә гәдри ајеји-рәһмәт јазылмыш дөрд китабинә.

Хәјали-аризин чыхарса көнлүмдән нола, еј күл,
Урар шәһ хижмәкәһ тә'мир үчүн мүлки-хәрабинә.

Нә гәдри ким, сорар Аси, ләби-лә'линдән алмаз сөз,
Јапышмышдыр һәләвәтдән, ачылмаз сөз чавабинә.

* * *

Олмуш мәғами зүлфи-пәришаны көнлүмүн,
Бир дәм кәсилмәз аһ илә әфғаны көнлүмүн.

Рәһм ејлә, сәхт дәјмә, сәба, тари-мујинә,
Ол пичү табә табы көрүм һаны көнлүмүн.

Мә'тад олуб гара күнә зүлфүндә хош кечәр,
Мин зүлм јетсә, шами-гәрибаны көнлүмүн.

Зүннар зүлфүнә ујубан күфрә уғрады,
Салим галыр нә нөв' бәс имани көнлүмүн.

Кујиндә, Асија, бу гәдәр налә ејләрәм,
Тә'сир едәрми ол мәнә әфғани көнлүмүн?

Гәзәли-чығатаји:

Сәбағә итсам әһвалимни шәһр имдад гылғајму?
Пәјамым килтүрүб бичарә дилни шад гылғајму?

Сифариш ејләсәм шаһимғә виран мүлк дил шәһрин,
Сипаһи-дәрдү гәмни көндәриб абад гылғајму?

Мәни ичкан рәгиби-русијәһ бирлә ол шол бимеһр,
Фәрағындин бәнүм ган јутмағымни јад гылғајму?

Фәрағиғә белә хукәр едибдүр хәстә көнлүмни,
Вүсалиғә кенә билмәм они мә'тад гылғајму?

Ики чешмин нечин сејд ејләғәј аварә көнлүмнү,
Зәиф олғај кејик гәсдин ики сәјјад гылғајму?

Ошол кафирғә көп јалпарма, еј дил, мүрғини сәјјад
Тузағдин налә гылмағлыг билә азад гылғајму?

Гујаш рүхсарлардин зәррәчә меһр уммағәј Аси,
Әдаләт көрмаған кәс шаһләргә дад гылғајму?

Мүхәммәси-бәһри-тәвил:

Еј зүлмәти-зүлф ичрә јүзү меһри-мүнәввәр, веј бағи-рәша-
дәтдә гәди сәрвү сәнубәр, мәғбул јаратмыш сәни ол халиги-
әкбәр, вермиш сәнә зинәт, мәшшәтеји-гүдрәт, јох сән кими
лә'бәт, бу назу нәзакәт, бу лүтфү ләтафәт, бу гәдд, бу гамәт,
һәм һүснү мәлаһәт, еј ајеји-рәһмәт, јох кимсәдә әсла, еј дил-
бәри-зиба, олмаз сәнә һәмта Ширинү Зүләјха, лајигди ки,
Јусиф ола сән сәрвәрә чакәр, еј гамәти әр-әр, додағы гәнд
мүкәррәр.

Рујин чәмәни-һүсндә та галдыри¹⁸⁹ бејдәғ, күл урду мүга-
билдә мәкәр лафи-«әнәлһәғ», күлбүн гурубән дар өзүнү асды
мүәлләғ, ким, батма вәбалә, дүшмә бу хәјалә, олмаз күли-

лалә һәмта о чамалә, хуршид мисалә, ол аризид-алә, бу чәшми-гәзалә, бу хәттү бу халә, билмәм бу нә кису, нә силсилеји-му, нә нәркиси-чаду ким, чаным алыб бу, әбру нечә әбру ким, олуб бир-бирә мүлһәг, ган төкмәжә амадә олуб тиги-дүпејкәр.

Сән симбәдән, зүлфү рәсән, гөнчәдәһәнсән, ашуби-заман, сәрви-чәмән, баби-фитәнсән, сән сибзәгән, рүјсәмән, вәчи-һәсәнсән, еј руһи-рәваным, гарәткәри-чаным, еј гөнчәдәһа-ным, әбруси кәманым, веј мујмијаным, гылмани-чинаным, еј тутизәбаным, Мәһмуди-заманым, шәмсү гәмәр үзлүм, ширин сөзү дузлум, тути кими сөзлүм, сүзкүн алакәзлүм, аһуји-Хү-тән, сәрви-чәмән, дүрри-Әдәнсән, чатмаз ләбинә аби-бәга, чешмеји-көвсәр.

Ган јашым ахар нәркиси-чадуни көрәндә ким, тифл тәки див едәр аһуни көрәндә, диванә көнүл силсилеји-муни көрәндә дәрдим олу пабәнд, јүз мәрди-хирәдмәнд та урмајалар бәнди-мүшәккәл, ешидәр пәнд, еј дилбәри-дилбәнд, һичран гәми та чәнд, вердим сәнә сөвкәнд, бир ет мәни хүрсәнд, вер бусеји-пүнһан, чаным сәнә гурбан ким, мөһнәтү һичран бағ-рым еләјиб ган, кафир дә јанар һали-дикәркуни көрәндә, сән һәм мәнә бир рәһм гыл, еј шухи-ситәмкәр!

Сәнсән күли-бағи вә ләгәд кәррәмүл-инсан, «мазагә бә-сәр»¹⁹⁰ чәшми-хумарында нүмајан, вәшшәмси-зүһа зүлфү ру-хин вәсфинә тибјан, еј дилбәри-зиба, сүһи-шәһи-јекта, рүјин-дә һүвејда кәр етсә тәчәлла ол аризид-һәмра, мәдһуш олу Муса, олмаз јәди-бејза ол нур илә һәмта, еј севкили јарым веј чәшми-хумарым, көр һаләти-зарым, јох сәбрү гәрарым, зүн-нар сәри-зүлфә олуб Асијид-налан, аз галды рәһи-ешгдә, еј бут, ола кафәр.

Бундан сәва Асинин јенә хејли мөвзун вә рәван бәһри-тә-вилләри вә мүхәммәсләри вардыр. Чүмләсини јазмаға еһтијач јохдур: Мошт номунејә-хәрварәст.

Абдулла бәј илә Һачы Сејид Әзимин арасында һәр вахт ирсал-мәрсул олуб, һәр ики шаир бир-бирини артыг дост вә әзиз тутарлармыш. Һејфа ки, Абдулла бәјин Ширван шаири-нә јаздығы намәләрдән әлә кәтирмәк мәгдур олмады. Анчар Һачы Сејид Әзимин әсәрләриндән Абдулла бәј Асинин мәдһү шәһиндә јаздығы көзәл бир гәсидә әлә кечди. Һаман гәсидә будур¹⁹¹.

Бу гәсидеји-дилфәрибдә шаири-рөвшәнзәмир, јәһни Һачы Сејид Әзими-әзимшәһн һәзрәтләри елә бир мөһарәт вә фәса-һәтлә баһар фәслинин јавуглашмағыны вә о фәсилдә нә бөјүк бүсәтү әләмәтләрин вүгуа кәләчәјини бир-бир јад едиб, әрба-би-зөвгү сәфанын гәлбини вә руһуну тәзәләндириб, онлара

јенидән һәјат вә сәфа бәхш едир. Дәми-Иса тәк баһарын лә-тиф вә көзәл нәсими рузикары әһја едәчәк:

Шүкуфә хәл'әти-әшчары нөгрәдуз едәчәк,
Бәһишт әләмәти күлшәндә ашикар олачаг.
Дәһани-јар тәкин гөнчәләр олур хәндан,
Сәһаб дидеји-ашиг тәк әшкбар олачаг.
Шүкуфәдән дөнәчәк бағ рүји-чананә,
Бәнәфшә бағдә манәнди-зүлфи-јар олачаг.

Мәрһум Сејид Әзим һабелә назиканә вә шивәли тәдбирләр илә, аһәнкдар ибарәләр вә чанлы тимсаллар илә баһар мөв-сүмүнү вәсф едиб, онда бир гүсур гојмур вә кәламын ахырыны Ширван шүәрасына чөндәриб, аһ-зар вә тәәссүфлә [дејир ки,] онлар шаирдән үз дөндәриб кәмилифатлыг кәстәрәчәкләр вә онун гәмли тәрәфинә гәмкүсар олмајачаглар. Вәли шаирин көнлү бу фикир илә ачылыб шад олур ки, Асијид-дилхәстәнин нәзмү нәсри Сәфа илә Ширвана кәлиб ону шадү хүррәм едә-чәкдир.

Тарихи-һичријјәнин 1280-чи¹⁹² илләриндә Абдулла бәј Га-рабағ һакими Мәһдигулу ханын кәримәси Хуршидбану һәз-рәтләринин шаирә хош кәлмәјән бә'зи ишләриндән, хүсүсән Сејид Һүсејн ағанын¹⁹³ о дәркәһә мүгәррәб олмағындан рән-чидәхатир олуб, бабасы Гасым бәј мәдһү тә'риф етдији дүрри-јектаны һәчвә лајиг билиб, онун шәһиндә бир пара фөһшү латајил¹⁹⁴ сөјләмишди.

Әкәрчи шаир өз әмәлиндән ахырда надим вә пешман ол-муш исә дә, лакин ағызлара дүшән һәчви кери алыб халгын ағызыны гапамаг онун гүввә вә ихтијарындан харич бир ишидир вә һәчв нәинки тәк Гарабағ маһалында, һәтта саир вилајәт-ләрдә дәхи артыг сүр'әтлә интишар тапыб, Аси кими мәшһур вә алитәб' шаирдән белә гәбиһ, нашајәстә әмәлин баш вер-мәси чүмләни һејрәт вә тәәччүбә салды вә һәр јердән она чаваб јазылыб, шаири бәднам вә биһөрмәт етдиләр. Шаирә чаваб јазан Кәнчәдән Мирзә Мәһди «Начи» тәхәллүс, Газах-дан Искәндәр аға «Шаир» тәхәллүс вә һәтта Ширвандан Һачы Сејид Әзим ки, Асинин һәгиги [досту] вә онун тәб'и-ше'-ријјәсинә мәдһү тәһсин охујанлардан бирисијди, бу һәчвин мүгабилиндә она чаваб вермәји өзүнә борч билди.

Белә рәвајәт олунур ки, мәзкур һәчв јазыландан сонра ханлыг имарәтиндә јува тикмиш көјәрчинләрдән бирисинин ајағына бағланыб бурахылыбдыр вә ханлыг гапысында кө-јәрчинин ајағында бағланмыш кағызы көрүб вә ону тутуб, ка-ғызы ачыб Хуршидбану һәзрәтләринин һузуруна кәтирибләр.

Әввәлчә һаман һәчви Гарабағын өзкә шаирләринә иснад

вериблэр, чүнки Абдулла бэйдэн белэ нагабил вэ чиркин эмэл көзләнмэзди, бир халда ки, шаир өзү дэ о гапыда мүэззэз вэ мөһтөрәм шәхсләрдән бириси һесап олуурду. Амма Хуршидбану өзү ше'рү мәрифәт саһибәси олмага көрө, үслууби-кәламдан вэ шивеји-лисандан анлады ки, белэ мөвзун вэ абдар сөзләр, һәчв дэ олса, анчаг Абдулла бәжин һүнәриндән нашидир.

«Бу нэ тавус, нэ булвар, нэ Иса булағы» мисрасыны оху-дугда онда шәкк галмајыб дејибдир ки, әлбәттә, бу, Асинин әсәридир вэ бу ше'р онун бабасы мәрһум Гасым бәжин бабиләр һаггында јаздығы һәчвдәки бир фәрдә нәзирә мисалындадыр ки, дејибдир:

Бу нэ Шираз, нэ Зәнкан фүчүрү фисгин —
Һәр тәрәф ким, бахасан јохду һәду пәјани...

Һәчвин ибтидасы ки, мүгәддимә тәрзиндәдир, јары фарси вэ јары түрки дилиндә артыг фәсаһәтлә нәзмә чәкилибдир. Бу-рада шаир өз көнлүнә рүчу едиб дејир:

Бешно, еј дел, сохәнәм тоһфеје-һәр әнчомәнәст,
Ујма дүнјајә, бу дүнјаји-дәни..... әст.
Чон чәванане-Сијавушсефәте-Зале-фәләк,
Хунешан рихте карәш һәмә мәкрәсто фәнәст.
Сағәре-бадеје-голгун бекәфе-мејхуран,
Кәсеје-фәрге-Фәрамәрзо ләбе-Тәһәмтәнәст.
Дад әз дәсте-ғазаво гәдәре-бәдһәрәкат —
Ке, конун гәдре-хәзәф беш зе әгиге-Јәмәнәст.
Бечәнән нист кәс әз серре-зәмирәм вағеф,
Чарә јох дәрдинә бу дәрд мәни өлдүрәнәст.
Рузо шәб хуне-чекәр миһорәм аллаһ билир,
Һасилим шәһри-Гарабагда дәрду мәнәнәст.
Шеквеје-дел беке гујәм ке, бетәнк амәдеәм,
Чүнки билмәз бу гәми кимсә, әкәр күһкәнәст.
Хофте рубаһмесалан бекоһнаме-ширан,
Гафе-Симорғ сијаһәткәһе-зағо зәғәнәст.
Хастәм шәммеи зәндуһе-ходәм шәрһ конәм,
Дел бемән хәндезәнән гофт ке, әст.
Куш гыл та ки, јүзүндән бирини шәрһ гылым,
Зин сохәнһәст мәрә баесе-әндуһе-мәнәст.¹⁹⁵

Асинин һәчвинә верилән чаваблардан шајани-диггәт ола-ны, әлбәттә, һачы Сејид Әзимин чавабыдыр. Саирләринки башдан-ајаға налајиг фәһшләрдир, чаваб дејил.

Һачы Сејид Әзим исә Асинин тәб'ини, елмү камалыны, нәзмү эш'арыны тә'риф едиб, изһари-тәәччүб вэ тәәссүф гы-лыр ки, о өз тәб'и-ше'рини ки, дөврәна шөһрәт салыб, һәчвү әфсанә демәјә сәрф еләјир вэ һаланки:

Шаира, һәчв демәк иззәтә бир мајә дејил,
Ше'рдир, јахшы-јаманы олу, бу, ајә дејил.
Һәчвә адәт еләмәк шаһрә бир пајә дејил,
Кишилик мајәси анчаг ... дејил,
Вар елә зән ки, бири әлли мин оғланә дәјәр.

Сонра Сејид бир нөв төһмәт вэ зәмм дилини ачыб, Асијә ирад едир ки, биз Гарабағ әһлини гәјур вэ тәәссүбкеш ешит-мишдик ки, бир-биринин гәјрәт вэ намусуну чәкир. Сәндә бу-нун әкси көрүнмәк, өз әһлинизи, хүсусән хан гызы кими вә-лијјүн-ниәминизи һәчв етмәк бир әмри-әчибдир ки, бизим чүмләмизи һәјрәтә салыбдыр.

Биз ешитмишдик олар әһли-Гарабағ гәјур,
Көзләјир бир-бирини ишдә бәғәдри-мәгдур,
Сәндә бәр'әксинә бу әмри-әчиб етди зүһур,
Едиб өз әһлинизи һәчв, һәм етмәк мәшһур,
Ариф ол ким, бу рәвиш мәшрәби-үрфанә дәјәр.

Һачы Сејид Әзимин јаздығы чаваб ки, көзәл бир мүхәм-мәсдир, бу сајаг башланыр:

Асија, сөзләринин һәр бири мин чанә дәјәр,
Бир сөзүн гәдрдә јүз мин дүри-гәлтәнә дәјәр,
Нәзминин һәр бири јүз лә'ли-Бәдәхшәнә дәјәр,
Бәһри-тәб'ин ки, көһәр каныды, мин канә дәјәр,
Хатирин күлшәни јүз рөвзеји-ризванә дәјәр.

Кәрчи тифли-сүхәнә чоһлар олублар дајә,
Лејк биһудә салыблар башыны гөвғәјә,
Дәстрәс олмады бир кәс көһәри-мә'најә,
Кәрчи чоһлар бу әрус еләјир пирајә,
Санма хамән кими зүлфи-сүхәнә шанә дәјәр.

Шишә ичрә сәни ол кимсә ки, етмиш ичад,
Һәр пәризадә вүсәлилә едибдир дилшад,
Хатирин хош меји-күлкун илә, тәб'ин мө'тад,
Фәрәһин чоһ, кәдәрин јох, дәхи мүлкун абад,
Бу шәрәф гәдр илә јүз мәнсәби-султәнә дәјәр.

Бу да бир лүтф ки, аләмдә худаਵәнди-кәрим
Лүтф едибдир кәрәминдән сәнә бир тәб'и-сәлим,
Олу виранә бу мә'мурәдә һәр мүлки-гәдим,
Лејк итмәз әсәрин, ше'р илә, еј дүрри-јетим,
Бу фәрәһ, һәгги ки, јүз мүлки-Сүләјманә дәјәр.

Тәб'и-ше'рин ки, сәнин шөһрәт едиб дөврәнә,
Лејк әфсанәјә сәрф ејләмәјин әфсанә,
Кәлди бир һәчв бу күнләрдә јенә Ширванә —
Ки, демшдүз ону бир нәсли-әзимүш-шә'нә —
Ки, дәри-дөвләти јүз дәркәһи-хаганә дәјәр.

Тапмысуз ејб буну ол көһәри-јектадә —
Ки, кедиб сејидә, намусуну вермиш бада,
Бу дејил ејб, тәфәррүч еләсэн мә'надә,
Кәр бу ханзадә исә, ол биридир шәһзадә,
Һәгги ки, аләми-мә'надә бу иш чанә дәјәр и. а.

Һачы Сејид Әзимин чавабы ики-үч бәнддән башга тама-
мән Абдулла бәјә тәнбег вә төвсијәдир вә онун тәб'и-көвһәр-
сәнчинин әфсанәвү һәдјана сәрф олунмасына пүрмәләлу эн-
дуһ бир тәәсүфдүр. Ол сәбәбдәндир ки, Гарабағ шүәрасы
мәрһум Сејидин белә тәнбегһамиз чавабынын мүгабилиндә бир
сөз дә демәјиб, саир Асијә һәчв јазан шаирләрин һөрмәт вә
абрусуну төкүбдүрләр. Хүсусән Мирзә Мейдијә онун чавабы
сәрт олубдур. Вә чаваб јазанлардан мәшһуру Мирзә Әли
Әсғәр Новрәс вә Харрат Гулу «Јусифи» тәхәллүс олублар.

1291-чи тарихдә шә'банын гүррәсиндә¹⁹⁶ Абдулла бәј өм-
рүнүн һөнүз чаван синниндә Шуша шәһәриндә аллаһ рәһмә-
тинә васил олубдур вә мүасири олан шүәравү үдәбавү зүрә-
фалары бөјүк бир јаса мүбтәлә едибдир. Вә бу вагееји-пүр-
мәләл чүмләдән артыг Гарабағ шаирләринә тә'сир едиб. Он-
лар Шамаһы шаирләринә Асинин вәфатыны белә хәбәр вериб-
ләр:

Хәзан олсун көрүм фәсли-бәһари,
Дәмадәм тирә булсун рузикари!
Илаһи, јетмәсин бүлбүл мурадә,
Чәкә күлшәндә даим рәнчи-хари.
Дәхи баш чәкмәјиб дүшсүн һәвадән
Чаһан бағында сәрви-чүјбари.
Тәравәт тапмасын күл, гөнчә галсын,
Ола сүнбүлләрин ашүфтә, тари!
Солуб дүшсүн көрүм мәрдум көзүндән
Дәмадәм нәркиси-мәсти-хумари!
Ахар сулар көрүм ал ганә дәнсүн,
Гурусун нәһр ичиндә аби-чари.
Тәәјјүш мәһв ола сәһни-чәмәндә,
Туға хашак тәрфи-кәштизари.
Баһар олчаг эзәл чәксин хәчаләт,
Бәнәфшә, гасиди-фәсли-баһари.

Нечүн ким, Асији-зарү фитадә
Әчәл пејманәсиндән ичди бада.¹⁹⁷

Ола ешг әһлинин ешги мәчази,
Һәгигәт бирлә јохдур имтијази.
Нечүн ағаз гылсын дилдән ашиг
Нәвади-дилкәшү сузү күдази.
Олуб сакит, демәз Мәчнун үчүн ел
Дәхи әфсанеји-тулү дирази.
Бәли, Маһмуд шаһын вар һәгги,
Фәрамуш ејләсә мейри-Әјази.

Саныр Фәрһади-мәһзун тәлх камын,
Едә Ширин она кәр ишвә, нази.
Зүлејха вәслини тәрк етди, болмуш
Мәһи-Кән'анә төһмәт ешгбази.
Дәхи бундан сора әһли-мәһәббәт
Едәрми шөвг илә разү нијази?!

Нечүн ким, Асији-зарү фитадә
Әчәл пејманәсиндән ичди бада.

Шәһид олсун шәһиди-куји-чанан,
Тапа бәлкә тәриги-камрани.
Бу шәһр ичрә һәсари-үмдә Салар
Бүләнд етсин кәрәк сузи-ниһани.
Гаранын рузикари тирә болсун,
Пәришан көнлү олсун зүлфи-сани.
Гылыб Мәхфи фәғанын ашикара,
Јаныб бу гүссәдән чисм илә чани.
Гарадағи¹⁹⁸ бу дағ ичрә јаныбдыр,
Ола бәрһәм бу дөври-асимани.
Фәна сејр ејләсин раһи-фонани,
Одур вагә'дә өмри-чавдани.
Гутармаз Јусифи чаһи-бәләдән
Көрә кәр вәсләти-Јусифлигани.
Олуб бу гүссәдән Акәһ хәбәрдар,
Дәмадәм күнчи-гәмдир ашијани.
Илаһи, Новрәси-мәғмумү мәһзун
Көрәрми бир дә руји-шадимани?

Нечүн ким, Асији-зарү фитадә
Әчәл пејманәсиндән ичди бада.

Бә'зи нүсхәдә тәрчи олуна бәндин икинчи мисрасы «Әчәл
сагисиндән нуш етди бада» јазылыбдыр.

Абдулла бәјин тәхминән мин беш јүзә гәдәр әфрады вар-
дыр ки, ибарәтдир мүхәммәсәт, мүстәзад, тәрчибәнд, гәзәлиј-
јат, тәчнис вә нөвһәчатдан. һејфа ки, бу әсәрләрдән чоһусуну
әлә кәтирмәкдә ачиз галдыг. Нөвһәләриндән нүмунә үчүн би-
рисини ки, Имам һүсејн әлејһиссәләмын рәшид вә көзәл оғлу
Әли Әкбәрин гәтли барәсиндә тәнзим олунубдур, бурада дәрч
олунур:

Јыхдылар атдан чү Әли Әкбәри,
Сәсләди Аббаси-әләмпәрвәри:
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Күл бәдәнин Хулијү Шимрү Сәнан
Етдиләр амачи*-хәдәнкү¹⁹⁹ синан.
Зәррәчә рәһм ејләмәјиб куфијан,
Гәтлине мәчмумиси олду чәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!²⁰⁰

* Амач — нишан.

Хижмәкәһә үз тутуб ол мәһлига,
Әрз еләди кеј шәһи-Кәрбүбәлә,
Кәл, башымы ал дизинә, ја эба,
Пајинә исар еләјим бу сәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Алмамышам мән бу чаһан ичрә кам,
Етмәмишәм тој отағында мәгам,
Хејмәдә јол көзләр о бикәс анам,
Јох бу гәриб өлкәдә бир јавәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Гојма, баба, бикәсү бијавәрәм,
Һүсндә мән санији-пејғәмбәрәм,
Бир нәзәр ет, ахыр Әли Әкбәрәм,
Гојма дәхи ким, уралар хәнчәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Кәл, өзүнү Әкбәри-зарә јетүр,
Истиди гум, башымы јердән көтүр,
Лејк кәләндә анамы һәм көтүр,
Сағ көрә бәлкә Әлији-Әкбәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Чүнки ешитди бу сәданы һүсејн,
Гојду белинә элин ол шаһи-дин,
Күнбәди-чәрхә јетириб шуришин,
Ејләди пичидә о дәм ләшкәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Та ки, башы үстә јетирди өзин,
Ејләди балыш башы алтда дизин,
Пак еләди гандан о шәһла көзин,
Алды гучағына о мәһпејкәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Әрз еләди Әкбәри-күлкүнкәфән,
Ја эбәта, һәгги-имами-Һәсән,
Мән кедирәм, лүтф елә Лејлајә сән,
Зејнәбә тапшыркилән ол мүзтәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Һансы чәфалар ки, о гөвми-дәға,
Көрмәдиләр шаһи-шәһидә рәва?!
Гојдулар ол Гасимә гандан һәна,
Тирә һәдәф ејләдиләр Әсғәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Ләшкәри-күффар чү сәф гурдулар,
Ол шәһин әнсарини өлдүрдүләр,
Хијмеји-пејғәмбәрә од вурдулар,
Етмәдиләр јад шәһи-көвсәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Зијнәти-әһли-һәрәми һәр нә вар
Гарәт едиб ләшкәри-кин алдылар,
Етдиләр үрјан дәвә үстә сәвар
Зејнәби-бичарәвү гәмпәрвәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Фатимә, ол дүхтәри-сибти-рәсул
Кәрчи мурад алмајыбан галды дул,
Гејрәти-Гасим нечә ејләр гәбул,
Шамә кедә, олмаја бир мә'чәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Гыл нәзәр, еј падшәһи-мәшригејн,
Јеккә галыб Кәрбүбәләдә һүсејн,
Һаны о эл ејләди фәһи-Һүнејн,
Көтүрдү ширвар дәри-Хејбәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Лүтф елә, еј новкүли-бағи-Хәлил,
Асији-мискин сәнә олмуш дәхил,
Гојма ки, мәһшәр күнү олсун зәлил,
Рөвзеји-ризванә сән ол рәһбәри,
Надә Әлијјән, Әлијән, ја Әли!

Мәрһум Абдулла бэј Асинин мүасирләриндән Гарабагда мәрһур оланлары: Бунлардан Абдулла бэјин өз гардашы Ибраһим бэј Эли бэј оғлу Фуладов «Азэр» тэхэллүс чох зэриф, бакәмал вэ хошхүлг бир адам иди. Синндэ гардашы Абдулла бэјдән бөјүк иди. Русча дэхи јахшы савады вар иди. Вәкиллик едәрди. Тәб'и-ше'ријјәси дэхи вар иди, амма бу гэдәр рәван дејилди, нечә ки, Абдулла бэјин тәб'и сәри' иди. Вәфаты иттифаг дүшүбдүр тарихи-һичријјәнин индики он дөрдүнчү әсринин ибтидаларында — мин үч јүз бирдә вә ја икидә.²⁰¹ Јахшы вә мөвзун гәзәлләри вар, түрк вә фарс дилиндә.

Гәзәли-түрки:

Аһу кими баһанда о мөстанә көзләрин,
Бахдыгча ејләјир мәни диванә көзләрин.

Фәрһад кими мән кимијә дағ чапдырыр
Ширин бахышлы хосрови-хубанә көзләрин.

Һәр дәм ки, истәсә баһа бир кәч никаһ илә,
Јүз мин көнүл јыхар јенә чананә көзләрин.

Зәнчири-ешгини салыбан бојнума мәним,
Бак етмәјиб чәкәр мәни һәр јанә көзләрин.

Ешгин едибдир Азәри-дилхәстәни чүнун,
Мәчнун сифәт салыбды бијабанә көзләрин.

Гәзәли-дикәр:

Аризин көстәр күлә күлшәндә һәмраләнмәсин,
Гәдди-рә'на гаршысында сәрв балаләнмәсин.

Зүлфи-мишкини-мүсәлсәлдә хәчил гыл сүнбүлү,
Чешми-мәстин нәркисә көстәр ки, шәһлаләнмәсин...²⁰²

Маһи-нов кимдир күнәш рухсарын илә бәһс едә,
Бир кәсинти дырнағынла һич гүрраләнмәсин.

Чүн көнүл мәнбусдур зүлфүндә, кәл бир рәһм гыл,
Вурма әл зәнчирә зиндан әһли гөвғаләнмәсин.

Кәр сәнин ешгиндә Азәр олса русва, ејби јох,
Күһкән Шириндән өтрү нечә русваләнмәсин?!

Мәрһум Молла Зејналабдин Сағәри илә бир әсрин адамыдыр.²⁰⁴

Гәзәли-Шәһид:

Ваһәсрәта ки, тәрки-вәфа гылды јарләр,
Әфған ки, кечди һәсрәт илә рузикарләр.

Дәрда ки, јарсыз гәми-һичр алды чанымы,
Галды көнүлдә мәншәрә чох интизарләр.

Сөвдаји-зүлфү хәттини башдан чыхармазам,
Кәр башым ичрә мәскән едә мур, марләр.

Күнчи-гәфәсдә бүлбүли-мискин едәр фәған,
Тутмуш мәгам сәһни-күлүстанда харләр.

Әфсус, күл ешитмәди бүлбүл нәваләрин,
Јетди хәзан күлшәнә, кечди баһарләр.

Өмрүм әзиз сахла, Шәһид, олса кәр нәсиб,
Әјјами-вәсл лазым олур чох нисарләр.

Гәзәли-фарсији-Шәһид:

Еј ан ке, шуре-ешге-то офтаде бәр сәрәм,
Гејр әз то нист дәр до чәһан каме-дикәрәм.

Та дәр деләм һәмише хәјаләт мосәввәрәст,
Дәр диде нист чоз то беһәр ча ке, бенкәрәм.

Шоуге-рохе-то пирәһәне-сәбре-мән дәрид,
Дикәр мән әз коча ке тәһәммол бәр авәрәм?

Пејвәсте зекре-наме-то верде-зәбане-мән,
Пејвәсте нәгше-рује-то дәр дел мосәввәрәм.

Нәззареје-чәмале-то јекдәм бекаме-дел
Хоштәр бовәд зе мәмләкәте-һәфткешвәрәм.

Ба һәр че дәр чәһан бетәгабол нәзәр конәм,
Зибатәр әз то нист дикәр пише-мәнзәрәм.²⁰⁵

Гәзәли-дикәр:

Тои конун ке беһуби боләндмәртәбе шаһи,
Гәтиле-тиге-то шәһри, нә ләшкәри, нә сепаһи.

Бетэл'эти ке, то дарг мара нэманд гэрари,
Нэданэмэт бече мани нэ афтабо нэ маһи.

То дэр могабеле-чешми вэли мара зе тэһэјјор
Нэ годрэти бетэкэллом нэ чор'эти бенекани.

Че ханэмэт ке, то ширинтэри зехэр че бегуи,
Че гүјэмэт ке, зибатэри зе һэр че бехани.

Мара зе падшэһи бей нэзэр берује-то кэрдэн,
Бегејре-горб нэхаһэм мэнсэбијо нэ чаһи.

Һезар бар бетиг эр зэнэнд эз то нэкэрдэм,
Зе мејле-каһроба ехтејар нист бекаһи.

Бе шоуге-анке мэнэм эз то диде баз нэпушэм, —
Ке, мэн'е-нэхл коча эз эсэл тэванд сепани.

Беезтерар ке дарэд зедидэне-мөһе-рујэт,
Шэһиде-ешг нэдарэд берузе-һэшр гонаһи.²⁰⁶

МИРЗЭ ҺҮСЕЈН БЭЈ «САЛАР»

Абдулла бэј Асинин мүасири, эһли-көмал вэ саһиби-төб'и-
сэлим олан шаирлэрдэн бириси дэ Мирзэ Һүсејн бэј вэлэди-
Мөһөммэд аға «Салар» тэхэллүс иди.²⁰⁷ Чох пүрмөзмун фарс
гэээллэри вардыр вэ көзэл түрк гэээллэри чохдур. Онлардан
бирисини нүмунэ үчүн мөчмуэјэ дахил едирик:

Мари-сијаһи-зүлфүн едэр ханэ көнлүмү,
Гылды мөһәлли-кәнч бу виранэ көнлүмү.

Тири-бәләјэ етди һәдәф агибәт мәни,
Ја рәб, көрүм ки, сејдвәш охланэ көнлүмү.

Гәмзән чәкиб хәдәнк, гашын тир илә көман,
Ганлы кими чәкәр һәрә бир јанә көнлүмү.

Гојма ки, шанә дил узада тари-зүлфүнә,
Аллаһ үчүн батырмакилән ганә көнлүмү.

Халын һәвасы илә көнүл гонду зүлфүнә,
Ахыр әсири-дам еләди данә көнлүмү.

Һәр сүбһләр бу хәстә дили хәстә ејләјир
Кәһи²⁰⁸ нәсими-сүбһ, кәһи шанә көнлүмү.

Саларыны гојуб гәми-һичранда мүбтәла,
Рәһм ејләмәз, едәр јенә виранэ көнлүмү.

Мәрһум Мирзә Әлинин оғлудур ки, сабигдә Шуша газиси иди.²⁰⁹ Мирзә һагверди зијадә дәгиг вә зәриф бир вүчуд иди вә әш'арү кәламындан белә анлашыр ки, Шејх Әттар вә Шәмс Тәбризи кими бөјүк вә фазил әдибләрин асари-чәлиләләриндән фејзү камалат әхз едиб, онларын тутдуғу тәригү мәсләкдә мүдавимәт едиб ше'р дејәрмиш вә әш'арынын чохусу фарс дилиндә јазылыбдыр.

Гәзәли-Сәфа:

Әтәш фекәнде бәр чәмән аһо фәғане-ма
Чон сухт бағбан бечәмән ашејане-ма.

Тарач кәрд зағе-сијәһ бусетане-ма,
Бәрчиде шод зе баде-хәзан голсетане-ма.

Зағе-сијәһ чо кәрд нешимән бешахе-гол,
Хамуш кәшт болболе-хошнәғмехане-ма.

Fejr әз рәғиб бәр дәре-то дадхаһ нист,
Кеј миресәд бекуше-то разе-неһане ма.

Сәһләст кәр незар чәфа бәр Сәфа ресәд,
Fejr әз бәла нәдиде тәне-натәване-ма.²¹⁰

Мәснәвије-Мирзә Һагверди:

Ан ке, дур офтаде әз һендустан
Ан мәне-гәмдидеәм, еј дустан!
Ан ке, дур офтад әз бостане-онс,
Ан мәнәм, еј тајеране-бағе-годс!
Баз сејре-аләме-чан кәрде дел,
Баз јаде-әһде-чанан кәрде дел.
Балфекән кәшт морге-руһе-мән,
Дәр һәваје-бағо рағо әнчомән,
Дәрәд әндәр сәр һәваје-әндәлиб,
Бәһре-гол дәрәд нәваһаје-ғәриб.
Ашеге-мәһчур јаде-вәсл кәрд,
Бин ке-Мәчнун мејле-сује-әсл кәрд.
Налеје-дел һушәм әз сәр борд баз,
Јад әз јаро дијар авәрд баз.
Чанебе-голшән мәкәр дәрәд һәвәс,
Рәхнәәфкән кәште морғ әндәр гәфәс.
Мовтәне-әсли бејаде-дел фетад,
Каре-дел баре-декәр мошкел фетад.
Еј дәриға, шод бәһаро гол гозәшт,

Шод чәмән әфсордево болбол гозәшт.
Кәр чәрәсварәм зе дел хизәд фәған,
Неј әчәб вәмәндеи әз карван.
Еј хош ан бәзми ке, вәчде-һал буд,
Мәчмә'и-руһанијан әһвал буд.
Мәһфеле-годси кәламәш мәшге-јар,
Мәчлесе-онсијо шинәш ешге-јар.
Еј хош ан дәрси ке, Ешраги бовәд,
Еј хош ан шәрһи ке, Моштаги бовәд!
Рәфт хоршидо мәһе-әнвәр кочаст?
Хошк шод дәрја, вәли гоуһәр кочаст.
Кәрче мәһчубәст әз рох рује-јар,
Лејк сурәт дарәм әз веј јадегар.
Кәр бесурәт дурәм әз ан делроба,
Лејк дарәм дәр дел әз веј кәһроба.
Сује-мә'на микешәд чане-мәра,
Минәмајәд раһе-чанане-мәра.
Еј зе дәрја манде гоуһәр јадегар,
Веј голабе-голсетане-әтре-јар,
Зан гоһәр бәхша зија'и чон черағ,
Зин голабәм әтрпәрвәр кон дәмағ.
Гаһ-гаһи јаде-ин мәһчур кон,
Туре-делра әз тәчәлли нур кон.
Гаһ-гаһи нафеһан әз тәғар,
Гаһ-гаһи намәһан мешкбар.
Сује-ин офтаде дур әз ан һәрәм,
Чане-мән, бәфрест әз раһе-кәрәм
Намен кан әз дијаре-јаре-маст,
Бәһчәтәфзаје-деле-бимаре-маст.
Һәр нәсимми кәз дијаре-јар хаст,
Чане-ашегра бәси раһәт фәзаст.
Бәр керәфтараһ нәдисе-јар хош,
Пише-болбол соһбәте-голзар хош.
Мән ке, дур офтадәм әз јаро вәтән,
Бәр шома хош бад, еј јаране-мән!
Бәнд-бәндәм чон бәр амәд дәр фәған,
Әламан, әз дәрде-һечран, әламан²¹¹.

Кәрбәләји Гулунун сәнәти харратлыг иди. Чох дәгиг вә әһли-зөвг, шинкәлам бир шәхс иди ки, чүмлә Шуша әһли ону әзиз вә мәррибан тутарды. Өз сәнәтиндә артыг мәрһәти олдуғу кими, елми-мусигидән дәхи бахәбәр иди вә Гарабағын мәшһур ханәндәләри ки, ибарәт[дир] һачы һүсидән, Мәшһәди Исадан, Чәтәнә Мәһәммәдин оғлу Әсәддән, Әбдүлбаги вә гејриләриндән, онун дәстпәрвәрдәләридир.

Кәрбәлә фачиәсинин шәбиһини кәстәрмәкдә онун мисли јох иди. Белә ки, шәбиһкәрданлығын бинасыны вә зијадә шүкүһ дәсткаһ илә бу һүзнавәр кејфијјәтин маҷәрасыны тә'сис вә тәшкил етмәкдә онун јәди-бејзасы варды.

Белә рәвајәт олунур ки, бир дәфә бир ишдән өтрү Кәрбәләји Гулу Тифлисә кәлибмиш. Өз дәстпәрвәрдәси олан Әбдүлбагидән кәме'тиналыг изһар едибдир вә Кәрбәләји Гулу бунун сәбәбини билмәк истәдикдә чаван ханәндә онун чавабында сәрт сөzlәр илә дејибдир ки: «Мәним нишәст-бәрхаст етдијим адамлар Тифлисин нүчәбасы вә күрчү кнјазларыдыр. Сәнинлә мәним нә әлагә вә рәф'рүчү'ум ола биләр?» Кәрбәләји Гулу онун мүгабилиндә чаваб вериб ки: «Сән сөвтүнлә мәрһурланыб устадына кәч бахырсанса, әлимдәки сәнәтим дәхи мәним үчүн мајеји-фәхрдир вә мәни сәнә һәркиз мөһтач етмәз». Бу көфтүкүдан сонра Харрат Гулу бир зәриф гәлјан сәри гајырыб вә онун үстүнә бу ше'ри јазыб, о вахтдакы Гафгаз чанишини велики кнјаз Михаил Николајевичә²¹² тәгдим едибдир:

Чубе-зәифра әкәрәш тәрбијәт дәһи,
Чаји рәсәд ке бусәкәһе-хосрован бовәд.²¹³

Харрат Гулунун белә зәриф иши сәрдара хош кәлиб, она һәдијјәләр әта едибдир вә Әбдүлбаги өз ишиндән хәчаләт чәкибдир.

Мәрһум Абдулла бәј јаздығы һәчвә чаваб верәнләрдән, нечә ки, сабигдә зикр олунду, бириси дә Мирзә Мәһди Кәнчәви иди — «Начи» тәхәллүс. Чүн Начи чүмлә Гарабағ әһлинин ирзү намусуна тохунуб, Ибраһим ханын һәр кечә бир дүхтәрибакирә алмағына ишарә гылмышды, ол сәбәбдән шүәраји-Гарабағ она чаваб вермәји өзләринә борч билиб, бу әмри Харрат Гулуја һәвалә етмишдиләр ки, һәчвкулугда онун мис-

ли јохду. Вә Харрат Гулу дәхи дөрд һәчв далбадал Начијә көндәрмишди. Әввәлки һәчвин ахырыны бу ше'рләр илә гуртарыр:

Чөп узатмаз арынын дешијинә бир әһмәг,
Чүнки ништәр кими вар ниши онун, ниш уранәст.

Тәмә'и-хәл'әт илә өзүнү салдын тәләјә,
Бәли, гујруг көрә түлкү тәлә ичрә дүшәнәст.

Мәһдија, мәһди-тәфәккүрдә иди тифли-хәјал,
Ојадыбсан јухудан, ејлә јәгин јатмајанәст.

Дәхи бундан сора таб ејләкилән, көр ки, сәнин
Һәчвинә рағиб оланлар нә гәдәр әһли-фәнәст.

Јусифи, Асиву Новрәс, бири Маһмуд, Фәна,
Бири Салар, бири Садиғи-күрки-көһәнәст.

Дәхи Акаһу Гара, Назиму Мәһзун, Шәһид,
Фәнни-әш'ардә һәр бириси бир әһримәнәст.

Кәтибу Ашиғу Мәхфијју Гәкимү Мүзниб,
Азәрү Сабитү Гичријју Вәфара һүнәрәст.

Шүәра әлләринә душду әчәб дәстәвиз,
Етмәјинчә сәни рүсваји-чаһан әл чәкәнәст?

Ол хәбәрдар јәгин «Бејти-хәмушан» әһли
Һәр бири һәчв јазыб гуллуғуна көндәрәнәст.

Шири-дәррәндәләрин сахламышам зәнчирин,
Јохса рубаһ шикар етмәјә чүмлә кедәнәст.

Мүнтәзирдир шүәра Кәнчә ара та көрәләр
Бөјү ханзадә нә күнә сәнә тәнбәһ едәнәст.

Гәзәли-Јусифи:

Баз дәр Месре-чәмән Јусефе-гол пејда шод,
Әндәлибан чо Золејха бесәре-ғоуға шод.

Һәмчо Фәрһад бәр амәд бәфәган морге-чәмән,
Гонче әз баде-сәһәр чон ләбе-Ширин ва шод.

Бәр деле-лалә әјан кәшт чо Мәчнун дағи,
Нәркес әндәр чәмән әз ешвәкәри Лејла шод.

Кәште чон Вамеге-бидел беголестан болбол,
Дәр голестан голә-әһмәр чо рохе-Әзра шод.

Сәһне-голшән Докәһ эз Шуро-Нәваје-болбол
Раст ба ләһне-Һомајун* пор эз җоуға шод.

Мордеган эз чәмәне-нәфхеје-Исаје-сәба
Сәр зе хак арәдо бирун зе дәмәш әһја шод.

Јусефи дәр ғәме-ан делбәре-манәнде-Әјаз
Һәмчо Мәһмуд рәһе-ешге-чәһан росва шод.²¹⁴

Бундан әләвә Јусифинин көзәл кәламлары чохдур. Анчаг
бунунла иктифа едирик: Мошт номуңеје-хәрварәст.²¹⁵

* Дүкаһ, Шур, Нәва, Раст, Һумајун — муғам адларыдыр.

МӘҲӘММӘДӘЛИ БӘЈ МӘШҲӘДИ ӘСӘД БӘЈ ОҒЛУ
«МӘХФИ»

Гарабағ шүәравү зүрәфасынын бириси дә мәрһум Мәһәм-
мәдәли бәј Мәшһәди Әсәд бәј оғлу «Мәхфи» тәхәллүс иди
ки, хејли мәрһифәтли, нәчиб вә хошхүлг бир вүчуд иди. Түрк
вә фарс дилләриндә нәзмән вә нәсрән хејли әсәрләри вардыр.
Һејфа ки, онлардан чап оланы јохдур.

Рус дилиндә јахшы савады вар иди. Тә'лим вә тәрбијәси
Шуша галасында олубдур. Алтмыш синнә кими јашајыбдыр.
Вәфаты мин үч јүз онунчу илләрдә иттифаг дүшүбдур.^{215а}
«Бейти-хамушан» үзвләриндән һесаб олунурду. Гарабағ шаир-
ләринин ичиндә артыг мөһтәрәм сајылырды.²¹⁶ Әсәрләриндән
бир нечә гәзәлләр бурада зикр олунур.

Гәзәли-Мәхфи:

Оғрун јенә әғјарә бахар јар ичәридән,
Бу бахмағы, әлһәг, мәни одлар ичәридән.

Һичриндә көзүм јашы төкүлдүкчә гутармаз,
Куја ки, бу ган чешмәси гајнар ичәридән.

Шәһди-ләбини сормаса, сөнмәз дили-сузан,
Әзбәс ки, јаныр нарә о бимар ичәридән.

Көнлүмдә олан јарәни бир-бир көрәсән та,
Бир хәнчәр алыб көксүмү сән јар ичәридән.

Мунча төкәрәм әшк, көнүл атәши сөнмәз,
Әзбәс ки, тутуб зар көнүл нар ичәридән.

Әғјар илә һәмбәзм ола бу лаләүзарым,
Мин јарә уруб көксүмә дағлар ичәридән.

Һејһат вүсалын ола бу Мәхфијә гисмәт,
Та чыхмаја бәзминдәки әғјар ичәридән.

Әјзән гәзәли-Мәхфи:

Һәр кәсин ким, чан үчүн бир меһрибан чананы јох,
Өјлә билсин чисми вар, амма ичиндә чаны јох.

Бир көнүл ким, халидир аләмдә зөвғи-ешгдән,
Бир хәрәбә мүлкә бәнзәр ким, онун султаны јох.

Ләбләрин бир аби-Һејвандыр, хәтин зүлмәт она,
Бөјлә зүлмәт ичрә Хызрын чешмеји-Һејваны јох.

Һәр аҗ олдуҗда мүдәввәр вар бир нөгсаны, леҗк
Бәдрәнмиш аҗдыр, ол аризин[ин] нөгсаны јох.

Зүлфүнә ешг әһли иман вермәјин заһид әкәр
Күфр сөјләрсә, нола ол кафирин иманы јох.

Һәр гәм олса дәһрдә дерләр ки, бир пајаны вар,
Көр нә гәмдир дәрди-һичрии ким, онун пајаны јох.

Јар чөврү тәндә мейман олса, хошдур көнлүмә,
Тармар олсун о евләр ким, онун мейманы јох.

Һәр вүсальн ағибәт аләмдә бир һичраны вар.
Талибәм мән ол вүсалә ким, онун һичраны јох.

Дәрдимин тәдбирини сордум Фәлатундан, деди:
Мәхфи, дәрдин ешг дәрдидир, онун дәрманы јох.

Бу гәзәлдә хејли хошмәзмун ше'рләр вардыр ки, мөһтәрәм
охучуларың онлара әтфи-диггәт етмәләри мәмулдур. Мәсә-
лән:

Јар чөврү тәндә мейман олса, хошдур көнлүмә,
Тармар олсун о евләр ким, онун мейманы јох.

Әјзән гәзәли-Мәхфи:

Мүсәлсәл түрреји-гәррар каһи раст, каһи кәч,
Төкүлмүш гамәтә, ојнар каһи раст, каһи кәч.

Дүшәр кәһ раст зүлфүн гамәтә, кәһ кәч, бу, адәтдир,
Чыхар сәрв үстүнә шәһмар каһи раст, каһи кәч.

Јенә ган етмәк истәрми, бахыр чох хәшм илә чәшмин,
Мисали-мәрдүми-хунхар каһи раст, каһи кәч.

Вүсальн кәһ гылыр гисмәт мәнә, кәһ һичрини дөвран,
Доланыр чәрхи-кәчрәфтәр каһи раст, каһи кәч.

Бахыр чәшмин рәғибә дүз, мәнә кәч, бир мәсәлдир бу,
Кедәр јол мәрдүми-хуммар каһи раст, каһи кәч.

Доланма мүддәйләр хатирин хошнуд етмәкчүн
Бәзм, еј јари-маһрухсар, каһи раст, каһи кәч.

Гашын тағына сәчдә етмәк үчүн рузү шәб, еј мәһ,
Олур һәр заһиди-диндар каһи раст, каһи кәч.

Көрүм бәрбад ола ол нөһ рәвағын, еј фәләк, јексәр —
Ки, бәхтимлә мәнним ојнар каһи раст, каһи кәч.

Галыб сөвдаји-зүлфүн ичрә Мәхфи зарү сәркәрдан,
Доланыр һәр тәрәф начар каһи раст, каһи кәч.

ҺӘСӘН БӘЈ РЗАГУЛУ БӘЈ ОҒЛУ «ҺӘСӘН ГАРА» ВӘ «ҺАДИ»

«Бейти-хамушан» үзвләринин мүгтәдирләриндән бириси дә
Рзагулу бәј сәгу һәсән бәј иди ки, «Һәсән Гара» вә «Һади»
тәхәллүсү илә мәшһур иди. Онун түрк вә фарс әш'арү гәзә-
лијјаты чохдур. Нүмунә үчүн бир түрк гәзәли бу мәчмуәјә
дахил олуңду:

Шәби-зүлмати-зүлфүндә фәғанү аһү зарым вар,
Вүсали-сүбһи-рујин фејзинә чох интизарым вар.

Кәсилмиш тагәтү табү тәваным, тары шаһиддир,
Нә јол буллам вүсалә, һичрә нә сәбрү гәрарым вар.

Никара, мәһчәбина, гәдди-сәрвин иштијағында
Едән һәр ләһзә чари чешмә чешми-әшкбарым вар.

Сәнә бирәһмлик бунча нәдәндир билмәзәм, залим,
Кәтирмәзсән хәјалә ким, мәнним бир дилфикарым вар.

Һүзурунда, әзизим, зәррәчә һәрчәнд гәдрим јох,
Вәли гәмләр јанында шахисәм, чох е'тибарым вар.

Сәнин әгди-сүрәјјә тәк чәбининдә әрәг мәнзум,
Мәнним дә хаб кәрмәз дидеји-әнчүшүмарым вар.

Ачар мүжжан оху, һади, хәјалымдан нечә рөвзән,
Хәјалә кирмәјә, вәһ-вәһ, нә бәхти-һушјарым вар.

Бә'зи рәвајәтә көрә бу һәсән Гара һаман Һадијүл-Мүзәл-
линдир ки, «Әкинчи» гәзетинин баниси һәсән бәј Мәликов вә
«Әкинчи»нин мүгтәдир мүһәррирләриндән Әһсәнүл-Гәваид
чәнаблары ашура күнү баш чапмағын гәбаһәтини вә шәриәти-
гәрраја зиддү бәр'әкс олмасыны јаздығлары үчүн һәсән бәји
һәчв етмишди. һәсән бәј исә гәзетә элавә олуңан гит'әләрдән
бирисиндә Һадијүл-Мүзәллинин һәчвини атидә зикр олуңан
ирад илә мәнн дәрч етмишди: «Чәнаб Һадијүл-Мүзәллин Га-
рабағынин ашағыда зикр олуңан һәчвини, онун хаһишинә мү-
вафиг тамам чап етмәјә изи олмады. Она бинаән онларын бир
пара налајиг вә һәдјан сөзләри галды. Амма ол чәнаб вә ону
фитләјән әшхаслар мә'јус олмасын ки, белә камаллы сөзләр
пүнһан галачаг. Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб кәндиндә
Гарабағын сәрһәддиндә бир даш гојдуруб, онун үстә зикр
олуңан һәчви тамам газыдым ки, кәләчәкдә бизим өвлад о
јадикара бахыб билсинләр ки, мән бу зәһмәт илә милләти-

исламы гәфләтдән ајылтмаг истәјән вахтда нечә наданлара
раст кәлмишәм».

Надинин һәчви бу сајаг башланыр:

Еј едән фисгини аләмдә нүмајан Һәсән!
Дадамајан дәһрдә бир ләззәти-иман Һәсән!
Шәр'и-гәррајә вуран гәсд илә нөгсан Һәсән!
Ејләјән өз-өзүнү бисәрү саман Һәсән!

Гарабағ әһли артыг диндар вә өвлади-Мустафаја дустдар
олдугларындан «ағкөјнәк мәсәләси»нә²¹⁷ ирад тутмаг онларда
динә тохунан вә нашајәстә әмәлләрдән бири һесаб олуурду.
Чәнаб Һәсән бәјин бу мәсәләни араја гојмағы, хүсусән ибти-
даји-карда, гырх ил бундан әгдәм ки, индики һалымыза нис-
бәт чамаатымыз чәһаләт вә авамлыг һалында идиләр, әлбәт-
тә, бөјүк бир сәһв иди вә «Әкинчи»нин бир нөмрәсиндә Га-
рабағ әһлиндән бир нәфәри Һәсән бәјә кағыз јазыб, она мә-
лум етмишди ки, ашура барәсиндә гәзетдә чап олуан һадисә
чүмләмизи мүкәддәр етди вә бә'зиләрини сизин гәтлинизә дәхи
мүһәјја едибдир.

Һадијүл-Мүзәллин Гарабағинин чавабы ки, мәрһум Һачы
Сејид Әзим тәрәфиндән јазылмышды, «Әкинчи»нин 10-чу
нөмрәсиндә 1294-чү илдә ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1877-чи
илинә мүтабигдир, чап олунамшду. Һаман чавабы бир пара
һәчвманәнд бәндләриндән савајы ејнилә бурада зикр етмәји
мүнасиб көрдүк:

Еј олан һадији-әрбаби-зәләләт Һади,
Еј Мүзәллини едән һәггә һидајәт Һади,
Ејләдин сән ки, бу мөһдилијә адәт, Һади,
Елә бәс аләмә тәблиғи-рисаләт, Һади!

Лејк пејғәмбәр олан һәчв еләмәз үммәтини,
Киши лазымды чәкә үммәтинин гејрәтини,
Кәрчи һәчв ејләјәнин јохду кәсән сүннәтини,
Сәнә бу һәчв нә фәрз иди, нә сүннәт, Һади!

«Әһсәнүл-Гаидә»нин саһиби, јахуд өзү бәк,
Јазмыш иди: нә рәва хәлг олур ағкөјнәк?
Сән, оба ашры, әзизим, нәјә лазым һүрмәк,
Нә үчүн ејләдин изһари-әдавәт, Һади?!

Иншааллаһ саба-биркүн јетишир маһи-әза,
Кеј кәфән, јар башыны, төк јашыны, бағла гара,
Сәни мејданда көрән кимсә десин: намхуда
Еләјибдир јенә аләмдә гијамәт Һади.

Әлини тутмады бир кимсә ки, гардаш, сәнин,
Чан сәнин, чисм сәнин, тиг сәнин, баш сәнин,
Чәм ола бахмағына сүнни, гызылбаш сәнин,
Бахыбан онлара сән ејлә фәхарәт, Һади!

Ким дејәр ағлама сән Кәрбүбәлә сәрвәринә,
Чанымыз чүмлә фәда олсун онун Әкбәринә.
Ағлады әрзү сәма тәшнә өлән Әсғәринә,
Ону инкар едәнин затына лә'нәт, Һади!

Лејк сиз бир пара бид'әтләр едибсиз ичад,
Гојмусуз адыны сиз тә'зијә, еј әһли-фәсад!
Сизә бу тә'зијәдән өзкә һәвәсләрди мурад,
Мән өлүм, сән бир өзүн ејлә мүрүввәт, Һади!

Бу дејилми гәрәзин башыны сән чапмагдан,
Јә'ни ки, чанымы чананә едәрдим гурбан,
Малыны бәс нә үчүн ејләмәјирсән еһсан,
Гуру баш чапмаға сән етмисән адәт, Һади!

Хатирин чәм елә ким, кәр бу иса рәсми-әза,
Сәнә нифрин едәчәк падшаһи-Кәрбүбәлә,
Бәдәнин зәһмәтинә шәр'дә јохдур фитва,
Јохса вар сиздә, көрәк, тазә шәриәт, Һади?

Хачпәрәстләр һамысы ачды көзүн дүшдү габағ,
Далда галдыг төкүлүб чәһл илә биз, ај сарсағ!
Бәс нә вахты бизә гисмәт олачаг көз ачмағ?
Әглә кәл, тарыја бах, бәсди бу гәфләт, Һади!

Бу һәдиси нә заман зикр гылыб пејғәмбәр —
Ки, олур рус дилијә охујан кәс кәфәр?
Аллаһ, аллаһ, бу нә бөһтандыр, еј һијләткәр,
Ихтилафати-лисандыр бизә не'мәт, Һади!

Ким ки, бир дил билә бир не'мәтә ол василдир,
Ким ки, чох билсә, о чох не'мәтә бәс шамилдир,
Лејк аләмдә һәр ол кимсә ки, нагабилдир,
Едәчәк гејр лисаны о, мазәммәт, Һади!

Биз дә мүддәт «Зәрәбә Зејд» китабын охудуг,
Риштеји-өмрүмүзү нәһв илә сәрфә тохудуг,
Бары биз танфә әззәлдә јенә бир,
Олмушуг инди дәхи ејни-нәчасәт, Һади!

Тут, Һәсән бәј, бизә тә'лим еләјир дәрси-зәләл,
Көгүрүб бојнуна ол кәфәр олуб визрү вәбал,
Нијә тә'лимә сиз әтфал гылырсыз ирсал,
Билмәјирсиз нијә бәс ејбү гәбаһәт, Һади?

Охудур чүмлә ушагларыны хану бәјиниз,
Не'мәти-рус илә пәрвәрдә олуб чәмдәјиниз,
Билмәјән рус дилини бәлкә ола тәк-тәкиниз,
Сиздәдир һамыдан артыг она рәгбәт, Һади!

Мәрһәба мүлки-Гарабағ әзадарлары,
Тары әфзун еләсин сиз тәки диндарлары,
Сејјида, бәсди, әкәр көрсә бу әш'арлары,
Чәкәчәк тутдугу кирдарә хәчаләт Һади!

Наман сэнэ «Экинчи»нин 12-чи нөмрөсіндө Һадијүл-Мүзәллинин эфзәли-шүәра һачы Сејид Әзим Ширванинин чавабында јаздыгы эш'ар дәрч олунмушду. О кәлами-мөвзуну дәхи бурада зикр едирик:

Еј бизи һәчв ғылан шаири-дөвран Әзим,
Сејидү сәрвөрү сәрдари-сүхәндан Әзим,
Дәһр күлзары ара бүлбүли-хошхан Әзим,
Әзизим, икки көзүм, чәддинә гурбан, Әзим!

Шә'нин үзмады әкәр биз дејилик әзми-рәмим,
Аби-һејван дәкисән, биз дәхи гәссаг, һәмим,
Сејидин тәб'и кәрәмәтли олур, нәфси сәлим,
Нә рәвадыр дејәсән һәрзәвү һәдјан, Әзим?

Сән әкәр али-Әлисән, һаны гејрәт, де көрүм!
Һашимисән, гүрәһисән, һаны гејрәт, де көрүм!
Аллаһ, аллаһ, нәди бир бөјлә гәсавәт, де көрүм!
Сакит ол, самит отур, сындымы пејман, Әзим?!

Чәддини мәдһ едән вәгтдә, әја аличәнәб,
Нијә гарнына дүшүб санчы, едирсән тәбү таб?
Сән дә мән кими көзүн јашыны төк, башыны чап,
Чәддини јахшы таны, мәртәбәсин ган, Әзим!

Ач бәсирәт көзүнү шаһи-шәһиданә тәрәф,
Бахкилән Кәрбүбәлә сәмтинә мејданә тәрәф,
Мәһлига чанлары көр, тиги-чәфа илә тәләф,
Көр ки, сән дә олусан ганына гәлтан, Әзим!

Шур башында әкәр олса, билирсән ки, нә вар,
Ешг күлзарына кәл, сејр елә бир, кечди баһар,
Гумријү бүлбүлү чүғдү нечә көр зарү фикар
Ешг султанына олмушлар эзахан, Әзим!

Кәр десәм һәчв сәнә, чүмлә мүсәлманә дәјәр,
Зәмм дашын кәр атам, шишеји-иманә дәјәр,
Бәдәнә һадис олан сәдмә јәгин чанә дәјәр,
Нә едим, чарә нәдир, чуш ғылыр ган, Әзим!

Һүсни-хүлги бизә мә'лумду Мирзә Һәсәнин,
Јох лүзүму о чәнәбә дәхи играр сәннин,
Мәнбә'и-фејздир аләмләрә кани-кәрәмин,
Мә'дәни-елмү әдәб, мәлчә'и-үрфан Әзим!

Ким дејир рус дили бид'әтдир аләм ара,
Чаһили әлсинәләр хичләтдир аләм ара,
Һәр дилин мә'рифәти иззәтдир аләм ара,
Мә'рифәт елмини ким ејләди кетман, Әзим!

Дәхи биһудә данышма сән, әја пакниһад,
Нәфси-әммарә илә Һади кими ејлә чәһад.
Һүзн илә ган јаш ахыт, ејләкилән чәддини јад,
Нариза олмаја та шаһи-шәһидан, Әзим!

Һадијүл-Мүзәллинин Һачы Сејид Әзимә вердији әдәбијјата чавабындан ашикарән көрүнүр ки, Ширван шаиринин Һарабагда артыг һөрмәт вә еһтирамы вар имиш вә Һарабағ шаирләри ол чәнәбы өзләринә фүнуни-ше'рдә устади-маһир вә мүршиди-камил мәнзәләсиндә тутарлармыш. Һадинин чавабы онун өзүнүн дәхи саһиби-тәб'и-сәлим олмасыны көстәрир.

«Экинчи»нин 1294-чү сәнәсиндә чап олуан 9-чу нөмрөсіндән белә мә'лум олур ки, Һади сабигдә Һәсән бәјин зәмминдә јаздыгы һәчвманәнд ше'рләриндән бир нөв пешман олуб, мүһәррир әфәндидән үзрхаһлыг еләјир вә «ағкөјнәк мәсәләси»ндән тәгсири Әһсәнүл-Гәваидин үстә һәвалә едиб дејир:

Бија ке, ноубәте-солһәсто аштијо инајәт,
Бешәрте-ан ке, нәгујим әз анче рәфт һекајәт.²¹⁸

Бу барышыгдан сонра Һадинин нәзм вә нәср илә јазылмыш бә'зи асари-гәләмијјәси «Экинчи»нин сәһифәләриндә көрүнүр.

Гарабағын хош[тәб'] вә әһли-зөвг шүәраларындан бириси дә Эбдүл ибн Һүсејнәли ибн Мәшһәди Мураддыр. Амма мәрһум Эбдүл анасынын ады илә мәшһур иди. Белә ки, чәми Гарабағ әһли она Фатыоғлу Эбдүл дејәрди.

Тәвәллүдү вә һәмчинин тә'лимү тәрбијәси Шуша галасында олубдур. Ијирми ил бундан әгдәм көчүб Петровскијә орада алыш-вериш илә [мәшғул] олурду. Бир нечә сәнә бундан ирәли вәфат едибдир.²¹⁹ Синни әлли бешдән алтмыша кими чатмышды.

Эбдүл артыг һазырчаваб, хошсөһбәт вә бамәзә бир вүчуд иди. Она бинаән үрәфа вә үдәбалар индиндә онун хатири әзиз вә мөһтәрәм иди.

Эбдүлүн әввәлчә тәхәллүсү «Рәһзән» иди, сонралардан «Рәһзән»и «Шаһин» тәхәллүсү илә тәбдил етди. Мәрһумун артыг мөвзун тәб'и варды вә хејли көзәл гәзәлләр иншад едибдир. Онлардан бир нечәси бурада зикр олунур.

Гәзәли-түркији-Рәһзән:

Салыб мәни гәми-ешгин бир елә һалә, балам,
Көз илә көрмәјәсән, кәлмәзәм хәјалә, балам!

Шикајәти-шәби-һичраны бирбәбир едәрәм,
Јетишсә бир дә әлим дамәни-вүсалә, балам!

Гашын шәбаһәти тиғи-Әлијји-Имрандыр,
Үзүн Мәһәммәдә бәнзәр, гашын һилалә, балам!

Сијаһпуш олуб кизләнибди зүлфүндә,
Јәгин кәминдә јатыб аризиндә халә, балам!

Тамами-хәлг едәр Кә'беји-худајә сүчуд,
Әкибди гиблеји-гашын мәни шималә, балам!

Јенә хуммар көзүн ох чәкиб кәман тутмуш,
Јәгин верибдир она ләбләрин пијалә, балам!

Олур күнаһ едән мәрд давәрә Рәһзән,
Сәнә мәһалдыр үсјан кәлә хәјалә, балам!

* * *

Ја рәб, нә олду бүлбүлә күлзарә кәлмәди,
Шахи-күл үстә кәлмәјә көфтарә, кәлмәди?!

Ја мүмкүн олмады кечә сејли-сиришкими,
Ја ким, дүшүб јүзүндә көзү гарә, кәлмәди.

Мүжкан охун о гашы каман вурду синәмә,
Сәјјадә бах ки, сејдә вуруб јарә, кәлмәди.

Чан риштәси әлимдә бәһа тари-зүлфүнә,
Көзләр көзүм о Јусифи, базарә кәлмәди.

Һәр гәдр дәјди сәнки-мәламәт бу чисмимә,
Бир дәм һәдјәси-ешгини инкарә кәлмәди.

Гәддим кәман олуб гашы тәк интизардән,
Бәхтим кими о түррәләри гарә кәлмәди.

Шаһин, сәбу су үстә сынәр, шанә зүлфдә,
Јохса чәкилди зүлфдә дил дарә, кәлмәди?!

* * *

Бүлбүли-дил мејл едиб күлзар ичиндә бир күлә,
Тутији-чан аризумәнд олду бир ширин дилә.

Гөнчеји-лә'ли-ләби-чананә мејл ејләр көнүл,
Ганә дөнмүш тазәдән тәнк олмағ истәр һөвсәлә

Маһи-кәрдуни мугабил тутмазам рухсарына,
Кәрчи үрф ичрә олур тәшбиһ нағис камилә.

Бағбан кәр һәшрә дәк шүмшадү әр-әр бәсләсә,
Нәхли-гәдди тәк сәнүбәр дахи кәлмәз һасилә.

Мүрғи-дил бир күлбүн үстә ашијан етмәк севәр,
Јалварыр каһ бағбана, каһи күлә, каһ бүлбүлә.

Шаһи-ејди-вәсл үчүн јандырмаға чисмим нәдир,
Мин белә хашакым олса, јандырыб веррәм јелә.

Чәбрәили-дил кәтирмиш кујинә бу Шаһинни,
Та верә гурбан Минаји-ешгдә Исмаилә.

Гарабағын елмү камалы илэ мәрүфү мөшһур олан шаирләриндән бириси дә мәрһум Һачы Мирһәмзэ эфанди ибн Мирпашадыр ки, мәрһумун төвәллүдү кечән он үчүнчү эсрин отузунчу илләриндә вә вәфаты һаман эсрин ахырларында Османлы торпағында иттифаг дүшүбдүр.²²⁰

Шејх Мирһәмзэ эфандинин вәтәни-әслиси Гарабағ маһалында Зәнкәзур ујездиндә Чәжимли адланан гәрјәдәндир ки, бурада Чәжимли сејидләринә мүтәәллиг мө'тәбәр вә мөһтәрәм бир очаг вар ки, гудурмуш һејван тутан мәризләрә вә саир нахошлугда ондан чарә олунур вә бу Чәжимли сејидләри дәхи чох нәчиб вә чүмләннин индиндә мөһтәрәм сајылан кәсләрдир.

Һачы Мирһәмзэ эфандинин сејидлијинә вә Чәжимлидән олмағына онун шә'ниндә дејилмиш бу ше'р дәхи шәһадәт верир:

Зе голзаре-нобоввәт рост сәбзе,
Чәжимлу Ибн Паша Мирһәмзе.²²¹

Шаир өзү алиһәсәб сејидләрдән олмағына шәһадәт вериб бир ше'риндә дејир:

Али-әланәсәбәм, риндијү шејдахәсәбәм,
Бәндеји-али-әба, Мирһәмзэ адымдыр.

Һачы Мирһәмзэ эфандини көрән шәхсләрдән чәнаби-фәзанл-мәаб Һачы Мирзә Әбдүлкәрим ахунд ки, әл'ан Шуша ујездиндә Ағчабәди вә Хәләфәддин гәрјәләриндә моллалыг едир, белә рәвајәт едир ки, мәрһум шејх уча бојлу, хошсима вә хошәтвар, мүлајим бир шәхс имиш. Нә гәдәр ки, тәбии вә адәти һалында шикәстәхатир, һәлим вә үфтадә нәзәрә кәлирмишсә дә, бир о гәдәр дә ибадәт вахтында вә сәлата дурдуғу әснада тәбии һаләтдән дәјиширилиб башга бир һаләтә дүшәрмиш. Бу һаләтдә олдуғда онун симасындан нуранијјәт ләм'ә едәрмиш вә мүгәддәс бир һеј'әтдә нәзәрә кәләрмиш. Белә ки, кәнардан онун бу һаләти-әчибәсинә мүтәвәччәһ оланлары һејрәт вә әндишәјә салармыш.

Мөшһур гөвлә көрә, Мирһәмзэ эфандинин тәригәт устады күрдәмирли Исмајыл эфанди олубдур ки, о дәхи Истамбулда өз шакирдләринә үсули-тәригәти тә'лим едибдир.

Һачы Мирзә Әбдүлкәрим ахундун рәвајәтинә көрә, Мирһәмзэ эфанди тәригәт көтүрәнә кими ше'р јазмаға мејлү рәғбәт кәстәрмәзмиш. Тәб'и-ше'ријјәси тәригәт көтүрәндән сонра ачылыбдыр вә шаир өз јаздығы ше'рләринин тамамыны севкилиси Никар адлы бир гыз мәдһиндә јазыбдыр вә Шејх Никари Гарабағ маһалында Гарапирим кәндиндә сакин олурмуш ки, һаман јердә вәфат едиб, дәфн олунубдур. Инди онун мәзары әһли-тәсәнни арасында очаг вә зијарәткәһ һесаб олунур. Һәр јердән онун зијарәтинә кәлирләр.

Шејх Мирһәмзэ эфанди Османлы мәмләкәтинә азим олмагдан габаг бир нечә вахт Газах маһалында Ханлыглар гәрјәсиндә мәксү игамәт едиб, орада өзүнә хејли мүридләр чәм едибдир вә Ханлыглар ағаларынын ичиндә өзүнә чох дост вә ашина вә һәмрә'ј әһибба тапыбдыр. Онлардан мөшһуру Аллаһјар аға Дилбаззадә олубдур ки, мөшһур Һачы Рәһим аға «Вәһиди»²²² тәхәллүсүн атасыдыр. Мирһәмзэ эфандинин Вәһидијә вә шаирә Никар ханым Рәнчурәјә артыг тә'сири кечибдир.

Һичрәтин 1276-чы²²³ сәнәсиндә Һачы Рәһим аға Һәччи-шәрифә азим олдуғда Истамбулда Мирһәмзэ эфанди илә көрүшүб, өз мүршидинин фүјузати-мә'нәвијјәсиндән бәһрәдар олубдур. Һачы Рәһим аға Вәһидинин тәрчүмеји-һалы јазыланда бу барәдә данышылачағдыр.

Мирһәмзэ эфандинин асари-мәнзүмәләри ки, ибарәт олсун гәзәлијјат, мүгәттәат, гәсаид, рүбаијјат, мүхәммәсәт, эш'ари-мүстәзад вә саирләрдән, бир јерә һүруфи-һечә гајдасы илә чәм олуб «Дивани-Никари» илә мөшһурдур. Бу диван дәфәләрлә чап олунубдур вә ешитдијимизә көрә, һал-һазырда јенә «Гејрәт» мәтбәәсиндә Тифлиسدә тәзәдән чап олунмағдадыр.²²⁴

Һачы Мирһәмзэ эфандинин јаздығы эш'ари-мүтәнәввәнин чүмләси ешги-һәгигијә, мәһәббәти-илаһијә, һүсни-тәбиијә, мәдһи-мөвлаја, мә'рифәти-худаја, ешг јолунда сәдагәт вә дәјанәтә вә саир өвсафи-һәмидәләрин мәдһинә шамил кәламлардыр. Шејх Никаринин көзәл вә хоша кәлән кәламлары аз дејилсә дә, амма ше'рләриндә чәндан сәласәт вә мөвзунијјәт јохдур вә әксәриндә бир мә'на һаман бир әлфаз вә ибарәләр илә те'дад вә тәкрар олунур вә охујанлары тәзчә јоруб хиффәт вә кәсаләт кәтирир. Ше'рләринин тамамы ачыг түрк дилиндә, бир азачыг османлы шивәсиндә инша олунубдур.

Шаир һүруфи-һечадан һәр бирисинә кечдикдән габаг сағији-дилнәваза рүчу едиб, ондан һиммәт вә кәрәм диләјир. Никаринин ше'р вә гәзәлләри онун мүридләри арасында мүтәдавил олуб, әзбәрдән өз мәчлисләриндә чәзм олунана гәдәр

охунур. Мүридләр охудуглары эш'ардан нүмунә үчүн бириси бурада тәргим олунур:

Әлһәмдүлиллаһ, фикримдир²²⁵ аллаһ,
Фикримдә аллаһ, әлһәмдүлиллаһ.
Көнлүмдә, валлаһ, дилдари-дилхаһ,
Дилдари-дилхаһ көнлүмдә валлаһ.
Зикримдир аллаһ һәр бир мөһәлдә,
Һәр бир мөһәлдә зикримдир аллаһ.
Төвбәтү лиллаһ үчбү ријадән,
Үчбү ријадән төвбәтү лиллаһ.
Әстәғфируллаһ бираһлыгдан,
Бираһлыгдан әстәғфируллаһ.
Кечмәзәм, биллаһ, бәзми-сима'дән,
Бәзми-сима'дән кечмәзәм, биллаһ.
Вирдимдир аллаһ, Сејјид Никари,
Сејјид Никари, вирдимдир аллаһ.²²⁶

Мирһәмзә әфәндиини эш'арындан бә'зиләрини нүмунә үчүн бурада зикр едирик. Ешгин мөдһиндә јазыбдыр:

Еј ешги-ләзизи-һүсн задә,
Сәндән гаму нәсрү нәзм һәсна.

Еј ешги чаһана гүлгүләндәз,
Сәндән гаму һујү һаји-шејда.

Еј ешги фәрәһдәһү тәрәбсәз,
Сәндән гаму нәғмеји-дилара.

Еј ешги шәраби-һәгпәрәстан,
Сәндән чәкилир сәдаји-Мина.

Еј ешги килидү гифли-әсрар,
Сәндән ачылыр гаму мүәмма.

Еј ешги дәлилу пири-салик,
Сәндән умулур вүсали-мөвла.

Еј ешги-худа, худа севәрсән,
Вер дәстимә дәсти-чами-сәһба.

Еј ешг, Никари дағдарын
Чых, башына чәх әјағи-сөвда²²⁷.

Јенә ешги-һәгиги нәдән ибарәт олмағы барәсиндә јазмыш-дыр:

Ахлакил ешг нәдир, динлә, нә мә'надыр бу!
Бадеји-лутфи-худа, бәхшиши-мөвладыр бу!

Ичәлим шамү сәһәр ичрә вә лакин бичам,
Чамә һачәтми олур, бадеји-мә'надыр бу!

Һәрфсиз ашиги-шејдаләрә тә'лим ејләр,
Дәрси-әсрары нә хош, дәрси-диларадыр бу!

Мәхфидир, ешг хәфијјаты һүвејда ејләр,
Сөјләрәм бөјлә, вәли көр нә мүәммадыр бу!

Сөјләјин аләми-әш'ардә ширин-ширин,
Мадеһи-ешги-худа, тәб'и-шәкәрхадыр бу!

Гасид, еј Мирникари, көрүнүр хәндәзәнән,
Вар бир хејр хәбәр аләмә бүшрадыр бу!²²⁸

Ешгдән шаир сөвдаја тәвәччөһ едиб, онун вәсфиндә јазыр:

Әчәб нәгшү әчәб нәггаш, әчәб пәркардыр сөвда,
Әчәб мәшгү әчәб мәшшағ, әчәб хошкардыр сөвда.

Әчәб бијарү бијавәр, әчәб битирү бихәнчәр,
Баһадыр,²²⁹ шири-чәнкавәр, әчәб сәрдардыр сөвда.

Әчәб һаләт ки, биаләт, әчәб һикмәт ки, бизәһмәт,
Мәшәггәтсиз дили-виранәни әммардыр сөвда.

Ачылмаз бир мүәммадыр, билимәз елми-кимјадыр,
Мүчәррәд гејбдир, дүшвартәр әсрардыр сөвда.

Дәлили-раһи-лејла, мәһрәми-әсрардыр, әмма,
Әбүдүшшағдыр²³⁰ фәрзәнди-һүсни-јардыр сөвда.

Мијани-ашигү мә'шугә даир бир пејәмбәрдыр,
Нәбијјүл-ашигандыр Чәбрәил, дилдардыр сөвда.

Әдиби-кудәкани-мәктәби-елму маарифдир —
Ки, рәббүл-арифандыр, пәрвәришкирдардыр сөвда.

Сирати-мүстәгим, раһи-гәвим, ме'рачи-битадыр,
Һидајәтдир, тәриги-Әһмәди-Мухтардыр сөвда.

Никари, дамәнин тут, хаки-пајин өп ки, мәрданә
Јәди-Хејбәркүшадыр, фәтеһи-дидардыр сөвда.²³¹

Мә'лум ола ки, Османлы әдибләриндән Әһмәд Рүф'әт әфәнди «Тәсвирүл-әхлаг» адлы әсәриндә «сөвда» сөзүнүн мә'насыны шәрһ етдикдә ону тәбиәтин пәришан вә дағының һалындан мütәвәллид вә чәннәтә гәриб бир дәруни мәрәзә иснад верир.²³²

Әкәр әгли-сәлим тәрәфиндән сөвданын мүдахилатү тәәрүзатына мүдафиә олунмаса, сөвда инсанын кишвәри-дәрунини истила едиб, саламат гәлби тәһдид вә саһибини тәһлүкәјә салар. Асајиши-руһа һүчум едән бу сөвда, Әһмәд Рүф'әт әфәндиини бәјанына көрә, үч гисимдир: бири ифрати-ешгү

мәһәббәтдән төвәллүд едир, дикәри зәрурәт вә мөчбуријјәтдән доғур вә үчүнчүсү ештијачдан зүһура кәлир. Ики ахырынчысы бири-биринә гәрибдир.

Һачы Мирһәмзә әфәнди бурада төвсиф гылдығы севда ифрати-ешгү мәһәббәтдән нәш'әт едән севдаја ишарә исә дә, вәли мәрһум бу севданы башга тәрздә изаһ бујурмушдур. Белә ки, севда һәгигәтдә инсанын батини аләминә дәхлү тәсәррүф етдикдә гәлби-сәлимә хәләл јетирмәји, кәнлү буландырмағы вә асајиши-дәруну позунту бир һала салмағы вазеһ икән Шејх Никари она башга сифәтләр мәнсуб гылыр.

Севда чин кими дағдычы, хараб вә виран едичи бир гүв-вә икән Шејх Никари ону «сирати-мүстәгим», «ме'рачи-бита», «һидајәт», «тәриги-Әһмәди-Мухтар» ибарәләри илә төвсиф гылыр вә дили-виранәни мәшәггәтсиз әммар гылыр. Вә вазеһ-дир ки, бу севдадан Шејх Никаринин мәрәмы јенә мәһәббәти-илаһинин дәрәчасини көстәрмәкдир.

Севданын төвсифиндән сонра Мирникари һүснә үз чөндәриб, онун мәдһиндә бир-ики гәзәл дејибдир. Шаир көзәллији тә'риф едиб, ики аләмдә онун мислү манәндини булмајыр:

Еј һүсн, сәнә һәмта јохдур икки аләмдә,
Аләм сәнәдир һејран, зира сәнә јохдур та.

Еј һүсни-фәрәһәфза, сәндән нә доғар атәш,
Әмма ки, мезагәфза ешг, ләгәби севда.

Еј һүсни-ширинтәр²³³ ан һәр ким сәнә вермиш чан,
Сәр та бәгәдәм чандыр, биләфздир ол мә'на.

Еј һүсни-тәрәбәндаз, ешгинлә тәрәннүмсаз
Бу Мирникаридир, зира сәнәдир шејда²³⁴.

Чандан әзиз вә истәкли пејгәмбәримиз Мәһәммәдәл-Мустафаја хитабән јазыбдыр:

Еј һәбиби-қибрија, еј шаһи-чүмлә әнбија,
Кимди сәндән өзкә бир сәрдар, бир саһиблива?

Еј һидајәт шәмси, еј нураниләр сәрһәлгәси,
Кимди сәндән өзкә хуршид, кимди маһи-рәһнүма?

Кимди сәндән өзкә шәһбазәм дејән аләмдә, ким
Сәндән өзкә бир тәзәрви-назәнин, еј дилрүба?

Кимди сәндән гејри камил, кимди бир саһибчамал,
Кимди сәндән өзкә фатәһ, кимди бир мүшкүлкүша?

Сәндән өзкә бәлдеји-ичади бир фатәһми вар?
Сәндән өзкә бир сәбәб аләмдә јохдур интиһа!

Сәндән, еј мөһ, маәда хубәм дејиб лаф етмәсин,
Сәндә хәтм олмуш көзәллик, сәндә хәтм олмуш бәһа.

Еј шәфи'үл-мүзнибин, еј рәһмәтән лилаләмин,
Шәфгәтин сүбһү мәса истәр Никари бинәва²³⁵

Бундан әлавә јенә чох јерләрдә фәхри-каинатын шә'ниндә көзәл гәзәлләр иншад етмишдир. Ешг јолунда мәтанәт вә дәјанәт көстәриб, һәр гисим чәфавү бәлалары ејни-сәфа вә раһәти-чан һесаб едиб, Мирһәмзә әфәнди өзүнү әһмәдијүл-мәшрәбләр силкинә дахил гылыр вә Фүзули Бағдади кими зөвгү сәфаны²³⁶ чөврү чәфада көрүб дејир:

Тирләр гөвси-гәзадан ким, јағар јағмур тәк,
Һәр бири мөһрү вәфа, шәһдү шәфаләрдир мәнә.

Дәмбәдәм зөвгү сәфа, чөврү чәфаләрдән кәлир,
Назү истиғнаји-дилбәр дилрүбаләрдир мәнә.

Талиби-дидарәм әмма һәмдәмимдир иштијағ,
Аһү фәрјадым дәмәдәм рәһнүмаләрдир мәнә.

Симү зәрдән фаригәм ким, кушеји-виранәдә
Көфтүкуји-дилрүбаләр кимјаләрдир мәнә.

Дәмбәдәм дурмаз, дөнәр кәнлүм әсири-зүлфдүр,
Үнсүрүмдән галиба галиб һәваләрдир мәнә.

Әскик олмаз бадәләр пејманәмиздән ким, мүдам
Бадәкешләрдән кәлән хејр-дуаләрдир мәнә.

Етмәзәм, Мирникари, иштика, икраһ ким,
Ол чәфаләр ким, кәлир һәгдән, сәфаләрдир мәнә.²³⁷

Вә јенә бу бабда дејибдир:

Мөһнәтин артыгды сәфадән мәнә,
Көр ки, нә һасилди чәфадән мәнә.

Әрсеји-ешгиндә сәрәфразлығ
Хаки-пеји-али-әбадән мәнә.

Лазым исә чанымы ирсал едим,
Бир хәбәр ет бади-сәбадән мәнә.

Мирникари, бу фәдакарлығ,
Гәмзеји-әлтафи-худадән мәнә.²³⁸

Вә јенә ешг севдасына дүшдүкдә сәбрү сәбат көстәрмәји вә һәр гисим чәфавү бәлалара мүтәһәммил олмағы шаир төвсијә едиб дејир:

Сәбр гыл, еј дили-шуридә, нәдир мунча гылу,
Бир күн олур ачылыр үзүмүзә бағлы гапу.

Нәдүрүр мунча әләмләр, јемә гәм, ахири-кар
Иришир бир јерә, сәбр ејлә ки, галмаз гәјгу.

Ачылар хуршиди-игбал, доғар маһи-мурад,
Нај тәк гылма нәва, чәнк тәк ачма кису.

Јанасан атәшә пәрванә кими, аһ етмә,
Олма бүлбүл кими ашүфтәвү гылма һају һу.

Дәрдсәр истәмәсэн кушеји-виранә кәрәк
Мәнзилин ким, нәди баш ағрысы билмәз бајгу.

Талиби-чилвеји-дидар кәрәкдир һејран,
Әрни-әрни дејәрәк сөјлә: ја һу, ја һу.²³⁹

Мирһәмзә әфәндиһин көзәл гәзәлләриндән бириси дә ати-
дә тәһрир олуһандыр:

Нәзәр гыл, еј гәзалым, ашигин көр ким, нә мәфтундур,
Тутубдур күһү сәһраны, кәзәр аварә, Мәчһундур.

Дәмадәм аһ едәр чаным, төкәр ган чәшми-кирјаным,
Ләби-лә'лин тәмәннисилә чүнки бағры пүрхундур.

Соруб һали-пәришаным, һикарым, бир дәм еһсан ет
Шәраби-шәһди-лә'линдән шәфа ким, дәрдим әфһундур.

Кирифтәрү әсирәм, мүбтәләвү зарү мәфтунәм²⁴⁰ —
Ки, зүлфүн дамдыр, гәмзән бәләдыр, чәшмин әфһундур.

Үзүлдүм гејриләрдән, һәмдүяилләһ рәғбәтим кәсдим,
Хәјаләндәрхәјалын та дәруни-дилдә мәнһундур.

Шәраби-фејзи-лә'линдән сызылмыш ше'ри-шириним,
Һәваји-сәрви-мөвзунуһла тәб'им бөјлә мөвзундур.

Нә аһлар чәкмәјән гәм, олмајән севда кирифтәры
Һикарини ки, ол кәнзи-хәфидир, дүрри-мәкһундур.²⁴¹

* * *

Дили-үшшағ тәк ојнар телиһ, санма сәбадәндир,
Нәваји-наји-дилдән һасил олмуш бир һәвадәндир.

Көнүл гојмушлар адын бир бәланын, мәнә вермишләр,
Бәлалар чәкдијим һәр дәм мәним ол мүбтәләдәндир.

Мәзағым дәмбәдәм артар, хәдәнкин чанә дәјдикчә,
Мәкәр ким, тири-дилдузин гаһу зөвгү сәфадәндир.

Дәмадәм һиддәти-ејним пејәпеј рәһкүзарындан
Көзүмдә, еј һәбиһим, һасил олмуш туғијадәндир.

Сәһәр-шам ојнасын, кәзсин, сәри-кујиндә бир јер вер
Сәфаләр ејләсин кәлбинлә көндүм ашинадәндир.

Јазыб хуни-чикәрлә сәркүзәштин хаки-дәркәһә,
Көзүм, көр ким, бу ол мабејнимиздә мәчәрадәндир.

Верәр ләззәт дәмадәм артырар зөвгүм зијад ејләр
Ол әш'ари-ширинтәр ким, Никари бинәвадәндир.

Шәһиди-навәки-дилдуз олурсам нола зира ким,
Мәнә бу ирс ол шаһи-шәһиди-Кәрбәләдәндир.²⁴²

Мүршиди шә'һиндә јазмышдыр:

Шәм'и-рухсарыһла ојнар дәмбәдәм пәрванәләр,
Шөвги-лә'линлә дөнәр шамү сәһәр пејманәләр.

Кәһ дәру диварә үз сүртәр, кәһи ејләр сүчуд,
Башга һалә кирмиш инди башгадыр мәстанәләр.²⁴³

Гыл тәмашаји-кәмалын, сејр гылкил сүбһү шам,
Көр нә һал илә севәр, истәр сәһи диванәләр.

Сәрхош олмуш бадеји-лә'линлә, чалмыш дашларә
Тишәләр ешгин јолунда чан верән мәрданәләр.

Вар биһәд јәрәләр бағрымда, фәрјад ејләрәм,
Санчылыб һәр бир телиһдән дәмбәдәм сәд шанәләр.

Өјлә хошһаләм ки, һалымдан булүб кејфијјәтин,
Бадәдән кечмиш гаһу ким, бош галыб мејханәләр.

Хаһишин мигдары, еј әрбаби-дил, чәм ејлә ким,
Мә'дәһи-әсрардыр тәб'им сачар дүрданәләр.²⁴⁴

Сәнсән, еј Сејјид Никари, шөһреји-шәһри-чүнун,
Руји-аләмдә ки, сәндән башга јох әфһанәләр.²⁴⁵

Бу гәзәлләр мисалы Сејид Никаринин даһа чоһ мөвзун вә
дилпәсәнд кәламлары вардыр ки, тамамисини јазмагла гур-
тармаз. Бир јердә дилбәри-зибасы олан Никары мәдһ гылды-
да дејир:

Хәјали-халү зүлфүн, еј гәзали-әнбәрәфһаным,
Дәмадәм тавусум, кәбким, тәзәрвим, зәрһикарымдыр.

Сөзүндүр нәш'еји-чаным, сәри-кујин күлүстаным,
Гәдин сәрвим, ләбин гөнчәм, үзарын лаләзарымдыр.

Әкәр ким, симү зәрсиз ашиги-бичарәјәм, әмма,
Биһәмдилләһ ки, чан тәк, еј әзизим, нәгд варымдыр.

Доланым халын этрафын пејапеј чэрхаса, та
Өлүнчө дөнмөзөм, зира ки, ол мэркөз мадарымдыр.

Никари, бағи-сөвда ичрә ол кисуји-зэрәфшан
Өбирим, галијәм, мүшкүм, гезалым, күлнисарымдыр.²⁴⁶

Нәфси-шума алданыб, дүнјакир вә һөвапәрәст олмагдан
халгы мән' едиб дејир:

Нәфси-нафәрман илә уғрашма, јар әлдән кедәр,
Кәлби-тәһпәрвәр һөвасилә шикар әлдән кедәр.

Мејли-дүнјаји-дәнидәндир мезәлләт һасили,
Етмәкил Гафи-гәнаәтдән вугар, әлдән кедәр.

Тифл икән гылкил зијарәт Кә'беји-үшшагы ким,
Ихтијар олдугда, әлбәт, ихтијар әлдән кедәр.

Төвбәдән кечмәк хәтадыр кәрчи, әмма нејләјим,
Кәрдиши-пејманәдән гөвлү гәрар әлдән кедәр.

Сејјидүл-еһкамдыр сүлһ кәрәкдир ингијад,
Бир гарыш торпагдан өтрү бир дијар әлдән кедәр.²⁴⁷

Ашағыда зикр олунан гезәлдә Мирникари Шејх Сә'дини
вә Хачә һафизии јад едиб, онлардан мөдәд тәләб едир:

Еј сағи, чәм олмуш дәри-мејханәнә гәмлу,
Лүтф ејлә дә һәр дәм јеридир касеји-мәмлу.²⁴⁸

Мүштағи-чәмалынды мөкәр, еј бүти-зиба,
Һәр дәм көрүнүр ејнимә, чаным, көзү нәмлу.

Әғјарә нәзәр ејләмәз ашубеји-чәшмин,
Ашүфтәләрин синәси дағлу, көзү бағлу.

Јад ејләмәдин ашиги-зарын, нәди баис,
Бир сормадын әһвалыны, еј дилбәри дилчу?

Фәрјадым илә ағрыды башың, демәдин бир
Аһын нә үчүн, сөјлә көрүм, еј дили-дағлу?!

Јохдур һөвәсим, бадеји-тәб'им түкәнибдир,
Имдад елә, еј пири-хәрабати-кәрәмху!

Бир дәм мөдәд²⁴⁹, еј Сә'дији-султани-бәләғәт,
Бир дәм нәзәр, еј һафизии-хоштәб'ү шөкәрку.

Әш'ар илә дәстимдә олур мүлки-фираван,
Бөјлә мәнә ачмыш ки, әләм талеји-нику.

Фәрһад савуб нөвбәтин, еј Мирникари,
Инди мәнәм ашүфтеји-Ширин Гарабағлу.²⁵⁰

Мирһәмзә әфәнди, демәк олур ки, Сејид Әбулгасым Нәба-
ти илә мүасир имиш. Нәбати шајәд синидә бир аз Мирникари-
дән бөјүк олајмыш. Һәр һалда Нәбатинин Мирһәмзә әфәнди-
јә артыг тә'сири кечибдир вә әш'арү кәламынын чоһусунда
устадынын сәбкү гәјдасы мүшаһидә олунур. Нүмунә үчүн
онлардан Нәбатинин чарпарасына ки, бу сајаг башланыбдыр:

Кет доланкилән, хамсән һәнуз,
Пүхтә олмаға чоһ сәфәр кәрәк и. а. —

— јаздығы нәзирәманәнд кәламын бир нечә бәндләрини бура-
да тәһрир гылдыг.

Чарпареји-Мирникари:

Дәрдү мөһнәтин, еј сәнәм, сәнәм,
Ешг илә чәкән, бир мәнәм, мәнәм.
Ару варыны раһи-меһрдә
Тарүмар едән бир мәнәм, мәнәм.

Чәкмишәм чәфа, ејлә бир вәфа,
Сән дә әл'әта, чан сәнә фәда,
Раһи-меһрдә зарү бинәва,
Тарикүл-вәтән бир мәнәм, мәнәм.

Јари-назәнин, һүсни-бигәрин,
Шаһраһдә интизаркеш,
Гәм чәкиб һәммин ејләјән бина
Ханеји-һәзин бир мәнәм, мәнәм.

Ејләкил хитаб, вермәкил әзаб,
Үздән ал ниғаб, ејләкил сөваб,
Төһми-меһрини рәшки-афитаб
Синәјә әкән бир мәнәм, мәнәм.

Чисми пүрһәва, көнлү пүрһәва,
Бадијәнишин, фәрди-бинәва,
Кәнди-кәндиңә кәфткү едиб,
Ағлајан, күлән бир мәнәм, мәнәм.

Дәстү пафишан чәнкү тарсыз,
Аһү наләзән күл'үзарсыз,
Мәсти-сәрмәди нәнкү арсыз,
Ривдији-көһән бир мәнәм, мәнәм.

Ејләдим, дила, өјлә бир сәда,
Гопду Бисүтун, олду ким, һәба,
Деди рәһнүма «афәрин» мана,
Бөјлә күһкән бир мәнәм, мәнәм.

Әршә вәлвәлә, фәршә зәлзәлә
Салды сејһеји-наји-шөһрәтим,
Баби-ешгдә инди сүбһү шам
Күсү тәбләзән бир мәнәм, мәнәм.

Ејлэдим нида, вермэди сэда,
Кимсэ кэлмэди, гачды эһримэн,
Кар-зарда ширү дивкир,
Мәрди-филфикән бир мәнэм, мәнэм.

Еј ситэмзэдэ, нэфсэ мүбтэла,
Кэл эманыма ејли илтича,
Дари-эмндир зири-дамәним,
Дафе'үл-фитән бир мәнэм, мәнэм.

Лэфзи чанфэза, тэб'и хошэда,
Нэзми дилрүба, һәрфи дүрнүма,
Сөзү кимја, симү зәр, көһәр,
Дәмбэдәм төкән бир мәнэм, мәнэм.

Гөвли бибэдэл, ләһчәси көзэл,
Риндији-эзэл, назәнин гәзэл,
Сөјләмәз һәзэл, хубкөфткү,
Сөһбәти һәсэн бир мәнэм, мәнэм.

Ләм'еји-һүзур ејләди зүһур,
Еј Никари, јар алды үгдәни,
Инди хошзәбан Тури-мөһрдә
Кәлими-сүхән бир мәнэм, мәнэм.²⁵¹

Бундан элавә Мирһәмзә әфәндиһин бир нечә Нәбатинин кәламына бәһзәр әш'ари-мүстәзады вардыр вә лакин бу әсәрләрин бә'зи јерләриндә ше'р ја сәгил вә ја хәфиф олдуғуна көрә, нүмунә јазылмады.

Һачы Мирһәмзә әфәндиһин суфимәсләк олуб дүнја гејдиндән вә һүбби-чаһ, талиби-малү мәнәлдан азадә вә һүрр олмағына дәләләт едән бу көзәл ше'рләр илә онун тәрчүмеји-һаһыны вә нүмунеји-әш'арыны хәтм едирик:

Еј хачә ки, биз бәндеји-мәрдани-худајиз,
Мә'надә шәһиз кәрчи ки, заһирдә кәдајиз.

Бигеји-чәһаниз, бизә һөкм ејләмәз алам,
Әһрарләриз, бәндеји-султани-Бәһајиз.

Сәркәштеји-куһиз, кәһи авареји-сәһра,
Һәрчајиләриз, чүнки тәләбкәри-лигајиз.

Өвсафи-дәруни-дили изһарә нә һачәт,
Мә'лумдур әһвалымыз, әшаби-сәфајиз.

Сәрмәсти-мүдаһиз, вәли әсрарә хәбириз,
Та зүлфи-кирәһкир илә биз үгдәкүшајиз.

Дүшдү јерә һәр ким ки, бизә гылды әдавәт —
Ким, дәрдекешиз, тири-гәзајиз, фүгәрајиз.

Рухсареји-мәһвәшләрә дил вермишиз, амма
Зәһн етмә ки, мүстәгрәги-дәрјаји-хәтајиз.²⁵²

Бу көзәл ше'рләр Мирһәмзә әфәндиһин алитәб' вә һүрриј-јәтпәрәст олмағына шәһадәт едичи хошмәзмун бир әсәрди.

Гарабағ маһалы, шәһри-Шишә Гафгаз гит'әсинин Ширазы мәнзәләсиндә олдуғу чәһәтә, онун торпағы вә аб-һавасы һәр гисим әһли-кәмал вә саһиби-елмү һүнәр вә хүсусән хоштәб' вә ширинзәбан әдибләр вә шаирләр јетириб ки, чүмләсини зикр етмәклә гуртармаз.

Бәлкә һәр әһли-савад бөјүк әдибләрә пејрәвилик едиб, шүәралыг иддиасына дүшүбдүр вә дәрәчеји-тәб'ләринә көрә ше'рү гәзәл јазыбдыр. Фүнуни-ше'рә о гәдәр мејлү рәғбәтләри олуб ки, чох вахт ирсал-мәрсулларыны да нәзм илә јазыблар вә Гарабағын үнас әһли дәхи ше'р демәклә өз гүввәләрини сынајыб имтаһан едибләр вә бу јолда чох шаирләр зүһур едибдир. Онлардан мөшһур оланлары Ашыг Пәри Маралјани иди. Сабигдә онун барәсиндә мүмкүн олан гәдәри мә'лумат верилди. Ашыг Пәридән сонра чәнаб Хуршидбану бәјим «Натәван» тәхәллүс вә Фатимә ханым «Кәминә» тәхәллүс олублар.

Чәнаби-мејмәнәтмәаб мәләкеји-мүәззәмеји-әлијеји-мүкәр-рәмә Хуршидбану бәјим гүфранпәнаһ Мөһдигулу ханын гызы вә Ибраһимхәлил хан Чаванширин нәвәсидир. Тәвәллүд едибдир тарихи-һичринин 1253-[чү] сәнәсиндә вә чәмадијүл-әввәл ајынын 15-чи күнүндә.²⁵³ 1315-[чи]²⁵⁴ тарихдә Шуша галасында даји-рәббанијә ләббејк дејиб, бу дари-фәнадан аләми-бәгаја рәһләт бујурублар.

Мәрһумеји-мәғфурә валиди-әмчәдинин вәфатындан сонра атасынын јериндә әјләшиб, бир мүддәт артыг тәнтәнә илә атасы кими чәми Гарабаға ханлыг еләди. Әввәлчә Дағыстан нүчәбаларындан кнјаз Хасај чәнабларына эрә кедиб вә ондан ики нәфәр өвлады олубдур: бири Мөһдигулу хан сани вә бири Ханбикә ки, Нахчыван ханларындан Исмајыл ханын оғлу Аман хана верилмишди.

Хасај ханын вәфатындан сонра Хуршид бәјим Гарабағын нәчиб сејидләриндән Ағасејид Һүсејнә әгди-никаһ етдириб вә ондан дәхи нечә нәфәр оғлан вә гыз өвладлары олубдур.

Сејид Һүсејн һәзрәтләринин һали-һәјатында вә онун тәдбир вә сәләһиди илә хејли еһсанатлар едиб ки, эзанчүмлә Хуршидбикә чәнабларынын асари-чәмиләләриндән бириси дә Шуша галасына әтраф булаглардан күлли хәрчләр төкүб су чыхартмаг олубдур вә бу хејир иш иттифаг дүшүбдүр

1290-чы²⁵⁵ сәнэләрдә. Һејфа ки, Сејид Һүсејнин вәфатындан сонра ханлыг ишләринә сәркешлик вә нәзарәт едән олмайыб, ханлыгың ирәлики өвзавү дәсткаһы позулмаға үз гојду.

Ол вахтларда чаван Мейдигулу хан рус гуллуғунда олурду вә бир дә ол чәнаб алитәб' бир вүчуд олдуғундан чәндан дунја үмуратү сәлаһына мөһөлкүзар олмазды вә һүббичаһү ријасәт онун тәбиәтинә мүгајир олдуғуна көрә, өвгатыны Тифлиседә вә саир гәриб шәһәрләрдә, вилајәтләрдә кечирәрди.

Хуршидбану бәјим дәхи мүсини бир һала чатмышды ки, әмлак ишләринә нәзарәт етмәјә гүдрәти јох иди вә тамами мүлкү дөвләти һәрис вә тамаһкар дарға вә вәкилләрин ихтијарында галыб, аз вахтдан сонра сабигдә чаһү чәлал вә малү дөвләтдән ағыр борчлардан башга бир әсәрү нишанә галмады.

Хуршидбану елмү мә'рифәт саһибәси олмаға [көрә], әксәри-өвгаты үрәфа, шүәра вә үдәба даирәсиндә кечирәрди. Ше'р вә гәзәли севиб, өзү дәхи көзәл вә зәриф тәб' саһибәси иди.

Мәрһум Гасым бәј Закир вә сонралардан Абдулла бәј Аси вә онун мүасирләри вә хүсусән һали-һәјатда олан Мирзә Рәһим Фәна чәнаблары ол көвһәри-пакын илтифатү инајәтләри сајәсиндә тәб'ләринә вүс'әтү гүввәт вердиләр.

Хуршидбанунун кәламларындан нүмунә. Өз фәрзәнди-әзи зи Мейдигулу ханын мүфаригәтиндә дејибдир:

Варымды синәдә дәрду гәми-ниһан, өлүрәм,
Фәда олум сәнә, кәл ејлә имтәһан, өлүрәм.

Фәрагдән кечәләр јатмарам сәбаһә кими,
Хәјали-зүлфүнә бағлы кедибди чан, өлүрәм.

Баһари-һүснүн ара көр нечә хәзанәм мән,
Баһар гөнчәси тәк бағрым олду ган, өлүрәм.

Вәрәг-вәрәг дилү чан һичрин илә одлашды,
Мисали-кәнчәфә сәд парә олду чан, өлүрәм.

О хаки-пајини мән ашијан етмиш идим,
Вәтәндән ајры дүшүб инди ламәкан өлүрәм.

Дедин ки, чәк әлини дамәнимдән, әл чәкдим,
Тәрәһһүм ејләмәдин ахыр, еј чаван, өлүрәм.

Фәда о гамәтинә ким, гәза нә хош чәкмиш,
Гәдр бүкүб белими, ејләјиб кәман, өлүрәм.

Фәрагдән түкәниб табү тагәтим, биллаһ,
Вүсәлә јетмәз әлим, зарү Натәван өлүрәм.

Әјзән гәзәли-Хуршид бәјим дүхтәри-Мейдигулу хан Гарабағи:

Олмушам дәһри-бәла ичрә бу күн диванә мән,
Вармадым мейханәјә, сындырмадым пейманә мән.

Әһләрдән кечмәдим, пейманәләр сындырмадым,
Лачәрәм бимейрләр тәк олмушам әфсанә мән.

Тәрки-күлзар етмишәм бүлбүл кими мән, еј рәгиб,
Агибәт бир кушә ичрә кәлмишәм әфганә мән.

Ешги-рухсарында бир дәм вәсл илә шад олмадым,
Һәр тәрәф сејр ејләдим, дүшдүм әчәб һичранә мән.

Гәм јүкүн чәкмәкдән, еј дил, бир дәм азад олмадым,
Һәрчи чәһд етдим, нә һасил, јетмәдим чананә мән.

Душ көрдүм ким, кәлибән күлбеји-әһзаныма,
Ол заман нәзр ејләдим чанү дилим гурбанә мән.

Јоху варымдан галан анчаг мәним бир чан иди,
Натәван, дахи недим, сәрф ејләјим мейманә мән.

Көрмәјим дүшвардыр, биллаһ, сәни мән, еј рәгиб,
Зүлфә бағлы гој кедим ахыр дүшүм зинданә мән.

Дөврү дөнмүш дөвр дөвран етмәди камымча, аһ,
Дүшмәнимдир, билмәзәм ким, нетмишәм дөвран'

Әјзән гәзәли-Хуршидбану бәјим:

Дилбәра, дәрди-дилимдән белә үнван етдим —
Ки, гәми-һичрдә дил мүлкүнү виран етдим.

Мүмкүн олмаз мәнә вәслин билирәм һәшрә кими,
Ол сәбәб мәскәними куһү бијабан етдим.

Ешг султаны мәним гәтлимә фәрман кәтириб,
Етмәдим тәрки-вәфа, таәти-фәрман етдим.

Сәри-кујиндә гојуб башымы бир уф демәдим,
Сәри-сидг илә дилү чанымы фәрман етдим.

Јохду бир кимсә мәкәр дәрди ми билсин, ја рәб —
Ки, мән өз ганым илә дәрдимә дәрман етдим.

Дәрди-һичриндә көзүм јашы тутуб дунјаны,
Нуһ туфаны кими көр ки, нә туфан етдим.

Натәван, етмәди ол сәнкдилә наләм әсәр,
Кечә-күндүз бу гәдәр наләвү әфган етдим.

Әјзән гәзәли-Хуршидбану бәјим:

Рәгиб төһмәти етди мәни чүда, еј дуств,
Бу зүлмү көрдү рәва, көрмә сән рәва, еј дуств!

Экэр ки, тиг чэкиб өз элинлэ өлдүрсэн,
Дежил чэфа бу мэнэ, билмээм чэфа, еј дуст!

Кэнардэн бахарам мэн һәгир һәсрәт илә,
Бу, јажшы шивэ дежил, олма бивэфа, еј дуст!

Сэнин бу һүснүнэ лајиг һејф ки, әһдин јох,
Нэ гэдәр сәј еләдим, тапмадым дэва, еј дуст!

Бәли, бу һичрин илә мэн һәмишә хошһаләм,
Көрәк ки, нејләјәчәк ахыры гәза, еј дуст!

Рәгибә хошду һәмишә мәни кэнар етсин,
Фәда о һиммәтинә, оласан риза, еј дуст!

Чағыррам аллаһы мэн һали-Натәван илә,
Мәкәр ки, тез верә һәг дүшмәнә чэза, еј дуст!

Бу ики бејтләр дәхи ол чәнабын кәламыдыр:

Экәрчи хошду мәнә әтри, һәм сәфасы күлүн,
Чәфасы чохду, нә һасил ки, јох вәфасы күлүн.

Чәфаји-хары көрүб көчдү бағдән бүлбүл,
Көрән ким олду бу күлшәндә ашинасы күлүн?!

Гасым бәј Закир Хуршидбану бәјимин әјјами-мәрәзиндә
она јаздығы һејир-дуадан белә мә'лум олур ки, ол вахты ис-
мәтмәаб Хуршидбанунун бир мүддәт өвлады олмајыбдыр вә
бу барәдә ол нәчибә гәмү хиффәт едиб, өвлад үмиди илә өзүнә
бир пара мүаличәләр етдирибдир вә хәстә олубдур. Закирин
атидә дәрч олуна гафијәләри бу һала ашикарән дәләләт елә-
јир:

Сипһри-бәринин һилалы сәнсэн,
Шәрафәтдә мэләк мисалы сәнсэн,
Күлшәни-Хәлилин ниһалы сәнсэн,
Барвәр истәрәм хуадән сәни.

Мәсиһи чыхардан әрши-ә'лајә,
Салан үфтадәләр башына сәјә,
Јетмишдә Исһагы верән Сарајә
Гургарсын бу рәнчү инадән сәни.

Мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов дәхи бу барәдә Закирә јаз-
дығы мәктубдан ашикарән мә'лум олур ки, Хуршидбану бә-
јим өвлад учундан бәстәри-мөһнәтдә бир мүддәт рәнчү тәәб
чәкибдир. Мирзә Фәтәли Закирә белә јазыбдыр:

Рәвадырмы чәкә бихүрдү бихаб
Бәстәри-мөһнәтдә бу гэдәр әзаб?!
Дуаји-хејринә ејләјин шитаб
Сиз дә мәним кими һәр лејлү нәһар.

Белә пәрирујин, һеч сәни тары,
Рәвадырмы гәмдән сола үзәры,
Һәм хәләфдән хали ола кәнары?
Олсун она мөвлам јавәрү гәмхар...

Мирзә Фәтәли Ахундовун Закирә јаздығы бу мәктубу өз
мәгамында тамамән зикр олуна чағдыр. Һаман бу мәктуб
јазылыбдыр мөһррәмүл-һәрамын ибтидасында 1271-чи²⁵⁶ та-
рихдә ки, һаман вахта мәрһумеји-мәғфурә Хуршидбанунун
хәстә вә начағ олмағы иттифағ дүшүбдур. Мәрһум Чәфәргу-
лу ханын тәснифи олан бу бејт Хуршидбану бәјимин мөһүрүн-
дә һәкк олуна мушду:

Нешинәд ба мэләк занубәзану,
Кәнизе-Фәтеме Хуршидбану.²⁵⁷

Гарабағын үчүнчү шаиреји-мөһтәрәмәси исмәтмәаб Фатимә ханым «Кәминә» тәхәллүсдүр ки, сәбијјеји-Мирзә Бәјбаба вәләди-Әлијар бәјдир.²⁵⁸

Мирзә Фатимә ханым тәвәллүд едибдир Шуша галасында 1257-чи²⁵⁹ тарихдә. Тә'лим вә тәрбијәси дәхи Шуша галасында олубдур.

Мирзә Бәјбаба Фәнанын өвлады хилгәтдән саһиби-фәһмү кијасәт вә әһли-зөвгү фәрасәт олдуғу чәһәтә, Фатимә ханым дәхи әјјами-түфулијјәтдән өз фитри камалати-зәһнү фәрасәтилә чохларыны һејрәтә кәтирәрди вә мүасирләри ичиндә өзүнә артыг шөһрәт вә һөрмәт кәсб етмишди.

Мирзә Фатимә ханым түрк вә фарс дилиндә јахшы савад әхз едиб, һәр ики лисанда көзәл ше'рләр јазырды. Тәхминән дөрд-беш јүз әфради-ше'рү гәзәлләри вардыр. Онлардан бә'зисини тәјәммүнән [бураја] дахил гылдыг.

Гәзәли-фарсији-Кәминә:

Дәр рәһе-ешгә-то, еј дуст, ченан нашадәм,
Чон гобаре-рәһе-то даде фәләк бәр бадәм.

Морғе-бибало пәри будәмә дәр гејде-гәза,
Дам гостәрдо керефто беһижәл сәјјадәм.

Аһуји будәмә рәм кәрде бекуһе-оммид,
Гејрәт арәм бекәмәнде-то ке, чон офтадәм.

Зе аһе-сәрде-деле-пордәрд нәтәрсә сәһләст,
Затәше гәһре-хода тәрсә бекон азадәм.

Тәлхамәм беконәд шуре-то чон Ширини,
Куһе-сәбри беможе бәр конәм әз Фәрһадәм.

Дәр һәмә омр чо пәркар бегәм кәрдидәм,
Вәһ-вәһ әз кәрдеше-чәрхе-фәләк естадәм.

Чон Кәминә нәконәд гејре-то бәр кәс елһаг,
Еј хода, дәсте-мәра кир, зе па офтадәм.²⁶⁰

Гәзәли-түрки:

Душәр көнлүм, әзизим, ганә сәнсиз,
Кәлир шамү сәһәр әфғанә сәнсиз.

Сәнинлә дузәхин нарына јаннам,
Беһиштдә бахмазам гылманә сәнсиз.

Едән абад ме'мари-вүсәлын
Олубдур һичрдә виранә сәнсиз.

Мүсәддәр бәзми-вәслиндә олан дил
Нечүн һичран чөлүндә јанә сәнсиз?!
Күлүстани-вүсәлә һәсрәт олдум,
Дөнүб аләм мәнә зинданә сәнсиз.

Әнис олмушду дил ол шәм'и-гәддә,
Јанар, биллаһ, нечә пәрванә сәнсиз.

Не сәнсиз гәм әјағына әл уррам,
Не дә нуш ејләрәм пејманә сәнсиз.

Олур бәрһәм, пәришан ганә дөнмүш,
Көнүл зүлфә чәкәндә шанә сәнсиз.

Дилимдә зикрсән, көнлүмдә фикрим,
Ики аләм дәхи әфсанә сәнсиз.

Кәминә, еј һәрифи-бимүрүввәт,
Ола, горхум будур, диванә сәнсиз.

* * *

Чөври-рәгиб, сәрзәниши-әһли-рузикар
Гојмаз гылаам бу дәрди-дили јарә ашикар.

Ишрәтсәраји-көнлүмү, еј јари-түндху,
Һәр дәм чәфавү гәһр илә кәл етмә тармар.

Һичриндә дүрри-әшк, вүсәлында нәгди-чан
Билмәм, һүзуру гејбәтдә ејләрәм нисар.

Күлшәндә көр нә шур илә бүлбүл фәған едир,
Куја ки, шах үзрә күлә һәмдәм олду хар.

Дил интизари-вәслдә памали-фикр олуб,
Тән атәши-фәрағдә чүн муј бигәрар.

Кәр фејзи-чами-ешги-һәгигәтдә мәстсән,
Әһсәнт хош мәгамдәсән, олма һушјар.

Дөвран ки, сагији-гәмә олмуш һәвалә, көр,
Бу дөврдә Кәминә кими кимди камкар.

* * *

Еј дил, рәва дејил ки, мән әғјарә јалварым,
Сән рәһнүмәлыг ејлә, кедим јарә јалварым.

Мурү мэлэхү мө'минү асиди мүтмэин,
Лүтфи-худај гадири-гәффарә жалварым.

Румү фирәнк, өзбөкү һиндә нә еһтијач,
Гејр әз худа кедим нечә татарә жалварым.

Һәр вәгт тәнкә дүшсән, элиндән тутар Әли,
Мүшкүлүшады, һејдәри-Кәррарә жалварым.

Һәр дәм гылыр чәфа мәнә чүн тә'н илә рәгиб,
Шаһи-гәјурү голсуз әләмдарә жалварым.

Кани-вәфавү гејрәти-Аббаси-намвәр
Көрмәз рәва хәбисү хәтакарә жалварым.

Мәнсур тәк чәкибди мәни дарә зүлфи-јар,
Јад ејләјим «әнәлһәгини» дарә жалварым.

Бүлбүл сифәт нәвајә кәтирдин Кәминәни,
Севдаји-күл башымда, нечә харә жалварым?!

* * *

Рәһи-ешг ичрә мәнзурум мәним ол тачдарымдыр,
Көнүл мүлкүндә султаным, хүчәстә шәһријарымдыр.

Әкәрчи кушеји-гәмдә шикәстәхатирәм, лакин
Сәри-кујиндә дөвр едән хәјали-бигәрарымдыр.

Кәмәнди-ешгинә бағлы кедиб көнлүм, инанмазсан,
Јолуна көз дикән шаһид дү чешми-әшкбарымдыр.

Шикәнчи-зүлфдән көнлүм мүтәввәл аризу ејләр
Сәри-зүлфүн кими бәрһәм пәришан рузикарымдыр.

Сәнин әғјар илә көнлүн әкәрчи щадү хүррәмдир,
Һәмишә наләвү әфған мәним дә шүғлү карымдыр.

Сәнин кәр вар исә бу гамәти-мөвзун, рухи-күлкун,
Мәним дә дөвләтү чаһым бу ешги-пајдарымдыр.

Кәминә бивәфа көрсә сәни, валлаһи инчинмәз,
Сәни мәнән ираг едән бу бәхти-кәчмәдарымдыр.

Мирзә Фатимә ханымын гәзәлләри бири-бириндән көзәлдир.
Чүмләсини бураја дахил етмәк олмаз. Фатимә ханымын Мир-
зә Рәһим Фәна чәнабларына ки, онун сејјидүш-шүһәда Имам
Һүсејн һәзрәтләринә тәкјә сахламағы барәсиндә һәчв тәриги
илә јаздығы ше'рә вердији чаваб дәхи шајани-диггәт ше'рләр
исә дә, бурада чап олунмасы мүнәсиб көрүлмәди. Амма Кә-
чә сакини «Фани» тәхәллүс шаир Кәминә кәламыны Фәна кә-
ламына үч бејт илә белә тәрчиһ верибдир:

Јазмыш Кәминә ше'ри-Фәнајә әчәб чаваб,
Вермәз чаваб ше'р илә бу нөв һич кәс.

Дүшдү нәзәр кәмәли-Фәनावү Кәминәјә,
Тәрчиһи-әгл гојду бу әш'арә пишү пәс.

Ше'ри-Кәминә чүн әсәли-шәһди-хошкүвар,
Дурмуш Фәна кәламы мугабилдә чүн мәкәс.

Вә Ахунд Молла Һүсејн Газахи «Сабит» тәхәллүс ки, «Ар-
баш» ләгәби илә мәшһурдур, Кәминәнин кәламыны Фәнанын
әш'арына тәрчиһ тутуб, белә јазыбдыр:

Сөз јох Кәминә сөзләри новгөнчә бикрдир,
Өз күлбүни-вүсалына јох кәрчи дәстрәс.

Һәр сәтри раст сәрвә вурап тә'нә дур ки, дур,
Һәр ләһнү һәнәки кәбки едәр сүхрә кәс ки, кәс.

Ејһами-рәмзи һүггеји-пунһаны тәк ниһан,
Чатмаз она тәсәввүри-идраки-һич кәс.

Ше'ри-Кәминә ләһчеји-Мәрјәмчә руһә зад,
Ше'ри-Фәна мәанијә атдан кәлән нәфәс.

Ше'ри-Кәминә Рәхши-сәбүксәјри-мә'рифәт,
Һәр бир гәдәмдә ше'ри-Фәнадән салыбды тәс.

Ше'ри-Кәминә хатири-әһбаб тәк әзиз,
Ше'ри-Фәна вәсәвәси-шејтан кими нәһәс.

Сабит, Фәна иш әһлиди, мәғрур едәр сәни,
Гөвға күнүндә мәст олу «кәһлән» ләгәб фәрәс.

Бурада, бизим зәннимизә көрә, һәр ики шаир Кәминәнин
кәламыны Фәна әш'арына тәрчиһ тутмагда вә Фәнаны бир
нөв тәһгир вә хәчил етмәкдә мүбалиғә едибләр, зира Мирзә
Рәһим Фәна чәнаблары зијадә мүәддәб вә саһиби-мә'рифәт
бир вүчуд олдуғундан бир кәсин гәлбинә тохунмаз. Онун Кә-
минәјә тутдуғу бир пара ирадлар һагг дејилсә дә, елә бир
бөјүк хәта да дејил ки, шаирә ондан артыг төһмәт кәлсин.
Шаир анчаг зәрифәнә шаирәнин көзәллијини, әһли-һал вә
саһиби-дил олмасыны вә батиндән она мејлү рәғбәт бағлама-
сыны изһар едибдир. Гарейни-кирамы шәккдән чыхармағ үчүн
Фәнанын инша етдији кәламын ахыр бејтләриндән бир нечә-
сини бурада зикр етмәји лазым көрдүк:

Һуријү шә'ни-Шишә олуб чәм' бәзминә,
Куја пәриди, Шишә ара јохду бир нәфәс.

Шәккәр ләбин набат, вәчәһәтдә чох әзиз,
Олмаз чаһанда һүснүнә манәнд һич кәс.

Мүддәтди көнлүмүн сәнә кизлин никаһы вар,
Даим хәјал онунла едәр нәлә чүн чәрәс.

Дәрд әһлисән, чифәјдә һәмдәрдин олмады,
Бидәрдләр олурму сәнин илә һәмнәфәс?

Саһибдил олмағын вар имиш чана мөһнәти,
Саһибдил олду кәрчи Фәна, јохду дадрәс.

Фатимә ханым һәгигәтдә чох көзәл вә зәриф бир чан иди вә заһири көзәллијинә мувафиг батини вә мә'нәви тәрәфдән дәхи әхлаги-һәсәнә саһибәси олуб, зијадә хошхүлг, мулајимә вә хошрәфтар бир надиреји-зәманә иди ки, онун вәфаты чүмлә шүәрәвү үрәфаји-Гарабаға бөјүк бир јас олду.

Фатимә ханым вәфат едибдир Шуша галасында 1316-[чы]²⁶¹ тарихдә, пајыз мөвсүмүнүн ибтидасында ки, тарихи-мәсиһијәнин 1898-чи илинә вә сентјабрын әввәлјинә мувафигдир.

Мирзә ӘлиәсҒәр ибн Һачы Абидин хоштәб' вә бир шаири-күһәнсалдыр ки, Асинин вә мәрһум Һачы Сејид Әзимин муәсири вә саир шүәраларын мүмтазыдыр. Тәвәллүд едибдир Шуша шәһәриндә һичрәтин 1263-чү²⁶² илиндә вә һаман шәһәрдә нәшвү нүма тапыб, мүсәлманча тәһсил алыбдыр. Рус дилини Хан кәндиндә һәрби ишколлада өјрәниб вә тәһсилелм етдикдә бир сәнә јункерлик едибдир.

Һәр гисим ше'рү кәламы вардыр вә гәваиди-ше'ријјәдән кәмалынча бахәбәрдир. Тәб'и рәван вә мөвзундур. Лакин чаванлыг синниндә јаздығы әш'арү кәламларда зөвгү мәләһәт бу һалда јаздыгларындан артыгдыр.

Ики мини мүтәчавиз бејти вардыр. Лакин тамамиси өврагү пәришан һалдадыр. Һејфа ки, шаир өмрүнүн ахырында бә'зи насәза әдавү һәрәкәтләр илә өзүнү бир нөв һөрмәтдән салыб, әгвамы арасында бисиккә олубдур вә буна да үмдә сәбәб јохсуллуғ вә әлиашағылыгдыр вә мә'лумдур ки, фәгрү еһтијач ширләри рубәһмәзач едән кими, шаирләри кәдатәб' вә рәзил гылыр.

Мирзә ӘлиәсҒәр Новрәсин һәгиги шаир вә әһли-һал олмағына мәрһум Һачы Сејид Әзим онун һаггында шикајәт тәриги илә јаздығы гәсидә дәләләт еләјир. Чүн бу гәсидәдә сәрвәришүәрамыз олан мәрһум Сејид өз һәмдәрдләриндән бә'зиләринин күлшәни-бәгаја вахтсыз пәрваз едиб, ону мәнзунү мә'јус гојмаларыны зикр едиб һали-дилдән сөјләјир, ону бурада ејни илә зикр етмәји лазым көрдүк:

Сәлам олсун сәнә, еј Кә'беји-әһли-сәфа, Новрәс!
Минаји-кујинә олсун дилү чаным фәда, Новрәс!
Мәнә [биканәдән] биканә олдун ағибәт, еј шәһ,
Сәнинлә олмајајдым каш әзәлдән ашина, Новрәс!
Мәкәр јох меһрибанлыг Шишәнин абү һәвасында,
Дөнүбдүр дашә көнлүн, еј рәфиги-бивәфа, Новрәс!
Нә бир пејғам көндәрдин бу мүддәтдә, нә бир гәсид.
Мәкәр бөјлә олурмуш ашиналыг, мәрһәба, Новрәс?!
Әкәрчи дәһри-дунун ингилабындан пәришанәм,
Олуб чәм'ијјәтим бәрһәм, фәләк етмиш чәфа, Новрәс!
Дағылды јарү әнсарым башымдан, фәрд галдым мән,
Әлимдән кетди Аси, ол рәфиги-хошәда, Новрәс!
Сәфа дүшдү сәфадән, Зәмзәми-әшким рәван олду,
Бу гәмдән ханеји-дил Кә'бә тәк кејди гәра, Новрәс!
Нә Акаһ акаһ олду һаләти-пүрихтилалымдан,
Нә рәф' етди мәләлим сәфһеји-дилдән Фәна, Новрәс!

Мәкәр бөјлә олурмуш ашиналыг, еј көзүм нури,
 Чамали-бакәмалындан көзүм көрмәз зија, Новрәс!
 Биз ахыр бир күлүстанын күлүдүк рузи-әззәлдә,
 Нәвадис сәрсәри салды бизи ахыр чуда, Новрәс!
 Ол устади-мүкәррәм Јусифи, ол мүршиди-камил
 Ону күрки-әчәл сәјд етди, һејф ол мүгтәда, Новрәс!
 Нәјати-мүстәари-дәһрдән мәтләб дејил һасил,
 Кәрәк кәсб ејләмәк јүз сә'ј илә фејзи-бәга, Новрәс!
 Әкәр азадәсән, ејлә һесаб [ет] куһи-Шәһландыр,
 Дүшәрсә башына кәр сәјеји-бали-һүма, Новрәс!
 Шикәсти-үстүханә сәбр гыл сәнки-һәвадисдән,
 Тәмәнна етмә әбнаји-замандан мумија, Новрәс!
 Әла, еј әндәлиби-күлшәни-ризван, гәбул етмә,
 Әкәр версә сәнә буји-күли-чәннәт сәба, Новрәс!
 Әкәр гәсри-мүшәјјәд версә гејсәр, имтинан етмә,
 Гүсурун вар әкәр етсән гәбул, [еј] пишва Новрәс!
 Чәкил, әнгаји-Гаф ол бир гәнаәт ичрә Сејјид тәк,
 Верәр мәсудини ол халиги-әрзү сәма, Новрәс!

Бу гәсидәдә мәрһум һачы Сејид Әзим Новрәсдән шиквәву килајә едиб, онун достлуг вә сәдагәтдә бивәфаву дәјанәтсиз олмағыны риштеји-нәзмә чәкиб, сојуглуғуну вә намәһрибанлығыны Гарабағын аб-һавасындан көрүр:

Мәкәр јох мәһрибанлыг Шишәнин абү һәвасында,
 Дөнүбдүр дашә көнлүн, еј рәфиғи-бивәфа Новрәс?!

Сонрадан шаир дәһри-дунун ингилабындан пәришанһал олмағыны, чәмијјәти-әһиббасыны вә зөвгү сәфасыны кәрди-ши-фәләк бәрһәм гылмасыны вә јарү әнсарынын дағылыб тәфригә дүшмәсини бир-бир зикр едиб, рәфиғи-хошәдасы Асинин вә устади-мүкәррәми Јусифинин күрки-әчәлин једи-гәд-даранәсиндә сәјд олмағыны наләји-чансуз илә јад гылыр.

Интиһаји-кәламда Новрәсә өз тәрәфиндән нәсиһәт үзү илә дејир ки, сәнин һәвадисдән сүмүкләрин шикәст олса, әбнаји-зәманәдән мумија тәмәнна еләмә; күлшәни-ризвандан бади-сәба сәнә буји-чәннәт јетирсә, гәбул етмә; әкәр гәсри-мүшәј-јәд гејсәри-Рум тәклиф гылса, она мејлү рәғбәт көстәрмә; Сејид тәк чәкил гәнаәт кушәсинин бириндә әнгаји-Гаф кими гәрар тут; гадир рәззаг сәнин гисмини көндәрәсидир, һәјати-мүстәар ејни-мәтләб дејил, ејни-мәтләб јүз сә'јү еһтимам илә фејзи-бәганы арајыб булмагдыр.

Мәрһум Абдулла бәј Аси дәхи бу мәсләкдә олуб, арзу етдији меји-вәһдәт бу фејзи-бәгадан ибарәтдир.

Новрәсин кәламларындан бә'зиләри бурада нәзәри-әрбаби-кәмала тәгдим олунур. Новрәсин һачы Сејид Әзимә јаздығы мәктуб:

Фәләк рәсми будур, Сејјид, мәни сәндән чуда гылсын,
 Әсири-һичр едиб, јүз аһу дәрәдә мүбтәла гылсын.

Мәдари-чәрхи-дунпәрвәр будур, еј арифисалик —
 Ки, дил әһлине рузи күнбәкүн дәрду бәла гылсын.

Вәфасыз чәрх зүлмүндән һаны асудәдил ашиг,
 Онун дөврүндә кимдир јар илә бир дәм сәфа гылсын?!

Доланыр нагисин дүнјаји-дун һәр дәмдә камынча,
 Һаны бир әһли-дил ким, кам илә хејри-дуа гылсын?

Олуб мәрһу мәһәббәт мөһв дүнјадан, јәгинимдир,
 Һаны дәрәд әһли, Новрәс, дәрдинә бир дәм дәва гылсын?

Мушаирә:

Көнүл та ху тутубдур ешгин илә, гејрә рам олмаз,
 Јетиб һәдди-кәмалә, нәгс булмаз, натәмам олмаз.

Гәдәм гојдугча ешг ичрә муради-дил олур һасил,
 Тәриғи-ешгдә кимдир дејән үммид кам олмаз?!

Мәнәм ким, «сәммә вәһһуллаһ»²⁶³ зөвгилә фәна булдум,
 Сәнә, заһид ки, худбинсән фәна филлаһ мәғам олмаз.

Олуб көнлүм мүбәрра аләми-мә'нидә кәсрәтдән,
 Меји-вәһдәт кәтир, сағи, о бир мејдир һәрәм олмаз.

Гәриғи-бәһри-ешг ол, нәфс әлиндә галма аварә —
 Ким, ол бәджөһәрин мизани-һөкмүндә низам олмаз.

Тәмәнна гылмајан сә'ји-дил илә Кә'беји-кујин,
 Сәфаји-өмр көрмәз, хошдилү хүррәм мүдам олмаз.

Гылыбдыр чәзбеји-ешгин мәни мин күфр илә русва,
 Бәли, мәчзуб олан адәмдә, Новрәс, нәнкү нам олмаз.

* * *

Көнлүм елә пүнһандыр кисуләр арасында,
 Шанә көзүбән тапмаз јүз муләр арасында.

Истәр ки, чәкә Мани тәрһин гашынын, билмәз
 Пејвәстә кешакешдир әбруләр арасында.

Мәстанә хумар көзләр һәр дәм мәнә ал ејләр,
 Галдым нә јаман јердә чадуләр арасында.

Бимар көзүн, чана, салмыш мәни бир һалә,
 Сәһрајә дүшүб көздим аһуләр арасында.

Та мән ки, чуда дүшдүм ол јар вусалындан,
 Вармы көрәсән сәһбәт бәдкуләр арасында?!

Әғјарә вәфа етмәк, үшшағә чәфа, Новрәс,
 Билмәм бу нә адәтдир мәрһуләр арасында?!

Мүшайрә:

Зүлфүн кәмәнд көнлүм үчүн, данә хал олур,
Олмаг хилас көнлүмә әмри-мәһал олур.

Вәһни будур ки, ајә үзүн нисбәт етмәзәм,
Кәһ бәдр олур о маһи-фәләк, кәһ һилал олур.

Јох өзкә рәмзи сирри-ләбин, сормушам әзәл,
«Лам»и мисали-лә'л болур, «ба»ји бал олур.²⁶⁴

Сејр етмишәм Хитавү Хүтән мүлкүнү тәмам,
Бу көздә, бу бахышда демә ким, гәзал олур.

Ја рәб, нә сиррдир ки, чаһан ичрә јарыны
Гафил көрәндә ашиг үчүн өзкә һал олур?

Новрәс, о гара көзләрә дил вермә, хөвф гыл,
Көздән нәтичә мәрдүм үчүн мәкрү ал олур.

* * *

Әја нәфс, бәсдир һәвавү һәвәс,
Бу дунја бәгасындан үммид кәс!

Ешит ким, вурар нә'реји-әррәһил,
Әчәл карваньнда һәр дәм чәрәс.

Гара торпаг алтында зарү низар
Олур мәскәним тәнкнаји-гәфәс.

Нә јарү нә јавәр, нә хишү тәбар,
Нә мунис, нә һәмдәм, нә бир һәмнәфәс.

Јәгин ејлә, Новрәс ки, ә'мали-хејр
Олур гәбр евиндә сәнә дадрәс.

* * *

Та галды көнүл зүлфшикән пүршикән ичрә,
Асудәлик олмуш о гәрибә вәтән ичрә.

Ол хали-сијәһ аризә куја ки, дүшүбдүр
Бир данеји-әнкур шәраби-көһән ичрә.

Аби-дәһәнин шәрбәти-шириндими, јохса
Мәхлут олуб гәнд мүкәррәр сүхән ичрә.

Наз илә әзәл шир верәндә сәнә дајә,
Мәмзуч гылыб мајеји-нази ләбән ичрә.

Хаки-сәри-кујинди мәнә түрбәти-халис,
Гојнумда ону гәбрә апаррам кәфән ичрә.

Билмәм нә хәта ејләдим, еј дилбәри-тәрса,
Сәһһар көзүн салды мәни мәкрү фән ичрә.

Мән Новрәси-зарәм, адыма Гејс дејәрләр,
Мәшһурду диванәлијим мәрдү зән ичрә.

Новрәсин бу гәзәли Асәф Ширванинин гәзәлине нәзирәдир
ки, о да өз мәгамында зикр олуначагдыр.²⁶⁵ Нә гәдәр Асәфин
гәзәли хошмәзмундур, бир о гәдәр дә Новрәсин мүшайрәси
ләтифдир.

Гази Осман пашанын кәримеји-нәчибәси Никар ханым јаз-
дығы фәрјадларынын тәхмиси:

Тәһсили-маариф нәдән иршад едәчәк јох,
Хош ад гојуб елм илә мө'тад едәчәк јох,
Дил мүлкү хәраб олса да, бунјад едәчәк јох,
Фәрјад ки, фәрјадыма имдад едәчәк јох,
Әфсус ки, гәмдән мәни азад едәчәк јох.

Ахыр белә тәгдир гылыб халиги-јекта,
Дәрјаји-сәдагәт јетирә көвһәри-мә'на,
Мир'ати-мәвәддәтдә ола сурәти-зиба,
Тә'сири-мәһәббәтлә јығылмыш көзәл, әмма
Виранә дили бир дәхи абад едәчәк јох.

Јандырды мәни атәшә бу дәрди-дәрунум,
Бир көвкәби-нәһсә дүшүб игбали-зәбунум,
Бу мәрһәләдә олмады һәм раһнумунум,
Кәс, варса әлагән мәнә, еј талеји-дунум,
Сән вар икән аләмдә мәни јад едәчәк јох.

Һәр бүлһәвәс адәм нә билир ләззәти-ешги,
Мәһраби-вәфадә едибән таәти-ешги,
Сидг илә гәбул ејләмишәм һачәти-ешги,
Һәгг илә билир зар көнүл һаләти-ешги,
Маһирдир о фәндә, ону иснад едәчәк јох.

Тары, јашасын али тәбари бу чаһанда,
Хаһанлары хошнуд ола бари бу чаһанда,
Өлдүрдү бу гәм Новрәси-зари бу чаһанда,
Ја рәб, нә үчүн зар Никари бу чаһанда
Нашад едәчәк јохса да, бир шад едәчәк јох.

Тәхмиси-гәзәли-Кнјаз Мәһдигулу хан Вәфа:

Дела, богзәр әз нәфсе-ход зин сепәс,
Әкәр агели, баш фәрјадрәс,
Че хош гофт Кнјазе-мескиннәфәс:
«Мәјазар әз ход деле-һич кәс,
Тәриге-сәадәт һәминәст, бәс».

Тәбәһ бад виранеји-әнкәбут,
Бовәд тар кашанеје-әнкәбут,
Шәвәд сәрнекун ланеје-әнкәбут,
«Бесузәд шәби ханеји-әнкәбут,
Деләш кәр нәсузәд бәһалә-мәкәс».

Бија мәрһәми бәр деле-хәсте нәһ,
Келиде-гошајеш дәре-бәсте нәһ,
Бедамән зе гол собһдәм дәсте нәһ,
«Бефәрше-чәмән паје-аһәсте нәһ,
Мәбада берәнчәд зе то харо хәс».

Гәдәр сејдра чон бедам әфкәнәд,
Һәм бихе-омрәш зе бон бәркәнәд,
Бегејде-бәла дәст па мизәнәд,
«Газа дәсте-сәјјадра бешкәнәд,
Кәрәш рәһм нәәјәд беморге-гәфәс».

Әкәр падшаһи вә кәр бәндей,
Бетәхте-шәһамәт бәра зенден,
Нәбини декәр омре-пајәндей,
«Некуји кон, еј дуст, та зендей,
Декәр бар базәт нәкәрдәд нәфәс».

Чо ғонче бегол һәмзәбан баш ход,
Һәмана голә-голсетан баш ход,
Дәр әхлаге-нику әјан баш ход,
«То ба һәр кәси мәрребан баш ход,
Тәмәнна мәкон мәрребани зе кәс».

Мәчу мәкре-шејтан әкәр адәми,
Нә бәзме-нешато нә конче-ғәми,
Бехане-ғәнаәт че бишо кәми,
«Хоша ан ке, азад кәрдәд һәмн,
Зе тәһрике-нәфсо зе кејде-һәвәс».

Чәсарәт нәмуд озре-Новрәс пәзир,
Кәда пише-шаһан нәкәрдәд дәлир,
Мәнәм мостәһәгге-зәлило фәгир,
«Вәфа, раһе-енсафра пиш кир,
Тәриге-сәадәт һәмнәсто бәс».²⁶⁶

Новрәсин фәсиһ вә мөвзун кәламларындан бириси дә али-Османын [тарихи-мәсиһијјәнин] 1898-чи сәнәсиндә јунанлар илә дава едиб, онлара галиб кәлмәсијјин мөдһү тәрифидир ки, тәрчибәнд сәбкиндә тәһрирү тәнзим олунубдур. Бу кәламда да шаир Османлынын рәшид вә шәчи' әскәрләри тә'рифини вә төвсифини унудуб, чәнаб Султан Әбдүлһәмид²⁶⁷ һәзрәтләрини бипајан мөдһ етмәси фәтһнамәни бир нөв әһәмијјәтсиз еләјир.

Бу фәтһнамә беш бәнддән ибарәтдир ки, һәр бәндин ахыры кы бейтләри бунлардыр:

Рә'јәти-игбалына олсун кәтиб:
Нәсрү минәллаһи вә фәтһүн гәриб.²⁶⁸

Фәтһнамәнин ахырынчы бәндини нүмунә үчүн мәчмуәјә дахил етмәји лазым билдик:

Јарын ола, еј шәһи кәрдунвугар,
Кашифи-ајати-худаваңдикар!
Рузи-әзәл тутду, бу мәшһурдур,
Конкереји-әрш онунла гәрар.
Әрсәкәһи-гәзвәдә төвһид үчүн
Олду сәбәб гаимеји-Зүлфугар.
Јарын ола сидг илә сиддиги-пак,
Олду о, пејғәмбәр үчүн јари-ғар.
Һәгглә батил үзә Фаруг фүрәг
Гојду, едиб дини-мүбин ашикар.
Аләми-әсрар оду Зүннуреји²⁶⁹
Катиби-ајати-худаваңдикар.
Мин јашасын дәһрдә Осман пашам,
Олду әчәб банији-тәдбири-кар.
Кә'беји-мәгсудә јетиб шөвг илә
Әдһәми-алинәсәби-намдар.
Чүмләси чүн һәмлеји-шири-ғәрин,
Рәзмкәһә гојду гәдәм үстүвар.
Чүмлә сәрәкәрләрә сәд мәрһәба,
Ејләдиләр һисһәсини²⁷⁰ тармар.
Сәнкәри хали гојубан чүмләси
Раһи-әзимәт тутуб етди фәрар.
Гәлби-сипәһ тапды пәракәндәлик,
Гөвми-әду гәтлә јетиб бишүмар.
Новрәси-бичарә буну зикр едәр,
Султана нүсрәт верә пәрвәрдикар.
Рә'јәти-игбалына олсун кәтиб:
«Нәсрү минәллаһи вә фәтһүн гәриб».

Бундан әлавә Мирзә Әлиәсғәрин чох тә'сирли нөвһәләри вә мүнәчатү рүбаијјатлары вә көзәл тәчнисләри вардыр ки, чүмләсинин бураја күнчајиши јохдур вә јенә дә нүмунә үчүн бә'зиләри тәһрир гылынды:

Нөвһә:

Та Шамә тәрәф олду рәван мәһмили-Зәјнәб
Афагә әсәр ејләди аһи-дили-Зәјнәб.

Үрјан дәвә үстә јетишиб күчәвү бамә,
Шам ичрә тамашакәһ олуб хас илә амә,
Шад олду чәфа әһли, о күн јетди мәрәмә,
Бир мәсчиди-виранә олуб мәнзили-Зәјнәб.

Дил тәнкә кәлиб синәдә налә әсәриндән,
Һәм хәрмәни-өмрү јаныб аһи шәрәриндән,
Еј чәрхи-чәфапишә, бу дүнја сәмәриндән
Олмуш әләмү мөһнәтү гәм һасили-Зәјнәб.

Зүлм илэ дүшүб али-Әли дәрбәдәр, еј чәрх,
Шәрм ејлә ки, та олмаја хунин чикәр, еј чәрх,
Гылдын бу гәдәр чөврү чәфаны мәкәр, еј чәрх,
Аһ илэ мүхәммәр олуб аби-күли-Зејнәб.

Әјләшди Језиди-сәки-дун тәхти-гүрүрә,
Бүғз илэ инадин нечә көр кәтди зүһүрә,
Гылды үсәраны о дәм еһзар һүзүрә,
Намәһрәм ичиндә гурулуб мәһфили-Зејнәб.

Һөкм ејләди та ким, чәкәләр пәрдеји-зәррин,
Верди о заман мәчлисинә рөвнәгү тәзјин,
Баш истәди бир-бир кәтириб Шимри-бәдајин,
Танн ки, фүзун ола гәмү нискили-Зејнәб.

Гәлбиндә о күн чүшә кәлиб бүғзү әдавәт,
Гаршыда һүсејн башына чох гылды шәматәт,
Чуб әлдә кәсик башә вуруб деди: Чәмаәт,
Бундан сора асан олуму мүшкили-Зејнәб?

Новрәс бу әзадә јетириб көјләрә аһин,
Сүртәјди һүсејн гәбринә бу руји-сијаһин,
Бағышла һаму шиәләрин чүрмү күнаһин,
Ја рәб, бәһәги-мәһнәти-дәрди-дили-Зејнәб!

Тәхмиси-гәзәли-Фүзули:

Азими-рәзм олуб Әкбәри-хуршидлига,
Ола та шөвг илэ мејдани-мәһәббәтдә фәда,
Сөјләди бир-биринә ләшкәри-мәрдудү дәға,
«Әшрәгәт мин фәләкил-бәһчәти шәмсүн вә биһа,
Мәләәл-аләмә нурән вә сүрүрән вә бәһа.»

Мәнәм, еј гөвм, күлүстани-Әлидән бир күл,
Хәлг олубдур бабамын васитәсилә чүзү күл,
Гәдди-бисәјәсидир аләм үчүн сәјәвү зүл.
«Чыхды бир күн ки, зијасында тәмамијји-рүсул
Олду мәнв өјлә ки, хуршид шүәсинә Сүһа»*.

Әршә зинәт верилиб шөвги-вүсалинә көрә,
Галды зүлмәтдә хуршид чәмалинә көрә,
Асиман тапды шәрәф иззү чәлалинә көрә,
«Рүтбеји-һикмәти-ме'рачи-кәмалинә көрә,
Һүкәма фиргеји-дун, фәлсәфә чәм'и- сүфәһа».

Мустәфа олду кечә гаимү күндүз саим,
Хәшјәтүллаһә көрә олмады һәркиз наим,
Ләнкәри-гаимеји-әрш онулла гаим,
«Мүнтәһа мә'рифәти-һали-дил илэ даим
Гылыр әһли-һәғә әсрари-һәғигәт һиһа».

* Сүһа — улдуз исмидир.

Сәбәби олду белә мә'рифәтүллаһын ким,
Олду бәс раһбәри фиргеји-күмраһын ким,
Шәғг едиб чүрмини сәббабә илэ маһын ким,
«Нечә тәғирир еләјим вәсфини бир шаһын ким —
Она өвсаф ола «Јасин»ү мүәрриф «Таһа».

Јандыра сизләри, еј гөвми-чәфа, нари-чәһим,
Лә'н едә сизләр үчүн гадиру гәһһари-гөвм,
Мүчтәба көнлү олуб матәми-Гасимдә дү ним,
«Олду бавари-чәһан рөвнәги бир дүрри-јетим —
Ки, дејил ики чәһан һасили ол дүррә бәһа».

Ешидиб Новрәси-мискин бу мүсибәт хәбәрин,
Тәб'дән сәрф гылыр лә'ләвү дүррү көһәрин,
Тә'вијәһаны олубдур шәһи-чиннү бәшәрин,
«Еј Фүзули, рәһи-шәр'ини тут ол раһбәрин,
Бу тәриг илэ зәләләтдән өзүн ејлә рәһа!»

* * *

Ја Әли, дил түрреји-төррарын ејләр аризу,
Зүлмәт ичрә мәтләүл-әнварын ејләр аризу,
Дәмбәдәм ол мәхзәни-әсрарын ејләр аризу,
«Булбүли-дил күлшәни-рухсарын ејләр аризу,
Тутји-чан лә'ли-шәккәрбарын ејләр аризу».

Рузикарын сүбһү шамилә хош олмаз хатирим,
Һәр чәләлү еһтишамилә хош олмаз хатирим,
Јүз бәһиштаса мөгәм илэ хош олмаз хатирим,
«Намәвү гасид пәјамилә хош олмаз хатирим,
Өз ләбиндән ләһчеји-көфтарын ејләр аризу».

Сән кими чанан јолунда нәғди-чан исар ола,
Хәстә көнлүм чүн гәза хуни-дили-әфкар ола,
Көз хәјалында кәрәкдир сүбһәдәк бидар ола,
«Аризу ејләр ки, мән тәк мүттәсил бимар ола,
Ким ки, вәсли-нәркиси-бимарын ејләр аризу».

Гылды вәслиндән мәни мәһрум чәрхи-бәдшијәм,
Олмушам мән гүрбәт ичрә мүбтәләји-дәрдү гәм,
Етмәдин, гардаш, нечүн мәктүб иншавү рәғәм?
«Һич бимары тәним бади-сәбадән дәмбәдәм,
Сәһһәт үчүн сәһһәти-әхбарын ејләр аризу».

Аризә ган јашы көздән чари ејләр мүттәсил,
Нөвһәхандыр Новрәси-мәһзуну-мүзтәр илбәил,
Ја Әли, рузи-чәзадә гојма галсын мүфәил,
«Аризумәнди-вүсальндыр Фүзули хәстәдил,
Вәслин истәр, дөвләти-дидарын ејләр аризу».

Бунлардан әләвә Новрәс Фүзулинин хејли гәзәлләрини
тәхмис гылыбдыр вә бә'зи тәхмисләриндә о гәдәр фәсаһәт вә
бәләғәт изһар едиб ки, Фүзули илэ онун кәләмына чәтинлик
илә фәрг гојулур вә хејли дәғиг вә назик анлајан әдиб истәр

ки, Фүзулинин кәламыны она тәрчип гылыб, мүмтаз олуан
мәгамү нүктөләрини көстәрсин.

Тәчниси-Новрәс:

Ачылмыш чәмәндә күлү ясәмән,
Ачылмаз көнүл, батмышам јасә мән.

Кәтир, сагија, чүр'еји-бадә вер,
Көнүл гәмләрин бир заман бадә вер.

Тутуб, саги, гәм ләшкәри мејмәнә,
Хилас ејлә гәмдән, јетир меј мәнә.

Сүфуфи-әләм тутса кәр мејсәрә,
Нә гәм, вурса бу нәш'еји-меј сәрә.

Вериб көнлү зар етмәјә бари гәм,
Әлиф гәметим хәм гылыб бари-гәм.

Мүгәјјәд көнүл ол сәри-мујәдир,
Дәмадәм ишим шур илә мујәдир.

Дүшүб јүзә зүлф әнбәри-тәр кими,
Сәрасәр гылыбдыр мәним тәркими.

Өзү шуху сәрмәст чананәдир,
Һәмнишә фәда чисми-чананәдир.

Кәрәмәтдир, еј гөнчәләб, бу сәнә,
Верибдир гәза күл кими бу сәнә.

Гара зүлфү мәмзуч олуб мүшк илә,
Салыб көнлүмү јексәрә мүшкилә.

Ајагдан салыбдыр ил аһим мәним,
Гуртарсын бу гәмдән илаһим мәним.

Дејирләр, көзәл, рәшки-аһу сәнә,
Бу сөздүр һәгигәтдә аһу сәнә.

Әкәр гојсан ох гашларын јајына,
Кәман етмә онда көзүм јајына.

Дөнүб кәч баһанда мәнә алакөз,
Хәјалы будур чанымы ала көз.

О сәрви-гәдиндән башә сајә сал,
Мәни бары әғјардән сајә сал.

Вәфасыз дејир билмирәм ким сәнә —
Ки, билмәз сәнин гәдрини кимсәнә.

Көрән бир нәфәр әһли-дил варымы,
Она бәзл едим чан илә варымы?!
172

Вәфалы ола дәһрдә јар оду,
Нә ким, Новрәси јандыра јар оду.

Новрәсин чүмлә асарү кәламындан чап олуан анчаг бир
«Пәнди-әтфал» нам китабчасыдыр ки, о да Бадкубә нүчәба-
сындан чәнаб Бәшир бәј Гачы Мәһәммәдһүсејн бәј оғлу
Ашурбәјовун хәрчи-еһтимамы илә Тифлисдә Камал әфәнди
Үнсизадәнин мәтбәәсиндә 1318-[чи]²⁷¹ тарихдә тәб' олунобдур.
Бу китабчанын тәртибү тәнзим олунамасына баис әдиби-мәш-
һурумүз Солтан Мәчид Гәнизадә²⁷² олубдур ки, Новрәсә тәзә
мәсләкдә иш көрмәји вә сәрфи-һиммәт етмәји ејни-сәләһ кө-
рүбдүр. Бу барәдә шаир өзү китабчанын дибачәсиндә сәбәби-
тә'лифи-китаб бабында кәшфи-мәгал едиб дејир:

О заман бир чавани-хоштинәт,
Хаһиши-гәлби рәвнәги-милләт,
Ады Солтан, «Мәчид»дир ләгәби,
Гәнизадә, о хејирләр сәбәби
Деди: — Еј Новрәси-сәфадидә,
Бәзми-ејши сән етмисән чидә.
Сән идин арифи-хәрабати,
Кечирирдин сәфадә өвгати.
Ашиги-вәчһи-руји-дилбәр идин,
Мајили-түрреји-мүәнбәр идин.
Фикри-чәшми-хуммардә сәрмәст,
Јади-зүлфи-сијаһдә пабәст.
Көрмәјән дәмдә сәрвгәд јари,
Көрүнүрдү гијамәт асари.
Јетмәсәјдин вүсали-дилдарә,
Өчз илә јалварардын әғјарә...
Тапмысан нәзмү нәсрдә шөһрәт,
Һејфсән, тазә һалә гыл рәғбәт.
Бәсдир, ејлә тәриги-пәндә үбур,
Инди ким, вәгт игтизасы будур.
Ејлә тәһрири-пәнди-әтфали,
Хејрдән мәктәб олмасын хали.
Мәни ол шәхс ејләди тәрғиб,
Бу китабы мән ејләдим тәртиб.
Илтимасым будур ки, әһли-савад
Тутмасын Новрәсә дәхи ирад.
Бәс ки, бу әсрдә пәришанәм,
Дилшикәстә әсири-һирманәм.
Мәни-зарә тапылмады чансуз,
Шишә шөһриндә галмышам јалгуз.²⁷³

Бу китабчада рәван ше'рләр илә Новрәси-һәзин оғлуна
хитабән бир пара көзәл нәсиһәтләр вә пәндләр јазыб, елмү
мә'рифәтин инсана лазым олмағыны вә ондан јетишән ширин,
ләзиз сәмәрәләри бә'зи тимсаллар илә сүбута јетирир вә бун-
дан әлавә о, әмрү мәнаһији-шәр'ијјәләри бирбәбир зикр едиб,
173

бу барэдэ дэхи мүнәсиб тимсаллар кәтирир. Тимсалларын бир парасы русларын тимсалнәвиси Крыловдан тәрчүмә олунбдур. Китабчадан атидә јазылан хитаб үрәфа диггәтинә пишнәһад олунур:

Әјјүһәннас мә'шәрүл-үрәфа,
Саликани-тәриги-сидгү вәфа,
Мәсләһәт бирлә ејләјин имдад,
Та ки, бу гүссәдән олаг азад.
Сусуз ағач кими гуру олду,
Тә'нәдән гејри нә сәмәр булду?
Түрфә әмрә биз етмәдик игдам,
Олмадыг елм үзилә нукунам.
Галмышыг зүлмәт ичрә, бинуруз,
Көзүмүз вар, лејк биз коруз.
Һәрзә-һәрзә нә нөв сөһбәтдир,
Фикр гыл, ахыры күдурәтдир.
Һачана дәк бу гијбәтү бөһтан,
Бәсди бу ифтира, худадән утан.
Белә олмаз рүсуми-инсанлыг,
Адәмә һәркиз етмә шејтанлыг.
Мәрдүмазар үчүн ниңат олмаз,
Дари-дүнјада хош сифат олмаз.
Сәнә, куш ет, едим нәсиһәт мән,
Еј көзүм нуру, олма гәлбшикән!
Олмакил һич кимсәјә бәджу,
Өз әлинлә дәхи газанма әду!
Етмә һәркиз шәһадәтнаһәг,
Олма дүнјада казиби-мүтләг.
Та бәкәј көфтүкуји-биһудә,
Ола чанлар тәләф бу гәјгудә?!
Киши, бәсдир, гутар мәрарәтдән,
Еткилән сөһбәти-елм, сән'әтдән.
Бизә әмр етди мүхбири-сәдиг
Олаг әмри-илаһијә шәјиг.
Һөкмүнә кәр верилсә раст рәвач,
Олмарыг гејри сөһбәтә мөһтач.
Бујурубдур кәлами-мүстәһсән:
«Мәһддән ләһдә кими елм өјрән».
Ејләмәз әһли-елм гилү гал,
Нәди салмаг араја чәнкү чидал?!
Кетсә кәр бу сајаг наданлыг,
Мәһв олур јексәрә мүсәлманлыг.
Бизләрә вај, вај, мүсәлманлар!
Бәри башдан һарај, мүсәлманлар!
Кечәләр сүбһәдәк хәјал едәрәм,
Бу дили-зарә шәрһи-һал едәрәм.
Бир дејил батин илә заһиримиз,
Нә олур, еј илаһи, ахиримиз...²⁷⁴

Мирзә Әлиәсғәрин «Пәнди-әтфал» ә дахил олан бә'зи тимсаллары илә тә'лимә даир мәчмуәләримизи зинәтләндирмәји өз тәрәфимиздән тә'лим китаблары тәртиб едәнләрә мәсләһәт көрүрүк.

Мәшһәди Мирзә Чәфәр Һачы Сејид Гасым оғлу дәхи Гарабағ шүәраларындан олуб, фарс, түрк дилләриндә хејли бәһәмәк ше'рү кәламлары вардыр.

Мирзә Чәфәрин хасијјәтиндә һәрдәм бә'зи харигүләдә мүшаһидә олунурду ки, адамы һејрәтә салырды вә онун башынын бир нөв саламат олмамағына дәләләт едирди. Бәни-нөв'и-бәшәрдән билүмүм, Гарабағ әһлиндән билхүсус өзүнү рәнчидә вә мүтәнәббәһ һесаб едиб, һәмишә онлардан дур вә кәнар кәзәрди вә еһтијат едәрди ки, Адәм өвладындан она бир нишү зәрәр тохунмасын. Нечә ки, бир кәламында адам нә олдуғуну јазыб бәјан едир:

Адәмизад бәдтәр әз марәст,
Гәлбешан даема дәр азарәст.

Батене-мәрдоман кәсифо хәбис,
Заһере-мар нәрмо һәмварәст.

Дәст бәр поште-мар малидән
Пише-мән бөһтәрә сәзаварәст.

Дәст бәр дәсте-адәмизаде
Баз дадән нә каре-һошјарәст.

Микәзәд мар кәһбекәһ мәрдом,
Адәмизад бәдтәр әз марәст.

Бөһ шәвәд нише-маре-бәдәхлаг,
Нише-адәм мозерро дошварәст.

Монкеране-нәсајеһе-Чәфәр
Һәм пәлидо шәриро мордарәст.

Чешме-Чәфәр зе дидәнә-надан,
Һәмчо нәркес модам бимарәст.²⁷⁵

Мәрһум Мирзә Чәфәрин кәсби либасфүрушлуг иди. Москвадан тәзә вә көһнә әлбисә алыб, Шуша галасында хәридфүруш едәрди. Зијадә хошсөһбәт вә бамәзә олдуғуна көрә, һәгир дәхи дүшәндә бир онун дүканына кедиб, сөһбәтилә фејз-јаб олардым. Мәрһумун һәр јердән вә һәр елмдән иттилааты вар иди вә өзү дә чох хошсөһбәт иди вә бир кәс илә мејли олсајды, ондан чаныны вә малыны әсиркәмәзди.

Бә'зи вахт ондан елә бир тәәччүблү фе'лу һәрәкәтләр сар-
дир оларды ки, мән тәәччүб едәрдим. Мәсәлән, мүштәриләр-
дән хошуна кәлмәјәнләри бә'зи ејһам вә ишарәләр илә шеји
алмагдан мәһрум вә мә'јус едиб, бир маната дәјән шејә он ма-
нат гижмәт гојуб кери гәјтарырды. Сәбәбини сорушанда де-
јирди ки: Филанкәс, сән онлары танымырсан, амма мән сима
вә һәрәкәтләриндән көрүрәм ки, онлар нә јуванын гушлары-
дыр. Мән мән' етдијим адамларын чүмләси мүһил, кәззаб вә
мәрдүмазардырлар. Онларын пулу зәһримардан ачы вә донуз
әтиндән һарамдыр. Мәнә нә олубдур ки, һалал малымы һара-
ма дәјишдирим?!

Мәрһум Мирзә Чәфәр нәинки гејри адамлардан, һәтта өз
әчдадү өвладындан дәхи јахшылыг көзләмәзди вә онларын
һаггында дәхи хејир вә сәләһи вә јахшылығы ағылдан кәнар
әмәлләрдән һесаб едәрди вә кәламынын бирисиндә онларын
барәсиндә дејибдир:

Никукари мәкон оуладе-ходра,
Никухаһи мәкон әчдаде-ходра,
Никукари әкәр суди бебәхшид,
Чера адәм нәкәрд оуладе-ходра.²⁷⁶

Мирзә Чәфәрин түрк вә фарс әш'арындан бир нечәсини
нүмунә үчүн бурада нәзәри-әрбаби-кәмала тәгдим гылырыг.

Гәзәли-түрки:

Үммандан хөвф ејләмәз, бәһриндә гәрги-абдыр,
Тәшнә демәк олмаз она, чүн ешгдән сирабдыр.

Гашын тәриги-заһидә бир гибләдир Кә'бә кими,
Кәстәрмәјә һачәт јолун мин мәсчидә мейрабдыр.

Нури-чәмалын сәрбәсәр олмуш үмүмә раһбәр.
Һәр мүчримү һәр мүшрикә сималәрин әһбабдыр.

Јелда кими зүлфүн сијәһ, һүсни-чәмалын мейру мәһ,
Јердә өзүн инсансан, кәјдә үзүн мейтабдыр.

Шәһди-ләбин аби-сәфа, мүрдә дилә руһи-бәга,
Тәлх кәлү бимар үчүн чүн кузеји-чүллабдыр.

Генчә ләбин лә'ли-Јәмән мөвчуд исә јохдур дәһән,
Чох чүстүчү етдим ону, Әнга кими најабдыр.

Мәһбуби-јари-дилкуша чанбәхшдир сүбһү мәса,
Сиркәрухин бәдмәнзәри әһли-дилә мизрабдыр.

Гәлбү дилим әһли-дилин һәр зүлмүнә мөһкәмди чох,
Назикди пәррү пәшшәдән, наәһлә чох битабдыр.

Чәшми-хумари-дилбәрә сүбһү мәса гылдым нәзәр,
Дәјди көзә ким, кујија мән тәк о да бихабдыр.

Чәфәр, гијами-гамәтин ким көрмәсә надим олур,
Мәһшәр күнү вирди онун «ја лејтәни түраб»дыр²⁷⁷.

Гөвли-сәриһи-Чәфәрә мәдһин десә, казиб демә,
Чәфәр әкәр кәззаб исә, сән сөјләмә кәззабдыр.

Әјзән гәзәли-түрки:

Саги, мәнә, аллаһа бах, дур бадеји-әһмәр кәтир,
Чанү дилә од салмаға бир шә'леји-азәр кәтир.

Шури-сәрим шурә дүшүб, пири-тәригәт ахтарыр,
Мән күмрәһи-ешг олмушам, бир салики-рәһбәр кәтир!

Бир чүр'ә вер сәркәрм олум, мәхмурү һәм дилнәрм олум,
Чүнки мәнәм пири-кәһән, мејдән мәнә кәмтәр кәтир!

Ибриги-меј ал дәстинә, долдур ону, ләбриз елә,
Пејманәвү рәтли-киран, һәм чамү һәм сағәр кәтир!

Хум хумм ола јохдур гәммим, сәршарлыг хошдур мәнә,
Мейрү мәһи јығ башыма, һәм хосрови-хавәр кәтир!

Вер меј ичим, дөвр ејләјим наһәггдән һәггә тәрәф,
Јохдур пәрим дөвр етмәјә, балү пәрү шәһпәр кәтир!

Меј вер мәнә паку һәләл, мәмзуч ола шади, мәләл,
Бу тинәти пак етмәјә бир бадеји-әтһәр кәтир.

Мән Кә'бәдән әл чәкмишәм, мә'бәд мәнә мејханәдир,
Мән тәк һаны һәгги тапан, бир пакдил кафәр кәтир.

Мејханәдә чаруб олам, сүбһү мәса фәхр ејләрәм,
Бу дәркәһә мән тәк һаны бир мүхлиси-чакәр, кәтир!

Чох сәрддир тәб'ү мезач, меј веркилән тапсын рәвач,
Кәр истәсән сәркәрм олум, һәм удү һәм мәчмәр кәтир!

Мән чәфәригөвл олмушам, динимди дини-чәфәри,
Неј Чәфәри кәзб етмәјән, јүз кәзб едән Чәфәр кәтир!

Мирзә Чәфәр саир гәзәлләриндә дәхи өз мүасир[ләр]индән
вә хүсусән дин гардашларындан шикајәт еләјиб вә ријәји
зөһдү тәгваны тәзмиим гылыб, сахта вә јаланчы ваизләр вә
фәғиһләрин ејбләриндән данышыр вә бир гәзәлиндә јенә ваизә
хитабү итабла дејир:

Нечә мүмкүндү, еј ваиз, мүсәлманда низам олсун,
Һәми әһли-кәлам олсун, һәми әһли-сәлам олсун?!

Нечэ инсафдыр шейтан кәлиб көрсүн бизим әһли,
Атыб шә'нү чәлалини, мүсәлмана гулам олсун!

Әкәр һачы јола кәлсә, әкәр ваиз десә доғру,
Бәли, лазым тутар онда кәрәк дүңја тамам олсун.

Булар һәр бир мүсәлманы едәр гарәт әлә дүшсә,
Белә фе'лү белә тинәт көрүм, ја рәб, һәрәм олсун!

Мәни јар ејләмә, ја рәб, гијамәтдә булар илә,
Мәнә гисмәт чәним олсун, она чәннәт мөгәм олсун!

Мәнә, ваиз, гәмиш гојма, јери, ришә һәна бағла,
Мәнә мејханә јер олсун, сәнә мәнзил һәмам олсун!

Чәфәр, ләғвин тәвил етмә, кечә кечди тамам олду,
Кечә јохдур бу Мәскода, һекајәтин тамам олсун!

Бу ше'рләри мәрһумун Москвада јазмағы ахыркы сөзлә-
риндән ашлашыр. Онун гәзәлијјатындан хејлиси Москва шә-
һәриндә јазылыбдыр ки, орада алыш-вериш еләјирди вә бир
нечә бамәзә гәзәлләр Хејранса ханым Мәһәммәдбәјованын
һаггында сөјләјибдир. Хејранса ханым, көрүнүр ки, камилә
вә чөвһәрли хатунлардан бириси имиш вә өзү дә ләзки бәјлә-
риндән Шејх Шамилин²⁷⁸ һәмширәзадәсидир.

Бир гәзәлиндә дејир:

Душ үзүмдән өпүб шөвг илә Хејрәнниса
Сөјләди: — Еј Чәфәрим, мән сәни шаһ ејләдим.

Пәрдәнин ачма үзүн, ај әми, ағрын алым,
Сән дә күнаһ ејләдин, мән дә күнаһ ејләдим.

Бурада Хејранса ханымын она јахын олмағыны билдирир-
сә дә, өзкә бир гәзәлиндә шикајәт дилилә ондан килајә едиб
дејир:

Сәнқдил олдуғуну мән әзәли билмишдим,
Вәсфини етмәк үчүн бу гәзәли билмишдим.

Әмәли-хејр варынды нә мәнә, гејриләрә,
Сәндәки заһир олан хош әмәли билмишдим.

Дилбәрин бахма дилинә, сөзүнә алданма,
Башына јағ чәкән чох кечәли билмишдим.

Чәфәра, јары бурах, сөһбәт елә руһани,
Мән сәни шаир илән чох мәзәли билмишдим.

Чәк ајағын, керн дур, хејр сәнә хејр дејил,
Хејрдән сәнә тәрәф јох мәһәли билмишдим.

Јери, әһәстә, јери, алма белә бари-киран,
Ешгә игдам едәни чох шәләли билмишдим.

Мали-халис һаны ки, тикдирәлим тазә либас,
Сатдығым көһнәләри мән бәдәли билмишдим.*

Чәфәра, әчз нәдир ким, едәсән чананә,
Хејри тәк сәнқдили мән әзәли билмишдим.

Заһирдә Мирзә Чәфәр нә гәдәр хошсөһбәт вә бамәзә адам
көрүнүрсә дә, батиндә һәмишә фикрү әндишәдә иди вә ахыр
вахтларда онун үнас өвлады бәдбәхт вә зүкур өвладынын би-
шүүр вә бир нөв диванәвар олмағы, хусусән бөјүк оғлу Гасым
ки, Гори дарүлмүәллимини тамам етмишди вә бир нечә мүд-
дәт мүәллимлик едиб, сонрадан дәли олмағы она артыг дәрә-
чәдә тә'сир етмишди вә бу гәдәр фикрү тәәммүлә давам кә-
тирә билмәјиб, һичрәтин 1320-чи сәнәси рамазанүл-мүбарәк
ајында²⁷⁹ дәлләк онун евиндә башыны гырхдығы һалда фүр-
сәт тапыб онун үлжүчү илә өз гарныны јарыб, бағырсагла-
рыны парә-парә етмишди вә ондан сонра филфөвр вәфат елә-
мишди. Тәәччүб етмәли будур ки, куја шаирин гарныны јырт-
мағ фикри чохдан онун башында вармыш. Чүнки бу фачиәдән
хејли мүгәддәм шаир бир гәзәлиндә мүфтәхорлары (әнқәлләри)
тәзмин едиб, гәзәлин ахырында дејир:

Бәсди, һәја ејләкилән, Чәфәра,
Гејрәт едиб чәк ајаға зәнқәли.

Парә едәрдим шикәми-парәми,
Олса иди мәнәдә әкәр нәнк әли.

Мирзә Чәфәрин бөјүк бир мәчмуәси вар ки, өз хәтти илә
јазылыбдыр, амма саир шүәранын әсәрләри кими тәб' олун-
мајыбдыр.

* Бурада шаир өзүнүн көһнәфүруш олмағына ишарә едир.

Кэнчэ шаирлэринин эн мүгтэдири вэ рэвантэб'лиси мэр-
нум Мирзэ Мехди «Начи» тэхэллүсдүр. Гејфа ки, онун тэр-
чүмеји-налына даир лазимеји-мә'лумат чэм етмэк мүмкүн
олмады. Анчаг мэрнумун башдашында жазылан мадеји-та-
рихдэн белә мә'лум олду ки, Мирзэ Мехди һичрәтин 1300-чү
сәнәсиндә чәмадијүс-санинин 20-чи күнүндә²⁸⁰ дари-бәгаја
реһләт едибдир.

Мүасирлэринин сөјләдијинә көрә, синни тәхминән јетми-
шә чатмышды.²⁸¹ Шүгүлү әфкарыны нәггашкарлыгда, тәбиб-
ликдә вә ше'р демәкдә ишләтмишдир. Начинин һәр гисим
әш'арү кәламлары мөвчуддур. Мәчмуәси вармышса да, да-
ғылыб тәләф олубдур.²⁸² Мэрнум Мирзэ Мехди гарабағлы
Абдулла бәј Асинин, Харрат Гулу Јусифинин, Шамаха шаири
Начы Сејид Әзимин вә Газах шаирләри Мустафа аға Наси-
рин вә Искәндәр аға «Шаир» тэхэллүсүн мүасири олдуғундан
онлар илә ирсал-мәрсулу вә ашиналығы вар имиш.

Абдулла бәј Аси Мехдигулу ханын гызы Хуршидбану һәз-
рәтләринә јаздығы һәчвә нәзм илә чаваб верәнләрин бириси
дә мэрнум Мирзэ Мехди Начи олубдур ки, бу барәдә гара-
бағлы Јусифинин тәрчүмеји-налында бә'зи мә'лумат верилиб-
дир. Мирзэ Мехдинин јахшы савады вармыш, тәб'и-ше'ријјә-
си дәхи зијадә рәван, зәриф вә күшадә имиш. Фикри сәлим вә
дүзкүн олдуғундан бә'зиләри ону суфи вә гејри мәзнәб дејиб
мүтгәһим едирләрмиш. Асари-гәләмијјәсиндән бачардығымыз
гәдәр топлајыб, бир нечәләрини бурада дәрч едирик.

Гәзәли-Мирзэ Мехди Начи:

Көнүл мүрғи сәри-кујиндән өзкә бир мәкан тутмаз,
Бу сирри хәлгдән ким, ешг асари ниһан тутмаз.

Никәһбанлар кими халисијәһләр тутду даманим,
Дејил адәт гулами-ханәзады пасибан тутмаз.

Түјурин бәччәси өз ашијаниндә булур раһәт,
Онунчун мүрғи-дил зүлфүндән өзкә ашијан тутмаз.

Көнүл шәһбази мејли-кәбкү түрәчү тәзәрв ејләр,
Әзизим, мејл едиб һәркиз о, мүрғи-макијан тутмаз.

Верән чан нәгдини базари-ешги-дилрүбаләрдә
Әјандыр һич тачир бәјлә сөвдәдән зијан тутмаз.

Олуб виранә дил мүлкү, чых ондан, јығ бүсәт, еј дил,
Хәраб олмуш мәкәнда һич агил ханиман тутмаз.

Гуламын олмаса мөвласына ихласы камилтәр,
Бу рөвшәндир, ону мөвласы бир дәм камран тутмаз.

Әкәр төкдүйсә ганым гәһр илә, бир чүр'ә нуш ејлә —
Ки, дерләр бәјлә олса ганлыны, әлбәттә, ган тутмаз.

Мәнә дерләр ки, тәрки-ешги-јар ет, өзкә јары тут,
Шиқари-рубәһи, һаша, кедиб шири-жәјан тутмаз.

Дејир хәлгә һәмишә заһиди-заһирпәрәст иман,
Өзү файл олан фе'ли, әзизим, раһбан тутмаз.

Тәриги-ешгдә, Начи, ајағын кәсмә гәфләтдән,
Хилафи-раһи-ешги, бикүман, бир нүктәдән тутмаз.

Начинин бу көзәл гәзәли мэрнум Гасым бәј Закирин:

Көнүл мүрғи сәри-кујиндә, еј күл, ашијан тутмуш,
Әчәб наәмн мәнзилдә мәкан ол натәван тутмуш —

— бејти илә башланан гәзәлине чох охшајыр. Фәсаһәт вә лә-
тафәтдә дәхи Закирин кәламындан әскик дејил вә лакин мә'-
наја кәлдикдә, демәк олур ки, Закирин гәзәлинин буна тәрчи-
һи вар, хүсусән зејлдә жазылан бејтләрдә ки, Начинин гәзә-
линдә онларын мисли јохдур:

Олуб нушјар бәзми-бадәдән ол күн әјағ чәкдим —
Ки, көрдүм лә'ли-набынла гылыр дә'ва о гантутмуш.

Дәһән сиррин ешитдим хүрдәдандыр, гөнчәдән сордум,
Дедиләр билмәзик, бу сирри һәг биздән ниһан тутмуш.

Гәмү мөһнәт јүкүн аләмдә јохдур чәкмәјән, әмма
Шикәстә Закирин чәрхи-фәләк барын киран тутмуш.

Әјзән гәзәли-Начи:

Дила, һәр бир чәфа ким, јардәндир, ејни-раһәтдир,
Кәдајә һәр нә кәлсә шаһдән, ејни-инајәтдир.

Чикәр ганы көзүмдән кәлдијичүн дәмбәдәм артар,
Әкәр олсајды дәрја, гуртарарды, бу нә һикмәтдир?!

Һәдиси-Гејсү Фәрһадү Зүлејха, Вамигү Әзра
Мәним һали-пәришаным јанында бир һекајәтдир.

Гојанда — јахшы сахла — дедиләр — тәндә дилү чаны —
Ки, тәндә нәгд чанын бир пәрининдир, әманәтдир.

Сорушдум: — Еј бүти-ширинлэбү шәккәрдән, аја
Бу истиғналы олмаг хубрулардә нә адәтдир?

Деди: — Ашиг олан лазымды таб етсин гәми-јарә —
Ки, мә'шуг ашигә һәр нә рәва көрсә, инајәтдир.

Дедим: — Дилбәр, мүәммаји-дәһанын ашикар ејлә!
Деди: — Има әкәр әбрудән етсәм чох кифајәтдир.

Дедим: — Мәгсудин, еј, чан исә миннәтдир дилү чанә,
Деди: — Мәһвәшләрин севдасы әввәлдән хәсарәтдир.

Дедим: — Пәрванә тәк, чана, сәрасәр чисмими нарә
Әкәр јахсан, мәни-дилхәстәјә лүтфү сәадәтдир.

Зүлөјхә башинә көр ким, нә ишләр кәлди Јусифдән,
Әкәр пејғәмбәри-һәгг исә, һәгга, бидәјанәтдир.

Гәрәз ким, мәгсәди-мәгсудә јетмәк истәсэн, Начи,
Фәна сәрмәнзилин истә ки, ол, мөһкәм имарәтдир.

Мәрһум Начинин бу²⁸³ гәзәли дәхи һәр бир барәдә Заки-
рин вә һәсән Гарабағинин²⁸⁴ вә Сејид Ширванинин гәзәллә-
ринә бәрабәр олуб, онун һәгиги шаир олмағына дәләләт едир.

Начинин атидә јазылан фарс дилиндә инша гылдығы ба-
һаријјаты онун гүввеји-ше'ријјәсини көстәрир. Анладығымыза
көрә, түрк шүүрасындан мәрһум Гүдси²⁸⁵ вә чәннәтмәган Вә-
фадан гејри бир кәс фарс дијиндә бу фәсаһәт вә бәлағәтдә
кәлам сөјләмәјибдир.

Начинин бу кәламы онун гүввеји-ше'ријјәсинин зијадә мә-
тин, өткән вә күшадә олмағыны көстәрир.

Баһаријјати-Начи:

Саги, бијар баде бәһар ашекар шод,
Бәсте-босате-мәчлесе-меј бәргәрар шод.
Бидар шод зе хаб чо әтфал сәбзеһа,
Фәрше-зәмин зе лалево гол лалезар шод.
Чон бәччәһаје-сәбзе зе пестане-әбрһа,
Ба әмре-золчәләл һәмә ширхар шод.
Әһар чон зе хаке-сијәһ сәрбедәр нәмуд,
Сон'е-хода бәбин ке, зе годрәт чекар шод.
Абе-рәван зе әбре-сәма бәр зәмин фетад,
Әз зире-паје-сәрве-рәван чүјбар шод.
Нисан бәбареш амәде әз һокме-кердегар,
Дәр бәтне-һәр сәдәф ке дорре-шаһвар шод.
Пејда зе шахһа шодә һәр гесм мијвәһа,
Әз шахе-хошкә-сибо беһо һәм әнар шод.
Чон бид дид ан һәмә әшчаре-барвәр,
Әфкәнде сәр безир бәси шәрмсар шод.
Әз бәһре-нуше-бадәпәрәстане-лаубал,
Дәр чубе-так дохтәре-рәз хушедар шод.

Кәбкане-күһсар хораман бәһәр тәрәф,
Тиһу бедәст пәнчәје-шаһин шекар шод.
Әз һәр тәрәф шекуфе бегәрфе-чәмән дәмид,
Роунәг керәфт бәзме-чәмән остовар шод.
Гол дәр нешәст әз һәмә бала бесәд горур,
Фәрманрәваје-падшәһе-камгар шод.
Арајеше-тәмам бедадәнд чәшира,
Фәрмуде сағијане-чәмән дәр мәдар шод.
Һәр кәс бегәдре-һоусәлеје-хиш нуш кәрд,
Бесјар хорд нәркес әз ан бәс хомар ход.
Ба јекдикәр нешәсте бесәд ләззәто сорур,
Болбол беаһо нале, гол һәмраһе-хар шод.
Чон әндәлиб бује-вәфара зегол нәдид,
Дел хун шодә зе дидево дел әшкбар шод.
Лале кешид дағе-һәсәд бәр деләш чера,
Нәрино бәнәфше дәр кәфе-әһле-кобар шод.
Рәфт әз мијан чомлеје-голһа бедәшто куһ,
Ин баесәст мәскәне-веј күһсар шод.
Чон адәте-зәмане һәминәст даима,
Әз доуре-рузегар зәлило незар шод.
Вәгте-бәһар, моусеме-гол чон тәмам кәшт,
Амәд хәзан рује-чәмән поргобар шод.
Чаме-нешат, голшәне-гол кәшт сәрнегун,
Голгун гәба зегамәте-гол тармар шод.
Хамуш кәшт чомлеје-морғане-бағһа,
Бичаре әндәлиб зе голшән фәрар шод.
Начи, чо ејшо ләззәте-донја бекәс нәманд,
Кеј бовәд дәр чәһан ке кәси пайдар шод.²⁸⁶

Чүн һәр әһли-сәфавү һал вә һәр әрбаби-мәанивү кәмал бу
кәламы мүталиә едиб, онда олан ләтафәт вә мәзијјәти һиссү
дәрк едәчәкдир, она бинаән бу барәдә артыг сөз сөјләмәји
лазым көрмәдик.

Бу гәзәл дәхи мәрһум Мирзә Мейди Кәнчәви Начинин кә-
ламлары чүмләсиндәндир ки, Диванинин бир гәзәли[нин] бәһ-
рү вәзниндә јазылыбдыр:

Шанә һәр дәмдә ки, ол зүлфи-пәришанә дәјәр,
Тари-муләр дағылыб һәр бири бир јанә дәјәр.

Шөвкәтү шан илә чаһын сәнин, еј шаһәншаһ,
Риф'әти-дәбдәбеји-чаһи-Сүлејманә дәјәр.

Атма гәмзән охуну, хөвф елә зүлм етмәкдән —
Ки, атан дәмдә кәлиб һәр бири бир чанә дәјәр.

Көнлүмә вурду чәфа охларыны мүжканын,
Афәти-дәһр дәхи бир күн о мүжканә дәјәр.

Заһида, олма мәлул әлдәки пејманәмдән,
Әдәми-сидгин илә сәндәки пејманә дәјәр.

Дили-зарымда бәси санчылыдыр пејканын,
Атасан јүз кәрә пејканыны пејканә дәјәр.

Данеји-хали-рухи-јарә нәзәр гыл, заһид,
Биллаһ ол сүбеји-сәдданәнә бир данә дәјәр.

Начија, салма нәзәр маһлигаләр јүзүнә,
Атәши-мә'сијәтин пәнбеји-иманә дәјәр.

Диванинин гәзәли бу сајаг башланыр:

Шанәдән зүлфи-сијәһ ол рухи-чананә дүшәр,
Нечә ким, күн тутулуб, сајә күлүстанә дүшәр.

Мәрһум Начы Молла Аббас Начы Абдулла оғлу әслән ис-
фаһанлы имишсә дә, јенә Кәнчә шүәрасынын зүмрәсиндән
һесаб олуһур.

Начы Молла Аббас «Шө'лә» тәхәллүс тәхминән гырх беш
сәнә бундан мүгәддәм Кәнчәјә кәлиб, орада евләнибдир вә
лакин өвлады олмајыбдыр. Шө'лә Һиндистаны, Иранын чох
јерләрини, Әрәбистаны вә Мисири сејрү сәјаһәт едиб хејли
билик вә тәчрүбә кәсб етмиш бир вүчуд иди. Гафгазијанын
дәхи чох јерләрини кәзиб, онда олан мүхтәлиф әгвамү милә-
лин адабү ајини илә бәләд олмушду.

Мәрһум Шө'лә тәвәллүдү заманындан өмрүнүн мүсини
чағына гәдәр хәстә олмадығыны вә һәтта баш вә диш ағысы
нә олдугуну билмәдијини өз дост вә танышлары јанында ид-
ди едәрмиш. Шө'лә фарс вә түрк дилләрини камил вәһдә
билirmiш. Амма эш'арү кәламынын чохусу түрк дилиндәдир.
Јаздығы эш'арын әксәри, демәк олур ки, Кәнчә шәһәринин
хүсуси вүгуатына вә онда вахтбәвахт зүһур едән әламата,
вүгуа кәлән тәғјирата вә Кәнчә әһлинин әхлағү адатына да-
ирдир. Шө'ләнин дили ачыг вә садә олдугуна бинаән, онун
кәламылары һәр кәсә, һәтта кәмсавад адамлара да хош кәлир.

Мәчмуәси вар, амма чап олуһмајыбдыр.²⁸⁷ Шө'лә вәфат
едибдир Кәнчәдә 1899-чу илдә, тәхминән јетмиш јашында.

Әсәрләриндән нүмунә үчүн Кәнчәнин вәсфиндә јаздығы
ше'рләри бурада кәтиририк:

Кәл, еј аләм ара гәмханә Кәнчә,
Дөнүбсән мәһбәсү зинданә, Кәнчә!
Әкәрчи заһирән абад олубсан,
Олубсан батинән виранә Кәнчә!
Сәнин үстүндә чох ганлар төкүлмүш,
Бинаји-дәһрдән пиранә Кәнчә!
Кәһи Османлынын, кәһи Русун олдун,
Нәсиб олдун кәһи Иранә, Кәнчә!
Бу чәрхин гафил олма кәрдишиндән,
Олур дөвран јенә доланә, Кәнчә!
Јәгин ет, сәндә һеч бир гәлб ачылмаз,
Кедә кәр бағ илә бостанә, Кәнчә!
Олур шад ол заманда ким, ајағын
Гојар бир мәсчидә, мејданә, Кәнчә!
Бина тутмаз бириси сәндә јайда,
Атарсан һәр бирин бир јанә, Кәнчә!
Әдәб, һөрмәт арадан олду набуд,

Чу фәйтон кәлди бу мејданә, Кәнчә!
 Кечәнләр өлдү гуртарды, јериндән —
 Ки, биз кәлдик јаман дөвранә, Кәнчә!
 Һәгигәт Гафгаздә шәм¹ идин сән,
 Чәми'и-шәһрләр пәрванә, Кәнчә!
 Сәдагәтлә рәфагәт итди, кетди,
 Дөнүб ишләр һамы јаланә, Кәнчә!
 Лисанлар чүмләси тәғјир олујду:
 «Пајалуста» олуб гурбанә, Кәнчә!
 Мәгамы кәфшкән кәсләр кечәрләр
 Нечә көр сәдрә бир шаһанә, Кәнчә!
 Олар ким, беш груша јалварырды
 Демәзләр инди пул милјонә, Кәнчә!
 Нә күнләр сәндә көрдүм бундан әгдәм,
 Һәзаран һејф ол дөвранә, Кәнчә!
 Ағарды баш, дишим сәндә төкүлдү,
 Мәни һәсрәт гојубсан нанә, Кәнчә!
 Олар ким, түлкүдән ејләрдиләр хөвф,
 Дөнүбләр шир илә асланә, Кәнчә!
 Тамам ифтардә папрус чәкәрләр,
 Олубдур чүн әвәз гәлјанә, Кәнчә!
 Әчәб ифтар, әчәб рузә, әчәб рәсм,
 Шәриәт дүшдү чох нөгсанә, Кәнчә!
 Көзүм јашы бу рухсарә рәвандыр
 Кедәндә сәмти-гәбристанә, Кәнчә!
 Чәкәр мејданү мәсчид иштијағи,
 Кедәндә Шө'лә һәјестанә, Кәнчә!

Шө'лә бу шә'рләриндә Кәнчәнин өзүнү вә һәм дә әһалиси-
 ни тәзимү тәјиб едиб, ону бир мәһбәсү зинданә охшадыр ки,
 ол гәмхана заһирдә абад көрүнүрсә дә, батиндә виранәдир.
 Онун үстүндә чох ганлар төкүлүб, чанлар фөвт олубдур; каһ
 Османлыја табе олубдур, каһ Руса вә каһ да Иран гошуну
 ону тәсхир едибдир.

Кәнчәдә јүз бағ вә бостана сејр үчүн кедилсә дә, бир кә-
 син көнлү ачылыб, үрәји шад олмаз. Бурада анчаг гәлби шад
 едән бир мәсчиддир, бир дә Кәнчәнин кен вә вәси мејданы.
 Кечмишдә саир шәһәрләрә нисбәт Кәнчә шәһәри шам имишсә
 дә вә саир шәһәрләр пәрванә мисал онун башына доланар-
 мышса да, инди онун рөвнәги дөнүб вә өврагы позулубдур.
 Әһали арасында адабү әркан көтүрүлүбдүр. Хүсүсән фәйтон
 чыхандан бәри халгын әхлагы хараб олуб, дилләрини дә дә-
 јиширибләр. Инди һәр бир шеј бир «пајалустаја» мүнһәсрдир.
 Әдна шәхсләр вә кәфшкәндә мәгамы оланлар сәдри-мәчлисә
 кечибләр вә беш груша мөһтач олан адамлар инди милјона
 да пул демирләр вә бу пулун вә дөвләтин сәбәбинә түлкүмәзач
 вә горхаг вүчүдлар инди асланә дөнүбләр. Ифтарда гәлјан
 әвәзинә папирос чәкирләр.

Хүласә, сабигдәки рәсмү гајда көтүрүлүб, динә рәхнә вә
 шәриәтә нөгсан јетишибдир. Бу шә'рләрдән көрүнүр ки, мәр-
 һум Шө'лә көһнәмәсләк вә бир нөв фанатик адамлардан би-
 риси имиш ки, шәриәтин нөгсана дүшмәјини рамазан ајында
 гәлјан әвәзинә папирос чәкилмәкдә вә чамыш арабасынын
 әвәзиндә фәйтон минмәкдә көрүр. Бу мәсләкдә давам едән
 көһнәпәрәстләр инди дә ичимиздә аз дејил. Шаир кечмиш
 вахтлары ки, онда Авропа рәсмү адәтиндән бир әсәр јох иди,
 һәсрәтлә јад едиб дејир:

Нә күнләр сәндә көрдүм бундан әгдәм,
 Һәзаран һејф ол дөвранә, Кәнчә!
 Ағарды баш, дишим сәндә төкүлдү,
 Мәни һәсрәт гојубсан нанә, Кәнчә!

Јухарыда зикр олунаган мәнзумата бәр'әкс олараг мәрһум
 Шө'лә өзкә бир кәламында Кәнчәни бу сајаг тә'риф гылыр:

Кәлди баһар, олду әчәб чағы Кәнчәнин,
 Базарә кәлди сүд илә гајмағи Кәнчәнин.

Бир вахт вар о шәһрдә чох-чох фәсадләр
 Јапраг ачанда чуби-чинараны Кәнчәнин.

Гыш фәсли сәбзәчат,²⁸⁸ әләф, саирә нәбат,
 Әлтафи-һәггдир Әрәбистаны Кәнчәнин.

Артмазла хәлги, билмирәм аја сәбәб нәдир,
 Ја рәб, мәкәр ки, вәғфди торпағы Кәнчәнин.

Һәр ким ки, кетмәјибди, јәгигән кедән биләр,
 Куја ки, бир беһишди јәјлағи Кәнчәнин.

Чох јердә варды мәсчиди-чәме' зәманәдә,
 Неч јердә јохду мәсчидинин тајы Кәнчәнин.

Чөл әһлинин мүәззини чаггаллар олур,
 Гиблә олубду һачагаја дағы* Кәнчәнин.

Етмә күман ки, хәлг гојуб еһтијагыны,
 Пүнһан олуб јапынчы да, чомағы Кәнчәнин.

Шө'лә бу гәдри вәсф еләмә, әлгәрәз будур,
 Јохдур чаһанда тај илә ортағы Кәнчәнин.

* Һачагаја адланан дағ Кәпәз дағыдыр ки, Кәнчәнин чәнуб сәмтиндә
 ваге олдуғу үчүн авам халг гибләсини онунла тә'јин едир.

Ше'ленин һәр ики ше'рләри ки, бурада тәһрир олунду. Кәнчәнин кечмишдәки өвзавү әһвалына даир мә'лумат вер-мәји илә лајиги-диггәтдир вә ше'рләрдән онун саһиби-тәб' ол-масы анлашыр. Вә лакин икинчи вә үчүнчү бейтләрдә «чина-раны» вә «Әрәбистаны» сөзләри рәдиф олараг гејриләрлә мутабиғ кәлмир. Бу исә тамами кәлама бир нөв нөгсан кәти-рир.

Ашағыда јазылан бейтләр дәхи Ше'ленин кәламларындан-дыр. Бунлардан башгасы әлә дүшмәди:

Әчәб диванәдир, јаран, көрүн бу мәрдүми-аләм,
Бәлә зәнчиринин адын гојублар түрреји-пүрхәм.

* * *

Мәнә бир навәки-пейкан вурубдур ол кәманәбру —
Ки, һәркиз Әшкбуси вурмајыб бу шәстлә Рүстәм.

* * *

Кәрчи чох мүшкүл олур дарү дијар ајрылығы,
Һамыдан мүшкүл олур севкили јар ајрылығы.

МӘШҲӘДИ ҲИДАЈӘТ БӘЈ «ХАКИ»

Мәшһәди Һидајәт бәј Молла Абдулла оғлу Мирзәјев Кән-чә шаирләриндән бириси һесаб олунур. Түркчә вә фарсча јак-шы савады вар имиш, русча да билирмиш.

Мәрһум Мәшһәди Һидајәт бәј чаванлығында Кәнчә ви-лајәт идарәсиндә (губернски управлениједә) мүтәрчим олуб, чох сәнәләр бу мәнсәбдә гуллуғ едибдир. Сонралары гочалығ һалында исте'фа вериб ханәнишин олубдур. Мәшһәди Һидајәт бәјин тәхәллүсү «Хаки» олуб, бә'зән «Һидајәт» дәхи јазар-мыш.

Јетмиш јашы олдуғу һалда 1903-чү илин октябр ајынын 14-чү күнүндә Кәнчә шәһәриндә вәфат едибдир.

Мәрһум Хаки чох мө'мин, мүтәдәјјин, садиғ, әмин вә дүз-күн бир зат имиш ки, Кәнчә әһли инди дә ону зикри-хејир вә рәһмәтлә јад едир. Хаки мүтәддид өвлад мүсибәтинә дүчар олдуғу үчүн јаздығлары эш'арын бир чоху нөвһә мисаллы һүзнавәр кәламлардыр. Ше'р мәчмуәси варса да, һәнуз чап олунмајыбдыр; өз өвладындадыр.

Ше'рләриндән нүмунә:

Еј чөври-јардән чикәри ган олан көнүл!
Мәтлубә јетмәјиб белә кирјан олан көнүл!

Бу гәм күнүндә бирчә мэдәккары олмајан,
Зәрдү зәиф, хәстәвү налан олан көнүл!

Мән чох дедим, ешитмәдин әсла нәсиһәтим,
Еј ешг әлиндә вәләһү һејран олан көнүл!

Көрдүн сәни нә күнләрә салды бәләји-ешг,
Диванәвар күндә һәрасан олан көнүл!

Мүшкүлдүр инди гуртарасан ешги-јардән,
Хаки кими чикәрләри бүрјан олан көнүл!

Дам алтында галыб вәфат едән 8—9 јашында оғлу Аббаса хитафән јазмышдыр:

Сүбһ олду кәлмәдин, бала, бары наһарә кәл!
Чох јатма гәбр евиндә, амандыр, кәнарә кәл!
Нәмдир јерин, гышын күнү јатмағ рәва дејил,
Кир гојнума, бала, бары дүбарә кәл!
Олмур көнүл риза јатасан сән мөзардә,
Гој мән кирим, гочалмышам, ол мөзарә, кәл!

Баран мисал көз јашым олмуш рөван мәним,
Рәһм ејлә, гојма чох да мәни интизарә, кәл!
Валлаһы, күндә мин кәрә мән мәркә цајигәм,
Мүмкүн олурса, ејлә, оғул, сән дә чарә, кәл!
Һичрин гәмилә ејлә јегин мән кәрәк дүшәм
Мәчнун сифәт һәмнишә дәхи куһсарә, кәл!
Бир вахт тапдылар сәни, чыхсын көзүм мәним,
Олмушду күл кими бәдәнин парә-парә, кәл!
Гурбан олум солан жүзүнә, лахта ганына,
Долмушду гојнува сәнин, еј маһпарә, кәл!
Сәбр еләјим нә нөв илә сәндән сора, бала,
Гәддим дөнүб кәманә, недим, јохду чарә, кәл!
Өмрүм нә гәдри вар сәни јаддан чыхармазам,
Кәлләм мүдам сүбһү мәса аһ-зарә, кәл!
Дүңјада тој тутуб сәни мән раһәт етмәдим,
Галдым, оғул, өлүнчә дәхи интизарә, кәл!
Ја рәб, нолур ки, тапшырасан хакә Хакини,
Гәмдән дөнүб каманә гәдди, бәхти гарә, кәл!

Мәрһум Хакинин бу һәр ики нөвһә мисал, шиквә вә налә-амиз ше'рлериндә, доғрусу ки, бир ләтафәт көрмәдик. Һәм мә'на вә һәм ләфзән бунларда бир ләјагәт әсәри јохдур. Шивеји-лисан вә сәбки-кәлама кәлдикдә бунларда гүсур аз дејил. Рәдиф вә гафийәләрин бә'зиси тәкрар олунур. Мәсәлән, «чарә», «кәнарә», «интизарә». «Интизарә» сөзү гафийә үчүн исте'мал олмаға көрә, ше'рдә мә'на вермир. Мәсәлән, «гојма мәни интизарә, кәл!» вә һәмчинин «галдым, оғул, өлүнчә дәхи интизарә, кәл!» Һәр ики мәгамда «интизарә, кәл!» демәк дүрүст дејил. «Интизарә» әвәзиндә «интизар» вә јайнки «интизарда» јазылмағ лазым кәлир.

Бүтүн нөвһәдә хошмәзмун вә мөвзун бир бејт вә ја мисра тапылмаз ки, шаир кәламына бәнзәсин вә јайнки бәнзәри олса да, гејриләрдән көтүрүлмүш олмасын. Кәламын өзү дә хејли бинәмәк вә хоша кәлмәјән тәрздә башланыр: «Сүбһ олду кәлмәдин, бала, бары наһарә кәл!» Өлән адамы наһара чағырмағ гулаға әчибү гәриб кәлир. Бу кәламын бир пара гүсуруну өзүмүз дүзәлдиб, бир бејтини әсла дахил етмәдик. Һаман бејт будур:

Ганлын мәнәм, апардым, оғул, сәни [һараја?]
Гојдум дам алтында, көр нечә гачдым кәнарә, кәл!

Бәли... бу да Моллашәнбә ше'ринә бәнзәр бир шејдир.

Молла Һүсејн Һачы Исмајыл оғлу «Сабит» тәхәллүс әслән хојлу олдугу һалда тәхминән отуз јашларында Кәнчә вилајәтинә кәлибдир. Бурада елм, зәкавәт вә фитрәти учундан Газах гәзасында Һәсәнсу кәндиндә тәғрибән отуз ил моллалыг илә сүкунәт етмиш вә орада тәһһүл ејләмиш, инди беш ил вар ки, өз вәтәнинә өвдәт гылыбдыр вә әл'ан һали-һәјатда олмағы вә олмамағы мә'лум дејил. Молла Һүсејн Сабит хошкәлам, ширинзәбан вә һазырчаваб бир шаир олмағы Газах вә Кәнчә әһлинә мә'лумдур. Фарсча вә түркчә јакшы кәламлары вардыр. Амма түркчә јаздығы кәламлар фарс дилиндә јаздығларындан даһа сәлис вә даһа көзәлдир. Мәчмуәси варса да, чап олунмајыбдыр.

Чәнаб Фани* илә бир чох һәкиманә тәатији-әфкарда олуб, әфкарынын чүмләсини түркчә мәнзум јазмыш. Сабит чәнаблары «Ағбаш» әлгабы илә мәшһурдур. Газах шаирәси Шаһникар ханым «Рәнчур» тәхәллүслә дәхи онун мабејниндә мүбадилеји-әфкар олунурмуш.

Шаһникар ханыма јаздығы бир гәзәл:

Һәр сәһәркәһ наләвү әфғанымыз бича дејил,
Шам вәғти аһи-дилсузанымыз бича дејил.

Биз һәкими-әсриз, әшки билмишиз тәфриһи-тәб'.
Һәр әтибба тәк бизим дәрманымыз бича дејил.

Ја јетиш фәрјадә, ја вер нәгд әшким гијмәтин,
Мүфт санма, бу дүри-гәлтанымыз бича дејил.

Данеји-әшким верир һәр дәмдә бир гәм мејвәсин,
Бағбан, бу чәшми-хунәфшанымыз бича дејил.

Шурумүз, ә'малымыз, сәб'үл-мәсанимиз гәзәл,
Өвлијајиз, чохдурур хаһанымыз, бича дејил.

Сузи-шамү аһи-сүбһү дәрди-зөһрү һүзни-әср,
Үнсүрү тәркиби-чарәрканымыз бича дејил.

Сабита, хамуш, јохдур сирри-һикмәтдән суал,
Һәр нә ким, мәнзур едәр султанымыз, бича дејил.

Рәнчур ханым Сабитин гәзәли-пүрмәзмуну чавабында белә јазмыш:

* Ола биләр ки, Фани олмаја Фәна ола.

Еј дејән «аһи-дили-сузаньмыз бича дејил»,
Нәгд өмрүн бадә вермә, чаньмыз бича дејил.

Гыл нәзәр бир дәм, бизи бу дәрди-истиғна илә,
Еј һәким, өлдүрмә ким, һирманьмыз бича дејил.

Еһтираз ет дәмбәдәм јарин гијамәтдән сагын,
Динлә, кәл көр ајеји-Гур'аньмыз бича дејил.

Һәм сагын чүрми-кәбириндән, едиб бир еһтираз,
Рузи-мәһшәр дузәхү диваньмыз бича дејил.

Чандадыр, еј чәшми-кирјаным, хәридарын сәнин,
Дүрри-әшкү данеји-мәрчаньмыз бича дејил.

Зәхми-һичрандан кечәр рухсарьмыз ган јаш илә,
Сагија, хунабеји-әлваньмыз бича дејил.

Сорсалар, еј дил, әкәр рази-һиһаньндан хәбәр,
Сөјлә ким, дәрди-дили-пунһаньмыз бича дејил.

Хәстә Рәнчурәм, чаһанда аләми сејлаб едән
Аби-әшким Гүлзәмү Умманьмыз бича дејил.

Ағбаш молланьн һаггында габагда дәхи аз-чох мә'лумат
верилибдир. Мә'лум дејил ки, Сабит чәнабларьны һансы је-
рин шүәравү үдәбасы силкинә дахил етмәк: Газахмы, Кәнчә-
ми вә јахуд Азәрбајчан Ирагы?²⁸⁹

Мирзә Садыг Молла Әсәдулла оғлу «Фани» тәхәллүс әс-
лән тәбризлидир. Бу һалда гырх илдән зијадәдир ки, Кәнчә-
дә игамәт едир. Елми Тәбриздә өз атасындан тәһсил едибдир.
Һичрәтин 1255-чи или зилһиччә ајынын 18-чи күнү²⁹⁰ анадан
олубдур. Әл'ан Кәнчәдә мәктәбдарлыг илә иштиғал едир вә
лакин мәктәбин гајдасы вә үсули-тә'лими әски гајда үзрәдир.

Фани чәнабларь фарсча вә түркчә јахшы билир вә өзүнүн
дә гүввеји-ше'ријјәси фөвгәладәдир. Һәр ики дилдә чох көзәл
ше'рләри вар. Фанинин јаздығы ше'рләр әләлүмум тәрбијә,
әхлага вә һәкәмијјата даирдир. Дивань вар вә лакин чап
олунмајыбдыр. Һаман диван «Дивани-Фани» адланьр. Фани-
нин көзәл һүснхәтти вар.

Шаирин өз иддиасынча једдинчи бабасы мәшһури-афаг
Шејх Бәһаи әлејһиррәһмәдир. Кәнчәдә евләнибдир вә ики
оғлу вар. Фани мүсинн бир шәхс икән јенә зөвгү шөвгдән дүш-
мәјибдир. Мәктәб шакирдләри үчүн «Хәмсеји-әдәбијјә» адлы
бир мәчмуә тәртиб гылыбдыр. Бу мәчмуә беш чүздән ибарәт-
дир: 1) Лазымдыр, 2) Әдәбијјә, 3) Тәмсилат, 4) Игбалијјә вә
идбарийјә, 5) Әхлагијјәдир. Үч әввәлинчи мәтбудур. Бундан
әлава чәнаб Фанинин «Ағыл, бәхт вә дөвләт» үнванлы мәнзум
бир әсәри дә вар. Мәзкур әсәрдә бу үч шәјин һансы бирисинин
гејриләринә тәрчини вар исә, мә'лум олур.

Фани әл'ан сағдыр вә синни јетмишә балиғдир. Вәһдәт вә
үзләтин јахшылығы хусусунда Фани чәнабларьна јазьлан
бир мәктуба гаршы јазьр:

Чана, сәнә бу јаздығым әсрар һиһандьр,
Һәр фәрди өз әһвалыма бир кәшфи-бәјандьр.

Үнс атәши чан олдуғуну мән дә билирдим,
Атәшзәнәвү сәнк һаман үнси-чаһандьр.

Фулад јетәр дашә, чыхар атәши-сузан,
Кејфијјәти-үшшагә бу нә түрфә ниһандьр.

Сајидә олур мүшк, јанар уд, чыхар әтр,
Әсбаби-кәмалати-чаһан кәсрәти-чандьр.

Вәһдәт нә одур ким, чәкәсән чисми кәнарә,
Тәчрид һаман тәзкијәвү тиби-чинандьр.

Кәсрәтдә олан вәһдәти тап, кәсби-кәмал ет,
Төвһиди-худа кәсрәти-чәм илә әјандьр.

Мэчнун кими жыг башына һәм вәһшү түүри,
Кәсрәтдә олан вәһдәтү тәчрид һамандыр.

Јекрәнкди заһирдә әкәр бәјзә јәгинән,
Ач пәрдәсини, көр ики рәнк илә ниһандыр.

Пендар илә мән һәм өзүмү фәрд көрүрдүм,
Күзкүјә бахыб көрдүм ону мәнз јаландыр.

Дүзлүк диләсән, кәчләр илә ејләмә үлфәт,
Әјрилә дүшән кејфијәти-тирү кәмандыр.

Истәрсән әкәр кәсб едәсән ешги-һәгиги
Базари-мәчаз ичрә бу калаји-кирандыр.

Исбаты-вүчуд етмәјә ифнаји-вүчуд ет,
Чан фејзи әбәд алмаға туграји-әмандыр.

Фани сәнә көндәрди дуа ше'рү гәзәлдән,
Бәјнәш-шүәра ше'рү гәзәл ләвһеји-чандыр.

Азәрбајчан шүәрасынын мәшһурларындан бириси дә мәр-
һум Начыаға ибн Мәһәммәд «Фәгир» тәхәллүсдур. Фәгирин
шәрһи-һалы вә сирәти-әһвалы Нахчыван, Ордубад тәрәфдә
вә Иранын бә'зи шәһәрләриндә чүмлә үдәбаја мә'лумдур. На-
чыаға тәвәллүд едибдир Ордубад шәһәриндә тәхминән һич-
рәтин 1252-чи²⁹¹ сәнәсиндә. Ордубад Нахчыван һаһијәсиндә
Ирэван губернијасында гәдим гәсәбәләрдән бириси һесаб
олунур. Әһалиси әксәријјән мүсәлмандыр; ермәниси дә вар,
аздыр вә онлар тичарәтлә мәшғул олур. Ордубад әл'ан Иран
илә Русијанын сәрһәддиндә вагә вә Рус дәвләтинә мүтәәллиг-
дир.

Ордубадын аб-һавасы мө'тәдилдир, өзү дә бағат ичиндә
бир басәфа јердә вагә олубдур. Ордубадын мејвәчаты вә мән-
сулаты аз јердә тапылар.

Чүн Фәгирин атасы Иранда алыш-вериш едәрмиш, она
бинаән Фәгир дәхи ушаглыгдан Ирана дүшүб, онун үчүн Тәб-
риз вә Шираз кими сәвади-ә'зәмдә нәшвү нүма едиб, мәртәбе-
ји-кәмалата гәдәм гојмушду.

Мәшһур рәвајәтә көрә, хаки-паки-Ширазда тәһсили-үлум
едиб, әрәб вә фарс дилләрини камил вәчһдә билирмиш вә өз
ана дилинә дәхи артыг мејли олмаға көрә, дара имиш.

Ијирми беш синниндә әрсеји-ше'рдә чөвлан едәркән «һүб-
бүл-вәтәни минәл-имани»²⁹² һәдиси-шәрифини унутмајыб, вә-
тәни-мә'луфуна өвдәт етмишди. Аз мүддәтин мүрурунда шүә-
ралар силкинә шәһрәт кәсб едиб «Күлшәни-үрфан» адында
бир мәчмуә саһиби сајылырды.

Начыаға Фәгир тизфәһм, фәсиф вә һазырчаваб бир шәхс
икән артыг рәван тәб' саһиби имиш. Әксәри-өмрүнү тәдрисү
тә'диби-әбнаји-вәтән илә кечирибдир.

Һичрәти-нәбәвијјәнин 1303-чү²⁹³ сәнәсиндә рәчәбүл-мүрәч-
чәбин онунчу күнү гырх беш синнинә јетишидикдә нидаји-һәггә
ләббәјк дејиб вә дә'вәти-һәгги ичабәт едиб һагг-тәала рәһмә-
тинә васил олубдур.

Фәгирин мәчмуәси үч сәнә бундан әгдәм фәрзәнди-мөһтә-
рәми Кәрбәлаји Мәммәд Сәид Ордубади²⁹⁴ [тәрәфиндән] Тәб-
риздә чап олунмаға көндәрилмишди вә лакин бу һала дәк
онун чап олунмасы вә ја олунмасы бизә мә'лум олмады.
Сәид чәнаблары о вахты бизә ишарә етмишди ки, Тәбриз чапы

намәргуб олдуғуна көрә, мәчмуәни истәјир кәтирдиб Бадку-
бәдә чапа вердирсин. Бадкубәдә дәхи онун чап олунмадығы
бизә мә'лумдур.

Бурада онун әсәрләриндән бә'зиләри ки, чәнаб Сәид лүтф
үзү илә бизә көндәрибдир, дәрч олунур. Мәчмуеји-мәзкурәнин
дибачәсиндән бир нечә ше'рләр:

Сипаси-шүкрү һәмди-фәрди-јекта,
Худаји-бимәсәл, һәјјү төвана,
Гијаси-әгли-күлл затында гасир,
Дејән шә'ниндә әһмәд «маәрәфна».
Тәмамән масива етсә китабәт,
Јазанмаз вәсфинә бир сәтри-туғра.
Олаң вәссафләр вәсфиндә ачиз,
Зәһи сүбһани-биејбү мүбәрра.
Фәрәһза, гәмзүда кәлмати-паки
Тапылмаз елминә өвлаву үхра.
Едән мәхлуғи мин шеј'и нчад,
Вүчүд ондан тапыб әчзаји-әшја.
Зәһи гадир ки, бу нөһ тағи-чәрхи
Учалдыб сүн' бинәччару бәнна.
Кәвакиблә верән әфлакә зивәр,
Бүрүчати-бәнәт, әғди-сүрәјја.
Јаратды чүмләсин јексәр әдәмдән,
Һамана «каф»и етчәк «нун»ә илга.
Гылыб бир гәтрәдә чәм'и-әвалим,
Мүрәккәб ејләјиб әчзаву ә'за.
Фәласиф чүмлә ачиз һикмәтиндә,
Үмумән ләғвдир һөкми-әтибба.
Олуб ондан мувафиг дөрд мәхалиф,
Гылар дөрд зидд бир јердә мүдара.

Дибачәнин ахырында јазылыбдыр:

Фәгира, јетмәз һәркиз интиһајә,
Мәләјик та гијамәт олса куја.

Дибачәнин бә'зи јерләрини охуја билмәдик, чүнки әлимиз-
дә олан нүсхә имласыз вә долашыг хәтт илә јазылмышдыр.

Фәгирын көзәл әсәрләриндән бириси онун дүнјанын бивә-
фалығы хүсусунда јаздығы ибрәтнамәдир ки, бурада ејни илә
дәрч олунур:

Ган ағла, еј көзүм, јенә фәсли-баһар олур,
Булбүл баһар оlanda иши аһу зар олур.
Күл мөвсүмүндә наледи-бүлбүл әбәс дејил,
Фәсли-хәзаны јадә салыр, бигәрар олур.
Бағи-чаһанда гөнчәни нејлим олур бир ај,
Хары чәкир көнарына, бие'тибар олур.
Новрәс чаванларын гәдидир зири-хакдә,
Ејләр нөмүвв сәрв ләби-чујбар олур.

Бахсан бәсирәт илә әкәр зүлфи-сүнбүлә,
Мүшкүл сәнә ки, бир нечәси ашикар олур.
Сүнбүл дејил чәмәндәки, сусән дејил, нәдир,
Јарын шикәнчи-зүлфүдү јердән кәнар олур.
Топрагдән чыхан хәти-сәбзи-никардыр,
Рејһан олур ки, үздә һәмишә губар олур.
Күлшәндә булбүлә дедиләр: — Бадә нуш бад!
Верди чаваб ки, ахыры рәнчи-хумар олур.
Ибрәтлә бах гызыл күлә, көр чәрхи-кәчмәдар
Әввәл ону әзиз едәр, ахыр нә хар олур.
Кәһ гөнчә пәрдәсиндә гојар, бағры ган едәр,
Кәһи чәкәр күлабын атар, тармар олур.
Лалә дејил чыхыб гызаран Бисүтүндә,
Фәрһад гәлбидир ки, һәр ил дағдар олур.
Чәшмин вурар шүкуфә, әкәрчи беш-алты күн
Ахыр фәләк гәбәсин алыр ури-ар олур.
Бөјлә хәјал етмә чәмәндә бәнәфшәдир,
Накам әруслар гашыдыр вәсмәдар олур.
Дүнја бирини ағладыбан, күлдүрүр бирин,
Әбрин сиришки хәндәкәһи-лаләзар олур.
Тәрк еткилән бу дәһри-дәни пирә залыны,
Һәр күн бир ајры шөвһәрә чүн ихтијар олур.
Бие'тибардыр бу көһән чәрхи-бибина,
Ағил киши нә јатмыш олур, һушјар олур.
Чохлары тәрк едибди фәләк, јох нишанәси,
Инсан үчүн онун әмәли јадикар олур.
Бәһрам Кури көр нечә курә чәкиб фәләк,
Рубаһи-чәрхә шио олан ахыр шикар олур.
Биздән сора о гәдр баһару хәзан кәлир,
Һәр ил шүбатү азәрү нејсан әјар олур.
Бади-сәба кечәр, сора бади-шимал әсәр*,
Даим бу орду рууси-шәһрү хар олур.²⁹⁵
Биз көрмәдик, көрән көрәчәкдир зәманәни,
Кәһ јаз оlanda күл олу, кәһ гышда гар олур.
Кәсраны кет Мәдаинә ал Тағдән хәбәр,
Тачи-Кәјан гојан јенә дәфни-мәзар олур.
Искәндәријә шәһринә кет, көр Скәндәри,
Бичарә о чәлал илә көр нә фикар олур.
Чохлары чәкди тәхтеји-табутә тәхтдән,
Чүмлә шәһәншәһин јери ол гәбри-дар²⁹⁶ олур.
Еј нәфси-шум, ахыр олубдур нәдир бу чәһд,
Визрү вәбалы бојнуна јығма ки, бар олур.
Беш күндән өтрү дөвләтү малу имарәти
Кәл истәмә, кедәндә ки, бир интизар олур.
Фитнә долуб чәһанә, хәләјиг олуб шәрир,
Јохдур чаһанда хејир, әчәб рузикар олур.
Мәрдүм булур һалалы һәрәмү һәрәмы пак,
Наһар шәһадәт онлара даим шүар олур.
Иманларын сатарла чиллов, чајү гәһвәјә,
Чохдур бу шәхс јарләри јадхар олур.
Шәр'и-нәби гијамини ејләрлә мәсхәрә,

* Әввәлки нүсхә: ... кәлу бади-шимал әсәр.

Һәр јердә әмрү нәһј ола, онлар фәрар олур.
Ја рәб, Әлијјү али-Әли һөрмәтинә сәл
Фәрјадә јет о күндә ки, рузи-шүмар олур.
Артыр мәнә нәбијјү вәлинин мәнәббәтин,
Кәр бәјлә олса, нәхли-үмидимдә бар олур.
Фәрјадыма Әлини о күндә јетир мәним,
Руһум кедәр, бәдән галы бигәмкусар олур.
Јарү рәфигү гөвмү бәрадәр гојар кедәр
Әндамымы сыхар, мәнә чүн гәбр дар олур.
Еј дил, өтүрмә дамәни-али-Мәнһәммәди,
Гәм етмә, јавәрин, шәһи-Дүлдүл²⁹⁷-сәвар олур.
Артыр, Фәгир, дилдә Әлинин мәнәббәтин,
Һәр кәс гулам ола о шаһә, тачдар олур.

Фәгирин бу ибрәтнамәсинә һикмәт нәзәрилә бахылса, һәгигәтдә бир пара сиррләр ашкар олур. Рузикари-ситәмкарын пәнчеји-гәддарында кирифтәр олуб, өмүрләринин баһар чағында әчәл бадәсини нуш едән чаван оғланлары, зибә сәнәмләрин мазарлары үстә битән күл вә лаләләрин вә әнвәји-чәкләрин һәр бириси онларын һүсни-мәләһәтләриндән нишанә дејилләрми? Ләби-чүјбарда битән сәрвләр зири-хакдә дәфн олунаң новчаванларын гәдди-мөвзуну дејилми? Чәмәндә битән сүнбүл, сусән өзкә бир шеј дејил, «јарын шикәнчи-зүлфү-дү јердән кәнар олур».

Торпагдан көјәриб јенки чыхан тәзә-тәр, хырдача отлар новчаванларын күл үзарлары үстә битән бу хәтләрдир. Рејһанын үстә мүшаһидә олунаң губар үздәки гәм губарыдыр. Бисүтунда чыхыб гызаран лаләләр Фәрһад мисаллы намурад чаванларын дағдар олмуш үрәкләридир. Чәмәни мүзәјјән едән бәнәфшәләр вә чичәкләр накам әрусларын пәришан зүлфләридир.

Дүнјанын иши беләдир. Бир кәси баша кими хошһал вә камјаб етмәјибдир. Бирисини ағладанда, о бирисини күлдүрүр. Нечә ки, булуду ағладыб чәмәни-лаләзары хәндә гылыр. Бирисинин мүсибәти гејрисинин фәрәһү шадлығына сәбәб олур.

«Күрдүн чуд сатмағы» тәмсили дәхи Фәгирин ибрәт көтүрүләси әсәрләриндән бириси олмаға көрә бурада чап олунар:

Куш един әрзимә јексәр, сиз әја пирү чәван,
Бирчә тәмсил кәлиб хатиримә, ејлүм әјан,
Нәгл едибләр бу кечән ил вар иди бирчә киши,
Саһиби-хејлү рәмә, әһли-мәһали-Ирәван.
Тоҳумушду Фатысы әсл фајиг бир чули-әсб,
Хејли мөтбу'ү дилавизү киран, гәдри киран.
Ишләмишди онун үстүндә Фаты дүз ики әј,
Тар-пудундә онун бәнд еләјиб риштеји-чан.
Шамова верди чулу, сөјләди ки: — Һәмсәри-мән,

Сүһдән сал чулу, мин јабыны, ол шәһрә рәван.
Аларыб бу чулу сән шәһрдә сат гырх маната,
Беш гәпик әксијә сатма ки, олур бәс әрзан.
Сатыб, ал Дилпәријә, Кулпәријә нимтәнәлик,
Јыртылыб, Дилпәринин јохду ајағында туман.
Әти-әндамы чыхыбдыр ешијә Назпәринин,
Көјнәк ал әјнинә, һәм башына шали-Ширван.
Сәни тары, а киши, ал мәнә дә бир јалавуч,
Фәсли-јајлагда тикүм нимтәнә шали-Кирман.
Саггуз ал Маһпәријә, Шаһпәријә күзкү, дараг,
Алкилә чәһрәмә ик, бир тикә гыр, чит, кәтан,
Гәдри зәрних, аһәк ал кәтир гәнвир еләјәк,
Түк басыб чанымызы, сиркә-битә олду мөкан.
Сүүва бирчә дүдүк, ал Әлүвә бирчә лүлүк,
Мәмова бирчә папаг ал, верәјүм һәгги-чобан.
Әји-башын төкүлүб, ал өзүнә бирчә кејим,
Мадјана нохта алыб, ешшәјә дә бирчә палан.
Мүхтәсәр, көтдү чулу, шәһрә рәван олду о күрд,
Чјјиннә салды кәзиб чарсуји-базар, дүккан.
Гырх манат сөјләди, бир кимсә ону алмадылар,
Шәһри үч күн доланыб мат-мәәттәл, һејран.
Деди: — Бу төһфәди, гәт'ән алыр әшхас буну,
Кәр губерната верәм, чох мәнә ејләр еһсан.
Мүхтәсәр көтдү чулу, силди тозу торпағын,
Кәтириб верди губернатә һаман дәмдә нишан.
Та губернат көрүб сөјләди ишто-мишто,
Деди: — Бир төһфә кәтирдим сәнә чаным гурбан.
Јаранал алды чулу, верди гуламына о дәм,
Шамовун гәлби ачыб күл кими олду хәндан.
Јаранал сөјләди үч јол «харашо», бир «маладес»,
Дахил олду евинә, гылды Шамо даду фәған:
— Нә гәләтдир еләдим өз нәнә-бабамла мән,
Билирәм Фаты јолур јалымы бишәккү күман.
Мүхтәсәр, кәндә кәлиб, та Фаты көрдү әрини,
Үзү гара, әли бош, зурна чалыр, һәм балабан.
Шамова сөјләди Фаты: — Чулу сатдын нечәјә?
Һаны чул? Јағлығымыз нолду мәкәр? Ејлә бәјан!
Деди әр: — Фаты, чула үч «харашо», бир «маладес»
Јаранал верди, әкәр суд ола, ја инки зијан.
Ешидиб Фаты, вуруб күрдә икнәлли гапаз,
Күрд салыб мөһра таса, чәшминә тар олду чәһан.
Дурду өврәт ајаға, кејди чарыг, сонра долаг,
Шамову көтдү, миниб јабыны чүн шири-жәјан.
Кирди та шәһрә, губернат гапысын етди тәләб,
Дышра чыхды јаранал, көрдү кәлир дад, аман.
Деди: — Зачем ты сидиш, дјлә чево строго?
Баш әјиб өврәти-бичарә чәкиб аһи-ниһан.
Әрз гылды јаранала: — Мән Шамовун Фатысыјам,
Нијә зүлм ејләјә билмәм үмәнаји-диван?
Вермисән о чула сән үч «харашо», бир «маладес»,
Верирүк һәр кәсә, вермәзлә бизә бирчә соған.
Ја пулу, ја чулу вер, истәмирик биз харашо,
Маладес гарнымызы сир еләмәз, истәр нан.

Ешидиб бу сөзү чох күлдү губернат ол дэм.
Хошуна кэлди, кэлиб нитгә, дејиб хэндәкөнән:
— А патом, ты нибојсја, истирога, истирага,
Лүтфи-биһәд гыларам мән сизә һәр саәтү ан.

МӘНЗУМӘ

Еј әзизим, сәнә ибрәтди бу сөз, ејлә гәбул,
Хәлгдән чәкмәкилән кәрдәнә чох бари-киран.
Јох сәхавәт әсәри хәлгдә, јум чәшми-тәмә,
Нәди һәр ләһзә губернат гапысы, хидмәти-хан.
Еј Фәгир, чәкмәкилән чох да дәни миннәтини,
Сәјләмә чифәдән өтрү дәхи һәчвү һәдјан!

Фәгир бу кәламда дәнитәб'ләрин миннәтинин бари-киран олмасыны түрфә тимсали-әдибанә илә нәзмә чәкиб, саһибмән-сәбләрден вә үмәнаји-дөвләтдән сәхавәт вә еһсанат диләмәјин биһудә хәјал вә әбәс сә'ј олмасыны кәстәрир. Бундан әлавә үлумү мә'рифәтдән бибәһрә галмыш вә јары инсанијјәт вә јары вәһшијјәт һаләтиндә күзәран едән күрдләрин мәишәтиндән бир парча нүмунә кәстәрир. һејфа ки, Фәгирин саир әсәрләринә бәләдијјәт јетирә билмәдик. «Мошт номунеје-хәрварәст» һејсиндән бу мәчмуәјә дахил оланлар дәхи онун мүгтәдир шаир вә зәриф әдиб олмасына дәлили-кафидир.

Ирәван гәдим шәһәр[ләр]дән бириси һесаб олунур. Бу шәһәрин бинасы вә тә'мираты Зәнки адланан чајын сол кәнарында ваге олубдур. Шәһәрин бир һиссәси Зәнки чајынын кәнарында учалмыш тәпә үстүндә, диқәр бир һиссәси чухурда дүшүбдур. Шимали-гәрби вә шимали-шәрғи тәрәфләрден шәһәр әһатә олунубдур уча тәпәләр илә, амма чәнуб вә гәрби-чәнуб тәрәфләри ачыг вә дүз јерләрдир ки, онда кәзәл бағ, бағча вә мәзрәәләр вардыр. Зәнкибасарда хејли бөјүк вә абад деһат вә шенликләр²⁹⁸ вардыр. Бу јерләрин әһалиси өз торпағларындан памбыг, чәлтик, бугда әкмәклә вә бағ бечәрмәклә јахшы мәһсулат кәтүрүрләр. Вә лакин мүсәлман тајфасы елмү мә'рифәтдән бибәһрә олмағына кәрә, нә гәдәр артычыг кәсбү газанч едирләрсә дә, јенә фәгирдирләр ки, фәгирдирләр. Газандығлары мәдаһилин әксәри өзкәләрин чибинә кириб, јердә галаны өз мәашларына кифәјәт еләмир вә борча дүшүб, зилләт вә үсрәтдә күзәран етмәкдәдирләр. Ирәван шәһәриндән чәнуб вә гәрби-шимал тәрәфә бахдыгда кәз өнүндә гәрибә бир мәнзәрә ачылыр, чәнуб сәмтиндә бир чүт пирамид шәклиндә кәзәл, башы гарлы дағлар — Ағры дағлары кәј сәмтинә тәрәф кәрдәнкеш олуб, булуддан башларына әммамә сарыјыблар вә куја зәбани-һал илә хәләјиги асиман тәрәфә — үлвијјәт аләминә дә'вәт едирләр. Бөјүк Ағрынын тәпәси һәмишә гар илә өртүлү олур, амма Балача Ағрынын башы јәј фәслиндә гардан хилас олуб, онун үстүндә ағачлар вә һәр гисим чичәкләр вә әләфијјат битиб кәјәрир. Бә'зи рәвајәтә кәрә, Нух нәбинин кәмиси туфандан сонра Ағры дағынын гүлләсиндә дајаныбдыр вә «ја әрз үблә'и маәки»²⁹⁹ һөкмү садир олдуғдан сонра јер үзүндән тезликдә сулар чәкилиб, әтрафү әкнаф сәбзәзар олубдур вә Нух пејғәмбәр кәмидән чыхыб, гадири-зүлчәләлә сәчдә едиб, шүкрү сәналары јеринә јетирдикдән сонра һаман јери хошлајыб, орада мәскән салыбдыр.

Ермәни мүвәррихләри дәхи бу рә'јә — јә'ни Нух кәмисинин Ағры дағы үзәриндә дајанмасына мүвафигәт едиб дејирләр ки, Нух кәмидән чыханда әввәлчә Ирәван шәһәринин јери онун кәзүнә саташды вә о өз дилиндә кәсрәти-фәрәһдән сәда етди: — Види, јә'ни кәрүнүр (ермәничәдә «кәрсәмәј» «види» дејилир³⁰⁰). Буна бинаән ермәниләр өз милләтини

Нуһа мәнсуб гылыб, ону улуг бабалары һесаһ едирләр. Һәр һалда бу рәһәһәтләр һәр шеһдән әһвәл Ирәһән шәһәринин чох гедим олмағына дәләләт едирләр.

Тарихдән анлашылана көрә, миһадын 1441-чи сәнәһинә кими Ирәһән шәһәри ермәһиләрин тәһти-һөкүмәтиндә олуб-дур. Ондан сонра Ирәһән дөрд әһрин мүддәтиндә Иран³⁰¹ һөкүмәти илә Османлы дөвләтинин мабеһниндә илләти-һиза'вү даһа олуб, һаһ Ирана вә һаһ Османлыһа табе олубдур. Тарихи-миһадын 1582-чи илиндә Османлы дөвләти Ирәһән маһаһына малик олуб, шәһәрин чәнуб сәһтиндә Зәнки чаһынын үһтүндә бүрч вә һасар тә'мир етдиләр. Бу галанын аһары инди дә баһидир. Сонрадан сәфәһиләр әһһамында Ирәһән жеһә Иран дөвләтинин ихтиһарына кечиб. Шаһ Аббас 1604-чү сәһеһи-миһадидә шәһәрин әтрафына жеһә тәһэдән уча вә мөһкәм бир сәдд чәкдирди. 1804-чү илдә киһаз Сисианов ки, «Шпехтор»* ләгәһи илә Загаһгаз түркләри аһарында мәшһурдур вә 1808-чи сәнәдә граф Гудович Ирәһәнүн үһтүнә рус гоһуну илә кәһиб кәһрат илә һүчүм етдиләрсә дә, ону тәһхир етмәкдә аһиз галыб кери гаһытдылар.

Аһчаг кечән әһрин 1827-чи илиндә Паскевич Ирәһәнү мүһасирә едиб аз мүддәтин иһиндә (сәһтһабрын 25-дән октябрын әһвәһинә кими) шәһәрин Рус дөвләтинә табе олмасына халгы мәчбур гылды (шәһәри фәһ етдикдә 49 топ, 4 беһдәг вә 4 минә кими әһир сәрбаз аһынмышдыр). Паскевич Ирәһәнү фәһ етмәһә көрә, она «Паскевич-Ирәһәнски» деһилир.

Шәһри-Ирәһән кечмиһдә мәркәһи-үләма, фүзәла вә шүәра олуб, Аһунд Молла Мәһәммәд Ирәһәнү кими беһүк аһим вә мүчтәһидләр жеһирибсә дә, аһыр вахтларда белә фазил вә аһим шәхсләрдән вә дәһиг әдибләрдән вә хоһтәб' шаирләр-дән мәһрум галыбдыр. Еһм вә мә'рифәт әһабы варса да, онларын әдәһи аһама һисбәт чох аздыр, жоһлуг мәнзәләһин-дәһир. Ирәһән шаирләриндән мәшһуру Мәһһәди Исмаһыл Һаһы Қазымзадә «Бәһми» тәхәллүсдүр.

* Инспектор демәкдир.

Мәһрум Мәһһәди Исмаһыл Ирәһәнүн саһиби-сәрвәт түч-чарзадәләриндән зәриф вә хоһтәб' бир вүчуд иди. Тәһвәллүд едибдир Ирәһән шәһәриндә һичрәтин 1262-чи³⁰² илиндә. Рүһд мәгамына чатынча ев тәрбиһәһи аһыб, сонрадан әдипи-каһил Мирзә Мәһәммәдтағы Нахчываниһин³⁰³ мәкәтәһиндә тә'һим алмаға башлаһыб вә өз истә'даһи-фитриси сәһәһиндә аз вахтда фарс вә түрк лисаныны тәкмилән өһрәһибдир.

Мәһрум Бәһми өмрүнүн чох заманыны тиһарәт иһләриндә кечирибдир вә бу әһнада хоһтәб' вә ширинзәһан олмағына бинаән, мүһасири оһан ә'һанү әһраф иһиндә мә'руф вә һүсуһән шүәра силкиндә әһиз вә мөһтәрәм бир вүчуд олубдур. Өмрүнүн аһырына иһирми сәнә галмыш тиһарәт иһләри јахшы кетмәдиһи үчүн ондан әл чәкиб, мүәһлимлик иһинә мүбашир олмуһдур вә Ирәһән шәһәр мәкәтәһиндә еһми-илаһи вә лисани-түрки мүәһлими тә'һин ол[ун]муһдур вә бундан әләвә өзүнүн әләвә мәкәтәһи дәһи вар иди.

Бу һәһир бәндә Ирәһән кимназиһасына жеһи мүәһлим тә'һин оһунан вахтларда³⁰⁴ Мирзә Исмаһыл илә таныш олуб вә бә'зи вахтлар онун үһули-тәдриси илә аһина олмаг үчүн мәкәтәһинә кедәрдим вә онун артыг шөһг илә тә'һими-әтфәлә мәшғул олмағыны көрүб, дәһи дә артыг онуһла јахынланмаға вә достлуг әләгәһини бағламаға сә'һ едәрдим. Чиһаһда, әчәл фүрсәт вермәһиб, ол чәһабын достлуғундан бизи мәһрум гылды вә һичрәтин 1305-чи³⁰⁵ сәнәһиндә шәрбәһи-мәрки иһиртди.

Мәһһәди Исмаһыл бизим мәкәтәһләрдә баһадан бәри иһләһән көһнә гаһда үзрә дәрс вермәһин гүһуруну аһлаһыб, үһули-сөһти илә тә'һим вермәк үчүн өзү тәһә бир әһифба тәртиб етмиһди. Амма мәһрумун бу иһи нә гәдәр әһәмиһәтли вә хеһирли идисә дә, көһнә гаһданы сөһән вә ишығдан бихәбәр оһан аһамлара о, хоһ кәһмәди. Мәһрумун тәһә әһифбасы аһам вә әһли-гәрәз лисанында күлүнч вә истәһза үчүн бир аләт олду. Амма мөһтәрәм мүәһлим бу истәһза вә кинаһәләрә әһла мүл-тәһит олмаһыб, өз иһиндә сабитгәдәм вә мөһкәм дурурду.

Мәһрум Бәһминин фарси вә түрки әһ'ары бир мәчәллә гәдәри оларды. Амма мүтәфәрриг галмаға көрә, аһари-гәләмиһәһини бир жеһә чәм едән олмаһыбдыр. Әһ'арынын чохуһу гәзәлиһәт, рүбаиһәт вә мүхәммәһәт гисминдәһидир. Бә'зи гәһидәләри дә вардыр. Онлардан нүмунә үчүн бир нечә гәзәлиһәт бурада јаһылыр.

Гезэли-Бэзми:

Һәр кимсәнин ки, сән кими бир назлы жары вар,
Дүнјада ејшү ишрәти, хош рузикары вар.

Чәкмә о тари-зүлфдә дарә бу көнлүмү,
Залым, тәрәһһүм ејлә, усан, бәсди тары вар.

Һәр ләһзә ган төкәр сәнин ол фитнә көзләрин,
Куја ки, мәст көзләринин Зүлфүгары вар.

Дөври-рухиндә зүлфи-сијаһын көрән дејир:
Кәнчи-рухиндә жарын ики шаһмары вар.

Кәзмә рәгиблә ки, көрән горхурам дејәр:
Бир јахшы күлдү, тазә ачылыб, һејф хары вар.

Пәрванә тәк кәл инди сәнин башына дөнүм,
Бак етмәрәм бу шәм'ин әкәр нуру нары вар.

Бэзми әсри-дами-сәри-зүлфи-јардыр,
Өлдүрсә дә, бағышласа да ихтијары вар.

Әјзән гезэли-Бэзми:

Ганым төкән гашынды, көзүн көрдү данмасын,
Мүшкүлдү гоншу әјрилијин гоншу ганмасын.

Аһәстә, еј көнүл, елә кет куји-дилбәрә,
Јатмыш гапы далында рәгиби, ојанмасын.

Төк ганымы, вүсалә јетир, чүн көрүлмәјиб
Ашиг әли вүсалә јетәндә бојанмасын.

Халын үзүндә мө'чүзәдир, кимсә көрмәјиб
Дүшсүн сипәнд атәши-сузанә, јанмасын.

Сәбр ејлә, еј көнүл, јетәр һәр чөвр јардән,
Ашиг кәрәк чәфавү ситәмдән усанмасын.

Һејфа ки, бу гезэлин ахырынчы фәрдләри әлә дүшмәди.

О тари-түррәни, еј назәнин, јаваш дарә —
Ки, бағлыдыр нечә јүз мин көнүл о бир тарә.

Көнүл һәмишә сәнин бәстәри-гәминдә јатыр,
Бу рәсмдир ки, әјадәт едәрлә бимарә.

Вүсалынын кечәси сүби тәк олур рөвшән,
Фәрағынын күнү зүлфүн кими мәнә гарә.

Бу ганә дөнмүш олан көнлүмүн күнаһы нәдир —
Ки, гара зүлфүнә һөкм ејләдин чәкә дарә?

Көнүл онун сәри-кујиндә олду мин парә,
Јарын мәнәлләсинә сағ кедән кәлир парә.

О тари-зүлфүнү көнлүм кими едәр дәрһәм,
Гарышса наләји-аһым нәсими-әшарә.

Күлүн чәмалына шәбнәм сәпәр чәмәндә күлаб,
Нечүн ки, гәшш ејләјирсән чыханда күлзарә.

Фәраги-јар илә накам³⁰⁶ чан вериб кедирәм,
Әја, сәба, де севинсин о бивәфа јарә.

* * *

Салыб о күл үзүнүн шөвгү көр нә һалә мәни,
О гашларын әләми дөндәриб һилалә мәни.

Көрүб о гашларыны мән дедим көрүндү һилал,
Салыбды халг бу бајрамда гилү галә мәни.

Нә вар сүраһијә мејлим, нә сагијә сәнсиз,
Бу бәзм ичиндә дејирсән ичәр пијалә мәни.

Һәдисдир ки, тәсәддүг бәланы дөф' ејләр,
Доландырыб башә, гурбан елә о халә мәни.

Нәдир бу чандан әләвә чәнабна борчум —
Ки, мәст көзләринә ејләдин һәвалә мәни?

Бэзми бә'зи вахт «Әндәлиб» тәхәллүсү илә дәхи ше'р де-
јәрди. Ашағыда јазылан мүхәммәс дәхи Мәшһәди Исмајылын
кәламындандыр ки, бурада «Бэзми» әвәзинә «Әндәлиб» зикр
олунубдур:

МҮХӘММӘС

Вермиш шикәст сәрвә онун гәддү гамәти,
Етмиш гијами-гамәти бәрпа гијамәти,
Исадә јохду ол ләби-лә'лин кәрәмәти,
Чох тулдур бу зүлфлә какил һекајәти,
Төвсифинә дәлилди «вәллејл» ајәти.

Зүлфүн дағытды күл үзүнә, ејләди нигаб,
Дүшдү сәһаб күн үзүнә мүјдән³⁰⁷ һичаб,
Куја күсуфә кирди о дәм нури-афитаб,
Ол түррә тәк көнүлләрә үз верди пич-таб,
Вирд етдиләр кәлами-рухиндән бир ајәти.

Сәһв ејләмиш о аризини охшадан күлә,
Јох зүлфүнүн шәбаһәти күлшәндә сүнбүлә,
Бир шанә етсә зүлфүнү бар шүкр күлә,
Күлзарү күлшән ичрә салыр шурү гүлгүлә,
Ол мәст көзләрин бу сөзә вар шәһадәти.

Бир күн қи, чыхды сејр илэ күлзарэ ол никар,
Фәрши-зүмүррүдүн дөшәди бағә сәбзәзар,
Нәркис көз ачды, көрмәјинә галды интизар,
Мүштагдыр о күл үзүнә Әндәлиби-зар,
Вар бүлбүлүн чамалына күлдән шикајәти.

Бурада јазылан ше'рләрден сәва Бәзминин дәхи дә бир
пара әсәрләри әлимиздә вардыр вә лакин онлар һәчвијјат вә
һәзлијјата даир олдуғундан китаба јазылмады.

Мәрһум Мирзә Қазым мүддәти-мүтәмади Ирәванда сакин
олуб вә орада дәхи вәфат едибсә дә, әслән Ирандан кәлмәдир.
Онун вәтәни Бәрағушдур ки, Тәбриз маһалындан Сәраба ја-
хын бир гәсәбәдир. Мүттәле тәвәллүд едибдир һичрәтин
1248-чи³⁰⁸ илиндә. Тә'лим алыбдыр Тәбриздә. Һәнуз чаван
икән Ирәвана кәлиб, ибтидада Иран дөвләтинин вис-консул-
луғунда мүншилик ишләринә бахырмыш. Амма сонрадан бу-
радан чыхыб, тә'лими-әтфала артыг мејли олмаға көрә,
мәхсуси мәктәб ачыб мұәллимлик едәрди вә мәктәб ишләри-
ни артыг сәлигә вә гајда үзрә апарыб мүбтәдиләрә үсули-
сәвти илэ тә'лим едәрди. Мирзә Қазымын мәктәби чүмлә
Ирәван әһлинин рәғбәтини кәсб етмишдир вә әлһәг ол чәнаб
өз шүғлү сәнәтиндә бир гүсур гојмајыб чану дилдән тә'лими
әтфала гуршанмышды.

Мирзә Қазым чәнаблары илэ биз јахын ашина идик вә тез-
тез онунла көрүшүб, тә'лим вә тәдрис мәсәләләриндән бәһс
вә сәһбәт едәрдик. Мәрһумун тә'лим-тәрбијә мәсәләләриндән
сәва фикрү зикри јох иди.

Үсули-тә'лимдә даһа да артыг билик вә мәһарәт кәсб ет-
мәк үчүн кимназија мүдири чәнаб Бражниковун изнү ичазәси
илэ һәгирин вә приготовителни синфин мұәллими Чистјако-
вун ки, хејли габил вә маһир бир мұәллим иди, дәрсләринә
гулаг асарды.

Мирзә Қазым илэ бәрабәр Ахунд Мирзә Әли чәнаблары
дәхи ол вахтларда Ирәванда мәктәб ачмышды. Бу чәнаб ар-
тыг гејрәтмәнд вә чалышган чаван бир мұәллим иди.

Үсули-чәдид илэ ашина олмағ үчүн мүтәвәффа Чистјако-
вун каһ евинә вә каһ класына тез-тез кәлиб, лазым олан мә'-
луматы ондан әхз едәрди. Чистјаков исә һәр ики мұәллимләрә
артыг мөһрибанчылыг вә илтифат көстәриб, әлдән кәлән кө-
мәји мұзајигә етмәзди вә өзү мәктәбдарларын мәктәбләрини
зијарәт едиб, нәзәрә кәлән гүсурларын ислаһына бәзли-һим-
мәт едәрди.

Чәнаб Мирзә Аббас Мәһәммәдовун ки, сабигдә о да Ирә-
ванда мәктәбдар иди вә әһли-мә'рифәтләрдән бириси һесаб
олунур, јазмағына көрә, мәрһум Мирзә Қазымын беш чилд
китабы галыбдыр ки, онлардан дөрдүнү мәрһум тә'лими-әт-
фал үчүн тәртиб етмишдир. Амма онлардан һеч бири бу һала

кими чап олунмајыбдыр: 1) «Елми-һесаб», 2) «Сәрфу нәһви-фарси», 3) «Елми-бәләғәт», 4) «Вачибати-шәр'ијјә», 5) «Театр һекајәси».

Нә гәдәр эш'ары варса, тамами фарсчадыр. Мирзә Қазым бу әсәрләриндән һеч бирини биз көрмәмишик. Она би-наән онлар нә дәрәчәдә лајиги-тәһсин вә ја тәнгид олмасы һаггында сөз данышмагда ачиз варыг. Амма буну тәсдиг едә билирик ки, Мирзә Қазым зијадә габил вә көзүачыг адам иди вә өз әсриндә мәктәбләрдә тә'лим үчүн исте'мал олунан китаб вә рисаләләрин гүсуруну көрүб, онларын һәр чәһәтдән наму-насиб вә һәтта мүзирр олмагларыны кәмалынча анлајырды. Она көрә сөз јохдур ки, онун «Вачибати-шәр'ијјә»си ол заман бизим мәктәбләрдә мүтәдавил олан «Чаме'и-Аббаси»³⁰⁹ кита-бындан кәрәк артыг вә дүзкүнраг олсун, һабелә дә өзкә әсәр-ләри.

Мәрһумун эш'ари-фарсисиндән нүмунә олараг үчүнчү ки-табын сәрләвһәсиндә гәләмә хитабән јаздығы ше'рләр бурада зикр олунур:

Еј гәләм, еј мунесе-мән рузо шәб,
Сәр борун авәр, дәми богшәј ләб.
Шод тәмам ан лоуһе-доввом әз кетаб,
Ба че зәһмәтһаје-бирун әз һесаб.
Нәғмеи әз лоуһе-сејјом саз кон,
Шәммеи дәр пәрде кәшфе-раз кон!
Сәр мәкеш әз һокме-әнгоштәне-мән,
Пише-намәһрәм мәгу бә'зи сохән.
Мишәвәд гаһи ке, тоғјан микони,
Кәшф әз һәр разе-пенһан микони.
Һәр че мигүјәм кәлујәт та мәкәр,
Әз дәһанәт разе-дел најәд бедәр.
Сер боруи дари зе хәтте-рә'је-мән,
Пај богзари хелафе-паје-мән.
Дад Мәнсур әз дәһән серри-зијад,
Әз кәлу авихте ура һәм бедар.
Керде-сәрфе-ешг һәркез бәр мәкәрд,
Кин сохән бесјар кәсра хар кәрд.
Дел бемән дел, дел мәдеһ бәр һич кәс,
Чорме-Сән'ан ешге-Сән'анәсто бәс.
Һәрфе-ешго ешгбазира мәгу,
Афијәт әз атәше-сузан мәчу.
Ешг кари-бинәһајәт миконәд,
«Бешно әз неј чон һекајәт миконәд...»³¹⁰

Мәрһум Мирзә Қазым фөвгдә зикр олунан әсәрләрдән әлавә түрк лисанында мүбтәдиләрә тә'лим етмәк үчүн нәсрән вә нәзмән бир китабча дәхи тәртиб гылмышды. Онун мүндричаты исә хырда-пара һекајәтләрдән, нағыллардан вә дүз-

күләрдән ибарәт иди. Дүзкүләрин чоһусуну Мирзә Қазым өзү јазмышды. Бу дүзкүләр ушаглар ағызда сөјләдији «Үшүдүм һа үшүдүм, дағдан алма дашыдым» вәзн вә бәһриндә тәртиб олунмуш мә'нән бир-биринә мүнәсибәти олмајан сөзләрә бән-зәјир.

Мирзә Қазым бу дүзкүләри јазмагдан гәсди ушаглары охумаға һәвәсләндирмәк иди. Әзбәс ки, белә јүнкүл вәзидә бузылан ше'рләрә ушагларын мејли вә һәвәси артыг олур вә јунлары охумаг да асандыр. Нечә ки, сабигдә зикр олунду, мәрһум Әһмәд бәј Чаваншир дәхи өз өвладыны охујуб јаз-маға һәвәсләндирмәк үчүн бу вәзидә гисим-гисим һекајәтләр тәртиб етмишир.

Мирзә Қазым дүзкүләриндә хырдача оғлуна хитабән бә'зи күлмәли сөзләр илә белә оғлуна әдәбә даир нәсиһәт дә сөјлә-јир. Дүзкүләри бу сајаг башлајыр:

ДУЗКУ

Ај афәрин, күл оғлум,
Күл оғлум, бүлбүл оғлум,
Дәрсин оху рәванла,
Сонра даныш, күл, оғлум!
Кедирдим һарда көрдүм,
Куја диварда көрдүм,
Евдә сичан чоһ иди,
Пишик евдә јох иди.
Сичан чыхды дивара,
Әјниндә хаки хара.
Бирдән пишији көрдү,
Дөндү бахды гуруду.
Сичанлар ат чашырды,
Пишик дуруб бахырды.
Түлкү кирибдир баға,
Һаны бәс бағбан аға?
Түлкү једи үзүмү,
Ешитмәди сөзүмү.
Пыс-пыса сүрмә чәкди,
Чаргадын әјри бүкди.
Тысбағанын јолдашы
Биширди јарма ашы.
Јарманы дана-дана
Чыхартдылар мејдана.
Гузулар мәләшдиләр,
Торпаға бәләшдиләр.
Гузу мәни көрәндә,
Јердән чичәк дәрәндә
Пәри инәк сағарды.
Инәк бала доғарды.
Инәјин баласы вар,
Башында аласы вар.

Бу гисим ордан-бурдан данышыб, јенә оглуна рүчу едиб дејир:

Оғлум, оғлум, наз оғлум,
Дәрсиндән галмәв оғлум.
Булбүл кими дәрс охур,
Истәр чох, ја аз оғлум.
Гәләмин ал әлине,
Бир јахшы зад јаз, оғлум!
Оғлум кедәр мәктәбә,
Охур, чатар мәтләбә.
Дәрсин охур, рәванлар,
Нә охујубдур, анлар.
Даш үстә чичәк газар,
Мәшгини көјчәк јазар.
Мәним оғлум чанды, чан,
Дәрсләрин охур рәван.
Күмүшдәндир дөвәти,
Гәләми вар беш-алты.
Гәләмданы шәкилли,
Гәләми халли-мүлли.
Дәфтәри вар тәр-тәмиз,
Китабы ондан әзиз.
Кағызлары рәкбәрәк,
Оғлум, кәтир, јаз, көрәк и. а.

Бу дүзкүләрин тәмамиси өзкә бир китабымыза дахил олачагдыр ки, онда лисани әдәбијјатымыза даир әнвә'ү әгсаминәгүлү һекајәтләр дәрч олуначагдыр.

Мәрһум Мирзә Казым әснаји-тә'лим вә тәәллүмдә әлифба-мызда олан гүсуратын вә онлардан тәвәллүд едән мүшкүлә-тын чүмләсини көрүб, һуруфатымызын тәбдилү тәшлиһинә чалышан адамлардан бириси олмаға көрә, өзү мәхсуси әлиф-ба тәртиб етмәк фикринә дүшмүшдү вә һуруфатымызда олан гүсураты кестәрмәк үчүн бир мәгалә јазыб бизә вермишди ки, ол вахт Тифлиседә нәшр олуна «Кәшнүл»³¹¹ гәзетиндә ону чап етдирәк. Биз дә һаман мәгаләни «Кәшкүл» кәндәриб тәб'ини илһаһү тәмәнна етмишдиксә дә, дәрч олунмамышды. О мәгаләнин мүсәввәдәси инди дә биздә дурур. Мәрһум ону өз көзәл хәтти илә јазыбдыр. Чүн мирзәнин јаздығы мәтләб бу һалда да тәзә вә шајани-диггәт мәтләбләрдән бирисидир, она бинаән о мәгаләни ејни илә бурада дәрч едирик: «Бу заманда сәфһеји-чаһанда үлүмү фүнун тәһсил илә һәр бир нәфс үчүн әһәмм вә һәр әмәлә мүгәддәм сајылыб, онун тәһсил илә тәкмил үчүн әсбаб фәраһәм етмәјә һәр кәс һиммәти гәдәринчә сә'јү тәләш етмәкдир. О чүмләдән дәрки-гираәт вә китабәти-хүтутдур (јә'ни охујуб-јазмагдыр) ки, инсанијјәт ләвазими вә мәдәнијјәт асајиши үмдәси мин һејсәл-һәгиг она

мәнут вә мәрбутдур. Һәр тајфа өз адәтләринчә һәрәкә вә е'раби ки, әчсади-һуруфа әрваһ најиби-мәнабидирләр, һуруф чинсиндән мүрәттәб вә тәһрир вәгти һуруфат илә мүрәккәб едирләр. Бир нөв илә ки, һәр кәс үчүн бир һәфтә зәрфиндә ону тәһсил еләмәк мәгдур вә китаблары дәхи һаман е'раб иршады вә имдадилә гәләтсиз охумаг мүјәссәрдир.

Булунар исә бир ја ики фиргеји-күмнамдыр вә бир дә хү-түти-милләти-ислам әла саһибһа әлфүт-тәһијјә вәссәламдыр ки, онда ишбу үч һуруф: «әлиф», «вав» вә «ја»дан маәда һу-руфат илә мүрәккәб е'раб јох. Шу сәбәбә тә'лим вә тәәллүмдә ишкал вә зәһмәт чох чох. Һәр бир ләфзин әјрәнилмәсинә кәр-ратү мәррат мүзакирә вә сима'ә вә сабиг вә лаһигин мүлаһи-зәсинә еһтијач артыгдыр. Әрәб лисаны ки, фәзиләт вә әдәб каны, әлсинә султаны, фәсаһәт вә бәләғәт фарисинә рәшадәт вә чәладәт мејданыдыр, онун үчүн мәхсус бир китаб е'раб бабында вә һәрәкат исте'малы адабында тә'лиф олубдур вә лакин әламатү әсәр мөгамы илә, нә һуруфат сурәти вә низамы илә. Һалбуки Гур'ан-и-мәчиддән гејрисиндә исте'мал олунмур. Мүддәтләр лазымдыр ки, инсан өмри-киранмәјәсини һәр нәһв иләнсә сәрфү нәһв тәһсилинә сәрф едиб, та бир әрәби ибарәти сәһиһ охуја билсин. Вәли фарсидән «оху, баһајым!»— сөјләрсән, ачиздир. Јәгинән әкәр бир нөв е'раб ки, мәтлубдур вәз' олуна вә бу ишкалаты дөф'ү рәф' ејләјә, фарсизәбанлар фарсидә вә түркилисанлар түркидә бир аз мүддәтдә һуруфа-тын сурәтин вә шәклин вә е'раб илә тәркибин кәсб етдикдән сонра асан вәчһ илә һәр мәктубу вә китабы охујуб фәһм едәр-ләр. Чох олмуш ки, һәр шәхс ләфзин мә'насыны билиркән е'рабыны гәләт охумуш, ја бир кимсәнә мәдид мүддәт шәдид зәһмәт чәкиб тәһсилдә пајеји-тәкмилдә олуб, бир мәшһур кәл-мәни ки, она мәсму' олмамыш, е'раб һејсијјәтиндән гәләт оху-јуб, әкәрчи мә'насыны ибарәт мүнәсибәти вә күнһү фәрасәтү зәкавәти илә мүвафиг вә мүтабиг дејибдир.

Зијадәси илә тәәссуф мөгамы ишбу әчибә мәтләбдир; һеј-рәт әндәрһејрәт вә әчәб әндәрәчәбдир. Дејирләр ки, көһнә хәт-тин тәјјири вә тәзә е'рабын еһдасы вә тә'јини вә һуруфат ичиндә дәрчи вә тәзмини исјана вә хәтаја, күфрана вә бәләја сәбәбдир, нә үчүн ки, сәрәсәр өмрүнү фәнаја вериб рәсмхәтти-алидә устади-маһир олмуш зәвати-кирамын зәһәмәти һәдәр вә хәзаини-шаһанәдә зәбт олунмуш хошнәвисләрин нә абү таб илә јаздығы китаблардан билмәррә сәлби-нәзәр олур. Кәла-мүллаһ³¹² башга хәт илә тәһрир олунурму? Гур'ан хәттинә һеч бир тәғјир верилирми? Әчәба, кечмиш мәрһум хошнәвис-ләрин хәтти сәнә вә мәнә вә бизим өвладымыза нә фәјда

верир вэ сэрасэр өмрүн зәһмәти аз мүддэтэ тәбдил ола нэ зэрэр һасил олур? Расми-тәһрир үчүн бир гэрар гојула ки, хәтт вазеһ вэ һуруфат сүн' вэ сурәти-әслијјәсиндә јазыла, һүсн вэ гүбһүнә һәдди-м'үәјјән ола, нэ ејиб варид кәлир? «Бир аза-чыг јазыда тулү тә'тил олур» — дејиб ирад олунса, чаваб бу олур ки, «белә артыг ишкалын рәф'и, шүбһә вэ тәрдиди-хәја-лын дәф'и вэ өмри-киранмајәнин зәһәмәти-даимисинин бир нечә аја мүбәддәл олмағы бөјүк не'мәт вэ гәнимәт дејилми?» Ешитмишәм дејибдирләр: «Филан хошнәвисдән тирмә кағыз үзәриндә бир јазы көрдүм. Чох әски заманын хәтти. Лачивәрд вэ шәнчәрф илә әтрафына чәдвәл чәкиб, мәзәммәт дәхи ет-мишдиләр. Кәрәк сәфәвијјә падшаһларынын заманынын Ши-раз јахуд Исфәһан уstadларынын иши олајды. Һәр ким ба-харды, һејран оларды. Гач сәтри елә чәли иди ки, ики бармаг ениндә олурду, гач сәтри елә хәфи иди ки, куја гыл иди вэ көз дәрк еләмәзди. Һәгигәтдә сәһр етмишди. Чәлиси нәстә'лиг вэ хәфиси шикәстә вэ хәтт кағыздан хејличә бәрчәстә иди. Дејәрсән галыбла чалыб, ја гургушунла басылыбдыр. Хәттин сәтри вэ сәтрбәндлији бир тәрһ вэ башга гэрар вэ елә ү'чубе-ји-рузикар иди, һәр кәс һәр гәдри бахды, бир сәтрини тамам охуја билмәди» — дејә мәдһ едибдиләр. Дәхи ешитмишәм: «Филан адам бир хәтт ки, чочуглар дәхи ону охумаға гадир-дир» — дејә гәдһ едирләр. Падшаһлар хәзинәләриндә олан китаблардан бизләрә нә нәф' аиддир. Әкәр мәгсуди-әчајиб вэ гәрајибә тамашадыр, аләм сэрасэр бәдајә'и-сәнәјә'и-һәзрәти-тәаладыр. Хошнәвисләрин өмрү бу јолда тәләф олуб, чохунун мејли елм тәһсилинә тәрәф олмајыбдыр. Еләчә зиба вэ мүшк-әфшан хәтт имлада сэрасэр хәтаву хәбтдир вэ о әнбәрбар гәләмдән чыхан ибарәт иншада чүмләси гәләт вә бирәбтдир. Вә бә'зи чох јазмагдан гүввәји-басирәдән ачиз вә ја бир мәр-рәзә дүчар олублар. Гур'ани-мәчид әввәлән куфи хәтти илә јазылыбдыр, бә'дһа нәсх хәтти илә. Бу заманда нәстә'лиг вә шикәстә хәтти илә јазылса күнаһы нәдир? Мәктәбләрдә натә-миз әтфала верилир, нә биеһтирамлыглар зүһура кәлир, һеч бир күнаһ сајылмаз. Ислам милләтинин хәтт вә китабәти вә јазы аләти о гәдәр долашыг вә чәтиндир ки, тифл үчүн ону өјрәнмәкдән ағыр бир шеј булунмаз.

Онун үчүн кечә вә күндүз атанын етдији үгүбәт вә ши-кәнчә бир саат мүәллим јанында әлифба демәкдән нушичан вә күварадыр. Тифли-зәлили алты-једди ил мәктәб јолу тејј етдикдән сонра јенә ашиналыг олмадығы китабы охумагдан билмәррә ачиз вә биканәдир вә бир ајеји-китаб вафи һәдајә-дән гәләтсиз охумаға гадир дејилдир. Һалбуки бу мүддәтдә

мүгәддимәти-үлумда бир тәриг илә ки, мүтәдавилдир, дәрә-чеји-камала јетишмәк лазымдыр. Чүн хәләјигин әксәри ики илдән сәккиз ил мүддәтинә өмрүнү Гур'ан дәрси охумаға сәрф едиб вә өмрүнүн ахырына дәк чох заман хассә маһи-мүбарә-ки-рамазан Гур'ан тәләвәт едәр, онлара Гур'ан охудуб вә јах-шыча диггәт едиб бу мәтләбин имтаһаны вә бә'дүл-имтаһан инсафча тәһгиг вә тәсдиг имканы һәр кәс үчүн мүјәссәрдир [Мәрһум Мирзә Қазым бурада о мәтләби бәјан етмәк истәјир ки, Гур'ан мүталиәсиндә өмүрләр чүрүдән кәсләр јенә дә ону дүрүст вә гәләтсиз тәләвәт етмәкдә ачиздирләр вә буна да сәбәб һуруфатымызын гүсурудур — Ф. К.], бәс кәрәк әввәла тәбиби-һазиг кими кәмәли-лүтфү мәһәббәт илә һәр бир тифлә мезачы тәрәфинчә ки, нифрәт һасил олмаја, шәрбәти-һуруфа-ты ки, һәр бири бир нөв тә'м вә хасијјәт саһибидир, нуш етди-риб вә тәкмилән һуруфатын әшкалү сүвәр вә һаләти-итти-салү инфисаллары вә саир гәваиди-исте'малы вә тәртибу тәр-киби мә'чунлары илә әзһани-әтфалдан рәф'и-сәгмү и'вачач* едиб, гүлубуна шөвгү сәфавү һәвасына зөвгү зәка артырыб вә бә'дәт-тәкмил бир ја ики ил дәрәчәбәдәрәчә түрки вә фар-си китаблары охудуб вә ики ил дәхи әрәби үлумуну тә'лим етдикдән сонра бир аз тәвәччөһлә Гур'аны гәләтсиз охур. Әкәр е'рабсыз дәхи јазылмыш ола вә чохуну өз фәрәсәти гә-дәринчә тәрчүмә дәхи едә билир. Чифајда, «вин гафеле та бе-һәшр ләнкәст».³¹³

Мирзә Қазым әлифбамызын дәкширилмәк мәсәләсини чох әһәммү әлзәм мәсәләрдән бириси һесаб едиб мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов кими тәрәгги јолунда керидә галмағымызы әлифбамызын гүсурундан көрүрдү. Мәрһум тәзәмәсләк адам-лардан олдуғуна көрә, мәишәтимизин һансы бир тәрәфи көһ-нәлиб, чүрүјүб, ишә вә вәчә јарамадығыны көрдүкдә ону кә-сиб атмағы вә реформанын һәр ишдә лазым олмағыны әһиб-балары мәсләкиндә даим сөјләрдү.

Мирзә Қазым вәфат едибдир һичрәтин 1310-чу³¹⁴ илиндә вәба нахошлуғундан ки, Ирәванда һаман илин јәј фәслиндә артыг шиддәт едиб, чох адам тәләф еләмишди.

* Сәгм вә и'вачач—мәрәз вә илләт вә әјрилик демәкдир. Сәгм—нахош-луг, и'вачач—әјрилик.

Начы Сејид Рзанын әсил вәтәни Хој шәһәридир ки, ораны нәчиб вә мәрүф садатындан мөһтәрәм бир вүчүд иди. Мәшһур гөвлә көрә, ијirmi једди синниндә Ирәван шәһәринә кәлиб вә бир заман орада игәмәт етдикдән сонра тәһһүл ихтијар едиб, Ирәваны өзү үчүн икинчи вәтән иттихаз гылмышдыр.

Начы Сејид Рзанын чох рәван тәб'и вар иди вә лакин ону ишләтмәјә саламат бир јол булмајыб, гәсидә, мәдһи вә һәчвә шамил ше'рләр иншад етмәјә сәрф еләрди. Мәрһум хејли хошсөһбәт вә зәриф бир шаир иди. Асари-гәләмијјәсиндән мүтәфәрриг гәсидә, гәзәл вә гит'әләр вардыр. Онлардан әлә дүшәни бурада тәһрир олунур.

Шаир Ирәвана кәлән вахтларда Бакыда һәсән бәј «Әкинчи» гәзетини бина етмишди. Начы Сејид Рза «Әкинчи»јә Ирәвандан әхбарнәвис олуб, нәср илә јазылмыш бә'зи мәктубаты, онларын чүмләсиндән нәзм илә јазылмыш бир мәктубу дәхи «Әкинчи»дә дәрч олунмушдур. Наман мәктуб Шамаһыда отуз сәнә бундан мүгәддәм бир чамаат ишколласы бина олунанда авам арасында вүгуа кәлән нифагү көвтүку бабындадыр. Вә бунун мүхтәсәрән кејфијјәти беләдир ки, наман ишколлаја Шамаһы сакини Начы Сејид Әзим Мәликушшүәра өз оғлу Мирчәфәри тәһсили-үлум етмәк үчүн гојмушдур. Авам халг Сејиди-мәрһумун бу ишиндән рәичидә олуб, онун әлејһиндә зәмм дилини узатмышдыр вә Сејид бу бабда Мирчәфәрә хитәбән бу нәсиһәти демишдир:

Чәфәр, еј гөнчеји-күлүстаным,
Еј мәним бүлбүли-хошәлһаным и. а.

Мәрһум Начы Сејид Рзанын бу мәктубу отуз сәнә бундан әгдәм чамаатымызын өвзавү әһвалыны, дәрәчеји-камалыны көстәрән бир документ мәнзәләсиндәдир:

Мәрһәба, еј һәсән бәји-агил,
Елми-һикмәтдә габилү камил,
Бафәһим олмағында сөз јохдур,
Олду мә'лум: гејрәтин чохдур.
Әһли-Гафгазы етмисән хошнуд,
Сән өзүн сә'д, әһл — намәс'уд.
Сәнә һәр кимсә тутса бир ирад,
Курбатинди³¹⁵ булмајыб иршад.

Бизә һәр нөв сөз десән һәгдир,
Һәр ки, тәкзәб гылса наһәгдир.
Һәддән артыг чәкиб әзијјәтләр,
Халга артырмысан һәмијјәтләр.
Биз ешитдик әһалији-Ширван
Ишкола ејләјибдиләр саман.
Шүкр гылдыг худаји-мәннанә,
Верди³¹⁶ төвфиг әһли-Ширванә.
Шиәвү сүнни чәм олубла таман,
Еләјибләр бу хејр ишә игдам.
Афәринләр бу гөвми-әлләмә
Јахшы рөвнәг верирләр исламә.
Кәрчи бизләр о шәһрдән дуруг,
Лејк мүслим дејиллә, мәсруруг.
Вар бизим ифтихарымыз шәбү руз,
Гејрәт исламдән едибди бүруз.
Әһли-ислам бакәмал олсун,
Һамы ишләрдә³¹⁷ әһли-һал олсун.
Императури-әфхәмү ә'зәм
Хәлгә тәклиф едиб зираһи кәрәм.
Ол замандан ки, мүлки-Гафгази
Гылды тәххир зати-мүмтази,
Әдлини хәлгә ашикар гылыб,
Әһли-үрфаны тачдар гылыб,
Фәлиһаза әһалији-Ширван
Ишкол ачмаға ејләјиб бунјан.
Вар хәбәр, етмәјирлә инди әмәл,
Башлајыб хәлг ичиндә чәнкү чәдәл.
Кәр бу гисм олса³¹⁸ һеч дејил инсаф,
Киши өз вә'дәсиндә етсә хилаф.
Нә сәбәбдир бу шуру говгајә,
Әһл дүшмүшлә фикри-бичајә.
Бу, мәсәлдир ки, «бид бар вермәз»,
«Шурәзар олса јер, сәмәр вермәз».
Һәр кәси кәлсә белә көфтарә,
Галачагдыр чаһанда аварә.
Нәдир елми-зәбани-русийә,
Ја ки, елми-әрузи-фәрсийә?
Мали-дунја вериб о шәхсә фәриб,
Апарыб ондан ихтијари-шәкиб.
Дүшдү баша нәсиһәтин шуру,
Пәнд ешит, еј ики көзүм нуру!
Гыјмајыб дөвләтини сахларсан,
Еһтијачын оlanda анларсан.
Гәдрини елмин, еј хүчәстәхисал,
Нә имиш аләм ичрә фәһмү кәмал?
Бир-бирә шөвг илән гылын имдад,
Көтүрүлсүн бу вәртәдән әфсад.
Өлә ким ол дәлири-фәрзанә
Нисбәти варды шаһи-мәрданә,
Шүәранын әмири, султаны,
Мә'рифәт тәхтинин Сүлејманы,
Начы Сејид Әзим-арифи-һәг,
Елмү зөһдүндә јохду сөз мүтләг.

Чүмлө³¹⁹ елмү фунуна маһирдир,
 Өзү фазил, гәрибә шаһирдир.
 Тутији-тәб'и еләмийи аһәнк,
 Әһли-әфсадә әрзи елләжә³²⁰ тәнк.
 Нәгги вар, нәгги вар ки, мөвләдыр,
 Јахшыја бәд бујурса, өвләдыр.
 Истәмәз ол чәнаби-барүтбәт
 Далы дүшсүн бу гөвми-хоштинет.
 Сизләрин микнәтү вүгарыз вар,
 Вәли минбә'д ихтијарыз вар,
 Еј һәсэн бәј, әдиби-мәрданә,
 Олма мәшғул гөвми-наданә!
 Алдадыб чохлаһы һәвавү һәвәс,
 Күлүн өтрини анламаз кәркәс.
 Вар бизим шәһримиздә дә нечәси,³²¹
 Дөвләти, өз јанында дөбдәбәси.
 Һали-мәхлүгә ејбү бәдчудур,
 Көрсә сују, дејәр ки, бу, судур.
 Ләззәти-әклү шүрби-дунјани
 Нә билир вәһшији-бијабани?
 Дағылыб баби-елми-һикмәтдән,
 Мүхбир ет онлары тәригәтдән.
 Мә'рифәтли чаһанда адәмдир,
 Мә'рифәт булмајан нә адәмдир?
 Шиквә гылсам јетишмәз итмамә,
 Ирәвандан јазылды бу намә.
 Хәлгдән мән дә кәлмишәм дадә,
 Јә'ни Сејјид Рза Әмирзадә.³²²

Мүфти әфәндиһин «Мәчмуә»синдә Һаҗы Сејид Рзаның әш'арындан бир нечә мүхәммәс, мүстәзад, тәркиббәнд вә тәр-чибәндләр јазылыбдыр. Ашағыда зикр олуһан мүсәббә' тәр-чибәнди һаһан мәчмуәдән кәтүрмүшүк:

Дилбәра, кәл, кәл ки, әјјами-баһарын вахтыдыр,
 Дамәни-сәһрадә сејри-ләләзарын вахтыдыр,
 Мөвсүми-күлкәштү чами-зәрникарын вахтыдыр,
 Сән кими фәрхүндә зати-күл'үзарын вахтыдыр,
 Дөври-рухсарында зүлфи-табдарын вахтыдыр,
 Лүтф илә чан алмаға чешми-хумарын вахтыдыр,
 Көрмәјә рухсарыны бу дилфикарын вахтыдыр.

Сызларам шамү сәһәр һичриндә даим мисли-неј,
 Шаһиди-һаһымдүрү³²³ аләмдә мүтләг күлли-шеј,
 Зөвги-көнлүмдүр тәмәннаји-ләбиндән «мим»ү «еј»
 Гаһларын манәнди-бисмиллаһ ичиндә икки «реј»
 Олмушам дәрду гәми-һичринлә һәмағуши-«һеј»
 Чәкмә кәл хаки-мәзәлләт ичрә мунча гәһри-деј,
 Дилбәра, кәл, кәл ки, әјјами-баһарын вахтыдыр.

Раһзәиллик етди чох ешгиндә ов баш фәләк,
 Көрмәди саһир сәнин тәк чешм, нә гаш фәләк,
 Көзләриндән пајбусунчун төкүб јаш фәләк,
 Чәкмәди хәттин кими бир хамә нәггаш фәләк,

Нәш'ә вермәз бадә тәк тирјаки-хәшхаши-фәләк,
 Дөшәмиш ишрәт бүсатын түрфә фәрраш³²⁴ фәләк,
 Дамәни-сәһрадә сејри-ләләзарын вахтыдыр.

Әндәлибаса күлүстан үзрә чәнкү чуш едәк,³²⁵
 Новәруси-шаһиди-мә'һаны һәмағуш едәк,
 Мә'рифәтдән нечә әлфази-гәрибә куш едәк,
 Чан дамағын бадеји-күлрәнк илә мәдһуш едәк,
 Көнлүмүзү³²⁶ сағији-рә'најә душадуш едәк,
 Сағәрү пејманәни бәзм ичрә нушануш едәк,
 Мөвсүми-күлкәштү чами-зәрникарын вахтыдыр.

Мәнзәри-хуршиду хавәр мәһ чәмалын көрмәјә,
 Гөнчеји-бағи-Ирәм шол рәнки-алын көрмәјә,
 Тутији-чан һәр заман ширин мәғалын көрмәјә,
 Тубијү әр'әр гијами-новниһалын көрмәјә,
 Аризумәнд ол көнүл ејди-вүсалын көрмәјә,
 Нола бир әзм ејләсә бу хақмалын көрмәјә,
 Дилбәри-фәрхүндәзати-күл'үзарын вахтыдыр.

Сүбһдәм базари-һүснүн көр нә рәнкин ејләмиш,
 Кушеји-әбруләрин хәтт илә тәзјин ејләмиш,
 Лә'ли көвһәрбарын ол Фәрһадә Ширин ејләмиш,
 Ашиги-шејдани елләрдә сүхәнчин ејләмиш,
 Лүтфүнү ешг әһлине гајәтдә сәнкин ејләмиш,
 Түррәсин бади-сәба дәст илә чин-чин ејләмиш,
 Дөври-рухсарында зүлфи-табдарын вахтыдыр.

Мунча ким, ешги јолунда етдим аны чүстчү,
 Үзду өвгати-гәрарым дәшти-гәмдә раһ бу,
 Демәдим ол зүлфи-мүшкәфшанә һалым мүбәмү,
 Рәшһе'и лә'ли-ләбиндән көнлүм ејләр аризу,
 Хәсми-чан етмиш чикәрдән икки хунхар әду,
 Әјләшиб³²⁷ бу маҷәрәдә бир-бирилә рубәру,
 Лүтф илә чан алмаға чешми-хумарын вахтыдыр.

Еј Риза, ашиг дејил, ким ејләсә намусу нәнк,
 Ејләмәз ешг әждәр илән мүтләга ашубу чәнк,
 Ичмәјән чами-әләстдән кеј олур мәст пәләнк,
 Һаны мәһруләр ичиндә сән кими бир шухү шәнк,
 Аризиндән күл хәчил, һәм ләбләриндән гөнчә тәнк,
 Кәсмә кәл, паји-мәһәббәт, башын үчүн етмә ләнк,
 Көрмәјә рухсарыны бу дилфикарын вахтыдыр.³²⁸

Мәрһумун бундан савајы јенә чох көзәл вә ширин кәла-лары вардыр. Лејк чүмләсини јазмаға еһтијач јохдур. Һаҗы Сејид Рза вәфат едибдир Ирәван шәһәриндә һичрәтин 1322-чи³²⁹ илиндә. Өмрү тәхминән алтмыш илә чатмышды.

Тарихи-вәфатыны мөзар дашы үстә һәкк етмәк үчүн әһиб-баларындан Мирзә Аббас «Зари» тәхәллүс бу гит'әни иншад етмишдир:

Фәхре-әшрафе-зәман Сејјид Рза Сабер ке, буд,
 Һавије-фәнне-балағәт, мәчмә'е-фәзлә кәмал.
 Әз чәһан јексәр беголзарә-чәһан кәрд ертеһал,
 Ше'рәш әз бәс бод һәләвәтбәхше-камә-арәфан,
 Кәшһ тарихе-вәфатәш «шаере-ширинмәгал».³³⁰

Мирзә Әлихан Шәмсүл-һүкәма тәвәллүд едибдир Тәбриздә: 1261³³¹, вәфаты Тифлиседә: 1325³³². Ата вә анасы ирәванлыдырлар. Тә'лим-тәрбијәси Тәбриздә [олуб] оранын мәдрәсәләриндә. Әрәб вә фарс дилләриндә лазым олан гәдәри мә'лумат кәсб едибдир. Орада эттаријјат дүканы ачыбдыр вә бир заман нүсхәбәндлик едиб, сонралары оранын мәшһур тәбибләринин јанында филчүмлә тәбабәт елминдән мә'лумат кәсб едибдир. Тәбабәт елмини тәкмил етмәк үчүн Теһрана кедибдир вә орада елмини тамама јетирәндән сонра дубарә Тәбридә мүрачиәт едиб, орада һәкимлијә мәшғул олубдур вә бир чох тәчрүбә кәсб едибдир. Бә'дән Мисирә, Исламбула вә һәтта Авропанын бә'зи шәһәрләринә азим олуб, өз биллик вә тәчрүбәсини артырыбдыр. Белә ки, Иран тәбибләринин мәшһурундан бириси сајылырмыш.

Бунлардан әлавә зијадә фәсиһ вә ширинзәбан олдуғу үчүн Тәбризин ә'јанү әшрафы арасында өзү үчүн бөјүк һөрмәт газаныбдыр вә онлар илә һәмчәлис олубдур. Бу һалда дәхи Лә'линин түрфә сөzlәри вә пүрһикмәт кәламлары зәрбүлмәсәл мөгамында исте'мал олунур. Бунунла белә Лә'линин бир нөв һәчвкулуға мејли вар имиш вә бир чох һәчвләри вардыр ки, онларын китабымыза күнчајиши јохдур. «Шәмсүл-һүкәма» ләгәбини алмаға сәбәб Мүзәффәрәддин шаһын³³³ Тәбриздә вәлиәһд олан вахтларда мүгәrrәбләриндән бирисинә мүәличә едиб сағалтмасы олубдур вә бундан әлавә она вәзифә дәхи тә'јин олунубдур.

Мәддаһлыға вә гәсидәкулуға чәндан мејли јохмуш. Затән һурријәтпәсәнд вә азадәлик севән вә тәмәллүгдән узаг бир вүчүд имиш. Белә ки, чох бөјүк адамларын вә саһибхтијар шәхсләрин һәчвиндән өзүнү сахламајыб, гүсурларыны һаман һәчвләрдә бәјан едибдир. Вахтынын чохуну сәјаһәтдә кечирәрмиш. Әксәр өвгәт Тифлиседә вә Исламбулда олармыш. Әр-фәүддөвлә³³⁴ илә бөјүк мүрафигәти вармыш.

Мәашы тәбабәт илә кечәрмиш. Тәб'и-ше'ријјәси зијадә гүввәли вә әш'ары мөвзун вә пүрмәзмун. Әксәри түрк лисанындадыр. Чох кәзәл гәсидәләри, гәзәлләри, дүбәјтләри вә нөвһәләри вардыр. Фарсча дәхи һәр гисим абдар кәламлары вардыр. Вәфатына сәбәб тәзјиги-нәфәс олубдур.

Тифлисин истилији бабында јазыбдыр:

Бир дејән јохдур, еј худа вәнда,
Бу бәдән гургушунду, ја мисди?
Күрәханә дејил бизим мәнзил,
Нәјә лазымды бу гәдәр исти?
Бизим ев Мәккә, мән әрәб дејиләм,
Әрәбистан дејил бу, Тифлиси.
Бу һава хәтти-истивадә кәрәк,
Сакинани-шималә чох писди.
Буну көндәр ки, өзкә бәндәләрин
Чүмләси ачу уру мүфлиси.
Чүчүләр долдуруб китаб арасын,
Бири молла, бири мүдәррисди.
Бирәвү мығмығаву кор милчәк
Чәм олуб, бир гәрибә мәчлисди.
Шәһәри гыздырыб, чөлү сојудуб,
Билмирәм бу нечә мү'әндисди?!

Тифлисин јағышы барәсиндә демишдир:

Бу јағыша дајанырмы дәмир, даш, көрүм,
Галајды хејрин, илаһи, гапында каш көрүм!

Јағыш кәрәк чөлә јағсын, нә шәһр, базарә,
Нә хејри вар сәнә үстү башымы јаш көрүм?

Бир ајды үст-башым зығды, башмағым палчыг,
Өзүн мәләкләр илә бирчә күн сулаш көрүм.

Нә вахт јағыбды јағыш, күчәләрдә ит боғулуб,
Нә вахт јағыбды долу, сындырыбды баш көрүм.

Баһалыг илдә ачындан өләнләри көрдүн,
Тапа билир оларын гырхы бир лаваш көрүм?

Газах шаирләринин мәшһурундан бириси дә дағкәсәмәнли шаир Искәндәр ага ибн Һүсејн агадыр. Искәндәр ага зијадә бамәзә, хошсөһбәт, ачыг габаглы, дејиб-данышан вә бир аз һәрзәку бир шәхс имыш. Мүсәлманча савады аз имишсә дә, лакин күшадә тәб'и вармыш. Искәндәр ага 52 вә ја 53 сәнә өмүр едибдир. Вәфаты иттифаг дүшүбдүр 1873-чү тарихи-миладийјәдә сентјабрын 24-дә. Әш'арү әдәбијјаты чох исә дә, чүмләси мүнтәзәм бир мәчмүә һалында дејилдир. Әсәрләриндән бир нечәси бурада зикр олунар.

Гәзәл:

Әзиза, бүлбүли-тәб'им сәнә бир мәчәра сөјләр,
Нә тәгсир ејләр әһвалы, нә анда ифтира сөјләр.

Күли-новрәстәни әввәл чәмәндә хар илән көрмүш,
Унутмуш мәрһәба рәсмин, хәјал етмә рија сөјләр.

Рәгиби јар илән ашиг көрәндә нәгл олур әгли,
Зәмани-зүлмдә мәрдүм нә сөјләрсә, хәта сөјләр.

Үзр мәгбулдур индә кираминнас сөјләрләр,
Кирамүннас мә'зурә һәдиси-«гул кәфа»³³⁵ сөјләр.

Гәзәл күлзарына, тәб'ин, әзиза, чүнки мајилдир,
Бәс инди бүлбүли-тәб'им кәлами-хошсәфа сөјләр.

Чәмәндә бүлбүлүн гәдрин күли-новрәстәләр билсә,
Сәһәр күлзардә бүлбүл сүрури-чанфәза сөјләр.

Гәләт мәшһур дүшмүшдүр фәнадә бә'зи әсмаләр,
Кәлами-күфр илә ашиг ки, зүлфи әждәһа сөјләр.

Јенә бу чүмләдән хејли хәтајә кетмиш ол гафил,
Хәјали-хам илә һәр дәм чәфаны һәм вәфа сөјләр.

Вәфа бир зүлмдүр һәр кәс өзүнә ихтијар етсә,
Вәфа әһлини мүнсифләр бәлајә мүбтәла сөјләр.

Шәб асудә јатар һәр ким она гафил дејәр гафил,
Чүнун тәк һәр кечә ағлар, ону хәлг өвлија сөјләр.

Һәмишә башыны биәчр верир пәрванә, пәрванә
Јанар одларә биһудә, өзүн әһли-риза сөјләр.

Охур һәм «Шәрһи-тәчрид»ивү³³⁶ «ла рөһбанә фил-ислам»,³³⁷
Хилафи-шәр'лә Насир тәриги-Мустафа сөјләр.*

Хәјали-сүбһи-вәсл илә шәби-һичранда ашигләр
Өлүб зүлфү дејәр «вәлләјл»ү руји «вәззүһа» сөјләр.

Һамана дами-тәзвирдир, мәазәллаһ, мәсчидләр,
Кәләкләрдирләр ол сөзләр ки, ванз чабәча сөјләр.

Дирәм-динар әкәр версән, кәсәр худ әнбија нәслин,
Олар минбәрдә ким, һәр дәм шәһиди-Кәрбәла сөјләр.

Һәсәб мәшһурдур анчаг бу тәб'им тәшбиһи бүлбүл,
Бу јердә зәмм ол зарә көнүл гејри рәва сөјләр.

Искәндәр ағанын бу гәзәли-дилпәзириндә хејли көзәл вә доғру сөзләр вардыр ки, онлара диггәт јетирмәмәк олмас. Нечә ки, әбәс јерә кәлами-күфр илә ашиг зүлфү әждәһаја тәшбиһи тутар вә ондан әлһәзәр дејиб фәрјад едәр. Чүнки һәгигәтдә зүлфүн әждәһа илә һеч бир охшајышы јохдур. Әждәһа чана хөвф вә нифрәт салыр, зүлф исә ашигин көнлүнү өзүнә бәнд еләјир. Бирисини хөвф вә нифрәтлә узаглашдырыр, гејри бирисини ләтафәт вә тәрәвәтлә јавуглашдырыр. Әждәһанын зүлфә нә мүнәсибәти?!

Һабелә шаир дејир ки, хејли хәтаја дүшмүш ол гафил ки, хәјали-хам илә чәфаны һәм вәфа сөјләр, һәгигәти-һал: бәси-рәт көзү илә бахылса, вәфада дәхи чох зүлмләр көрәр. Чүнки вәфада мөһкәм вә мүстәгил дурмаға чох һүнәр истәр. Бу јол хәтәрли јолдур. Бурада чан-башдан кечмәк лазым кәлир. Ол сәбәбдәндир ки, мүнсифләр вәфа әһлини дәрдә мүбтәла сөјләр. Һәмчинин кечәләр бәстәри-назда раһат јатанлара гафил дејирләр, амма чүнун тәк сүбһә кими ојаг галыб раз-нијаз едәнләрә өвлија сөјләрләр. Белә сөјләјәнләрин өзләри худ . афил дејилләрми?!

Ағылсыз пәрванә чаныны ода салыб јандырыр, нәдир ки, мәнә әһли-риза десинләр. Бурада ејни-сәфаһәт дејилми?! Мәзаәллаһ, мәсчидләр дә дами-тәзвирдир. Адамлары ичиндә топладыр вә ваизин сөзләри бирбәбир кәләкдир. О кәсләр ким, минбәрдә шәһиди-Кәрбәла дејиб ағларлар, онлара әкәр динару дирәм версәниз, өзләри әнбија нәслини өз әлләри илә кәсиб јер үзүндән көтүрәр.

Газах диванбәјиси Аванес бәјин гызы Мәрјәмин мәдһиндә дејибдир:

* Әмизадәси Мустафа ага «Насир» тәхәллүс кушәнишин олуб рөһбанлар кими дүнјадан гәт'и-әләгә олмасына ишарәдир.

Рухин дөврүндө дөвр елэр бу чаным риштәси, Мәрјәм!
Олуб һејран, кәзәр аләм онун сәркәштәси, Мәрјәм!

Сәнин рухсарына, еј күл, төкүлмүш сусәнү сүнбүл,
Бахыб фәрјад едәр бүлбүл, кәләр һәр дәм сәси, Мәрјәм!

Олан мәчлисдә сән, Мәрјәм, олур әглү кәмал бәрһәм,
Ачылса, ган дүшәр һәр дәм дәһанын гөнчәси, Мәрјәм!

Дур инди, сағији-дөвран, гәдәһ вер, бағрым олду ган,
Бахар рухсарына һејран фәлэк ајинәси, Мәрјәм!

Мәризә ејни-әшфадыр, чәмадә руһи- әһјадыр,
Һамана нитғи-Исадыр зәбанын ләһчәси, Мәрјәм!

Јенә Мәрјәми вә онун бачысы Чәваһири мәдһ едир:

Китаби-һүснүнү ачмыш мәкәр бади-сәба, Мәрјәм —
Ки, күлзар ичрә бүлбүлләр охурлар: мәрһәба Мәрјәм?!

Јенә басдын гәдәм дерләр Диличан иштијағилә,
Дилү чаным фәда олсун јенә игдамына, Мәрјәм!

Чәваһир шаһи-Кән'ани гулами-зәр хәрид етмиш,
Сәрири-һүсндә сәнсән әкәрчи падиша, Мәрјәм!

Хирәд сәррафынын, биллаһ, рәвадыр гәтлине гәмзән,
Чәваһир әчринә сөјләр нүгуди-чан³³⁸ бәһа, Мәрјәм!

Чәваһир бирлә сән олдуң мәта'и-һүсн әнбази,
Бу сөвдадә она Шаир, сәнә Насир* фәда, Мәрјәм!

Чананын вәсфиндә вә гази Мирзә Нәби әфәнди Гаировун
мәдһиндә дејибдир:

Бахар гашларына ашиг, охур «нун вәлгәләм»³³⁹ шәрһин,
Күлүн дөврүнә сүнбүлләр јазар тәрһи-рәгәм шәрһин.

Чәкән азарыны руһум бәдәндә зар едәр, јохса
Көзүн, ағзын хәјалилә гылыр хаби-әдәм шәрһин.

Әјибсән гәддими, сағи, едәмәм гашынын вәсфин,
Дәмағым бадәдән тәрдир, хәтәрнакәм әјәм шәрһин.

Хәраби-нәркисн-мәстәм, әлимдә ихтијарым јох,
Ачыб һүснүн китабыны бу хәлгә кәстәрәм шәрһин.

Охур пиранәсәр Шаир һәмишә мәдһү өвсафын,
Тутар даманыны бир күн, умар сәндән кәрәм шәрһин.

* Мустафа аға «Насир» тәхәллүс ки, онун барәсиндә ашағыда јазы-
лачағдыр, Мәрјәмә ашиг имиш. Бу ше'р она ишарәдир.

Соран дөвранын әһвалын чәнаби-газидән сорсун,
Одур күлкәштеји-дөвран, билир зөвгү әләм шәрһин.

Башымдан сәјәси онун тәғәјјүр олмасын бир дәм,
Әкәм олмаса ол, ја рәб, ким ејләр дәрду гәм шәрһин.

Билир күлзарын әһвалын о, бүлбүлдән кәзәл сөјләр,
Көнүлләр һалығы анлар, дејәр мәдһинү һәм шәрһин.

Нә назик риштәдән тутду, нә зиба ејләди ол күн,
О тири-хунфәшан вәсфин, о зүлфи-хәмбәхәм шәрһин.

Едәр әш'арымы тәһсин кәрән саәтдә ол кәс ким,
Гојар инсафы ортајә охур үрфи-һәкәм шәрһин.

Дејирләр Шаирин дәрди фүзундур чүмлә әләмдән,
Јетән бидәрдә намәрдәм бу дәрдин ејләсәм шәрһин.

Мајор Абдулла аға саир Газах маһалынын бәјләри илә
бир јердә диванбәји Аванес бәјдән полисә рәис вә һакиминә
шикајәт едиб, Аванес бәјин хидмәтдән әзлине сәбәб олмушду.
Она бинаән Аванес бәј јај фәсли сүкунәт етдији Чешмәли вә
Лакер* дејилән мөкандан өз вәтәни Кәнчә шәһәринә көчән
вахт шаир Насирин пәришан һалына мұвафиг јазмышдыр.
Чүнки нечә ки, сабигдә зикр олунмушдур, Насир Аванес бәјин
гызы Мәрјәмә ки, бир вәчиһеји-дөвран имиш, ашиг олмушду:

Һәзәр гыл Насирин, мајор, фәғани-сүбһаһындан,
Она зүлми-кәбир етдин, сағын сән дуди-аһындан.

Кедиб Чешмәлијә Насир, ачыб хун чешмәсин көздән,
Көрүбдүр тутија јохдур никарын хаки-раһындан.

Көрәнләр Лакери дерләр кәлир ондан, мөзаәллаһ,
Сәдаји-чүғди-виранә о Мәрјәм чилвәкаһындан.

Мәрһум Искәндәр аға лаубали бир вүчуд олдуғундан дүн-
ја вә ахирәтин гејдинә галмајыб, беш күнлүк өмрү хош кечир-
мәји гәнимәт билиб, ејш-ишрәтә мәшғул иди вә Өмәр Хәјјам
кими ахирәтә е'тигады вә инамы олмајыб, онун тутдуғу тә-
ригдә мүстәһкәм иди вә Хәјјамын әгидәси исә бу рүбаидән аш-
кар олунур:

Еј ан ке, нәтичеји-чәһаро һәфти,
Вәз һәфто чәһар даим әндәр тәфти,
Меј хор ке, һезар бар бишәт гофтәм,
Баз амәдәнәт нист, рәфти, рәфти³⁴⁰.

* Она мүсәлманлар «Чешмәли» дејәрләрмиш — Редкли Лакер.

Искэндэр аға Шаир дә өмрүнүн ахыр күнлөрүндө дүнја вә ахирәт онун көзүнә көрүнмәјиб, нәзәриндә һәр икиси би-гәдрү гижмәт олдуғу бабда јазыбдыр:

Өмр һәфтадә јетиб, дүнја нә дәрқарымадыр,
Кәлиб азари-әчәл, шорба нә дәрқарымадыр,
Күрәханә, дәбилән һалва нә дәрқарымадыр,
О мүнәчат адлы зурна нә дәрқарымадыр,
Ағу бездән о кәфән торба нә дәрқарымадыр,
Гәбр нә қарымадыр, сапа* нә дәрқарымадыр.

Үч күн эза јеринә гоншу верән хүрдү хәрәк,
Једди күндән сора хејратә өлән өккүз, инәк,
Гырк күнүндә кәлән ол ванзи-гырхдил бишәк,
Јығылан тәзвир үчүн заһиди-саһиб дүкәләк,
Вурһавур хејрат үчүн о минилән ат, ешшәк
Чорта-чорт кетсә вә ја јорға нә дәрқарымадыр.

Кедә ол күндә ки, чан тәрк гыла зөвги-чаһан,
Нә мәнним вечимәдир о әјилиб гәбри газан,
Һеч көрүнмәз көзүмә донба дуруб тахта јонан,
Бәрчәһәннәм, о кечә тәрәкә миниб кетсә чанан,
Минмәјә дашы нола тох гарына дашы јазан,
Чатачат даш јазан молла нә дәрқарымадыр.

Кечсә әјјами-хәзан, кәлсә зәмани-новруз,
Ил мүрурунда јенә молла едәр һижлә бүруз —
Ки, кәрәк хејрат үчүн зәбһ олуна кәл өкүз,
Һүсни-хејрат үчүн нәглә бәрабәр дура јүз,
Чүғди-вирәнә кими әјләшиб евдә јалғуз,
Кетмәјиб назлы јарым галса, нә дәрқарымадыр.

Дашә әфсунму верир даш јазан ол молла —
Ки, миниб дашы вурар һәр чәкичә бир јолла,
Јохса хәттин үфүрүр ки, гуруда нәфхи-чәфа,
Мәрһәба мә'рифәти-заһидү әһли-тәғва,
Тә'мири-мәргәдимә наз илә кәлсә уста,
Белә сурәтдә һаман уста нә дәрқарымадыр.**

Өмр һәфтад илә зал етди фәнадән ки, сәфәр
Олмаса, һејф дејән олса, нә дәрқарымадыр.

Шаирин өмрү һәфтада јетиб, амма дүнја вә ахирәт вечинә дејил. Мә'лумдур ки, синн артыгча вә өлүм заманы јавуглаш-дыгча адам ахирәт фикринә дүшүб, күнүнү ибадәтлә кечирир вә зөһдү тәғвасыны артырыр ки, чаванлыгда пуч вә зај етди-

* Сапа — гәбрин дибиндә гилә тәрәфә јер газыб, мејиди онун ичинә гојуб ағзыны даш вә тахта илә өртүрләр. һаман гәбрин ичиндә кәнара газылан јерә «сапа» дејилир.

** Бундан сонра ики бејт әслиндә бурахылмышдыр.

ји күнләриндә оруч-намазы вә саир вачибати-динијјәсини тәкмил гылсын. Амма Шаир бу күнә фикир вә әмәлләрдән узагдыр. Онун әгидәсинчә азари-әчәл јетишәндән сонра һеч бир шеј фәјда верә билмәз. Инсан кәрәк өлүб фөвт олсун вә өләндән сонра онун үстә охунан Гур'ан, чәкилән мүнәчат, гүсл, кәфән, гәбир, сапа вә гәбристанда јејилән һалва онун вечинә дејил. Бу мүсәддәс кәламда шаир деһат вә тәрәкәмә әһлинин өлү үстүндә чари олан гајда вә адәтләрини дәхи истәһза тәригинчә нәзмә чәкир, һеч бир барәдә бир гүсур гој-мур. Гонум-гоншу үч күн эза јеринә көндәрдији хүрдү хәрәк, једдисиндә вә гыркында саһиб-тә'зијә вердији хејрат вә еһ-санат вә о хејратда минилән ат, ешшәјин чорта-чорт вә ја јор-ға кетмәси вә һәмчинин донба дуруб тахта јонан вә гәбир дашына миниб чатачат даш јазан молла вә һәтта шаирин наз-лы јарынын әрә кетмәси вә ја чүғди-вирәнә кими евдә отур-масы шаирин әсла вә гәт'а вечинә дејил вә онун вәфатындан сонра она рәһмәт охуначагмы-охунмајачагмы, ону тәәссүфлә јада салан олачагмы-олмајачагмы? Бу фикирләр дә шаирин хәјалына кәлмир вә һалына тәфавүт етмир.

Искэндәр аға, нечә ки, бу кәламындан көрүнүр, молла синфини севмәзмиш вә молланын һәчвиндә јаздығы өзкә бир кәламында молла гисминә олан онун нифрәти дәхи дә ајдын көрүнүр. Молла гисминин һалына мувафиг јазмыш:

Кејмә салуслугла ағу кәтән, ај молла!
Кәзмә аварә, олуб тәрки-вәтән, ај молла!

Биәдәбликди суал ејләмәјим һәрчәнди,
Мүшкүлүм олса, кәрәк һәлл едәсән, ај молла!

Бир ушаг ағларды: — Вај, атам өлдү, дејир
Сизин ушаг она күлдү, бу нәдән, ај молла?!

Күлдү шүкрәнә ушағын, деди: — Һалва јејәрик,
Чүн өлүбдүр бу кечә Уста Һәсән, ај молла!

Мәрәзи-мөвтдә батилди — дедин — төвли-мәриз,
Нола чан һаггы да батилди десән, ај молла!

Сојдун, ол пирин апардын нә үчүн чаруғини,
Гојдун анчаг она бир гуру кәфән, ај молла!

Хәлгә иблис чәһәннәм тәләб ејләр, сән әчәл,
Сирриниз бириди сизин иблис илән, ај молла!

Алдадыб хәлги, лоту, лә'н демә шејтанә,
Ејбдир үрфдә сирдашә сөјән, ај молла!

Мәл'ун атан сәнинлө кедәли гыrx илдир,
Бирчә еһсан верибән евдә јесән, ај молла!

Јығылыр хејли көзәлләр ки, мүсибәт евинә,
Әграбадыр оларә бәлкә өлән, ај молла!

Нола гаршы отуруб ол көзү ган јашлылары,
Ашу бозбаш јемәјиб, чор јејәсән, ај молла!

Чүмә ахшамы јолун дүшмәјә достун евинә,
Чәкилә јолларына гара тикан, ај молла!

Достун ол кәсди ки, оғлан өлә, оғлан өләсән,
Дүшмәнинди, јашама, јүз јашајан, ај молла!

Јахшы сындырды сәни өлдү дүнән боз мәшәди,
Мүфлис олду ки, јаныб-јахыласан, ај молла!

Интигамыны о күн сәндән алыб боз мәшәди,
Ач галыб кәрнәшәсән, улајасан, ај молла!

Битәкәллүф ешәк кими кирирсән һәр евә,
Сохулурсан тула тәк һәр гапыдан, ај молла!

Сән ки, Гур'анда өзүн «әлһәггү мүрр»³⁴¹ охумусан,
Инчимә, ачы олур һәгги сүхән, ај молла!

Гапачагсан мәни дә ит кими бир күн билирәм,
Гапдырыр итә өзүн ити вуран, ај молла!

Молла гисминин, әлбәттә, ејибләри чохдур вә Азәрбајчан шаирләри өз әсәрләриндә руһани аталарымызын о ејиб вә нөгсанларыны риштеји-нәзмә чәкиб, назик ишарә вә ејһам илә көстәрибләр. Бу барәдә шајани-диггәт олан әсәрләр мәрһум Закирин вә һачы Сејид Әзимин әсәрләридир ки, хејли зәри-фанә руһаниләрә тохунуб, онларын чиркин вә налајиг ишләриндән, хүсусән дәрјалара бәрәбәр олан һирсү тамаһларын-дан јазыб бәјан едибләр. Амма Искәндәр аға исә лап балтаны дибиндән вуруб, һаггы сөјләмәкдән зәррә гәдәри дә үрпәниб чәкинмәјибдир.

Филһәгигә, Шаир Искәндәр аға һәр кәсин ејбини ачыг үзүнә демәкдә тәк јаранмышдыр. Нечә ки, буна өзүнүн дә бир ше'ри шәһадәт верир:

Әрсеји-әш'ардә мән Рүстәми-дәһрәм, вәли
Сөјләрәм хөвфү хәтәрсиз, шири-аслан ичмишәм.³⁴²

Мәрһум Искәндәр ағанын әсәрләриндән бириси дә онун нәзм илә јазылмыш «Һәрчи бәдтәр» нам китабчасыдыр. Бу китабча артыг фәсаһәт вә бәләгәтлә мәснәви сәбкиндә јазыл-

мыш бамәзә бир һекајәтдир. Фәгир бир деһганын сәркүзәшти онда бәјан олунубдур.

Мәзмуни-һекајә мүнәсиб олмадығындан бурада зикр олун-мур вә лакин һекајәнин бир пара јерләриндән нүмунәләр көстәрмәји лазым билдик.

Газахда гыз-кәлинләрин Гајнара палтар јумаға кетмәји-ни бәјан едир:

Бүлбүли-бустани-шәһри-Газаг,
Шаири-нүсхәбәнди-әһли-мәзаг,
Әндәлиби-ријазии-әфсанә,
Шаири-нәхлбәнди-пиранә,
Салды гүлгүл ријазии-сөвдәјә,
Верди бағи-хәјалә пирајә.
Ким һачан нәгл едәр зәмани-хәзан,
Та кәлир тәхтә бәһари-зәман.³⁴³
Новбаһар аләми мүзәјјән едәр,
Дәштү сәһра олур шүкуфеји-тәр.
Онда рә'наләниб гыз илә кәлин,
Сәрви-азадә тәк чәкиб әтәјин,
Сејр едәрләр чыхыб гатар-гатар,
Дурна тәк гәрјәдән кәзәрлә кәнар.
Кәшт едиб сәбзәзари-чешмәкәнар,
Бир ләби-Дәчләдә гәрар тутар.
Дәстә-дәстә о чүмлә лаләүзар,
Сәф-сәф ејләр тәдарүки-Гајнар.
Сәрвбојлар сәрәсыдыр Гајнар,
Аһукөзләр бинасыдыр Гајнар.
Санма мәтләб оларә бәһчәтдир,
Бәлкә мөгсәд оларә зинәтдир.
Кими зүлфүн ачар, кимиси һәрәр,
Кими ајинәдә чәмалы көрәр.
Бә'зи әбрусинә чәкәр вәсмә,
Бә'зи мүжканына сүртәр сүрмә.
Зүлфә шанә дәјәндә чилвәләнир,
Көзә сүрмә чәкәндә ишвәләнир.
Үзүнә сачса јар чилвәдә су,
Алыр ондан сәфаји-сејгәл ру.
Су тәрәвәт кәтирмәсә чисмә,
Сәрвбојлар арармы сәрчешмә?!

«Һәрчи бәдтәр» вә «Һекајәти-деһган» нам китабча итма-ма јетдикдә Искәндәр ағаны газии Мирзә Нәби әфәндијә ки, саһиби-камал вә мә'рифәт бир шәхс имиш вә фүнуни-ше'рдән филчүмлә хәбәрдарлығы вар имиш, көстәриб, «Һекајәти-деһган»да олан бә'зи налајиг вә һәрзә-һәдјанын барәсиндә онун рә'јини сорушмушдур.³⁴⁴ Мирзә Нәби әфәнди бу барәдә өз рә'јини белә бәјан едибдир вә шаири бир нөв тәскинүл-гәлб гылыбдыр. Нечә ки, шаир дејир:

Хоштәр зе кетаб дәр чәһан јари нист,
Дәр гәмкәдеје-зәмане гәмхари нист.
Һәр дәнһе өз у бегушеје-тәнһаи
Сәд раһәт һәсто һәркез азари нист — 349.

— мәрһум Мустафа ағанын шә'ни-иззәтншанына садиг вә әтвари-сүлүкү тәәјјүшүнә шәјәстә вә лајиг иди. Хүсусән шаир өмрүнүн ахыр вахтларында һәмварә үзләткүзин вә хәлвәтншын олуб, китабу мұғалиәдән маәда өзүнә гејри бир мунис вә рәфиг булмазды». Нечә ки, Гачы Сә'ди әфәнди шаирин һа-лына мұвафиг дејибдир:

Еј хош ол азадә ким, жәнки-тәәллүгдән мүдам
Саф едиб дил шишәсини, хејрә гылды еһтимам.
Дәфтәри-ше'ру китаби-дин олуб мунис она,
Рәһләтиндә рәһмәт илә зикр едәр аны әнам.

Мәрһум Мустафа ағанын синни әллијә балиғ олдугда бу дүнјаи-дуну тәрк гылыб, азими-дари-бәга олубдур. Нечә ким, бир шаири-тазә бу бабда јазмышдыр:

Билин, ады Газахи Мустәфадыр —
Ки, пәнчаһ өмр илә көздән хәфадыр.

Гачы Сә'ди ибн әлгази Сә'ди әфәнди ки, Насирин зүмреји-хулси-әһбабу әшабындан мә'дуд иди, шаирин тарихи-вәфа-тыны белә нәзмә чәкмишдир:

Мүлкү малу шаһи-дүнјајә, көнүл, етмә нәзәр,
Гафил олма, бил јәгчи ким, мөвтәдир ахыр күзәр.
Көрмәдинми Насири әһли-кәмалын әкмәлин
Фөвт гылды дәһри-дун ба чүмлеји-фәзлү һүнәр?
Чаме'и-әнва'и-һикмәт һәм сүхәнсәнчү зәриф,
Малики-мүлкү имарәт, шә'нү шөвкәт, иззү фәр.
Бөјлә ким, мәчму иди онда шүчаәт, мүлкү дин,
Надир олса јохса ким, олмаз она һәмта дикәр.
Зүмреји-әкмәл ичиндә зати-паки мунтәхәб,
Нәзми шөһрәтјаби-аләм, һәм чаһанда намвәр.
Кәрчи чисми кәнч тәк хак ичрә мөдфундур, вәли
Нами-нику, нәзми-хош дүнјадәдир ондан сәмәр.
Зикри-хејр илә әбәд нами чаһанда бағидир,
Демәсин галмады кәс нәхли-вүчүдундан сәмәр.
Чүн «ғәфир»* олду, худаја, тарихи-фөвти онун,
Ејләјиб мөғфурә, үғбадә она вермә кәдәр.
Никнамү хошәмәл ким олду, олду чавидан,
Јохса ким, бағи дејил дүнјадә, Сә'ди, бир бәшәр.

Вәфаты ваге олубдур 1291-чи сәнеји-һичријјәдә — октја-брын 10-чу күнүндә ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1873-чү сәнәсинә

* «Ғәфир»дән һесаби-әбчәд илә тарихи-вәфаты чыхартмағ лазымдыр.³⁵⁰

мұтабигдир. Онун гәбринин дашы үстә өз кәламындан бу ше'р јазылыбдыр:

Олур гәбрим көрән дәмдә хүтур хатири-ариф —
Ки, Насир әслинә³⁵¹ рүч'әт едиб ахыр губар олду.

Мустафа ағанын фарс вә түрк дилләриндә јаздығы әш'-ару асары һали-һәјатында бир гајда үзрә тәртиб олунамайыб, бисәру па вә мүтәфәрригүл-әчза галмышды. Бә'дәл-вәфат мү-гәррәби-зати-һәмидәсифаты олан Молла Мәһәммәд Чәннәтза-дә һәзрәтләри әзруји-һәгвари вә шүкүркүзари чүмләсини чәм вә тәркиб вә һуруфи-һечә үзрә тәртиб етди. Бунунла достлуг вә сәдагәт везифәсини јеринә јетириб, чүмлә әгрәбаву әһибба-сына бөјүк миннәтләр гојду. Вә лакин Мустафа ағанын дива-ни-бәлағәтүнваны һәнуз чап олунамайыбдыр. Бир-ики әл илә јазылмыш нүсхәләри вар вә әкәр онлар да итиб тәрк олса, онда дүбарә о диваны тәртиб етмәк мүмкүн олмајачагдыр.³⁵² Онун адыны бағи сахламағ мөһтәрәм бәрәдәрләри полковник Нәсиб аға Гијасбәјов чәнабларына борч олур. Түрки вә фар-си әсәрләриндән бир нечәси бурада дәрч олунар.

Дүнјанын әһвалына даир:

Деләм хаһәд һәмә әһвалә-донја,
Зе әввәл миконәд та ахәр инша.³⁵³
Бедана золме-фаһеш миконәд чәрх,
Бекәрдәд даема ба камә-кана.³⁵⁴
Горуһе-әбләһан әндәр тәнә'ом,
Хорәд хунә-чекәр дәр дәһр дана.
Зе надан даема дана бәрәд чоур,
Дәлил арәм зе әһдә-адәм инча.
Бедәсте-Габелә-нагабел офтад,
Безәхмә тире-Габел һабел өз па.
Чо Нәмруд атәше-ходра бәрәфрухт
Хәлилира дәр у әфкәнд дәр ва.
Бе пакијо [бе] һосн ол-холғ Јусеф,
Че тоһмәтһа бедидәш өз Золәја.
Бедәсте-кафәран шод сәр бориде
Әкәр тарих хани бини Јәһја.
Јәһудан чоуре-бипајан нәмудәнд,
Бедан паки ке мибуди Мәсиһа.
Тәванәм дәр гозәшт өз чоуре-әғјар,
Зе шакердане-у буде Јәһуда.^{354а}
Рәва башәд ке, Исара бедан гәдр,
Минасе-у бовәд дејре-Сәкуба.
Нәдиди ке, бе Меср өз дәсте-Фер'он
Тәзәллом кәрд собһо шам Муса.
Бесәд но'е-мәсијјәт ахәрөләмр
Гозәр бенмуд ба гоумәш зе дәрја.
Һәкими буд Гејс әндәр гәбиле,
Шоде Мәчнун нам өз ешге-Лејла.

Экэр Вамег нэбуди надерол-эср
Нэбуди гэрге-аб эз дэрде-Эзра.
Нэми Согратра зэһре-һалаһил
Бенушанид гоумэш би манаба.³⁵⁵

Бурада шаир кечир өз бүти-бимеһринин чөврү
вэ ондан шикајэт едиб дејир:

Экэр че һэст сэдре-у болурин,³⁵⁶
Делэш сэхт эст чон өз сэнкхара.
Дела, хуне-дэрунэт чэнд пуши,
Зе эшке-мэн шоде серрэт һовејда.
Чо энчом мөһв микэштэнд хубан,
Рохе-делдаре-мэн чон кэшт пејда.³⁵⁷

Шаир өз мәнбубеји-дилфэрибэсини тэ'рифү төвсиф едиб,
јенэ эввэлки мэтлэбэ кечиб, кэрдиши-зэманэдэн шиквэвү
налэ едир:

Экэр Туси бовэд эндэр зэбанэм,
Конэд тәһсин ин әјате-гәрра.
Сәфиһанра фәләк дадәст еззәт,
Һәкиманра нәкәрде һич пәрва.
Гојуран даема ба бәхт дәр чәнк,
Һәме әсбабе-дәјјусан моһәјја.
Фәләк һәр дәм беризэд хуне-пакан,
Бекәрдан, сагија, ан чәме-мина.
Һәр ан кәс дәм зэд өз мәрди зәбун шод,
Нәшод акәһ кәси өз ин моәмма.
Бесенне-дәһ керефти келке-делһа,
Бесенне-то шоде лолово лала.
Чо чел* шод сале-мән, еј дел, чоз өз мәрк
Немидарәм зе дәһре-дун тәмәнна.
Бедәһр эндәр бәси кәштәнд ашег,
Нәкәштәнди чо Насер лејк росва.³⁵⁸

Атидә мәстур олан гәзәли намә'лум бир шаирин мәдһиндә
дејибдир. Чох ола биләр ки, бу шаир мәрһум Искәндәр аға
«Шаир» тәхәллүс вә ја Аббас аға Гаибов «Назир» тәхәллүс
олмуш ола. Чүнки һәр ики шаирин тәб'и-мөвзуну Насирин
артыг хошуна кәлирмиш, амма Аббас аға Гаибов Мустафа
ағанын вахтында һәнуз чаван синндәјмиш вә асари-гәләмиј-
јә[си] артыг бир елә мөта'и-фәсаһәт вә бәлагәт мејданына вәз'
етмәмишди вә еһтимал вар ки, Насирин бу мәдһи Шејх Низа-
ми һаггында олмуш ола. Чүнки мәрһумун ән севдији китаб
мумайилејһин асари-чәлиләси—«Хәмсеји-Низами» иди ки, һәмә
вәгт ону муталиә едәрди:

* Чечел — ред.

Зәһи тәб'и ке, һәмчон бәһре-кане-дорре-гәлтанәст,
Зәһи нәзми ке, бәһре-у беһ өз лолово мәрчанәст.
Сохән гујиво дор сәнчи тәаләллаһ бедин пајә,
Деле-гоуһәрфешане-у мәкәр дәрјаје-омманәст?
Сезәд кәр әгде-нәзмәшра мәләк дәр кәрдән авизәд,
Хәридаре-нокате-у фәләк бин кәз дело чанәст.
Сәр әјәд ше'ре-у әкнун бечәрх эндәр һәми Зоһре,
Әчәб нәбвәд әкәр Бәһраме-Чин дәстар әфшанәст.
Отаредра сезәд кәштән дәбире-нәзме-веј һәр дәм,
Тәаләллаһ че нәзмәст ин то гуи чоуһәре-чанәст.
Әкәр тәшбиһе-мән ноуи бешәр'е-кофр мибашәд,
Че гәм кәрдәд әкәр гујәд һәр ан ке, намосәлманәст:
Кәламәш вәһје-монзәл кәр беханәм һич нәбвәд ејб,
Ходаја, әфв кон чормәм ке, дәр һәгге сохәнданәст.
То дади ин ченин тәб'и ке, хәлгәш бәһр әнгарәд,
Бенәзде-хас јараи әкәр че бәртәр өз анәст.
Әкәр че һаселе-кити бәһәје-нәзме-у кирәнд,
Бешише-арәф ин гејмәт бәси әрзане-әрзанәст.
Месале-мо'чезе-Иса конәд әмватра еһја,
Голубе-хәстеганра ин ченин әш'ар дәрманәст.
Нәдиде дидеәм ше'ри беомр хубтәр ин сан,
Сезәд кәр ногтеәш гујәм беејһни ејне-енсанәст³⁵⁹.

Шаир бу кәламын ахырында јенә дәнитәб', бичөвһәр вә
бикамал адамларың дүнјада хошбәхт, камран олмагларың,
һүкәма вә үгәланың зилләт вә үсрәтдә зиндәканлыг етмәлә-
рин зәбани-тәәррүзлә зикрү бәјан еләјиб дејир:

Хәран дәр тоуге-зәррин әрсеје-кити һәми кирәнд,
Дела, бин әсбе-тазира ке, зире-баре-паланәст.
Конәд әһле-һонәрра чәрх моһтач әбләһанра,
Сәрасәр кәрдеше-кәрдун бекаме-кәччо наданәст.
Бекаме-дел ресәд мәрдом әкәр һомге-сәфаһанәст,
Нәсибе-агелан даем безире-чәрхе-һерманәст.
Керефтаре-бәла кәрдәд кәра бәһре зе данеш һәст.
Голаме-чәһели кәрдәд беһекмет һәр ке, Лоғманәст³⁶⁰.

Гәзәли-түрки:

Никара, шәм'и-рујинлә јенә бәзмим мүнәввәрдир,
Биһәмдиллаһ, нишатым чами-вәслиндән мүјәссәрдир.

Мүсәлсәл зулфәрин тарына пејвәнд етмишәм чаным,
Доланмаг башына даим мәнә инди мүгәррәрдир.

Кәһи түррән алыр һушум, үзарын каһ чанымы,
Кечә-күндүз бу вәчһ илә мәнә, еј мәһ, бәрабәрдир.

Нә һачәт мәсчидә кирмәк, дәһи меһрабә баш әјәмәк,
Сәри-кујиндүрүр гибләм, гашын меһрабү мәнбәрдир.

Дөмадәм јади-лә'л илә олур дил мәстү лајә'гәл,
Санырлар бихәбәрләр ким, дөмағым бадәдән тәрди.

Кимин ким, ешг оду олса, о јанмаз гејри одларә,
Гијас ејлә ол оддан ким, Хәлилә дәф'и-азәрди.

Тутуб рузи-әзалдә атәши-ешгинлә хуж³⁶¹ көнлүм,
Јох эсла баки јанмагдан, санасан ким, сәмәндәрди.

Гәмин чүн куһи-Гаф олса, көтүррәм башыма јексәр,
Тәни-фәрсудәмә бахма мәним ким, мунча лағәрди.

Көрәндә мө'чүзи-лә'лин ки, әмваты едәр әһја,
Она иман кәтирмәз, заһиди көр ким, нә кафәрди.

Меји-күлкүни нуш ејлә, кечиб бу зөһдү тәгвадән,
Көнүл, әјјами-күл кәлди, зәмани-дөври-сағәрди.

Дили-үшшагы һәр ләһзә едәрсән тарумар, еј шух,
Бәли, фәхри-шәһәншәһ һәр заман бир фәтһи-кишвәрди.

Дејил хали хәјалымдан бир ан ол ләбләрин зикри,
Сифатын әјәти даим дилү чанымда әзбәрди.

Сәба мәрһум олаһы зүлфи-мүшкининдән³⁶² ол маһын,
Сәрасәр күһү сәһраләр ол әтр илә мүәттәрди.

Һүнәрдән вурма дәм, Насир, сәни бигәдр едәр кәрдун,
Бәли, мәшһури-аләмди ким, дөвран сүфләпәрвәрди.

Бу гәзәлдән бир нечә фәрдрә ки, мә'нән тәкрари-кәлам
гәбилиндәндирләр, бурахылыбдыр.
Әјзән кәлами-түрки:

Көнүл, ордибәһишт³⁶³ олду, зәмани-ејшү³⁶⁴ ишрәтди,
Бу дәһри-фанидә ејшү тәрәб беш күн гәнимәтди.

Гәмү әндуһ ајағындан тутуб, ет сәрникун, саги,
Әјағын гојма әлдән чани-мән һәнками-фүрсәтди.

Булунмазса әкәр һәмдәм, бәһишт ичрә олур дүзәх,
Әкәр дүзәхдә һәмдәм булса, әһли-һалә чәннәтди.

Чанымдан гејри јанымда сәнә бир түрфә төһфәм јох,
Гәбул етсән бу мәрчаны, никара, чана миннәтди.

Сәри-кујин вериб Адәм алыбмыш чәннәти әввәл,
Иғамәт ејләјиб сонра билиб ејни-хәсарәтди.

Кәдаји-дәркәһин, чана, һәваји-сәлтәнәт тутмуш,
Мәгам етмиш сәри-кујин о ким, әһли-сәадәтди.

Зәһи ол тәб'и-мөвзуна ки, мисли-бәһри-үммандыр,
Бәли, гәвваси-бәһри-нәзм олаһа көвһәрәфшандыр.

Көрәндә мәрдуми-чешмим сәрасәр нөгтәсин өпдү,
Нәдир бус етдијин — сордум, деди: — Әфсанә, инсандыр.

Дедим: — Нолду күнаһы ким, кәм етмәз дөвр чөвр ондан,
Деди³⁶⁵ дил ким, будур чүрми ки, хоштәб'ү сүхәндандыр.

Галыбдыр чүмлә даналар, дәриға, күнчи-мөһнәтдә,
Булан ками-дилиң дәһр ичрә јексәр кичү надандыр.

Галыбдыр әсби-тазиләр жекајек зирә-паланда,
Сәрасәр товги-зәррин бирлә хәрләр әһли-мејдандыр.

Санасан гөвли садигләр мисали-ләлә әбкәмди,
Олардыр әһли-диван ким, шүары кизбү бөһтандыр.

Нәсиб етмиш она чәрх личами-көвһәрәндуди —
Ки, инсаф илә лајиг һиссәси әфсарү паландыр.

Суал һушдан гылдым: Бу хош ләһчә нәдир, шаир?
Деди ким, әндәлибаса бу бир мүрғи-хошәлһандыр.

Дедим: — Бу ше'ри-әнбәрбу мәкәр Чин нафәсиндәндир?
Деди дил: — Задеји-тәб' одур ким, гијмәти гандыр.

Вәфа етди, чәфа көрдү бәси јари-мүнафигдән,
Дәлили-вәзәһим бунда мәним мәнбуси-Ширвандыр.

Тәмәнна етди халигдән ки, гуртулсун мүнафигдән,
Бәһишти-әдндә сакин рәфиги инди ризвандыр.

Көзүмдән гаиб олду нами-әчдади кими ол јар*,
Мәгами чәннәтүл-мә'ва, әниси һурү гылмандыр.

Нечүн бу гүссәвү гәмдән, көнүл, азад олмазсан,
Билирсән ким, әбәс әндуһ даим дүшмәни-чандыр?!

Онунчун бу чаһана аријәт, чана, демишләр ким,
Кәлән дүнјајә нөвбәтлә ки, беш күн онда меһмандыр.

Нәдир, Насир, диләрсән чаһ, билмәз[сән] дејил баги,
Көчүб шаһү кәда ондан, чаһан мүлки-Сүләјмандыр.

Мәрһум Мустафа аға дүнјанын өзүндән вә әһлиндән о гә-
дәр чәфавү ситәмләр көрүбмүш, аз ше'ри тапылар ки, онда
һәр икисиндән шикајәт етмәсин вә ејни-раһатлығы, саламат-
лығы Мирзә Чәфәр Гарабағи кими анчаг кушеји-вәһдәтдә
бул[ма]сын. Ашағыда јазылан гәзәл сөзүмүзү гәти сурәтдә
тәсдиг едә биләр:

* «Көзүмдән гаиб олду нами-әчдади кими ол јар» — бу јар исә Гаибов-
лардандыр. Чох ола биләр ки, Гази Мирзә Нәби әфәнди Гаибовун гызы
Бәдирниса ханыма ишарә[ди] ки, һәмидәхисал вә нукучамал бир чаванә
имиш.

Көнүл, калди күл эјјами, күзәр ејлә күлүстанә —
Ки, онда бүлбүли-тәб'ин кәтирсин гөнчә дәстанә.

Дила, бу аз өмүрдә чаһаны имтаһан етдин,
Әчәб олмаз кәр аһ илән көрүрсән чүмлә мәстанә.

Сәрәсәр әһли-дүнјаны, көнүл, пејманшикән көрдүм,
Кәнар ол әһли-аләмдән, әлиндән гојма пејманә.

Чаһан әһлиндә иш анчаг фәрибү мәкрдир јексәр,
Көзүмдә галды ки, бир кәс данышсын сөзү мәрданә.

Вәфасы әһли-дүнјанын дәмәдәм гәдрдир, тәзвир,
Көзүм, сән е'тибар етмә бу аләмдә бир инсанә.

Гарындашын³⁶⁶ исә, еј дил, сөзүнә етмә кәл бавәр,
Гачыб бу әһли-аләмдән, сығын бир шаһи-мәрданә.

Көнүл, әнга кими ејлә тәриги-үзләти пишә,
Фәрибиндән һәзәр ејлә, гәрин олма бир инсанә.

Видаји-дәһри-дун етсәм, олам³⁶⁷ гәмнак мән һаша,
Чү әбнаји-зәман мәкри јетирмиш Насири чанә.

Бу кәламын мәзмун вә мәалы нә дәрәчәдә Насирин батини аләмини вә онун дүнјаја нә көз илә бахмасыны бәјанү эјан едирсә дә, она бир сөзүмүз јох вә лакин гәзәлин захирина нәзәри-тәнгид илә бахылса, бир пара гүсурлар мұәјинә олу- нур. Мәсәлән, әввәлинчи бейтин икинчи мисраы — «Ки, онда бүлбүли-тәб'ин кәтирсин гөнчә дәстанә» нә демәк олдуғу дү- рүст тәфһим олунамур. «Кәтирсин гөнчә дәстанә», јә'ни шаи- рин бүлбүли-тәб'и нә еләсин? Гөнчәними тә'рифү мәдһ гыл- сын? Нәр нә исә, кәлам ачыг дејил.

Икинчи бейтин јенә икинчи мисраы мөвһум вә мүчмәл кә- ламлар чүмләсиндәндир: «Әчәб олмаз кәр аһ илән көрүрсән чүмлә мәстанә». Мә'нән вазеһ тәрздә ифадә олунајыбдыр.

Дөрдүнчү фәрдин әввәлинчи мисраына исте'мал олунап «иш» кәлмәси мә'наја хәләл јетирмирсә дә, кәламы мүһәссә- натдан салыр. Онун әвзинә «фикр» вә ја өзкә бир сөз иш- ләнсә, даһа да мүнасибрагдыр. Наман фәрдин икинчи мисраы вәзн чәһәтинчә дүрүст кәлмир.

Бешинчи фәрдин әввәлинчи мисраында «гәдр» әвзинә «зүлм» сөзү исте'мал олунајды, даһа да ше'р мөвзун дү- шәрди.

Мәрһум Мустафа ағанын халгдан гәт'и-әлагә едиб кушә- нишин олмасына үмдә сәбәбләрдән бириси дә онун истәкли зөвчәји-мөһтәрәмәси Хејранса ханымын һәнуз бир назәнин чаванә икән вәфат етмәсидир. Мустафа ағаја вәфалы вә ис-

мәтли јолдашынын вахтсыз мәрки зијадә тә'сир едиб. Онун тарихи-вәфатыны белә нәзмә чәкмишдир:

Бу мәргәд мәргәди-Хејрәннисадыр,
Тәваф ет, еј көнүл, әһли-вәфадыр.
Бейһштә кәрчи руһу етди пәрваз,
Вәли һичри мәни-зарә чәфадыр.
Худаја, лүтфүн ет шамил о маһә —
Ки, әһли-иффәтү кани-һәјадыр.
Шәфи' ол, ја рәсулүллаһ, она ким,
Кәнизи-Фатимә, али-әбадыр.
Нә бәкләрсән, мәкәр билмәзмисән ким,
Һәгигәтдә бу ев меймансәрадыр?!
Јәгин бил, аби-көвсәр ејләмәз ағ
Әзәл күндән кимин бәхти гәрадыр.
Мин илдән сонра кәлсән гәбрим үстә,
Көрәрсән ким, битән мейр кијадыр.³⁶⁸
Өзүдүр кәрчи нәсли-зүлгәдрдән,
Вәли зөвчү Гәзахи Мустәфадыр.
Фәхарәт етмә, еј дил, мейри-чәрхә —
Ки, сүсти-әһдү ејни-бибинадыр.
Вүсалы гәдрини билмәздин, еј дил,
Фәрағын көр сәнә ејни-чәфадыр.
Ишиимән рөвзеји-ризваны ејләр,
Ким әһли-һәггә дилдән ашинадыр.
Чү чананым вида етди чаһандан,
Гәми-һичранә чаным мүбтәладыр.
Вәфаты тарихин кәр сорса, Ариф,
Де: кафү фејнү синү раву мадыр*
Вериб чан васил олсан јарә, Насир,
Дејәр аләм сәнә әһли-вәфадыр.

Насир фарс дилиндә дәхи зөвчәји-мөһтәрәмә вә әзизәсинин маддеји-тарихини сузнак ше'рләр илә иншад гылыбдыр. Бу фәрдләр мәрһумәји-мәғфурәнин шә'нү рүтбәсини көстәрир:

Чо морған чане-пакәш кәрде пәрваз,
Белотфе-һәгг фердоусашијан шод.
Чо буд әз сакенане-аләмә-годс,
Соје-мә'ваје-ход шадиконан шод.³⁶⁹

Мустафа ағанын асари-нәфисәләриндән бириси дә Шејх Низами әлејһиррәһмәнин «Хосров вә Ширин» һекајәсинин тәрчүмәсидир. Хејфа ки, шаир әчәлдән мачал булмајыб, баш- ладығы иши әнчама јетирмәмиш ахирәт мәнзилинә сәфәр гылмыш. Бир нечә мәчлис ки, Насир «Хосров вә Ширин»дән тәрчүмә едибдир, онун тәб'инин рәван вә салим олмағына дәләләт едир. Гарейни-кирама нүмунә үчүн һекајәнин ибти- дасындан бир нечә сәтирләр бурада тәстир олуңду:

* Әбчәд һесабы илә тарихини булмағ олар.³⁷⁰

Сипасу хэмди-бипајан худајә —
Ки, олдур бибәдајә, бинәһајә.
Мүнәззиһдир бәси вәһмү күмандан,
Бәридир һәр чәһатү һәр мөкандан.
Нә дәм «көн» ләфзинә әмр етди чаббар
Ики һәрф илә гылды аләми вар.
Ирадә олду чүн һәјјү вәдудә,
Кәтирди чүмлә мәхлуги вүчудә.
Чәми әшјаны гылдыгда о пејда,
Она јавәр ола «һаша вә кәлла»!

Мәчлискәрдәни-Хосров вә сөхәнкөфтән ба арифани-әрба-
би-ширинләбан:

Кәтир, саги, шәраби-әргәвани —
Ки, Хызр ондан булудур зиндәкани.
Пејапәј сон мәни-мәстү хумарә,
Инајәт еткилән өмри-дүбарә.
Бу өмри-фанијә јох етибарым,
Бәгаји-өмр үчүн гыл јадикарым —
Ки, шөһрәт була адым бу чаһанда,
Фәрамуш олмајым дөври-заманда.

* * *

Деди бир арифши-ширинрәвајәт
Едәндә бәзми-Хосровдан һекајәт —
Ки, бир күн чәшн гылды шаһ Хосров,
Чәмалындан салыб чам ичрә пәртов.
Ајаг үзрә дуруб мәтбу'и-саги
Верирди бадә илә өмри-баги.
Бир әлдә чамү бир әлдә сүраһи
Охурду нәғмеји-«һаза мүбаһи».³⁷¹
Һәрифан дүшмүш иди мәстү мәхмур,
Үзари-сагидән ким, чәшми-бәд дур.
Тәранәсаз иди һәр бир тәранә,
Охурларды нәваји-ашиганә.
Чаван иди бәси шаһи-чаванбәхт,
Арады бир әрус-вариси-тәхт.
Мијани-бәзмдә шаһи-јеканә
Кәтирди чүмлә әсрарин бәјанә.
Сорушду һәр бир әрбаби-һүнәрдән —
Ки, рәч'әт еләмишдир бир сәфәрдән —
Ки, чүмлә шәрһ гылсын ол никари,
Кәзән дәмдә көрүбсә һәр дијари.
Бири шәрһ ејләди јәғмаји-Чиндән,
Оларда көрдүјү һәр назәниндән.
Бири сөз ачды Түрканү Хитадән,
Дилү иманә афатү бәладән.
Бири хубани-Тураны гылыб јад,
Верирди әглә сәбри чүмлә бәрбад.
Бири нәгл ејләјирди румијандан,
Никари-сәргәдди-мумијандан.

Бири Кәшмиру һинди јад едирди,
Шәһин көнлүн онунла шад едирди.
Бири сөјләрди хубани-Јәмәндән,
Рухи күлнарү сәдри јасәмәндән.

* * *

Кәлиб көфтарә ол фәрзанә Шапур
Деди: — Еј дөвләтиндән чәшми-бәд дур,
Сәфәр етдикдә мән Әрмәнзәминә,
Саташды көзләрим бир назәнинә.
Мәләк зәнн ејләдим, лакин бәшәрди,
Чәмали шух-шәнк, али көһәрди*.
Рухиндән әкс алыр ол меһри-рәхшан,
Фәдаји-чәбһәсидир маһи-табан.
Сачындан сүнбүлә мин таб ирибдир,
Көзүндән нәркисә һәм хаб ирибдир.
Хурамы сәрви пабәст ејләјибдир,
Һәвасы аләми мәст ејләјибдир.
Она фәғфүрү хаган чакәр олмуш,
Шәһи-руси гулами-кәмтәр олмуш.
Тәаләллаһ нәзири јох чаһанда,
Булунмаз бөјләси көвнү мөканда.
Көрүб ону мәлаһәт бирлә рәнжин,
Зәманә онун адын гојду Ширин.
Мијани-вәсфдә шаһи-зәманә
Чәкиб чандан сәдаји-ашиганә,
Хәјалы дилбәрин олдугда мәнзур,
Дүшүб бихуд сәлаһи-әгләдән дур.

Бурада Хосров өзүндән кедир.³⁷² Шапур онун үзүнә әтир-
ләр сәлиб һуша кәтирир вә шаһ ајылдыгда она хитабән әмр
едир:

Деди Шапура ки, устади-камил,
Сәнә лүтфум олур пејвәстә шамил,
Әкәр пејғам о чанандан кәтирсән,
Мәни ол һур вәслинә јетирсән.
Дејиб ләббејк ајағә дурду Шапур —
Ки, етсин ол заман әзми-рәһи-дур.
Она зади-рәһ үчүн шаһи-новрәс
Нисар етди зәрү дүррү көһәр бәс...

Бу мүхтәсәр нүмунәдән мөһтәрәм охучулар көрүр ки, На-
сир «Хосров вә Ширин» кими белә зәриф вә назик әсәрин тәр-
чүмәсиндә шаирин өзүнә бәрәбәр мәһарәт вә бәләғәт изһар
едибдир. Вә чох һејифдир ки, Мустафа ағаны белә пүрғиј-
мәт зәһмәти јарымчыг галыб, әдәбијјат вә лисанымыз «Хос-
ров вә Ширин» кими ләтиф вә көзәл әсәрин тәрчүмәсиндән
мәһрум галсын.

* Чәмали шәнк, өзү али көһәрди.

Анладығымыза көрө, бизим хали-хәјатда олан шаирләри-мизин бир нечәси, эзанчүмлә Мирзә Рәним Фәна, Мирзә Әләк-бәр Сабир, Мәшһәди Әјјуб Баки, Мирзә Һәсиб Гүдси, Мирзә Ибраһим Таһир мәрһум Мустафа ағанын натамам галмыш зәһмәтини асанлыгла бачарыб итмама јетирә биләрләр.

Чәнаб Сабирин «Рәһбәр»³⁷³ журналында чап ол[ун]јан «Шаһнамә»дән тәрчүмәси, Таһирин вә Гүдсинин рузнамә вә журналларда дәрч олуна эш'ари-абдарлары вә Фәнанын вә Бакинин көзәл вә чан риштәси кими назик олан гәзәлләри бизим рә'јимизи тәсдигедичи дәлилләрди. Бу шаирләрдән һәр бириси вә ја өзкә бир шаир бизим тәклифимизи гәбул етмәли олсалар, һәгирә билдирсинләр ки, мән дә Мустафа ағанын тәрчүмәсини лазимәји-дәставиз илә онлара тәгдим едим.

Мустафа ага Насирин гејри асари-мүтәнәввәләри дехи чох имиш вә лакин мәрһум бир кечә мүталиә етдији вахтда јорулуб јухуја кедибди вә нә сајаг олубса, јанында јанан шам јыхылыб, чеврәсиндә олан китабларын вә тәснифатындан бир чохуну јандырыб тәләф едибди.

Газах шаирләринин мө'тәбәр вә мүгтәдирләриндән бириси дә мәрһум Начы Рәним ага «Вәһиди» тәхәллүсдүр. Начы Рәним ағанын бәјани-һалыны вә изһари-әһвали-сәадәтиштималыны јенә фазили-мөһтәрәм Начы Сә'ди әфәнди ибн әлгази Сә'ди әфәнди мүхтәсәрән јазыб, онун эш'арү асарындан бир диван сәбкиндә тәртиб гылыбдыр.

Начы Сә'ди әфәндинин јазмағындан белә мә'лум олур ки, Начы Рәним ага әмрән тәркидүнја вә үсрән ешги-мөвлә вә физзаһир мәләли вә филбатин бикин вә лаубали олан бир зати-вилајәтсемат имиш. Өзү дә Газах маһалында Ханлыглар гәрјәсиндә 1238-чи³⁷⁴ сәнеји-һичријјәдә тәвәллүд едибди. Тә'лим вә тәрбијәси өз валидејинин тәһти-нәзарәтиндә олудур. Һәдди-камала јетинчә охумаға вә јазмаға мөшғул олудур вә зијадә зәһнү фәрасәт саһиби олдуғуна көрә, аз вахтда чох мә'лумат, хүсусән мә'рифәти-илаһијә даир билик, камалат кәсб гылыбдыр.

Начы Рәним ағанын абавү әчдады нәчабәтү фәтанәтдә мөшһур, фәсаһәтү бәлағәтдә вә һәмчинин шаиријјәтдә мә'лум вә пүриштиһар үмәраји-Дилбаздандыр вә шаирин атасы Аллаһјар ага дәјанәтқирдар вә сәхавәтшүар бир бәј имиш.

Начы Рәним ағанын үләмаву фүзәлаву шүәра синифләри илә бәјни хош олмаға көрә, онлар илә сөһбәт едәрмиш вә онлара риәјәтү һөрмәт вә бәзли-мәрһәмәт кәстәрәрмиш вә онларын мәчлисиндә вахтларыны иншаји-ше'р вә имлаји-нәзмә сәрфү бәзл гылармыш.

Һичрәтин 1276-чы³⁷⁵ илиндә Начы Рәним ага азими-Һәччи-шәриф олуб, Исламбул шәһәриндә һала чалиси-сәрири-һидәјәт вә рөвнәгәфзаји-ханәдани-тәригәт, нәгшбәндијеји-сәадәт-бүнјад олан мөвлана Начы Мирһәмзә әфәнди «Никари» тәхәллүс илә көрүшүбдүр вә мә'лум ола ки, сабигдә Мирһәмзә әфәнди бир сәнә мигдары Ханлыгларда мәксү игамәт едибмиш, чүнки ол шәрифү мүәззәз затын Ханлыглар ағалары илә вә хүсусән Аллаһјар ага илә достлуғу вармыш.

Мирһәмзә әфәнди Начы Рәним агаја артыг һөрмәт, илтифат кәстәриб вә шаир өз мүршидинин фүјузати-мә'нәвијјәсиндән фејзјаб олуб, ол пирдили-мүнирә рабитеји-сидгү ихлас илә инабәтү интисаб етмишди.

Начы зијарәт едиб саламат кери гајытдыгда шаир јенә

Исламбулда мөвлана Һачы Мирһәмзә әфәнди илә көрүшүб, онун хидмәти-зишәрафәтләриндән бәһрәмәнд³⁷⁶ олдулар. Вәтәни-мә'луфларына өвдәт етдикдән сонра шаир һәмишә Мирһәмзә әфәндинин фикрү хәјалы илә олуб, онун сурәтини вә сөһбәтини хатириндән чыхармазды вә дүнја ишләринә мәшфул олмазды. Нечә ки, бу бабда Һачы Сәди әфәнди зәбани-фәсаһәтбәјаны илә јазыбдыр: «Бә'д эзан, јә'ни вәтәнә мүрачифәт етдикдә лөвһи-хатири-фејзмәзаһирләрин сәвади-масәвадән мүсәффа вә пүринчила вә сәфһеји-синеји-бикинәләрин хәјали-сурәти-пүрсәфвәти-пири-бинәзир илә мәнгуш вә мүсәввәр вә рабитеји-фәна фишшејх илә дили-маарифмәнзилләрин мүнәввәр вә пүрзија етмишдиләр. Бир күнә ким, закири-өвлија вә төкәллүми-өвсаф вә әхлаги-пири-биһәмтадан бир ләһзә хали вә әгвалү әф'али-ахирә һәркиз нәзәрү иштиғалы олмазды вә һәрчәнд белә зәвати-хачәсурәт дәрвишсирәт тә'јин едәр, амма бу зати-шәриф дәрјаји-гүрбү һүзүра өјлә мүстәгрәг вә атеши-шөвгү иштијағ илә бир күнә мүһәррәг олмушду ки, заһиру батиндә гејр әз дәрвиши бир һал мүлаһизә вә мүшаһидә олунмазды...»

Һачы Рәһим ағанын Мирһәмзә әфәнди илә мијанәләриндә һәмишә ирсалү мүрасәлә вә мүкатәбә олурду. Ол зати-мүәззәзин хидмәти-зириф'әтинә тәргим етдији намәдир, о гәзәл ки, бујурубдур:

Јазыб бир шәггә, еј шаһим, бизи сән сәрфәраз етсән,
Сәнә мүштағу һејранәм, бизә сән нази аз етсән.

Мәризи-ешгдир көнлүм, бу чисм зағә нисбәтдир,
Учуруб көјләрә, шаһим, бизи бир шаһбаз етсән.

Дуаләр ејләрәм даим, булуд гојмаз көјә чыхсын,
Кәдајә бу тәрәһһүмдүр, булудлары ајаз етсән.

Әзизим, гәдрин ә'ладыр, нечә ә'ладән ә'ла мән,
Сән ол Маһмуди-Гәзнәви, бизи дә сән Әјаз етсән.

Нә һасил зөвги-дүнјадән, мүридләр зөвгү сиздәндир,
Дуан дәркаһдә мәғбул, бизимчүн бир нијаз етсән.

Һәгиги мүршидим сәнсән, мәчазидә мәнәм бир хак,
Нәзәрин кимјадыр бәс бу топрағә бир аз етсән.

Чевирдин ешг чамындан, мөни дәрјајә гәрг етдин,
Дәриндир ешг дәрјасы, мәнимчүн бир дајаз ет сән.

Јәгиндир биздә лүтфүн вар ки, фејзиндән диләр көнлүм,
Кәрәм гыл сән, кәрәм каны, кәрәм дәстени баз ет сән.

Көзүм јашилә јаздым кујинә бу, намеји-гәмдир,
Төкәр ган һәшрә дәк чешмим, бизи әһли-мәчаз ет сән!

Кәлами-пакын илә мин Вәһиди пак олур һәр дәм,
Аман, еј Шаһникарым, бизә бир кар саз ет сән!

Јенә өз мүршиди Һачы Мирһәмзә әфәндинин һәсрәт вә арзусунда дејибдир:

Бир мәлаһәт күлшәниндә јары³⁷⁷ көзләр көзләрим,
Бәһри-дүр гәввасијәм, мирвары көзләр көзләрим.

Фејзинин³⁷⁸ мүштағы чешмим мүттәсил бидардыр,
Ол тәригәт мүршиди Никары көзләр көзләрим.

Сагија, вер бир гәдәһ, артыр көзүм фәвварәсин,
Чүн сәнин сәрмәстинәм, хуммары көзләр көзләрим.

Гылма инкарын, һәсуда, ашигин мәһбубу вар,
Вар олалы јох демә, бир вары көзләр көзләрим.

Ешг сәрфиндән, һәбиба, бир мөтаим вар мәним,
Бу мөтаи сатмаға базары көзләр көзләрим.

Шүкрүдилләһ чүн Вәһиди сагидән сәрмәстдир,
Мәсти-лүтфи-вәһдәтәм, дидары көзләр көзләрим.

Шаир дәркаһи-һәггә мүнәчат едиб, бу дил илә өз күнаһү мә'сијәтләриндән әфв истәјир:

Нечә илләр кечди өмрүм фисғ илә, үсјан илә,
Чүн пешиманәм, илаһи, ағларам иман³⁷⁹ илә.

Мән пешиманын, худаја, әфв гыл үсјаныны,
Варды хөвфүм чүмләсиндән сән кечир асан илә.

Бикүнәһ чүн өмри-фани кечмәјир бир ан дә,
Гафил олдуғ, һејф кечди өмрүмүз надан илә.

Бәһри-әлтафын ки, биһәд, мәрһәмәт гыл гәтрәсин,
Рәһмәтиндән наүмид шејтан олур шејтан илә.

Ол һәбибин һөрмәтинә гылырам мин салават,
Мин сәламә бир шәфаәт лүтф едә еһсан илә.

Шәфгәтиндән мәғфирәтдир чүн, худаја, гыл әта
Бу Вәһиди хәстәни әһли-тәриг ихван илә.

Зәманәдән вә әһли-дүнјадан шикајәт:

Имтаһан етдим, фәнадә гөвли садиг јари јох,
Чөврүнү чәкдим чәһанын, гәми вар, гәмхари јох.

Нечә кәсләр бәсләдимсә, көрмәдим нәф'ин анын,
Бәсләдим бир нәхл ким, јапрағы вардыр, бары јох.

Шаһы олса бу чаһанын сән гәмсиз кечәр,³⁸⁰
Кими көрдүн бу фәнадә кимди ки, азары јох.

Һансы хубун, һансы зиштин мәдһү зәммин сөјләјим,
Чүн пәришанәм, Вәһиди, сөјләмәк изһары јох.

Шаир јенә әһли-зәманәдәц, хүсүсән диван әмәләләриндән
вә бәниәсфәр зүлмүндән бир мүхәммәсиндә наләвү фәрјад
едиб, гадиру гәһһар олан худавәнди-аләмә һали-дилини әрз
еләјир. Шаирә артыг тә'сир едән бу һал олуp ки, харицдә һәр
дәнитәб', сәфил адамлар варса, бизим вилајәтимиздә ағалыг
едиб вә рүшвәт алмаг илә өзүнә малу дөвләт газаныб, бөјүк
иддиалара дүшүр вә һеч кәси танымыр; фәгир-фүгәраја вә
әлсиз-ајагсызлара һәддән зијадә зүлмү ситәми рәва көрүб,
мө'мин вә мүттәги кәсләрин үстүнә дә мин чүрә шәррү бөһтан
атыр.

Бу мүхәммәс бә'зи сәбәбләрә көрә бураја дахил олмады.
Мустафа аға Насир илә Вәһиди мабејниндә үлфәтү мәвәд-
дәт вармыш вә јек-дикәрләринә шә'рү гәзәлләр јазыб кәндәр-
ләрләрмиш. Бир гәзәлиндә Вәһиди Насири өз евинә гонаг
дә'вәт едиб өзүнүн она олан ихласү сәдагәтини бәјан гылыр
вә онун кушәнишин олмасыны тәсдиг едиб дејир ки, јахшы
кәсләрин адәтидир ки, писләрдән кәнар кәзәр, амма мән сәнин
хејирхаһынам, кәрәкдир ки, мәни писләрдән ајырыб онлара
бәрәбәр етмәјәсән:

Мән сәнин ихласынам, јанында кәр мә'зур исәм,
Фәһм гыл, јахшы таны бир дост илә дүшманы сән!

Каһ лүтф ет, каһ дә ол кушәдә хәлвәтнишин,
Оху шә'ри-Сә'дини, Фирдовс илә Хагани сән!

Чүн Вәһиди, шаира, чох мүнтәзирдир вәслинә,
Төвбә гыл, бир дә демә һәр дәм она бөһтани сән!

Вәһиди һаггында Насир дедији бөһтан сөзләр нә имишсә,
она чох әсәр едибдир вә Вәһиди бу барәдә она бу чавабы јазыбдыр:

Шаир, ол кушәнишин, сөз демә акаһләрә,
Дилини зәбт елә бир дүшмәјәсән чаһләрә.

Бир очағыз ки, биз, чачиләјән тә'лигәдир,
Бу сәфаһәт нә сән кими бәдхаһләрә.

Бу очаг өјлә очагдыр ишығы һәр јанә
Каһ-каһ шә'лә салыр сән кими күмраһләрә.

Вәкил олмагда мәрәмын бу имиш ев јыхасан,
Нечә сән кимиләри дур кәрәк чаһләрә.

Бу гәзәлдир ки, Фүзули деди хош саәтдә:
Бәхт шајәстә дејил һиммәти кутаһләрә.

Еј Вәһиди, сығыныб сидг илә сән ејлә дуа,
Аләмин халигинә, рүтбә верән шаһләрә.

Тәб'и ә'ла оланы бәхт өзү мејданә чәкәр,
Белә адна тәб' илә ујма о һәмраһләрә.

Ја рәб, олдур дуамыз өзүнә мөһтач ејлә,
Бизи мөһтач еләмә һәр үзү сијаһләрә.

Бу шә'р Насирин һаггында дејилмәји ондан мә'лум олуp
ки, Вәһиди өз кәламыны бу сөзләр илә башлајыр:

Шаир, ол кушәнишин, сөз демә акаһләрә и. а.

Насирдән башга Газах маһалында кушәнишин гејри бир
шаир олмајыбдыр. Амма Вәһидинин гејри сөзләри мәрһум
Мустафа ағанын һалына вә хасијјәтинә ујан сифәтләр дејил.
Мәсәлән:

Вәкил олмагда мәрәмын бу имиш ев јыхасан —

— вә гејри һүбби-чаһү шөвкәт кими. Мә'лумдур ки, Мустафа
аға Насир чаһү чәлалы ахтаран вә вәкиллик идиасына дү-
шән адам дејилмиш. Хилафи-шәр'ү наинсаф ишләр дә онун
тәбиәтинә зиддү бәр'әкс олдуғу һалда «ев јыхмаглыг» вә «шә-
рарәт» сөзү дәхи онун шә'нү һалына мүнәсиб дејил. Вә дикәр,
Мустафа ағанын эш'арү кәламы ичиндә Вәһидијә тохунан
бир әсәр көрмәдик ки, Вәһиди мәчбурән она белә сәрт вә ачы
мәзмунлу чаваб јазсын. Һәр сурәтдә һәгигәти-һал кәрәк өзкә
тәрздә олсун вә ону дәхи кәшф етмәк бизә мүјәссәр олмады.
Амма буну дүрүст дејә билирик ки, Вәһиди мәрһум Мустафа
ағанын шә'нү рүтбәсини билиб, хатирини әзиз тутармыш вә
Мустафа ағанын өлмәји она зијадә тә'сир еләјибдир вә бу
бабда јазыбдыр:

Аһ ким, јыхды фәләк мөһраб илә бир минбәри,
Бире шаир, шә'рку Насирдир, аләм сәрвәри.

Гәбр ичиндә шә'рләр тәнзим едәр, бил, еј фәләк,
Дурмаға сәнлә һесабә көзләјир ол, мөһшәри.

Гојмадын ким, ејләјиб шә'рин тамам дастан едә,
Көзүнә сохса, јеридир, рузи-мөһшәр дәфтәри.

Насирин аһы сәни бил јандырыр чырпы кими,
Хару хәс үзрә гојасан бир гызармыш әхкәри.

Ешгдән бил јанды Насир, хөвфү јохдур нарлән,
Нечә ким, јанмаз ода кәр атасан сәмәндәри.

Еј Вәһиди, гафил олма, кәндиңи көзлә мүдам,
Сүбһү шам тәқрар гыл аһини дилдә өзбәри.

Һачы Рәһим аға Вәһидинин елмү камалы артыгмышса
да, тәб'и чәндан рәван вә мөвзун дејилмиш вә кәламынын
әксәри мә'нән индәл-үрәфавү шүәра мөгбул исә дә, заһирән
гүсүрү рәкакәтдән ари вә бәри дејил.

Шејх Сә'ди әлејһиррәһмәнин

Бәрке-дерәхтане-сәбз дәр нәзәре-һушјар,
Һәр вәрәгәш дәфтәрист мә'рефәте-кердегар.³⁸¹

— ше'ринә јаздыгы нәзирә шајани-диггәт олдуғундан бурада
тәстир олунду.

Кәлами-Вәһиди:

Гәтрәје-нисане-аб дәр сәдәфе-бәхтијар,
Хәсе-чәваһер шәвәд мә'рефәте-кердегар.
Керме-зә'иф михорәд бәрке-дерәхти әз ан,
Әтләсе-диба шәвәд мә'рефәте-кердегар.
Саги дәнәд бадево мәст шәвәд һәр морид,
Зекр конәд һәр јеки, мә'рефәте-кердегар.³⁸²

Мәдһи-дилбәр бабында дејибдир:

Үзүн күлбәрк тәк назик, гәдин минадән ә'ладыр,
Јанағын лаләдән көјчәк, күли-рә'надән ә'ладыр.

Сәнин тәк бир Зүлејһанын учундан бәнди-зинданәм,
Мәнәм сөвдәдә Јусиф тәк, нечә сөвдәдән ә'ладыр.

Зүлејһадән сән ә'ласән ки, тәб'индә фәсад олмас,
Ол етди Јусифи рүсва ки, чох рүсвадән ә'ладыр.

Гашын нури-һилал, еј күл, көзүн мәхмурү мәстанә,
Чәмаһын өјлә зибадыр, тамам зибадән ә'ладыр.

Чәбинин бәдри-әнвәрдир, ләбин мө'чүзи-Исадыр,³⁸³
Әлин үшшагә чан верир, јәди-бејзадән ә'ладыр.

Јәгин, еј гөңчеји-хәндан, синән сирри-илаһидир,
Сәнин ајинеји-көнлүн чаһаннүмадән ә'ладыр.

Дүрү мирвари бәзминдә дүри-насуфтәсән дерләр,
Дүри-насуфтә һәр јердә дүри-ә'ладән ә'ладыр.

Ачыб һүснүн китабын, бағладын дибачеји-Ширин,
Сәнин дибачеји-һүснүн Ширинү Лејладән ә'ладыр —

Ки, бир Лејланын ешгиндә нечә Мәчнун-шејда вар,
Вәһиди өјлә шејдадыр ки, һәр шејдадән ә'ладыр.

Һачы Рәһим аға өзү тә'мир етдирдији мәсчидин тарихини
вә басәфа јердә бина олмағыны тә'риф едир:

Не чаји-дилкүшадыр ким, бу мәсчид бунда вар олмуш,
Бахан көз ачылыр, көнүл, чај үстү лаләзар олмуш.

Хәтиби хутбә охујур, имами мәдһи-мөвләји,
Јанар гәндиң илә шәм'и чәмаәт фејзбар олмуш.

Сәһәр бүлбүл сәдасиндән мүәззин хабдән бидар,
Мүәззин наләсиндән кәр балыглар кушдар олмуш,

Ибадәт ејләјир онда, худа индиндә мөгбулдур
О ким, ондан гачар, бил, хару зару шәрмсар олмуш.

Мүвәррих тарихин, бил, «ханеји-пәрвәрдикар»³⁸⁴ етмиш,
Вәһиди, али-Дилбазә бу мәсчид јадикар олмуш.

Вәһидинин атидә зикр олунан кәламындан белә мә'лум
олур ки, онун әгрәба вә јахуд әһиббаларындан бириси Газак
маһалындан дилкирү рәнчидә олуб, көчүб Гарабаға Тәртәр-
басана, јә'ни Чаваншир маһалына кедибдир. Шаир инди он-
дан әһвалпүрсан о јерин өззавү әһвалындан хәбәр истәјир:

Әла еј тутији-әсрар, хошам налән вүсалындан,
Фәрағын чәкмә өвтанын фәрар етдиң хисалындан.

Гарахы инчиниң әнга кими чүн тәрк гылдын сән,
Даныш, лал олма, тутији-Гарабағын камалындан.

Дуасы мүстәчаб олур, гәриб гүрбәтдә сәбр етсә,
Гарабағ ичрә сејр ејлә, хәбәр вер јахшы һалындан,

Гарах әһвалыны бил, сән көрөндән инди бәдтәрдир,
Чыхыб Јә'чуч илә Дәччал,³⁸⁵ јағар ган мөкрү алындан,

Сонасы Күр гырағынын сизә мә'лум, мүшәххәсдир,
Де, Тәртәр үстүнүн вармы көзәли күл чәмалындан?

Сәриндә ешг сөвдасы, Вәһиди мәстдир һала,
Олајды бир никар, еј дил, јазајдым хәттү халындан.

Һачы Рәһим аға вәфат едибдир мәһәррәмүл-һәрам ајында
1291-чи³⁸⁶ сәнәдә. Вәфатынын тәфсилини һачы Сә'ди әфәнди
бу сајар јазыр: «1291-чи сәнәнин мәһәррәмүл-һәрам ајынын 9-

чусу чэршәнбә күнү бә'зи һәвајичи-мәаш үчүн Ханлыглар илә һәммәһәлли чарсу базар вә чаји-игәмәти-һөкүмәтү кирдар олан Дағкәсәмән гәрјәсинә бир гәдәр насаз ола-ола азим олуб, шәбанкаһ өзүнүн мүхлиси-гәдими вә мәнәһбәти-сәми-ми³⁸⁷ заиги-чүр'еји-бәзми-сәфа вә шаиги-мүридани-дәркаһ мүәллими олан Молла Вәли Кирәвәли оғлунун отағына адәти-мә'луфәси үзрә нүзул вә ол кечә орада истираһәт едибләр. Бә'д өз намази-сүбһ чај ичиб отуруб камали-зөвгү шөвг илә Ибраһим һәгги гәддәсә сиррәнин бу гәзәлини охудуғу вахт әснаји-мүнашидәдә тәслими-руһ вә чаниби-иллијјинә реһләти-пүрфүтуһ едибләр».

Ибраһим һәггинин гәзәли будур:

Вәфа истәрсән аллаһдан бу күн чөврү чәфадән кеч!
Сәфа үммид едәрсән ишрәтү зөвгү сәфадән кеч!

Дила, биканәләрлә ашина олмаг сана дүшмәз,
Кәсил биканәдән, мөвладән өзкә ашинадән кеч!

Сәнин киби һезарын бағрына хар олду бу күлшән,
Тәәллүг ејләмә һәркиз бу дәһри-бивәфадән кеч!

Мүриди-ешг исән тәрки-ирадәт ејлә, еј суфи,
Вүчуди-мәһви-күлл гыл, [һәм] фәнадән кеч, бәгадән кеч!

Әлин әрши-бәринә ирсә, һәгги, олмағил мәғрур,
«Ов әдна»* мәркәзин кәзлә, мәгами-мүнтәһадән кеч!

* «Ов әдна» сөзү суфиләрдә бир истилаһдыр.

Шаһникар ханым бинти-Қазым аға Гијасбәјов Газах шүә-расынын назиктәб'ләриндән бириси һесаб олунур. Шаһникар ханым тәвәллүд едибдир өз гәрјәләриндә ки, Ағкөјнәк ады илә мәшһурдур.³⁸⁸ Индики Газах шәһәринин јавуглуғунда хырдача бир кәнддир. Шаирәнин тәхәллүсү «Рәнчур» исә дә, тамами Газахта «Моллаханым» ләгәби илә иштиһар булмуш-дур.

Шаһникар ханымын тә'лим вә тәрбијәси өз гардашынын— һачы Мәһәммәд ағанын тәһти-нәзарәтиндә олубдур. Шаирә үч-дөрд сәнә бундан мүгәддәм гырх беш вә ја артыг, јашы әлли синниндә вәфат едибдир.

Моллаханым зијадә мө'минә вә абидә, исмәтли вә һәјалы бир өврәт иди ки, вахтынын чохуну ибадәт вә ријазәттә кечи-рәрди. Ол сәбәбдән она «Моллаханым» ләгәби верилмишдир. Шаһникар ханымын артыг елми јохмушса да, тәб'и рәван имиш. Рәнчурун јаздығларынын әксәри мүнәчат, мәрсијә, маддеји-тарих вә саир дост вә әһиббалары арасында вүғуа кәлән нәвиштәчат гисминдән олуб, гәзәлијјати-вәсфи-дилбәр кими әсәрләри аздыр.

Һачы Мирһәмзә әфәндиһин мүридләриндән олдуғу үчүн әш'арү кәламынын чохунда ол чәнаб тутдуғу мәсләкдә олду-ғуну билдириб, үлуһијјәт вә мә'нәвијјәт аләминдән бәһс едир. Јари-мүршиддән кағыз кәлмәк бабында јазыбдыр:

Һәмд ким, дәстиндән, еј шәһ, кәлди бир фејзанә хәт,
Күн кими аләмдә сәрдән таб едәр һәр јанә хәт.

Шүкрүлилләһ ким, Никара, өјлә зәнн ејләр көнүл,
Нисбәт ол күндән мүнәввәр ајеји-Гур'анә хәт.

Ијләрәм, һәр дәм верир ол һәшт чәннәт бујини,
Һөвзи-көвсәрдән сачар су атәши-һичранә хәт.

Һәр заман ким, хәттини төвф ејләјиб мәзмунуну
Охурам, бағрым чәкәр һәр ләһзә мин бир јанә хәт.

МҮНАЧАТ

Көнүл чүн гәсри-шөвгүндур, илаһи, бейти-гәм гылма,
Дәхи ол иштијағындан чуда бир ләһзә дәм гылма!

Хәјали-шур илә, шаһим, пәришан етмә дил шәһрин,
Гәдим дәһр ичрә ол дәрду гәмин дәстиндә хәм гылма!

Үзү гара гулам бир бу фәнаји-бибәга ичрә,
Рәһима, рәһмини мөндөн инајәт бирлә кәм гылма!

Мәһәббәт дүрчүнү һифз ет дөмадәм мейри-көндиндә,
Рәғибин вермә мөгсудин, әлим бичами-Чәм гылма!

Чаһанда дур гыл бизөвг олан гәмләрдән әмма ол
Гәми-ешгинлә Рәнчурун үзүн биәшкү нәм гылма!

Җенә һачы Мирһәмзә әфәнди көндәрдији намәнин чава-
бында јазмыш:

Јазыб бир шәггәни шаһим, сәримә сајә көндәрмиш,
Она нәгш ејләмиш мейрин, дили-шејдајә көндәрмиш.

Никаридир кәрәм кани кәрәм дәстини баз етмиш,³⁸⁹
Нүбүввәт күлшәниндән бир күли-һәмрајә көндәрмиш.

Мәним чүрми-кәбир ичрә пәришан олдуғум билмиш,
Дуаји-илтифатыны мәнә пирајә көндәрмиш.

Кәрәм дәрјасыдыр, бир дөвләти-бигајә маликдир,
Сәрапа лүтфдүр ким, төһфеји-бигајә көндәрмиш.

Көзүм пүрнур олур, бахдыгча көнлүм ачылыр куја,
Һарајә пәртөви-шәмси-рухиндән ајә көндәрмиш.

Әчәб кошнуд олурму илтифатымдан дејә сөвгат,
Кәрәм гылмыш никаранә, дили-рүсвајә көндәрмиш.

Җенә сөвдајә дүшмүш, ашиганә бир гәзәл јазмыш,
Никари бир гәзәлнамә бүти-зибајә көндәрмиш.

Шаирә бир гәзәлиндә артыг тәәссүф едир ки, өз мүршиди-
камили олан Никаринин мән чамалыны көрүб, дәркаһи-
пакына үз сүртмәк, әлин-ајағыны өпмәк, бүлбүл кими кечә-
ләр сүбһәдәк кујиндә налә етмәк вә мүридләри даирәсиндә
«һу-һу» дејиб, мәстү лаүбали олмаг она мүјәссәр олмады:

Еј дәрриға ким, о шаһын мән чамалын көрмәдим,
Үз сүрүб дәркаһына, рухсари-алын көрмәдим.

Өтмәдим кујиндә һәр шәб та сәһәр бүлбүл кими,
Јетмәдим мөгсудә бир дәм, күл вүсалын көрмәдим.

Дәсти-пакын бус едиб, һәм һәр тәрәф «һу-һу» дејә,
Сејр едән сәрмәсти-ринди-лаүбалын көрмәдим.

Еј дәрриға ким, о маһын һәлгеји-үшшагдә
Сејри-чалакын, вүчуди-бимисалын көрмәдим.

Еј дәрриға, дәркәһиндә ашиги-шејдасынын
Хуб авазын, дәхи ширин мөгалын көрмәдим.

Әфв гыл, ја рәббәна, һәр дәм дили-диванәми
Чүрмү үсјан илә көрдүм, јахшы һалын көрмәдим.

Дәр чаһан, әлһәмдүлилләһ, хәстеји-Рәнчуруннин
Мәдһи-шаһындан сәваји бир кәмалын көрмәдим.

Мирһәмзә әфәнди Шаһникар ханыма чавабында јазмыш:

Никари-назәниним фәрши-бәзмарајә көндәрмиш,
Никариш ејләмиш рәнки-тәрин шејдајә көндәрмиш.

Рөвач олсун дејәрдим һүсни базари-мәлаһәтдә —
Ки, рәнкин ашиги-шејдасынә сәрмајә көндәрмиш.

Көзәл нәгшү никариш ејләмиш, зибатәрин јазмыш,
Мүзәјјән мүшәфи-рухсардән бир ајә көндәрмиш.

Мәкәр шуридәсин јад ејләмиш ким, Шаһникарым тәк,
Фәрәһәфза, дилара төһфеји-рә'најә көндәрмиш.

Дејил бимә'ни бу икрами-зиба ол сәнәмсима,
Әмири-һәмзәјә, әлбәттә, бир мә'најә көндәрмиш.

Көзүм пүрнур олур бахдыгча, көнлүм ачылыр куја,
Һәдјијә пәртөви-шәмси-рухиндән ајә көндәрмиш.

Зијад олсун дөмадәм илтифаты ол көзәл намын,
Никарым тәк кәрәм дәрјасыны бигајә көндәрмиш.

Кәрәм дәрјасыдыр, бир дөвләти-бипајә маликдир,
Сәрапа лүтфдүр ким, төһфеји-бипајә көндәрмиш.

Җенә сөвдајә дүшмүш, ашиганә бир гәзәл јазмыш,
Никари бир гәзәлнамә бүти-зибајә көндәрмиш.

Шаһникар ханымын мүхтәлиф әш'арү гәзәлијјаты ики
јүзә кими олар. Диваны варса да, өврағү пәришандыр. Бизим
әлимиздә олан дәфтәрдә шаирәнин мүнәчат вә гәзәлијјатын-
дан маәда бир нечә рүбаиләри, мүхәммәс вә мүсәддәсләри
вә сагинамәләри дә вардыр ки, тамамиси ајдын вә рәван ја-
зылмыш ше'рләрдән ибарәтдир вә лакин чүмләси мәзмун чә-
һәтинчә бир-биринә охшадығына көрә бурада зикр олунмады.
Атидә дәрч олунан гәзәл дәхи Рәнчурун тәзә сәбкдә инша
етдији кәламларын бир нөвүдүр:

Алудеји-сәрмәстәм, бу кар нәдир билмәм,
Сағи илә һәмдәстәм, сәршар нәдир билмәм.

Алудеји-бир јарәм, ешгиндә бу күн зарәм,
Дәјмә ки, сызылларәм, азар нәдир билмәм.

Алудеји-күлзарәм, дилләрдәки көфтарәм,
Санмаз мәни ким, харәм, күлзар нәдир билмәм.

Алудеји-һәмсајәм, дүшмәз дәринә сајәм,
Чүн ше'рдүрүр мајәм, көфтар нәдир билмәм.

Алудеји-дилдарәм, һәр шамү сәһәр зарәм,
Бир чешмә кирифтарәм, хуммар нәдир билмәм.

Алудеји-шаһмарәм, јалвармада бир марәм,
Зүлфилә күнүгарәм, тәррар нәдир билмәм.

Алудеји-ин карәм, ашүфтеји-бир јарәм,
Мән талиби-дилдарәм, әҗјар нәдир билмәм.

Бу гәзәлдә «алудеји-һәмсајәм» вә «зүлфилә күнүгарәм» сөзләри ше'рин вәзни дүз кәлмәк үчүн «һәмсајәјәм» әвәзинә «һәмсајәм», «гарәјәм» әвәзинә «гарәм» јазылыбдыр.

Рәнчур ашағыда јазылан кәламы Мөвлана Тәбризијә вә Мирәбүлгасым Нәбатијә нәзирә сәбкиндә иншад гылыбдыр вә бир пара фәрдләрдә өз тәб'инин хүсусијјәт вә маһијјәтини бәјан едибдир:

Нә күфрүм вар, нә иманым,
Нә диним вар, нә әдјаным,
Фәэмма шаһи-гүфранә
Үмидим, бииманәм мән.

Нә диндарәм, нә исламәм,
Нә мејнушәм, нә пүрчамәм,
Нә Бәсрә әһли, нә Шамәм,
Нә әз Гиндү Иранәм мән.

Нә шиә, сүннијәм пүрлаф,
Чаһар јарә көнлүм саф,
Нә әһли-зүлми-биинсаф,
Нә мәрзијә инанәм мән.

Мүави һәггинә* лә'ни
Едәрәм мүтгәсил, јә'ни
Булардыр күфри-бимә'ни,
Бу әһл илә јаманәм мән.

Нә һүсн әһли кәмалым вар,
Нә бир саһибчәмалым вар,
Нә мүлкүм вар, нә малым вар,
Дејирләр бир шәбанәм мән.

Нә көфтарым һәгигәтдир,
Нә раһым бир тәригәтдир,
Данышсам, нә бәлигәтдир,
Нә бир әһли-иганәм мән.

Нә дүнја, әһли-үгбајәм,
Нә сөвда, әһли-рүсвајәм,
Нә раһәтдә фәрәһзајәм,
Нә һәгдән бикүманәм мән.

Нә бәхтим вар, нә дә бигәм,
Нә ә'ладыр, нә бәхтим кәм,
Нә шад олдум, нә чешмим нәм,
Нә рүсваји-чаһанәм мән.

Нәдир талиб, нәдир мәтлүб,
Нәдир рағиб, нәдир мәргүб,
Нәдир чазиб, нәдир мәчзуб,
Нә зәнн олса, чинанәм мән.

Әјјуб аға Мурадов бина етдији мәсчидин тарихи бабында јазыбдыр:

Зәһи Әјјуб ағанын јадикари,
Чаһан ичрә олуб бу бејт бари.
Күнаһын әфв гыл, ја рәб, о шәхсин,
Рәва гылма она минбә'д нари.
Мәгамын чәннәт ет, һури әнисин,
Мүшәххәс гыл она тачүл-вүгари.
Нүсуһаса гәбул ет төвбәсини,
Бина етди чү бејтүл-иштиһари.
Јазыб Рәнчур мүбарәк тарихин «ғәрг»,³⁹⁰
Кәзиб гәввасвәш бәһрул-фикари.

Мәрһум Әјјуб ағанын Дағкәсәмәндә бина етдији мәсчид һејфа ки, итмама јетмәди вә онун банији-мөһтәрәми мәсчиди тә'мир едиб баша кәтирмәмиш вәфат еләди. Өвлади-кәсирәси ичиндә бир елә шүүрлу вә мүгәдәјјин шәхс тапылмады ки, бабасынын хејир ишини әнчама јетирсин вә һагг-таала ибадәт-ханасы јарымчыг галмасын. Һәмишә Агстафадан кәлиб Газаха кедән вахты Дағкәсәмәнин ичиндән кечдикдә һәгир аллаһын евини елә јарымчыг вә пәришан һалда көрүб мәғмум вә пәришан олурам. Кечмиш һалымызла индики һалымызы нәзәрә кәтирдикдә Мирзә Рәһим Фәнанын фәна тә'сирли ше'ри јадыма дүшүб, дәхи дә көнлүмү хараб едир:

Сән кәзән күлшәни көрдүм, дағылыб өвраги,
Бүлбүлүн наләвү фәрјады тутуб афаги и. а.

* «Һәгг» әвәзинә «нәсли» олса, даһа да мә'на дүз вә доғру олар.

Мөрһум Мирзэ Нэби эфэнди инди хали-һөжатда олан шаир Аббас аға «Назир» тэхэллүсүн пәдәри-бүзүркварыдыр ки, өз әсриндә, нечә ки, фөвгдә зикр олунду, әһли-камалү мә'рифәт вә саһиби-елмү фәзиләт бир шәхс имиш.

Мирзэ Нэби эфэндинин Шаир Искәндәр аға илә араларында достлуг вә мөвәддәт вармыш вә Шаир јаздығлары әш'арү кәламын чохуну онун нәзәри-тәнгидинә тәгдим едәрмиш.

Мирзэ Нэби эфэндинин чох рәван вә ачыг тәб'и вар имишсә [дә], ше'р демәјә өзүнүн чәндан мејлү рәғбәти јохмуш. Онун јаздығы ше'рдән анчаг Шаир Искәндәр ағаја мүрачиәтән иншад гылдығы «Вәсфи-јаран»ы вә «Дәрди-пүнһан»ы вә «Әһвали-дөвран»ы бәјан етмәк хүсусунда јаздығы әсәрдир ки, бурада ејни илә дәрч олунур. Бу бејтләр фәһрист мәгамында јазылыбдыр:

Ше'р беһаер, зире бе Керман,
Гафијәһан дәр «Вәсфе-јаран»,
Чәнд декәр һәм өз «Дәрде-пүнһан»,
Хатемеје-ан «Әһвале-доуран».³⁹¹

ВӘСФИ-ЈАРАН

Шаир, ешитдинми әзиз језнәси
Гајны газижә кәтирдijin шәк,
Јолдашығын тәрк еләјиб дедијин
Һаза фирагү бејни вә бејнәк.³⁹²

Пәнаһын бу иди ола мурады,
Һәмширәзадеји-гази дамады,
Гызын она верди, буну бошады,
Тутармы бу иши бир шәхси-еркәк?!

Мүртәза Әлини һәр көрән инсан
Јарашдырар бахмасына ад вә сан,
Өз адыны өзү гојубду Сәлман,
Бундан артыг она даһа нә демәк?!

Вәкили алимдир, алими-гадир,
Гамисијједә член ејләди Насир,
Полковник дә әһнәг батилү заһир
Һәр ишиндә она верди чох көмәк.

Ахыр нечә тәрк ејләди булары,
Кәтирмәди јадә әһдү играры,
Һеч биринин әсла јох е'тибары,
Бу өвладдыр биһүгүгү бинәмәк.

Демә Мәшһәд үчүн кетди Иранә,
Ја ки, зијарәти-шаһи-мәрданә,
Әли зијарәтин етди бәһанә
Бу өлкәдән гачды мәрһум Әли бәк.

Бундан зијадә һәм мүнасиб һалат
Нәзм етмәк истәди тәб'и-хәјалат,
Лејк әгл деди: Тәрк ејлә, һејһат
Мәтләб анлајана мүхтәсәр кәрәк.

Дәрдемәндә сөјләсән өз дәрдини,
Бир тәбибә јетир бу јүз дәрдини,
Нә ше'р дәф' едәр, нә сөз дәрдини,
Әлачыдыр дәрд әһлинә сөјләмәк.

ДӘРДИ-ПҮНҲАН

Мәчлиси-дүнјадә зарү шикәстәм,
Шәраби-зүлмүндән хәрабу мәстәм,
Мәхмури-һејрәтәм, бекир дәстәм,
Саги, әдир кә'сән уд'ү хејрән ләк.³⁹³

Бадә илә гылыб чамы зәрникар,
Бош гојма әлими, олсун әлин вар,
Дәрдимдә ол мәнә мүнүгү гәмхар,
Дәрдемәндә шәрһү бәјан ејләјәк.

Көр башыма нәләр кәлди, еј устад,
Гәдими ашина мәнән олду јад,
Дүшмәнләр ортаја салдылар фәсад,
Дедиләр: — Хаиндир, кәлин өлдүрәк!

Зүлм етдиләр мәнә бичүрмү күнаһ,
Нечә кавы ширә өлдүртдү рубаһ,
Дост олду тазәдән бир нечә бәдхәһ,
Башладылар әһдү пејман ејләмәк.

Һәр нә дедиләрсә, она инандым,
Дүшмәнләри садиг, мүнүбб сандым,
Јолдашларын чәфасына дајандым
Нә гәдәр башыма кәлдисә кәләк.

Тәәссүбдә кечдим чан илә башдан,
Һәркиз јарымадым гөвмү гардашдан,
Сәдагәт көрмәдим јарү јолдашдан,
Имтаһан ејләдим һәр бирин тәк-тәк.

Әғарибә әгрәб дејибдир устад,
Чүн ниш вурмаға олубду мө'тад,
Хош ол кәс ки, ола әгрәбдән азад,
Һарам олмаз она јемәк вә ичмәк.

Јахшы күндә сәнә јолдаш олурлар,
Јаман күндә ајағыны чалырлар,³⁹⁴
Парә чөрәк үчүн далда галырлар,
Тутсун көзләрини һаман дуз-чөрәк.

Көрөндө бир нәф'и, ејләр һөрмәти,
Көрмәјөндө гылыр гәт'и-үлфәти,
Бир мәнгурча олмаз гәдрү гиймәти,
Зәр вермиш оласан күндә јүз әтәк.

Демә бунлар кими зүннар тахарды,
Саһибиндән гачыб кендән бахарды,
Дүшмән габагына һуруб чыхарды,
Сахласајдым әкәр бир нечә көпәк.

Көпәкдән дә бунлар бәдтәр олдулар,
Једији чөрәји јаддан салдылар,
Сахлајаны орталыға алдылар,
Һәр бири бир јанә етди чөкачәк.

Достлугда бәргәрар бир сәни көрдүм,
Јаман күндә доста јар мәни көрдүм,
Бөјну хачлы динсиз ермәни көрдүм
Әлимдән өләни халис мө'мин тәк.

Әлиндә иш олса јарү гонағын
Кәтирмәз хатирә һәркиз нифағын,
Вај һалына әкәр сүрчә ајағын,
Башына вурарлар чомаг, дәјнәк.

Е'тимад ејләјән әһли-Газағә,
Өз хејриндән өзүн салар узағә,
Аһу тәк дүшәндә ишди дузағә
Тапамаз бир јолдаш, чүн муши-зирәк.

Јолдашлығыда мушә олду гурбаға,
Ајағы јухары, башы ашаға,
Һәмчинсин тапмајан дүшәр ајаға,
Кефи олмаз, бадә ичсә бир сәнәк.

Худа тәк јарадыб сән дәрдмәнди,
Јохдур бу дүнјада мислү манәнди,
Доғру зәнн етмәдим вердијин пәнди,
Инди билдим сөзүн вар имиш керчәк.

Бир дә чаван олсајдым әкәр мән,
Саһиби-тәчрүбә олурдум пүрфән,
Чиҗајда, елми-дудик өјрәнән
Гочалыгда чалар корда дүмбәләк.

Демә сәһв ејләдик, тапдыг зәрәри,
Хәлг едән халигдир хејр илә шәри,
Иза чаәл-гәза ә'мәл бәсәри,
Фикр илә тәгдирә чарә нејләјәк?

Разиги-аләмсән, ла-шәрикә ләк,
Чудинә мө'тәриф инсү һәм мәләк,
Әминләдир дөврүл-әрзи вәлфәләк,
Сәддәгтү рәббәна ләк чәллә тәбарәк,³⁹⁵

ӘҺВАЛИ-ДӨВРАН

Саги, ајағә дур, дәстинә ал меј,
Әјағи дөвранә кәтир пејдәрпеј,
Ситәми-дөврандан мүрдәни гыл һеј,
Дәсткирин олсун руһ вәлмәләк.

Тут әлими кедәк зүлмдән дадә,
Гәләмдән өзкәјә кетмә имдадә,
Мәшгимизи јазаг верәк устадә,
«Әһвали-дөвран»ы она көстәрәк.

Бир нәзәр гыл, еј шаири-фәрзанә,
Бөјлә зәманәјә, бөјлә дөвранә,
Нә оғула ата, нә гыза анә,
Нә гардаш-гардаша верирләр әмәк.

Оғул вә гыз ағ ата вә анајә,³⁹⁶
Гојмазлар фәгирләр кәлә ханәјә,
Дерләр зәнчир кәрәк бу диванәјә,
Гочалыб азыбдыр, нә үзүн көрәк.

Гардашлар бачыја гылмазлар һөрмәт,
Бачылар гардашдан едәрләр гийбәт,
Әмидә, дајыда јохдур мүрүввәт,
Әмоғлу бир-бирин истәр өлдүрмәк.

Өврәтләрдә шөрмү һәја галмајыб,
Әрләрдә мәрдлик әсла галмајыб,
Газиләрдә шәрти-гәза галмајыб,
Ишләридир тамам мәсхәрә, һәнәк.

Мүхтәсәр галмајыб бир доғру һаләт,
Нә бөјдә әдаләт, нә елдә адәт,
Нә әмәлдә әмәл, нә диндә таәт,
Нә бир кәсдә вардыр доғру сөз демәк.

Әһли-фәзли көрдүм зәлилу шинкәст,
Наданы иззәтдә лајә'гәлу мәст,
Бөјләр олуб рәәјаја зири-дәст,
Рәңјәтләр олуб һәр бири бир сәк.

Мат галмышам бу дөвранә, бу һала,
Һеч кәс мејл ејләмәз әһли-камала,
Намәрдләр әл вуруб чәһү чәлала,
Мәрдләрин әлләри олубдур кедәк.

Анламазлар олур мәчлисдә сәрдә,
Анлајанлар мүбтәладыр мин дәрдә,
Ја рәб, вармы һеч әдаләт бир јердә,
Бу вирандан гачаг ораја кедәк?!

Фөлөжин бөлөдир дөврү эһвали —
Ким, чаһилә верир дөвләтү мали,
Фазилләр фејзиндән халидир, хали,
Көрүм бәрбад олсун бу чәрхи-фәләк!

Јохдур зәманәдә бир дәрди ганан,
Вилајәтдә һалы ганыб гандыран,
Сөзү ганмајанда өзү гәһрәман,
Скажет он тебе сумашедши дүрәк.³⁹⁷

Ағ ити гарагуш дејиб чағырыр,
Гандырмаз мәтләби, бар-бар бағырыр,
Әрзәчијә бөлә сөјүр, чығырыр;
Нипонијал менја искатин сәбәк.³⁹⁸

Көр нечә мәғшушлуг олубдур эһвал —
Ким, күнчи-һејрәтдә галыб нитги лал,
Фәсиһ сөзлү, ширин дилли Молла Зал*
Мәкәр үзүн өртүб бел илә күрәк?

Дүнјада көрмәдим раһәтү сәфа,
Әһлиндә тапмадым бир әһли-вәфа,
Раһәти зәһмәтдир, сәфасы чәфа,
Ағламаг јеридир, бунда нә күлмәк?!

Сөјлә көрүм, еј шаири-султани,
Аләмин султани Искәндәр³⁹⁹ һани?
Дүнјанын меймани өзүдүр фани,
Бу фанидән сән кәл әлимиз чәкәк!

Еј мүрғи-чан, тәндә өмрү нәфәсдән⁴⁰⁰
Аз галыбдыр, әл чәк зөвгү һәвәсдән,
Пәрваз ејлә ашпјанә гәфәсдән,
Рашидән мәһдијјән аллаһу мәәк.⁴⁰¹

Мәрһум Мирзә Нәбинин шаир Искәндәр ағаја хитабән јаздығы бу кәламы садәликдә вә ачыглыгдә Гасым бәј Закирин Мирзә Фәтәлијә јаздығы кағызлара охшајыр. Мә'на чәһәтинчә дәхи һәр ики шаир эһвали-дөврәны, вәсфи⁴⁰²-јараны бир сајагда јазыб зәманәдән шикајәт едирләр.

Нә сајаг ки, мәрһум Закир Гарабағым эһвалатыны нәзмә чәкир, о минвал үзрә гази Мирзә Нәби эфәнди Газах вилајәтинин өвзавү эһвалатыны вә онда чари олан насәза ишләри вә диван әһлинин чөврү ситәмини вә мүсәлманлар илә дүрүшт вә сәрт рәфтар етмәсини шәрһү бәјан гылыр.

Һејфа ки, мәрһумун белә рәван вә күшадә тәб'и ола-ола әдәбијјатымыз хәзинәсинә чох аз дүррү чәваһирләр сачыбдыр. Мирзә Нәби эфәнди вәфат едибдир 59 синниндә 1869-[чу] тарихи-миладын сәнәсиндә; дәфн олунубдур Салаһлыда.

* Молла Зал — Гацаг Қәрәмин бабасыдыр ки, зијадә фәсиһ, дилавә вә чәсур бир киши имиш.

Пејғәмбәримизин мәддаһларындан бириси дә мәрһум һачы Маһмуд эфәнди һачы Әли оғлу «Нафе» тәхәллүсдүр ки, Нуха шәһәринин Доду адланан мәһәлләсиндәндир. Нафенин шүғлү мүдәррислик олубдур. Доду мәһәлләсиндә приход моллалығына тә'јин олунуб, мүсәдиг руһаниләр синфиндән олубдур.

Мәрһум һачы Маһмуд эфәндинин јакшы савады вә рәван тәб'и вармыш. Амма кәламынын әксәри нә'ти-рәсулүллаһ, мүначат, гәсидә вә мәдһи-әнбијавү өвлија һаггында олубдур.

Нафе вәфат едибдир алтмыш беш јашында, тарихи-һичријјәнин 1293-[чу] сәнәсиндә зилһиччә ајында. Тарихи-мәсиһијјә[нин] 1876-[чы илинә] мутабигдир.

Кәламындан нүмунә:

НӘ'ТИ-РӘСУЛҮЛЛАҢ

Көрүндү көзүмә бир дәм зијаји-рөвзеји-хәзра,
Әтирати-дилавици дамағымда шәми-мәфза.
Тәкапу ејләди чешми-рәмәд ким, кәһл гәсдинә,
Губари-мүшкбарымдан тәсәлла гылды истирха.
Нәзәр гылдым, о сурәтдә шүһүдүл-гәлб әл верди,
Тәнә'үм ләззәтин булдуғ, биһәмдиллаһ, еј мөвла.
Зија бир нөв үрүч етмиш сәмаватын дәрунундан,⁴⁰³
Мәгами-рөвзәдән та зилли-әршә етмиш исте'ла.
Мәлајикләр мунираты көрүб икрам едән вахтда
Хитаби-мүстәтаб енди: «Фәсүбанәл-ләзи үсра».
Тәрәннүм етмәјә мүрғи-дилим чох чүстүчу етди,
Тәһәјјүр дамәним тутду ки, нитгим олмады куја.
Сағын, еј мүфлис, алданма, тәһидәстәм — дејиб ујма
Чәваһир мә'дәнин булдуғ фәамәнна вә әсләмна.
Һүзури-мә'нәвидә руји-сәркәрданлығым олду,
Нә сурәт јердә галды, билмәдим нә сижрәти-әсла.
Чивари-рөвзәнин сирри-гәрибиндән нишан билмәз,
Билир ол кимсә ким, фәһм ејләди «вәллејл иза јәғша».
Һәдисин мәзһәри «лов канә мин бә'ди әләт-тәғриз»,
Сәраји-гүдсијан руһанијан сиррин едәр һала.
Әдәбсиз олма, әл чәк, Нафе өвсафында дәм вурма,
Нечүн нә'ти-шәрифи суреји-«Јасин»ү һәм «Таһа».

Чәнаби-һәггин вә рәсули-Мәһәммедин вә онун али-әтһарынын вә хүләфаји-рашидинин вә саир өвлијанын мәдһиндә дејибдир:

Вүчуди-вачиби-затын мүгәддәм һәм мүәххәрди,
Шәһадәт кәлмәси даим дилимдә шәһдү шәккәрдир.

Она хэмд ејлэмэк мэгсуди-биззат ол сәбәбдәндир —
Ки, мун'им хәггинә хэмд ејлэмэк анчаг мүгәррәрдир.
Сифати-әкмәли-зати-вүчудун кайнат ичрә
Сифати-нәгсдән ари нүмајанү мүгәддәрди.
Сәлат илә сәлам ол сәјјиди-садат үчүн әлзәм,
Чәмәли-бәдринә лајиг бу сирр онда мүсәввәрдир.
Шәфи'үл-мүзнибиндир хәм мүшәффи' чүмлөдән әввәд,
Күруни-әнбија, хәм өвлијаләр үзрә сәрвәрдир.
Дининдә мүстәгимә әһли-бејтү алу әснабә,
Хүсүсән онлара ким, бизләр үчүн раһбәрләрди.
Хилафәт сәдринә јетмиш, сәадәт тәхтини булмуш,
Шәриәт күлшәнинин булбүлү, сиддиги-әкбәрди.
Әгибинчә хәта етмәз, ким олса һөкмүнә мунгад,
Сүтуни-әдл илә мовсуф олан Фаруги-әшһәрди.
Һәјавү һилм илә мә'руф олан дамади-Зүннурејн,
Шәһадәт рүтбәсиндә чамә'үл-Гур'ан әзбәрди.
Нәсәбдә шәмсвәш заһир, үлуми-шәр'дә маһир,
Хилафәт хәтминә насир олан Қәррар һәјдәрди.
Һүсејн илә Һәсән бәдри-зијаји-дидеји-Зәһра,
Тәзәккүр Һәмзәвү Аббас мәнәфилләрдә зивәрди.
Фәхарәт етсин ол ким, табә'инә игтида етди —
Ки, ол мәрһумләр динү дәјанәтдә мүзәффәрди.
Имами-Һадији-Не'мани-сабиг малики-лаһиг,
Мәһәммәд Шафеијү Һәнбәли Әһмәд сәзавәрди.
Мүһәггәр Нафеинин чүрмүнә «лајәһса» демәк лајиг,
Вәли әлтафи-рәһманда бу, тимсали-мүсәггәрди.

Һачы Рәсул ибн Зәркәр Кәрим дәхи Фатәһ, Ничати⁴⁰⁴ вә
Нафе кими рәсули-худанын вә онун али-әтһарынын вә әсна-
би-күзининин мәдаһларындан бириси олуб, әсәрләриндән мү-
фәссәл мөвлуднамә, вәг'еји-Кәрбәлә, бә'зи мүнәчат, гәсаид
вә тәснифати-мүтәәдидәләри вардыр.

Һачы Рәсул Нуха шәһәринин Јухарыбаш мәнәлләсиндә
сакин олурмуш вә һәштад сәнәјә гәдәр өмүр сүрүбдүр. Вәфат
едибдир 1300-чү тарихдә рәбиүләввәл ајында.⁴⁰⁵

Мәрһум чох зирәк адам имиш. Бир гәдәр мә'лумат чәм
едиб, каһ моллалыг едәрмиш вә каһ тичарәт вә чөрәкчилик
сәнәти илә еһтијачсыз, раһат доланармыш. Чох мүттәги вә
мө'мин бир шәхс олдуғундан әсәрләриндән чохунда дәхи динү
имана даир мөсаилдән бәһс едәрмиш. Нүмунә үчүн бә'зи
әш'ары бурада зикр олунубдүр.

Сифәти-рөвзәји-шәриф:

Јетишдим рөвзәјә, көрдүм бинаји-Мустәфадыр бу,
Мәгами-сәрвәри-дин, шафеји-јөвмүл-бәгадыр бу.

Кириб баби-сәламәтдән һүзүрә әссәлам етдик,
Көрәркән рөвзәсин билдик ки, мәнбуби-худадыр бу.

Мүнәввәр чаниби-ричлиндә әнвәр түрбеји-сиддиг,
Һувәс-сиддиг ки, ол мәнһәри-дин мүгтәадыр бу.

Онун паји-шәрифи үзрә вазәһ түрбеји-Фаруг,
Сәадәт кәнчинин фәхривү нури-билһудадыр бу.

Мәрәтиб түрбеји-салис вүгун рөвзәтүл-ваһид,
Дәрун бејти-шәрифаса, вәли гејри нүмадыр бу.

Гәфаји-рөвзәдә бинти-Мәһәммәд мәфхәри-мөвчуд,
Мәгами-Фатимә үмми-шәһиди-Кәрбәлададыр бу.

Чәләли-рөвзәнин мәдһи мисали-чәннәтүл-фирдовс,
Ризасы байсүл-чәннәт Рәсули-кибријадыр бу.

Сәфаји-нурә мүстәгрәг олан анлар бу асары,
Нә билсин мән кими гафил нечә дарүс-сәфадыр бу.

Мүһәссил дари-мә'вадыр, мәгами-Әһмәди-Мәһмуд,
Ичабәт әһлинә туба, рәһи-чәннәтсәрадыр бу.

Ләтафәти-хүләфа ләззәти чаһар јарә
 Хүлуси-ешг илә һәр кәс едәрсә нәззәрә,
 Олурду чөвфүнә варид һәдиси-һикмәти-нур,
 Чатар бәгаји-сәфадә мөгами-әбрарә.
 Чаһанда көр нә чәфаләр чәкибди һәр бириси,
 Нә интигам илә хәсмә едибдиләр чарә.
 Үсули-диндә пејапәј үмүрә гојду гәдәм,
 Мүвафигәт едиб әмри-чәнаби-гәффарә.
 Бах онларын сәбәби-ичтиһади-гејрәтинә,
 Гыл ингијад әсәринчә јол ачма әҗарә.
 Әгајиди-хүләфа, һәм рәсули-әмри-худа
 Бәрәти-бағи-чинандыр, бахын бу әш'арә.
 Мүвәһһиди мүтәвәччиһ едәр бу әхбарат,
 Ризаји-һәгг илә бир бах бу чәрхи-дәвварә.
 Һәрарәти-мүтәәттәшү ма'и биррү сәфа,
 Нә илтизаз верир көр гүлуби-әнварә.
 Нә фе'ли вар исә әбдин гәза күнү ачылыр
 Һүзури-дәркәһи-шаһи-гәдимү гәһһарә.
 О күндә, рәбби, Рәсулун ричасын ејлә гәбул,
 Бәһәрмәти-нәбәви риф'әти-кәрәмкарә.
 Едәк һәбиби-худанын чәмалына сәләват,
 Шәфији-шаһид мүтләғди биз күнәһкарә.

Бу кәламда хүләфаји-рашидинин дин јолунда чәкдикләри
 чәфавү бәлалара шаир ишарә гылыб, онларын әмри-илаһини
 вә үсули-шәриәти-нәбәвини јеринә јетирмәкдә мүтәфигүл-
 гөвл вә фе'л олмағларыны бәјан едиб өзүнә хитабән дејир:

Бах онларын сәбәби-ичтиһади-гејрәтинә,
 Гыл ингијад әсәринчә јол ачма әҗарә.

Бу бејт кафеји-мүсәлман үчүн бир зигијмәт дәркуш мән-
 зиләсиндә олуб, һеч вахт хатирләрдән кәрәк унудулмасын.

Нуха шаирләриндән шаир Рәсул Исмајыл оғлу Јухары-
 баш мәһәлләсиндә сакин олурмуш. Шаирин сәнәти дүлкәр-
 лик, бәнналыг кими ме'марлыг олубдур. Ушағлыгда охумаг-
 јазмаг тә'лиминдә олмајыб, анчаг сонрадан өзүнүн сә'јү еһти-
 мамы илә бир гәдри савад кәсб едибдир. Баинһәмә шаир
 Рәсулун савады азымышса да, тәб'и рәванмыш вә лакин фүну-
 ни-ше'ријјәдән чәндан иттилааты олмадығына көрә, бир пара
 ше'рләринин бәһрү вәзни дүрүст кәлмир.

Шаир Рәсул вәфат едибдир 63 синниндә 1305-чи тарихи-
 һичријјәдә зилгә'дә ајында.⁴⁰⁶

Әсәрләри чохса да, пәришан вә өврагдыр. Достларындан
 уста һүсејн нухалыја онун тәрки-вәтән олуб, гөвм-әгрәбаны
 јаддан чыхармағы вә Илисуда үчүнчү дәфә тәәһһүл етмәји
 барәсиндә јазыр:

Әја пирим, сизә мәнән сәлами-бишүмар олсун,
 Чаһанда өмрүм әл вердикчә һәр лејлү наһар олсун.

Чүнуни-һәсрәтәм, әфв ет, кәр олса сәһв әрзимдә,
 Чүнуни әфв едиб рәһман ки, тәклифдән кәнар олсун.

Јохумдур сәбрү арамым, гәрарым галмајыб әсла,
 Фәрағын гојмајыр бир ләһзә шүғлүм кәсби-кар олсун.

Салыбсан бизләри көздән, бу вар: үз дөндү, көз дөндү,
 Мәһәббәт гәлдә мүзмәр, нә мүмкүн вар кәнар олсун.

Нәдир баис ки, тәрк етдин бу гәдри силеји-рәһми,
 Нә вәгтә кими, бимүрвәт, бу мәхлуг интизар олсун?!

Әкәр чаһил тута һәр фе'л, она јох ејб, чаһилдир,
 Зәрурәтдир ки, камилләрдә гәдринчә вүгар олсун.

Кәләндә мөвчә дәрја хатирин сал гәтрәни јадә,
 Јазыб мәтләб нә вар, әмр ет, һәгирә ифтихар олсун.

Нәзәр илә тәфәккүр гыл баһари-аләмараны,
 Худаји-күлли-әшјанын кәмали ашикар олсун.

Едибдир мүрдәни әһја бу дәмдә халиги-јекта,
 Гылыбдыр гүдрәтин заһир ки, аләм мәрғзар олсун.

Едәр мүрғи-сәһәр әфған, салыб күлшән ара мәскән,
 Чанындан әл чәкиб пәрванәләр шәм'ә дүчар олсун.

Шүкуфә кунәкун ачмыш, һәрә бир нөв зикр еҗләр,
Чәкәрми гәм олан агил белә пәрвәрдикар олсун?!

Әбәсдир гуллара етмәк олан батил хәҗалаты,
Мүгәддәрдир әзәл күндән гәдәрдә һәр нә вар олсун.

Һәрә өз рә'јин еҗләрсә, көрәк дүнја доланырмы,
Кедәрми кәсбинә һәр гул әлиндә ихтијар олсун?!

Низами-салтәнәт данм сүрәр султан низамилә,
Низамын һәр бири истәр ки, шаһи-тачдар олсун.

Јетәр мәтлубинә әл'ан тутан үмид рәззагә,
Галан мәһрум о кәсдир кәсбинә үмидвар олсун.

Јапышсан һәггә сидг илә сәни дүнја арар кәнди,
Бу нөвдүр хасијәт дүнјаја һарисдән фәрар олсун.

Бәс әсләһди, дәрвиш ол, килим алтында раһәт јат,
Неләрсән падшаһлыг ким, сәнә бу дүнја дар олсун?!

Низами-әләми дүзмүш худа елмин гылыр изһар,
Нә нөв олса, сәләһидир, гулун касиб-күбар олсун.

Нә көрсә көзләр әләмдә, тамами чифә дүнјадыр,
Чалыш мин күндә сән чәм ет, о, бир күн тарүмар олсун.

Кечирмә фүрсәти, зинәт вер ол баги олан мүлкә,
Пәшиман олмаз әләмләр ки, бир кәс мүлкәдар олсун.

Фәна мүлки зираәтдир, һәдис вар дари-үгбајә,
Өтәр вәғти, әлә кәлмәз, ону гојма сәвар олсун!

Мүсәлманлыг ибарәтдир, јәгин дүнјадә гејрәтдән,
Мүсәлманда кәрәк гејрәт, кәрәк намусу ар олсун.

Хәтадыр ишләдиб үсјан, гәзајә еҗләмәк иснад,
Дејил һәкми-әзәл бир шеј ону гулдан сорар олсун.

Өзүн гул нәфсинә, нәфси сәнә гул етмә, еј шаһим,
Һәвада шаһбаз ојнар ки, ол јердә шикар олсун.

Рәсули-һәг бујурмуш кәндиңә худ нәфсини дүшмән,
Вәли мә'мур одур онда бу гөвлә е'тибар олсун.

Нечүн күмраһ едирсән издивачә мејл едиб шәб-руз,
Зәиф ет нәфсини ол гәдр она фәһмин һәсар олсун.

Әкәр мәгсудин өвладдыр, ону һәгг әмр едиб фитнә,
Һаны саләһ ки, јүз ејбин биринә пәрдәдар олсун?!

Сәнә тә'н етмәрәм, алма ики үз, нәфсинә зүлм ет,
Бачарсан әдлү еһсаны, нәдир ејби, чаһар олсун!

«Рибәә» әјәси һәгдирү ии «хифтүм» ағыр јүкдүр,
Бирини сәрбүләид етмә, бирини гојма хар олсун!

Чавабын сөјлә, бах, фикр ет, һесаб еҗлә бир әјәтдир,
О дә'вајә нәдир үзрүн ки, һәкми-кирдикар олсун.

Әкәр һал әһлисән, ал әһли-һали, хош кечир өвгат,
Күл илә һәмнишин ол ки, зимистанын баһар олсун.

Шаир Дүлкәр достуна јаздығы бу мәктубунда бир нечә рә'јү е'тигадлар изһар гылыр ки, бир тәк шаир о е'тигадү әгидәдә олмајыб, бәлкә мүсәлман гардашларың әксәри һаман рә'јү е'тигадлара шәрикдирләр. Амма һәгигәти-һалда бу е'тигадлардыр бизим ағлымызы, һуш вә диггәтимизи пәрдәләјиб гаранлыгдә сахлајан. Әглү фәрасәт һагг-тааланың өз бәндәсинә вердији ән али вә көзәл не'мәтләрдир ки, инсан онларың васитәсилә саир мәхлуғат вә һејванатың әфзәли вә әшрәфи олубдур. Һәр шәхс кәрәкдир бу көзәл не'мәтин гәдрини билиб онунла шәрафәтләнсин. Өзкә ағыл илә, өзкә тәдбир илә доланан, өз ағлыны унудуб, өз фәһмү дәрракәсини јатыздырыб гејриләрә тәглид едән, мүридбазлыгдә өмрүнү зај едән кәс һәмишә фәлакәтдә вә зилләтдә олачагдыр. Амма мүсәлман руһаниләри вә онлар илә мүтәғиг мүсәлман әдиб вә фазилләри мәғамында олан ағаји-мөһтәрәмин чоһу бу әгидәдәдир ки, адам өз әгли-ғасири илә иш көрсә, аһырда пешманлыг чәкәр. Бәс лазымдыр ки, өз рә'јинчә иш көрмәјиб гејриләрин бујурмағына гулаг асасан вә әмринә табе оласан. Она бинаән шаир Рәсул сөјләдији сөзләр:

Һәрә өз рә'јин еҗләрсә, көрәк дүнја доланырмы,
Кедәрми кәсбинә бир гул, әлиндә ихтијар олсун —

— тәк онун гөвлү фикри олмајыб, бәлкә үмум мүсәлманларың рә'јү фикридир. Чүнки доғрудан да мүсәлманларың чоһу бу әгидәдәдир ки, һүрријјәт вә азәдәлик анчаг фәсад вә ингилаб төрәдичи[дир]. Онларың сајәсиндә раһәт мәишәт еләмәк гејримүкүндүр.

Авама һүрријјәт верилсә, о өз билдијини еләјәчәкдир вә белә олан сурәтдә бир кәс онун хәтасындан вә бәласындан ејмән вә фариг галмајачагдыр. Бәс, бу хәталардан вә фәсадлардан саламат галмаг үчүн нә лазым кәлибдир һәр кәс өз әглү рә'јини ишләтсин, ағыллыларымыз вә ишбиләнләримиз һәр нә бујурсалар, саирләри дә онларың әмринә мүти олсунлар вә онлар көстәрдији јол илә кетсинләр. Бир јана баһсан, бу, јахшы мәсләһәтдир. Амма иш будур ки, ағыллыларымыз

вә ишбиләнләримиз һәмишә авамын хејрини мүлаһизә еләмир, онун нәф'инә чалышмыр, бәлкә онларын әксәр өвгат фикрү хәјаллары будур ки, авамы авамлыгда сахлајыб, онларын авамлығы вә ганмазлығы сәјәсиндә өзләри кәмали-рифәһәт вә сәадәт илә күзәран етсинләр. Вә бир дә биз мүсәлманлар нә вахта кими авамлыг һалында галачағыг вә нә замана кими өзүмүзү гојун сүрүсүнә мүшабәһ едәчәјик?

Һәр шејдән әввәл бизә лазым олан елм вә биликдир. Елм вә камалсыз бизим тәрәғгимиз гејри-мүмкүндүр. Елм вә камалымыз олса, өз башымыз илә иш көрмәјә мүғтәдир ола биләрик, о һалда бизә гејјум дәхи лазым олмаз. Онда гојунлуғ һалындан чыхыб чобансыз да башымызы доландыра биләрик, онда һүрријјәтин дә сәмәри ачы олмаз. Вә бир кәсин гејриси-нә хејрдән башга зәрәри олмаз. Һәр бир шәхсин зәһмәти тәкликдә өзүнә нәф' кәтирән кими, үмум һассә дә онун хејри јетишәр.

Сонра шаир Рәсул һамымызын дилиндән сөјләјир ки, худаји-мүттәала ки, рәззағүл-аләминдир, үмид бағламаг лазымдыр. Сидги-дил илә һагга үмид олунса, бәндә ач вә сусуз галмаз вә өз арзусуна јетишәр. Мәһрум галан анчаг үмидсизләр олубдур. Сидг илә һагга јапышсан, һәр нијјәтин һасил олуначагдыр. Дүнјанын далысынча дүшүб ону арамаг әбәсдир.

Бу үмуми бир⁴⁰⁷ гајдадыр: һәр кәс бир шеји шөвг илә ахтарса, бир шејә бәрк һарис олса, о шеј ондан фәрар едәчәқдир вә бир дә чәми дүнјаны кәшт еләсән, онда гәдәрдән гејри бир шеј буммазсан. Она көрә һушјар адамлар даим гәзаја разыдырлар. Нечә ки, шаир бу мәтләбләри нәзмә чәкибдир:

Јетәр мәтлубинә әл'ан тутан үмид рәззағә,
Галан мәһрум о кәсдир кәсбинә үмидвар олсун.

Јапышсан [һәггә] сидг илә сәни дүнја арар кәнди,
Бу нөвдүр хасијәт дүнјајә һарисдән фәрар олсун.

Долансан чәм'и дүнјаны гәдирдән гејри бир шеј јох,
Гәзајә разыдыр ол кәс ки, даим һушјар олсун.⁴⁰⁸

Әлбәтгә, рәззаға үмид бағламаг һәр бир чәһәтдән јахшыдыр. Мәсәлдир ки: «Үмидсиз дүшмәнин олсун». Үмид олмајан јердә инсанын зиндәқанлығы нәјә лазымдыр? Иш үмид илә-дир, үмидә бағлыдыр. Үмидсиз ким бир ишә шүрү едә биләр? Үмид ишин руһудур. Амма сөз бурададыр ки, үмидә јетишмәк үчүн, онун сәмәрини дадмаг үчүн сә'ј вә зәһмәт лазымдыр. Зәһмәтсиз мурад вә мәтләбә јетишмәк мүмкүн дејил, мүмкүн олса да, зәһмәтсиз һасил олан мурадын мејвәси бир

о гәдәр ләззәтли вә ширин олмур. Нечә ки, зәһмәт илә јетишән мејвәнин дады ләззәтли олур. Һагг өзү дәхи она үмид бағлајаны дост тутур, бәшәрти ки, үмид бағлајан шәхс әлајағыны бошалдыб бөјрү үстә јатмаја ки, «аллаһ јетирәчәқдир» ки, «аллаһдан бујуруг, ағзыма гујруғ», бәшәрти ки, үмид бағлајан шәхс алнынын тәрини силә-силә зәһмәт чәкә вә һаггдан наүмид олмаја. Аталар һаггын дилиндән дејибләр: «Сәндән һәрәкәт, мәндән бәрәкәт». Һәрәкәтсиз бәрәкәт һәр-киз мүјәссәр олмаз вә Дүлкәрин бу барәдә гөвлү батилдир ки:

Галан мәһрум о кәсдир кәсбинә үмидвар олсун...

Кәсбинә үмидвар олан, јә'ни зәһмәт чәкән адам һеч вахт мәһрум галмаз. Бу шәрт илә ки, онун кәсби һалал олсун. Чүн һалал кәсб өзү ибадәтдәндир. О ки, галды «гәзаја риза вермәк», бу хусусда бизим дә рә'јимиз будур ки, гәзаја лазымдыр разы олмаг. Јә'ни инсанын башына гәзадан бир иш кәлсә, артыг чәза-фәза етмәмәк. Чүнки ағламаг вә аһ-зар етмәк илә вүгуа кәлән бәләвү мүсибәти рәф' етмәк олмаз вә лакин инсан өз мәишәтини дүзәлдиб арастә галмаса вә бош-бикар отуруб «һәр нә мүғәддәрдир, о олачагдыр» — дејиб бир шүғлү кәсб далынча кетмәсә, күн-күндән позғун вә пәришан һала дүчар олачагдыр вә өз пәришан һалыны гәзавү гәдәрә һәмл еләмәјин (бу әгидә ејни-батил әгидәдир) нәтичәси ахырда фәғирлик вә дәрвишликдир ки, ону шаир бу башдан төвсијә едир ки, дүнјанын гилү галына дүшүб башыны ағрытма, дәрвишсифәт бир нөв беш күнлүк өмрүнү баша јетир:

Бәси әсләһди, дәрвиш ол, килим алтында раһәт јат,
Неләрсән падшаһлығ ким, сәнә бу дүнја дар олсун?!

Кечирмә фүрсәти, зинәт вер ол бағи олан мүлкә,
Пешиман олмаз аләмләр ки, бир кәс мүлкәдар олсун.

Шаир Рәсул бу кәламы үмум мүсәлманларын дүнјаја вә инсана вә инсанын нә нөв бу фани дүнјада күзәран етмәсинә һанкы нөгтеји-нәзәр илә бахмағыны ифадә етмәклә бизим нәзәримиздә әһәмијјәтлидир. Кәламын ахырында издивач мәсәләси барәсиндә дәхи бир нечә ше'рләр дејибдир. О мәтләбин нә дәрәчәдә һагг вә батил олмасыны охучуларын өз нәзәри-тәнгидләринә вакузар едирик.

Әјзән кәлами-Дүлкәр:

Ешг әһли олан тарик-дүнја кәрәк олсун,
Алсын нәзәрә мәтләби-мөвла кәрәк олсун.

Лүз кәз кәсилә әррә илә һеч демәсин уф,
Тагәтдә мисали-Зәкәријја кәрәк олсун.

Ешиг атәшини ејләјибән синәјә мүзмәр,
Јусиф дејәсән мисли-Зүлејха кәрәк олсун.

Һәр Гејс олуб сидг илә Лејланы севән кәс
Мәчнун кими сәркәштеји-сәһра кәрәк олсун.

Төк, заһидә вер дүрдүнү, еј саги, шәрабын,
Үшшагләрә бадә мүһәјја кәрәк олсун.

Заһид нә билир меј нәди, мејханә нә јердир,
Бу раһә кедән агилү дана кәрәк олсун.

Дүлкәр, тут әлин раһи-шәриәтдән, усанма,
Саил әлинә мө'тәбәр әса кәрәк олсун.

ХӘСТӘ ГӘДИР

Хәстә Гәдир нам бир шәхс дә Нуха шүәрасы зүмрәсиндән олубдур. Хәстә Гәдир Чәјгырағы мәһәлләсиндән олуб, атасы Гасым Нуру оғлудур. Шаир Рәсул Дүлкәрин мүсири олуб, 20—25 сәнә бундан ирәли гырх јашында мәгтул олубдур. Хәстә Гәдирин әсәрләриндән бир парасы әлимизә дүшдүсә дә, онлардан һеч бирини әдәбијјата лајиг көрмәјиб, мәчмуәмизә нүмунә салмадыг.

Мустафа аға Шәкиханов мәшһур шаир Кәрим аға Фатехин сүлби оғлудур. Мустафа аға валиди-бүзүрквары кими мәрифәт вә камал саһиби, мөһтәрәм бир шәхс олуб, әксәр өвгәт мәчлисини урәфаву шүәрәлар илә тәзјин едәрмиш. Зиндәканлығынын ибтидасында дәвләтмәнд олуб, ахыр вахтларда бир аз касыб дүшүбдүр вә өзүнә мүтәәллиг олан әмлакын мәдахили илә күзәрән едәрмиш. Мәрһум Мустафа аға Шухинин чох рәван вә көзәл тәб'и вар имиш. Өз дәстхәтти илә јазылмыш бир диваны вардыр ки, онда әдәбијјатын һәр нөвүнә даир эш'ару кәлам вардыр.⁴⁰⁹ Онлардан бә'зиси нүмунә олараг бурада зикр олунур.

Зәманә әһлинин әхлаги-зәмимәсинә даир дејилибдир:

Нә сурәт билмәзәм әһвали-хәлги-дөври-һазирдир,
Олубдур бир-биринә чүрмсиз һаһәгг чабирдир.

Хәјәнәтлә дәруни сәрбәсәр мәмлүввдүр хәлгин,
Кими тәсвири-адәмликдә көрсән, шәкли-заһирдир.

Әкәр ким, дәрдини изһар едәрсән сандығын јарә —
Ки, куја әләмә изһар үчүн мә'мур наширдир.

Атыб өз карыны чүмлә бири һәмдикәри һалын
Тәчәссүс ејләмәкдә даима амадә, назирдир.

Учалда кәр фәләк һәммилләтиндән бир кәсин башын,
Дили-әгвами бүхлиндән мүдам ашүфтәхатирдир.

Вә ја дөври-гәза бирлә ола әфсүрдә ихваны,
Дәнаәтдән көрә гардашын ол һаләтдә шакирдир.

Едиб әф'алыны мәғшуш чүмлә саһиби-сән'әт,
Һәзарән һејф ол устадлар ким, ишдә маһирдир.

Көрүнмәз доғрулуғ әгвалу ә'мали-хәләјигдә,
Сәрапа әјрилиқдир фе'ли-мәрдүм һәрчи садирдир.

Нолур билмәм бу әф'ал илә ахыр карымыз, ја рәб,
Бу тәрз илә олуб јек-дикәриндән чүмлә нафирдир.

Кәһи хәндан, кәһи кирјан едир дөври-фәләк даим,
Әсәси-дөври-әләм рузү шәб чәндан ки, даирдир.

Заманын һаләтин бу тәрз илә көрдүкдә, еј Шухи,
Вәфа ејләрми көғтарә дили ол кәс ки, шаирдир.⁴¹⁰

Шухинин бу гәзәли шиквәүслүб олса да, пүрмәзмун кәламлардан бириси олуб, бизим јерләрин әһалисинин мүғтәзәји-тәбиәтләри олан бүхлү һәсәди, һәммамчылығы, өз ишини бурахыб өзкә сөзү данышмағы, аралығ гарышдырмағы, гөвм-әгрәбанын тәрәггисинә хәјәнәт вә әфсүрдәһал олмасына бәшашәт етмәкләри вә филчүмлә бәшәрә лајиг олмајан һалы вә сифәтләрини шәрһү бәјән едир.

Филһәгигә, анчаг бизим торпағын адамларыдыр кәсрәти-кәсаләтдән өз шүғлү карыны атыб, һәмдикәри һалыны тәчнис етмәјә даим амадә вә назир ола. Бир кәсин башы уча олса, онун бүхлиндән дикәри пәришан вә ашүфтәхатир ола. Гардашы гәзадан бир бәләја дүчар олса, она тәсәлли вермәјиб кәсрәти-гәнаәтдән онун пәжмүрдә һалына гәлбдән шадү шакир ола. Бу гисим сифәтләр илә мүғтәсиф оланлар, әлбәттә, заһирдә адама бәнзәсәләр дә, батиндә вә һәгигәтдә адамлығдан узағ вә кәнардырлар. Одур ки, шаир дејибдир:

Хәјәнәтлә дәруни сәрбәсәр мәмлүввдүр хәлгин,
Кими тәсвири-адәмликдә көрсән, шәкли-заһирдир.

Бу шә'р Мөвлана Чәләләддин Руминин кәламыны хатирә кәтирир:

Ин ке, мибини хәлафе-адәмәнд,
Нистәнд адәм гәлафе-адәмәнд.⁴¹¹

Мүәллим Начинин⁴¹² дәхи бу бабда мәшһури-үдәба олан тәрчибәндиндә дедији фәрдләр шајани-диггәтдир:

Заһирдә көрүб бизләри санма үгәләјиз,
Биз бир сүрү агил сифәтиндә бүдәләјиз*
Агил денилирми бизә ким, һалы билүркән,
Дилдадеји-алајиши-нејрәнкү һәвајиз.

Вә јенә бу бабда Мүәллим Начи јенә һаман тәрчибәндиндә дејир:

Дәһри арасан миндә бир адәм буламазсан,
Адәм көрүнән хәрләри адәмми санырсан?⁴¹³

Мәрһум Мустафа аға Шухи өз дин гардашларынын белә позғун вә пәришан һалда вә хаби-гәфләтдә галмағларын көрүб кәмали-гәәссүфлә дејир:

Јетди дөвран бизә бир вахт, худаја, сәд һејиф,
Вәз'и-әјјам пәракәндә, нә бәрча, сәд һејиф!

* Бүдәлә — көтүк мәзмунундадыр.

Хаби-гәфлэтдә галыбдыр белә әһли-ислам,
Һәмә биһуш, нә бир карә мүһәјјә, сәд һејиф!

Һич бир мәшғәлә јох биздә ки, һасил ола нәф'
Онда мөвчуд нә дүнјаву нә үгба, сәд һејиф!

Габили-тәрбијеји-елмү маарифдә икән
Галмышыг вадији-гәфлэтдә сәрапа, сәд һејиф!

Вар икән көр нечә памали-чаһан олмадајыз,
Нөв'и-инсаңда белә гәдри-мүәлла, сәд һејиф!

Сөндүрүб әлдә икән бөјлә галыб зүлмәтдә
Нури-ислам кими мәш'әли-зиба, сәд һејиф!

Нә сәбәб галмаға бу һаләтә билмәм, Шуһи,
Јох имиш бир кәсимиз самә'ву бина, сәд һејиф!⁴¹⁴

Доғрудан да сәд һејиф вә јенә һејиф ки, әлимиздә нури-ислам кими белә пүрзија вә мүнәввәр чирағ ола-ола чәһаләт гаранлығында вә гәфләт вадисиндә пәришан вә сәркәрдан галыб, памали-чаһан олмушуг.

Әшрәфи-әнбија олан пејғәмбәримиз Мәһәммәдәл-Мустафа һәзрәтләринин мәдһиндә вә чаһар јарын вәсфиндә инша гылдығы кәламдыр:

Сәни мәһбуб гылмышдыр худаји-әкбәру ә'ла —
Ки, сәнсән кәинат ичрә мүнәввәр көвһәри-ә'ла.

Шәһи-тәхти-нәбүввәтсән, һәбиби-һәгги-зигүдрәт,
Сәфараји-күруһи-әһли-мәһшәр, сәрвәри-ә'ла.

Хоша мүмтаз гылмышдыр сәни көвнү мөкән ичрә,
Һәмә мәхлуғи-аләмдән күзидә, бәртәру ә'ла.

Һамана әбр ачыб даим әлаимдән чинаһи-хош,
Мүбарәк фәргинә бир чәтри-зәррин шәһпәри-ә'ла.

Шәби-ме'рач әзминдә дәри-дәркаһи-мөвлајә,
Гәдәмкаһында фәтһ олмуш фираван кишвәри-ә'ла.

Сәнаји-чүмлә әшабын, хүсусән чар јаранын
Өјүммәк⁴¹⁵ чүмлә үммәтчүн сәзадыр әзбәри-ә'ла.

Әбубәкр сәдагәт көстәри сиддигү јолдаһын,
Рәфагәтдә гәдәм кәм гојмады ол мөһтәри-ә'ла.

Һәрасан сәтвәти-Фаругдән дөврүндә⁴¹⁶ күффаран
Олубдур нәшр үчүн дини-мүбинә мөзһәри-ә'ла.

Күли-сәдбәрки-күлзари-һәја Османи-Зүннурејн
Сәадәт бүрчүнә арајишәфза әхтәри-ә'ла.

Мәһи-бүрчи-сәха нәчми-сәадәт шири-јәздани
Чәнаби-хатәми-тәхти-хилафәт һејдәри-ә'ла.

Вүчудунла вериб хәллағи-аләм бу чаһан ичрә
Чирағи-аләмәфруз олмағынла зивәри-ә'ла.

Үмидим бөјләдир, ја мүғбили-дәркаһи-сүбһани,
Гыла үммәтләрин ә'тәсинин чүн давәри-ә'ла.

Әзанчүмлә олурса Шуһији-мүчрим дә азадә,
Никаһынла тәрәһһүм етсән, еј сәрдәфтәри-ә'ла.⁴¹⁷

Гәзәли-Шуһи:

Һәр тәбәссүм ки, кәр ол лә'ли-шәкәрхәндә едәр,
Өзүнә јүз дили-шејданы о дәм бәндә едәр.

Тохуна зүлфүнә накаһ нәсимми-сәһәри,
Әнбәрәфшан гылыр, әгли пәракәндә едәр.

Пәртәви-бәрг илә пәжмүрдәвү сузан кәс тәк
Һәр никаһында мәни ол руһи-табәндә едәр.

Едәсән рујинә нәззәрә һәр ан дәм куја
Гејри бир һисси-новичад никарәндә едәр.

Апарыр һушуму мәстанә дөнүб бахмасы,
Һәр заман наз илә ол сәрв хурамәндә едәр.

Фиргәтиндән көзүм ол новкүли-шириндәһәнин
Әшкини әбри-баһаран кими барәндә едәр.

Шуһија, вәғти-һәлакымда јетән дәм ләбдән
Зиндә бир бусә илә ол бүти-назәндә едәр.⁴¹⁸

Әш'арү кәламындан мә'лум олур ки, мәрһум Мустафа аға зијадә диндар вә милләт тәәссүбү чәкән бир вүчуд имиш. Мустафа аға вәфат едибдир Нуха шәһәриндә 1312-чи тарихи-исламијјәдә чәмадијүләввәл ајында ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1895-чи сәнә октябр ајына мүтабигдир.⁴¹⁹

Јенә банији-дини-мүбинимиз олан Хатәмүн-нәбинин шә'ниндә јазыбдыр:

Сәнә, еј нур, әјан хәлғи-чаһан маилдир,
Сәндәки чәм'и-кәмалатә гау маилдир.

Әгли-күлл мәзәри⁴²⁰-зәти-шәрәфајиннидир,
Чүмлә әвсаф вүчудунда сәнин камилдир.

Филсүфани-чаһан⁴²¹ һәрчи ки, тәргим едәләр,
Гејри әғвали-шәфабәхшин ола, батилдир.

Хөлөли-иззэту намусуна ким гөсд гыла,
Нэсси-гате' ону чэрһ етмөк үчүн маилдир.

Өзүнэ күлшэни-кујиндэн алыб данеји-төхм,
Һәр үлүм үзрә ки, һәр ким көрүнүр, фазилдир.

Еј шәһәншаһи-чаһан, лүтфи-чаһанпирајән
Чүмлә фәрғи-сәри-мәхлуг үзәрә шамилдир.

Төвфи-кујиндә сүфуфати-мәләјик шәбу руз
Дәркәһиндә һәмә мәхлуги-чаһан саилдир.

Ким ки, ихласын илә гылмаја пүрнур дилин,
Сәрникун чаһи-зәләләтдә галыб, гафилдир.

Саһиба, Шухији-пүрчүрм һесаб ејләр өзүн
Лүтфи-ами-дәри-шаһәншәһинә наилдир.⁴²²

Молла Һачыбаба оғлу «Һүзни» тәхәллүс Нуха шаирләриндән бириси һесаб олунур. Молла Мәһәммәдин әсли Күнкүт гәрјәсиндәндир. Атасы Һачы әфәндинин дәхи тәб'и-ше'ријјәси вармыш. Молла Мәһәммәд өз сә'ји илә бир гәдәр елмү мә'рифәт кәсб едиб приход моллалығына⁴²³ тә'јин олунубдур вә моллалыг илә күзәрән едәрмиш. Асудә вахтыны ше'р сөјләмәјә сәрф едәрмиш. Әсәрләриндән [ки], ибарәт ола тәбрик-намә, мәрсијә, тә'рифнамә, гәзәлијјат вә саир иншаат әнвандан, бир диван тәртиб олунубдур.⁴²⁴ Молла Мәһәммәд Һүзни вәфат едибдир 1309-чу тарихдә (1822) вәба нахошлуғундан.

Әсәрләриндән бә'зи нүмунә олараг бурада тәһрир олунду:

Һәggi төвһид гылыб гаил олан мизанә,
Ејләр игдам нечә шуру шәрү үсјанә?!

Етсә Гур'анә әкәр таәт әһли-Гур'ан,
Кафиран рәғбәт едиб табе олар Гур'анә.

Етсә көфтарына кирдар күруһи-үләма,
Әмри-һәгдән чүһәла бир гәдәм олмаз јанә.

Гөвли-һәгдир ки, тәсәллүт буламаз дүшмәни-һәг
Шәр'и-Мәһмуди тутуб таәт едән јәзданә.

Рәһнүма олмаса һәмсајә, хәјанәт едәмәз,
Кимсәјә раһ булуб, чүр'әт едиб биканә.

Ејлә һәр ләһзә һәзәр бир бәшәрин шәрриндән —
Ким, олубдур сән илә һәмнәфәсү һәмханә.

Һүзнија, та әбәд әндуһү гәрабәт көрәмәз,
Ким тәвәккүл едә ихлас илә һәг сүбханә.

Бу кәламда шаирин артыг бир елми вә тәб'и-ше'ријјәси көрүнмәдијиндән маәда, онун фикирләриндә дәхи бир нөв кәчлик вә зә'ф мүшаһидә олунур. Мәсәлән бу бейтдә:

Ејлә һәр ләһзә һәзәр бир бәшәрин шәрриндән —
Ким, олубдур сән илә һәмнәфәсү һәмханә.

Бурада ашкардыр ки, һәмнәфәс вә һәмханәдән ибарәт кишинин әјалыдыр. Вәгта ки, киши өз әјалыны севмәјиб, она бавәр етмәјә вә һәр дәгигәдә ондан еһтијатда олуб, өзүнү онун

шәрриндән горуја, онда белә әјал илә нә нөв күзәран етмәк олар вә белә ханәдә раһатлыг вә көнүл хошлугу ола биләрми? Бу нә фәсад фикирдир ки, шаир гејриләрин дә гәлбинә буу илга еләјир?

Беш вахт намазын өвсафында дејибдир:

Һәр кора садиг олан дә'ваји-имандыр намаз,
Имтисали-әмри-һәг сүһанә бүрһандыр намаз.
Кәрчи бәс исламдә таатү еһсанат вар,
Әфзәли-мәчмуеји-таатү еһсандыр намаз.
Чүмлә әдјанын китабында намаза әмр вар,
Бир мүчәррәд санма ким, фәрмани-Гур'андыр намаз.
Дини-исламын сүтуну шөвкәтү арајиши,
Мәзһәри-һүснү ризаји-фәзли-јәздандыр намаз.
Сәдди-раһи-әһримән, рөвшәнкәри-мир'ати-дил,
Банси-ризги-фираван, гүввәти-чандыр намаз.
Нәфси-бәдқирдара табе, фасигә дүшвардыр,
Саләһү мүнгади-әмри-һәггә асандыр намаз.
Аләми-заһирдә бејнәлхәлг мүмтаз олмаға
Гејри милләтләрдән асари-мүсәлмандыр намаз.
Шивеји-таатү мәчму'и-мәләјик сурәти,
Пишеји-әһли сүдуку раһи-үрфандыр намаз.
Чүмлә ә'за илә дурмагдыр һүзури-халигә,
Бир нә анчаг санма ким, тә'дили-әрқандыр намаз.
Мәзһәби-исламдә бир күлситани-басәфа
Кәһбикаһ анда бир бубүрди-хошхандыр намаз.
Таатү тәгвајә күн-күн рәғбәтү пәрва вериб,
Нәһј едиб раһи-мәнаһидән, никәһбандыр намаз.
Олса ким чуја беһиштә рәһнумаји-мө'тәбәр,
Рәһнумаји-күлшәни-чәннатү ризвандыр намаз.
Мучиби-тәнзимү тәкрими-бәни-нөв'и-бәшәр,
Чүмлеји-таат илә мизанда јександыр намаз.
Гәбрдән мизанә галхаркән олуб әмри-худа,
Әһли-исламын үзүндә нури-табандыр намаз.
Һүзнија, анчаг мүвәггәт фәрзләрдән маада
Дәркәһи-иззәтдә мәгбул олса, сүнһандыр намаз.

Елм вә әдәб бабында дејибдир:

Әшрәфул-хәлг олмаға банс бәшәр елмү әдәб,
Һадји-раһи-ријази-даджәр елмү әдәб.
Истәсән дүнјаву үгба иззү риф'әт хәлг ара,
Ејлә һасил, сә'ј едиб шамү сәһәр елмү әдәб.
Малү мәнсәб саһибин ејләр бәләјә мүбтәла,
Саһибин амма бәләдән һифз едәр елмү әдәб.
Гәм дејил, олмасза дүнија дөвләтиндән дөвләтин,
Олса кәр сәрмајеји-әглю һүнәр елмү әдәб.
Еһтирам ејләр үмумән пирү бүрнаји-чаһан,
Ким ки, олмушдур она дејһими-сәр елмү әдәб.
Сүн'и-гүдрәтдән тикилмиш күлшәни-аләмдәдир
Бир ниһали-барвәр пејвәстәтәр елмү әдәб.
Ејлә кушиш, етмәјиб бир ан тәгафул, һүзнија,
Рөвнәгидир бәзмкаһи-хејрү шәр елмү әдәб.

Пејғәмбәримизин шә'ниндә дејибдир:

Еј вүчудун рөвнәги-нүзһәткәһи-дарүссәлам,
Зајири-фирдовси-кујиндир мәләјик сүбһү шам.
Јәмни-тәшриф-гүдумундан булуб фәзлү шәрәф,
Кә'беји-әшрәф олубдур гибләкаһи-хасү ам.
Нури-аләмкири-хуршиди-чәмалын ешгинә
Булду аләм дәркәһи-иззәтдә иззү еһтирам.
Хилгәти-әфлақдәндир көвһәри-затын гәрәз,
Төвфи-кујиндир тәвафи-бејтдән мәсуди-там.
Бир имарәтдир ки, дарүл-әмни-шәр'и-әнвәрин,
Рәхнә булмаз, олса мин туфан илә јөвмүл-гијам.
Олса лүтфүн, бир бәни-адәм јахылмаз атәшә,
Хассә бир адәм ки, дәр нами-шәрифиндә бәнам*.
Раһи-шәр'ин тут һәммин салари-динни, һүзнија,
Етдијин раһи-мәнаһидә тәкапудур тамам.

* Шаирин өзүнә ишарәдир, чүнки өз ады да Мәһәммәддир.

Чарыгчы Мәһәммәд ибн Сәлман «Шәмәмдуз» тәхәллүс дә-
хи Нуха шүәрасы силкиндән олуб, бә'зи эш'арү кәламы илә
шөһрәт кәсб етмишдир. Мәһәммәдин сәнәти чарыгчылыг олуб,
фәгир һалында күзәран едәрмиш. Чарыгчы шаирин, әлбәттә,
о гәдәр тәванасы олмајыбдыр ки, өзүнә лазымынча елмү са-
вад газансын, амма бир аз охумаг-јазмаг өјрәниб, јенә өз
сәнәтинә мәшғул олубдур. Амма худадади исте'дады вә тә-
биәти-ше'ријјәси олдуғуна бинаән, мачалы олдугча бә'зи
иттифаглара нисбәтән ше'рү гәзәл сөјләрмиш. Онун әсәрлә-
риндән бир парасы нүмунә үчүн бурада зикр олунур:

ГӘЗӘЛ

Чүн гәза тири сәни етдикдә нишан, ағлама!
Бах, әлачын вар исә, тут гаршы галхан, ағлама!

Чәрхи-кәчрәфтар өзү сән кими бир мәхлугдур,
Сән дә гыл өз дәрдинә һәр дәмдә дәрман, ағлама!

Ашиги-садиғ олан һәр дәрдә⁴²⁵ гатланмаг кәрәк,
Сәбр гыл, сәбр әһлинә јавәри-сүбһан, ағлама!

Таб гыл, ол Гејс тәк Лејладән ајры дүшмүсән,
Олмадын Мәчнун кими сәһрада үрјан, ағлама!

Еј һәкима, ибрәт ал һәр дәм бахыб пәрванәдән,
Ашигин олмаг кәрәкдир бағры сузан, ағлама!

Һәггин «үсрән јүсрән»⁴²⁶ һөкмүн һәр заман сән јад гыл,
Пак «әләм нәшрәһ»дәдир⁴²⁷ бу әмри-јәздан, ағлама!

Агилү һушјар олан етмәк кәрәк сиррин ниһан,
Өлдүрүр бу гәм сәни, биһудә пүнһан ағлама!

Һәр көрән инсаны дост санма, чаһанда агил ол,
Нари-нејрандан бәтәрдир тә'ни-дүшман, ағлама!

Сән вүгар илә гәми-һичраны чәк, камилдән ол,
Сахла сиррин, етмә шиквә, кәзмә һәр јан ағлама!

Јетмәди мәгсудинә бир кәс ријазәт чәкмәмиш,
Сәбр едиб зинданә Јусиф олду султан, ағлама!

Сор мүалич дәрдинә бир вагифи-әсрардән,
Умма накәс кимсәләрдән фәзлү еһсан, ағлама!

Һәр нә мүшкүл дәрд олурса, булунур дәрман она,
Ешг дәрдинә мүалич олмаз имкан, ағлама!

Көрмәдим мән бир рәфиги е'тибары вар ола,
Ғалмајыб аләмдә һеч бир әһду пейман, ағлама!

Еј Шәмәмдуз, ол худа мүшкүлжүша олмуш бизә,
Нечә мүшкүл карын олса, ејләр асан, ағлама!

Шәмәмдузун бу гәзәлиндән бир нечә бејтләр вәзнән сәгил
кәлмәјә көрә бурахылды. Бу кәламда шаирин бир бејти бизә
зијадә хош кәлди. О да шаирләримизин үмуми адәтинә мұға-
јир олараг чәрхи-кәчрәфтардан налә етмәјиб, онунла мұдафиә
ғылмағы төвсијә етмәјидир. Нечә ки, шаир дејибдир:

Чәрхи-кәчрәфтар өзү сән кими бир мәхлугдур,
Сән дә гыл өз дәрдинә һәр дәмдә дәрман, ағлама!

Бу мәзмунда ше'ри әввәлинчи дәфәдир ки, бизим шүәра-
лардан биз ешидирик. Адәтән онларын чоһусу, бәлкә һамысы,
«чәрхи-кәчрәфтар»дан шикајәт едиб, наләвү фәрјад едирләр
вә өз тәгсирләрини, кәмчүр'әт олмаглараны билкүллијјә
«чәрхи-кәчмәдар» кими ады вар, өзү јох олан шејин үстә һә-
валә едиб јүз дил илә ондан шикајәт едирләр.

Достларындан «Насир» тәхәллүс бир шаирә јазыбдыр:

Мән санырдым, Насир, сәни дәрдемд,
Бу аләмдә һәр бир дили ганмысан!
Бир күл идин [сән] ол ше'р бағында,
Март ајында бир гар јағыб, јанмысан.

Ашиг кәрәк аһ едәндә ган төкә,
Бир мәсәлдир: нәр јүкүнү нәр чәкә,
Јазмыш идим нечә кәлмә мәзһәкә,
Нә шаирсән, мәзһәкәдән сәнмүсән?!

Сынан кимсә нечүн кирәр мејдана,
Шаир кәрәк һәр нөгтәдән шеј гана,
Пири-мұған кәрәк дураг дивана,
Зәрафәти ләнтәрәнә салмысан.

Онун үчүн тә'нә јазырсан мана,
Бундан сора саташмарам мән сана,
Тап, вер охут дилбилән јолдашына,
Зәннин итиб сән гәмә бојанмысан.

Һәр бәзмдә арифликдән дәм вуран,
Ваис нәдир олдуң белә бәдкүман?!
Ситареји-сүбә илә карван гыран,
Фәрг етмәјиб бихәбәр ојанмысан.

Чох иш кәлир ешг әһлинин башына,
Ашиг кәрәк суи-зәндән дашына,
Чатдырмысан синни әлли јашына,
Заје гылыб биһудә доланмысан.

Шәмәмдузам, бахмарам һәр кәлама,
Шаир кәрәк дүзә нәзми низама,
Ашигдә сәбр олур јетинчә кама,
Рәфиг икән рәгибә инанмысан.

Шәмәмдуз чаван икән — отуз ики синниндә 1899-чу [ил]
ијул ајынын 4-дә Нуха шәһәриндә вәфат едибдир.

Нуха шаирләриндән бириси дә Молла Ибраһимхәлил Мә-
һәммәд оғлу «Додуи» вә ја «Ибраһим» тәхәллүсдүр. Молла
Ибраһим Нухада Доду мәһәллә[син]дән олмағына кәрә, тә-
хәллүсүнү дәхи «Додуи» гојмушдүр. Мәрһум Молла Ибраһим
үлүми-әрәбијјә тәһсилинә мәшғул олуб, бу ахыр вахтларда
Күдудлу гәрјәсиндә приход моллалығына тә'јин олунуб, ру-
һаниләр силкинә дахил олмушдүр.

Молла Ибраһимхәлилин тәб'и-ше'ријјәси олмаға кәрә,
мүтәәддид ше'рләр дәхи инша гылмышдыр вә лакин әсәрләри
мүрәттәб бир гајда үзрә чәм олунмајыб, пәришан һалдадыр.
Онлардан әлә дүшәнләринин бә'зиси бурада зикр олунур:

Ешг бир бәһрдир кәнарәси јох,
Тәрки-чандан сәваји чарәси јох.

Дуди-аһим дәрүндән чәксәм,
Аснманын олур ситарәси јох.

Гәми-әјјам дилдәдир мәктуб,
Бибәсәрләр дејир ки, гарәси јох.

Наләдән налә дөндү гамәти-раст,
Сөјләр әмма ки, хәлг әмарәси јох.

Додуи, фал әкәр дејил нику,
Сәндә ихласү истихарәси јох.

Зәкат јығмаға кедән тамаһкар бир молланын һаггында
дејибдир:

Аләмдә нечә санли-чәррар көрүнмүш,
Зәнн етмә ки, бир бөјләчә идбар көрүнмүш.

Әһбаблыға һич сәләһијјәти јохдур,
Фисги сәбәбилә мәнә әғјар көрүнмүш.

Иллиқдән о јанә олур азугәси әфзун,
Чардағына кет, бах нечә харвар көрүнмүш.

Аһыла нә рујәнлик едир көр ки, гәрјәдә,
Һәтта дедиләр гәрјәји-күффар көрүнмүш.

О јан Бабаратма, бу јаны Дәһнәчапаған,*
Чүмлә нәзәри-хәлгдә мурдар көрүнмүш.

* Дәһнәчапаған, Бабаратма — кәнд адларыдыр.

Ким сөһринә пабәстәди, тә'визинә ким рам,
Бир нәф' зүһур ејләмәди, зар көрүнмүш.

Сөјләрләр онун тәнтәнәси вәсфини биһәд,
Бу һалла јох бир фәрәчи, хар көрүнмүш.

Һәг вердији әнваји-ниәм вар икән онда,
Бишәрмлији аләмә изһар көрүнмүш.

Играри-гүсур ејләмәз әсла о һәјасыз,
Јох сидги, бүтүнлүк она һәр бар көрүнмүш.

Һәр гәдр јыға, сөјләјәчәк: — Олмады бир шеј,
Бир дәф'ә онун адәти инкар көрүнмүш.

Бурада шајани-диггәт олан будур ки, молла өзү өз һәм-
синфинин бишәрм, һәрис вә тамаһкар олмағына играр едиб-
дејир ки, молла гисми нә гәдәр сәдәгә, еһсанат вә зәкат јыґ-
са да, јенә сөјләјәчәкдир ки, бир зад олмады, чүнки әввәлдән
онун тәбиәтү адәти һаггы инкар етмәк олубдур. Бурада дәхи
чәм етдијини һөкмән кәрәкдир инкар етсин.

Нә'ти-рәсулүллаһ:

Лисаным нә'тини куја дејилдир, ја рәсулүллаһ,
Сәзаји-дәркәһиндир, ја дејилдир, ја рәсулүллаһ!

Будур мәнзур әлтафи-худадән ејләјә төвфиг —
Ки, мир'ати-көнүл ичла дејилдир, ја рәсулүллаһ!

Һәваји-нәфси-зүлмат ичрә бир кәз әгл шашмышдыр,
Һәрим-вәсфинә бина дејилдир, ја рәсулүллаһ!

Сәмават илә әрз онларда һәр нә вар мөвчудат,
Бир јох нурдән пејда дејилдир, ја рәсулүллаһ!

Зүлали-ләбләрин сийһәтфәзаји-дәрди-үсјандыр,
Онун тәк сәлсәбил әһли дејилдир, ја рәсулүллаһ!

Чивари-куји-рөвзән бир мүәмма, сирри-битимсал —
Ки, манәнди онун мә'ва дејилдир, ја рәсулүллаһ!

Дәми-фәрјадрәслик Додуијә лүтфун изһар ет,
Күнаһын габили-дә'ва дејилдир, ја рәсулүллаһ!

Әјзән кәлами-Додуи:

Дедим: — Көнүл, сәни бу һалә дәрди-јар салыб?
Деди: — Бәли, бәли, әлбәттә, бир никар салыб.

Дедим: — Бу аһү үнүнә сәбәб нәдир шәбү руз?
Деди: — Бу синеји-пүрдәрдә јар нар салыб.

Дедим: — Хәзан дәмидирми бөјлә пәришансан?
Деди: — Фәраг гәми, нә хәзан, баһар салыб.

Дедим ки, сәбрү гәрар илә һәлл олур мушкүл,
Деди ки, зүлфи-сијаһи биихтијар салыб.

Дедим ки, еј күли-тазә, нәдир бу чөврү чәфа?
Деди ки, бөјләдир адәт ки, рузикар салыб.

Дедим: — Бу һүснә Јусифмисән, Зүләјхасән?
Деди: — Икиси бәрабәрчә јадикар салыб.

Дедим ки, ләрзә салыб чанә сәфи-мүжканын,
Деди: — Нә бирчә сәни, чохлары фикар салыб.

Дедим: — Бу мөһнәти-һичранә јохму бир әнчам?
Деди: — Нә чарә гәзајә ки, кирдкар салыб.

Дедим: — Додуијә баис олан әдавәт нә?
Деди: — Әбәс дејил, әлбәттә, вәһи вар, салыб.

Молла Ибраһимхәлил Додуи вәфат едибдир 1900-чү сәнә-
дә. Вәфаты вахты гырх јашында имиш.

Нуха шаирлэринин эн мөшүрү вә мүгтәдири Исмајыл бәј Накамдыр. Исмајыл бәјин атасы мәрһум һачы Мәһәмәд бәјдир. Мөшһүр һачы Сәдрәддин бәјин нәслиндән олмаға көрә, фамилијасы Сәдрәддинбәјовдур. Исмајыл бәј Накам тарихи-һичријјәнин 1257-чи⁴²⁸ сәнәсиндә тәвәллүд едибдир. Мәрһум ғырх јашына гәдәр дөвләтли вә әмлак саһиби — мүл-кәдар олуб мүрәффәһүл-һал күзәран едирмиш вә лакин ғырх јашындан сонра дөвләтү әмлакы кетдикчә әлиндән чыхыб, мәишәти кенишликдән дарлыға — јүсрәтдән үсрәтә мүбәддәл олубдур вә ахири-өмрүнү әлиндә баги галан бир пара хырда мүлкдән кәлән чүз'и мөдахил илә кечирәрмиш.

Мәрһум Исмајыл јахшы мә'лумат саһиби олуб, үрәфамәсләк, хошхүлг вә хошрәфтар бир вүчуд иди. Тамами-Шәки маһалында әввәлинчи шаир һесаб олунур. Әсәрләриндән үч бөјүк диваны вардыр ки, онлардан бири «Кәнчи-әдәб»⁴²⁹ намилә мөшһүр вә отуз бир мәгаләдән ибарәт бир китабдыр.

Накамын әлимизә дүшән әсәрләриндән⁴³⁰ көрүнүр ки, онун чоһ ачыг вә рәван тәб'и вармыш. Онлардан бир нечәси бурада нүмунә үчүн зикр олунур.

Гәзәлијјат:

Кечиндин аләми-һејрәтдә, еј дил,
Кечирдин өмрүнү гәфләтдә, еј дил!

Көрүб бу аләми-адәмфәриби
Унутдун әнди бир рә'јәтдә, еј дил!

Фәрагәт һасил ет, тәрки-сөва ғыл,
Јетәр аһ етдијин мөһнәтдә, еј дил!

Иришди ашиган јексәр вүсәлә,
Һәммин сәнсэн галан фиргәтдә, еј дил!

Мүчәррәд ол, мүчәррәд ол да, көр дә
Нәләр вар күшеји-вәһдәтдә, еј дил!

Һәзаран дәрди-руһазар чәкдин,
Јенә төһмәтдәсэн, төһмәтдә, еј дил!

Олуб накамә дил Накам олдун,
Јахылдын атәши-һәсрәтдә, еј дил!

Фәган ки, күнһи-гәми-чан билинмәди, галды,
Тәвәггеји-дили-налан билинмәди, галды.

Симати-дәһрдә⁴³¹ һәр кәс нәсибини булду,
Нәсиби-зүмреји-риндан билинмәди, галды.

Чәфаји-фиргәти-чанан билинди мүјбөму,
Сәфаји-вәсл кәмакан билинмәди, галды.

Чаһанда һәр мәрәзә бир әлач олуб пејда,
Фәраг дәрдинә дәрман билинмәди, галды.

Китаби-ешгдә дәрки-үгул әчз буллуб,
Һәзар нүктеји-пүнһан билинмәди, галды.

Билинди гиссеји-аләм сәбаһи-һәшр олду,
Һекајәти-шәби-һичран билинмәди, галды.

Кимин әсири, кимин намурадијәм, Накам,
Нәдир бу етдијим әфған билинмәди, галды.

Бу гәзәлдә бир пара ирадларымыз вар ки, онлары ашкар етмәјә мөчбуруг. Әввәлинчи бейтдә «күнһи-гәми-чан» гәриб әлфазлардан олмаға көрә, гулаға ағыр кәлир вә мәһнасы дәхи бир аз чәтин анлашылыр. «Күнһи-гәми-чан» јә'ни нә? Гәмин дә күнһү олармы? Гәм, гүссә, һүзн, әләм вә һәмчинин фәрәһ вә шадлыг руһа мөхсус олан һаләтләрдир ки, бә'зи заһири илләтләр онларын руһда вә гәлбдә вүгуа кәлмәсинә сәбәб олур вә бу һаләтләрин алты, үстү, күнһү вә әсли чүз'и вә күллијјәси олмаз. Бу һаләтләр чәкијә вә өлчүјә кәлән шејләр дејил. Она көрә «күнһи-гәм» демәси дәхи дүрүст дејил. «Чан» сөзү дәхи артыгдыр вә өз јериндә истә'мал олунмајыбдыр. Чүнки мә'лумдур ки, гәм анчаг чанда, үрәкдә олур, өзкә бир үзвдә, мәсәлән, башда, әлдә вә ајагда онун олмасы гејримүмкүндүр. Белә олан сурәтдә онун тәкраны әбәсдир вә һабелә әввәлинчи бейтин икинчи мисраында (Тәвәггеји-дили-налан билинмәди, галды...) «тәвәггеји-дил» сөзләри әдәбијјатда аз ишләнән вә бәлкә ишләнмәјән сөзләрдир. «Тәвәгге»нин әвәзинә «аризуји-дил», «тәмәннаји-дил», «һали-дил» кими кәлмәләрдән бириси гојулсајды, ше'рдә ејиб олмазды. Мә'наји-кәләмы вәзнү гафијәјә гурбан етмәк дүрүст дејил.

Накамын Фүзули әлејһиррәһмәјә јаздығы нәзирә онун дил-пәзир вә мәрғуб кәламларындан бирисидир:

Куји-никарә душ кедиб ејләдим бүка,
Куш ејләјиб фәғанымы ол түрки-дилрүба,
Дәрдим илди, һејрәтими көрдү чабәча,
Рәһм етди һалыма деди: — Еј әрсеји-бәла,
Ким ејләмиш бу дәрдә сәни мүбтәла? Дедим:
— Мән билмәм өзкә, ашиги-һејранынам сәнин.

Ол сэрвгэд ејлэр икэн кэшт күлшэни,
Фэрш олмуш иди мэгдэминэ ашиган тэни,
Хак үзрә сажавар көрүб накәһан мәни,
Хәм гәддимә бахыб деди: — Еј пири-мүнһәни,
Гәдди-хәмин бу күнә нәдәндир дүта? Дедим:
— Һәммали-бари-мөһнәти-һичранынам сәнин.

Эфзун олуб фәраг гәми, сәбр олуб мәһал,
Чану тәними ахыр едиб фәдјеји-вүсәл,
Кетдим минаји-кујинә, ол маһи-бизәвал
Гејди-бәладә көрдү мәни, ејләди суал:
— Кимдир бу бәстә, кимә кәлибдир фәда?⁴³² Дедим:
— Кујиндә зәһиһ гыл мәни, гурбанынам сәнин.

Дилдә фәраг атәши етдикчә иштидад,
Дил ејләжиб бүкајә шәбан-руз ичтиһад,
Чешмим јеритди аләм ара әшки-хунзад,
Ахыр көрүб бүкамы деди ол пәринижад:
— Вәчһи нәдир бу рүтбә едәрсән бүка? Дедим:
— Дилриши-ниши-навәки-мүжжканынам сәнин.

Шиддәт булуб көнүлдә тәәшшүг әсәрләри,
Чеврәмдә һују һај илә әтфал ләшкәри,
Чәкди һәрим-јарә мәни ешг рәһбәри,
Әһвалымы хәраб көрүб деди ол пәри:
— Диванәсән, нәсән, нә олубдур сәнә? Дедим:
— Мәфтуни-чешми-саһири-фәттанынам сәнин.

Әфшан едиб сәласилин ол шаһи-шаһидан,
Гылды нәзарә чаниби-үшшагә бир заман,
Зәнчири-мә'нәвидә мәни көрдү накәһан,
Хәндан суал едиб деди: — Еј ашиги-нован,
Сөјлә нәдир бу силсиләдә мачәра? Дедим:
— Дилбәстеји-сәласили-әфшанынам сәнин.

Олдум тәриги-ешгдә Наками-намдар,
Накамлыгда аләм ара булдум иштиһар,
Накам олдуғум олуб ахыр јәгини-јар,
Бир күн едиб һузур деди ол мәләкүзар:
— Накамсан нә вахтдан, еј бинәва? Дедим:
— Та камчуји-вәсләти-пүнһанынам сәнин.

Накамын Фүзулијә нәзирә олараг тәнзим гылдығы бу тәр-
чибәнди шаирин рүтбеји-кәламыны вә фүнуни-ше'рдә олан
мәһарәт вә габилијјәтини көстәрир. Бу кәламда елә фәрдләр
вар ки, ән бөјүк түрк шаирләринин кәламындан онлары ајы-
рыб тәрчиһ вермәк мүмкүн дејил. Мәсәлән, шаирин вәсф гыл-
дығы «түрки-дилрүба» зүлфләрин пәришан едиб, үшшаглара
бир нәзәр јетириб вә зәнчири-мә'нәвидә шаир[и] көрүб, тәбәс-
сүм илә онун әсири-силсилә олмағынын мачәрасыны истиф-
сар гылмағы вә ашиги-бичарәнин она чавабыны елә зәрифанә

риштеји-нәзмә чәкибдир ки, һәр кәсә онун тә'сири зөвгү фә-
рәһ јетирир:

Әфшан едиб сәласилин ол шаһи-шаһидан,
Гылды нәзарә чаниби-үшшагә бир заман,
Зәнчири-мә'нәвидә мәни көрдү накәһан,
Хәндан суал едиб деди: — Еј ашиги-нован,
Сөјлә нәдир бу силсиләдә мачәра? Дедим:
— Дилбәстеји-сәласили-әфшанынам сәнин.

Бу мүсәддәс-тәрчибәндин тамам бәндү һиссәләри бир-
бириндән мәғбул вә мүстәһсәндир. Накамын Ибраһим һәгги
һәзрәтләринин бир мисраыны мүтәзәммин инша гылдығы тәр-
чибәнд дәһи шајани-диггәти-әһли-үрәфа вә шүәра олдуғундан
бурада ејни илә тәһрир олунур:

Ол дәмдә ким, әдәмдә вүчудим ниһан иди,
Бирәнк идим, гәраркәһим бинишан иди,
Шә'ним шүкуһи гибтәкәһи-гүдсијан иди,
Зүлфи-никар мүрғи-дилә ашијан иди,
Бағи-сәфадә бүлбүли-чан нәғмәхан иди,
Чананә чан, дилбәрә дил мәһрибан иди,
Вәсләтдә иди чану көнүл, шадиман иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Нә гифли-«нун» күшајишинә «каф» олуб кирид,
Нә ејләмишди аләми-имкани мүстәфид,
Нә әгл иди мүкәлләф, нә нәфс иди әнид,
Нә вә'дә дилкүша иди, нә гәмфәза вәнд,
Нә бими-дилхәрәш, нә чанбәхш иди үмид,
Адәм һәнүз абү кил ичрејди напәдид,
Мөвчуд чүмлә мүнтәзири-кунфәкан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди

Дәркар олуб бу тарими⁴³³-нилијји-нөһгүбаб,
Та олмамышды үнсүри-әчсам фејзјаб,
Әһди-шәбаб кечмәк үчүн өмр едиб шитаб,
Фөвт олмајырды дәбдәбеји-мөвсүми-шәбаб,
Мүлки-вүчуди гылмаға сәјри-фәна хәраб,
Дөвр етмәјирди аләми-һеј'әтдә ингилаб,
Маһијјәти-вүчудә гәдр пасибан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Нә интизам булмуш иди нәзми-каинат,
Нә олмуш иди затә әта кисвеји-сифат,
Нә кәлмиш иди заһирә ејни-тәәјјунат,
Нә камбәхш вәсл иди абајә үммәһат,
Нә кәшф иди нүкати-мүәммаји-һадисат,
Нә әгл иди мәшвәши-рәмзи-тәәллүгат,
Нә дил сәғими-кешмәкәши-инү ан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Хош ол заман ки, ашиги-күмнам иди көнүл,
Варэстеји-төөллүги-өвһам иди көнүл,
Дәрбәнди-чини-зүлфи-сийәһфам иди көнүл,
Кәһ саги, кәһ шәраб, кәһн чам иди көнүл,
Пәрвәрдеји-сүкун иди, арам иди көнүл,
Бәзми-вүсали-јардә накам иди көнүл,
Пејвәстә сәбзү хүррәмү камран иди.
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Та кәлмәмишди мөвсүми-һәнкамеји-әләст,
Зәррат иди мүүззәзү мäs'удү һәгпәрәст,
Сәнки-гүрүр шишеји-әһди гылыб шикәст,
Гәдри-бүләндруһ һәнүз олмамышды пәст,
Дамани-вәсли-шаһиди-мә'на иди бәдәст,
Гылымышды чаны шәрбәти-дидари-јар мәст,
Кәрм иди бәзм, сағәри-меј дәр мијан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Ирди замани-зилләти-һичран еһтигар,
Тәркиб олунду гејдимә бу үнсүри һисар,
Бу мәнбәси-күдурәтә начар едиб күзар,
Накам кәлдим аләми-насутә харү зар,
Кетди әлимдән ахыр о риф'әт, о е'тибар —
Ким, булмуш идим әрсәји-лаһутдә гәрар,
Бир адәм идим онда мөгамым чинан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Бу тәрчибәнддә Накам хилгәтдән мүгәддәм әдәм аләмини
вә вүчудун һаман аләмдә ниһанү бирәнкү бинишан олмагла-
рыны дәрхатир едиб, чүмлеји-мөвчудатын һөкми-гадири-әзә-
ли «кунфәјәкун»ә мүнтәзир олмаг дәмләрини вә заманыны
арзу еләјир.

Ол заманү дәмләрдә вүчудун рүтбәси артыг иди, шә'нү
шүкүһү гибтәкеји-гүдсијан иди. Зүлфи-никарда көнүл гушу
ашијан тутуб бағи-сәфадә бүлбүли-чан хош нәғмәләр охујуб,
вәслиндә көнүл шадиман иди. Ол дәмләрдә ки, аләми-имкан
һәнүз хәјаллардан узаг иди, нә ағыл мүкәлләф олмушду вә нә
дә нәфс әнидвар иди, нә вә'дә дилкүша иди, вә нә вәидин гәми
чәкилирди. Нә горху вар иди вә нә үмиди-һәјатбәхш илә көнүл
шад олурду. Ол заманда вүчуди-адәм абү кил ичрә напәдид
иди вә ол вүчуда гәдәр өзү пасибан олуб, дөври-фәләк ону
фәна сејли илә хәраб етмәјә мане олурду.

Ол заманда интизами-аләм бир гајда тәһтинә кирмәмиш-
ди, затә кисвеји-сифат әта олунмамышды, аба илә үммәһат
вәслдән камјаб олмамышды, мүүммаји-һадисат кәшф олунма-
мышды, вүчуди-инсан нәфси-әммарә әлиндә әсирү сәркәрдан
дејилди, азадә иди. Һәнкамеји-рузи-әләстдән һәнүз бир хәбәр
јох иди, мәгрүр, мäs'уд, һәгпәрәст олан анчаг зәррат иди, сән-

ки-гүрүр дәхи шишеји-әһдин шикәст етмәмишди вә руһи-ин-
сан бә'зи төөллүгат илә пабәст олмајыб кешмәкеши-дүңјадан
вә әнваји-гејдләрдән азадә, бүләнд мөгамда пәрваз едирди.
Һал бу үзрә икән зилләт вә ашүфтәлик заманы иришиди вә
вүчуди-инсаны гејд етмәк үчүн мин чүрә риштәләр вә зәнчир-
ләр тәркиб олунду вә шаир Накам дәхи аләми-насутә харү зар
кәлиб, күдурәт мәнбәсиндә әсир вә мүгәјјәд олду. Әрсәји-
лаһутда булдуғу риф'әт вә е'тибары итириб мә'јус галды. Не-
чә ки, шаир зәбани-тәәссүфлә дејир:

Ирди замани-зилләти-һичран еһтигар,
Тәркиб олунду гејдимә бу үнсүри-һисар...
Бу мәнбәси-күдурәтә начар едиб күзар,
Накам кәлдим аләми-насутә харү зар,
Кетди әлимдән ахыр о риф'әт, о е'тибар —
Ким, булмуш идим әрсәји-лаһутдә гәрар,
Бир адәм идим, онда мөгамым чинан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, заман ол заман иди.

Молла Мәһәммәд Бағдади Фүзули дәхи бу мәтләб үстүн-
дә хәјли көзәл мә'налар кәлами-бәләғәтсәнчи илә риштеји-
нәзмә чәкиб нәтичеји-кәламда бу бејти демишдир:

Әлгиссә, вүчуд дами-гәмдир,
Азадәләрин јери әдәмдир.⁴³⁴

Ибраһим Һәггинин бу тәрчибәндинә нәзирә олараг мәрһум
Һачы Сејид Әзим Ширвани вә гарабағлы Мәшһәди Әјјуб Баки
вә нухалы Рәшид бәј Әфәндизадә Шаки «Молла Нәсрәддин»
журналынын икинчи нөмрәсиндә һәр бириси мәхсус бирәр
тәркиббәндләр јазыбдырлар.⁴³⁵

Һачы Сејид Әзим илә Мәшһәди Әјјуб Баки тәсниф гыл-
дығлары кәлам әјјами-шәбабларында дилбәри-дилпәзирин
вәсли илә камран олдуғлары дәмләри вә заманларыны хәјала
кәтириб, о хош вахтлары һәсрәт илә арзу едирләр. Чәнаб Ша-
ки әсри-сәадәти-нәбәвини вә замани-хүләфаји-рашидини һәс-
рәтлә дәрхатир едиб, мүсәлманларын о парлаг вахтлары илә
индики пәришан һалларыны тутушдуруб, өз һүзнү мөлалыны
изһар гылыр вә мүсәлманларын о кечмиш пүрсүтүһ вә пүршү-
күһ дәмләрини арзу еләјир. Молла Нәсрәддин исә моллала-
рын дилиндән сөјләјиб, кечмишдә онлара нә һөрмәт вә нә
иззәт едирдиләр вә онларын нүфузу вә ихтијары нә дәрәчәдә
али олдуғуну изһар едиб, инди о ихтијаратын фөвт олмағыны
вә моллаларын һөрмәтдән дүшмәјини дәрхатир едиб һәсрәт
чәкирләр вә кечмиш заманы аһү зар илә јад едирләр.

Накам өз күнаһ вә тәгсиратына мүгирр олуб, рәһим вә меһрибан олан һагг-тааладан мәғфирәт диләјир вә онун рәсули-әкрәмини вә хүләфаји-рашидини вә он ики имамлары зәбани-фәсаһәтнишаны илә јад едиб, һәр бириндән рузи-чәзада көмәк истәјир. Накамын бу гәсидәси саир кәламлары кими ән абдар әсәрләриндән бирисидир:

Мәнәм әкәрчи о тәрдамәни-сијәһкирдәр —
Ки, рузү шәб әмәлимдир хәтаји-наһәмвар.
Вәли јеканәкији-халиги-рәванбәхшә
Дәмә-әләстдә биссидг етмишәм играр —
Ки, ејбпуш, күнәһбәхшдир, гәфурдур о,
Одур һәлимү сәбурү шәкур, одур сәттар.
Одур рәһимү гәфурү рә'уфү һејјү вәдуд,
Гәдимү гадирү гәјјүмү ваһидү гәффар.
Бир исми-әзәми аллаһдыр, бири рәһман,
Бу ики исмдә мин нүктеји-бәшарәт вар.
Дикәр рисаләтини хатәмүн-нәбијинин
Ки, рузи-һәшрә одур һәм шәфи'ү һәм салар.
Едиб зәбан илә играр, гәлб илә тәсдиг,
Кәминә үммәт олуб, олмушам сәдагәткар.
Һәбиби-халиги-рәһман нәтичеји-ләвлак,
Рәһими-рәһмәти-аләм, Мәһәммәди-мухтар —
Ки, чүмлә үммәти-мүзниләрин шәфаәт едиб,
Алыб бәһиштә кәтирмәк дејил она дүшвар.
Дикәр мавәддәти-гүрәба, мәһәббәти-әһнаб
Сәдагәти-шүрәфа, һәм ирадәти-әнсар.
Дилимдә сабит олуб, дәмбәдәм тәзајүд едиб
Бәсани-руһ булуддур, рүсүх олуб падар.
Әләлхүсүс о јарани-бивәфанын ким,
Бири чәнаб Әбубәкрдир, о сидгшүар.
Тәриги-диндә һәггин ризасини көзәдүб,
Чәмии-мамәләкин бәзл гылды, етди нисар.
Һәбиби-әкрәмү әфхәм јолунда ғар ичрә
Тәни-әзизини гылды фәдаји-ништәри-мар.
Бири дә һәзрәти-Фаругдур ки, ол сәрвәр
Чаһанда гылды әдаләт нә олдуғун изһар.
Учалтды чар чәһәтдә ливаји-ислами.
Олуб да рәвнәги-шәр'ә шүју', динә мөдар.
Көтүрдү күфрү чаһанда, чаһаны пак етди,
Сипаһи-нүсрәтәсәр сөвг едиб дијар-дијар.
Бири дә һәзрәти-Осман чәнаби-Зүннурәјн —
Кодур рүсүми-вәфада сәрамәди-ибрар.
Һесаб олурса әкәр әһдинин фүтуһаты,
Дәһатү шәһрү гәраја олур һәзар-һәзар.
Һәјавү һелм иди ол пакизәдә хас анчаг —
Ки, бахмаз иди сәмајә, едиб һәјадән ар.
Бири дәхи шәһи-Дүлдүл-сәвар Әлидир ким,
Бир адыдыр Әсәдуллаһ, дикәри Кәррар.
Мәһи-сипәһри-имамәт, дүри-күнузи-вәфа,
Килиди-кәнчи-әманәт, хәзинеји-әсрар.

Имами-чиннү бәшәр, шаһи-өвлијадыр о,
Муриди-мүхлисидир чүмлә өвлијаји-күбар.
Дејил о кимсәдә ким, һүбби-Мүртәза мөвчуд,
Ики чаһанда о бәдбәхтдир сәзаји-тәбар.
Дикәр зәбанеји-һүбби-әиммеји-мә'сум
Дилимдә дағ јахыб ејләмиш прәгајиг вар.
Дилим бу атәши-һүбб ичрә дәмбәдәм јахылыб,
Бу кимја илә олмуш күнун тамам әјјар.
Бәли, о кәсдә ки, вардыр видади-али-нәби,
Һалалдыр она чәннәт, һарамдыр она нар.
Бәли, о дилдә ки, вардыр мәһәббәти-сибтеји,
Сәадәти-әзәлидир о һүбб, ол асар.
Инајәт ејлә мәдәд, ја Әли ки, бари-күнәһ,
Гылыб хәмидә мәһи аләм ичрә етмиш хар.
Көзүм пијаләси дөнмүш пијаләји-зәһрә,
Олуб гәми-Һәсәни-Мүчтәбадән атәшбар.
Нечә аныб ләби-хүшкүн һүсәјни-мәзлумун,
Јахылмасын чикәрим нари-гәмдә лејлү наһар.
Чыхармы хатири-үммәтдән ол чәфаји-әлим,
Олармы һич фәрамуш о чөври-дилазар —
Ки, Кәрбәладә һүсәјни-шәһидә ејләдиләр
Фәдаијани-шәғавәт мүашири-фүччар.
Имами-чарүм Зејнәлибад ешгиндән
Едиб фәған, олурам та сәһәр ситарәшүмар.
Дилимдә гөнчеји-һүбби-Мәһәммәди-Бағыр,
Олуб шикифтә, едибдир вүчүдүмү күлзар.
Бу буји-һүбб илә хаки-мәзарым әлјәгдир,
Олурса гибтәкәһи-нафеји-ғәзали-татар.
Әчәб дејил әсәри-һүбби-Чәфәри-Садиг
Мәһи едәрсә күли-тазә тәк шүкүфтәүзар.
Тәриги-ешгинә Мусаји-Казимин, биллаһ,
Сәзадыр олса дилү чаным әр фәда сәдбар.
Бәрати-һүбби-Әлијјур-Ризаји чанымда
Ничати-рузи-чәзадән чох етмишәм әзхар.
Мүжә сәфиндән әлә абнүс әса алмыш,
Тәвафи-рөвзәси шөвг илә мөрдүмүл-әбсар.
Хәјали-нә'ти-Мәһәммәд Тәғиләдир көнлүм,
Дүрудхани-Мәһәммәд вә итрәти-әтһар.
Сәфаји-ешги-чәмәли-Нәгилә булмушдур
Бу үнсүри-гәфәс ичрә һүмаји-руһ гәрар.
Бу ол Әлији-Нәгидир ки, хәсмү мүнкирини
Сәһи'и-хамә олан нәгшү шир гылды шикар.
Тәәшшүги-Һәсәнүл-Әскәри [илә] даим
Фәзаји-шөвгдә көнлүм неји-чүнунә сәвар.
Јәли-мәһәббәтидир әрсәји-вүчүдимдә
Мүдам әрбәдәкарү һәмишә низәкүзар.
Дикәр Мәһәммәд Мәһди, кодур* имами-замаң,
Гүдүмуна никәрандыр әләддәвам әнзар.
Јолунда вермәјә чан галмышам фүсүскәнан,
Һәмәрә дидә бәрәһ бил-әшијјә вәл ибкар.
Дәһили-лүтфүнүзәм, лүтф един, еј али-нәби,

* Ки одур. — ред.

Нәзәрдән ејләмәјин һәшрәдә мәни дә кәнар.
Сүкут гыл дәхи, Накам ким, ачыб сиррин
Ғәриб рәнкдә гылдын сәдагәтин иш'ар.
Бу бәзми-ешгдә гәмханеји-мәһәббәтдән
Бәһәр дәгигә пејапәј бәһәр нәфс тәкрар.
Меји-мәһәббәти-али-рәсулдән, ја рәб,
Инајәт ејлә мәнә бир пијалеји-сәршар.

Тәхмиси-гәзәли-Шејх Сә'ди бәтәриги-мүләммә:

ЛУХУДА ОЛМАГ

Нәдир, еј дил, бу тәфәзүл, нәдир, еј дил бу рүгүд,
Һань пејмани-әләстү һань әшрафи-үһүд?
Сәрф гыл сә'јини, кәсби-шәрәф ет, олма күнүд,
«Шәрәфи-нәфс бәчүдәст, кәрамәт бәсүчүд,
Һәр ки, ин һәр дү нәдарәд, әдәмәш бей зи вүчүд».

Ирмәмиш мәрһәлеји-әмнијәтә бир рәһров,
Әдәмабадә кедәр ләһзәдә мин рәһрови-нов,
Ифтихар етмә олурсанса бәсани-хосров,
«Еј ки, дәр не'мәти-нази, бәчаһан гүррә мәшов» —
Ки, мәһаләст дәрин мәрһәлә имкани-хүлүд».

Етмә гәм, олса да идбарә мүбәддәл игбал —
Ки, бу дејри-күрәнин чилвәсидир зилли-зәвал,
Дәјмәз әндүһинә бу гәмкәдә, бу дари-вәбал,
«Еј ки, дәр шиддәти-фәгријјү пәришанији-һал,
Сәбр көн кин дү-сә, рузи бәсәр ајәд мә'дүд».

Пејрови-һаһиш олуб аз үчүн аз ејлә тәләш,
Олма мәғрур олуб ашүфтеји-алајиш фаһ,
Нахүни-үчб илә етмә дили-инсафы хәраш,
«Хаки-раһи ки, бәр у микүзәри сакин баш —
Ки, үјүнәстү чүфүнәстү хүдудәстү гүдүд».

Будур ол күнбәди-мәрдүмкәши-виранәпәрәст, —
Ки, едиб бәзми-чаһамда нечә пејманә шикәст,
Ејләмишдир нечә ејвани-фәләкриф'әти пәст,
«Ин һәмән чешмеји-хуршиди-чаһанәфрузәст —
Ки, һәмитафт бәр арәмкәһи-Адү Сәмүд».

Нә олуб биһүдә идбари-чаһан илә нован,
Нә бахыб чилвеји-игбалына ол назкәнан,
Олма мәфтүни-чаһан олса сәнин мүлки-чаһан,
«Хаки-Мисри-тәрәбәнкиз нә бини ки, һәмән,
Хаки-Мисрәст вәли бәр сәри-Фир'онү чүнүд».

Кетмәмиш һич чаһандуст чаһандан хүрәнд,
Әчәбәм ким, јенә әләмдир она хаһишмәнд,
Еј хоша ким ки, бу дүнјада дејилдир дилбәнд,
«Дүнја ан гәдр нәдарәд ки, бәру рәшк бәрәнд,
Еј бәрәдәр ки, нә мәһсүд беманәд, нә һәсүд».

Һитеји-рәнчи-зәрурәтдә олуб мүзтәр әкәр,
Һари-үсрәтдә јахылса дилү чаһым јексәр,
Етмә һәр накәсү кәмһиммәтә изһари-кәдәр,
«Дәсти-һачәт чү бәри, пиши-хүдавәнди бәр —
Ки, кәримәстү рәһимәстү, ғәфүрәстү вәдүд».

Одур анчаг мәлики-зәлкәрәмү зәләһсан,
Һадијү мүн'имү вәһһабү рәуфү рәһман,
Сами'н-һалиши-пушидеји-һачәтмәндан,
«Кәрәмәш намүтәһани, инәмәш бијајан,
Һич хаһәндә әз ин дәр нәрәвәд бимәғсүд».

Чилвә гылдыгча дәмәдәм ниәми сүјбәсу,
Ејләјиб чешмеји-ихласдә тәчдиди-вүзү,
Дәркәһи-иззәтинә чүмлә гојур әчз илә ру,
«Әз сәра та бә-Сүрәјја бәүбудијјәти-у,
Һәмә дәр зикрү мүнәчатү гијамәндү гүүд».

Рузү шәб сабит олуб даиреји-әһддә, сән
Һәггә тәслим олуб фејз булуб таәтдән,
Ејлә нури-шәрәфи-затыны күн-күн рөвшән,
«Гијмәти-хүдра⁴³⁶ бәмәһанијјү мәләһи мәшикән,
Кәрәт иман⁴³⁷ дүрүстәст бәрузи-мөв'үд».

Дәмәни-пири едиб ешгдә, Накам, бәдәст,
Пәнди-чанбәхшиһә ләббејк дедин рузи-әләст,
Олмамыш сән кими бир мүхлис-пиранпәрәст,
«Пәнди-Сә'ди ки, килиди-дәри-кәнчи-сә'дәст,
Нәтәванәд ки, бәча аварәд илла мәс'үд».

Накамын һәр гисим кәламлары вардыр ки, чүмләенин бу-
рада тәһрир етмәк мүмкүн дејил. Түрк истилаһында чох вах-
ты бир кәлмәјә гафијә олараг өзкә бир кәлмә дә гошурлар
ки, онун әсла мәзмуну јохдур. Мәсәлән, «зад-мад», «шеј-меј»
вә һакәза. Накам белә чүфт гафијәли хошмәзмун бир гәзәл
инша едибдир ки, бурада зикр-олунур:

Чами-сәфадә галмајыб артыг әсәр-мәсәр,
Мир'ати-дилдә гәт-гәт олубдур кәдәр-мәдәр.

Мүшкүлсә дә игамәт әкәр куји-јардә,
Мүмкүн дејил бу бүг'әдән, еј дил, сәфәр-мәфәр.

Тәзвирдир, фәрибдир ахыр нәтичәси,
Һәр бир кәламын олса мәәли әкәр-мәкәр.

Кетмиш гәрар тәндә Сүләјмани-руһдән
Јохдур һәнүз һүдһүди-дилдән хәбәр-мәбәр.

Мәчнун кими кәнар олуб адаби-ешгдән
Һәр Лејливәш чәмалына гылмам нәзәр-мәзәр.

Мэн ашигэм о шаһидэ ким, чыхса пэрдэдэн,
Набуд олур сүеһһрдэ хур-мур, гэмэр-мэмэр.

Накам, яндын атаһи-мөһнөтдэ, бэ'д эз ин
Јахмаз сәни чәһимү мәһимү сәгәр-мәгәр.

Накамын эн мөвзун кәламларындан бириси дэ сөзүн кеј-
фијјет вә маһијјетиндә олан фәзиләтин кејфијјәти бәянын-
дадыр. Накам бу кәламында вә һәмчинин ешги-мәчази вә
ешги-һәгиги бабында иншад гылдығы кәламында Шејх Низа-
ми әлејһиррәһмәјә тәглидән һәр шејдән артыг вә әфзәл олма-
сыны кәлами-көвһәрсәнчи илә нәзмә чәкиб дејир ки, хилгәтин
сәбәби әмри-«көн» олдугда, һәр шејдән әввәл вүчуда кәлән
сүхән олубдур вә аләми-хилгәтдә һәр нә варса, чүмләси «көн»
әмри илә вүчуда кәлибдир. Белә олан сурәтдә чүмлә мәхлу-
гат[ын] вүчуда кәлмәсинә сәбәб сөз олубдур. Сөзүн мејданы
о гәдәр вүс'әтлидир ки, онун сәрһәдди вә әндазәси тәсәввүрә
кәлмәз. Сөз мәани бәһринә Нун вә чүмлә масәваја руһдур.
Шаирин өз сөзү илә сөзүн фәзиләтини кәстәрәлим:

Демә ки, бу, төһфеји-шајан дејил,
Габилли-дәркәһи-кәриман дејил.
Олса да һәр пајәдә начиз әкәр,
Паји-мәләхдән ки, дејил дунтәр —
Ким, бу сәрапа сүхәни-һәғзди,
Чүмлә сәва гишрдир, о, мәғзди.
Тәнк дејилдир сүхән әндазәси,
Аләми тутмуш сүхән авазәси.
Бәһри-мәанидә сүхән Нундур,⁴³⁸
Чүмлә сәва чисм, сүхән руһдур.
Чыхмасыны заһирә кәнчи-һиһан
Гылды ирадә чү худаји-чаһан.
«Каф» олуб ол кәнчи-һиһандан бүрун,
Чыхды һәм ол «каф» илә бирунә «нун».
Бу ики һәрф илә сүхән саз олуб,
Сөвти-билакејф илә аваз олуб.
Хилгәтин олду сәбәби әмри-«көн»,
Јә'ни әзәл кәлди вүчудә сүхән.
Аләми-хилгәтдә нә ким, вардыр,
Чүмлә ол әмр илә пәдиардыр.
Көвһәри-дәрјаји-һиһандыр сүхән,
Чөвһәри-кәнчинеји-чандыр сүхән.
Фејзи-сүхәндә гәм олур мүзмәһил,
Ғасил олур чүмлеји-мәғсуди-дил.
Аләми-сүрәтдә олуб чилвәкәр,
Олмаз әјан шаһиди-мә'на әкәр,
Ғамәтини гылмаса мөвзун сүхән,
Тәл'әтини етмәсә күлкун сүхән,
Дәһрдә дана илә надан һаман
Фасл олунуб фәрги олунмағ әјан,

Харич олар һијтеји-имкандән,
Олмаса заһир сүхән инсандән.
Саһиби-фәзлә олунур е'тибар.
Фәзл сүхәнлә олунуб ашикар.
Ким, сүхән олмушдур әјари-хирәд,
Бу сүхән илә билинир никү бәд.
Та сүхәнин олду вүчуди әјан,
Ғалмады асари-шүкүһи һиһан.
Вүс' булуб дәмбәдәм әндазәси,
Тутду чаһаны сүхән авазәси.
Шә'ни-сүхән вәсфидир ондан фүзун, —
Ким, сүхәни вәсф едә әһли-фүнун.
Олмаса кәр вәсф сүхәнлә сүхән,
Вәсф едә билмәз сүхәни әһли-фән.
Та бәғијам олса сүхән вәсф әкәр,
Ачиз олур нүктәвәран⁴³⁹ мүхтәсәр.
Чүмлә сүхән вәсфин едәнләр рәғәм,
Мө'тәриф олмуш буна ким, лачәрәм.
Бүлбүли-күлзари-бәјандыр сүхән,
Ғасиди-дил, пејки-рәвандыр сүхән.
Олмаса аләмдә сүхәндән мәдәд,
Мәс'әлә пушидә галыб та әбәд,
Аләм ара чүмлеји-мафиссүдур.
Кәнчи-хәмушандән етмәз зүһур.
Еј сүхәни-ишвәкәру дилрүба,
Дил булур анчағ сәнин илә сәфа.
Најил олан јохса да дидарына,
Чүмлә кирифтардыр асарына,
Олду вүчудунла чаһан пајдар,
Булду рәван тәндә сәнинлә гәрар.
Чүмлә чәраһата вериб илтијам,
Чүмлә үмури сән едәрсән тамам.
Рәбт олунубдур сәнә фәһмү хирәд,
Фәрг сәнинлә олунур никү бәд.
Чүмлә сүхәнсәнчләр играр едир,
Дәмбәдәм играрыны тәкрат едир —
Ким, бу чаһан та ки, пәдиардыр,
Чүмләдә сәндән бир әсәр вардыр.
Мәһфәзеји-нитгдәсән, еј сүхән,
Бир көһәри-дилкәшү чәнбәхшән.
Сирри-зәмајир сәнә пејвәстәдир,
Кәшфи-бәјани сәнә вабәстәдир.
Ғиссеји-нәшһидәни сәнсән билән,
Аләми ол Ғиссәдән акаһ едән.
Кәрчи чаһанда көһән⁴⁴⁰ авазәсән,
Заһир олан дәмдә вәли тазәсән.
Тәхтдә сән, таҷдә хосров да сән,
Көһнә дә сәнсән, көһәни-нов да сән.
Көһнәлијин тазә гылыр чанлары,
Тазәлијин шифтә инсанлары.
Етмәјиб артыг дәхи лафү кәзаф.
Ејләјиб инсаф, едирәм е'тираф —
Ким, сүхәниң нүктеји-әсрарыны,
Чилвәсини, нәш'еји-асарыны

Мән едәмәм шәрһ кәмаһу бәжан,
 Шәрһ гылыбдыр ону пишиниҗан.
 Шејх Низами ки, сүхәнсаздыр,
 Бүлбүли-гүдә илә һәмаваздыр,
 О, сүхәнин һәггин әда еләмниш,
 Әһсәни-вәһһ илә бәжан сөјләмиш:
 «Ма ке, нәзәр дәр сохән әфкәндеим,
 Мордеје-ујим, бәду зиндеим,
 Дәр лоғәте-ешг сохән җани-маст,
 Ма сохәним, ин тәләл еҗвани-маст.
 Кәр нә сохән рештеје-чан тафти,
 Чан сәри-ин рештә коча⁴⁴¹ јафти?
 Пәрдеје-хәлвәт чо бәрәндахтәнд,
 Чөлвеји-әввәл бәсохән сахтәнд.
 Сәдрнешинтәр зе сохән нист кәс,
 Доуләте-ин молк сохәнраст, бәс!»⁴⁴²
 Мадәри-көн доғмамыш һәркиз һәнуз,
 Ниц сүхән тәк вәләди-дилфүруз.
 Хызр⁴⁴³ сифәт һәм нов олан, һәм көһән,
 Аләм ара мәһз сүхәндир, сүхән!
 Чешмеји-нушин ки, дејирләр, һәмнин
 Бил ки, һаман чешмә сүхәндир, јәгин!
 Чүмлә бина дәһрдә бәрбад олур,
 Лејк бинаји-сүхән абад олур.
 Бах [ки], чаһан вар олалы дәмбәдәм
 Гојдулар онлар ки, чаһана гәдәм,
 Ејләдиләр бир сүхәни јадикар,
 Чүмлә кедиб, олмадылар пајидар.
 Бирчә сүхәндир ки, чаһанда һаман,
 Һеј'әти-әслиндә галыр чавидан.
 Гејри нә ким, дәһрдә мөвчуд олур,
 Чүмләси тәдрич илә набуд олур.
 Һәр сүхәни-нәғз ки, биејбдир,
 Көвһәри-кәнчинеји-ларејбдир.
 Вәһ нечә кәнчинә ки, кәнчи-әта,
 Сәрф олунур олса әкәр даима.
 Дәмбәдәм онда көрүнүр издијад,
 Көвһәри фиғдан булүб олмаз кәсад.
 Дүррләри бәзл илә әфзун олур,
 Көвһәри-чанбәхш илә мәшһун олур.
 Јох ки, сүхән өјлә күлүстандыр —
 Қим, күлү һәр һалдә хәндандыр.
 Гөнчәси әшкифтә галыб һәр заман,
 Қаркәр олмаз она бади-хәзан.
 Сөјләмә артыг дәхи, Накам, сән —
 Қим, рәһи-көфтардә сән хамсән.
 Олма сүхән вәсфин едиб шәрмсәр,
 Сән сүхәни гыл сүхәнә вакузәр.
 Башга нәва саз едиб, аваз гыл,
 Мәтләби шәрһ етмәјә ағаз гыл.⁴⁴⁴

Накамын бу дәрәчә сүхәни тә'риф вә төвсиф гылмасы бир
 кәсин тәәччүбүнә кәлмәсин. Һәгигәтдә сүхән һәр гисим тә-

рифә шајәстәдир. Чүмлә сүхән вәсфинә рәгәм вә онлар буна
 мө'тәриф олмуш ки, бәжанати-күлшәнин бүлбүли-хошнәғмәси
 сөздүр. Сөзсүз чүмлә мәсәләләр вә сиррләр аләмдә иләл-әбәд
 пушидә галарды вә инсанын һејванат вә нәбатат гисминдән
 артыг бир фәрги вә тәфавүтү олмазды вә аләмдә чүмлеји-
 мафиссүвәр олан кәнчи-хәмушандан зүһур етмәзди.

Бәс, нә вахтдан ки, дүнја јараныбдыр, онда вүгуа кәлән
 аламәтләрин чүмләсиндә сөздән бир әсәр вар. Мәһфәзеји-
 нитгдә сөз чанбәхш олан бир көвһәри-дилкәшдир вә сәтри-
 земајир она бағлы олуб, кәшфи-бәјаны ондан асылдыр. Ин-
 санын фикриндә јенки доғуб тәшкил булан гиссәләри ән әв-
 вәлчә билән вә онлары әлван либас кејдириб аләмә көстәрән
 сөздүр вә нә гәдәр ки, дүнјада сөз көһәнавазәдир, вәли јенки
 доғдугда јенә тәрү тәзәдир вә Шејх Низаминин дедији һағдыр
 ки, бизим һәјатү мәмәтымыз сөз варлығына вә јохлуғуна
 вабәстәдир.

Һәр бир милләтин руһани һәјат вә сәадәти бағлыдыр онун
 өз ана дилинә. Нечә ки, ана дили азадә дилләрдә чаридир, о
 милләт бағи галачағдыр. Бир милләт нә гәдәр зилләт вә үсрә-
 тә дүшсә дә, нә гәдәр хар вә зәлил олуб, ихтијарыны итирсә
 дә, нә гәдәр ачиз, зәиф вә мәғлуб олса да, фәвт олмаз, итиб
 батмаз, бәшәрти ки, онун ана дили әлиндән алынмаја, о дилә
 чәбр олунмаја, онун һүрријјәт вә истиглалијјәтинә мүмәниәт
 көстәрилмәјә вә әлузунлуг вә гәләбә олунмаја.

Чәнаб Илминскинин⁴⁴⁵ ана дилинин васитәсилә Газан,
 Оренбург, Уфа вә саир дахили губернијаларын татарларыны
 руслашдырмағ фикир вә нијјәти, нечә ки, ахырда заһир олун-
 ду, нәтичәсиз галды.

Доғрудур, Газан шәһәриндә вә онун һәвалисиндә татар-
 лардан бә'зиләри православия динини әләззаһир гәбул елә-
 диләр вә бојунларына хач асыб, заһирпәрәст руслары алдадыб
 шадү хүррәм гылдылар вә лакин буну билмәк кәрәкдир о
 мүсәлманлар ки, дини динара сатыб, зүннара ситајиш көс-
 тәрдиләр, онлар һәгиги мүсәлман олмадылары кими һәгиги
 рус да олмадылар вә динләрини анчаг әғрази-шәхсијјәтләри-
 нә вә дүнја мәһфәәтинә сатыб, әбәди мүртәд олдулар вә за-
 һирпәрәстләри бөјүк сәһвләрә дүчар гылдылар.

Бизим мүсәлманлар Илминскини вә онун мүгәллидләрини
 севмәјиб, лә'н илә адларыны зикр едирләр. Амма әксәри ол
 чәнабын үсулундан бихәбәрдирләр вә белә күман едирләр ки,
 Илмински бизим ана дилимизи әлимиздән алмағ истәјир вә
 дилимизи алыб истәјир бизи рус еләсин. Доғрудур, онун әсил
 нијјәти татарлары рус еләмәкдир. Амма нә јолла? Татарла-

рын дилләрини әлләриндән алмаг иләми? Јохса өзкә бир тәриг иләми?

О истәјиб ки, татарлары өз дилләринин васитәсилә христиан еләсин вә онун бөјүк сәһви бу тәриги тутмагда олубдур ки, чүмлә фикир вә тәшәббүсатлары бисәмәр галыб һәдәр вә заје олур.

Илминскинин фикри бу имиш ки, Русија мүсәлманлары өз дилләриндән бихәбәрдир, анчаг онун заһири әмәлләрини әда едирләр. Бихәбәр олмагларына сәбәб будур ки, еһками-шәр'ијјәләри әрәб дилиндә јазылыбдыр. О дили дәһи, әчнәби дил олмаға көрә, нә өзләри баша дүшүр вә нә моллалары. Белә сурәтдә шәриәтин анчаг заһири еһкамларына әмәл олунур. Әсил дин нәдән ибарәт олдуғуну анламырлар вә бир дә анласалар да, мүсәлман дини елә бир мө'тәбәр вә руһпәрвәр дин дејил ки, гәлби-хәләјиг онунла пәрвәриш тапыб, әмнијјәт вә улвијјәт кәсб еләсин.

Амма һәгиги дин һәзрәт Исанын динидир. Һәр каһ мүсәлманлар ондан хәбәрдар олсалар вә о динин күнһү маһијјәтини вә үсули-әгајидини камалынча дүшүнсәләр вә анласалар, бишәккү лашүбһә онлар Мәсиһа динини гәбул едәрләр.

Бәс, лазым олан будур ки, Инчили садә вә ачыг түрк дилинә тәрчүмә едиб, татарларын арасында онун интишарына сәрфи-һиммәт еләмәк. Елә ки, мүсәлманлар христиан дини илә ашина олуб, ону гәбул етдиләр, онда, әлбәттә, рус да олачаклар. Вә лакин садә түрк дилиндә јазылан Инчил мүсәлманлара хош кәлмәди. «Хош кәлмәди» демәкдән мурадымыз будур ки, һәзрәт Исанын тәбиәти-бәшәрә муғажир вә зидд олан еһкамы вә «троитса» мәсәләси, јә'ни аллаһын үч сифәтдә олмасы ки, ибарәт ола мүгәддәс атадан, мүгәддәс оғулдан вә мүгәддәс руһдан, долашыг вә фәһмә сығышмајан бир мәсәлә олдуғу һалда һәгигәт ахтаранлар вә һәгигәтпәрәстләр ки, ибарәт ола Русија татарларындан, белә долашыг вә ағыл кәсбәјән вә руһ гәбул етмәјән дини көтүрмәкдән көрдәнкәшан⁴⁴⁶ олдулар.

Белә [ки], Илминскинин нијјәти нә гәдәр фасид вә мүзирр олмуш иеә дә, бизә артыг бир зәрәр јетирә билмәди, [...] Илминскинин үсулу — јә'ни ана дилинин васитәсилә мүсәлманлары хачпәрәст еләмәк онлара артыг бир фајда јетирмәди. Лајиги-нифрәт вә төһмәт анчаг онун нијјәтидир ки, мүсәлманлары лазым дөндәриб хачпәрәст еләмәк. Бу дәһи бир Илминскинин фикир вә нијјәти олмајыб, үмум мүтәәссиб руслара мүхтәс вә сијаси дона кирмиш бөјүк бир мәсәлә олмуш-

ду ки, чохлаы онун әнчампәзир олмасына сәрфи-һиммәт едирдиләр.

Бу јолда үмум Гафгазын сабиги маариф назири дәһи керидә галмаг истәмәјиб вә Петербургун диггәтини чәлб етмәк истәјиб, [...] бу барәдә илминскиләрә рәһмәт охутду.

Гафгазын сабиги маариф мүтәвәллиси ичад еләдији үсул бу олду ки, Гафгазын мүхтәлиф әгвамү тајфаларыны руслашдырмаг үчүн өзкә бир јол јохдур, бәгејр әз ан ки, бу мүхтәлиф әгвамү миләлин ана дилини әлиндән алмаг вә онлара гадаган еләмәк [...]. Бу әмри мәктәбләрин васитәсилә ичра етмәк ејни-сәләһ көрүндү вә левитскиләр мејдана кәлиб, тәзә «кәл үсулу» намында китабчалар тәртиб олунуб, онларын күчү илә ана дили мәктәбләрдән говулду. Вә ана дилинин башына кәлән бу гәдәр зүлмләрин вә һүрријјәтә вурулан бу гәдәр ағыр тохмагларын нәтичәси бу олду ки, чәми Рус мәмләкәтини иғтишаш вә ингилаб әһатә еләди.

Императури-әфхәм Николаји-санинин 1905-чи тарихдә октябрын 17-дә һүрријјәтә даир вердији фәрмани-һумајун дәһи һаман ингилабы јатыздырмагда ачыз галды.

Исмајыл бәј Накам сөзүн шә'ниндә бу гәдәр көзәл сөјләдикдән сонра јенә сүхәни тә'риф етмәкдә өзүнү хамлар чәркәсинә гошуб, сүхәнин вәсфини сүхәнә вакузар едир вә башга бир мәтләбә шүру етмәклә онун вәсфү тә'рифә сығышмајан фәзиләтини көстәрир:

Олма сүхән вәсфин едиб шәрмсар,
Сән сүхәни гыл сүхәнә вакузар.
Башга нәва саз гылыб, аваз гыл,
Мәтләби шәрһ етмәјә ағаз гыл.

«Башга нәва»дан мурад тәзә бир гиссәвү һекајәтдир ки, шаир онун иншасына игдам едиб, мә'лум дејил ки, ону баша кәтирибдир, ја јох. Һаман гиссә бир нечә һиссә вә мәгаләдән ибарәт олдуғу ондан мә'лумдур ки, онун әввәлинчи мәгаләси шаирин рәгәми-көвһәрризиндән бәһмә кәлибдир вә әввәлинчи һиссә вә ја баб бу сәрләвһә илә тәһрир олунубдур: «Әввәлинчи мәгалә ешги-мәчәзи вә ешги-һәгиги тә'сирдә јексан,⁴⁴⁷ онун ахыры хүсран⁴⁴⁸, бунун ағибәти гүфран олмағы бөјанында-дыр». Бу мәгаләни өз гәлбинә хитабән бу сајаг башлајыр:

Еј дил, едиб тәрки-сәва, зиндә ол,
Ашиг олуб зиндәвү пәјәндә ол!
Заје' едиб вәггини гәфләтдә сән,
Гојма мәни әрсәји-төһмәтдә сән!
Кеч бу һәвадән, јетәр ешги-мәчаз,

Тифл сифэт⁴⁴⁹ олма дәхи хакбаз.
Вәһдәтә тәһвил гылыб кәсрәти,
Кәсрәт ичиндә була көр вәһдәти.
Аләмин амизиши үлфәтләдир,
Үлфәти-аләм дә мәнәһбәтләдир.
Олмаса аләмдә мәнәһбәт әкәр,
Чүмләји-мөвчүддән олмаз әсәр.
Аләми-әсрардәки карү бар,
Мејлу мәнәһбәтлә олур ашикар.
Шамү сәһәр гәлбдә дөвран едән
Бүлбүлү налан, күлү хәндан едән,
Мејлу мәнәһбәт, бири дә ешгдир,
Ләфзи мүгајирсә дә, бир мәшгдир.
Чазибеји-мејл илә һәм зәррәләр
Пишкәһи-мәһрдәдир чилвәкәр.
Һүббүн әзәл пәјәсидир мејл бәс,
Дилдә олур мејл илә пәјдә һәвәс.
Гүввәси мејлин ки, нәһајәт булур,
Мејл дөнүб онда мәнәһбәт олур.
Дилдә әләмати-мәнәһбәт дә һәм
Шиддәт едиб аңу бәән, дәмбәдәм.
Дөври-мәнәһбәт дәхи гајәт булур,
Намини тәбдил гылыб ешг олур.
Мәнији-ешг исә, мәнәһбәтдир о,
Фәрти-мәнәһбәтдән ибарәтдир о.
Ешг ики нөв илә нүмајан олур,
Һәр икиси гүввәдә јексан олур.
Мејли-сәвадә биридир чанкүдәз
Һүбби-хүдәдә дикәри дилнәваз.
Мејли-сәва батилү мөгдүһдур,
Һүбби-хүдә габилү мәмдүһдур.
Күлшәнијани едир әһли-нәним,
Күлхәнијани едир әһли-чәһним.
Мејли-сәва зүлмәтү дејчурдур,
Һүбби-хүдә атифәти-нурдур.
Дивин олур пејрәви зүлматијан,
Һәггин олур васили нуранијан.
Ешги-сәва һүбби-чаһандыр һаман,
Һүбби-чаһан исә зијандыр, зијан.
Ешги-сәва рә'си-хәтајатдыр,⁴⁵⁰
Бадији-хүсранү чәвајатдыр.
Вагиф ол, еј дил, бу рүмүзатдән,
Ешги-һәгигидәки һалатдән.
Мәл'әбеји-гәфләт илә ојма мәст,
Тәрк гылыб гәфләти ол һәгпәрәст.
Маһијәти-нәфсини бил, вагиф ол,
Галма бу чәһл илә, сағын, ариф ол!
Шамү сәһәр шүғлини төвһид гыл,
Вәсвәсеји-дикәри тәб'ид гыл.
Бир чәмәни-руһфәзадыр бәдәп,
Сән дә онун ләлеји-чанбәхшисэн.
Сәнлә булур рөвнәгини ол чәмән,
Анын илә сән дәхи рөвнәгдәсэн.
Лаләләрин рөвнәгбәхш бағдыр,

Лаләләрин рөвнәги дә дағдыр.
Атәши-ешг илә олуб дағдар,
Сән дә һаман дағ илә гыл ифтихар.
Олма чаһанкир, олуб ришдил,
Сә'ј гыл, ол ашиги-дәрвишдил.
Нури-һәгигәтлә олур мүнчәли,
Ешги-мәчазидир онун әввәли.
Хаһ һәгиги ола ешгин сәнин,
Хаһ мәчази ола мәшгин сәнин,
Һансы бириндә оласан ешгбаз,
Сабитү садиг олуб, ол сәрфәраз,
Ешгдә дә'ваји-хилаф ејләмә,
Биһүдә ағази-кәзаф ејләмә!
Гыл һәзәр ахырда јаман олмадан,
Мәзһәкеји-әһли-чаһан олмадан!
Вар иди бир падшәһи-камкар,
Мисри-гәдим ичрә иди шәһријар,
Аләм ара чүмләји-өвладдән
Һиссәси аңчаг бу гәмабаддән
Вар иди бир дүхтәри-мәнпејкәри,
Һүснү бәһа аләминин дилбәри.
Олду онун ашиги бир бинәва,
Олду әјан чүмләјә бу мачәра.
Һадисәдән етдиләр акәһ шәһи,
Гылдылар она шәһи-дилакәһи.
Сөјләдиләр ашигин әһвалини,
Аһү бүка олдуғун әф'алини.
Шаһ гылыб чәлб ону ол заман
Сөјләди:⁴⁵¹ — Еј ашиги-биханиман,
Дүхтәримә сән әкәр ашиг исән,
Дә'вији-ешгиндә дә садиг исән,
Етмәјиб изһар дикәр үзрләр,
Ја кәрәк инди едәсэн тәрки-сәр,
Ејләјәсэн ја дәхи тәрки-дијар,
Бу ики әмрин бирин ет ихтијар!
Мәһз гуру⁴⁵² лаф имиш ешги онун,
Олду әјан сүфтәји-мәшги онун.
Ешгдә чан вермәдән олду нүкул,
Тәрки-дијар етмәји гылды гәбул.
Кетдији һәнкамдә шаһи-чаһан
Ејләди чәлладә ишарә һаман.
Һөкм вериб, чәкди о дәм бир нида;⁴⁵³
Башын онун гыл — деди — гәндән чүда!
Тутду кәрибаныны чәллад онун,
Төкдү о дәм ганыны чәллад онун.
Галхды вәзирин бириси, сөјләди,
Әрз гылыб шаһә сәна ејләди.
Деди: — О бичарә иди бижүнаһ,
Төкдү онун ганыны һејфа ки, шаһ.
Гылды вәзирә шәһи-адил хитаб,
Тәрзи-һәкиманәдә верди чаваб.
Деди: — Ону бил ки, күнәһкар иди,
Гәтлә дә, бишүбһә, сәзавар иди.
Јох икән онда сәри-сөвдаји-ешг,

Ејлөјәрәк биһудә дә'ваји-ешг,
 Аләмә ашиглијин етдә әјан,
 Мән дә күнун етдим ону имтәһан.
 Ешгдә мәрданә едиб тәрки-сәр
 Олса иди ашиги-садиг әкар,
 Дүхтәрими мән она тәзвич едиб,
 Тәнтәнеји-ешгини тәрвич едиб,
 Едәчәк идим ону фәрзәнд мән,
 Мәснәди-игбалдә хүрсәнд мән.
 Лакин о, кәззаби-сијәһкар имиш,
 Һәрзәвү бигејрәтү биар имиш.
 Олду әјан руји-сијаһи анын,
 Гылды ону күштә күнаһи анын.
 Нитгини, Накам, хәмуш ејләмә,
 Сән бу рәвиш биһудә чуш ејләмә,
 Ешг рүмузатыны кәшф ејләдин,
 Түрфә хәбәр, түрфә мәсәл сөјләдин.
 Бу мәсәли инди ешитдик тамам,
 Дә'вији-ешг етмә әбәс, вәссәлам!⁴⁵⁴

Бурада Накам ешг вә мәнәббәтдән бәһс едиб, чүмлә мөвчудат вә мәхлугатда мүшәһидә олуна әсәрләри, чүмбиш вә һәрәкәтләри ешг вә мәнәббәтдән көрүр вә аләми-әсрардә олан карбарын ашкара чыхмасына сәбәб мејл вә мәнәббәт олур. Һансы ки, шамү сәһәр гәлбләрдә чөвлан едиб, инсаны шөвгү зөвгә кәтирир. Бүлбүлү налан вә күлү хәндан вә пәрванәни шәм'ә сузан едән һаман мәнәббәтдир. Шаир бу мүгәддәс вә пакизә һисси үч јерә тәгсим едир: мејл, мәнәббәт вә ешг. Әввәл пәјәдә мејли гојур, икинчи пәјәдә мәнәббәти, үчүнчү пәјәдә ешги. Гәлби-ашигдә әввәлчә зөвг вә һәвәс мејл илә заһир олур. О мејл бир аз артыб чохалдыгда мәнәббәтә мүбәддәл олур вә гәлбдә әламәти-мәнәббәт дәхи тәдричлә артыб шиддәт едән заманы онун јерини ешг тутур:

Мә'нији-ешг исә мәнәббәтдир о,
 Фәрти-мәнәббәтдән ибарәтдир о.

Ешги дәхи шаир ики гисмә тәгсим гылыб, онун бириси дилбәри-зибаја вә мә'шугеји-дилкәшә чанкүзардыр, бири дәхи һәggi-мә'буда дилнәваздыр. Һәр икиси гүввәдә јексан исә дә, шаир һәggә олан мәнәббәти мәмдуһ вә мејли-сәваја олан ешги мәгдуһ һесаб еләјир. Хәллагүл-аләминә ашиг оланларын күлшәнијанлар зүмрәсинә ки, ибарәт ола Ибраһимхәлил пәјғәмбәрдән, дахил едиб онлара «әһли-нәим» дејир. Динарын зибу зинәтинә ашиг оланлары күлхәнијанлар силкинә дахил гылыб, онлара «әһли-чәһним» дејир. Чүнки ешги-сәва тамам һүбби-чәһандыр, һүбби-чәһан исә башдан-ајаға зијанә вә зијан вә хәтадан гачмаг һамыја фәрзидир. Бәс:

Мәл'әбеји-гәфләт илә олма мәст,
 Тәрк гылыб гәфләти, ол һәгпәрәст.
 Маһијәти-нәфсини бил, вағиф ол,
 Галма бу чәһл илә, сағын, ариф ол!
 Шамү сәһәр шүгәлүнү төвһид гыл,
 Вәсвәсеји-дикәри тәб'ид гыл!

Шаир дүнјаја вә онун мәчмуеји-дилчусуна олан мәнәббәти мәчази вә худаји-зүлчәләла олан мәнәббәти һәгиги адландырыб, һәр икисиндә сабитгәдәм олмағы төвсијә еләјир:

Хаһ һәгиги ола ешгин сәнин,
 Хаһ мәчази ола ешгин сәнин,
 Һансы бириндә оласан ешгбаз,
 Сабитү садиг олуб, ол сәрфәраз!

Вә бурада шаир ешги-мәчазидә дәхи сабитгәдәм олмајан кәсләрин ахырда чәзасы бөјүк тәнбәһ олдугуну кәстәрмәк үчүн тимсал кәтириб, Мисир падшаһынын гызына јаландан ашиг олан бир шәхсин јалан ешги учундан фәнаја кетмәсини билдирир. Сонрадан шаир ешг вә мәнәббәтдә мүстәһкәм вә сабитгәдәм олмадан бәһс едиб, гиссеји-Шејх Сән'аны вә онун ешг јолунда динү имандан кечмәсини вә гисим-гисим бәләләра вә зилләтләрә мүбтәла олмасыны зикр гылыб дејир:

Гиссеји-Сән'аны едиб дәрнәзәр,
 Ешгдә Сән'ан кими ол чилвәкәр!
 Јад гыл аны ки, о пири-дилир
 Дүхтәри-тәрсајә чү олду әсир,
 Ешгә фәда гылды дилү чаныны,
 Ешгдә тәрк етмәди чананыны.
 Сабит олуб ешгдә өл бинәва,
 Хәһиши-чәһанәсин етди рәва.
 Бағлады зүннар, олуб бүтпәрәст,
 Етмәди пәјманеји-ешги шикәст.
 Дәркәһи-тәрсадә олуб хукбан,
 Олду хәназир илә үлфәткәнан.
 Бөјлә рәзаләтләри гылды гәбул,
 Етмәди адаби-вәфадан нүкул.
 Олду рәһи-һәggi булуб [агибәт
 Сәдришини-һәрәми-мә'рифәт.
 Имди бу пәндимдән олуб] һиссәмәнд,⁴⁵⁵
 Зүмреји-үшшагдә ол сәрбүләнд.
 Сән дә олуб ешгдә сабитгәдәм,
 Мәтләби-дилхәһыны бул сән дә һәм.
 Гејрәт едиб ашиги јекрәнк ол,
 Јар илә һәмбәзмү һәмәһәнк ол!
 Шәрт дејил ашиги-рухсар олуб,
 Бәстеји-дил зүлфи-сијәһкар олуб,
 Налә гылыб, ејләјиб ақу бүка,
 Дидәләрин ган төкә сүбһү мәса.

Хас дежил ешиги-рухи-дилбәрә —
Ким, олуб ашиг бүти-мәһпейкәрә.
Васдә һәр дәм олуб әндәртәләб,
Һичрдә налан оласан рузү шәб.⁴⁵⁶

Ејләжиб әснами-мәчази шикәст
Мәгсәдин олмаға һәгигәтпәрәст.
Сәлтәнәти-фәгрдә сәр пич гыл,
Мүлки-Сүләйманы кечиб һич гыл!
Еј дили-шуридә, бәһәгги-худа,
Олма дәһи раһи-һудадан чуда!
Раһи-һәгги булмаға бир һиммәт ет,
Васили-һәгг олмағына гејрәт ет!
Бүлбүл едәр налә худа ешгинә,
Сән дәһи кәл һалә худа ешгинә.
Әбр гылыр кирјә һаман шөвг илә,
Гөнчә гылыр хәндә һаман зөвг илә.
Олмаса һәр дилдә әкәр ешг, бил,
Тө'мәсидир күрбәнни ол, дил дејил.
Ешг дејил сирәти абү килин,
Ешг исә анчаг сифәтидир дилин.
Чан тәни-адәмдә едән дәм гәрар,
Ништәри-ешг илә олуб зәхмдар.
Атәшәсәр⁴⁵⁷ бир нечә гәтрәти-хун
Чыхды һаман зәхмдән, олду бүрун.
Билдиләр ол һаләтин әнчамыны,
Гојдулар ол гәтрәјә «дил» намыны.
Олмаса дил ашиги-мөһнәтзәдә
Парчеји-ләһмдир афәтзәдә.
Ләһмилији тәрк гылыб, кәл дил ол,
Елмү әдәб ешгинә сәрмәнзил ол!⁴⁵⁸

Бурада Шәмс Тәбризинин ләһмдил адамларын һаггында
дедији сөзләр мүнәсиби-мәгал көрүнүб јад олунду:

Һәр ке, нәбвәд мобтәләјә-хубруј,
Наме-у әз лоуһе-енсани бешуј,
Һәр кәра дәр сәр нәбашәд ешге-јар,
Бәһре-у палано әфсари бијар,
Синеје-хали зе мөһре-голрохан,
Көһне әнбани бовәд пор остохан.⁴⁵⁹

Һәгигәтдә зөвгү шөвгсүз адамлара, әһли-һал вә әһли-дил
олмајанлара палан илә әфсар лазымдыр вә мәһәббәтдән хали
синәләр сүрсүмүк илә долмуш көһнә бир дағардыр. Белә
шәхсләрин адлары лөвһи-инсанијјәтдән позулуб көтүрүлсә,
ејни-сәлаһдыр.

Сонрадан Накам ешиги-һәгиги әдәб вә кәмалдан вә мә'ри-
фәти-илаһидән ибарәт олмасыны шәрһү бәјан едиб дејир:

Ешг о дејилдир ким, олуб бүтпәрәст,
Даим олуб чами-гүрур илә мәст,
Етмәјәсән фәһм ки, дүнја нәдир,
Билмәјәсән аләми-үгба нәдир,
Јенә хәтадә оласан һәрзәров,
Мејкәдәләрдә ола башын киров.
Ешг одур ким, әдәбамуз ола,
Ағибәти хүррәмү фируз ола.
Олса әкәр ешг һәгигәтнума,
Ашиг олар пејрәви-әһли-вәфа.
Ашиг олан хаки-тәбиәт олур,
Вағифи-әсрари-һәгигәт олур.
Ешг сәрапа әдәбү елмдир,
Ешг, демәк, мәскәнәти-һелмдир.
Ашигин әхлаги мүһәззәб кәрәк,
Ашиг олан пакү мүүддәб кәрәк —
Ким, әдәбилә булур әһли-вәфа,
Кишвәри-үрфанда тачи-сәфа.
Елмү әдәбдән хәбәри олмијән
Бәһрәвәр олмаз әсәри-диндән.
Чүмләји-әдјанда әсәси-мәтин,
Елмү әдәб олдуғуну бил јәгин.
Шәр и-мүбин дахи әдәбдир әјан,
Јә'ни ки, дин исә, әдәбдир һәман.
Адәмә кәшф олду әдәб аләми,
Фәјзи-әдәб гылды әзиз Адәми.
Олду чү иблис әдәбдән кәнар,
Рандеји-дәркан олунуб, олду хар.
Олма чуда, еј көнүл, әбрардән,
Сән дә көтүр һиссә бу көфтардән.
Бил ки, әдәб ичрә тәчәлла нәдир,
Суди нәдир, ондакы мә'на нәдир.
Дөвләти-пүрсуд әдәбдир, әдәб,
Һиммәти-мәс'уди-хирәддир әдәб.
Бари-әманәт бу әдәбдир һаман —
Ким, чәкир анчаг ону инсан олан.
Мәһз әдәбдир әдәбин һасил,
Иззәти-дарејни булур васили.
Јә'ни әдәб саһиби һүшјар олуб,
Чүмләји-үзв илә әдәбкар олуб,
Вердији пејманына етсә вәфа,
Бәндәлији һаггыны гылса әда,
Адәмијәт силкинә дахил олур,
Рүшд булур, мәрдүми-камил олур.
Мејл гылыб һәггә чәнаби-Хәлил,
Олдуғичүн ашиги-рәбби-чәлил,
Нары мәгәрр етмәји гылды гәбул,
Ејләмәди рәсми-әдәбдән нүкул.
Һифә гылыб кәнди худа дустин,
Етмәди әғјарә фәда дустин.
Лүтф гылыб ејләди еһсан она,
Гылды һәман нары күлүстан она.
Сән дәһи гыл сидг илә, Накам, нуш
Мејкәдеји-ешгдә бир чами-нуш!

Ешгдэн, адабдэн акаһ олуб,
Пакдилу арифи-биллаһ олуб,
Әввәл едиб пәндинә кәндин әмәл,⁴⁶⁰
Сонра чыхыб әрсеји-тәблиғә кәл!
Сөјлә әдәб нолдугуну, гыл бәјан —
Ким, билиб, әһли-әдәб олсун чәһан!⁴⁶¹

Бу мәгаләләрдән сонра јәгин ки, Исмајыл бәј Накам јенә бир нечә мәгаләләр тәртибү тәнзим гылыб, һәр бир мәгаләдә мәхсус мәтләб үстүндә, мәсәлән, әдәб, елм, сәдагәт кими, өз рә'ј вә фикирләрини әш'ари-абдар илә ифадә гылыбдыр. Исмајыл бәј вәфат едибдир 1324-чү⁴⁶² сәнәдә Нуха шәһәриндә.

Мә'лум ола ки, Дәрбәнд шәһәри гәдим биналардан бириси олуб, Хәзәр дәнизинин кәнарында тә'мир олунмушдур. Дәрбәнднин бинасыны, бә'зи рәвәјәтә кәрә — эзан чүмлә «Дәрбәнднамә»дә⁴⁶³ јазылдыгына бинаән, Иран падшаһы Кејғубад⁴⁶⁴ гојубдур. Кејғубад шаһын әсриндә Дағыстанын шимал сәмти, Дәрбәнд һәвалиси, Крым, Газан вә Русијанын шәрғи-чәнуб сәмти хәзәрләрин падшаһы Хагана табе иди.

Шаһ Кејғубад Хаганын гызыны һижлә илә тәзвич едиб, онунла гоһумлуг бинасыны гојду вә сонрадан дәрја кәнарында Искәндәр Зүлгәрнеји тә'мир етдирдији һасарын ајағыны дәрјаја кими чәкмәклә һәр ики дөвләтин арасында бир сәрһәд бинасыны мөһкәмләшдирмәјә изн алды.

Хаган достлуг вә гәрәбәти мәнзур едиб мане олмады вә Кејғубад шаһ индики Дәрбәнд олан мөһәлә күлли ме'мар вә бәнна вә фәһләләр көндәриб, дәрјанын кәнарында ики тәрәфли хејли мәтин вә мөһкәм һасарлар чәкдирди вә онун ичиндә бир шәһәр бина етдирди.

Тә'мират тамам оландан сонра сәрәскәр вә бир ме'марбашы шаһа хәбәр вердиләр ки, һагг-тааланын өвни-мәрһәмәти илә тә'мират һасилә кәлибдир. һаман шәһәрин адыны «Бабүл-әбваб» гојуб, шаһын һөкмү илә үч мин ев Ирандан ораја нәгл олунмушду вә бундан әләвә шәһәри мұһафизәт етмәк үчүн үч мин атлы гошун дәхи ораја көндәрилмишди.

«Дәрбәнднамә» саһиби рәвәјәт едир,⁴⁶⁵ зәмани ки, шәһәр уча вә зорба һасарлар вә дәмир гапылар илә мөһкәмләшир вә шаһ билмәррә хатирчәм олуб, Хаганын гызыны кәтирдији һаләт үзрә, јә'ни она мұғарибәт ет[мә]миш атасынын үстә көндәриб, өз хәјанәтини вә фәсид нијјәтини бүруз едиб вә бу әһвалдан сонра хәзәрләр илә иранлыларын арасында бөјүк чәнкү давалар вүгуа кәлиб, амма нүсрәт јенә Кејғубад тәрәфдә олур вә бир мүддәт Иранын нүфузу һаман јерләрдә артыр. Белә ки, Кејғубад шаһын оғлу Нуширәвани-адил һаман әтрафда вә Дағыстанын чох јерләриндә шәһәр вә гәрјәләр бина етдирир. Нуширәванын вәфатындан сонра хәзәрләр јенә күлли гошун илә Дәрбәнд сәмтинә һүчум едиб, оралара малик олурлар вә һәтта Ираги-әчәмин вә Азәрбајчанын чох јерләрини зәбт гылырлар.

Вәғти ки, Чәзирәтүл-Әрәбдә дини-мүбини-Мөһәммәди зү-

хур етди, онун нуру этрафу экнафа дағылыб да бир лэм'эси Гафгазија дағларыны вэ этэклэрини мүнэввэр елэди вэ Дэрбэнд галасы эрэблэрин јэди-тэсэррүфүнэ кечди. Хэзэрлэр илэ эрэблэрин арасында дэфэат илэ бөјүк давалар вүгуа кэлибсэ дэ, хэзэрлэр хэмэ вахт мэглуб вэ мүнһэээм олублар. Эн бөјүк даванын бирисинэ гырх нэфэр эрэб баһадырлар Сэлман илэ Рэбиэтүл-Хејлин сэркэрдэлији илэ өзлэрини гэлби-лэшкэрэ вуруб, хејли чэсарэт вэ рэшадэтдэн сонра өзлэри дэхи шэрбэти-шэһадэт нуш едиблэр. Онларын гэбри шэһэрин шимал тэрэфиндэ ваге олан мазарыстанлыгыда үмуми бир хасарын ичиндэдир. Бөјүк, узун гэбирлэр јан-јана дүшүблэр вэ «Гырхлар» ады илэ мэшһур зијарэткаһдыр.

Дэрбэнд хасарлары бу һалда дэхи хэр кэсин диггэтини чэлб едэси бир эламэтдир ки, кечмиш бэнна вэ ме'марларын фүнуни-тэ'миратда нэ дэрэчэдэ маһир вэ габил олмағларына бөјүк шэһадэт едир. Бу хасарын чэнуб тэрэфинэ беш дарваза вэ шимал тэрэфинэ үч дарваза гојулуб вэ бу дарвазаларын бэ'зисинин үстүнэ куфэ хэтти илэ «ла илаһэ иллэллаһ Мэһэм-мэдүн рэсулүллаһ» јазылыбдыр. Шэһэрин јухары тэрэфиндэ гэдим вэ вэси' бир мәсчид бина олунубдур. Онун асари-гэдимэдэн олдуғуна һэмин бу кифајэт едир ки, онун тэ'мири 130 илдэн зијадэдир. Ону Эбумүслүм бина етдирибдир. Демэк олар ки, Гафгаз мәмлэкэтиндэ онун нисли јохдур. Сонралардан Шаһ Аббас Сэфэвији-мэрһум эсриндэ онун эмри илэ једди јердэ мэхэллэ мәсчиди бина олунубдур вэ нечэ јерлэрдэ мүтээддид чешмэлэр кэтирдиб вэ једди аб-анбар бина етдирибдир. Мэзкур биналар бу һалда да мөвчуддур.

Рус дөвлэти Дэрбэнди ики дэфэ тэсхир едибдир. Эввэлинчи дэфэ 1722-чи сэнэдэ Пјотри-кэбирин гошуну илэ, икинчи дэфэ 1796-чы сэнэдэ Император Павелин эсриндэ. Дэрбэндин Русијаја мүлһэг олмасы 1806-чы сэнэдэ ваге олубдур. Бу шэһэрин эһалиси гэдимдэн ислам дининдэ олдуғуна көрэ, һэмншэ шүари-исламы мұраат едиб, диндарлыгыда вэ динпэрвэрликдэ шөһрэт булублар. Рамазанүл-мүбарак вэ мэхэдрэмүлһарам ајларыны кэмали-сэдагэт вэ еһтирам илэ зөһдү ибадэтдэ вэ тэ'зијадарлыгыда кечирмэји мүгэддэс вэзифэлэриндэн һесап едирлэр. Хүсусэн Шүһэдаји-Кэрбэла үчүн э'ла мэртэбэдэ тэ'зијэ тугуб, рөвзэханлыға вэ шэбиһкэрданлыға артыг мејлү рэгбэт көстэрирлэр. Шэбиһ бинасы јүз илдэн зијадэдир ки, Дэрбэнд шэһэриндэ гојулубдур. Нэр эсрдэ бу шэбиһ үмуратына мүбашир олан шаирлэр олубдур. Амма бу дэсткаһа чүмлэдэн артыг рөвнэг верэн шүэра үч нэфэрдир: Мирзэ Кэрим Шүаи, Мирзэ Чэбрајыл Сүпегһри вэ Мирзэ Мэһэммэдтағы Гумри.

Мирзэ Кэрим «Шүаи» тэхэллүс эслэн Дэрбэндин чэнуб тэрэфиндэн — Күрэ наһијэсиндэ Үшдүл гэрјэсиндэн Исрафил адында бир шэхсин оғлудур. Мэзкур маһалда полковник Султан Әһмэд бэј ки, о маһалын малики-ригабы һесап олунурду, Мирзэ Кэрим и өз јанында мүсэлмани мүһэррирлијинэ көтүрүб, һэр јерэ кедэндэ өз јанынча апарарды. Нэтта Шејх Шамилин давасында Мирзэ Кэримэ эввэлинчи чин вэ медал вердирибдир. Сонралардан мэзкур Султан Әһмэд бэј Дэрбэнддэ сакин олдуғу үчүн Мирзэ Кэримин атасы Исрафил өз эһлү эјалы илэ көчүб Дэрбэндэ кэлибдир вэ орада чэнуб полковникин зилли-һимајетиндэ доланырды. Иттифагэн Султан Әһмэд бэј өззаји-зэманэдэн тэнкэ кэлиб, өзүнү гэтлэ јетирди вэ Мирзэ Кэрим өз вэлијјүн-не'мэсинин гэтлиндэн бир нөв мүттэһим олуб Сибирэ көндэрилди вэ нечэ иллэр орада галыб, императури-э'зэм тэрэфиндэн фэрмани-һумајун садир олмаға көрэ, мүрэххэс олуб, дүбарэ Дэрбэндэ мүрачиет елэди. Артыг фэһмү зэкавэт саһиби олмаға көрэ, Русијада галдығы заман русча охумағы вэ јазмағы лэјагэтинчэ кэсб етмишди. Сибирдэн гајыдандан сонра Дэрбэнддэ нэчиб фамилијадан тэһһүл ихтијар едиб, эзиз вэ мөһтэрэм шэхслэрдэн бири олду вэ мэхэллэ рэиси (кварталны) мэнсэбинэ наил олуб, хош күзэран едэрди вэ сакин олдуғу мэхэллэнин шэбиһ үмуратына мүбашир олуб, мәсчиди-чаме'дэ шэбиһ кэтирмэк һэм она мүһэввэл олмушду. Шүаи шэбиһ бүсатына даир мүкалимэлэр јазыб, мәрсилэлэр инша етмишдир вэ бунлардан элава бир китаб һүруфи-һеча гафијэсиндэ тэ'лиф едиб, өз һэјатында биринчи дэфэ чап етдирибдир.⁴⁶⁶ Чифајда, о китабы элэ кэтирмэк бизэ мэгдур олмады. Мирзэ Кэрим Шүаи түрк вэ фарс⁴⁶⁷ диллэринэ дара, фэсиһ бир шэхс олдуғуна [бинаән], бу диллэрдэ онун эш'арү кэламлары вардыр.

Шүаи вэфат едибдир тарихи-миладын 1894-чү сэнэсиндэ Дэрбэнд шэһэриндэ. Онун бөјүк оғлу Мэһэммэдэли нам Бадкүбэдэ гуллуғ едир вэ икинчи оғлу Шэһријар бэј Дэрбэндин үјездни хэзинэсиндэ чиновникдир.

Мирзэ Кәримин кичик гардашыдыр. Мирзэ Чэбрајыл Шүаинин васитәсилә Дәрбәндин ујездни ишколласына еһка-ми-шәр'ијә мүүллими тә'јин олунмушдур. Амма 1877-чи илдә мәзкур ишкола тәбдил тапыб, Мирзэ Чэбрајыла пенсия гәрар етдиләр. Мирзэ Чэбрајыл шәбиһ үмуратына мәшгул оларды вә онун дәхи хејли мүкалимат вә мәрсијәләри вә саир әдәбијјати-мүтәфәрригәләри вардыр. Амма бир китаб тәртиб гылмајыб. Олан эш'арү кәламы өвраг вә пәришан һалдадыр.

Мирзэ Сүпәһри, нечә ки, рәвајәт олунур, чох әһли-зөвг вә алитәб' бир вүчуд имиш. Кечмиш шүәра эш'арү әдәбијјатына чох мејлү рәғбәти олмаға көрә, чохуну һафизәсиндә сахлармыш. Әләлхүсус Әлишир Нәваинин түркчә, ногај истилаһа-тында⁴⁶⁸ инша гылдығы гәзәлијјатын әксәрини эзбәрдән би-либ, чох мәрғуб охурмуш (Белә ки, Нәваи әкәр һәјатда олуб, онун гираәтинә истима' етсәјди, әлһәгг, инсаф верәрди).

Сүпәһри вәфат едибдир миладын 1902-чи сәнәсиндә, феврал ајынын гүррәсиндә. Оун бөјүк оғлу университетдә кәсби-үлүмү фүнуна мәшғулдур. Шүаи вә Сүпәһринин аталарынын ады Исрафил олмаға көрә, фамилијалары Исрафиловдур.

Дәрбәнд шаирләриндән ән мәшһуру Мирзэ Мәһәммәд Тағы ибнүл-мәрһум Ибраһим вә «Гумри» тәхәллүсдур. Гумри әслән Дәрбәнд әһли олуб, замани-виладәти һаман шәһәрдә тарихи-һичријјәнин 1235-чи⁴⁶⁹ сәнәсиндә ваге олубдур.

Гумри сәғир синниндән мәктәбә гојулуб, өз зәһнү фәрасәти сајәсиндә аз вахта түркчә, фарсча вә һәтта әрәбчә көзәл савад кәсб едиб, өз вахтынын вә мүасиринин мабејниндә мү-тәдавил олан үлүмү кәмалата дара олубдур.

Мирзэ Мәһәммәд Тағы әхлагү әтвар чәһәтинчә чүмләнин нәзәриндә мәмдуһү мүмтаз бир вүчуди-мөһтәрәм сајылырды. Кәсби-мәашыны тичарәт әмринә мүнһәсир гылыб, мүтәшәх-хис вә мө'тәбәр түччарлардан бириси һесаб олунурду. Саһи-би-әглә тәдбир олдуғу үчүн мүшкүл әмрләрдә әбнаји-вәтәни, дост вә ашнасы она рүчу едиб, онун сәлаһидиди илә рәфтар едәрдиләр. Отуз синнинә јетдикдә нәзмү тә'лифи-әш'ари-көв-һәрбар вә әбјати-дүрнисари-мүсибәти-әһли-бејти-әтһар вә шү-һәдаји-Кәрбәлаја шүру етмәклә бир гүввәји-игтидар пејда етмиш Гумри «Кәнзүл-мәсаиб»⁴⁷⁰ нам әсәринин дибачәсиндә нәср илә јаздығы бир нечә пүрибарә сәтирләрдән белә анла-шылыр ки, әјјами-шәбабыны зөвгү ишрәтдә кечирдијиндән пешман олубдур. Нечә ки, ол чәнаб бу хүсусда дејир: «Бән-деји-зәлил русијаһ әлмүзнибү тәһидәст, сәрмајеји-итаәти-үбу-дијјәт вә гутәвәри-дәрјаји-бимүнтәһаји-мәәси, әсири-һәваји-нәфси-әммарәји-шәрир әбдүл-һәгир кәсирүз-зүнубү тәгсир Мәһәммәд Тағы ибнүл-мәрһум Ибраһим Дәрбәнди әлмүтә-хәллис бә «Гумри» мәшғули-севдаји-чәмали-бәр хәттү хали-мәһбубани-әбруһилал вә мәфтуни-нәркиси-фәттани-дилфәри-бани-чадүмисал олуб вә бәмүфади «әл мәчәзү гәнтәрәтүл-һәгигә»⁴⁷¹ күлүстани-аләми-имканү мәчәздә ашүфтәвү налан, кәмали-нәғмеји-мәғамати-фәрәһәфза илә куја вә рәтбүл-ли-сан олдуғу һалда накаһ шаһбази-бүләндрәвази-нүктәпәрда-зи-әгли-мүмтази-камилнәвази-[аләми]-инсан мәр'әзи-хитаб-итаба кәлиб, мүтәрәнними-мәгал вәчдү һал вә мүстәһзәри-суалү чаваб олду»⁴⁷².

Бу кәламын мүхтәсәр мә'насы будур ки, Гумри чаванлыг әјјамыны бир мүддәт ејшү ишрәтдә кечириб, өмрүнү көзәллә-рин хәттү халына вә әбруји-һилалына вә наз-ишвәсинә сәрф етдији һалда әгли-мүмтаз гәфләтән хитаб-итаба кәлиб, онун

гәфләтдә олмасы вә чани-нәгдини биһудә сәрф етмәсини бу минвал бәжан едир:

Бу севдәдән кеч, еј гафил, дәхи өмри-чәван кечди.
Шәбаб әјјами кетди, зөвги-сөвдаји-чаһан кечди.

Гивами-үнсүријјәтдән гиваји⁴⁷³-хәмсә сүст олду,
Јәгин аба'и-үлви илтифатындан әјан кечди.

Јавуглашды дәми-реһләт, тәрәвәтдән дүшүб гамәт,
Олуб әфсүрдә бәрки-тари чүн сәрви-рәван кечди.

Ағарды муји-сәр, галды зијадән чешми-нурани,
Мәғали-сөһбәти-әһли-ләби-шәккәрфишан кечди.

Мүнади гејбдән ејләр нида, еј бихәбәр, јатмыш,
Ојан бир хаби-гәфләтдән, јатыбсан чох, заман кечди.

Чәрәс фәрјад едәр, гом-гом вурарлар кус пејдәрпеј,
Гәтари-куч јүкләнди сәрәсәр, карван кечди.

Сәраји-аријәтдә һәр кәлән беш күн галыр мейман,
Рәфиғү ашина кетди, тамамән һәмзәбан кечди.

Рәчул сәјјәди мүстәһзәр⁴⁷⁴ дурубдур чан сорағында,
О вахт акаһ олурсан ким, чыхыб әлдән инан кечди.

Дајанмаз масәләф кәл ма-сә-јә'ти үстә фикр ејлә,
Көрүрсән бир заман әлдән беһишти-чавидан кечди.

Кедәр дүнјаји-фани, ахирәт әмриндә гыл чарә,
Кечәнләр ја гәминү ја һәзин ја шадиман кечди.

Кәлир бир күн дејәр гәдрин биләнләр һејф дүнјадан,
Гојуб нәзми-дүрәфшан Гумрији-ширинзәбан кечди.⁴⁷⁵

Шаирин тәб'и-рәванпәрвәри ағылын бу кунә Гумрини хаби-гәфләтдән бидар едиб, ахирәт вә мәнәвијјәт аләминә онун фикрү хәјалатыны сөвг етмәјини мүшаһидә едиб, филфөвр ағыл илә мүбаһисәјә дахил олур вә мејдани-фәсаһәтү бәләгәт[дә] түндү чапүк кедән атыны чөвлан етдириб, бир хејли мүкалимә вә мүбаһисәдән созра тәб' ағыла галиб кәлир. Бурада тәб'дән мурад мәнәббәти-әзәли вә ешги-һәгигидир. Чүн һәр шеји чүнбишү һәрәкәтә кәгирән вә һәр шејә руһү чан верән, һәр шеји көзәл, ләтиф, мәргүбү тәр-тазә гылан ешгдир, она бинаән күлли-мәхлугата саһибү һөкмфәрман олан, чәми јаранмыша ағалыг едән, хүсусән бәни-нөв'и-бәшәри өз тәһти-идарәсиндә доландыран, пири чавана, чаваны пирә, тәрсаһи мүсәлмана, мүсәлманы тәрсаја бәнд едән динү мәнәби, малү чаны, гејрәтү һиммәти, ирзү намусу, намү шөһрәти өз әлиндә

әсир едән, лазым олдугда чүмләсини бади-фәнаја верән ешгдир. Нечә ки, онун һәр шејдән артыг саһибигүдрәт олмасы бабында Моллаји-Руми өз «Мәнәви»синдә дејибдир:

Һәр че гујәм ешг әз ан бәртәр бовәд,
Ешг Әмирәлмоменин һејдәр бовәд.⁴⁷⁶

Ағылын әввәлинчи хитабыны ки:

Бу севдәдән кеч, еј гафил, дәхи өмри-чәван кечди,
Шәбаб әјјамы кетди, зөвги-сөвдаји-чаһан кечди —

— ешитчәк шаирин бүлбүли-тәб'и дүрчи-дәһанын ачыб, сунла бу сајаг һазырчаваб олур:

Мәкәр диванәдир үшшаг ешги-јардән кечсин,
Һәваји-вәслү севдаји-рухи-дилдәрдән кечсин?!

Рәвадыр тәшнеји-чәми-мәнәббәт мејдән әл чәксин,
Гојуб зөвгү сәфаны, бадеји-күлнардан кечсин?!

Ол анда фәсли-күл тәр гөнчәнин арајиш әјјами,⁴⁷⁷
Гојармы ешг шејда бүлбүлү күлзәрдән кечсин?!

Кечәр назү нәнми-чавидандан ашиги-садиг
Вә лакин мүшкүл ишдир ләззәти-дидәрдән кечсин.

Олур кечмәк Бәдәхшан лә'линин алафү әлфиндән,⁴⁷⁸
Чәтиндир ашигә лә'ли-ләби-көфтардән кечсин.

Мәнним мейрабү гиләм тағи-әбруји-бүтан олмуш,
Мәазәллаһ ки, заһид гилеји-әхјардән кечсин.

Олуб Гумридән өтрү риштеји-чан кисуји-чанан,
Мәкәр чандан кечиб ол түрреји-тәррардән кечсин?!⁴⁷⁹

Ағыл:⁴⁸⁰

Ачды дубарә дүрчи-дәһан әгли-нүктәдан,
Чәкди бу рәмзи риштеји-нәзмә гылыб бәжан.
Севда нәдир башында, бу севдәдән әл көтүр!
Ешги-мәчазү сөһбәти-бичадән әл көтүр!
Алданма хубрујләрин хәтү халына,
Чешми-хумарү нәркиси-шәһладән әл көтүр!
Өз рәнки тәк сијаһ гылар рузикаруви,⁴⁸¹
Тәррар түррә, зүлфи-чәлипадән әл көтүр.
Әбрукәманларын дәми-тизиндән ет һәзәр,
Јох е'тибары лә'бәти-дүнјадән⁴⁸² әл көтүр!
Ашигләрин һәмишә гара бағры ган олур,
Заһид,⁴⁸³ фәриби-шухи-диларадән әл көтүр!
Минаји-ешг едәр сәни лејлү нәһар мәст,
Ол һүшјар, кәрдәни-минадән әл көтүр!

Аз галды гамәтин хәм ола, өмр гуртара,
 Бир ибрәт⁴⁸⁴ ејлә, гамәти-рә'надән әл көтүр!
 Кечди чаванлыг аләми, көз нурдән дүшүб,
 Нәззареји-рүхи-күли-һәмрадән әл көтүр!
 Чами-мәһәббәти-рухи-дилдари гылма нуш,
 Чох накувар мејди, бу сәһбадән әл көтүр!
 Гөвгасы чох, вәфалары јох маһруләрин,
 Вардыр нәдамәти, белә гөвгадән әл көтүр!
 Пабәнд олма хубрујләрин зүлф дамына,
 Кисүји-мүшки-чә'ди-сәмәнсадән әл көтүр!
 Ешги-бүтан үрәкләрә һәр ләһзә ган гојар,
 Дәрјаи-ганды, кирмә, о дәрјадән әл көтүр!
 Чаду көзү чәкиб салу тәсхирә дилбәрин,
 Чох фитнәдир, бу фитнеји-үзмадән әл көтүр.
 Дөндәр инани-тәб'ини бир ајры күлшәнә,
 Гумри, бу пүрмәләл тәмашадән әл көтүр!⁴⁸⁵

Тәб' јахуд ешг:

Тутији-тәб' дүрчи-дәһан ачды биһичаб,
 Султани-әглә верди бу үнван илә чәваб:
 Неч күлүстан бу ләтафәтдә дилара олмаз,
 Аризи-јар кими ләлеји-һәмра олмаз.
 Нансы сәрвин боју вар гамәти-дилдар кими,
 Рөвзеји-бағи-чинанда белә туба олмаз.
 Бахарам какили-мүшкини диларамләрә,
 Мисли һеч мүшки-тәри-чәннәтү мә'ва олмаз.
 Рухи-хубани-чаһан бәрг вурар ајинә тәк,
 Бу нәзакәтдә һеч ајинә мүсәффа олмаз.
 Нә әчәб нәгш едиб устади-әзәл тәсвирин,
 Әһсәнүллаһ ки, белә сурәти-зиба олмаз.
 Кәр тәбәссүм едәләр, көвһәри-дәндән көрүнүр,
 Пәртәви меһри-дирәхшанда һүвејда олмаз.
 Кушеји-чешм илә үшшагә никаһ ејләмәји,
 О бахышда дејәсән аһуји-сәһра олмаз.
 Ләби-күлбәркләри рәшк верир јагута,
 Лә'ли-чанан кими јагут мүчәлла олмаз.
 Көрсәнир лә'ли-ләбиндә оларын аби-һәјат,
 Ола мин чешмеји-көвсәр, она һәмта олмаз.
 Бәхт олур гисмәт олан чүр'әси һәр ашигә ким,⁴⁸⁶
 Дәхи көвсәр сујуна мејлү тәмәнна олмаз.
 Әл чәкән дамәни-мәһбуби-мәләксимадән
 Олса һәр кимсә, олур, Гумрији-шејда⁴⁸⁷ олмаз.

Ағыл:

Төвсәни-әгл кириб чүр'әт илә мејданә,
 Кәлди көфтари-нәсиһәтлә әчәб чөвланә:

Еј көнүл, ешги-мәчәз әһли сәбүкбар олмаз,
 Ајылыб нәш'еји-мејдән, дәхи һүшјар олмаз.
 Шухү рә'наји-чәфачуләрә бел бағламајын —
 Ким, көзәлләрдә сөзү доғру вәфадар олмаз.⁴⁸⁸

Көзәлләрин вәфасыз вә е'тибарсыз олмағына ишарә ет-
 дикдән сонра ағыл шаирин дили илә јенә башлајыр онларын
 афәтјетиричи үзвләрини бир-бир зикр етмәјә вә һәр бириси-
 нин фитнәвү фәсадындан шаири сағындырыб тәнбәһү төвәијә
 еләјир, дејир: Өзүнү көзлә, ајыг вә һүшјар ол, сәни дами-
 зүлф илә бәнд едиб, чаһи⁴⁸⁹-зәнәхдана салар вә дәхи бу әла-
 лы гујудан кәнара чыхмаға чарә булмазсан. Какилинин раји-
 һәси илә көнлүн евини бир сајаг виран едәр ки, дәр-дивардан
 бир әсәр дә галмаз. Фитнәчу көзләри чаду гурубдур. Һәркиз
 гафил кәзмә, һәзәр ејлә, онлар кими сәһһар һеч јердә тапыл-
 маз. Тири-мүжжанлары әбру јајындан чыхыб, синәни мәчруһ
 ғылар, белә залым вә маһир ох атан овчу көрүнмәјиб. Маһ-
 руларын бивәфа вә ситәмкар олмағыны дүбарә шаир зикр
 едиб дејир:

Гәт'и-үлфәт елә, Гумри, бу пәрируләрдән,
 Бивәфаларды, булардан сәнә һеч јар олмаз.⁴⁹⁰

Тәб':

Һәзари-тәб'и-рәван ешгдән олуб дәмсаз,
 Һүзури⁴⁹¹-әглдә гылды бу мәтләби ағаз:
 Көнүл һәмишә һәваји-вүсали-јардәдир,
 Һачан мүјәссәр олур чешмим интизардәдир.
 Чәкиб зибәс ки, зимистан гәмин һәзареји-дил,
 Гәрарү сәбр кедиб, көзләри баһардәдир.
 Әкәр ачылса күлүстанда мин күли-әлван,
 Вә лејк мејли-дилим түрфә лаләзардәдир.
 Дејәлләр мајил олур рәнки-сүрхә диванә,
 Чүнуни-ешгәмү мејлим күли-үзардәдир.
 Сәфаји-мејдә нә вар, ја нәдир шәраби-тәһур,
 Тамами-ләззәти-дүнја ләби-никардәдир.
 Меји-мәһәббәтинин чүр'әсин ичән ашиг
 Ајылмајыбды јенә инди дә хуммардәдир.
 Чәкибди түрреји-мишкин үзари-јарә нигаб,
 Дејиллә күн тутулуб, аләм изтирабдәдир.⁴⁹²

Гумрији-шикәстәхатир ешгин фәзиләтини бу минвал даһа
 нечә-нечә мөвзун кәламларда риштеји-нәзмә чәкиб, ағылын
 көзәл вә ибрәтамиз нәсиһәтләрини гәбул етмәкдән ону узаг
 вә кәнар еләјир.

Ағыл ешгә дејир:

Сәһл санма, ешги-хубани-чаһан дүшвардыр,
 Заһирән күл, батинән амма сәрасәр хардыр...
 Ешг бир пүнһан мәрәзди ашиги зар өлдүрүр,
 Бәлкә өлмәкдән бәтәр та өмрү вар бимардыр.
 Раһәт олмаз, чаны һәркиз гүссәдән олмаз хилас,
 Фикрү зикри јар илән та сүбһә дәк бидардыр.

Ja чунуни-ешг олур, Мэчнун сифэт сәһранәвәрд,
Ja будур Мәйсур тәк ахыр мәгамы дардыр.
Кәр вәфасына инанса бивәфа мәһруләрин.
Филһәгиге Гумрији-ширинзәбан биардыр.⁴⁹⁸

Ешг чавабында дејир:

Кисуји-мишки-дилбәри дунјаја вермәрәм,
Һәм тари-зүлфүнү шәби-јелдајә вермәрәм.
Бир чилвеји-чәлали-чәмали-чәмилини
Чәрх үзрә бәдри-камил олан ајә вермәрәм.
Һанками-сүбһ рајиһеји-әтри-какилин
Һәркиз нәсими-чәннәтү мә'вајә вермәрәм.
Һәр бир нәфәсдә нәкһәти-дүрчи-дәһаныны
Әһјаји-мөвт едән дәми-Исајә вермәрәм.
Күлбәрки-ләбләриндә олан шәһдү шәккәри
Мин һовзи-аби-көвсәри-үгбајә вермәрәм.
Наз илә сәрв гәмәтинин бир хурамыны,
Һаша хурами-нәхлеји-тубајә вермәрәм.
Мәфтуһ едәндә сими-мүсәффаји-синәсин.
Мусадә көрсәнән јәди-бејзајә вермәрәм.
Дүрчи-дәһан ичиндә о дәндани-дүррини
Мин кәнзи-дүрү лә'ләји-лалајә вермәрәм.
Мәһри-мүнири-сәфһеји-рухсарү арзин
Јүз афитаби-чәрхи-мүәллајә вермәрәм.
Мүжкан охилә синәми севдајә гојмушам,
Кимдир дејә чаһаны бу севдајә вермәрәм.
Башдан мәһалдыр чыха шөвги-лигаји-җар,
Һеч гәлбими бир ајры тәмәннајә вермәрәм.
Насеһ, мәләмәт ејләмә Гумрини ешг үчүн,
Һәркиз гулаг бу сөһбәти-бичајә вермәрәм.⁴⁹⁴

* * *

Кәнзи-нәсајинин ачыбан әгли-тачдар,
Чәкди бәјан риштәсинә дүрри-шаһвар:

Еј дил, вәфасы јохду дилара көзәлләрин.
Чөврү чәфасы чохду бу рә'на көзәлләрин.
Јүз назү гәмзә илә чан алмагдыр адәти,
Аһу бахышлы көзләри шәһла көзәлләрин.
Һәр тары бир кәмәнд кими хәлги бәнд едәр,
Дәми-бәлајә зүлфи мütәрра көзәлләрин.
Тавус тәк бәзәр өзүнү, хәлги алдадар,
Чүн фикрү зикри мәкрди гәт'а көзәлләрин.
Бир дәф'ә күлдүрәр сәни, мин дәф'ә ағладар.
Шә'ниндә кәлмәјибди тәвәлла көзәлләрин.
Чох имтаһан едибди кәма-кејф һаггына,
Арифди чүнки, Гумрији-шејда көзәлләрин.

* * *

Верди чаваб әглә јенә тәб'и-пүрһүнәр:
Гылмаз мәнә бу нөв нәснәтләрин әсәр.

Чыхмаз башымдан ешг илә севдасы дилбәрин,
Көнлүмдә вар һәмишә тәмәннасы дилбәрин,
Нуш етмишәм шәраби-мәһәббәт әләстдә,
Кетмәз өлүнчә нәш'еји-сөһбасы дилбәрин.
Ваиз, мәләмәт етмә мәни, һәг мәнимләдир,
Кәл бах,⁴⁹⁵ бу мән, бу сән, бу, тамашасы дилбәрин.
Чәннәтдә һәр нә варды, сәнин, гој мәним ола
Бир кәлмә сөһбәти-фәрәһәфзасы дилбәрин.
Јох өзкә мәшги вәсли-рухи-јардән сәва,
Гумри олубдур ашиги-шејдасы дилбәрин.⁴⁹⁶

* * *

Гылды дүр фәсаһәти әгли-көһән нисар,
Әрз етди пир тәб'ә ки, еј мәрди-һүшјар.

Чана, мәһәббәт әләми пүрингилаб олур,
Әһли-мәһәббәтин иши даим әзаб олур.
Араму тағәти кәсилир әһли-нәш'әнин,
Бисәбрү битәһәммүлү бүхүрдү хаб олур.
Әнчүм сајар сабаһа кими ашигин көзү,
Һичранда һәр кечә она јөвмүл-һесаб олур.
Бир тармуј илән дағдыр чан бинасыны,
Ол какилин⁴⁹⁷ ки, риштәси пүрпичү таб олур.
Әһли-күнаһә нари-чәһәннәм верир әзаб,
Үшшагы дилкәбаб еләјән лә'ли-наб олур.
Рухсари-маһтәл'әтә бахмаг дејил рәва,
Чох бахса афтабә әкәр көз, хәраб олур.
Аби-һәјат тәк көрүнүр вәсли-мәһвәшан,
Тәһиги-нәфсүл-әмрдә бахсан сәраб олур.
Вермә көнүл о таифеји-бәдмәзачә ким,
Кирдари назү кәлмеји-нитги итаб олур.
Бир нуш версә гәлбүвә јүз ниши-гәм урар,
Чөврү чәфасы ашигинә биһесаб олур.
Јохду китаби-мәзһәби кафир көзәлләрин,
Кафир булардан әслдә әһли-китаб олур.
Алданма һүсни-сурәтә, бу худфүрушлар
Сурәтдә бүлбүл олса да, батин гүраб олур.
Заһирдә Мүштәридир, әкәр батинән Зүһәл,
Ахыр Зүһәлдән әләм ара ичтинаб олур.
Бу нөв'дүр вәфаларынын истигамәти,
Куја ки, филмәсәл, су үзүндә һүбаб олур.
Гәт'ән әгидәсиндә бу залимләрин јәгин
Ашигләрә чәфа еләмәк чох саваб олур.
Гумри, бу гөвлә мө'тәриф ол, гылма е'тираз,
Бәсдир дәхи, нә гәдәр суалү чаваб олур?!

* * *

Мејдани-сһтичачдә чүн тәб'и-сәрфәраз
Рәхши-фәсаһәт үстә миниб олду јеккәтаз.

Јетмәз кәмалә чанда әкәр чөвһәр олмаса,
Биззат әсли-чөвһәри-чанпәрвәр олмаса.
Инсан илән бәһажим ичиндә нә фәрг вар,
Башда һәваји-вәсли-рухи-дилбәр олмаса?⁴⁹⁸

Олмаз нэважи-бүлбүли-шејда фэрәһфэза,
Кәр синәсиндә шөвги-күли-әһмәр олмаса.
Һарда гәбули-мәһзәри-әһли-камал олур,
Һәр ким китаби-ешгдә сәрдәфтәр олмаса.
Һеч нәфс саһиби тапа билмәз⁴⁹⁹ һәгигәти,
Та яри-күлүзар илә һәмсағәр олмаса.
Нәзин гәзаләсин едә билмәз шикарү сејд,
Шәһини-фикр учмаг үчүн шәһпәр олмаса.
Дүшмәз фүруги аләмә кануни-синәдә
Ешг атәшилә шө'ләләһниб әхкәр олмаса.
Атмаз кәнарә дүррүнү дәрја мин ил, әжәр
Та кәлмәжиб тәлатүмә шуру шәр олмаса.
Чами-мәһәббәти-руһи-чанани нуш едән
Бак ејләмәз, нәсиби меји-көвсәр олмаса.
Ғабил дејил о кимсә ки, дөври-зәманәдә
Тумари-ешг мәшги она эзбәр олмаса.⁵⁰⁰
Олмаз чәмәндә Гумрији-шуридә һәғмәсаз,
Мәнзури сәрвгамәти-симинбәр олмаса.

Тутији-нәфси-натигә олду көһәрфишан
Сәркәштә тәб'ә верди әчәб күлстан нишан.⁵⁰¹

«Кәнзүл-мәсаиб»дә ағыл илә тәб'ин бу гисим мүкалимәвү мүчадиләләриндән сонра шаир китабын сәбәби-тә'лифү тәнзи-ми барәсиндә бир-ики мөвзун гәсидәләр инша гылыб, күлүстан-и-Кәрбәләја нәзәр јетириб вә онда әнвә'и-чичәкләри вә әгсами-нәбататү шүкуфәләри вә гушлары пәришанһал, кир-јанү налан көрүр вә һәр бириси зәбани-һал илә Кәрбәлә мүси-бәтини зикр гылыр:

Кәһи нәзарә гылар һәсрәт илә рејһанә,
Ону шәбий тутар хәтти-әнбәрәфшанә.
Кәмәли-һүзн илә наланды бинәва Мәһзун,
Ғылыбды аризини әшки-хун илә күлкун.
Баһанда сүнбүлә әфған едәр бәсөвти-чәли,
Дүшәр хәјалына кисуји-мүшкбари-Әли.
Фәна фәғанә кәлиб гөнчә күл будағында,
Һәмишә сузиши-пунһаны вар додағында.
Бахыб⁵⁰² о гөнчә күлә Ғасими салыр јадә —
Ки, түрфә јас тутубду әруси дамадә.
Баһари-тә'зијәдә бағлајыб әчәб диван,
Салыбды сәһни-күлүстанә нәзм илә туфан.⁵⁰³

Бу минвал бәнәфшә, гәрәнфил, күли-новруз, күли-чәфәри, күли-сабаһи-Сүләјман, лалә, сүсән, рејһан һәр бириси һали-пәжмүрдәләри илә өзләрини шүһәдаји-Кәрбәләја охшадыб наләвү фәрјад едирләр. Бәнәфшә кәрдәнини кәч көрәндә ба-дили-зар Сәкинәни кәтириб хатиринә ган ағлар. Бу бүсатү өвза'и көрдүкдә Гумри дәрин фикрә кедиб, өзүнү бу мәчлис-и-вәфаја вә бу күлшәни-пүрсәфаја дахил етмәјә лајиг көрмүр

вә Кәрбәлә күлшәнинин бүлбүлләрини бир-бир зикр едиб, өзүнү онларын мүҒабалиндә бир ачиз вә һәгири-бибәзаәт шаир һесаб едир. Нејнәва күлүстанын бүлбүлләри исә бу әш-хәси-мөһтәрәмдән ибарәтдир ки, һәр бири фәчиеји-Кәрбәләны вә дастан-и-пүрмәләли-сејјиди-шүһәданы нәсрән вә нәзмән тәһрир гылыблар: Мүғбил, Мирфәттаһ, Мәһзун, Ағабағыр, Чөвһәри, Дәхил, Хаки, Сәрбаз вә гејриләри. Бу зөвати-кира-мын һәр биринин исми-шәрифләрини Гумри камали-әдәбү еһтирам илә бу сајаг зикр гылыр:

Көрүб бу мәчлис-и бир дәм хәмуш олду мәғал,⁵⁰⁴
Дедим: — Бу күлшәнә кирмәклијимдир әмри-мәһал.
Нә абру илә күлзарә ејләјим пәрваз,
Кәлиб фәғанә, ғылым налә дәмбәдәм ағаз.
Нә чүр'әт илә тәкәллүм ғылым мәни-налан,
Олум ријази-гәми-Кәрбәләдә рәтби-лисан.
Нә нөв чилвәләһим⁵⁰⁵ Мөһтәшәм габағында,
Чәким сәдаји-мәһәббәт һүсејн фәрағында.
Нә нөв дахил олум мәчлис-и-Сүләјманә,
Дејил кәдаләрә лајиг рәвағи-шаһанә.
Һаны о рүтбә ки, бәзми-Вүсалә Ғабил олум,
Фәнаву Бидил илән Мүғбилә мүҒабил олум.
Нә Ғабил-и-јет илән һәмзәбан олум Мирә,
Нә гисм илән кәтирим дүрри-нәзми тәсвирә.
Нечә бәрәбәр олум дилшикәстә Мәһзунә,
Кәләмы көз јашыны дөндәрибди Чейһунә.
Олум нә нөв илә һәмдастан Бағыр илән,
Әза мәчәлис-ини долдуруб чөваһир илән.
Нечә әким бу күлүстанда нәзм күлләрини,
Чәкибди Чөвһәрији-хошкәлам чөвһәрини.
Һаны о фејз меји-ешгдән олум мәхмур,
Ичим Дәхил илә бир чамдән шәраби-тәһур.
Нечә мүҒабали-Хаки олум бу дәм мәни-зар,
Чөваһирати-гәзәл ејләјиб бу гәмдә нисар.
Нә гүдрәтим вар олам һәмтәрәнә Сәрбазә,
О гәдр тутији-тәб'имдә јохдур әндазә.⁵⁰⁶

Гумрији-дилхәстә дүбарә фикрә кедиб белә бөјүк шаирлә-рин мүҒабалиндә өзүнү зәифү ачиз көрүрсә дә вә лакин күна-һү тәгсиринин чохлауғундан наәлач гылыб, өзүнү јенә барка-һи-Сүләјмана вә јә'ни Кәрбәлә шаһы Имам һүсејнә дәхил салыр вә она нөвһәкәр олуб, ол вәфа канындан сәјјиаты үчүн әфв тәләб едир:

Дүбарә фикр еләдим бәс ки, чох күнаһкәрәм,
Бу күлүстанда фәған ејләмәкдә начарәм.
Чәкәллә һәр бири бир налә күл фәрағында,
Кәрәк фәғанә кәлим мән дә сәрв ајағында.
Мүдам Гумрији-дилхәстә тәк батым јасә
Вә лејк налә ғылым сәрвгәдд Аббасә.

Гүсејнә нөвһәкәр олмаг әчәб шәрафәтдир,
 Әкәр гәбул еләсә, чох бөјүк сәадәтдир.
 Вәли говулмајыб һич кәс бу баби-рәһмәтдән,
 Әкәр говулса, узагдыр јәгин мүрүвәтдән.
 Нечә говар гапысындан, едәр мәни мәһрум,
 Верибди үммәт үчүн баш о сәрвәри-мәзлум.
 Нечә говар гапыдан нөкәрини бир мөвля
 Кәсәндә Шимр башын үммәтә едәрди дуа.
 Әмәл јохумду, кунәһымды чох, үзүм гарә,
 Дејиллә дүшсә олур пак ит нәмәкзарә.
 Кәтирмишәм мәни-мискин бу дудманә пәнәһ,
 Јәгин кунәһымы мәһшәрдә әфв едәр аллаһ.⁵⁰⁷

Бундан сонра Азәрбајчана тәвәччөһ едиб, шүәраји-фәсаһәт
 вә бәлағәтшүәра онлардан камали-әчзү инкисар илә тәвәгге
 еләјир ки, онун кәламында вә шивеји-нәзмү лисанында мүша-
 һидә олунан ејбү рәкакәтә мүлтәфү ејбчу олмајыб, хәталары-
 на әфв гәләмини чәксинләр:

Тәвәггөүм будур, еј саһибани-әглү шүүр,
 Гүсејн хатиринә сиз тутун мәни мә'зур!
 Әкәрчи шивеји-нәзмимдә олмуш олса хилаф,⁵⁰⁸
 Кәрәм јүзилә кәмал әһли ејләсинлә мәаф.
 Кәлир тәкәллүмә һәр кәс бәгәдри-гүввеји-хиш —
 Ки, бәрки-сәбздир аләмдә төвһеји-дәрвиш.
 Оландә Јусифи-Мисрин фуруш базари,
 Кәлафә илә кәлән һәм олуб хәридары.
 Кәтирсә паји-мәләх мур әкәр залиланә,
 Һәдијјә хош көрүнүр һәзрәти-Сүләјманә.
 Нә гәдр олса кәламым күлүфтү намәгбул,
 Олур һүзури-Сүләјмани-Кәрбәладә гәбул.

Һәзар шүкр сәрәфрази-нәш'әтејн олдум,
 Гулами-Һәлгәбәкуши-дәри-Гүсејн олдум.
 Һәзар шүкр јетишдим мурадә аләмдә,
 Һәмнишә нөвһәкәр олдум бу бәзми-мәтәмдә.⁵⁰⁹
 Һәзар шүкр бу фәхр илә та дәми-мәһшәр
 Дејирләр адыма мәддаһи-али-пејғәмбар.
 Һәзар шүкр ки, тәб'и-рәван гылыб имдад,
 Ријазн-гәмдә нәваханлыг ејләдим бүниад.
 Бу күлшәни-гәмдә Гумри кимин гылыб пәрваз,
 Едим тәәззүл «Кәнзүл-мәсаиб»и ағаз.⁵¹⁰

Гумри хошкәлам вә сүхәнсәнч бир шаир олдуғундан, әсәр-
 ләринин әксәри дәхи нәзмән јазылыбдыр. «Кәнзүл-мәсаиб»
 нам әсәрләринин ибтидасында дејир: «Чүн дурри-киранбәһа-
 ји-ше'ри-абдар фүсәһаји-әбнаји-рузикар вә һәрифани-сүхән-
 сәнчи-камили-әјјар һәзрәтләринин һүзурунда пүргимәт вә
 алимигдар һесаб олунур, бинаәнәлејһ бу китаб дәхи нәзмиј-
 јәт илә әнчам олунду вә биллаһит-төвфиг вә биһинәстәин».⁵¹¹

Ше'рин мәдһү төвсифиндә китабын әввәлинчи сәһифәсин-
 дә јазыбдыр:

Ше'рдир гаимеји-әршдә бир кәнзи-хәфа,
 Әсл муфтаһи о кәнзинди лисанүш-шүәра.
 Нитги-шаирди, билашүбһә, Мәсиһа нәфәси,
 Чүн дәми-руһи-гүдсдүр һәр ики руһә сәфа,
 Ше'ри нисаф илә һәркәһ чәкәләр базарә,
 Дари-дунјадә тапылмаз она һеч вәчһ бәһа.
 Ше'р бир дурри-киранмајәдир һәр кәлмәсинин
 Гимәти олмаз, әкәр күлли-чибал олса тәлә.
 Ше'р бир бәһрди бәтни-сәдәфи дурри-јетим,
 Ол сәдәф дуррунә мөһтачды шаһ илә кәдә.
 Ше'рдир һәдди-кәмалә јетирән мә'рифәти,
 Ше'рдир әнчүмәнараји-үмуми-үрәфа.
 Ше'р бир чешмеји-ширинди кәлир чәннәтдән,
 Нуш едән чүр'әсин аләмдә тапар нәһчи-һүдә.
 Нә рәвадыр белә пүргимәт олан әш'арын
 Катиби ејләјә тәһрири-һүруфунда хәта.
 Чох мүрүвәтдән узагдыр дүшә надан әлине,
 Едә ким шаирә бир нөгтә хәфасында чәфа.
 Назими надим едә, нәзми сала рөвнәгдән,
 Верә тә'биринә тәғјир, мәласинә бәлә.
 Гумрија, нәзм илә, гәм чәкмә, кәламынды зәриф,
 Олур, әлбәттә, гәбули-үрәфаву үгәлә.

Вә јенә ше'р вә нәзмин вәсфиндә иншад гылдығы бир гәси-
 деји-бәлағәтсириштдә дејир:

Мифтаһи-кәнзи-ешгди алати-ше'рдән,⁵¹²
 Тәһсил олур һәмнишә кәмалати-ше'рдән.
 Дунјајә бихәбәр кәлибән бихәбәр кедәр
 Һәр кимсә акәһ⁵¹³ олмаса һалати-ше'рдән.
 Кафир тәриги-һәгги тутуб сәлби-күфр едәр,
 Кәр көрсә мө'чүзатү кәрамати ше'рдән.
 Гушү бәсирәт әһлине ајинә көстәрир
 Бипәрдә гүдс күлшәни мир'ати-ше'рдән.
 Нәфси-нәфис олуб бу тәмәннадә нүктәсәнч,⁵¹⁴
 Артар сәфаји-зеһн хәјалати-ше'рдән.
 Гојмаз гәдәм о кимсә рикаби-фәсаһәтә,
 Та етмәсә шикар гәзалати-ше'рдән.
 Вар чүн рүмузи-ешгдә ајати-бәјиннат,⁵¹⁵
 Чохлар јетиб сәфајә һәдајати-ше'рдән.
 Бәннаји-рузикар әкәр мин бина гоја,
 Бир бејтә чатмаз әсли-бүјутати-ше'рдән.⁵¹⁶

Ибтидаји-«Кәнзүл-мәсаиб»дә дәрч олунмуш сагинамәләр
 дәхи Гумринин көзәл вә фәсиһ кәламларындан әдд олунур.
 Әввәлинчи сагинамәсиндә сагији-симинсага хитаб едиб, ондан
 кәрәм вә һиммәт тәләб едиб дејир: Гәдәһи һәзрәт Әлинин ешг

бадәси илә ләбаләб едиб, мәнә эта елә, та ки, ол бадеји-күл-
фами-фәрәһбәхши-зүлалы нуш гылыб, о мөвланы мәдһ етмәк
үчүн шаһинмисал зәррин бал ачыб аләми-баладә дөвр етмәжә
пәрваз едим. Сонрадан шаир сағижә үз тутуб, она дејир ки, бу
бәзми-шаһанәјә вә мәчлиси-үрфана шүәраји-әчәм, түрк, Бу-
хараны кәтир. Шаирин өз лисаны илә ифадә едәлим:

Сәдәфи-нәзм тәмамән јетириб дүрри-јетим,
Гијмәтин билмәјә сәррафи-сүхәнданы кәтир!
Бирчә бу мәчлисә, еј сағији-фәрхүндәчәмал,
Шүәраји-әчәмү түркү Бухараны кәтир!
Әввәлә ејлә күзәр мәмләкәти-Ширванә,
Нәзмдә фиргеји-шаирләрә Хаганы кәтир!
Рә'јәти-тәб'им олуб һәр тәрәфә шәггәкүша,
Бир дәм, еј тәб'и-рәван, башыма севданы кәтир! .
Сөјлә Хаганијә, еј Чини-сүхән хагани,
Әрмәган әлдә тутуб нәзми-дүрәфшаны, кәтир!
Үнсүри,⁵¹⁷ аләми-зүлмати-әнасирдә көз ач
Вадији-ејмәнә кәл, нури-гәчәлланы кәтир!
Гыл хәбәрдар Нәваи кими саһибһүнәри,
Де: тамашајә тамам әфсәһи-Тураны кәтир.
Әнвәри, нејјәри-ә'зәм кими нәзминди мүнир,
Дүр нисар ејләмәјә әгди-Сүрәјјаны кәтир!
Чами-вәһдәтдән ичән Чамији-Чәмчаһә дејин,
Ачыбан дүрчи-фәсаһәт, дүрү мәрчаны кәтир.
Сә'дија, исм сәнин, тәлеји-мәс'уд мәним,
Бәрки-бибарди «Бустан»ү «Күлүстан»ы кәтир!
Еј олан һафизи-кәнзи-дүри-шәһвари-гәзәл,
Јарү мә'шугә нәдир, һуријү гылманы кәтир.
Еј Низами, демә чох Хосров илә Шириндән,
Истәсән тәхти-бүсәт үстә Сүлејманы кәтир.
Ар ола гүввеји-идрақына,⁵¹⁸ еј Гаани,
Сән дә кәл өз дедијин һәрзәвү һәдјаны кәтир.
Чох да фәхр ејләмә өз нәзминә, еј Фирдовси,
Севәсән сөз јеринә лә'ли-Бәдәхшаны кәтир!⁵¹⁹

Гумринин Фирдовси илә мугабилә етмәси:

Кәл, шүчаәтлә кирәк һәр икимиз чәнкахә,
Мә'рәзи-чәнкә гәдәм гојмаға мејданы кәтир!
Дөрд ағач хари-мүғилан јетирән бүт'ә мәним,
Сән мугабилдә дуруб⁵²⁰ саһәти-гәбраны* кәтир!
Габилјијәт һаны гәбрада мугабил дураһан,⁵²¹
Кәр гәләт ејләмәсәм, әрши-мүәлланы кәтир!
Мән ачыб рәзмдә бир ганлы әләм шәггәсини,
Әләми-Кавә нәдир, меһри-дирәхшаны кәтир!
Варды бир мүшк мәним саф сујум ма'и-Фәрат,
Руди-Чејһун демә, кеч гүлзүмү Үмманы кәтир!
Мән Үгаб адлы сәмәнд үстә гојум зивәрү зин,

* Гәбра — јер, руји-зәмин мә'насындадыр.

Сән дә өз Рәхшин илә әрсәдә чөвланы кәтир.
Зүлфугар адлы гылынч мән чәкәрәм дә'вадә,
Кави-сәр күрз илә сән пури-Нәриманы кәтир!
Мәндә бир синәси дөрд мин јаралы көјнәк вар,
Сән Тәһәмтән кејинән чөвшәнү хәфтаны кәтир!
Бәсди бир ган илән әлван олан әммамә мәнә,
Сән кедиб мәғфәри-фулади-мүтәлланы кәтир!
Ләшкәрим јетмиш ики тәшнә диләвәрди мәним,
Сән өзүн чәм' гылыб ләшкәри-Ираны кәтир!
Аризу ејләмә һәр бејтинә динари-тәлә,
Мән кими бејтинә бир чәннәтү ризваны кәтир!
Нејф зәһмәт⁵²² чәкибән бағламыһан «Шаһнамә»,
Онда вәсф ејләдијин Рүстәми-дастаны кәтир!
Кимди Рүстәм, нә Фәрамәрз, нә Сөһраб, нә Кив,
Бәлкә Искәндәр илән Бәһмәнү Дараны кәтир.
Нәдир Искәндәрү Дара, нә сәлатини-Кәјан,
Тури-Синајә кедиб һәзрәти-Мусаны кәтир!
Ја кәзиб сәфһеји-дүңјада долан, ејлә сораг,
Мисрдән тәхти илән Јусифи-Кән'аны кәтир!
Һарда вар сәндә мәним тәк шәрәфү чаһү чәләл,
Шивеји-нәзмдә кирәм јәди-бејзаны кәтир!
Рәһбәримдир ики дүңјада һүсејн ибни-Әли,
Кәр варын олса сәнин дә белә мөвланы кәтир!
Һәшрдә чами-бүлүр әлдә тутуб шири-худа,
Бујурар тәшнәди чох Гумрији-наланы кәтир!⁵²³

Гумринин бу сагинамәләри бир-бириндән мөвзун вә мү-
сәлсәлдир. Тамамисини бурада зикр етмәжә еһтијач јохдур.
Сәккизинчи сагинамәсиндә шаир Кәрбәлә мүсибәтинә шүрү
едиб дејир:

Пијалә вер мәнә, сағи, әләм һөвасы кәлир,
Јаваш-јаваш көзүмүн дүрри-пүрбәһасы кәлир⁵²⁴ и. а.

Алтынчы вә јединчи сагинамәнин арасында шаир мәтләб-
дән кәнара чыхыб, Кәрбәлә мүсибәтинә даир әһвалат јазан
шаирләри мәдһ вә бундан гејриләрини бир нөв зәмм гылыб,
кечир ријакар вә әһли-тәзвир руһаниләрә вә онларын ејб вә
гүсурларыны бу сајаг көстәрир:

Тајири-тизи-хәјалым чыхды мәтләбдән кәнар,
Јазмаға нуки-гәләм бир өзкә үнван ахтарыр.
Дами-тәзвир әһлинин сөвмү сәлатындан һәзәр,
«Нә'бдү ијјак»дә⁵²⁵ худ мәнһз күфран ахтарыр.
Күнбәди-пүрмәкрдир әммамеји-әһли-рија,
Һәр мүдәввәр пичү табы динә талан ахтарыр.
Риштеји-тәһтүл-һәнәкдән, еј мүсәлманлар,⁵²⁶ һарај,
Бир јаман әф'и иландыр, гәтлә инсан ахтарыр.
Сүбһеји-сәдданә илән чуби-бадами әса,
Бнәмәл алим әлиндә нәфји-иман ахтарыр.
Ағ либасу ағ риданын дамәни евләр јыхар,

Етмәжә мә'муреји-иманы виран ахтарыр.
Хиргеји-салуси-заһид һиләсиндән әл-аман,
Дәмбәдәм һәр тары жүз мин мәкри-пүнһан ахтарыр.
Чан фәда елм әһлинин динпәрвәру диндарына,
Фикру зикри мүтәсил ајати-Гур'ан ахтарыр.
Онларын әммамәси һәмдуши-таги-әршдир,
Чүн олар бир фиргәдир, төвфиги-сүбһан ахтарыр.
Ахтарыр афагдә һәр ашиг өз мә'шугәсин,
Гумрији-бәзми-әза шаһи-шәһидан ахтарыр.⁵²⁷

Гумринин биәмәл вә мүһил үләмаларын зәмминдә јаздығы бу кәлам хејли назик вә әдибанә әсәрләрдән бириси һесабулуна биләр. Бурада исте'мал олуна «күнбәди-пүрмәкрдир әммамеји-әһли-рија» кими бә'зи истиарат вә ишарәләр анчаг мүгтәдир вә камил шаирин гүввәсиндән харич олан кәламлардыр.

Кәламын чүмләсиндән мә'лум олур ки, Мирзә Мәһәммәд Тағы Гумри һәгигәтдә бир бәлиғи-ширинзәбан вә саһибитәб'и-мөвзун шаир имиш. Сәһиһ гөвлә көрә, ол чәнаб тәб'и-сәлимдән башга гејрәти-миллијјәси илә мүасири бејниндә иштиһар булмуш зијадә чүр'әтли вә һиммәтли вә саһибмәнсәб вә һүккам һүзурунда мә'руф вә ичтима'и-наседә Дәрбәнд әһлинин еһтијачыны билдирән вә әрзи-һалү дәрди-дилини әрсәји-зүһурә кәтирән дилавәру мүтәкәллим вә мүтәәссибү милләтпәрәст бир вүчуд иди.

Зијадә диндар вә чакәри-әһли-бејти-рәсул олдуғуна бинаән, гәдимдән Дәрбәнддә шәбиһ әсасы мүтәдавил икән ол чәнаб дәхи шәбиһ бүсатына рағиб вә мајил олуб, һәр сәнә мүбалиғ пуллар сәрф едиб, шәбиһә даир мүкалимәти-чәдидә тәртиб едәрмиш.

Ол мәрһумун хәсајиси-гәрибәсиндән бири дә бу имиш ки, хәлајиги-сүбһан она ики чешми-кирјан манәнди-әбри-нејсан әта бујурмушду ки, һәр вахт нәзми-мүсибәт гылдыгда хүтути-өвраг көзләринин јашындан позулуб, дүбарә онлары тәһрир едәрди. Нечә ки, бу барәдә шаир дејибдир:

Чешме-керјан чешмеје-фејзе-ходаст.⁵²⁸

Вә јенә ахырынчы сагинамәсиндә бујурубдур:

Бу сирри билмәјирәм шур көз јашында нә вар,
Аханда лә'ләји-шәһвар тәк чиласы кәлир.⁵²⁹

«Кәнзүл-мәсаиб»дән сәва Гумринин әш'ари-нәфисә вә әбјати-мүтәфәрригәси чохдур. «Кәнзүл-мәсаиб»ә әлли синниндә олдугда јенә бир нечә чүз әһвалат үсәраји-Кәрбәладан мүлһәг гылыб, ону «Күллијат» исми илә мөвсум етмишдир.

Мәрһумун зүкур өвладларындан Мирзә Мәһди вә Мирзә Чәфәр үчүн гәзаји-рәббанидән бир һадисеји-үзма үз вериб, низами-сәлтәнәтә көрә һүкками-дивани-әдлийјә һәр икисини мүгәссир билиб, ики ил мүддәти Дәрбәнддә мәнбус сахлајыб, сонра Сибирә Иркут губернијасына рәван етдирмишди. Мәрһум Гумри бу јолда — өз оғланларынын хиласы үчүн чох зәһмәтләр чәкиб вә чох пуллар сәрф едиб, һәр бир тәрәфә сәфәр гылыб, каһи Тифлисә, каһи Петербурга вә каһи Теһрана. Амма һеч бир тәрәфдән дәрди-дилине чарә тапмајыбдыр. Бунунла белә Гумри өз әндуһү мөлалы вә пәришан һалыны өз үрәјиндә кизлин сахлајыб, әғјарү бәдхәһ нәзәриндә вә тәслими-ризадә сабитгәдәм олуб, гејрәт вә һиммәтинә әсла гүсур јетирмәјибдир вә сабиғи әдәтинә көрә нәзмү тә'лифә мәшғул икән:

Шод зе сәһраје-әдәм баде-әчәл јекдәм кәнар,
Накәһан рәфт ан голә-рә'на зе дәсте-рузегар.
Бәст әз ин дарә-фәна рәһл егамәт, бәр бәга,
Јек һезаро си сәдо ноһ миғозәшт әз салһа⁵³⁰ —

назим-мәрһум һичрәтин 1309-чу⁵³¹ тарихиндә јетмиш бешинчи синнә јетдикдә дари-үғбаја рәһләт бујурду. Мәшһур гөвлә көрә, Гумринин он дөрд чүз нәзми-гәсаиди-әрәбијү фарсијү түрки вә ибрәтнамәвү нәсиһәтнамәвү дүбејт вә саир әсәрләри галыбдыр. Онлардан әксәри тәб' олунмајыбдыр. Мәчмүеји-мәнзумәдә⁵³² әбнаји-зәманәјә јаздығы ибрәтнамәләриндән бирисидир:

Ахтар сијаб гијмәтин, еј дуст, урдән
Дәрк ет һәјат нәш'әсин әһли-гүбурдән.
Не'мәт әлиндә гәдрини бил, сора тапмасан,
Бигәдр тутма әлдә оlanda вүфурдән.
Гәлл етмә лөвһи-гәлбини, еј гәлб саһиби,
Хилгәтдә саф хәлг олунубдур бүлурдән.
Еј бихәбәр, нә ешгдәсән ја нә мөшгдә,
Әсла көзүн ајағыны көрмәз гүрүрдән.
Бир гәтрә нөгтәдәнди вүчудун, нә кибрдир,
Фәхр истәмәз, јаранмамысан сән ки, нурдән.
Раһәт јол үстә јухламысан бихәбәр јатыб,
Банки-чәрәс чаһаны тутуб һәр сүнурдән.
Бир вахт олур кәлир мәләкүл-мөвт дур кедәк,
Вөрмәз аман әкәр кечәсән мин күрүрдән.*
Әл бош, үзүн гара, галачаг мал өзкәјә,
Шәрмәндә кирдикари-әфүввү гәфурдән.⁵³³

Мүәллифи-гүфранпәнаһын фәрзәндләриндән Мирзә Әли-

* Күрүр — јарым милјона бәрәбәрдир. — Ред.

11834-

аббас «Ријази» тэхэллүс атасынын натамам олан мөчмуеји-мэнзүмәсинә бир сүлс нәзмән өз гүввеји-тәб'ијјәси илә изафә гылыб итмама јетирибдир вә «Кәнзүл-маариф» исми илә тәсмијә гылыбдыр. Эл'ан ол мөчмуәнин тәб'ү интишарына һазырлашыр.

Чәнаб Мирзә Аббас һәр бир барәдә атасынын гаиммәгамы олуб, о, натамам гојдуғу ишләри вә фикирләри јеринә јетирмәкдәдир:

Гәм дејил кәр данәни мәнв етсә дөври-рузикар,
Чүн ниһали-барвәр галмышдыр ондан јадикар.

Мирзә Мәһәммәд Тағы Гумринин мөдһиндә мәрһум Молла Фејзулла «Фејзи» тэхэллүс бир нечә рүбајјат дејибдир. Онлардан бир-икиси бурада тәһрир олунду:

Эла ја өјјүһәл-Гумри, бәјанын мајеји-бөһчәт,
Јазыбдыр лөвһи-синәндә гәләм әсрари-пүрһикмәт.
Дәми-руһүл-гүдүсдүр бу вә ја сәһри-мүһәлләлдир,
Әкәр хәсмин ола мүнкир бу һөччәт әлдәдир һөччәт.
Әчәб нәзми-дилкәш, әчәб хош кәлам,
Кәлими-заман вер Мәсиһә пәјам,
Дејин Гумријә бәзми-фирдовс ара:
Кәламүл-имами, имамүл-кәлам.

Филһәгигә Гумринин чох рәван вә мөвзун тәб'и вармыш. Буна шәһадәт верән онун эш'ари-абдары [вә] хошқуварыдыр. Һејфа ки, Гумри гүввеји-ше'ријјәсини анчаг бир јолда — јәни мүсибәт јазмағда сәрф едиб, өзкә гисим асар гојмајыбдыр ки, шајани-диггәт ола. Әлбәттә, буна сәбәб онун пишровлары вә мүасиринин, хүсусән Дәрбәнд әһлинин мүсибәтнамәни һәр гисим эш'арү кәлама тәрчиһ тутмағлары вә худ шаирин өзүнүн әјјами-түфулијјәтдән шәбиһкәрданлар вә мәрсијәханлар вә нөвһәсазлар арасында нәшвү нүма тапмасы вә ев тәрбијәси олубдур.

Мә'лумдур ки, беш-он сәнә бундан әгдәм артыг һөрмәт вә шөһрәтдә олан анчаг Имам Һүсејн мүсибәтинә даир нөвһә вә мәрсијә јазан шаирләр иди ки, онларын кәламы мәсчидләрдә, тәкјәләрдә охунурду вә онлар өз кәламларыны ешидиб, халгын тә'рифү төвсифи илә сәрәфраз олурдулар вә нөвһә јазмаға дәхи дә артыг шөвгмәнд олуб, бүтүн вахтларыны вә гүввеји-ше'ријјәләрини бу јолда сәрф едирдиләр. Он беш-ијirmi сәнә бундан әгдәм Шуша гәл'әдә әли гәләм тутан кәмсавад ушағлар дәхи нөвһә јазмаға мәшғул олуб, һәр бириси өз дүздүјү ше'рә охшајан кәламлары илә ифтихар едирдиләр. Амма бу ахыр вахтларда нөвһә вә мәрсијә мөвсүмү бир нөв кечиб вә солуб. Тәғәзаји-зәмәнәјә көрә шаирләримиз инди дә тәзә мәсләкдә вә гејри бир мазмунда ше'р јазырлар. Мәзмунү мәсләкин дәкширилмәси илә белә шаирләримиз шивеји-лисанларыны да дәкширибләр.

Чәнаби-фәзаилмәаб сәдрүл-үләма Мирзә Һәсән әфәнди ибн Әлһач Абдулла әфәнди Әлгәдари «Мәмнуни» тэхэллүс әсримизин эн мәшһур әрбаби-гәләми вә әдиби вә эн мө'тәбәр тарихнәвиси һесаб олунур. Бу зати-һәмидәхәсаилин «Асари-Дағыстан» нам китабында дәрч олунмуш әхбарү рәвајәтин чүмләси мүсәннифин зијадә мә'луматлы, фәсийһ вә камил бир вүчуд олмасына дәләләт едир. Үлуми-мүтәнәввәејә дара олмагдан маәда Мирзә Һәсән әфәндинин тәб'и-мөвзун саһиби олмағы дәхи онун эш'ари-бәркүзидәләриндән мә'лум олур.

«Асари-Дағыстан»ын 249-чу сәһифәсиндә Әлгәдари чәнаблары кәмали-һөгарәтлә өзләрини Дағыстан үләмалары силкинә дахил гылыб, тәрчүмеји-һалына даир бир пара мә'лумат верирләр вә биз дәхи бурада һаман мә'хәздән нәф'бәрдар олуруг. Мирзә Һәсән әфәндинин валиди-әмчәди Дағыстанда Күрә наһијәсиндә Әлгәдар кәндинин сакини Әлһач Абдулла әфәндидир ки, үләмаји-мүтәбәһһирин чүмләсиндән әдд олунур вә өз кәндиндә хејли мүддәт мүдәррислик едибдир. Ол чәнабын валидеји-мөһтәрәмәси Шејх Мәһәммәд әфәнди Әлјәрағинин гызы Һафизәдир. Мирзә Һәсән чәнаблары тәвәллүд едибдир Авар ханлығында Бејләган адлы гәрјәдә чәмадијүлахирин 11-чи күнүндә һичрәтин 1250-чи⁵³⁴ тарихиндә. Бу һалда Бејләган Зағатала округуна дахилдир, зијадә мәһсулдар вә мејвәчат кәтирән бир јердир.

Мирзә Һәсән әфәндинин тәвәллүдүндән сонра онун атасы вәтәнинә гајыдыб, Әлгәдарда сакин олубдур вә өз валидејинин тәһти-нәзарәтиндә нәшвү нүма тапыбдыр. Һаман гәрјәдә олан мәдрәсәдә он беш синнә гәдәр үлумү фүнуни-әрәбијјәји-мүтәдавиләнин тәһсилинә мәшғул олубдур вә һәм дә орада фарс дилинин мүәллими олан ағдашлы, Гарахан кәндинин әһли Әссејид Абдулла әфәндидән фарс вә түрки лисаныны лајигинчә өјрәнибдир вә бир мүддәт дәхи Күрәдән јухары Јарағ гәрјәсиндә Әлһач Исмајыл әфәндинин һүзурунда гираәт едибдир вә өвгати-әхирәдә Ахты гәрјәсиндә мүдәррислик едән әлгази Мирзә Әли әфәндинин «Һеј'әт» вә «Һикмәт» нүсхәләрини охујубдур. Тәһсилдән фариг олуб, тәдрисә мәшғул олдуғда ол чәнабы о заман Күрәдә хан олан кенерал⁵³⁵ Әлһач Јусиф хан һүзурларына апарыб, алты сәнәјә гәдәр ону өз јанында сахлајыбдыр вә бу әснада онун шүғлү китабәт вә тә'

лим олубдур. Бә'дән Күрә наһијәсиндә рус диванханасы ачы-
ланда бир мүддәт дә бурада эввәлчә мүнәррир вә бә'дән ди-
ванбәји хидмәтиндә игамәт едибдир. Бундан сонра он ики илә
гәдәр дөвләти-Русијјә чанибиндән чәнуби Тәбәрсәранда на-
һиблик едибдир.

1294-чү⁵³⁶ сәнәдә Дағыстанда вүгуа кәлән игтишашда мүт-
тәһим олан эшхасын чүмләсиндән һагг-наһаг Мирзә һәсән
әфәнди дә идрач олунуб, дөвләти-Русијјә һөкмү илә Дағыс-
тандан әһлү әјалы илә Русијаја, Тамбовски губернијаја көн-
дәрилибдир вә дөрд илә гәдәр һаман мәкани-гүрбәтдә үсрәт
вә пәришанһаллыгла вәгти-әзизини сәрф едибдир. Сонрадан
дөвләт тәрәфиндән Дағыстана мүрачиәт етмәјә изи верилиб
вә ол чәнәб әјалү әтфалы илә Күрәјә гајыдыб, вәтәни-әслиси
олан Әлгәдар гәрјәсиндә сакин олубдур. Нечә ки, јухарыда
зикр олунду, Рус дөвләти илә Османлы дөвләтинин 1294-чү
сәнәдә мүнәрибәси башланан заманы Дағыстанда бөјүк иг-
тишаш вә ингилаб зүһура кәлди вә изһари-бәҗү хәјанәт ет-
дикләриндән зијадә зәрәр вә хәсарәт дүчар олдулар вә вах-
тын гарышыглыгына көрә һагг-наһаг әјри доғрудан сечилмә-
ди. Аталар сөзү мисдагынча: «Гуру одуна јаш да јанды». Ол
әснада чәнәб Мәмнуни Петербургда императури-ә'зәмнин һү-
зурунда конвоји-мәхсуси хидмәтиндә олан оғлу Әбумүслимә
нәзмән тәһрир гылдығы мәктубдан бә'зи тәфсиләти-вәгајә
мүстәфад олунур. О, мәктубу бу сајаг башлајыр:

Еј Әбамүслим, еј әзизи-пәдәр,
Еј чикәркушеји-сүтүдәсијәр,
Ола өмрүн тәвили-сәһһәтдә,
Јарын олсун чаһанда бәхти-зәфәр.
Дәстқирин ола һәмә өвгат
Шаһи-ләвлак, сағији-көвсәр.
Бә'д әзан үмдеји-мәталибимиз
Олмағындыр һәмнишә сә'дәхтәр.
Санијән ејләсән әкәр мәнән,
Һәм бу әтрафдән суал, хәбәр,
Һәмдиллән бу вахтачан сағам,
Әјзән ә'мамү ихвәтү мәдәр,
Һәмчинин саири-әғарибимиз,
Лејк бунда көрүндү чох ишләр.
Чәрхи-кәрдун едиб бәәкс мәдар,
Кәрдиши дүзлүјүндән⁵³⁷ олду бәдәр.
Ашикар етди сүн'и-бугәләмун
Нөв'бәнөв нәгши-мүстәнфәр.
Гырылыб риштеји-ғәләдеји-дәһр,
Тутду көвһәр јерини мөһреји-хәр.
Олду заһир фәсади-сәфки-дима'
Кәлди мисдаги-шәрри-гәмм бәсәр.
Дүшдү хаки-мәзәлләтә бирдән,

Нечә хүррәм кәзән бәјү әфсәр.
Јә'ни бу мәрз-буми-Дағыстан
Олмуш икән фәрагәтә бәстәр,
Накәһан етди әһли-сәғри-Әкәк
Бир гәләт ким, чаһана салды шәрәр.⁵³⁸

Бундан сонра игтишаш дүшән деһатын вә әдавәт кәстәрән
әфрадын филчүмлә адлары зикр олунуб вә тәәччүб бурасы-
дыр ки, ләзкиләр дә бу ахыр вахтларда ермәни-мүсәлман
әдавәтиндә мүсәлман гардашлар кәстәрән һәрәкатү әф'али-
шәниәни бүруз едиб, бир-бирләринин чанына, малына јағы
дүшүбләр, нечә ки, шаир дејир:

Гачды бу игтишашда Күрәдән
Бакы шәһринә алишан кәсләр.
Галды әһли-Күрә сәрасимә,
Дедиләр: хәлвәт олду бу дәрәләр.
Билдиләр фүрсәти гәнимәт та,
Сандылар гарәти чаһанда һүнәр.
Бир-бирин кәсди-басды ахырда,
Тикдиләр иттифаг илә сәрвәр.⁵³⁹

Бундан сонра һәр јерин әһли өзләринә мин шәрәрәтү хә-
јанәт илә бөјүк тә'јин едирләр вә бу интихабда һагг вә әда-
ләтин үзүнә наинсафлыгын гара пәрдәләрини чәкирләр. Шаир
бу һалы — Дағыстанын пәришан өвзаыны көрүб фәрјад едир:

Аһу ваһсәрәта бу өлкәләрин
Чүмләси етдиләр әзим зәрәр.
Јох имиш неч бириндә бунларын
Беш нәфәр мүстәгим әглу нәзәр.
Олмады һич јердә асудә⁵⁴⁰
Кәнд әһли, гудурду оғруләр.
Көтүрүлдү булардан инсанлыг,
Чохусу дөндү гурда, гәлби һәчәр.
Сиргәтү гарәтә олуб мајил,
Аз галыб бир-бирин боғуб јејәләр.
Фүгәра чөлләрә гачыбды тамам,
Гарышыб сәсләри тәби'ү бәгәр.
Галмыш иди јетим, дул өврәт,
Сојуг алтында бид тәк титрәр.
Кәсмәјирди јағыш арасыны нәф'
Вермәјирди оlara зилли-шәчәр.
Гајалар алты дөндү гәл'әләрә,
Санки һәр бир мағара бир Хәјбәр.⁵⁴¹

Бурада шаир мүвәггәти рәјасәт едән кәсләрин зүлмү ситә-
миндән вә намәшру' әмәлләриндән филчүмлә [...] бәјан едир.
О әснада Шимали вә Шәрғи Гафгазын һәр јерләринә шуришү

вэлвэлэ дүшүр [...] вэ аһалији-шәһрү деһат бөжүк хөвфү энди-шәјә дүшүр. Дағыстанын јавугунда оланлар һәрә бир чанибә гачырлар. Нечә ки, шаир дејир:

Дүшдү Дәрбәндү Гүббәјә нифрин,
Кәлди һа, кәлди ләзки, ејнә мәфәр?
Чох әкабир едиб әјал илә,
Һачытәрхана кәшти илә сәфәр.
Чоху һәм еһтијат едиб орадан,
Салды дәрјада нечә күн ләнкәр.
Мән дә Дәрбәндә ејләдим реһләт,
Әлгәдардан едиб бурада һәзәр.
Кәлди хани⁵⁴²-мүкәррәми ораја,
Һәм нечә әһли-гәрјеји-дикәр.
Лејк көрдүк орада чох гијбәт,
Данышыб үстүмүздә һәр әбтәр.
Бу сәбәбдән олуңмушуг мәнбус,
Та ола сидгү кизб мүстәһзәр.⁵⁴³

Бундан сонра Мәмнунни Русун гошуну кәлиб, өлкәни әмнү асајишә салмағындан вә әһли-фәсада тәнбиһү базхаст јериш-мәјиндән данышыб, оғлуна хитабән бу нәһв хәтми-кәлам едир:

Аһ, чохдур бурада әһвалат,
Вар китабәтдә еһтијат әксәр.
Анчаг үмидварыг аллаһа —
Ки, гыла лүтфүнү бизә рәһбәр.
Чүнки олдур мүсәббибүл-әсбаб,
Гүдрәтилә дөнәр мәнү хавәр.
Онун әмриләдир тәгәллүби-гәлб,
Әмәли-рәф'ү нәсб, мәнсәбү чәр.
Уммарыг үстүмүздә ејләјә о,
Һүкәмаји-үзами дилпәрвәр.
Еј оғул, ол һәмишә никәмәл,
Олма һеч вахт маили-мүнкәр.
Ејлә мәктубларыңла Мәмнунни
Дәмбәдәм шад, еј зијаји-бәсәр.⁵⁴⁴

Чәнаб Мәмнуннинин фәрзәнди-дилпәсәндиңә тәһрир гылдығы бу мәктубу онун мөвзун вә мө'тәбәр кәламларындан бирисидир. Мирзә Һәсән әфәндиңин беш-алты нәфәр зүкур өвлады вардыр ки, чүмләси пәдәри-бүзүркварлары кетдији јол илә заһиб олуб, елмү мә'рифәт кәсби илә өзләринә шөһрәт вә һөрмәт газаныблар. Онлардан бөјүјү Мирзә Әһмәд әфәнди мәнкәмеји-гәрјәдә газилик етмәкдәдир. Гејриләри исә гисим-гисим дөвләти гуллуғларда вә кәсби-үлумда јашамағдадырлар. Һагг-таала чүмләсинә өмри-тәвил вә хошбәхтлик әта еләсин.

Чәнаб Әлгәдарнинин асари-гәләмијјәсинә кәлдикдә, дејә биләрик ки, онлар һәддән мүтәчавиздир. Әксәри әрәб лисанында олмаға бинаән, онларын барәсиндә бурада бәһс олуңмаја-чагдыр. Түрк дилиндә нәзмән тәртиб олуңмуш әсәрләри бунлардыр: 1) «Мәнзум үсулиддин», 2) «Әлфулүл-матәм фиһәг-гил-матәм», 3) «Изһарүл-һал фикүсусил-ал», 4) «Асари-Дағыстан» нәсрән вә бунлардан әлава хејли әш'ари-мүтәнәввәләри вардыр ки, онлардан бир нечәсини нүмунә үчүн өз мөвгејиндә кәстәририк.

Алими-мүһәггиг Мирзә Һәсән әфәндиңин асари-гәләмијјәсинин чүмләсиндән биз Азәрбајчан түркләринә артыг мүфидү зәрур оланы вә бизи өз тарихимизлә бәләд едәни «Асари-Дағыстан» ады илә тәб' олуңмуш китабыдыр ки, һәр әһли-савада онун мүталиәсини нәинки мәсләһәт, һәтта борч көрүрүк. Бу әсәр ачыг вә асан түрк лисаны илә јазылмыш, 255 сәһифәдән ибарәт хошсәлигә бир китабдыр. Гијмәти дәхи ағыр дејил, бир манатдыр. Бақыда китабфүрушларың мағазасында сатылмағдадыр. Мүсәннифин өзүндән дәхи јазыб кәтиртмәк мүмкүндүр. Охучуларымызы бу китабың мүндрәичаты илә ашина етмәк үчүн онун бир мүгәддимәси вә он ики баблары вә нә мәтләбү мәнһәсдән сөјләдијини мүхтәсәрән бурада зикр еләјирик:

«Асари-Дағыстан»ын мүгәддимәси Дағыстан әһалисинин бу ана гәдәр әснафү нәваһиләри бәјанында вә бурада мүстә'мәл олан әлсинәвү лүғати-мәшһурә бәјанында, һәмчинин исламдан ирәли бурада сакин олан хәләјигин әгајиди хүсусундадыр.

I баб дини-мүбини-ислам бу дијара варид оландан сонра Тејмурләнкин бу тәрәфләрә хүруч етдији замана гәдәр бу јерләрдә ваге олан әһвалат хүсусундадыр.

II баб Тејмурләнк заһир оландан сонра дөвләти-Османијјә вә дөвләти-Сәфәвијјәнин (гызылбашларың) рәјасәт вә сижасәтләри бу әтрафа јетәнәчән зүһур едән вәгајә барәсиндәдир.

III баб һаман ики дөвләти-исламијјә зүһур едәндән сонра Рус дөвләтинин әввәл дәфә варид олдуғуна кими вүғуа кәлән әһвалат хүсусундадыр.

IV баб Рус дөвләтинин гошуну әввәл дәфәдә Дағыстан чанибинә вүруд едиб, орадан гајыдана кими чари олан әһвалат вә күзаришат бәјанындадыр.

V баб Рус гошуну Дағыстандан гајыдан замандан Пјотри-кәбирин әсакирлә Дағыстана јериш етмәјинә кими вүғуа кәлән әһвалат бәјанындадыр.

VI баб император Пјотри-кэбир Дағыстандан мүрачиет етдикдэн сонра Надир шаһын зүһуруна кими ваге олан эһвалат бэјанындадыр.

VII баб Дағыстанда Надир шаһ хүрүч етдикдэн сонра онун гэтлинэчэн бурада иттифаг олан эһвалат бэјанындадыр.

VIII баб Надир шаһ мәгтул оландан сонра рус эскэрлэри үчүнчү дэфэ бу этрафа кэлэнэчэн ваге олан эһвалат бэјанындадыр.

IX баб үчүнчү дэфэ Рус дөвлэтинин гошуну Дағыстана дахил олуб, бурадан мүрачиет елэјэнэчэн зүһура кэлэн эһвалат бэјанындадыр.

X баб рус эсакири⁵⁴⁵ үчүнчү дэфэ Дағыстандан гајыдан-дан сонра дөвлэти-Гачаријјэ заһир оланачан вэ рус гошуну дөрдүнчү дэфэ бу этрафа кэлэнэчэн бурада олан эһвалат бэјанындадыр.

XI баб дөвлэти-Гачаријјэ заһир оландан сонра вэ Русија эсакири дөрдүнчү дэфэ бураја кэлэндэн сонра ол ики дөвлөт мабејниндэ «Мүсалиһеји-Күлүстан» ин'игад олана кими вүгуа кэлэн эһвалат бэјанындадыр.

XII баб бу зикр олунмуш ики дөвлэтин араларында «Күлүстан мүсалиһеси» ин'игад олунандан сонра бу вахта кими Дағыстанда ваге олан һадисат бэјанындадыр.

Элхатимэ Дағыстан эһалисинин эхлагү адэти бэјанында вэ бир пара үмэравү мэрһумијн вэ үлэмаву үмэраји-эһја һалу шэ'нлэри барэсиндэди.⁵⁴⁶

Бу мә'луматын тэмамиси зијадэ эһемијјэтли вэ лазимэли олмаға көрө, биз дәхи онларын тэһсилени эбнаји-вэтэнэ төвсијэ гылдыг. «Асари-Дағыстан»ын ибтидасында тэб' олунмуш гэээл китабын тэ'лифинэ баис һэмиди сакини Эһмэд ханын фэрзэнди Бэјбала бэј олдуғуну бэјан елэјир; нечэ ки, дејиб-дир:

Бу тэ'лифэ олуб баис мэнэ бир фэхри-Дағыстан, Эмири-бинэзирү дилпэзирү саһиби-үрфан.

Тэбэсэран дијарында эмарэт ханэданында Кэмалати едиб тэһсил, олан сэрәмэди-эгран.

Тэвазэ эһли, хош эхлагү хошдидаарү хошсөһбэт, һэмиди сакини Бэјбала бэј фэрзэнди-Эһмэд хан.

Худа гылсын ону һэр дэм мүкэррэм эгрэбасилэ, Мүвөфпэг ејлэсин э'мали-хејрэ даимүл-эһјан.

Экэр дүшсэ бу асарым рекикү лэфзим ашүфтэ, Сэзадыр ким, мэни эјзэн⁵⁴⁷ гылыб ашүфтэдил дөвран.

Верэн варын утанмаз, мал бэнзэр маликэ,⁵⁴⁸ һэгга, Булар доғру мисаллардыр, мэним эһвалыма шајан.

Бу тэ'лифин шүруиндэ јазыб Мэмнун бу тарихи: «Гэваши» ламсуз сали, мэни шэввали-хошунван.⁵⁴⁹

Зелдэ јазылан мэнзумат дәхи «Асари-Дағыстан»ын дибачэсиндэ дэрч олунмуш вэ ихтисар вэчһдэ Дағыстанын кечмиш һалына вэ онда вүгуа кэлэн асарү эламата вэ онун шимдики пэришан эһвалына ишарэ едичи ше'рлэрдир ки, мүэллифин гэлэминдэн сүдур етмишдир:

Гэрэз олдур ки, биздэн гаиб ихванэ ола эш'ар, Ферамушханэ Дағыстан дијарындан нечэ асар — Ки, билсинлэр нечэ бунда олубдур наили-зэһмэт,⁵⁵⁰ Гэриги-бэһри-рэхмэт олмуш эбраарү улул-эбсар. Нечэ эһаби-пејғәмбэр дәхи этба'и гылмышлар Хэзэрдэн бу дијары паку чэкмишлэр чэфа бэсјар. Нечэ алмыш Эбумүслим бу өлкэ фатени намин — Ки, та мэхшэр олур ады дуаји-хејр илэ тэзкар. Нечэ шамхалү ханлар, усмијү мә'сумү гадилэр Гылыблар хэлг ичиндэ бунда, дини-һэгги, истиграр. Нечэ мәсчидлэри мә'мур едиблэр һэсбөтүллаһи, Нечэ тэдрисханэ, ханэкаһү гэл'эни э'мар. Нечэ јүз ил идарэ ејлэмишлэр бу нэваһидэ, Вэли тэфсил илэ мә'лум дејилдир имди ол рэфтар. Олуб һами сэлатини-бэни-Аббас бунларэ — Ки, та Тејмурлэнк етди булары лэнк бир мигдар. Кэһи шаһани-Иран етдилэр бунда рэјасэтлэр, Кэһи гылды сјајсэтлэр бурада бир нечэ хункар. Кэһи тарихи-һичрэтдэн замани-гэрни-аширдэ Ачылды лэзкилэр башы, чаһаны гылдылар бизар. Бир чэкди гошун Ширванү Кэнчэ, Эрдэбил үстэ. Бириси чари Күрчүстаны гылды хејлине мизмар*. Кэһи чэкди Крым султанлары бу чанибэ лэшкэр, Кэһи аварэ дүшдү бу тэрэфдэ фиргеји-татар. Кэһи тэчдиди-динэ олду дан бунда Шејх Мэнсур, Кэһи Гази Мэхэммэд, каһ һэмзэ етди истикбар. Кэһи Шамил эфэнди бунда гылды һөкмүнү шамил, Чыхарды һэр тэрэф эвр етсэ бундан лэшкэри-чэррар. Бихэмдиллөһ дүшүб һазырда нөвбэт дөвлэти-Руса, Олубдур хэлг арасында эдалэт ишлэрэ ме'јар. Ачылды эһли-Дағыстана кэсби-елмин эвзабы, Олубдур кэрмү рајич⁵⁵¹ кэсби-мала һэмчинин базар. Вэ лакин лэзкилэр вахты едиб тэзји', јатмышлар Тэгафүл бэстэриндэ, олмајырлар хабдэн бидар. Демэзлэр бары инди биз дә инсаныг бу алэмдэ, Эдэк тэ'лим өвлады ки, билсинлэр нэ јох, нэ вар.

* Мизмар — гошу (чыдыр)⁵⁵² мејданы.

Ачылсын көзлери аләмдә, көрсүнләр нә лазымдыр,
Һәм етсинләр пароходлар, дәмиләр јоллар илә әсфәр.
Галыбдыр ләзки гардашлар фәнаву фәгр күнчүндә,
Санасан бунларә кәјдән јағар әрзаг илә ифтар.
Әкәрчи вар буларда бә'зи әһли-мә'рифәт әшхас,
Олублар мүгтәзәји-дәһрдән акаһү⁵⁵³ бәрхүрдәр.
Едәрләр еһтимами-тә'лим өвлади хүсусунда,
Вәли бир нечә күл гылмаз белә сәһралары күлзәр.
Кәрәк әјјами-истигбалә етсинләр дүрүст һиммәт,
Кәрәк фүрсәт заманын етмәсинләр бад илә имрар.
Мәсәлдир: арифә бәсдир ишарә, аннамаз чаһил,
Охунса үстүнә⁵⁵⁴ Төврату Инчилү Зәбур тәкрар.
Кәрәк зәр'ә тәәһһүд иштидади-һәббәдән әгдәм,
Кәрәк әшчар ола ислаһ, та сәләһ ола әсмар.
Худа төвфиг версин гулләринә һиммәти-хејрә,
Будур Мәмнун дуасы истичабәт ејләсин гәффәр.⁵⁵⁵

Чәнаб Әлгәдаринин әбнаји-вәтәни олан ләзки гардашларын пәришан һалына чанү дилдән јанмасы бича дејил. Үмүмән, ләзкиләр зирәк, маддәли, гочаг вә габили-тәрбијә бир тајфа олуб да, белә елмү мә'рифәтчә һамыдан керидә галмаглары, јохсуллуғ вә диләнчилик һалында јашамаглары чүмләмизә кәрәкдир бир дәрәчәдә тә'сир едиб, гәлбимизи мәнзун вә мүкәддәр гылсын вә онларын тәрбијәвү тә'лими јолунда чүмлә әрбаби-бәсирәт вә саһиби-микнәтү мә'рифәт кәрәкдир сәрфи-һиммәт еләсин.

Устади-мөһтәрәмимиз вә мүршиди-камилимиз олан Мирзә Һәсән әфәнди лүтфү шәфәггәт едиб өз тәрчүмеји-һалларыны ики сәнә бундан ирәли нәзмән тәртиб гылыб бәндәләринә кәндәрмишдир. Әкәрчи ол чәнабын сејрү сүлуку фөвгдә тәһрир олуноубдур, амма бу мәнзумәни дәһи бурада јазмағы мүнәсиб кәрдүк. Чүнки бу мөвзун кәламда мүсәниф һәзрәтләринин тәрчүмеји-һалларына даир бир пара мә'лумат тәфсилән бәјан олуноубдур:

БИСМИҢИ СУБҢАНӨҢҮ ВӘ ТААЛА

Бихәмдилләһ, јетишди синним ислам ичрә һәштадә —
Ки, иман илә варам реһләти-үгбајә амадә.
Суал олса, нә кәрдүн, нә газандын дари-дунјадә,
Нә хејри ејләдин тәгдим ки, задын олсун үхрадә?
Чавабымдыр ки, кәрдүм һәр нә, кәрдүм мәнз рәјадә.

О рә'янын будур бир мүхтәсәр тәғрирү тибјани,
Ушағлыгдан тутуб тәһсил гылдым дәрси-Гур'ани,
Әрәбчә әсли-дини елми-сәрфү нәһвү мизани,
Әрузи, мәнтиги, елми-бәјани, шәрһи-Фүргани,⁵⁵⁶
Өһадис ичрә бәзли-һиммәт етдим елми-иснадә.

Охудум һикмәти, елми-һесаби, елми-һеј'ати,
Үсули-фиғһ илә фиғһи, һәм үстүрлаби-миғати,
Зәбани-фарсү түркијә ләвазим истилаһати,⁵⁵⁷
Хүласә, хаки-Дағыстанда мүмкүн әдәбијјати,
Атамын еһтимами рәһбәрим олду ол иршадә.

Ијирми үч сәнә өмрүм тәмаминдә гәза галиб
Кәлиб тәдбиримә, олдум бир өзкә сән'әтә саһиб —
Ки, мәрһум һачы Јусиф хан мәни икрам илә катиб
Едиб, јанында галдым алты ил, олдум она рағиб,
Һәм өвладына тәдрис ејләдим елми ол әснадә.

Һелә ки, олду Дағыстанда ханлығ рутбәси тә'тил,
Ачылды бунда рус диваны, олду забитә тәбдил,
Бу диванда китабәт хидмәтиндә галмышам үч ил —
Ки, та гылды губернатури-Дәрбәнд бәндәни тәһвил,
Нијабәт хидмәтинә гәрјеји-Јарағи-сүфладә.

Бу наблик ибарәтдир Тәбәсәранын әрзиндә,
Чәмии әлли дәрд кәндән он ики сал әрзиндә
Доландырдым олары мүгтәзәји-әсри-фәрхүндә,
Поручик чининә чатдым ки, гәрсәд ингиразында,
Доланды чәрхи-кәчров, өзкә бабәт олдум үфтадә —

Ки, јә'ни ол сәнә рус етди чәнкин түрк илә е'лан,
Верилди әһли-Дағыстана әзми-рәзминә фәрман,
Бу фәрмандан нечә кәнд әһли олду санки рукәрдан,
Чаһандан бихәбәр ләзкиләр ичрә бир нечә фәттан
Едиб тәзвир, гылмышлар булары түркә дилдадә.

Бүрүз етди гәзавәт фикри түфрақдан әләггәфлә,
Гумут әһли јетирдиләр күбари-дөвләти гәтлә,
Ол атәшдән дағылды јербәјер әтрафына шә'лә,
Олуб јағи зәд Гарулу, Әшәбашлы филчүмлә,
Тәбәсәран, Ахты, Гүббә дүшдүләр ифсадә.

Бәс етди әскәри-дөвләт олары фөвр илә тәфриг,
Нечә ә'јани дарә чәкди, гылды евләрин тәһриг,
Нечә әшхаси һәбс етди, нечәсин ејләди тәзјиг,
Вәли бир паралар һаггында әсла олмады тәһгиг,
Сүрүндүләр Саратова нахыр тәк аһү вејладә.

О һәшрү нәшр арасында мәни һәм етдиләр мәнһүс⁵⁵⁸ —
Ки, куја ол заманда хидмәтимдә зә'ф олуб мәнһүс,⁵⁵⁹
Јарым ил гәл'еји-Дәрбәнд ичиндә галмышам мәнһүс,
Шикајәт ејләдим диванә версинләр мәни, әфсус,
Гәбула кечмәди әрзим, тәарүз* олду Шурадә.**

* Тә'риз — манелик.

** Шура — Тејмурханшура шәһәриндән ибарәтдир.

Везири-дахилијѣ һөкмү олду бир заман тәртиб,
Олундум Тамбова иститан* үчүн тәгриб,**⁵⁶⁰
Һәм әһли-бејтими чәбр илә гылдылар мәнә тәзниб,
Мүрүр етди орада вәгтимиз үч ил әләттәгриб,
Зүһура кәлди бир әмри-гәриби-харигүләдә.

Чәнаби-императури-заман — Искәндәри-сани
Олуб мәгтул, та ки, оғлу олду Рус султани,
Бунун вәгти-чүлусунда верилди әфв фәрмани,
Үмүмән әһли-Дағыстанә кечди лүтфи-рәббани —
Ки, дивансыз мәғариб гисми күллән олду азадә.

Рүчу етдим орадан Күррәјә әһлү әјалымла,
Мәашым олду кәндимдә мүјәссәр мүлкү малымла,
Һазаран шүкр ола пәрвәрдикара сидгү балымла,**
Кечирдим бунда өвгаты үлума иштиғалымла,
Ијирми ики ил тәдрис гылдым бу зәвајадә.***

Бу ишдә үмдә мәгсудим олду һәсбәтә лиллаһ,
Олам нәшри-үлуми-дин илә әграныма һәмраһ,
Дәхи талибләрим әјзән олалар бәндәјә ешбаһ —
Ки, бу минвал илә мәһфуз ола шәр'и-рәсулүллаһ,
Сәлат олсун она ал илә тәслимати-мүздадә.

Бәли, өвладыма сорса, олура нагабили-тәгсим
Әсәрләр ким, олары ејләдим мөвгүф биттә'ним,
Јенә чүз'и зираәт әрзи-мәрчи, нә зәрү нә сим,
«Вә ма мин-дааббәтин илла»ны⁵⁶¹ гылдым оalara тәфһим,
Кәтирсинләр һалал кәсби илә мәнәсыны јада.

Дәхи етдим оlara бу вәсијјәт ки, гылыб зәбтин,
Үмүр ичрә мұраат ејләсинләр раһи-мөвсутин,
Охутсунлар ушағларына динү мә'рифәт шәртин,
Әрәб һәм түркү русү фарсын әлсинәсин,⁵⁶² хәттин,
Әзимәт ејләсинләр зәр'и-әрзә даду бәстадә.

Чәнаби-мүстәтаби-һәзрәти-әлламеји-тәһрир
Фиридун бәј, худа гылсын онун мәтлубини тәјсир⁵⁶³
Мәнә фәрмајиш етмишди ки, онунчун едим тәһрир
Һәгирин сәркүзәштин, ихтисар илә будур тәгир
Едиб, кәндәрдим аны дәвәт илә ол устадә.

Рәбиүлаһирин нисфиндә тарихи-сәнә «ғәшкәб»⁵⁶⁴
Һәјати-мүстәарым багидир, амма будур мәтләб —
Ки, һәнками-вәфатымда олам иман илә һәмләб,
Лиһаза ејләрәм мәннаныма фәрјад рузү шәб —
Ки, ја рәбби, тәрәһһүм ејлә бу Мәмнунни бизадә.

* Иститан — вәтән олунмағ, вәтән етмәк.

** Тәгриб — вәтәниндән гүрбәтә кәндәрилмәк, сүрүлмәк.

*** Бал — хөвф, горху.

**** Зәваја — завијә, кушә

Күрә маһалынын ханы кенерал Әлһач Јусиф хан 1295-чи⁵⁶⁵
сәнәдә Дәрбәнд шәһәриндә вәфат едиб, Гырхлар зијарәтка-
һында мәдфун олунмушдур. Нечә ки, сабигдә зикр олунду,
чәнаб Мирзә Һәсән әфәнди о алишан ханын јанында алты
сәнә галыб, онун өвлады тә'лимү тәрбијәсинә мәшғул олуб-
дур.

Бу зати-шәриф гәјәтдә пәһризкара вә таатү гәрабата мүла-
зимү мүттәғи вә диндар бир шәхс олдуғундан, өзүнә артыг
һөрмәт вә мәнәббәт газанмышды вә нечә ки, Әлгәдари чәнаб-
лары өз китабында јазыбдыр, ол чәнабын отағлары даима
мәдрәсә кими тә'лим вә тәәллүми-үлумү фүнундан хали ол-
мазды вә бундан әлавә ол мәрһумун һиммәт вә хәрчи илә Күрә
наһијәсиндә чохлу көрпүләр тикилиб, јоллар гәјрылыб вә
мәсчидү мәдрәсәләр тә'мир олунубдур. Әз еһсанатү хејраты
илә күлли-Дағыстанда шәһрәт кәсб едибдир.

Чәнаб Мирзә Һәсән әфәнди мәрһум ханын вәфаты иттифа-
гында атидә зикр олунмуш мәрсијәни иншад гылыбдыр ки,
хејли мәрғубү дилпәсәнд кәламлардан бирисидир:

Дәриға, аһу вәвәјла ки, аличаһ Јусиф хан
Едиб дарүл-бәга әзмин, чаһандан олду ружәрдан.
Вүчуди зинәти-Гафғаз иди, һәм әһли-исламә
Пәнаһи-хас олмушду, оlanda мүзтәриб дөвран.
Галыбдыр инди башсыз әһли-ислам бу дијар ичрә,
Сәзадыр ким, она матәм тута мәчмү'и-Дағыстан.
Худаја, мәрғәди-пакын мүнәввәр ејлә лүтфүнлә,
Һәм әмсалын онун нәслиндән етмә һич дәм нөгсан.
Хитами-шәһри-зилгә'дә вәфатына олуб тарих,
Кечәндә сали-һичрәтдә мин ики јүз бешү дохсан.
Тутун, еј назирин, ибрәт, әчәлдән олмајын гафил,
О мәрһуми дуаји-хејрдән һәм етмәјин нисјан.⁵⁶⁶

Ики сәнә бундан мүгәддәм сүнни вә шиәмәзһәб идареји-
руһанијјәләрин гәрардадларыны әсримизин игтизасына мү-
вафиг вә тәғјирү тәбдил вермәк үчүн Тифлисә чәм олан үлә-
маву үрәфа силкиндә һәгир дәхи олуб, орада чәнаби-фәзиләт-
мәаб Мирзә Һәсән әфәнди Әлгәдари илә бир азачыг вахтда
көрүшүб таныш олдум. Бу зати-шәриф зијадә хошсима вә
хошхүлг олдуғуна бинаән, бир бахышда чүмләнни мејлү мән-
һәббәтини өз ағыллы көзләри, күшадә вә нурани үзү илә чәлб
еләјир. Мирзә Һәсән әфәндинин бу һалда јетмиш ики синни
вардыр. Јашы нәзәрә чох кәлирсә дә, мөһтәрәм әфәндинин
бәдәни сағ вә саламатдыр вә мәрһәмәти-илаһи илә даһа да
чох јашамасына үмидимиз вардыр.⁵⁶⁷

Шимали Гафгазын үләмаву шүэраву үдэбасындан филчүмлэ мэлумат вериб, чэнаб фэзаилмэаб Мирзэ Эбдүррэним Шејх Абуталыбзадэ нэзрэтлэринин исми-шәрифлэрини тәјэм-мүнән вә тәбәррүкән зикр етмәклә мәчмуәмизи бир нөв мүзәј-јән гылмағы лазым көрдүк.

Экәрчи Мирзэ Эбдүррэним чэнаблары миллијјәт чәһәтинчә Азәрбајчан түркләринә мәнсубдур вә түрк лисаны онун дилидир, вәли бу дил Иранын мәркәзиндә бу ахыр вахтлара кими гејри мүтәдавил олдуғу үчүн ол чэнаб дәхи өз әсәрлэрини фарс дилиндә јазыбдыр вә бу әсәрләри илә үмуми Иран әһалисинин бојнуна бөјүк миннәт гојубдур.

Ики сәнә бундан габаг һәгир ол чэнабдан онун сејр-сүлукуна даир бир пара мэлумат истәмишди вә о дәхи бөјүк илтифат едиб, әсәрлэринин бир нечәси илә мәнн мүхтәсәрән өз әһвалатыны бизә көндәрмишди вә хаһишмәнд олмушду ки, өзү тәһрир гылдығы кими ејни-ибарәт илә мәчмуәјә јазым. Биз дәхи ол чэнабын фәрмајишинә эмәл едиб јаздығыны бурада нәгл едирик: «Адым Эбдүррэним, атам Әбуталыб Нәччар,⁵⁶⁸ доғулан јерим Тәбриз, 1855 милади,⁵⁶⁹ мәскәним лајәнфәк⁵⁷⁰ Дағыстанын мәркәзи Тејмурханшура, сәнәтим тичарәт, өјрән-дијим гырх јашында бир үч-дөрд илин әрзиндә сәтһи иттилат. Хәлгән мүстәвилхилгә, хүлгән ачыглы вә гејзли, әхлаги-һәсәнәдән ари, фэзаили-нәфсанијјәдән бибәһрә, һәр төвбихү тәшнәјә эн шајәстә бир мәчһул адамам. «Пәнднамеји-Маркус»,⁵⁷¹ «Физикаји-ибтидаијјә»,⁵⁷² «Һеј'әти-Фламарјон»⁵⁷³ русдан фарса тәрчүмә вә ики чилд «Әһмәд ја сәфинеји-Талиби»,⁵⁷⁴ бир «Мәсаликүл-мөһсинин»⁵⁷⁵ вә бир «Мәсаилүл-һәјат»⁵⁷⁶, тарихи-мүхтәсәри-хатәмүл-әнбија «Нүхбеји-сүпәһри»⁵⁷⁷ өз тә'лифатымдандыр. «Мәсаил» вә «Мәсалик»дән башгалары 1311 һичридән әввәл чап олунубдур; јенә нүсхәләри кәмјаб олмуш. Бу китаблар Асијада нәшрү тәһсин вә Иранда артыг шөһрәт тапмағынын сәбәби өзлэринин һүсни-тә'лифијјәси үчүн дејил, базари-мәарифдә мәтаын новзүһур олмағы үчүндүр.

Каһи ше'р јазырам, амма чох аз вә әксәри мүртәчилән. Һамысы үч јүз бејт олмаз. Һәр нә вар исә дә, бу ләнк эш'ардыр. Бу, бәндәнин әһвали-сабигә вә лаһигәсидир. Синним 69 шәмсидәдир».

Мирзэ Эбдүррэним чэнаблары мәктубунун ахырында тә'кид едир ки, ону ејни илә јазым: «Охујан мәни сәһиһән танысын. Кәләчәкдә тарих һәр кимин һаггында өз гәзавәтин ичра едәчәкдир».

Һөрмәтли охучуларымыз көрүрләр ки, чэнаб Талыбзадэ үлумү кәмалаты илә мүттәсиф олдуғу һалда, әчзү инкисар илә өз шә'ну дәрәчәсини, өз мә'рифәтү фәзиләтини нә мәртәбәдә азалдыб гәдрү гејмәтсиз едир вә һәтта өзүнүн хилгәти вә шәхси гүсурларыны дәхи «хүлгән ачыглы вә гејзли, әхлаги-һәсәнәдән ари, фэзаили-нәфсанијјәдән бибәһрә» ибарәләр илә ачыб, һамынын көзүнүн өнүнә гојур. Бу сифәтләрин онун вүчудунда олуб-олмамағыны, әлбәттә, биз ја инкар вә ја гәсдиг едә билмәрик. Чүнки әввәлән биз ол чэнаб илә таныш дејилик вә санијән таныш олсаг да, өз вүчудумуз һәр бир гүсурат илә маламал олдугда гејриләрин ејбини кәстәрмәјә һаггымыз вә ихтијарымыз јохдур.

Бәһәр сурәт ол чэнабын өз әлејһиндә белә ачыг сөз сөјләмәји онун бир тәрәфдән әһли-инсафү мүрүввәтү сәдагәт олдуғуна вә гејр бир тәрәфдән шикәстәнәфс, алчагтәб', хошхүлг олмағыны кәстәрир. О чэнабын белә шикәстәнәфслији вә һагпәрәстлији хүсусән бизим бу зәманәдә байси-һејрәтдир. Чүнки бизим һамымыз худпәсәндлик вә мәнијјәт мәрәзинә бир дәрәчәдә мүбтәла олмушуг ки, әслән өз көзүмүздә тири көрмүрүк вә һәмишә өзкә көзүндә гыл ахтармаға мәшғулуг.

Чэнаб Мирзэ Эбдүррэним Шејх Талыбзадәнин тамами әсәрләри фарс дилиндә олдуғуна бинаән, онларын барәсиндә охучуларымыза тәфсилән мэлумат вермәкдә ачизик вә бу иш бизим тәклифимиздән харичдир. Амма чэнаб мүсәнниф өзү Азәрбајчан оғлу олмаға көрә вә китабларынын тамамиси фарслар илә белә Азәрбајчан түркләринин тәрәггивү тәалисинә сәбәб дүшмәјә бинаән, онларын барәсиндә билмәррә сүкут етмәк дә саваб дејил.

Әдиби-мөһтәрәмин асари-гәләмијјәсинин әксәри үлумү фүнуна даир мәталибдән бәһс едир. «Сәфинеји-Талиби»нин һәр ики чилдләри, «Пәнднамеји-Маркус», «Физикаји-ибтидаијјә», «Һеј'әти-Фламарјон» вә гејриләри тамамән елмдән данышыр вә өзләри дә ачыг вә садә дилдә јазылыб, јахшы кағзын үстә көзәл вә мәрғуб һүруфат илә чап олундуғуна [көрә], асан вә рәван охунур. Китабдарын чохунда үлума даир мэлумат суал-чаваб тәриги илә нәглү рәвајәт олундуғуна көрә, тез вә асан тәфәһһүм олунур вә артыг һәвәслә мүталиә олунур.

Нәгл олунан әһвалат һиссијјат вә хәјалат аләминдән узаг

вэ дышгары олдуғуна көрө, гарелэрин гүввеји-эглијјэлэри вэ фикирлэри зегнү фэрасэтлэри ишлэјир, ишыгланыр. Бу гүв-вэлэр ишлэдикчэ ачылыб вүс'этлэнир, доғру вэ нэф'ли мә'лумат илэ дөвлэтлэнир, нуранијјэт вэ мә'рифэт кәсб едир.

«Мәсаили-һәјат» нам китабларда һәллү кәшф олунан мәсә-лэлэрин чүмлэси һал-һазырда бизим мәишәт вэ дирилијјимизә ән лазым оланларыдыр ки, һәр бир кәсә онлары охујуб билмәк вачибдир. Зәманәмиз елм вэ билик зәманәсидир. Бунларсыз тәрәгги вэ тәмәддүн гејри-мүмкүндүр. Мүсәлманларын далда галмасына үмдә сәбәб елмсизликдир. Арамызда мүшаһидә олунан әдәми-иттифаг вэ иттиһад, бүхл, әдавәт, зилләт вэ рә-заләт, әсарәт чүмлэси елмсизликдән вэ авамлыгдан тәрәјән әламәтләрди. Зорлу икән зорсуз олмағымыз, варлы икән јохсул олмағымыз, һүрр икән, аға икән гул олмағымыз јенә елмсизликдән вэ мә'рифәтсизликдәндир. Бәс, ән әввәл бизә лазым олан, јемәк-ичмәк кими зәрури олан елм вэ мә'рифәт газанмаг, фүнуни-һазирәдән вэ сәнајә'и-мүхтәлифәдән бәһрә-мәнд олмагдыр.

Елм вэ билик газанмагда әдиби-камилимиз Мирзә Әбдүр-рәһим чәнабларынын јаздылары китаблар бизә әввәлинчи рәһбәр олуб, һүсн-хидмәтләр көстәрә билир вэ елмин ширин сәмәрәлэрини бизә дадыздырыб, ону кәсб етмәјә һәвәсләнди-рир. Она бинаән интишари-маариф јолунда сәрфи-һиммәт едән әрбаби-гәләмләримиздән ачизанә тәвәгге олунур ки, маарифпәрвәр Талыбзадә чәнабларынын әсәрләриндән бачар-дыглары гәдәр ачыг вэ садә дилдә фарсдан түркә тәрчүмә еләсинләр. Бу көзәл хидмәтлэри илэ онлар бир тәрәфдән мил-ләтимизи ајылдыб елм вэ мә'рифәтдән хәбәрдар олмагларына сәбәб оларлар. Дикәр бир тәрәфдән әдәбијјат хәзинәмизи белә пүрғијмәт әсәрләрлә дөвләтләндириб, өзлэри үчүн һөр-мәт, јахшы ад газанарлар.

Мирзә Әбдүррәһим чәнабларынын асари-гәләмијјәсинин чүмләсиндән вәтәни-мә'луфу олан Ирана аид бир мәнәббәт рајиһәси вэ бәндәчилик һисси дәрк олунур. «Мәсаилүл-һә-јат»ын икинчи чилдинин ибтидасындан саһиби-тә'лиф илэ оғлу Әһмәдин мабәјниндә бу кунә сөһбәт вүғуа кәлир.

Мә'лум ола ки, чәнаб Талыбзадә «Китаби-Әһмәд»дә үлу-ми-мүтәнәввәјә даир вердији мә'лумат тәзә ихтираатынын тамамисини фәрзәнди-әрчүмәнди Әһмәд илэ мүкалимә едә-едә кәшфү бәјан гылыр. Әһмәд исә зијадә фэрасәтли вэ зәки вэ мүстәид вэ хошәхлаг бир ушаг имиш ки, чүмлә онун хати-рини әзиз тутуб, өз өвлады кими истәрмиш вэ мүсәнниф онун барәсиндә дејир ки: «Әһмәде-бәндәзаде рофәгајә-мән бәһәмә-

је-мотәәллемине-мәкатибе-Иран мишенасәнд ке, дәр тофулеј-јәт че есте'даде-гәриби дашт, че тәфле-бамәзе буд. Некајәте-«Горбеје-ејнәки», морәккәбсази, әксәндази вэ лебасе-топчи-пушидәне-у мә'руф әст. Әкәрче оуладе-моуһумије-бәндәәст, әмма дикәран биштәр әз мән бесәләмәтије-у доа микәр-дәнд».⁵⁷⁸

Инди Әһмәд али мәдрәсәдә тәһсилени тамам едиб, габил мүһәндис чыхыбдыр вэ өзү дәхи саһиби-тә'лифдир. Әһмәд атасынын отағына дахил олуб, ону китабәтә мәшғул көрүб дејир: «Јенә сиз јазмаға мәшғулсунуз? Бу гочалыг, зәифлик һалында ки, бу гәдәр нахошлуғлара мүбтәласыныз, көзлэри-низ нурдан дүшүбдүр, нијә өз өмрүнүзә һејфиниз кәлмир? Мәкәр ондан безмисиниз? Индијә кими бу гәдәр ки, сөјләјиб јазыбсыныз, һәр јатаны ојатмаға вэ һәр мәсти һушјар етмәјә, һәр биәдәби тәәддүб гылмаға, һәр чаһили алим, һәр залими әһли-инсафү мүрүввәт етмәјә хејли кифәјәтдир. Көрүрсүнүз ки, јағыш гәтрәлэри сәнкхараја тә'сир етмәјән кими, сизин дәхи дәләјилү нәсајиһиниз даш бағырлы иранлыларә әсәр етмир. Нечә күн бундан ирәли бир мәчлисдә сизин «Һеј'әт» китабыныз әлдән-әлә кечирди. Бириси онун чилдини вэ о би-риси хәттини тә'риф едирди, үчүнчүсү шәкилләрини чох бә-јәнмишиди. Һаман мәчлисдә әһли-нүфуздан бириси белә деди: «Мән ешитмишәм ки, бу мүзәхрәфаты јазан саһиби-әгләү ид-рак вә әһли-тәванаву саман бир шәхсдир. Амма дејирләр ки, мүхәббәтдир. Һәр нә сөзләр ки, данышыр вә һәр нә мәтләбләр ки, јазыр, вәтәнин ејбләрини ислаһ етмәк үчүндүр. Бир кәс јохдур ки, ондан сорушсун ки, еј аллаһын бәндәси, бизим вә-тәнимиз ки, онда бу гәдәр бәһишт мејвәлэри вә әтирли чөрәк битиб һасилә кәлир ки, мисли һеч бир торпагда јохдур, һансы мәмләкәтдән писдир вә онун нә ејиблэри вар ки, ислаһ олу-на?» Һашијәнишиндән бириси дејир: «Мән ону мүлағат етми-шәм, бир бичарә нахошдур вә худпәсәндлик дәрдинә мүбтәла олубдур. Иранда бир шәхс вә бир тәбәгәни бәјәнмир. Белә ки, дөвләтин мәркәзи ишләриндән сорушдум, деди ки, нәзү ганун јохдур. Һүкәмалардан хәбәр алдым, деди залимдирләр, чәбр едән вә рүшвәт јејәндирләр. Мирзәләрдән аралыға сөз салдым, деди ки, мим һәрфинин башыны вә нун һәрфинин даи-рәсини јахшы јазырлар, амма елми-һесаб охумајыблар, һән-дәсә билмәзләр. Түллаб гисминдән әһвал истәдим, бујурду ки, јәғмада маһирдирләр. Үләмадан суал етдим, деди ки, этәбатда оланлар һирсү тәмә'дән кәнар, заһири зинәт вә тә-чәммүлатдан бинијаздырлар вә кәклик, турач эти јемәкдән мејл етмәјиб, пәнир вә соғана гәнаәт едирләр. Онлар бизим

рухани аталарымыздыр вэ таэти вачиб олан эиммежи-эҥһарын чанишинлэридир. Амма руханилэрдэн эксэри ки, Иранда вардырлар, тэмэ'кар вэ мөһтэкирдирлэр. Бу гисим алимлэр шуришү иғтишаш вэ ричали-дөвлэтин гөвгасыны дост тутарлар, отуз миндэн элли мин түмэнэ гэдэр бунларын эмлакындан бир сөнэдэ мөдахил кэлир. Түччардан сорушдум, деди ки, фүччардырлар. Онлар эчнэби дөвлэтин малына рэвач вермэкдэн вэ һүбубаты анбарлара долдурмагдан башга бир шеј билмэзлэр. Бу тэбэгэдэн мүлкү миллэтэ эсла фајда јохдур. Бир күн арвадларын либасы үстүндэ сөһбэт дүшдү, деди ки, бэли, иранлылар өз гејрэтү шүурларындан өтрү арвадларын көдэк вэ гыса либасларыны мијјаси-сөһиһ гэрар едиблэр. Анд олсун ағанын мүбарэк башына ки, бунларын чүмлэсини биваситэ бу китабын мүтэрчими һачы Мирзэ Эбдүррәһим Тәбризидән Тејмурханшурада өз евиндэ ешитмишәм. Инди өзүнүз мүһакимэ единаз ки, бу шәхс нахошдурму вэ ја Мәчнундурму?»

Бу хәбәрлэри нәгл едэндән сонра Әһмәд бир аһ чәкиб деди: Бәндәнин әрзи кифәјәтдир ки, сиз дүрүст јәгин едәсиниз ки, бу чәһил вэ авам миллэтин уғрунда чәкдијиниз зәһмәтләрин һамысы бада кедибдир, суда гәрг олуб вэ ода дүшүб јаныбдыр.

Мән Әһмәдин бу сөзләринә гулаг асыб, ондан артыг мүтәссир вэ мә'јус олдум ки, нә үчүн онун үфүги-бәсирәти дар олубдур вэ өзкәләрин әгидәсинчә ишин фе'л вэ ја тәркибини вачиб билир, нә үчүн «әмр бәмә'руф» вэ «нәһј өз мүнкәр» һөкмүнү јаддан чыхарыбдыр? Нә үчүн билмир ки, һәр ишин әввәли чәтин олар вэ ону тәнбиһ вэ бидар етмәк үчүн сорушдум: О сөзләр ки, чүһәлә мәним һаггымда дејирләр, һагдыр ја батил, мәдһдир ја гүһи? Әһмәд деди ки, әлбәттә, чүһәләнын гөвлү батилдир. Мән дедим: Бәс, бир сурәтдә ки, мән бир нечә нәфәр ејиб ахтаранларын вэ бәдхәјалү бәдфикир шәхсләрин ирадларыны мүраат едиб, өз әмәлимдән кери чәкиләчәјәм вэ билдијими демәјәчәјәм вэ јазмајачағам, онда мәнимлә о чүһәләнын арасында тәфәвүт нәдә олачагдыр?

Бир адамын ки, бу һалда исламын зилләтдә олмасындан вэ гәриб заманда онун билкүллијә ингираз олмасына мүһәјја олан хәтәрләрдән хәбәри олмаја вэ вәтән мөһәббәтиндән онун гәлбиндә мејвәнин боллуғундан вэ чөрәјин мүәттәрлијиндән гејри өзкә һисс олмаја, мәкәр о, инсандыр вэ онун сөзләриндә тә'сир ола биләр? Тәәччүбдүр ки, о сөзләр сизә тә'сир едибдир. Мүнтәзир идиниз ки, мән дә авамын сөзүндән буланыб ашүфтәдил олам. Авамларын мәчлисиндә ешидилән сөзләр

һаман јердә дәхи кәрәк унудулсун, нәинки үрәфа вэ үдәба мәчлисиндә зикр олунсун.

Әһмәд чавабында дејир ки, мән белә сөзләрин гүһүнү анлајырам, вәли сиз мәним атам олдуғунуза кәрә, истәдим ки, сизи белә мұнафигләрин вэ мүанидләрин хәјалындан акаһ едим. Мән дедим ки, чүн бурада чана бир хәтәр вә мала бир зәрәр мүлаһизә олунмур вэ бу күнә хәбәрләрин дилазүрдәлијиндән сәва бир фајдасы јохдур, она кәрә сизин кими мә'рифәтли шәхсә лајиг дејил онлара гулаг асасыныз. Һәр кәс чүһәләнын сөһбәтини тәрк етмәзсә, онлара бир нөв өзүнү шәрик едәр. Мән өз вәзифәми ичра етмәкдән кери дурмајачағам вэ нечә ки, һәјәтым вар, дејәчәјәм вэ јазачағам. Әкәр мүәсиринин гулаглары кардыр, ешитмир вэ «фи әбсарихим гишавәтүн»⁵⁷⁹, кәләчәк әсрләрдә бу јаздығларымын аз-чоһ фајдасы билиниб, зикри-хејир илә јад олунарам. Онда шајәд бизим рә'јимизин һаггү саваб олмасы дәрк олунар вэ дирилијин гәдри лајигинчә билиниб, милләт азадлығына вэ вәтәнин абадлығына сәрфи-һиммәт едәрләр. Бизим пејғәмбәримизә Гүрејшин чүһәласы Мәчнун дедиләр «вә ма һувә илла зикрүн лиләләмин»⁵⁸⁰ бу һала шаһиддир.

Әкәр мәним кими савадсыз вэ елмсиз бир кишијә дәли вэ диванә десәләр, нә ејиб олар?! Бураја кими сөзү пәрдәдә дејирдим, һала ачыг дејәчәјәм, өз дедијимдән дилшад олурам. Вәтән мәним мә'шугумдур, вәтән мәним мә'будумдур, зира һәгиги мә'буд өз бәндәләринин ибарәти-ситајишиндән мүстәғнидир, амма вәтән өз әбнасынын хидмәт вэ пәрәстишинә мөһтәчдыр».

Филһәгигә, нә дәрин фикир вэ нә көзәл е'тигад!.. Чүмләмиз бу е'тигадда олуб, вәтәни-мә'луфумуза хидмәт вэ пәрәстиш етмәк үчүн һиммәт кәмәрини гејрәт белинә бағламаға борчлу олуруг. Һачы Мирзэ Эбдүррәһим чәнабларынын көзәл әсрләриндән бириси дә «Мәсаликүл-мөһсинин»дир ки, фөвгдә она ишәрә олунду. Бу китаб мәәлү мәзмунча «Ибраһим бәјин сәјәһәтнамәси»нә чоһ бәнзәјир. Бунда Иранын өзавү әһвалы вэ ираниләрин адабү ајинләри, әхлағү әтварлары, нә әгидә вэ ганачагда олмағлары вэ нә гајда үзрә мәишәт етмәкләри ејни илә тәһрир олунур. Саһиби-китаб бу әсәриндә Иранын ишләриндән вэ әһалисинин доланачағындан лајигинчә бахәбәр олмағыны изһар едир. Иранда индиликдә вүгуа кәлән бә'зи ишләри вэ иранлыларын өззә'и-мәишәтини елә бир мөһарәт вэ усталыг вэ әдибанә илә тәһрир гылыр ки, куја габил бир нәггаш онларын ејни илә сурәтини чәкиб, көзләримизин габағына гојур.

Китаби-«Мәсаликүл-мөһсинин» заһирдә беш һиссәјә тәг-сим олуурса да, мәнән бир әһвалат үстә данышыр. Һаман әһвалат бундан ибарәтдир ки, идареји-чографијаи-мүзәффәри тәрәфиндән дүшәнбә күнү зилгә'дәнин 1320-[чи]⁵⁸¹ сәнәсиндә бир һеј'әт, јә'ни бир нечә елмли шәхсләр Дәмавәнд дағынын башына чыхыр, онун шимали тәрәфиндә олан дуз мә'дәнин, дағын гүлләсинин учалығыны вә она мәхсус олан саир мә'лумат вә мүкашифаты мүлаһизә едиб вә хәритәјә салыб өз идә-рәләринә тәгдим етсинләр, мә'мур олулар.

Һеј'әти-мәзкур бу шәхсләрдән тәртиб олурубдур: сәдри-Һеј'әт — мүнәндис Мирзә Мөһсүн хан ибн Абдулла хан, ики нәфәр мүнәндис — Мустафа вә Һүсејн исминдә, бир нәфәр тәбиб — Әһмәд вә бир нәфәр мүәллими-шими — Мәһәммәд адында. Бу һеј'әти-фәннијјәнин сәдри Мирзә Мөһсүн хан Ибраһим бәј кими хәли мә'луматлы, хоштәгрив вә саһиби-камал бир шәхс олдуғу һәр јердә көфтару кирдарындан ашлашылар.

Артыг шајани-диггәт олан Мирзә Мөһсүн ханын әснаји-раһда Хорасандан тәшриф кәтирән бөјүк бир мүчтәһид илә Шаһ Аббас карвансарасында көрүшүб, Авропа мәдәнијјәти (сивилизасијасы) үстүндә мүкалимә етмәкләридир. Мирзә Мөһсүн хан Авропа сивилизасијасы хүсусунда лазым олан гәдәри тәфсилатү бәјанат вериб, сөзү бу мәгама јетирир ки, күн-күндән заманә дәјиширилмәкдәдир вә һәр вахтын тәгазасына көрә адамларын фикри, ишләри вә өвзә'и-мәишәти дәхи тәҗиру тәбдил тапыр. Амма биз мүсәлманлар мин ил бундан әгдәм тутдуғумуз јол илә кедиб, ол вахтда тә'сисү тәшкил олуңмуш ганун вә гајда үзрә мәишәт едиб, өз әф'алү кирдарымызы заманәнин игтизасына мүвафиг етмәјә әсла чалышмырыг вә мин илдән бәри биз хәфиф вә мөһкәм даирә ичиндә сәфил вә сәркәрдан доланыб, кәнара чыхыб асудә нәфәс алмаға мејлү рәғбәт көстәрмирик.

Саир милләтләр вә дөвләтләр ирәли кедиб, елм вә мә'рифәт сајәсиндә тәрәгги тапырлар, камали-һурријјәт, вүс'әтлә күзәран едиб, сиз мүсәлманларын малына, мүлкүнә вә чанына саһиб олулар. Биз исәк өвгатымызы әчзү гәфләтдә кечиририк, дүнјадан жәбәримиз јохдур. Вәтәнимизин, динү дүнјамызын, малү әмлақымызын һәтта ирзү намусумузун һифзү әманда галмасына лазимеји-бинакүзарлыг, тодарукат вә әс-баб фәраһәм етмәмишик. Әкәр үстүмүзә бу һалда бир гәви дүшмән һүчүм етсә, мә'јусү мәғлубү мүнһәзим олмағымыза шәккү шүбһә јохдур. Чәнаб мүәллифин өз јаздығына рүчү едәк: «Һала ма беин мәс'әлеје-мофәссәле әз тәрәфе-тәчрөбе

негаһ миконим. Ан вәгт ираде-әдилләје-мочәрребеје-балеге есбате-һәгигәте-әмрра кафи башәд. Емруз һичдәһ доуләте-Орупа нүсәра һәстәнд вә моттәфегән миһаһәнд бе мелләте-еслам ғаләб шәвәнд, мәмәлеке-аһһара тәсәрроф конәнд вә мәз-һәбе-ходешанра бедәһәнд вә әваједе-ходешанра мә'ил-ечра нәмајәнд. Јә'ни мәсачеде-мара кәлиса бесазәнд вә мара әбдо тәбеје-јод беданәнд вә беконәнд. Дәр ин сурәт әлбәтте ма бәјәд чәһад беконим. Бефәрмаид әфраде-мослемин ке, бәнде-је-шома вә һәзәрәте-чалесине-шәрбәтхорә-һәвашист бәһәмле-во дефа'е-сәрбаз моәллем вә тофәнко тәһе-пор⁵⁸² вә туп ке, һәр дәгиге девисто пәнчаһ голуле бе јек фәрсәхе-мәсафәт ми-јәндәзәд гадер һәстим? Вә митәваним бечәһад берәвим? Әкәр нәрәвим әсир мишәвим, мәғлуб микәрдим вә мәзһәбо вәтәне-ма бәһреје-ғаләбин мишәвәд. Дәр ин сурәт тәклиф ин әст ке, бәһокме-ганун чәһадра бәр һәмеје-чәванане-бистсәлеје-ма вачеб беконим ке, һәр сәле чәндин һезар бегор'е дә'вәт шәвәнд. Бенәме-һәр кодам ке, тор'е амәд до сал дәр рекаб елме-чәнкра бијамузәд вә морәххәс шәвәд. Һејне-лозум тәһте-сәлаһ ајәд вә вәтәно мәзһәбе-ходра әз тәчавозе-әчнәби һефз нәма-јәд. Һала ба чомағо низево шәмширо тәбәрзин һефзе-мелко мелләт момкен нист. Вачеб әст ке, мочаһедине-мосәлләһ даште башим вә бәраје-мәхарече-некәһдаштәне-аһһа мәбләғи әз һәр тәбәе беонване-малијәте-чәһадијје һәр сәле әхз нәмајим вә сәрфи-ләшкәро сәркәрдегане-у беконим.

Аға [јә'ни мочтәһед]⁵⁸³ фәрмуд: — Мәкәр ма сәрбаз нәдарим? Гофтәм: — Бәли, дарим. Тәбәе бәраје-аһһа пул мидәһәд, вәли чон гануне-әхзе-ан пуло хәрче-ура нәдарим, пул сәрбәсте бекисеје-дикәран мирәвәд вә сәрбаз гороснево билебасо әсләһе миманәд. Әкәр ин ганунра морәттәб вә мәбсут вәз' нәма-јим, һәр кәс һәгг вә дәр сурәте-тәчавоз һәдде-ходра беданәд вә әз дәстгаһе-гәзавәте-әскәријје мочазат јабәд, дәр ин сурәт мәкәр ходај нәхасте бевочуб чәһад тәһриф миконим? Ја тәр-тибо тәнзиме-у бед'әт кәрдәд? Фәгәт тәрһе-у вә сурәте-ечраје-у дәр тебге-егтезаје-әср монәззәм вә мәзбут мишәвәд. ...Пәс, һәр мослеме-зишоуро монсеф чоз'и тәәммол беконәд. Данәд ке, егтезаје-һәр әсро рә'је-гозәштево ајәндеәст. Вә әкәр аһһара нәфәһмин вә нәданим вә нәконим вә дәр һаләте-һезар сәле-гәбл беманим вә әндәки ин чәһаләтра емтедад бедәһим ан вәгт нә еслам хаһим дашт вә нә еһкамо әваеде-у. Меләле-әчнәби әз ин ғәфләте-ма монтәфе' мишәвәнд вә мара ғәләбе миконәнд.»⁵⁸⁴

Саһиби-китаб Һачы Мирзә Әбдүррәһим чәнаблары Мирзә Мөһсүн ханын дилиндән «Мәсаликүл-мөһсинин»ин ахырынчы

сәһифәләриндә ганун барәсиндә чоһ көзәл мәтләбләр данышыб, кечир Мүзәффәрәддин шаһын имарәти-Зијада јасәји-мүзәффәри мәчлисинин күшадында сөјләдији нитги-шаһанәјә. Шаһ һәзрәтләри өз рәијјәт вә тәбәәләринә һүрријјәт вә азадлыг мүждәсини бу сајаг тәблиғ едир: «Беданид ке шомара бетәвафе-Кә'бејә-азади вә һоррејјәте-камеле дә'вәт нәмудеәм. Чалесе⁵⁸⁵-бәзме-мәһәббәте-вәтән вә пәрәстеше-солтан һәстид. Шомара беанне-еслам вә ходајә-ваһед гәсәм мидәһәм дәр естеграре-ин бәнајә-хејро вәз' е-јасәје-мозәффәри ке, дибачејә-тәрәгги вә сәнкәре-һефзе-естеглаләст, ченан сә'ј номајид ке, бемоалечејә-пәсәрәне-мәһбубе-ход миконид. Әз ходаво әимме естемдад беконид, әз мән монтәзере-чәзаво сәза башид. Һәр кәс һәр че миданәд азад бегүјәд, нәтәрсәд, нәһәрасәд, хачета-шани һәкөнәд, гәрәзе-шәхси нәдаште башәд... Дәр хәтме-кәламе-фәрмајешәте-ходеман тәјәммонән тәәсси бехәтәмол-әнбија нәмуде бешома мигүјәм: «Әлјауму әкмәлту ләкум динәкум вә әтмәмту әлејкум не'мәти вә рәззејту ләкум әлисләмә динән...»⁵⁸⁶

Бә'д әз ан ба рујә-гошаде вә соуләте-шаһане нәзәре-мәрһәмәти беәтрафе-һоззар нәмуде ба инке гәдәгән буд һәмәје-һазерин, һәтта ферәнкијан беавазе-боләнд «Зенде баш! Дир бепа!» ченан сәлават кешидәнд ке, отаге-беин бозорки... бетәзәлзәл дәр амәд. Әз ин сәдајә-шә'фәнкиз әз хаб бидар шодәм. Дидәм ан гәдр хабидеәм, әндамәм амаз кәрде. Бәр хәстәм. Хане тарик, черағ мәфғуд, кибрит нист. Дәр ин золмәте-шәбкоча берәвәм. Та бирун әз хане гәдәм гозаштәм, дочаре-әсәсе-бидаруғе мишәвәм. Мотәфәккер нешәстәм. Дидәм әз хаб бәһ-тәр чизи нист. Сәре-ходра бебалин гозаште вә баз хабидад, та кеј бидар шәвәм?»⁵⁸⁷

Азәрбајчанын Ирана мүтәәллиг гит'әсиндә зүһур едән түрк шаирләриндән мәшһуру һачы Әбүлһәсән Рачидир. Рачинин нүфузу Араз чајынын сол тәрәфиндә сүкунәт едән Азәрбајчан түркләринә дәхи ки, рус тәбәәләриндән ибарәт олсун, кечибдир. Белә ки, Рачи нә гәдәр Иран торпағында мә'руфү мәшһурдур, бир о гәдәр дә Загафгазија түркләри арасында онун һөрмәт вә шөһрәти вардыр. Бунунла белә Рачи кими шаирин ки, онун ләтиф вә дилпәсәнд гәзәлләри вә чикәрсуз нөвһәләри бөјүкдән кичијә кими чүмлә әһли-савадын дилләриндә чаридир, тәрчүмеји-һалына даир лазым олан мә'луматы чәм етмәкдә ачиз галдыг. Дивани-гәзәлијјәт, гәсаид вә нөвһәчатына⁵⁸⁸ рүчу етдик дә шаирин өз һалү шә'нинә вә филчүмлә сејр-сүлукуна мәхсус бир ишарә дә булмадыг. Бу исә бир тәрәфдән шајани-тәәссүф вә бир јандан лајиги-һејрәт вә тәәччүб бир һалдыр ки, кәррат вә дәфәат илә Рачинин дивани-әш'арү кәламы чапдан чыхыб вә һәр бир синиф арасында интишар тапыбдыр вә диван чап етдирән китабфүрушларын вә онун тәб'инә имтијаз алан саир әшхасын һеч биринин фикринә кәлмәјибдир ки, диван саһиби олан шаирин тәрчүмеји-әһвалына даир диванын, ичмалән чүз'и мә'лумат китабын бир кушәсиндә дәрч едиб, охујанлары онунла ашина еләсин. Бу тәәччүб кәлмәси һал бир Рачинин һаггында олмајыб, бәлкә үмум Иран вә Азәрбајчан шаирләринин һалына шамилдир. Индијә кими демәк олур ки, Шејх Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан» китаблары әгәллән јүз дәфә чапдан чыхыбдыр, амма бу чапларын һеч бир нүсхәсинә Сә'ди кими мүәззәм вә мө'тәбәр, әһли-һикмәт шаирин һаггында үч кәлмә дә сөз тапылмаз. Анчаг китабын ахырында чәндан лүзумијјәти олмајан шеји гејд едирләр ки: «Тәмам шод диване-мәрһумол-мәғфуре-фелан әлејһоррәһме бәһәсбе-фәрмајеше сәрвәре-мокарәм вә мәлазол-екрам Мәшһәди фелан вә ја хејрол-һаче-фелан кетабфоруш вә бесә'јо еһтемаме-Кәрбәләје фелан сурәте-ентеба' пәзирофт. Аллаһуммә әнфәәһу биһә вә личәмиил-моуменин»⁵⁸⁹ и. а.

Һачы Әбүлһәсән Рачинин тәрчүмеји-әһвалына даир биздә олан чүз'и әхбардан мә'лум олур ки, ол мәрһум тәвәллүд едибдир тарихи-мәһәмәдијјәнин 1247—1252-чи⁵⁹⁰ илләриндә Тәбриз шәһәринин Хијабан мәһәлләсиндә. Тә'лим вә тәрбијә-

си өз шәһәриндә олубдур. Өмрү гырдан гырд бешә кими олубдур. Вәфаты Гәчч зијарәтиндән мүрачиәт едәндә олубдур. Чәддәдә кәмијә отуранда әснаји-раһда дәрјаја гәрг олубдур вә бу һүзнавәр һадисә һичрәтин 1292-чи⁵⁹¹ илиндә вагә олубдур.

Шаирин әһиббаларындан бириси—«Сәбур» тәхәллүслү — Рачинин белә гафил, вәтәндән кәнарда вахтсыз вәфаты барәсиндә јаздығы бир нөвһәдә ону белә вәсф етмишдир:

Еј дәриға ке, һәзрәте-Рачи
Чон зәр әз кисеје-әһибба рәфт.
Биһәдд әфсус, сәдһезар дәриг
Ке, беһәсрәт зе дарә-донја рәфт.
Дағе-фергәт нәһад бәр деле-ма,
Сухт әз һечре-у деле-ма рәфт.
Нә шәбәм шәб, нә рузе-мән рузәст,
Һушәм әз сәр, зе дел шәкиба рәфт.
Би то еј чешмеје-черағе-сорур
Роушәнаи зе чешме-бина рәфт.
Хәке-гәм чәрх бәр сәре-ма рихт —
Ке, тора харе-моут бәр па рәфт.
Һејф әз ан шаһбазе-голлеје-Гаф —
Ке, бегафе-әдәм чо Әнга рәфт.
Зан кәмалате-у һезар әфсус —
Ке, бебаде-әчәл бејекча рәфт.
Еј моһити ке, хун шәвәд абәт,
Абе-ру әз роже-то әз ма рәфт.
Еј зе шуре-то шур дәр делһа,
Вәз шәре-то шәрәр бечанһа рәфт.
Каш ан дәм ке, у бекәшти шод,
Һокме-«ја әрзу иблә'и ма» рәфт.
Аһү ваһәсрәта ке, мәдфәне-у,
Кәһят пенһан вәли зе пејда рәфт.
Гәбруһу фи гулуби мин валаст,
Кәрче дәр заһер әз нәзәрһа рәфт.
Кәшт чон Хезр зендево чавид
Та безојмате-мәрк тәнһа рәфт.
Јунесаса зе Месре-даре-фәна
Бәрдәһане-нәһәнке-огба рәфт.
Вә минәл-маи куллу шејин һәјјун,
Зенде баз шодә Хезраса рәфт.
Шод рәван сује-чәннәтол-мә'ва,
Тәјере-годсе-ход бемә'ва рәфт.
Чесм богзашто сәрбесәр чан шод,
Әз дон сәләб кәшт јекта рәфт.
Һәмчо гол ва шод әндәр ин голшән,
Па кешид әз чәмән, бејәғма рәфт.
Пеје-дидар буде һәмчо Кәлим,
«Әрни» гујан бе Туре-Сина рәфт.
Шаһеде-мә'нәви нәмудәш рох
Һәмчо Муса пеје-тәчәлла рәфт.
Әз меје-ешг чор'ен нушид,

Баз чон баде сује-мина рәфт.
Әз әрз пак кәшто чоуһәр шод,
Һәмчо руһ әз кәдәр мосәффа рәфт.
Јари пејвәст агебәт ба јар.
Анче микәрд әз ан тәмәнна рәфт.
Гәләме-әнбариншәмиме-Сәбур
Бәһре-тарих кәрдән енша рәфт.
Јафт әз кәләмеје-«әја гәффари»,
Бәһре-тәһрир кәрдән емла рәфт.⁵⁹²

Сәбур чәнабларының бурада јазылан ше'рләриндән мә'лум олур ки, мәрһум Гачы Әбүлһәсән Рачинин шә'нү рүтбәси дост вә әһиббасы арасында хејли тугулурумш. Мәрһум шаирин пишәзвәгт гафил өлмәји әһиббаларының бөјүк јасү әләмә дүчар едиб, новкүлләринә ајрылыг вә һејрәт дағы чәкибдир. Чәнаб Сәбур саир Азәрбајчан шаирләри кими вәсфиндә мүбалиғә едиб, Рачинин фәзиләтини бир дәрәчәдә артырыб ки, онун шә'нү һалыны әнбијаји-кирамдан бә'зинин һалына тәшбиһ гылыбдыр. Бир сајаг үзрә ки, Рачи дәхи мүгәддәс вә мүтәһһәр вүчудлар кими мәәнији-әшаб илә һәмчәлис олуб, чисми-кәсифдән хилас олмаг илә бөјүк бир сәадәтә васил олубдур. Нечә ки, шаир дејибдир:

Әз әрз пак кәшто чоуһәр шод,
Һәмчо руһ әз кәдәр мосәффа рәфт.

Рачинин дивани-әш'ары бу гајда үзрә тәртиб олунубдур: гәзәлијјати-фарси, гәсаиди-түрки, гәзәлијјати-түрки, тәчниситүрки, Кәрбәла шүһәдаларының әһли-бејтинин мүсибәтинә даир нөвһәвү синәзәнләри, мүгәттәат вә рүбаијјат. Нөвһә вә синәзәнләрин арасында јазылан әфрад мәрһумүл-мәғфур Молла һүсејн «Дәхил» тәхәллүс шаирин кәламларыдыр ки, онлары Рачијә нисбәт вермәк дүрүст дејил. Дивани-Рачинин бә'зи нүсхәләриндә Дәхилин вә Начинин вә Миринин кәламларындан дәхи сејјидүш-шүһәданын мүсибәтинә даир нөвһә вә синәзәнләр дахил олубдур. Белә ки, Тәбриз мәтбәәләриндә чап олунан китабларың чохунда әсла бир гајда вә сәлигә јохдур. Һәр бир китаба лазым олан фөһристдән дәхи хәбәрләри јохдур. Анчаг ону гәнимәт билирләр ки, китабың бош галан јерләрини һәр нә илә олачаг, олсун, долдурсунлар.

Рачинин сәлис вә рәван тәб'и олдуғу әш'арындан көрүнүр. Онун гәзәлләринин чоху дилләрдә әзбәр олубдур вә ханәндәләрин чох вахты тојларда вә ишрәт мәчлисләриндә охудуглары Рачинин көзәл гәзәлләридир. Нечә ки, шаир өзү дејир:

Де бир түрки гәзәл, Рачи,
Охусун бу көзәл, Рачи,
Бәләд олсун әзәл Рачи
Рүмузи-ешг дәрдинә.⁵⁹³

* * *

Рачи, фүнуни-ше'рдә кәрчи вәһидсән,
Дәм вурма чох ки, байси-лафу кәзаф олур.⁵⁹⁴

Вә һәмчинин ше'р вә гәзәл демәјә артыг мејл вә һәвәси олмағыны вә һәгиги фәхарәти ше'р вә гәзәлдә кәрмәјини бу бејтиндә билдирир:

Тәрк елә симү зәри, чәм елә әш'арү гәзәл,
Истәсән, Рачи, әкәр намү нишанын чыхсын.⁵⁹⁵

* *
*

Десәм Рачијә ше'р јаз, һеј јазар,
Пул ады кәтирсәм биләкдән гурур.⁵⁹⁶

Рачинин вәтәндашы вә һәммәчлиси олан бир нәфәр шәхс илә дәмбир јол[ун]да таныш олдум. Ол чәнаб зијарәтә кедирди вә Рачини кәрмүшдү. Рачинин әхлагү адабындан әһвалпүрсан олдум. Мәзкур һачы Рачини чох тә'риф едиб, зијадә хошхүлг, хошрәфтар вә хошсөһбәт олдугуну сөјләди. Мәрһумун әхлаги-пәсәндидәләриндән бириси дә онун артыг мүгәдәјјин, вәтәнпәрәст вә һәмчинин һирсү тәм'әдән ари, чүмләјә јахшылыг едән дәрвишсифәт вә әһли-гәнаәт, пакдамән бир вүчуд олмаһы барәсиндә бир бејтдә дејибдир:

Галыб бу пәнд мәнә јадикар пиримдән:
Һәмнишә зиндә бу аләмдә никнам галыр.⁵⁹⁷

Рачинин достлугда, вәфада вә вәтәнпәрәстликдә сабитгәдәм олмағына бу ше'рләри шәһадәт верир:

Сәр фәдајә-дуст кәрдән пише-ма дошвар нист,
Данәм ин нагабелиһа габеле-езһар нист.

Һәр ке ашег шод јәгин башәд ке, әз чан бекзәрәд,
Шејх Сән'ан бәһре-тәрса арәш әз зоннар нист.

Дустан, әфгане-Рачи башәд әз һоббе-вәтән,
Моусеме-гол болболи данәд ке, дәр голзар нист.⁵⁹⁸

Вә әјзән һәгиги достлуг бабында дејибдир:

Һәр кәс ке, коште кәшт бераһе-вәфајә-дуст,
Әз хуне-у рәваст хәләјәг возу конәнд.⁵⁹⁹

Падшаһ илә кәданын вә фәгир илә дөвләтлинин арасында һәгигәтдә бир тәфавүт олмадығыны вә чүмләннин ахыры пуч олдугуну бу рүбаисиндә бәјан етмишдир:

Кирәм то падшаһе-тәмаме-чәһан шәви,
Кирәм чәһанијан һәмера һокмран шәви,
Кирәм ке, гәсрһајә-то сәр бәр фәләк кешәд,
Рузи шәвәд то һәм келе-кузекәран шәви.⁶⁰⁰

Әкәрчи Рачинин дивани-ше'ри Азәрбајчанын һәр бир вилајәтинә дағылыб вә кәлами-мөвзуну дилләрдә чаридир, вәли биз дә мәчмүәмизи онун асари-ләтифәләриндән хали гојмамаг үчүн бир нечә нүмунәләр бурада тәһрир гылдыг.

Гәзәли-Рачи:

Өвзә'и-чәрх санма ки, биһтилаф олур,
Чуји-зәманә каһ буланыр, каһ саф олур.

Вермәзлә каһ Јусифи Мисрин бәһасына
Кәһ пирәзал әлиндә бәһасы кәлаф олур.

Ешг әһлине бир өзкә әзијјәт рәва дејил,
Тә'ни-рәгибү чөври-зәманә кәфаф олур.

Мә'шугә ашигин билү рази-ниһаныны
Бу риштеји-мәһәббәт она телграф олур.

Кәшф ејләрәм бу ешг илә һүснүн мәталибин,
Амма јазанда хамә бу сирри шикаф олур.

Төв'әмди* рәнчү раһәт, мүдгәмди ејшү гәм,
Вәслү фәраг, шадијү матәм мүзаф олур.

Һәр ше'и өз јериндәди бу карханнин,
Дәхлү тәсәррүф ејләсә һәр ким, хилаф олур.

Һәр кимсә өз мәгамыны аләмдә сејр едәр,
Әнгајә Гаф, чүгдә** хәрабә мүтаф*** олур.

Устад һәр кәсин гәдинә бир гәба бичиб,
Вар бир гәба ки, өзкә гәбајә сичаф олур.

Олмаз⁶⁰¹ јүз ил фәғанә кәлә зағ, әндәлиб,
Пәшшә нә гәдр тиз уча, симүрғи-Гаф олур.

Бәс, һәр кәс анласын кәрәк өз гүрбү гәдрини,
Рубәһ нә нөв'и ширә һәрифи-мәсаф олур.

Амма олубду чоһлара бу әмр мүштәбәһ,
Чулфалыг етмәмиш күләһдуз кәлаф олур.

Рачи, фүнуни-ше'рдә кәрчи вәһидсән,
Дәм вурма чох ки, байси-лафу кәзаф олур.⁶⁰²

Рачинин бу гәзәлиндә хејли мәзмунлу ше'рләр вардыр ки, онлара диггәт јетирмәмәк олмаз, әз чүмлә зәманәннин өвзән

* Төв'әм — әкиз доғулан ушаг.

** Чүгд — бајгуш.

*** Мүтаф — тәваф олунамүш мәһәл.

мүттәсил тәҗирү тәбдил тапыб да, ихтилаф үзрә кәрдиш ет-мәсидир. Белә ки, «Чуҗи-зәманә каһ буланыб, каһ саф олур». Она бинаән инсан дәхи кәрәкдир елмү билик илә мүтәмәд-дин⁶⁰³ олуб, зәманәни игтизасынча доланмаға өзүнә әсбаби-мәишәт мүһәҗҗа едә.

Атидә җазылан гәзәлиндә Рачи инсанын башына ешгдән кәлән бәлалары бир-бир те'дад едиб, онларын олмағыны, фил-чүмлә дүнҗада инсанын зөвг-вәфасы вә ејш-ишрәти үчүн хәлг олунмуш әсбабү әләмәтләрин јохлуғуну вә һүзн-әләмин, гәм-гүссәнин нәфјини арзу едиб әсил мәтләб вә тәмәннасы нә олдуғуну мәхфи сахлајыр. Рус шаири Лермонтов⁶⁰⁴ кими бизим Рачимиз дә нә өлмәк истәјир вә нә сағ галмаг, нә ширинлијә мејл едир вә нә ачылыға, нә һичрин зәһри-һәләһилини⁶⁰⁵ вә нә вәслин шәкәри-сафыны тәләб едир. һаман гәзәл будур:

Нә ешг олајды, нә ашиг, нә һүсни-дилбәр олајды,
Нә ајинә, нә сафа, еј көнүл, нә чөвһәр олајды.

Нә назү гәмзә, нә гәнчү дәләлү* нә ишвә,
Нә әчзү лабе,** нә хунаби-дидеји-тәр олајды.

Нә зүлф олајды, нә ариз, нә хәтт⁶⁰⁶ олајды, нә хал,
Нә мүшк олајды, нә мәчмәр, нә удү әнбәр олајды.

Нә һүсн олајды, нә көнлүм, нә дәстә-дәстә бу зүлф,
Нә шәһ, нә мүлк, нә бу фөвч-фөвч ләшкәр олајды.

Нә әбруји-хәм олајды, нә чешм, нә мүжкан,
Нә тиг олајды, нә чәллад, нә бу хәнчәр олајды.

Әзәл нә нәш'ә олајды, сора нә рәнчи-хумар,
Нә тијши-вәсл, нә әндуһи-һичри-дилбәр олајды.

Нә өлдүрәјди хәтин кәлчәк үздә ушшаги,
Мәсин тәк нә ләби-лә'ли-руһпәрвәр олајды.

Нә јалварајды рәгибә бу пәјәдә ушшаг,
Вә нә бу мәртәбә мә'шүгәләр ситәмкәр олајды.

Нә шур олајды, нә бүлбүл, нә күл олајды, нә хар,
Нә лүтфи-бағи-баһарү нә чөври-сәрсәр олајды.

Нә дил олајды, нә гамәт, нә гәлб олајды, нә рух,
Нә шәм'и-шө'лә, нә пәрванә, нә сәмәндәр олајды.

Нә күл, нә әтр, нә шүмшад олајды, нә шанә,
Нә зүлф олајды, нә мәшшатә, нә бу зивәр олајды.

* Гәнчү дәләл — икиси дә назү ишвә мәзмунундадыр.

** Лабе — сөз, лаф.

Нә шәрһә-шәрһә олајды бу синә тигинлә,
Нә шәрһи-дәфтәри-дәрдү бәлә, нә мүзтәр олајды.

Чәфаји-јар илә үшшаг инчимәз, еј каш,
Нә сәндә мүмкүн о, мәндә нә бу, мүјәссәр олајды.

Нә һичр олајды, нә кирјә, нә күнчи-гәм, нә бу аһ,
Нә абү атәшү хаку һәва мүхәммәр олајды.

Нә тифл олајды, нә мәктәб, нә дәрс олајды, нә елм,
Рүмузи-ешг нә дилләрдә бөјлә әзбәр олајды.

Нә куји-јары гојуб хәлг едәјди мејли-беһишт,
Нә шејх олајды, нә мәсчид, нә вә'зи-мәнбәр олајды.

Нә дил олајды, нә дидә, нә әшки-хуналуд,
Нә кан олајды, нә дәрја, нә лә'лү көвһәр олајды.

Нә ичтинаб, нә төвбә олајды, нә пәрһиз,
Шикәсти-төвбә нә пејмандан фүзунтәр олајды.

Мәзағи-Рачи нә ширин олајды, нә бөјлә тәлх,
Нә һичр зәһри-һәләһил, нә вәсл шәккәр олајды.⁶⁰⁷

* *

*

Сәнә бу һүсн, хәјал ејләмә мүдам галыр,
Чәмәндә һансы күли-тәр әләддәвам галыр?!
Галыб бу пәнд мәнә јадикар пиримдән:
Һәмишә зиндә бу әләмдә никнам галыр.

Көзүн көнүл гушун овлар, әкәрчи лачын тәк
Вә лејк ахыр өзү пәјбәнди-дам галыр.

О ләбләри ки, едәр ками-аләми ширин,
Мәним кими олу бир вахт тәлхкам галыр.

Кедәр чү мәстији-меј, зәһмәти-хумар кәлир,
Һәмишә башда һачан нәш'еји-мүдам галыр.

Һәмишә ашигинә наз едиб, хәјал етмә
Сәнә бу рәнкү рухү зүлфи-мүшкфам галыр.

Әсәр хәзан јели күлзари-һүснүнә бир күн,
Нә үздә рәнк, нә зүлфүндә бир низам галыр.

Нә чешми-мәстин едәр бөјлә наз-наз никаһ,
Сәһи гәддин нә бу нөв илә хошхурам галыр.

Нә чешми-мәстин едәр бөјлә наз-наз никаһ,
Сәһи гәддин нә бу нөв илә хошхурам галыр.

О вахта үз чөвриб чүмлә бәднәзәр сәндән,
Мәкәр бу Рачији-бичарә сүбһү шам галыр?⁶⁰⁸

Рачинин фүнуни-ше'рдә маһир олмағына онун тәчнисләри дәхи шәһадәт верир. Нүмунә үчүн онлардан бир нечәсини бу-рада зикр етмәји мүнәсиб көрдүк:

Демә, заһида, сәркүзәшти-беһишт,
Јохумдур мәним мејли-кәшти-беһишт.

Бүкүб гәддими ешг илә бари-гәм,
Гәминдән ики аләмин фаригәм.

Дилү дин вер мүшкбу какилә,
Мәним тәк ол ашүфтә бу какилә.

Кәл, еј ашигин атәшә јандуран,
Мәни јана-јана гојуб јан дуран.

Нәдир, еј сәһигәд күнаһым мәним,
Кечәр әршдән һәр күн аһым мәним.

Сән ојна кечә рудү шәтрәнч илә,
Төкүм мән јүзә руд шәтрәнч илә.

Рәвадыр галым мән шәби-тар илә,
Кечир сүбһә тәк сән шәби тар илә.

Сипаһи-гәм алды, аман, дөврәми,
Тамам ејлә, еј саги, чан дөврәми.
Долуб дәрд илә мејсәрә мејмәнә,
Сыныг гәлбә бах, веркилән меј мәнә.

Јазын бу сөзү сәнки-мәрмәрдә сиз,
Гојун фәрг намәрд илә мәрдә сиз.

Ачыбдыр гәрәнфил, күли-јасәмән,
Күли-јас тәк батмышам јасә мән.

Көнүл шәм'и-рујиндә пәрванәдир,
Она суздән хөвфү пәрва нәдир.

Сәннилә бөјлә олду чисм, еј сәнәм,
Һәгигәтлә бахсан әкәр мән сәнәм.

Биләрсән әкәр бахсан ајинәјә,
Сәнә охшадыр хәлг аји нәјә?

Мәни агибәт өлдүрүр дәр дијар,
Хәдәнки-чәфәјә мәни дәрди-јар.

Көнүл шишәсин сындырыб сәнк илә,
Кенә сәнкдил ејлисән сән килә.

Һарајым чыхар әршә һәр күн, һәр ај,
Јетиш, еј ситәмкәр, һәрајә һәрај.

Сәнә Рачи, еј һур, та бәндәдир,
Һәмишә үзүн нуру табәндәдир.

Чыхармаз сәни јаддан маһ, сал,
Ону сән дә бир јадә, еј маһ, сал!¹⁶⁰⁹

Рачинин бу гисим тәчнисләри чохдур. Бурада биз анчаг онлардан бир нечәсини јаздыг. Чүмләси илә бәләд олмаг истәјәнләр онун диванына рүчу еләсинләр. Мәрһум һачы Әбүл-Һәсән Рачинин гөнчеји-тәб'и-ләтифи хүсусән фачиеји-Кәрбә-ланы зикр етдикдә күл кими ачылыб, һәр тәрәф һүзнү эләм кәтиричи әтирләр сачыб вә чүмләнни үрәкләрини гәмү гүссә илә вә көзләрини јаш илә долдуруп. Вә лакин бу гәмү эләм вә бу көз јашы инсаны мә'јүсү мәғшушү тәзјиг етмир, бәлкә онун гәлбини сәфаландырыб, көзүнә ишыг кәтирир.

Әкәр ирадү е'тираф олунса ки, кәдәр илә сәфа вә гәм илә сүрүр вә јаш илә нур бир јердә ола билмәз, бунлар бир-бири илә зидд олдуғу һалда ујушмаз, онда дејә биләрик, бәли, Имам һүсејн мүсибәтиндә бу фејз вардыр, бир јандан ағла-дыр, бир јандан нуранијјәт бәхш едиб шад гылыр; бир јандан гәмләндирир, бир јандан гәмү гүссәдән азад едир. Бир јандан шикәстәвү пәришанһал едир, бир јандан уча мәгамларда дөвр етмәјә пәрү бал верир. Бу фејзү бәрәкәт, бу гејри-ади һаләт вә хүсусијјәт анчаг сејјидүш-шүһәда мүсибәтү эзасына мүхтәс-дир, анчаг маһи-мәһәррәмдә тәртиб олунан тә'зијәләрдә һисс олунур. Рачи исә бу тә'зијәләрин рөвнәги вә матәмләрин шә-фәгидир. Азәрбајчан шүәрасындан Дәхилдән сонра Рачи Кәр-бәла күлшәнинин ән фәсиһ бүлбүли-хошәлһаны вә нејнәва дәштинин ән сузнак нөвһәханы һесаб олунур. Рачинин нөвһә-ләриндә олан тә'сир чох рөвзәханларын мәрсијәләриндән ар-тыгдыр. Әзбәс ки, рөвзәханларын әксәри охудуглары әһвалат-да бә'зи кәрә о гәдәр мүбалиғә едирләр ки, о гәдәр фәһмү ид-рака сығышмајан вә ағыл гәбул етмәјән сөзләр вә һекајә сөјләјирләр ки, әһли-мәчлис онлара инанмајыб, бир нөв гөвл-ләриндән икраһ едирләр. Охудуглары мәрсијәјә мејлү рәгбәт кәстәрмирләр. Рачи Кәрбәла фачиәсинин һансы бир гиссәси-ни риштеји-нәзмә чәкибсә, тамамында бөјүк мәһарәт бүруз едибдир, әһвалаты ејни илә, сәрапа, шаиранә елә көзәл тәрз-дә нәгл едир ки, чүмләнни һушү диггәтини чәлб едир.

Мәсәлән, Имам һүсејн әлејһиссәләмын әзиз вә истәкли гызы чәнаб Сәкинә Шамда чүмләји-әһли-бејтлә әсирвар ол-дуғу заманда бир кечә јухуда бабасы сејјидүш-шүһәданы көрүб, она шәрһи-һал етмәсини, јайнки али-әбанын Кәрбәла дијарына јетишдикдә мөһнәтү гәм губарына батмағларыны

вә сејидүш-шүһәданын өвладү әнсарынын һәр биринин вәс-фи-һалыны вә јайнки әһли-бејтин Шамдан Мәдинәјә мұрачи-әт етмәсини вә әһли-Мәдинәнин шуришү нәваја кәлмәсини вә мәризә Фатимәнин һали-пүрмәлалыны вә бу гисим чох-чох Кәрбәлә әһвалатыны Рачи әлејһиррәһмә елә бир фәсаһәт вә мәһарәтлә тәһрир ғылыбдыр [ки], һәр кәс онлары диггәт илә охуса, мә'јусү мәлулу фејзјаб олмагла әһвалатдан дәхи фил-чүмлә хәбәрдар олар. Кәрбәлә шәһидләринин мүсибәтинә шүрү етмәкдән габаг шаир һәгг дәркаһына мұначат едиб, ондан төвфигү мәрһәмәт диләјир вә сәһни-чәмәни-Нејнәвада пәрваз етмәк үчүн балу пәр истәјир вә нәфси-шумун әлиндән хилас олуб, һәгиги ашигләр мәсләкинә дахил олмаға вә вәди-ји-һејрәтдән гуртарыб ничат булмаға лүтф кими бир дадрәсү рәһбәр тәләб едир:

Чан бүлбүлү олмуш зәғәни-нәфсә кирифтар,
Даим гәфәси-синәдә ејләр она азар.
Бу, лајиги-фирдовс, о, нијранә сәзавар,
Үлвитәләби-сүфлдә ол һижләкәр истәр.

Төвфигини, ја рәб, бизә һәмварә рәфиг ет,
Дә'ваји-тәвалаји-һүсејнидә сәдиг ет,
Лүтфүн бу рәһи-ешгдә һәмраһи-тәриг ет,
Дил вәдији-һејрәтдәди, бу рәһбәр истәр.

Һәр кимсәнә истәр ола ашиглијә лајиг,
Әлбәттә, хәлајигдән едәр гәт'и-әлајиг,
Гәт'и-нәзәр ондан да кәрәк ашиги-садиг,
Һәр мамәләкинән едә гәт'и-нәзәр истәр.⁶¹⁰

Рачинин нөвһәләри мә'лум исә дә, онлардан бирини нүмунә үчүн бурада јазырыг. Бу нөвһәдә Имам һүсејн һәмширәси олан вәфа каны вә дәјанәтү сәдагәт мәнбәји Зејнәби-гәмпәр-вәрдә өз чананы илә, јә'ни халиги-ләмјәзәл илә рузи-әзәлдә еләдији әһдләри бәјан едиб, камали-чүр'әтү фәхарәт илә де-јир ки, һәгг јолунда вә ешг әләминдә нә гәдәр ағыр чәфалара вә бөјүк бәлалара кирифтар олсам, мәнә ејни-сәадәтдир вә јүз белә зәһмәтләрә өз чанымла дөзәрәм. Чәнаб Зејнәб исә гардашына тәсәлли вериб һәр нөв бәлалара тәһәммүл етмәсини тәсдиг едиб дејир ки, ја һүсејн, рузи-чәзада сәнинлә башлар әлиндә шүһәда һәшрә кәлән заманы мән дә үсәрәны башыма чәм едиб, бу зүлфи-пәришанымла сиз илә мүттәфиг чүмлә [үммәтә] шәфаәтчи оларам.

Һаман нөвһә будур:

Белә әһд ејләмишәм, еј бачы, чананым илән,
Әрсеји-Кәрбүбәладә бојаным ганым илән.

Чүнки бу чами-әчәлдә шәкәрү шәһдим вар,
Бу сәбәбдән сусуз өлмәклијә чох чәһдим вар,
Аләми-зәррдә чанан илә бир әһдим вар,
Варам өз ејләдијим әһд илә, пејманым илән.

Бачы, әһдим буду бу чөлдә кәрәк ганә батам,
Ганымы Әкбәримин ганына шөвг илә гатам,
Чан вериб тәһнә, кәрәк исти гум үстүндә јатам,
Чисми-мәчруһим илә, синеји-сузаным илән.

Ган ичиндә еләјим һәгг илә бир разү нијаз,
Будур әһдим ки, гурам бурда кәрәк мәчлиси-раз,
Чан верән вәгтдә мејданда ғылам, бачы, намаз,
Дәстәмәзым ола бу шәрт илә өз ганым илән.

Дүшдү Ибраһим әкәр шөвги-һәваји-ешгә,
Етмәди таб, вәли дәрдү бәлаји-ешгә,
Бирчә гурбан илә кәлди о, Минаји-ешгә,
Кәлмишәм мән бура јетмиш ики гурбаным илән.

Чәкмәрәм дәм, дәми-шәмширдә, шәмшир нәдир,
Хәнчәрү тиг нәдир, низә нәдир, тир нәдир,
Мәчлиси-вәслә гәдәм гојмаға тә'хир нәдир,
Мән бу бәзмә кедирәм башым илә, чаным илән.

Зөврәги-чисмимә вар лүччеји-хун ичрә ничат,
Тәһнеји-ешгә верир сузи-әтәш аби-һәјат,
Ичмәрәм кәр тута дүнја үзүнү аби-Фәрат,
Бәзми-вәслә кедирәм бу ләби-әтшаным илән.

Һәг јолунда сусуз өлмәк демә зәһмәтди мәнә,
Көзүмә ох дәјә кәр, ејни-мәһәббәтди мәнә,
Аләми-ешгдә һәр зәһмәти раһәтди мәнә,
Дөзәрәм јүз белә зәһмәтләрә бир чаным илән.

Чәкмәрәм миннәт әдудән, чәкәрәм бу әтәши,
Бачы, ешг әләминин чохду белә кешмәкеши,
Сәни базарә чәкәрләр чү әсири-һәбәши,
Шаами-шум ичрә әјали-шәһи-мәрданым илән.

Әһли-Куфә јетирир зүлмүнү итмамә, бачы,
Бәдәнимдә дәхи гојмазла гала чамә, бачы,
Низәләрдә апарарлар башымы Шамә, бачы,
Бәдәним јердә галар пејкәри-үрјаным илән.

Шамдә мәчлиси-ишрәт гурулар, сөз демәрәм,
Кучәвү бамдә сәф-сәф дуралар, сөз демәрәм,
Хејзүран чубу нә гәдри вуралар, сөз демәрәм,
Бәзми-әғјардә мән бу ләбү дәнданым илән.

Зејнәб әрз ејләди: — Гардаш, билирәм рузи-чәза
Сән илә һәшрә кәлир башлар әлиндә шүһәда,
Үсәрәны башыма чәм едәрәм мән дә, әха,
Кәләрәм мәншәрә бу зүлфи-пәришаным илән.

Үммәтә чүмлә шәфаәт едәрәм мән сән илә,
Кәрбәләдә булашан ганына пираһән илә,
Шимри-дунун јахасындан тутарам шивән илә,
Истәрәм ганыны бу чаки-кәрибаным илән.

Ја һүсејн, һөвли-гијамәтдә јетиш имдадә,
Рачијәм, бирчә үмидим сәнә вар үгбадә,
Ағларам, олса һәјатым нә гәдәр дүнјадә,
Кечә-күндүз сәнә бу дидеји-кирјаным илән.⁶¹¹

ПҮРГӘМ

Рачинин мүасирләриндән «Пүргәм» тәхәллүслү шаир дәхи Азәрбајчани-әчәмдә шөһрәт тапмышдыр. Пүргәмин дивани-әш'арү кәламындан өз әһвалү күзаришатына мүтәәллиг ики кәлмәсә дә бир сөз тапмадыг.⁶¹² Һәтта шаирин ады дәхи өз диванында зикр олунмајыбдыр. Анчаг диванын сәрлөвһәсиндә дәрч олунмуш ше'рдән анлашылыр [ки], шаирин үмдә мәрамы матәми-сејјидүш-шүһәданы зикр етмәкдир:

Хәјалате-ма гессеје-матәмәст,
Чо золфе-пәришан сохән дәрһәмәст,
Әкәр делпәсәнде-әһибба шәвәд,
Мосәмма бегәмханеје-Поргәмәст.⁶¹³

Пүргәмин Рачи илә һәмәср олмағына шәһадәт едән китабын тарихидир ки, әбчәд һесабы илә бир «ғејн»⁶¹⁴ илә дөрд «ејн»дән истихрач, Нәсрәддин шаһын әсриндә олунур, јә'ни 1280-чи сәнә Пүргәмин китабы тамам олубдур. Бу барәдә шаир китабын бир јериндә јазыбдыр:

Саги, нә рузе-сәбро шәкибәст ин зәман —
Кин әһд әһде-Насере-динәст, дустан.
Зан абе-руһпәрвәрәм еј руһе-чане-мән,
Дәһ сағәри бемәһре-шәһәншаһе-камран.
Бирун конәм зе дел ғәме-дејре-се пәнчра,
Дәр әһде-камраније-Чәмшид-астан.
Меј дәһ, мәпорс намо нешан эз вочуде-мән,
Меј дәһ мәкир хурде бинамо бинешан.
Ғејно чәһар ејн ке, зәд тәбле-әррәһил,
Шәјәд бенаме-ма зәнәд ин дејр хакдан...
Порғәм, зе рәсме-ешг кәрәт нист ентебаһ,
Кити бекаме-пире-моғанәст дәр Моған.⁶¹⁵

Пүргәм өзү сагијә рүчу едиб дејир ки, меј вер, мәним намишанымдан сорушма, бу үч-дөрд күнлүк фәна дүнјаја нә е'тибар вар? Чәмшид, Чәм, Кавус, Кејгубад, Кејүмәрс кими падшаһлар фөвт олуб кедәндән сонра вә онлардан бир наму нишан галмајандан сонра мәним кими һәгирү зәлилү фүрумајә шәхсин ады вә саны галмагдан нә һасил?

Пүргәмин фәгир, јохсул вә мөһтач олмағы китабынын ахырында јаздығы әввәлинчи мисралары түркчә вә ахырынчы мисралары фарсча ше'риндән мә'лум олур:

Көзүн фәдасијәм, еј сагији-сәадәтмәнд —
Ки, дәр мәнәббәти-мөвла бедәһ пијалеји-чәнд.

Кәтирди ахири-дөфтәрдә Чәбрәили-хәјал,
 Һәдиси-нану пәнир әз бәраји-һачәтмәнд.
 Бу беш күн өмрүмү сәрф етдим аһу зар илә,
 Дәми нәшод диләм әз камидүнјәви хүрсәнд.
 Әлимдә вар-јоху бади-фәнајә верди гәза,
 Вәли бәһәр дү чәһан пул микушајәд бәнд.
 Скәндәри едәр ачиз бу нәһс пулсузлуг,
 Чинан ки, гүрби-кәда нист нәзди-дөвләтмәнд.
 Кечиб богазыма бу туғи-фәғри-мөвлана,
 Тәрәһһуми ки, мәрә гәт' шүд сәдаји-бүләнд.
 Бу ач гарын чәрәк истәр, бу лүт бәдән палтар —
 Ки, шахә-шахә һүвәјдаст әз дү пәһлу бәнд.
 Бу мүрғи-тәб'ими, шаһа, салыбды һөвсәләдән —
 Ки, нист һаләти-тәғрир бәр худа сөвкәнд.
 Көмүр чувалы ајаг бәндә ханәдән чәкмиш,
 Зи дәсти-чаји-хәтаи ки, јә'ни чәрәк гәнд.
 Гызыл-күмүш түкәниб, чибдә јохду бир гара пул —
 Ки, дәр тәсәррүфи-һәр кәс дәми бәвәд пәјвәнд.
 Дејил ләтифеји-дәрвиш, Пүргәма, мәнзур,
 Бәвәд бәрабәри-дин әз шәнидәнәш хүрсәнд.⁶¹⁶

Пүргәмин дивани-әш'ары дәхи Рачинин диваны кими иба-
 рәтдир фарси вә түрки мәнзумәләриндән. Шаирин јаздыглары
 әксәријјән пәнчтәни-али-әбанын ја мәдһинә вә төвсифинә вә
 ја мәрсијә вә нөвһәләринә даир әсәрләрдир. Пүргәмин дәхи
 тәб'и рәван исә, бир о гәдәр ләтиф вә назик дејил. Белә ки,
 Рачинин кәламында олан мәлаһәтү абдарлыг Пүргәмин әш'а-
 рында мәнсус дејилдир. О чәһәтә онун нөвһә вә мәрсијәләри
 бир о гәдәр шөһрәт вә рәғбәт кәсб етмәјибдир, нә гәдәр ки,
 Рачинин вә мәрһум Дәхилин асари-мәмдүһәләри мә'руфү
 мәшһур олублар. Пүргәмин әсәрләриндән нүмунә үчүн бурада
 бир түрки гәзәли вә бир нөвһәси тәргим олунар.

Гәзәли-Пүргәм:

Кәлир нәсимид-бәһишт ашикарә зүлфүндән,
 Мүәттәр олду бу мәчлис дүбарә зүлфүндән.

Кәсиб габағыны һүснүн мисали-әбри-сијәһ,
 Олубду маһ рухин бәхти гарә зүлфүндән.

Чәкәндә дарә һачан бөјлә аһ-зар еләдим —
 Ки, дүшмүшәм бу кечә аһу зарә зүлфүндән?!

Рәғиб чох чалышыр куји-ешгә јол тапсын,
 Вәли дүшән дејиләм мән кәнарә зүлфүндән.

Мәта'и-мүшкә бу түччари-ешг олуб талиб,
 Будур ки, шур дүшүб һәр дијарә зүлфүндән.

Фәраг одуна јанар һәшрә дәк дили-Пүргәм,
 Кәр олмаса бу јаман дәрдә чәрә зүлфүндән.⁶¹⁷

Нөвһә; гәтлкахда чәнаб Фатимеји-новәрусун дилиндән
 әмизадәси чәнаб Гасымын нә'шинә хитабән:

Дур, еј бијарү биәнсар әмоғлу,
 Шәһиди-ләшкәри-күффар әмоғлу.

Дур, олду рузикарым гарә сәнсиз,
 Јетишди гәмли көнлүм зарә сәнсиз,
 Салыблар чанымы одларә сәнсиз,
 Бу чөлдә фиргеји-хунхар, әмоғлу.

Нечә көрсүн көзүм ган тој һәнасын,
 Нечә билмәм чәким һичрин чәфасын,
 Дур әјләш, бағлајым башын јарасын,
 Мәни-наками-диләфкар, әмоғлу.

Гәсәм олсун о зүлфи-мүшкәсәјә,
 Мәни салды фәрағын мин бәләјә,
 Әсир етди бу гөвми-әшгијәјә,
 Нәдир тәгсирим, еј сәрдар әмоғлу?!

Кимә дәрди-дилими ејләјим фаш,
 Кедиб јексәр әлимдән гөвмү гардаш,
 Недим ахыр мәни-бичарә, күлбаш,
 Мәнә галмыбды бир гәмхар, әмоғлу.

Әчәб гојдун мәни дәшти-бәләдә,
 Гәрибү бикәсү тәһна арадә,
 Әрусундур кедәр Шамә пијадә
 Јанынча јох әнисү јар, әмоғлу.

Кәрәм гыл, кәлмишәм, биллаһ аманә,
 Мәни јалгыз јола етмә рөванә,
 Вә ја тапшыр кәлән, Шимри-Сәнәнә
 Мәнә чох етмәсин азар, әмоғлу.

Шәбү руз ағларам бу гәмфәзадә,
 Салан јох һалымы бир кимсә јадә,
 Недим әрз етмәјә бу мачәрадә
 Тапылмаз һејдәри-Кәррар, әмоғлу.

Мән ахыр новкүли-бағи-әмирәм,
 Мән ахыр новәрусид-һичләкәирәм,
 Мән ахыр Шимр әлиндә дәсткәирәм,
 Дәхиләм, дур мәни гуртар әмоғлу.

Әчәл јетмәз өлүб раһәт олејдим,
 Бу хөвфү ләрзәдән чан гуртарејдим,
 Дәхи Шимрин чәфасын көрмијејдим,
 Ки, биллаһ, олмушам зинһар, әмоғлу.

Кәлиб фәрјадә чинну инсү адәм,
 Олуб Пүргәм гәминдә гәрги-матәм,
 Һәр ил сахлар әза маһи-мәһәррәм,
 Сәнә ол зарү диләфкар, әмоғлу.⁶¹⁸

Вәфалы ашиг олан аләми-вәфадә кәзәр,
Тәриги-ешг тутуб вадји-бәладә кәзәр.

Бу куји-ешгә дүшән тәрк едәр, чыхар вәтәни,
Әјалыны кәтүрүб дәшти-Кәрбәладә кәзәр.

Вүсал истәјән ашиг риза гәзајә верәр,
Өзү јатар күн өнүндә, башы чидадә кәзәр.

Риза гәзајә верән баш сусуз кедәр Шамә,
Јанынча назлы гызы чөлләри пијадә кәзәр.⁶¹⁹

Һүсејнә агла ки, Пүрғәм, сән аглајанда о да⁶²⁰
Сәсин гатар сәсинә, чүнки бу әзадә кәзәр.

Гәм етмә ашиг илә һәшрдә шәфаәт үчүн,
Әлиндә ганлы башы әрсеји-чәзадә кәзәр.⁶²¹

Ағамирзә Мәһәммәд Бағыр Халхали, демәк олур ки, Азәр-бајчани-әчәмдә бу вахта кими зүһур едән түрк шаирләринин ән мүгтәдир вә рәвантәб'лисидир. Халхалинин ләғәби кәстә-рир ки, ол чәнаб Тәбризин јахынлығында Халхал гәрјәсин-дәндир вә Гарабулаг сакинидир. Бу гәрјә исә бөјүк вә мәһсул-дар, хош абү һавалы бир мөвгедә гәдимдән бина олунмуш деһатлардан бирисидир.

Мирзә Мәһәммәд Бағырын анчаг бир әсәри-мәтбуу «Сә'лә-бијјә» — «Түлкү» адында ки, нәзм илә инша олунубдур, бизә мә'лумдур.⁶²² «Сә'ләбијјә»дән гејрисини көрмәмишик вә анла-дығымыза көрә, ондан сәва өзкә бир әсәри олмајыбдыр.⁶²³

Халхалинин тәрчүмеји-әһвалына мәхсус әхбар чәм едә бил-мәдик вә бу барәдә сә'јү тәлашымыз бисемәр галды. Чохла-ры мә'лумат чәм едиб көндәрмәји вәдә етдиләрсә дә, вә'дәлә-ринә вәфа едәнләри олмады. Анчаг «Сә'ләбијјә»нин ахырында шаир өз әһвалына даир чүз'и мә'лумат верир. Онун өз јазды-ғындан мә'лум олур ки, ол чәнаб Нәсрәддин шаһын вәғти-сәлтәнәтиндә китабыны 13[10]-чу тарихдә итмама јетирибдир вә бу тарихи-китаб дәхи онун өз ше'риндән истихрач олунуб-дур әбчәд һесабы илә.⁶²⁴ Өз адыны вә мөһәлли-төвәллүдүнү дәхи шаир бир ше'риндә бәјән едибдир. Китабын хатимәсин-дә Нәсрәддин шаһын дуасы бабында јаздығы ше'рләр бун-лардыр:

Бинәмдиллаһ, китаби-«Сә'ләбијјә»
Тамам олду әчәб ширин гәзијјә.
Замани-Насирәддин шаһи-Гачар,
Шәһәншаһи-чаһанкирү чаһандар.
Мәнә јохдур јолу шаһы едим мәдһ.
Нечүн ки, горхурам мәдһим ола гәдһ.
Вә лакин шаһымыз чох јахшы шәһдир.
Хилафәт бүрчүнә рәхшәндә мәһдир.
Онун әһдиндә асудә доланныг,
Әдаләт көлкәсиндә далдаланныг...
Худаја, даими гыл тачү тәхтин,
Бүләнд ет һиммәти тәк чаһү бәхтин.
Өзүн, оғланларын, әһлү әјалын,
Һамы нөкәрләрин, чаһын, чалалын
Һәмишә бу чаһанда пајдар ет,
Онун бәдхаһына бәрпаји-дар ет...
Хәбәр алса бири адымы билфәрз,
Өзүм өз адымы гој ејләјим әрз.

Бу жазылардан башга Мәһәмәд Бағыр Халхалидән өзкә бир хәбәримиз јохдур вә чох һејиф белә мүгтәдир, хош-тәб' вә ширинкәлам шаиримиз адсыз вә сансыз итиб кедир вә гәдрү гијмәти кәма һувә һәггәһу билинмир.

Чох ола билир ки, Мәһәмәд Бағыр индики һали-һәјат-да⁶²⁶ сағ вә саламат мәишәт дәрјасына чумуб, кәсби-гүввәт вә тәһсили-мәаш јолунда чәнкү чидал етмәкдәдир,⁶²⁷ валлаһу ә'ләм.⁶²⁸

Инди «Сә'ләбијјә» китабына рүчу едәк. Халхалинин бу әсәри башдан-ајаға нәзм илә жазылыбдыр. Нәзми-ше'риндә бир гүсур јохдур. Ше'рләрин һамысы сәлис, рәван вә мөвзундур.

Әкәрчи мә'наны ше'рлә ифадә етмәк асан дејил вә чох вә'дә шаир гүввәсини кәламын вәзн, рәдиф вә гафийәсинә сәрф едиб, мә'наја вә әсил мәтләбә чәндан мүлтәфит олмур, амма һәгиги шаир чох али фикирләри вә назик мә'налары асан вәһ илә кәзәл ше'рләр васитәсилә бәјан едир. Нечә ки, сабигдә Фүзулинин һаггында данышылдыгда биз дедик ки, «Лејли вә Мәчнун» һекајәсиндә нә гәдәр дәрин мә'налар, һикмәтли сөзләр вә ишарәләр вардыр, амма онларын һамысыны Молла Мәһәмәд Бағдади елә асан вә ачыг, ширин дил илә шәрһү төвсиһ едибдир ки, онлары анламамаг олмаз.

Һәгиги шаирин баш вәзифәси мә'наны јетирмәкдир. Чүнки һәр бир гиссәвү һекајәтин руһу онун ичиндә олан мә'на вә мәзмундур. Нә гәдәр ки, шаирин башында доған тәзә фикирләр ајдын, ачыг вә саламат олса, бир о гәдәр дә онлары бәјан етмәк асан олур. Чәтин анчаг фикрин башда доғуб пәрвәриш тапмағыдыр. Долашыг вә гарышыг фикирләрин зүһура кәлмәси дә долашыг олур вә бә'зи шаирин жазыларынын кәламы о гәдәр гарышыг вә булашыг олур ки, о гәдәр ағыр вә гәлиз ибарәләрлә маламал олур ки, елә өлчүсүз вә бичиксиз јарашылмајан дона кејинилир ки, онлары охујанлар бир шеј фәһм едә билмир вә бу кәламы јазмагдан шаирин үмдә мәрәмы нә олдуғуну анлајыб баша дүшмүрләр.

Зәнн едирәм ки, әкәр шаирин вә ја әдибин өзүндән дәхи сорушулса ки, чәнаб филан, сизин бу кәламы јазмагдан әсл мәрәмыныз нә олубдур вә бунун руһу, чаны нәдәдир, һансы мәтләби ифадә етмәк истәјибсиниз, ол чәнаб бу суаллара чаваб вермәкдә ачиз галсын...

Мәһәмәд Бағыр Халхали Азәрбајчан шаирләринин ән

ачыг вә ајдын фикирли вә саламат әндишәли шаирләриндән бирисидир. Әгли-сәлим вә фикри-мәтин илә белә һагг-таала она рәван тәб' дәхи мәрһәмәт етмишдир ки, онун васитәси илә јаратдығы гиссәләрин чүмләсиндә мүфидү мә'гул гиссәләр кәтүрмәк олур.

Бә'зиләри ирад едә биләрләр ки, хырдача ушаглар үчүн мәзһәкә сәбкиндә жазылан «Түлкү» нағылындан нә бөјүк гиссәләр вә мүфид тәчрүбәләр әхз етмәк олур? Доғрудур, Халхали чәнаблары сөјләдији «Түлкү» нағылыдыр вә әләззаһир⁶²⁹ чәндан әһәмијјәт вә ләјагәти ола билмәз вә лакин шаир мәзһәкәнин зимниндә мүнәсиби-һалү мәгал һашијәсәзлыг едиб, хејли мәсләһәтли сөзләр вә кәзәл нәсиһәтләр сөјләјир ки, чүмләси индәл-үгәлә мәғбулү мүстәһсәндир. Халхалинин бу тутдуғу низамү рәвиш Моллаји-Руминин шивәвү гајдасына бәнзәјир ки, ади бир шејин үстә сөз ачыб, түлкүдән, чанавардан, атдан, ешшәкдән вә ја инсан нөв'и шаһдан, кәдадан, дәрвишдән вә гәнидән бәһс етдији әснада мөгамы кәлдикчә мүнәсиби-мәгал һашијәләр чыхыб, хејли һәкиманә вә фәлсәфанә сөзләр сөјләјир ки, онларын мәалү мәзмуну чүмләни һејрәтә салыр.

Әлбәтгә, Халхали илә Моллаји-Руми арасында фәрг чохдур. Бири шәккәри-Һиндустан исә, о бири шәккәри-Мазандрандыр. Амма буну дәхи инкар етмәк олмаз ки, икисиндә дә ширинлик вардыр. Моллаји-Руминин «Мәснәви»синдә олаң дәрин фикирләр, һикмәтамиз сөзләр, барик нүктәләр, әлбәтгә, Мәһәмәд Бағырын «Сә'ләбијјә»синдә јохдур. Амма онун «Сә'ләбијјә»синдә дәхи хејли кәзәл нәсиһәтләр вә мүшфиганә өјүдләр, назик ишарәләр вә мәғбул зарафатлар олмағыны дәхи данмаг олмаз.

Халхали китабыны мәзһәкә тәрзиндә жаздығынын сәбәби-ни хатимәји-китабда белә бәјан едир:

Әвамүн-насә јаздым бу китабы,
Бу вәһи онлара гылдым хитабы.
Дејиб чох мәзһәкә, гылдым зәрафәт,
Онун зимниндә јаздым һәм нәсиһәт.
Нечүн ки, хәлгә һәгг ачы кәлүбдүр,
Зәрафәт сөзләри ширин олубдүр.
Гарышдырдым икисин кәлди һалә,
Јетишди мүнтәһаји-е'тидалә.
Бу үзрүмдән сора кәр мәрди-бәдхәһ
Тәәррүз ејләјә әлһәкмү лаллаһ.

Шаир өзү ифадәји-мәрәм етдикдә буна мүгирр олур ки, китабы авамүн-нас үчүн жазыбдыр, мә'рифәт вә кәмал әһлине төвсијә вә тәнбәһ етмәкдән јахасыны кәнара чәкир. Чүн ки-

таб авам халг үчүн тэнзим олунубдур, она бинаэн һаггы чып-лаг сөйләмәкдән еһтијат едибдир. Эзбәс ки, ачыг сөз, һагг кәлам авама һәмишә ачы вә ағыр кәлир вә мәнзурда олан нәтичә һасил олмур, о сәбәбә шаир нәсиһәтини халга ешитдир-мәк үчүн һәгигәти-һалы зәрифанә бир сәбкдә вә доғруну мәз-һәкә сајағында сөйләйибдир ки, авамүн-насы сөзләрини ешит-мәкдән вә нәсиһәтләрини гәбул етмәкдән бирәғбәтү мүтәнәф-фир гылмасын. Вә инсафән демәк олур ки, Мәһәмәд Бағыр Халхали белә зәрифанә ше'р сөйләмәкдә, зиштү зибалы кәлам јазмагда бөјүк мөһарәт вә габилитјәт кәстәрибдир. Бир јандан күлдүрүбсә, бир јандан да ағладыбдыр, бир јандан хошһал, шад едибсә, дикәр бир јандан да гәмкин, мә'јус вә мүтәфәк-кир гылыбдыр.

Китаби-«Сә'ләбијјә»дә түлкүнүн өз һекајәсинә мәхсус әһ-валат китабын анчаг онда бир һиссәси ола билир. Мабагиси гисим-гисим пәндү нәсиһәтләрдир вә зәманәнин өвзаву әһ-валына, мүсәлман тајфасынын доланачағына, адатү адабына, әхлагү әтварына вә дүнја зиндәканлығына вә ахирәтә даир тәһриратдан ибарәтдир.

Бурада китабын мүндәричатыны тамамән нәгл етмәјә еһ-тијач јохдур вә белә зәһн едирик ки, «Сә'ләбијјә» илә әһли-савадымыз ашинадыр, ашина олмајанлара дәхи онунла та-ныш олмағы өз тәрәфимиздән мәсләһәт көрүрүк. Иран китаб-фүрушларындан ону аз гијмәтә алмаг мүјәссәрдир. Анчаг биз бурада — мәчмуәдә Халхалинин бир пара фикрү хәјаллары-ны вә һикмәтамиз нәсиһәтләрини кәстәриб, мөһтәрәм охучу-ларын диггәтләрини онларын тәрәфинә чөндәрмәк истәјирик. Та ки, өзләри шаирин гүввәји-ше'ријјәсини вә дәрәчәји-мә'ри-фәт вә камалыны тәмјиз етсинләр.

Исфәһан шәһәриндә түлкүнүн ачлыгдан битәгәт, зәифү нәһиф олмасындан данышыб, шаир ингилаби-өвза'и-рузикара әтфи-кәлам едиб дејир:

Бәли, һејрәтди бу чәрхин гәрары,
Билинмәз ишти чәрхин⁶³⁰ кару бары.
Бирисинә мүјәссәр назу не'мәт,
Бириси ач чәкәр јүз мин мәзәлләт.
Бириси чикријиб јағлы пуловдан,
Бириси дојмајыбдыр нани-човдан.
Бирисинин јағар дөвләт башындан,
Бириси көрмәјиб бир пул јашындан.
Бириси башә гојмуш тачи-шаһи,
Бириси башачыг, јохдур күлаһи,
Бири нөвкәр, бириси хан олубдур,
Бири рә'јәт, бири султан олубдур.
Бири даим чалар чәнкү чәганә,

Бириси неј кими кәлмиш фәганә.
Биринин ағзы күлмәкдән јығышмаз,
Бириси дәрду мөһнәтдән көз ачмаз.
Биринин мәнзили гәсрүл-кирамә,
Бири һәсрәт галыб бир һисли-дамә.
Бири атлас туман кејмиш дамағлы,
Биринин без туманы вар јамағлы.
Биринин көзләри гарә, гәләмгаш,
Јазыб куја гәләмлә дәсти-нәггаш.
Бириси көк, дејәрсән пәрвәридир,
Бириси бир сүмүкдүр, бир дәридир.
Бирисинин сөзү мат етмиш әгли,
Бири јазмыш мәним тәк «Түлкү» нәгли.⁶³¹

Бу көзәл ше'рләрдән сонра Халхали низами-аләмдән вә инсанын башына кәлән бә'зи һәвадисдән данышыб, о һәва-дисин вүгууну һагг-таалаја иснад верир вә дејир ки, бунлар һагг-тааланын ишләридир вә агил кәрәкдир онлара мө'тәриз олмасын.⁶³²

Бу бабда Мәһәмәд Бағырын бир нечә мә'гул фикирләри варса да, мабагисинә мүвафигәт кәстәрә билмәрик. Әкәр һә-гигәтдә ол чәнаб те'дад етдији ишләр аллаһын ишләри исә, сөзүмүз ола билмәз. Чүнки онун чох һикмәтләри вардыр ки, инсан онлары анламагда ачиздир. О һикмәтләр ки, филчүмлә ибарәт олсун дүнјанын јаранмасындан вә бизи әһәт едән тәбиәтин өвзаву әһвалындан вә әнва'и-мәхлугатын тәбиәтү игтизасындан вә саир әчаибү гәраибдән, бунларын чүмләси филһәгигә бизи бөјүк бир һејрәтә салыр. Доғрудур, елм сајә-синдә чох кизли сиррләрин вә намә'лум шејләрин үзүндән чәһаләт пәрдәси көтүрүлүбдүр вә чох шејләрин сәбәби-хил-гәти вә маһијјәти кәшфү бәјан олунубдур вә олунмагдадыр, амма даһа да чох шејләр вар ки, онлар тәһгигү тәдгиг олун-мајыбдыр вә бу јолда һүкәмәвү философлар хејли зәһмәтләр вә мәшәггәтләрә кирифтәр олубларса да вә өмүрләр сәрф едилләрсә дә, јенә дә бир мәгама васил олмајыблар вә чох үләмәвү һүкәма ахыр нәфәсиндә һәсрәтлә чанларыны тәслим етдикдә дүнјаја чаһил кәлиб, чаһил кетдикләрини сөйләйиб-ләр. Һасили-кәлам биз дедијимиз будур ки, худаваңди-аләм өз гүдрәти илә јаратдығы аләмин һәр шејиндә бир һикмәтү сирр вардыр вә һәр нә ки, јарадыбдыр, тамамисини өз јерин-дә хејли көзәл вә гәшәнк јарадыбдыр вә бу хүсусда бир е'ти-разү ирад ола билмәз вә дүнјаја бәсирәт көзү илә бахдыгда шаирин сөзү јадымыза дүшүр:

Бу каркаһи-сүн' әчәб карханәдир,
Һәр нәгши елми-ләдүндән нишанәдир.⁶³³

Вә Халхали өзү дә бу гөвлә мүгирр олуб дејир:

Бу өвзәи көрүб кәлмә суалә,
Тәэррүз ејләјиб чыхма чидалә —
Ки, һикмәтлә худа дүзмүш низамн
Бу мәтләбдә нә хош јазмыш Низами:
«Чәһан чон чешмо зүлфо хало әбруст—
Ке, һәр чизи бәчаје-хиш нукуст».⁶³⁴

Халхалинин бу сөзләри чох ләтиф вә чох мәргүб, шаиранә јазылмыш ше'рләрди. Амма бунлардан ашағыда јазылан ше'рләрин мәалына ирадымыз вардыр вә онларын һагг олмасыны тәсдиг едә билмәјәчәјик. Һаман ше'рләр бунлардыр:

Фәгирин фәгри, мүн'им чаһу мали
Сәләһүл-күллдүр һали, мәали.
Дүшә дөвләт фәгирү пәст әлине,
Гылыч куја дүшүбдүр мәст әлине.
Әкәр мүн'им киши олсајды зади,⁶³⁵
Тутарды аләми шәррү фәсади.
Буну чүн анладын, еј мәрди-акаһ,
Һамы ишләрдәди әлһөкмү лиллаһ.
Әкәр нахош олурсан, гәдрини бил,
Балам, сәбр ејлә, ачма шиквәјә дил.
Мәрәз⁶³⁶ ејни-сәләһиндыр бу јердә,
Дүшүмүрсән көзүндә варды пәрдә.
Ата өвладыны бисәрфә вурмаз,
Нифалын бағбан биһудә гырмаз.
Сәнә халиг атадан мейрибандыр,
Дүшүбсән өзкә фикрә нә күмандыр.
Худадән кәлсә бир чүз'и-мүсибәт,
Әлиндә ја дилиндә вар шикајәт.
Бәладән инчимә, еј кәрбәлаи,
Бујурмуш «әлбәлау лилвәлаи».⁶³⁷
Бәла версә сәнә үз, олма мәғмум,⁶³⁸
Нә јахшы сөз дејиб Мәчнуни-мәһмум:
Әкәр ба дикәранәш буд мејли,
Чера зәрфи-мәра бәшкәст Лејли.⁶³⁹
Гәрәз, аллаһ ишиндә гылма ирад,—
Ки, ирадын олур мә'нада илһад.^{*640}

Бу ше'рләрдә Халхали чәнаблары мүсәлманларын нә әгидә үзрә олмагларыны көстәриб өз тәрәфиндән јенә дә онлара төвсијә едир ки, аллаһ дүнјаны белә јарадыбдыр ки, кими фәгирди, кими дөвләтли. Она көрә һаггдән шикајәт етмәк лазым дејил. Инсанлар[ын] белә тәбәгә-тәбәгә хәлг олунмасында, әлбәттә, бир сирр вардыр. Белә ки, фәгир әлине дөвләт дүшсә, көзләри гызыб, һеч бир шеји сечмәјәчәкди вә

* Илһад — тәриги-һәггдән үдул едиб күфрә маил олмаг.

дүнјада чох фәсад төрәдәчәкди вә дөвләт тапмыш фәгирин һалы әлине гылыч дүшмүш мәсти-лајә'гил һалына бәнзәјир ки, габағына кәләни гылычлајыб доғрајыр. Әлбәттә, бу әгидә дүрүст дејил, батил әгидәди. Һагг-таала һамы адамлары бир һалда, бир сурәтү һеј'әтдә јарадыбдыр вә чүмләјә ағыл, зейн вә фәрасәт әта едибди. Инсаны јараданда бирисинин алнына ағалыг вә бирисинин[кинә] рәнјјәтлик нишанәси вурмајыбдыр. Бирини фәгир вә бирини мүн'им јаратмајыбдыр. Инсан арасында вүғуа кәлән бу фәрг вә тәфавүт, бу әдаләт-сизлик вә әдавәт инсанын әмәлиндән, тамаһ вә һирсиндән төрәјиб зүһура кәлибди вә нечә ки, адамлар өз нәфсләринә вә бәтнләринә гуллуғ едәчәкләр, өз һирс вә тамаһларына табе олачаглар, јер үзүндән зүлм вә ситәм әксилмәјәчәкди. Инсанлар фиргә-фиргә олуб, бири-бири илә чәнкү чидал едәчәкләр. Јер үзүндән бүғзү әдавәт, нифагү фәсад гуртармајачагдыр. Вә бу бүғзү әдавәти, нифагү фәсады аллаһ јаратмајыбдыр, инсанын өзү јарадыбдыр. Һәмишә фәгир истәјибди ки, фәгирликдән вә јохсуллуғдан хилас олсун, дөвләтли дә истәјибди ки, дөвләти вә малы әлиндән вермәсин вә һәтта бачардығы гәдәр дөвләтинин үстүнә даһа да дөвләт артырсын. Бу јолда һәр ики синфин арасында һәмә вәгт низавү нифаг олубдур вә олачагдыр.

Әкәрчи пејғәмбәр бујурубдур ки, «әлфәгрү фәхри», амма һеч кәс бу фәхри кәсб етмәјә мејлү рәғбәт көстәрмәјибди. Пејғәмбәрин әсри-сәадәтиндә фәгирлик сәадәт вә фәхарәт имишсә дә, сон әсрләрдә вә бизим вахтымызда фәгирликдән вә јохсуллуғдан бөјүк мәшәггәт вә зилләт јохдур вә фәсадларын чохусу бу мәнбәдән зүһура кәлир. Бәс, фәгирин фәгирлији вә мүн'имин чаһу малыны сәләһүл-күлл һесаб етмәк сәһиһ дејил вә һәмчинин инсанын башына кәлән саир бәлаларын чүмләсинә тәһәммүл едиб, онларын дәф'ү рәф'инә чарәләр ахтармајыб, «әлһөкмү лиллаһ» демәк чанына мүсәлләт олан дүшмәнин гылычынын алтына камали-әчз илә бојуну узатмаг һәм әглән вә һәм шәр'ән дүрүст дејил, бөјүк күнаһдыр.

Доғрудур, һагг-таала инсана атадан-анадан мейрибандыр вә о мейрибанлығы чәһәтинә инсан инсана әбәс јерә зүлм етмәз, ону дәрду бәлалара дүчар гылмаз. Она бинаән бизә бир мүсибәт вә бәла үз вердикдә һаггдан шикајәт етмәјимиз наһагдыр. Чүнки һәгигәти-һалда о бәла мүсибәтләрин вүғууна әксәри-өвгәт баис өзүмүз олуруг. Аллаһын бунда бир гарышачағы јохдур. Амма ачизлијимиз вә авамлығымыз учундан өз тәгсиримизи вә гәфләтимизи һаггдан көрүб, шаки вә аси олуруг. Билмәк кәрәкди һамы мүсәлманлар вә елмсиз тајфалар бу батил әгидә үзрә јашамагдадырлар.

Адамларын ишлеринэ вэ доланачагларына кэлдикдэ Халхали зүкур тајфасынын һагг жолдан чыхмағындан вэ авамлығындан бир аз данышыб, кечир үнас тајфасына вэ бунлары ики жерэ тэгсим едир: бир гисми һәјалы вэ исмәтли, бир гисми дә һәјасыз вэ әхлагсыз арвадлардыр. Һәр ики гисим арвадларын барәсиндә Халхали нә е'тигад үзрә олдуғуну бәјан едир. Сөз јохдур, шаирин арвадлара бу сајаг бахмағы үмумидир, јә'ни шаир нә көз илә арвадлара бахырса, онлары нә сајаг јахшы-јамана бөлүрсә, о сајаг да онун вәтәндашлары бахырлар вэ тэгсим едирләр. Зира ки, шаир өз әсринин вә әбнајивәтәнин ајнасыдыр. Әтрафында вүғуа кәлән һадисәләри, өз милләтинин заһири вә батини аләмини ејни илә кәстәрир. Јахшы арвадлары бу сајаг төвсиф едир:

Бир и вардыр һәјасы вар, һичабы,
Ешикдә үздә рубәндү нигабы,
Әринә гул кими ејләр итаәт,
Әрә таәт, худа вәндә ибадәт.
Өзүн сахлар кишисинә дамағлы,
Онун јанында дурмаз гашгабағлы.
Киши билмәз әриндән башга һаша —
Ки, бир намәһрәмә гылсын тамаша.
Киши евдә олан вахты бәзәкли,
Кејәр тазә либасини түзәкли,
Сәфәр етсә әри, силкәр паласын,
Һаман саәт кејәр көһнә либасын.
Көзүнә сүрмә чәкмәз, зинәт етмәз,
Евиндә әјләшәр, гоншуја кетмәз.
Гәнаәтлә кечирдәр рузикарын,
Кечә-күндүз чәкәр әр интизарын.
Нәнәм олсун бу чүр өврәт тапылса,
Нә јахшыдыр һамы евләрдә олса!..
Бу чүр өврәт тапылса, јох гүсури,
Буна өврәт демә, һуридир, һури.⁵⁴¹

Бу ше'рләрден мә'лум олур ки, јахшы арвад олмаг үчүн тики шәрт лазымдыр: әввәлән, арвад кәрәкдир һәјалы олсун вә санијән, әринә табе олсун. Бу ики вәзифәни кәмалынча јеринә јетирән арвад һәгигәтдә лајиги-тәһсиндир. Вә лакин биз мүсәлманларын нәзәриндә исмәт вә һәја анчаг ондан ибарәтдир ки, арвад евиндән дышары чыханда кәрәкдир башыны вә көзүнү бәрк-бәрк сарысын вә чалышсын ки, бир кәсә үзүнү көс-тәрмәсин вә әрә итаәт дә бундан ибарәтдир ки, кишисинин габағында тәзә либас кејиниб, өзүнә бәзәк вә дүзәк верә, онун нәзәриндә чилвәләниб хураман кәзә. Әри евдә олмајанда, сәфәрә кедәндә тәзә либасыны дәкишириб, көһнә либаса кирә, гашына вәсмә вә көзүнә сүрмә чәкмәјә, евдә отура, гоншуја

кетмәјә, исраф хәрчләр етмәјиб, гәнаәтлә долана вә әринин интизарыны чәкмәкдән сәва өзкә бир дәрдү гәми олмаја. Бу чүр өврәтә һури демәк сәзадыр вә һансы евдә олса, ејни-сәәдәтдир.

Бу сәнәтләрин һеч бирини нәһј етмәјиб, өз тәрәфимиздән анчаг буну демәк истәјирик: Бир үзә нигаб салыб вә әрин габағында бәзәниб шухлуг, назү нәзәкәт етмәклә вә бир нөв онун гүввәји-шәһәвијјәсини тәрпәтмәклә әввәла арвадларын вәзифәси тамам олмур. Лазымдыр анлајыб дүшүнмәк ки, арвад да киши кими инсандыр, кишинин елм вә әдәбә, руһани вә чисмани тәрбијәјә еһтијачы олан кими, арвадын да бунлара еһтијачы вардыр.

Һәр бир шејдән әввәл инсанын чисминин, ағлынын вә руһунун тәрбијәсидир. Јахшы тәрбијә алан арвадда вә кишидә, әлбәттә, һәја да олачагдыр, исмәт дә. Хүсусән тәрбијә вә тә'лим арвадлара лазымдыр ки, онун дөшләринин арасында вә дизләринин үстә, көзләринин өнүндә вә әлләринин алтында тәзә нәсил нәшвү нүма тапыб һасилә јетмәкдәдирләр. Тәзә вә чаван нәслин бәгасы вә сәадәти, билкүллијјә, аналар әлиндәдир, онун һиммәт вә мә'рифәтинә бағлыдыр.

Маһир, тәчрүбәли, елмли вә биликли бағбан әкиб-бечәр-дији ағачлар саламат, көзәл вә барвәр олан кими, елмли, мә'рифәтли аналарын тәһти-тәрбијәсиндә бөјүјән өвлад дәхи көзәл, саламат, хошхүлг вә саһиби-фәрәсәт олачагдыр. Мүсәлманларын мәдәнијјәт вә тәрәгги јолунда далда галмағларына баш сәбәбләрден бириси дә арвадларын зилләт вә үсрәтлә күзәрән етмәкләридир. Шәр'и-шәриф вердији һүгүг вә ихтијарлардан хәбәрләри олмајыб, пәрдә алтында, чәһаләт аләминдә өмүрләрини чүрүдүб, ишығлы дүнјадан бихәбәр-галмағларыдыр. Белә зүлмәт вә чәһаләт ичиндә доланан аналарын әлләриндә бөјүјән өвлад дәхи, әлбәттә, авам, горхулу, чүр'әтсиз вә фәһмү фәрәсәтсиз олачагдыр.

Бу һалда хүмси-мәскунда зиндәканлыг едән мүсәлман мек-тәбләринин һансы бирисинә нәзәр јетирсәк, көрәрик ки, онлардан јазыг, ачиз, бачарыгсыз вә чүр'әтсиз тајфа јер үзүндә јохдур. Чәһәги ки, аналар гочаг, һүнәрли, елмли вә бачарыглы өвлад јетирмәјибләр. Бәс, лазымдыр ки, арвадларын тә'лим вә тәрбијәли, ихтијарлы вә мә'луматлы олмағына һиммәт сәрф етмәк вә онлары вијаландырыб бир һала јетирмәк ки, өвладларына тәрбијә вермәјә өзләри мүгтәдир олсунлар. Вә илла онларын ситр алтында боғулуб вә дүнјадан бихәбәр-галыб, сьрф чәһаләтдә јашамағларындан бир нәтичә һасил олмаз. Бизим арвадларын һалы күн шәфәги вә тәмиз һава көр-

мәјән чичәкләрин һалына бәнзәјир ки, онлар шүкүфтә вә хән-
дә олмамыш, әтрафа әтирләр сачмамыш солушхујуб пуч вә
зај олурлар.

Икинчи гисим арвадларын һалү шәнинә кәлдикдә шаир
онларын бөјүк ејбини үзүачыг кәзмәкләриндә көрүр вә үзү-
ачыг кәзмәји һижләвү фәсад билиб, онлары әхлагсыз вә һәја-
сыз хатунлар силкинә дахил едир. Бу гисим өврәтләрә шаир
мин чүрә ејиб кәтирән бәзәкләр гошуб, хүласеји-кәламда де-
јир:

Бу чүр өврәтләрә мин ләну нифрин
Дедим мән, сиз дејин аминү амин.⁶⁴²

Шаир үнас әһлини ики фиргәјә тәгсим едиб онлардан әввә-
линчисини тәһсин вә икинчисини тәзмим гылыб, дүнјаны
икинчи өврәтләрә тәшбиһ тутур вә хәләјиги онун мәкрү һиж-
ләсинә вә заһири зинәтү бәзәјинә алданмагдан тәнбәһ едир:

Бу, чәрхи-бивәфадыр, вер тәләғын,⁶⁴³
Боша кетсин, евиндән кәс ајағын.
Буну анла ки, ахыр сәндә дурмаз,
Вәфасы јох, һәјасы јох, утанмаз.
Доланма сән онун дөврү бәринә,
Јаланчыдыр, инанма сөзләринә.
Бу, тәмкин етмәди һеч падшаһә,
Бу, тәслим олмады һеч әһли-чаһә.
Ләчүч олсан, тәләғын вермәсән сән,
Бошар ахыр сәни ол бивәфа зән.
Тәләг ејләр киши кәр һәмсәрини,
Бу мәл'унә бошар амма әрини.
Тәләғын вер, өзүн чәк бир кәнарә,
Бәдәл гыл шурәзары лаләзарә.⁶⁴⁴

Јә'ни дүнјаја мајил олма, дүнја бир һижләси чох, вәфасы
јох өврәт кими шејдир ки, сәни өз торуна салыб, әл вә ајағы-
ны бағлајыб бөјрү үстә јыхачагдыр вә сәнин көзүнүн өнүндә
гејриси илә вә һәтта сәнин рәфигин илә ашиналыг әлагәси
бағлајачагдыр. Бәс, өзүнү гору, ајыг вә һушјар ол ки, бу мәк-
карәнин дузағына бәнд олмајасан, зира ки:

Бу, анд ичмиш ки, та рузи-гијамәт
Едә инсаны игва, гылма гәфләт.⁶⁴⁵

Бу батил әгидә дәхи биз мүсәлман тајфасыны дүнја иш-
ләриндән, хүсүсән кәсби-мәашдан сојудуб фәгрү зилләтә са-
лыр. Гејри милләтләр исә үмури-мәашдан артыг һушјар вә
гејрәтмәнд олуб, өз доланачагларыны вүс'әтләндирирләр вә
күн-күндән сәрвәт вә дөвләт сајәсиндә тәрәгги булурлар. Ам-

ма биз мүсәлманлар «аллаһдан бујруг, ағзыма гујруг» —
дејиб, еһтијач вә јохсуллуғ дәрјасына гәрг олуруг.

Дүнја мәашы үчүн чалышанлары шаир ешг әһлине охша-
дыр, нечә ки, ашиг севкили мә'шугәсиндән дојмаз, елә дә дүн-
јакир адам дүнјанын малү дөвләтиндән дојмаз:

Бәли, мә'шугдән ешг әһли дојмаз,
Мәһәббәт һәсбин әлдән өлсә, гојмаз.
Долар мә'шуг илә чисмү рәкү пуст,
Олур ашиг фәна, галмаз мәкәр дуст.
Дејил мә'шугдән бир ләһзә хали,
Олур мә'шуг илә данм хәјали.⁶⁴⁶

Дүнјапәрәст шәхсләр дәхи бу дәстури-дүнјадан дојмазлар:

Одур банс ки, дүнјаны тутанлар,
Тутуб дүнјаны, үгбаны атанлар⁶⁴⁷
Һәмишә чәһд едәр, һәркиз јорулмаз,
Кечә-күндүз јығар дүнјаны, дојмаз.
Кәзәр даим, доланар дағу даши,
Дәјәр дашдан-даша мин дәф'ә баши.
Јығар дүнјалары ејләр хәзинә,
Хәјал⁶⁴⁸ ејләр о дәмдә өз-өзүнә,
Дејәр: — Биһәддү әфзун дөвләтим вар,
Габагда хош күнүм вар, ләззәтим вар.
Мүнәггәш мәнзилим, јахшы отағым,
Сәфалы мәнзәрим, күлкәшту бағым,
Чәләлым, шөвкәтим, шаным, әсасым,
Мәнәлым, иззәтим, фахир либасым,
Кәнизим, нөвкәрим, хидмәткүзарым,
Кәзәлчә дилбәрим, мөһвәш никарым.
Кәдинчә каһ отағә каһи бағә
Тәфәннүн ејләрәм, кәлләм дамағә.
Хәјал етмәз габағында әчәл вар,
Гәзәји-халиги иззү чәләл вар.
Әчәл бирдән гојар бир⁶⁴⁹ ох каманә,
Оха ејләр о бәдбәхти нишанә.
Чәкәр зур илә јаји кинәсиндән,
Кәлир пәрран кечәр ох синәсиндән.
Алыр әлдән һамы малү мәнәлын,
Кәдаләр тәк едәр ашүфтә һалын.
Чәкәр али имарәтдән мәзарә,
Олур гәбр ичрә јолдаш муру марә.
Бәли, валлаһи дүнја бивәфадыр,
Чаһанын бағы бизөвгү сәфадыр.
Әзизим, сән ки, дүнјаны көрүрсән,
Нә бөјлә сән өзүнү өлдүрүрсән?!
Јәгин ејлә өләндә кеч [вә] ја тез,
Сәнин һаггынды евдән бирчә топ без.
Көзүм, алданма бу малү мәнәлә,
Тәәллүг тут худаји-лајәзалә.⁶⁵⁰

Шаир бурадан јенә түлкүнүн нағылына рүчү едиб, онун ачлыгыны вә пәжмүрдә әһвалыны зијадә фәсаһәт вә мәнһарәт-лә нәзм едир. Ач түлкү:

Хәјалында тојуг нәгшин чәкирди,
Бахыб ол нәгшә, көз јашын төкүрди.
Јухусуна әкәр кәлсәјди чүчә,
Ојанмазды јухудан та өлүнчә.
Кечәрди көјләрә аһү фүсуси,
Ешитсәјди әкәр банки-хүруси.⁶⁵¹

Бу минвал бичарә вә натәван түлкү нечә мүддәт ач-наәлач галыб:

Бахыб көрдү үрәк дурмаз, пырылдар,
Бағырсаглар ачындан һеј чырылдар.
Гојуб башын диз үстә, олду хамуш,
Никари фикрилән олду һәмағуш.
Хәјал ејләрдн өз дәрдинә дәрман,
Бу фикрә чулғаныб галмышды һејран —
Ки, накәһ гејбдән говзанды бир сәс —
Ки, еј сәркаштәвү мәғмумү бикәс,
Кәрәк агил⁶⁵² олан гылсын тәлашын,
Кәрәкдир анласын раһи-мәашын.
Отурмагдан дәхи јох чарәвү суд,
Дејил, әлбәттә, баби-ризг мәсдуд.⁶⁵³

Бурада шаир сә'јү тәлашын вә кәсби-мәашын һәр ики дун-ја үчүн лазым олмағы бабында бир нечә хошмәзмун ше'рләр јазыр ки, зикр етмәјә билмирик:

Тәлаш ејлә долансын карүбарын,
Олуб касыб һәбиби⁶⁵⁴ кирдкарын,
Әкәрчи халигин рузирәсандыр,
Тәлаш етмәк тәриги-агиландыр.
О кәсләр ким, чаһанда ишләмәзләр,
Чәрәк һәркиз дојунча дишләмәзләр.
Бу аләм аләми-әсбаб олубдур,
Бу аләмдә әлибош ач галыбдур.
Әзизим, олмаса сә'јү тәлашын,
Дүзүлмәз исти ашын, ағ лавашын.
Отурма мәнзилиндә, еј никунам,⁶⁵⁵
Дејиб разигдир аллаһ, тутма арам,
Тәлашын ејлә та рузин јетишсин,
Буну тәрк ејләмә та өмр кечсин.⁶⁵⁶

Јенә Халхали дунја тәлашындан ахирәт мә'мурәси үчүн тәлаш етмәји төвсијә едиб дејир:

Бәли, чаным, чи дунјавү чи үгба,
Тәлашын олмаса, олмаз мүһәјја.

Әкәр үгбајә вардыр е'тигадын,
Кәрәк гәбрә кедә һәр күндә задын.
Чәкәрсән доггуз ај зәһмәт, фираван —
Ки, хош кечсин сәнә үч ај зимистан.
Мәкәр бир гышча јох фәрдаји-үгба,
Дејил бир һисли дамча зилли-туба?!
Тәлаш ејлә, дејил вәгти-тәәнни —
Ки, лејсәд-динә гәт'ән биттәмәнни.
Әлиндә көрмүрәм бир зад әмәлдән,⁶⁵⁷
Амандыр, дурма, кетди фүрсәт әлдән...
Тәлашын ејлә, ол әмриндә чазим,
Мәнним әрз етмәјим дахи нә лазым.⁶⁵⁸

Бундан сонра јенә түлкүнүн һекајәсинә гајыдыр. Онун әһли-әјалындан ајрылыб, Исфаһандан гүрбәт вилајәтә азим ол-мағыны нәгл едир вә бурада шаир түлкүнүн ушаглары, әјалы вә анасы илә ајрылмағыны вә нә дил илә онлары диндириб, кимисинә тәсәлли вә кимисинә нәсиһәт вермәјини вә кимисин-дән хејир-дуа етмәјини ејни-сурәтлә тәгрирү тәһрир гылыр вә һәтта түлкүнүн әјалы әриндән ајрыландан она бәд нәзәр дәј-мәсин дејиб үзәрлик јандырмағыны да унутмајыбдыр:

Хүләсә, түлкүнүн бикәс әјали
Бу гәмли гиссәләрдән олду һали.
Мүсибәт атәшинә дүшдү, јанды,
Јетиши башына бирчә доланды.
Әлиндән, каһ ајағындан өпүрди,
Далынча көзләриндән су сәпирди.
Дејирди: Еј мәнним аварә жарым,
Амандыр, кетмә, еј бичарә жарым!
Күзарын чүн дүшәр һәр рәһкүзәрдән,
Сәнә чох горхурам мән бәд нәзәрдән.
Мәнә чүн⁶⁵⁹ ејләјибсән јахшы әрлик,
Дабан алтында јандырма үзәрлик.
Үзәрлик јандырыб көз-көз едирди,
Төкүб көз јашыны һәрдем дејирди:
Үзәрлик, јан, үзәрлик сән һәвасән,
Һәзаран дәрдә дәрмансан, дәвасән.
Үзәрлик, јан, түтүн вер ган говушсун,
Гада бундан, бәла бундан совушсун.⁶⁶⁰

Бурада шаир јенә мүнәсиби-мәгал әр илә арвадын арасын-да чари олан мүамилә вә үлфәтдән данышыб, чох әдибанә вә назик имавү ишарәләр едир вә вәфалы һәмсәрин шә'ниндә бу сөзләри дејир:

Вәфалы өврәтин һеч гиәмәти јох,
Вәфасыз олса, батсын көзүнә ох.
Вәфалы өврәтин бас өп көзүндән,
Сәнә һәр нә десә, чыхма сөзүндән.
Вәфалы өврәтә гылма хәјанәт,
Әлиндән һәр нә кәлсә, гыл инанәт.⁶⁶¹

Ики вә даһа зијадә арвад алмагдан данышыб, онлардан төрәнән бәлавү мүсибәти бәјан едиб дејир:

Сәнә бир сөз дејим, дилләнмә, гардаш,
Әјалын үстүнә евләнмә, гардаш!
Нечүн ким, көрмәдим мән, еј вәфадар,
Икиөврәтли олсун мәрди-диндар.
Авам олса хусусән вәмүсибәт,
Јәгин галмаз әлиндә динү милләт...
Күнү алсан күнүн гарә едәрсән,
Өзүн һәр ишдән аварә едәрсән.
Нә јахшы сөз деди ол ады Күлзар:
Мүсәлманлар, күнүм јохдур күнүм вар.⁶⁶²

Ики арвад алмағын ачы сәмәрини бир нечә көзәл вә бамә-зә тәмсилләр илә шәрһ гылыб, кәррат илә төвсијә еләјир ки, киши ики арвад алмагдан сақыныб өзүнү бәдбәхт вә күнүнү гара етмәсин.

Халхали арвад мәсәләсини бөјүк мәсәләләрдән бири һесаб едиб, онун барәсиндә узун мәтләбләр данышыр вә бу мәсәләнин әнчамында арвад алмаг вә әјалдарлыг фәгәрәләринә даир сөјләјиб, арвад алмагда бу шәртләри мүлаһизә етмәји төвсијә едир:

Узанды сөз ки, гылды хәлги хәстә,
Гәләм, дурма, јејин кет мәтләб үстә.
Дејим бир сөз, сәнә мәнән вәсијјәт,
Әкәр өврәт алырсан, ејлә диггәт.
Кәрәк лазым ола өврәтдә дөрд зад,
Гәбул ејлә сөзүмү, еј никузад!
Бири исмәт ки, олмуш рүкни-ә'зәм,
Икимчиси мәнәббәт, еј мүәззәм!
Үчүмчүсү ола хошху хәлигә,
Ола дөрдүмчүсү саһибсәлигә.
Бу дөрд вәсф илә кәр һүсн олса мөгдур,
Јәгин ејлә олур нурүн әла нур.⁶⁶³

Әјалдарлыг бабында дејир:

Бәли, валлаһ дејил⁶⁶⁴ рәсм фүтүввәт,
Чаванмәрдијү инсафү мүрүввәт —
Ки, етсин шәхс әһлини фәрамуш,
Өзү ишрәт шәрабын ејләсин нуш.
Әјалын јандыра нари-фәрагә,
Чәкә башын, кедә көздән ғырагә.
Нә өвлад аныјан, нә гөвмү гардаш,
Нә ата вар, нә ана, јарү јолдаш.⁶⁶⁵
Өз өзбашын һәмишә хош кечир дә,
Вәли әһлине чами-гәм ичир дә.
Фәраһәм ејләјәндә ашу нани,
Фәрамуш ејләјә һәр ашинани.
Өзү кеф ејләјә зөвгү сәфадә,
Гоја әһлини мин дөрдү бәладә.⁶⁶⁶

Сонра Халхали түлкүнүн гүрбәтдә башына кәлән гәзавү гәдәрдән сөјләјиб, мүнасиби-һал һашијәләр чыхыб, һәр гисим мәтләбләрден данышыр. Түлкү хорузун банламағыны еши-диб, ону дами-тәзвирә салмағыны нәгл етдикдә сүкут вә ха-мушлуғ фәјдасы бабында јазыр:

Бәли, дилдән кәлир башын бәласи,
Гәми, дәрди, бәласи, мүбтәласи.
Данышмағлыг күмүшдән олса, биллаһ,
Гызылдандыр сүкут, еј мәрд, акаһ!
Дејәр баш лал оларсан раһәтәм мән,
Өзүм асудә, һәм бизәһмәтәм мән.
Икидир чүн гулағын, бир дилин вар,
Ешит икки, даныш бир, еј вәфадар.⁶⁶⁷

Гәзәји-илаһи кәлдикдә инсанын сә'јү тәлашы сәмәрә вер-мәдији бабында јазыбдыр:

Бәли, биллаһ, гәзадән гачмаг олмаз,
Дүкүн чалса⁶⁶⁸ мәшијјәт ачмаг олмаз.
Кими көрдүн ки, гуртулду гәзадән,
Өзүн чәкди кәнарә маҷәрадән,
Кәлән вәғти гәза гуш дамы көрмәз,
Көзүнү кор едәр әнчамы көрмәз.
Гәза кәлсә едәр әбләһ⁶⁶⁹ тәбиби,
Сәфиһ ејләр гәза мәрди-ләбиби.⁶⁷⁰

Түлкү хоруз илә мүкалимә етдикдә өзүнә «һачы»лыг ләгә-би гојуб, һачылар барәсиндә јазыр:

Деди түлкү: — Хәјалын кетмәсин⁶⁷¹ кәч —
Ки, мән һеч кимсә илән етмәрәм ләч.
Төкүб пул, хәрч едиб мән һачы олдум,
Худаја шүкр мәрди-начи олдум.
Хәләјигләр мәнә һачы дејирләр,
Мәкәр һачы оланлар зүлм едирләр?
Әкәр зүлм ејләсә һачы биринә,
Она мәл'ун дејин һачы јеринә.
Зијарәт ејләјин бејтүл-һәрами,
Хилаф етсә, гојун адын һәрами.
Сәфа тәһсил едән сә'јү сәфадән,
Кәрәкдир көз јума чөврү чәфадән.⁶⁷²

Ахыркы үч фәрдләри чох көзәл дејибдир. Бизим һачылар һәр нә пис әмәлләр вар исә, бејтүллаһил-һәрамы тәваф едән-дән сонра бұруза кәтирирләр вә бу гисим һачыларә һачы әвә-зинә һәрамы демәк ејни-савабдыр. Инсанын гәлби һәггин еви олмаг бабында дејибдир:

Ки, еј јаран, бу сөздә јохдур инкар —
Ки, аллаһын ики јердә еви вар.

Бирисинин бинасы сәнкү килдир,
Бири нури-лаһи, ады «дил»дир.
Бу ики ев⁶⁷³ ичиндә, еј мүээзәм,
Олубдур гәлб бейтүл-лаһи-ә'зәм.
Буна шаһид һәдисн-маву минни,
Әзизим, әһли олсан ејлә мә'ни.
Бујурмуш ја'ни хәллаги-мүһејмин,
Мәнә мәнзилди гәлби-әбди-мә'мин.
Демә, чаным, үрәк бир парча әтдир,
Мәһәлли-нури-шәмси-мә'рифәтдир.
Үрәк мир'ати-нури-ләмјәзәлдир,
Үрәк мишкати-мисбаһи-әзәлдир.
Үрәк кәр зиндә олса, зиндәсән сән,
Өлүм јохдур сәнә, пәјәндәсән сән.
Көзүм бир нөгтәсидир мәнбә'и-нур,
Әкәр кетсә бу нөгтә, көз галыр кур.
Үрәк бир чешми-батиндир бәдәндә,
Бу көз лазымды салык⁶⁷⁴ јол кедәндә.
Үрәк салсан әлә кәр, еј бәрәдәр,
Тапарсан бил сәваби-Һәччи-әкбәр...⁶⁷⁵

Түлкүнүн һижләбаз вә биәмәл олдуғуну хоруз она сүбут-
етдијиндән данышыб, шаир мәтләби биәмәл алимләрин тәрә-
финә чөндәрир:

Бәли, алим олан амил кәрәкдир,
Үмури-шәр'дә камил кәрәкдир.
Чү алим кетмәјә өз билдијинә,
Јәгинән е'тигады јохду динә.
Адын молла гојуб сүздүрмә гашын,
Әмәл лазымды, чох ојнатма башын.
Өзүн «латә'күлү»⁶⁷⁶ һөкмүн охурсан,
Јетимин малыны јекча удурсан.⁶⁷⁷
Һәмишә гәрибә диггәт тутарсан,⁶⁷⁸
Әлинә дүшсә гурд кими ударсан.
Мәашү карбарын ишвәдәндир,
Һамы хүрдү хуракын ришвәдәндир.
Әмәл диварынын алтын ојубсан,
Ишин бу, адыны алим гојубсан.
Дејил лајиг сәнә алим десинләр,
Јери вардыр сәнә залим десинләр.
Әмәл јохса, шәриәтдә доланма,
Адын гази гојуб чох газыланма.
Шәриәт әһлисән, аллаһы атма,
Көзәлчә динүви дүңјаја сатма...
Әкәр алим јесә бир шүбһәли мал,
Һәрәмә мејл едәр, бишүбһә, чүһһал.
Әкәр алим јејә мали-һәрәми,
Бу шивә кафир ејләр чох авами.
О алим ким, едәр дүңјаја игбал,
Вәбәлын бојнума, чөндәр она дал.

Көзүм, тәгва јолун тут, тап сәадәт,
Өләндә сәндән истәрләр ибадәт.
Чаларлар башына бу нәһвү сәрфи,
Хәбәр алмазлар исмү фе'лу һәрфи.⁶⁷⁹

Бу мөвзун ше'рләрдә Халхали чәнаблары биәмәл алимлә-
рин, мүфәттин вә дүңјапәрәст руһаниләрин вә тамәһкар га-
зиләрин вәсфи-һалыны бир тәрздә нәзмә чәкибдир ки, онлара
һеч бир тәрәфдән ирад е'тирафы олуна билмәз.

Түлкү хорузун биһәја вә биәдәблијини она сүбут етмәјин-
дән данышыб, кәламы әдәбин үстүнә кәтирир вә әдәби белә
вәсф гылыр:

Бәли, сәрмајеји-иззәт әдәбдир,
Нишани-иззәтү риф'әт әдәбдир.
Көзүм, сән лаф урма чох нәсәбдән,
Нәсәбдән әл кәтүр, дәм вур әдәбдән.
Нәчиб ејләр әдәб һәр нанәчиби,
Әдәб султан едәр мәрди-әдиби.
Әдәбдән бәндәлик јетмиш кәмалә,
Әдәб хошдур худаји-лајәзалә.
Күнаһ етсән худаја биәдәбсән,
Јәгин мүстәвчиби-гәһрү гәзәбсән.
Әдәблә пејрәвији-әнбија гыл,
Хилаф етмә худавәндә, һәја гыл.⁶⁸⁰

Түлкү хорузун зүлмкар вә мәрдүмазарлығындән бәһс ет-
дикдә шаир мүнәсиби-мәгал зүлмүн зәмминдән вә залимин
төвбихиндән белә јазыр:

Бәли, гардаш, чү һәггүн-насыр зүлм,
Сүрури-синәјә хәннасдыр зүлм.
Одур баис олуб шәррүл-мәаси,
Олан зүлмү онун јохдур хиләси.
Көзүм, зүлм ејләмә һеч бинәвајә,
Дүшәрсән мөһнәтү дәрду бәлајә...
Дағылмыш зүлмдән чох дудманлар,
Хәраб олмуш нә али ханиманлар.⁶⁸¹

Чох јемәклик зәмминдә, аз јемәклик вәсфиндә јазыбдыр:

Бәли, гарнын тох олса, еј фәләкчаһ,
Јәгин ејләр сәни, әлбәттә, күмраһ.
Едәр ачлыг сәни билләһ камил,
Олубдур чох јемәк рәсми-әвамил.
Оғул, чох тыхма, кәл кеч бу сифәтдән,⁶⁸²
Өзүн ач сахла, та дол мә'рифәтдән.
Олубдур чох јемәкдән биссәвијә,
Мәрәзләр заһиријә, батинијә.
Балам, та бурнува⁶⁸³ кими тыхыбсан,

Гызыбсан, шивеји-һөгдөн чыхыбсан.
Һәмишә талиби-рәсми-кәмал ол,
Оруч тут, ач долан, та нур илән⁶⁸⁴ дол.
Гарын долса, гызыб «дән, дән» дејәрсән,
О вахта динү иманы јејәрсән.⁶⁸⁵

Һәр шәхс мүгәдәм өз әмәлинин чәзасыны алмаг барәсиндә
де јазыбдыр:

Бәли, дүнја евиндә һәр нә афат
Кәлә кәр башына олмуш мұкафат.
Нә кәлсә башына кәр өз көзүндән.
Мүшәххәс бил, өзүндәндир, өзүндән.
Отурса өз түкү үстүндә һәр кәс,
Түкү тәрпәнмәз әсла, еј мүгәддәс.
Јетими инчидиб салма фәганә,
Јетим ејләр ушагларын зәманә.
Көзүм, әлбәттә, инчитмә фәгири,
Олурсан бир гәвинин дәстकिри.
Әкәр рәдд етмәсән рәдди-мәзәлим,
Ону сәндән алыр бир күчлү һаким,
Әзизим, еһтијатын гојма әлдән,
Һәмишә горх мұкафати-әмәлдән.
Чәһәннәм әһли аби-көвсәр ичмәз —
Ки, һәр ким арпа әксә, бугда бичмәз.
Ибадәт јохса, салланма бәһиштә,
Ајагларын чолагды, чыхма кәштә.
Итаәт етмәјибән умма зәһмәт,
Чәһәннәмдир јерин, кет, вермә зәһмәт.⁶⁸⁶

Мейманнәвазлыг барәсиндә јазыбдыр:

Көзүм јағын једирсәм кәр гонағә,
Јәгинән хошду мин гејрил-һәмағә.
Гонағ кәлсә, кәлир рузи далынча,
Нә рузи, фәһи-фирузи далынча.
Худаваңда, бәһәгги-али-исмәт,
Гонағдан һеч кими етмә хәчаләт.
Нә хош заддыр әзиз етмәк гонағы,
Габағына гојасан гајғанағы.
Ачасан хидмәтиндә ағ лавашы,
Чанағна долдурасан јарма ашы.⁶⁸⁷

Чаванлыг әјјамыиын гәдрини билмәк барәсиндә јазмыш-
дыр:

Бәли, биллаһ, гәнимәтдир чаванлыг,
Чаванлыгда олурмуш камранлыг.
Әкәр мөгсудун олса малу дөвләт
Вә ја гәсдин итаәтдир ибадәт.
Чаванлыг мөвсүмүндә ејлә тәһсил,
Әлиндән һәр нә кәлсә, ејлә тәһчил...
Чаванлыгга газан, јығ малу дөвләт,
Гочалыг мөвсүми гыл истираһәт.⁶⁸⁸

Билмәк кәрәкдир Халхали бу дүнјадан артыг шикајәтчи-
дир. Она бинаән мәгамы дүшдүкчә ондан шикајәт едиб, ону
каһ бивәфа өврәтләрә, каһ бидәјанәт јолдашлары, каһ нәфси-
инсаны бәнд етмәк үчүн гурулан тәләјә охшадыр, торуна дүш-
мәмәкдән вә һижләсинә алланмамагдан е'тираз едир.

Халхали дүнјаны каһ бир јумуртаја вә дүнјакир вә ахирәт
аләминдән бихәбәр шәхси онун ичиндә пәрвәриш тапан чүчәјә
бәнзәдир ки, чүчә ишыглы вә кен дүнјадан бихәбәр олмаға
көрә, белә хәјал еләјир ки, јумуртанын ичиндән јахшыраг вә
рапатраг мәскән ола билмәз:

Олур чүчә јумурта ичрә куја,
Дејир: Нә јахшы мәнзилдир, худаја.
Бу әрзими ешит, ја рәб, дилимдән,
Бу јахшы мәнзили алма әлимдән.
Әчәб мәнзилди, бир зиба отагдыр,
Јери, дивари, сәғфи чүмлә ағдыр.
Әкәр һәр јанә дөңсәм, вүс'әти вар.
Бу чүр мәнзилдә галмаг ләззәти вар.
Дејә билмәм ки, еј бичарә чүчә,
Фәрасәтдән олан аварә чүчә,
Тәәччүбдүр сәнин бу е'тигадын,
Дејил һасил, бу дар јердә мурадын.
Нәдән бөјлә бу зүлмәтдә галыбсан,
Бу гохмуш мәнзилә үнсүн салыбсан.
Дуруб бу пәрдәдән⁶⁸⁹ чых, ејлә пәрваз,
Учуб ол јарү јолдашыңла дәмсаз.
Тәләш ејлә, габыгдан чых кәнарә,
Күзәр гыл бағу дәштү лаләзарә.
Нә јахшы чешмәләр, бағлар көрәрсән,
Кулустанлар,⁶⁹⁰ уча дағлар көрәрсән.
Кәлиб пәрвазә чәк бир хош тәранә,
Тамаша гыл зәминү асиманә.
Бу дүнја, еј оғул, үгба јанында
Јумурта кимидир дүнја јанында.⁶⁹¹

Халхалинин «Сә'ләбијјә»си башдан-ајаға көзәл мәсәлләр
вә тәчрүбә үзү илә дејилмиш аталар сөзләри илә долудур ки,
тамамисини бураја јазмаг олмаз. Гәрәз, мәишәтимизә аид бир
мәсәлә вә нүктә галмајыбдыр ки, Мирзә Мәһәммәд Бағыр
онлара әл апармамыш олсун; аз-чоҳ әһәмијјәтли бир мәтләб
гојмајыбдыр ки, онун барәсиндә сөз данышмасын. Рә'јимизчә
Халхалинин «Сә'ләбијјә» нам китабчасы әдәбијјат хәзинәми-
зин ән гијмәтли чәваһирләриндән вә ән мәғбул әсәрләриндән
бирисидир. Амма лазымдыр ки, киранмајени бир пара ләкә-
ләрдән тәмизләјиб, үстүнә гонмуш тоз-торпағы силиб, сығал-
лајыб, тәзәдән чапа вермәк. Чүнки Тәбриз чапында сәһвү хәта
чоҳдур вә бундан әлавә һекајәнин бир нечә намүнасиб јерләри
вардыр ки, онлары исгат етмәклә китаба бир хәләл кәлмәз вә
бу минвал тәһийһ олундугдан сонра онун мұталиәсини ша-
кирдләрә дәхи чајиз көрмәк олар.

Дилсузун ҳаммаслак ва ҳамасрлари олан Азербайчан шаирлариндэн мешурудур ки, «Дэхил» тэхэллүсү илэ иштиһар тапыбдыр. Дэхилин јаздығы асарын чүмлэси чэнаб Имам Һусејнин мүсибэтинэ мэхсус, Кербэла фачиэсинэ даир эһвалатдыр. Дэхилин китабы мәрсијәханларын элинде эн мө'тәбәр китабдыр⁶⁹² вэ бу китабда Кербэла эһвалаты бэ'зи јерде нэср илэ вэ әксәрэн нэзм илэ тәһрир вэ тәнзим олунубдур. Дэхилин Фүзули кими нэср илэ јазмагда дэхи зијадэ габилијәти вэ мөһарәти кэламындан мө'лум олунур. Нечэ ки, зејлдэ јазылан сәтирләр она шөһадәт едир.

Вәгта ки, шаһи-Кербэла-сејјидүш-шүһәда, јә'ни мэзлумлар ағасы Имам Һусејн Кербэлада јеккөвү тәнһа галыб өзүнэ көмәк чағырырды, ол чэнабын аһү налэси көјләрэ вэ јерләрэ бөјүк чакнаш вэ зэлзэлэ салды вэ пәрвәрдиқари-чэлилин тәсбиһү тәһлилинэ мөшғул олан көрүбән мүгәррибин вэ мөлаикәји-сәмаватү әрзин Кербэла сәмтинэ мүлтәфит олуб көрдүләр бир күлзардыр ки, хијабанын күлләри синеји-әһли-матәм тәк чак-чак, чешмә кәнарынын сәбзәләри чешми-һәсрәт кими нәмнак⁶⁹³ вэ сәһәти-зәмини [мисли]-дамәни-күлчин сәрәсәр ләләји-хун[ин] вэ нәсими-һөвасы манәнди-аһи-дилнишин вэ рејһанлары јетим зүлфү кими губаралуд вэ сәрвләри әсирләр аһы тәк сијәһәндуд вэ гөнчәләри ашиги-мәһзун тәк хунбар вэ сүнбүлләри зүлфи-әрусани-матәмдидәмисал тарумар вэ рајиһеји-нәсими әшки-әсиран илэ һәмәбү һөва вэ һөзарәләри әтфали-гәрибләрә һәмнөва вэ чүјбары мөчраји-әшки-ләләкун вэ чешмәсары беејниһ дидеји-пүрхун, бүлбүлләри хамуш вэ бағбаны мөдһуш:

НЭЗМ

Вөһ нә күлшән, чешмәсары чүји-хун,
Новчаванлар нә'ши сәрви-важәкун.
Ганә батмыш түррәләрди сүнбүлү,
Пәнбеји-дағи-чәрәһәтди күлү.
Бир тәрәф күлләр тамам олмуш хөзан,
Бир тәрәф мөһүт дурмуш бағбан.
Бир тәрәф биһәм әсәр бади-сәмум,
Бир тәрәф зағү зәгән ејләр һүчум.
Гүдсијан ол күлшәнә һејран пәмә,
Вадији-һејрәтдә сәркәрдан һәмә.
Бир белә күлшәндә ағлар бүлбүлү,

Ган ичиндә тәрбијәт тапмыш күлү,
Етдиләр диггәтлә чүн һәр јан нәзәр,
Көрдүләр ачмыш зөбан сусән дејәр:
Бу чәмәнди бустани-Кербэла,
Мөгтәли-пирү чөвани-Кербэла.

Бу һәнқамәдә мөлаикәләр чәм'ијјән бина гојдулар тәфәрүч илән Кербәланын күлшәнинә бахмаға. Мүтәвәччәһ олуб, таннки көрдүләр:

Бир тәрәф ган ичрә јатмыш бир чаван,
Һүлги-пакындан олур ал ган рөван.
Ашијани-мүрги-пејқан пејкәри,
Пај та сәр зәхм чисми-әнвәри.
Бәс ки, дәјмиш тирү хәнчәр абдар,
Һәр сәри-муји олуб бир чешмәсар.
Јусифи-Мисри кими күлкун гәба,
Сејд тәк хәнчәри-қурқани-чөфа.⁶⁹⁴
Қимди, ја рәб, ол чөвани-маһру?
Қимди, јаран, ол гәзали-мишқбу?
Үмми-Лејланын Әлији-Әкбәри,
Кербэла сәрдарынын күлпејкәри.
Көрдүләр бир јанда дүшмүш харүзар,
Бир уча гамәтли голсуз шөһријар.
Бәс ки, чисминдән олуб ал ган⁶⁹⁵ рөван.
Күһү сәһраны едиб дәрјаи-ган.
Қимди, јаран, ол гәриби-наүмид,
Тәшнәләр сәггасы Аббаси-шөһид.
Наз илән хаб ејләјиб бир сәрвиназ,
Түррәси ејләр сәбадән етираз.
Чисми-пакы сәрбәсәр зәхми-синан,
Қақилиндән телбәтел ганы рөван.
Олмамыш бир ләмһә һәмәғуши-јар,
Буји-вәсл илән олуб биһуши-јар.
Күл кими чисминдә ганлы пирәһән,
Парә-парә нә'шинә олмуш кәфән.
Пејкәриндә зәхми-пүрхуни-синан,⁶⁹⁶
Шәри-дәрди-һичр үчүн ачмыш зөбан.
Бәс ки, ган чари олуб һәр дағдән,⁶⁹⁷
Ләләји⁶⁹⁸-һәсрәт битиб топрағдән.
Мән нә һачәт ким, едим адын бөјан,
Ган һөнәсы ејләр эһвалын әјан —
Ким, одур дамади-шаһи-Кербэла,
Тәшнәлөб гурбан олан куји-вөфа.⁶⁹⁹

Чэнаб Әли Әкбәрин шә'ниндә јаздығы гәсидәнин башында бөладан бәһс едиб белә бујурур:

Һәдисди ки, вәла әһлинә бәла кәтирир,
Бәла нә гәдр кәлә гәлбә инчила кәтирир.
Тилаји-гәлб әкәр гәлп ола шөһари-бәла,
Нә гәдәр артыг ола, артычыг бәла кәтирир.

Мәризсән, мәрәзиндән мәрәз едиб гафил,
 Сәнә һәмишә тәбиби-худа дөва кәтирир.
 Бәла дөвадыр, әкәрчи кәлир тәбиәтә тәлх,
 Вәли мәзачына ширинлији риза кәтирир.
 Әкәр бәланы гәбул ейләсән риза илә,
 Олара рузи-чәза әһсәнүл-чәза кәтирир.
 Мәриз һали-дил илә дөвајә талиб олур,
 Әкәрчи гал-гијли һәрфи-нарәва кәтирир.
 Дејил тәбиб, илаһи, мәриздән гафил,
 Одур гәза кәтирән, сән демә гәза кәтирир.
 Һәмишә һикмәт илә һөкм едәр тәбиби-һәким,
 Гәбул ет сәнә һәр нә дөва гәза кәтирир.
 Пәријү чиннү бәшәр агибәт бәлајә дүшәр,
 Бу һөкмү хәлгә Сүлејмани-Кәрбәла кәтирир.
 Фәна јелинә бүсатын вериб биллиб ки, фәна
 Һәмин бүсат дөва илә чүн лига кәтирир.
 Дүшүб бәлајә ки, нәһли-һөгг ола акаһ —
 Ки, хәлги даиреји-һөггә ибтила кәтирир.
 Әлији-Әкбәри куји-бәлајә олду дәлил,
 Салыб далынча ону хәлгә рәһнүма кәтирир.
 Ки, үммәти едә әсрари-шәр дән акаһ,
 Дүбарә үммәтә пејғәмбәри-худа кәтирир и. а...

Имам Һүсејн бачысы мүхәддәреји-үлја чәнаб Зејнәб хату-
 на бујурдуғу бә'зи хитабатү фәрмајишатдан бир нечә әбјат:

Хош ол заман ки, чыхам бу һичаби-кәсрәтдән,
 Тапам бу кәсрәт ара бир нишанә вәһдәтдән.
 Мәһалдыр ола тәрки-әлајиги-мәхлуг,
 Көнүл кәр олмаја акаһ сирри-хилгәтдән.
 Нечүн мәһәббәт илә мә'рифәт олур заһир —
 Ки, хәлг заһир олуб мәбдеји-мәшијјәтдән.
 Кәрәк һәмишә ола халигә тәвәччәһи-хәлг,
 Гәзаји-руһ алалар вәһчәти-вәчаһәтдән.
 О вахты әкс салыр сурәти-чәмәли-илаһ —
 Ки, гәлб ајинәси пак ола күдурәтдән.
 Көнүл һәрими-илаһиди гејрә јол вермә,
 Һәрамдыр һәрәми-һәгги, салма һөрмәтдән.
 Рәва дејил ола бир јердә јар илә әғјар,
 Әкәр киши оласан, чох узагды гејрәтдән.
 Әкәр хүлүсилә лиллаһ ола әмәл филлаһ,
 Нә бак салик үчүн тә'нәвү шәмәтәтдән.
 Өзүнә халиги-мә'буди еткиләи мәнһуб,
 Әкәр варынды шикајәт әзаби-фиргәтдән.
 Оланда вәслинә талиб јанында һазырдыр,
 Һүзури-талиби ејлә хилас вәһшәтдән.
 Һичабсән өзүнә сән өзүн өзүндән чох,
 Чәмәли-јары чыхар та ниғаби-гејбәтдән.
 Мәчаз мәнзәрәсиндән нә гәдәр кечмәмисән,
 Һәмишә варсан узаг мәнзили-һәгигәтдән.
 Чәмәли-шаһид о вахты олур сәнә мәшһуд —
 Ки, камјаб оласан шаһиди-шәһадәтдән.
 Өзүн шәһидү өзүн шаһидү өзүн мәшһуд

Олурсан, олсан әкәр пак лөвси-кәсрәтдән.
 Сәни бу чан еләјиб әчнәби, мәним чаным,
 Бу чаны ган илә ју, та чыха чинајәтдән.
 Бу сурәти сәнә сурәтдә кәстәрибләр олар —
 Ки, тәрки-сурәт едиб чыхмајыбла сурәтдән.
 Һүсејн таһир иди, әтһәри-мүтәһһәр иди,
 Јенә јујуб үзүнү ган илә тәһарәтдән.
 Јујубду заһири батин кими әлајигдән,
 Чәкибди али-һәрәм һичлеји-хидарәтдән.
 Гылыбды гәлбини фариг шүүни-дүнјадә
 Әјалү малү мәнәлү чәлалү шөвкәтдән.
 Едибди иззәтини тәрк «ја әзиз» дејиб,
 Тәвәһһүм ејләмәјиб инкисарү зилләтдән.

Чәнаб Лејланын оғлу Әли Әкбәрә олдуғу мәһәббәти изһар
 едиб, билүмум мәһәббәтдән сөјләјир:

Мәһәббәт әһлинин әһвалы бәргәрар олмаз,
 Мәһәббәт олдуғу јердә һәјавү ар олмаз.
 Мәһәббәт әһли һәрәс ејләмәз мәләмәтдән —
 Ки, һәр нә фикринә кәлсә, чыхар мәһәббәтдән.
 Сәрири-мәснәдә әјләшди ешг султаны,
 Шикари-һөкм илә ејләр гулам мөвланы.
 Мәһәббәт ашигә мә'шуги чүн әзиз ејләр,
 Ананы оғлуна бир кәмтәрин кәниз ејләр.
 Чүн⁷⁰⁰ ихтијар илә олмаз мәһәббәтин сәбәби,
 Һәмишә ашигә лазымды сәдмеји-гәлби.
 Мәһәббәт олса едәр тазә гандә тә'сис,
 Мәһәббәт илә јетәр абрујә мигнатис.
 Олур мәһәббәт мәнһуб илә мугабил ола,
 Хүсус о вахта ки, мәнһуб әсли-габил ола.
 Кәрәкдир аләмә мәнһуб ола Әли Әкбәр,
 Бу габилијјәтә шаһидди чәдди пејғәмбәр.
 Тутуб һәбиби-худајә шәбаһәтни күваһ —
 Ки, ол чәванә дејилсин кәрәк һәбибүллаһ.

Һәзрәт Аббасын аты Үгабын тә'рифиндә јазыбдыр:

Миннәндә сабитү мөһкәм бәсани-куһи-әзим,
 Һаваланандан учарды һавада чүн тәјјар.
 Рәуф саһибидә чүн мәрәкиби-чәннәт,
 Шәдид дүшмәнә һәмчүн чәһәннәми-гәһһар.
 Кәзәндә јердә мөлөк тәк әлү әјағына
 Нисар үчүн төкүлүрдү сәвабитү сәјјар.
 Урарды дамәни манәнди-тазијанеји-сим
 Чәкәндә шејһә чәкәрди фәнаји-дүшмәнә хар.
 Үгаб үстә чү шәһбаз низәси чәнқал,
 Хәдәнки-шәһпәри-мингары хәнчәри-хунхар.
 Чәкиб Үгаб чү мәһмиз дөндү бир далыја,
 Деди Һүсејнә: худаһафиз, еј шәһи-бијар,
 Һәләл ејлә, кедирәм, јалгызам, дуа ејлә,
 Атам Әли јанына кәлди вә'деји-дидар и. а...

Чавани-валашани-шүчаэтнишану рәшадәтбунжан, јә'ни Әли ибн Һүсејнин мүгабили-сәфи-үдванда дуруб зәбани-фәсаһәт-тәрчүманы илә бәтәриги-рәчәз сөјләдији нүктәдән бир гит'ә:

БӘҲРИ-ТӘВИЛ

Билин, еј ләшкәри-кафәрфәрү бәдтинәтү бәдһејбәтү бигеј-рәтү үббади-сәнәм, нәнки-үмәм, һатики-сәттари-һәрәм, дүш-мәни-әрбаби-кәрәм, мүһриги-Гур'ани-худа, мөзеји-јарани-худа фасигү һәм фачирү һәм аригү һәм шарибү һәм занијү һәм латијү һәм лаји'ү әлғаби-килаб, афәти-әһбаби-ләинани-бәдајин, мүридани-шәјатин, чәфачуј чәфакар, хәтадидә хәтакар, мәнәм шиби-пејәмбәр, мәнәм најиби-һејдәр, мәнәм мисли-Гәзәнфәр, мәнәм саһиби-хәнчәр.

Бир чаванәм ки, вәчаһәтдә, сәлабәтдә, сәбаһәтдә, сәха-вәтдә, шүчаәтдә, мәлаһәтдә, тәрәвәтдә, тәлағәтдә, ләтафәтдә, нәчабәтдә, нәзафәтдә мәнә јохду бәрәбәр нә нәбијү нә вәлијү нә сәхибү нә нәгибү нә фәләкдә мәләкү әнчүмү әнвар-мәһү меһрү ситарә. Мәнәм хәлгдә, һәм хүлгдә һәм нитгдә мир'ати-рәсули-мәдәнијү Гүрејши мәзһәри-өвсаф Әли шири-худа ширсәда меһтәрү һәм кәһтәрү һәм хачеји-Гәнбәрү һәм саги-ји-көвсәрү һәм гатили-Әнтәрү һәм галә'и-Хејбәр әнә Әли иб-нәл-Һүсејн.

Јохду һәрчәнд мәнәм тәк дәхи бир саһиби-шәмшири-шә-рәрпејкәрү һәм хәнчәри-хунчөвһәрү тизү тәбәрү низеји-сузән-күзәрү саһиби-Сәмсами-пәләнкәфкәнү дүшмәншикән әмма нә едим чәрә бу күффәрә нечә тиг чәким хун төкүм бикәсү бијарү мәдәдкар нә бәрәдәр, нә әмим һәзрәти-Аббас нә Овнү нә Чә'фәр чикәрим тәшнә, атам тәшнә, анам тәшнә, сусузлар гәми бир јанда, сусузлуг гәми бир јанда өзүм јеккәвү тәнһа, тутуб чеврәми ә'да, кәлиб үстүмә јексәр, чәкиб гәтлимә хәнчәр мәни-бикәсү бијар, нә бәрәдәр нә Овнү нә ләшкәр әнә Әли ибнәл-Һүсејн.

Рәһм гыл, еј мәликүл-әрш, бу бијарү диләфкарә ки, јох табү тәваным, гурујуб тәшнә дәһаным, јаныр ағзымда зәба-ным, нә тәбибим, нә һәбибим, тутуб әтрафы рәгибим бахырам һәр јана нә һәмнәфәсим вар, нә бир дадрәсим вар, тутуб дөв-рәми ләшкәр, алыблар әлә хәнчәр едәр гүлгүлә әшрар урар һәлһәлә күффәр, атам бикәсү бијар, анам хижмәдә ағлар, би-бим зүлфүн ачыбдыр, бачым рәнки гачыбдыр, чыхыб нәлә һәрәмдән бу чөврү ситәмдән һаны Чәфәри-тәјјар, һаны һәм-зеји-сәрдар, нолуб Әһмәди-Мухтарә, нолуб Һејдәри-Кәррарә көрә зарү зәлиләм, гәрибәм, Дәхиләм, кәлә дадыма о сәрвәрү

сәрдари-дилавәр көрә бу ләшкәри-әбтәр тутуб дәшти сәрәсәр әнә Әли ибнәл-Һүсејн.

Вә үзүн гошун чамаатына тутуб бујурду:

Сиздә әкәр Јәзиди-бәдәхтәр нишаны вар,
Күндән ишыгды биздә⁷⁰¹ пејәмбәр нишаны вар.
Мән најиби-Һүсејн, Һүсејн варис — Әли,
Мәндә Һүсејнү Һејдәрү Сәфдәр нишаны вар.
Вардыр атам Һүсејндә чүн сурәти⁷⁰² Әли,
Етсә гәбул мәндә дә Гәнбәр нишаны вар.
Олмаз һәриф кимсә мәнә, мәндә, бихилаф,
Аббаси-намдарү дилавәр нишаны вар⁷⁰³ и. а.

Дәхилин хаһ нәср илә вә хаһ нәзм илә јазылмыш кәламы онун тәб'инин мәтин вә рәванлығына вә лисанынын күшадәвү фәсиһү бәлиғ олмасына шәһадәт едир. Ше'риндә әсла бир рә-какәт вә сигләт көрүнмәјиб, вәзни, рәдиф вә гафијәсиндә әсла бир ејиб вә гүсур мүшаһидә олунмур.

Дилсузун эсли тәбризлидир. Эш'ару кәламындан белә мә'лум олур ки, Дилсуз бир фәгирү хошхүлгү [хош]хасијјәт вә һагсевән бир шәхс имиш:

Һаггы көр, һаггы данма, һаг сөз ешит,
Бәсдир, еј тирәгәлби-кәчбүнјад!⁷⁰⁴

Шејхүлисламын мәдһиндә јаздығы кәламында Дилсуз өз бәхтиндән вә фәгирлијиндән шикајәт едиб дејир ки:

Гибләкаһа, фәләјин гәсди дили-зардәдир,
Аләмин гүссәси бу хатири-әфкардәдир.

Күнү күндән, бәли, әндуһү гәмим артыг олур,
Билмирәм бәхтдә, ја чәрхи-чәфакардәдир.

Аләмин дадрәси сәнсэн, әја дадрәсим,
Буну играр еләјир һамы ким инкардәдир.

Мән фәгирин дә јетиш дадына, еј дадә јетән,
Дәрдимин чарәси будур ки, сәркардәдир.

Мән илә буғданын аләмдә сән ет диванын,
Көркилә мәндәди тәгсир, о хунхардәдир.⁷⁰⁵

Буғданын кәмјаблығындан шикајәт едиб, Дилсуз өз јохсуллуғуна вә еһтијачда олмағына ишарә едир. Буғданын сорағынча кәндә кедир, буғда гачыб кәндиләрдә (буғда анбарларында) кизләнир, шәһәрә кәлир, тикили јүкләрдә — чувалларда әллафларын анбарында ағзы бағлы көрүр вә ону әлә кәтирмәк бағлыдыр дирһәмү динара, о да шаирдә јохдур. Инди Дилсуз шејхүлислама хитабән дејир:

Нечә мүддәтди әлимдән гачыб ол залими-дун,
Тутмушам инди сорағын, сизин анбардәдир.

Илтимасым буду сәндән тутуб ол сәнкдили,
Верәсән бәндәјә, чүн гәсди-дили-зардәдир.

Апарым мән дә дәјирманә онун башын әзим,
Дөнмәјиб та ки, дәјирман, нә гәдәр кардәдир.

Мәнә һәр нејләсә сәһлиди, вәли чәннәтдән
Чәддимин чыхмағынын чүрмү бу бәдкардәдир —

Ки, кәрәк тәндир ичиндә биширим, та чәддим
Разы олсун ки, гисас олду бу ашкардәдир.⁷⁰⁶

Гејбдән Дилсузун гулағына нида кәлир ки, кечә вә күндүз фикирдә мәһзун олма:

Шејхүлисламә бу әсрары әјан ејләкилән,
О верәр кәр күзәранын нечә хәрвардәдир.⁷⁰⁷

Мә'лум олур ки, индики үләмаву мүчтәһидләрин анбарлары буғда вә саир гәллә илә долу олан кими, ол вахтын шејхүлисламынын дәхи анбары долу олармыш.

Јенә өзкә бир әсәриндә шејхүлислама өз фәгирлијини вә һали-дилини шәрһү бәјан едиб, ондан мүавинәт истәјир вә онун башына фәгирликдән нә бәләлар кәлдијини билдирир:

Бир соруш, еј дадрәс, чәрхи-чәфакардән,
Бунча нә истәр көрүм та мәни-начардән?⁷⁰⁸
Мән фүгәра дадына ким јетишир гејри-сән,
Најибн-хејрүл-бәшәр⁷⁰⁹ Әһмәди-Мухтардән.
Хиттеји-Тәбриздә бизләрә сәндән сәва
Кимсәнә јохдур бу күн јарү мәдәкардән.
Тулини өмрүн сәнин истәмишәм даима,
Халиги-фәрду әһәд, гадирү гәффардән.
Чанә јетишдим дәхи, дәрдимә бир чарә гыл,
Тары билир кәлмишәм тәнкә бу мәккардән.
Кәһ апарыб бәндәни шөвг илә баггал едәр,
Күндә кәрәк дад едим бир пара һәмкардән.
Кәһ түтүнчүлүјә кәндәри мин шөвг илә,
Кәһ гачырдыр мәни мәһсилү пакардән.
Кәһ дүкандар едәр, сән билисән бу сөзү,
Һәгг өзү бизардыр чүмлә дүкандардән.⁷¹⁰
Кәһ салы зиндана бир әрмәни үстә мәни
Кәһ сизә нөвкәр вериб хөвфи-тәләбкардән.
Сөз демәрәм устама, чох јемишәм чөрәјин,
Дадымы алсын тары шатирү пишкардән.⁷¹¹

Бу ше'рләрдән мә'лум олур ки, бичарә Дилсуз фәгирлијин учундан чүрбәчүр бәләлара кирифтар олубдур: кәһ дүканчылыг едиб, кәһ түтүн сатмаға мәшғул олубдур, кәһ баггаллыг едибдир. Һәтта бир ермәни үстә мүттәһим олуб, зиндана дәхи дүшүбдүр вә тәләбкарын хөвфүндән нөкәрчилик дәхи едибдир:

Мирзә Әбүлгасими* халиги-аләм көрүм
Һифз еләсин чүмлеји-афәтү азардән.
Верди гәбз кәндинин кәдхудасындан алам
Ады Мәһәммәдәли Шимри-ситәмкардән.**

* Мә'лум дејил ки, Мирзә Әбүлгасым шејхүлисламын өз пәдәрим, јохса өзкә али чәнабдыр.

** Ағанын малы кедәр, муздурун чаны.

Мән белә көрдүм ону дину имандан кечер,
Кечмәјәчөкдир јәгин бирчә чүрүк даридән.
Әч едәрәм һәр нә мән, фандә вермәз она,
Јох хәбәри гејрәтү намусу һәм ардән.
Онда бир үз көрмүшәм, көрмәсин һеч әрмәни,
Лүтф илә имдад әкәр олмаја сәркардән.
Чөрәјин⁷¹² чөрәкчиләр сатар үч аббасијә,
Евдә чөрәк јох, чибим пакды динардән.
Гары да евдә кириб күрсүјә һөкм ејләри:
Јохду пулун нисијә алма бу базардән.⁷¹³
Билдир аға лүтф едән буғданы кет, ал, кәтир,
Биширим евдә, олум ејмән ушаглардән.
Бу ики сөз ејләјиб дәһрдә ачиз мәни,
Сәндән утаныр үзүм, шәрм едирәм гаридән.
Задеји-хејрүл-бәшәр, мүстәчибүд-дә вәсән,
Мүнкир оланмаз бу күн кимсә бу кәфтардән.
Ја сәнә⁷¹⁴ әрзим будур, еј хәләфи-Мустафа,
Истәкилән сән буну гадирү гәһһардән.
Ја ки, бизим гарыны алсын әлимдән мәним,
Ја мәни етсин хилас әф-әфи-кафтардән.
Варү јохум анламыр, нејләсин ол бинәва,
Ачда олмаз иман, һәр шеј олур вардән.
Кәрчи бу Дилсузда бир гуру чандыр, вәли
Версән алырсан әвәз һејдәри-Кәррардән.⁷¹⁵

Мәрһум һачы Сејид Әзим Ширвани дәхи Дилсуз кими фә-
гир олдуғундан буғдадан зәрифанә шикајәт едиб, онун сора-
ғына дүшүр вә Маһмуд ағанын анбарында ону тапыр вә ол
чәнабдан илһаһ едиб дејир:

Саһиба, Маһмуд аға, лүтфу мүрүввәт дәмидир,
Ејләјиб Сејјиди-мискинә хәјанәт буғда.
Инди беш ајды ки, мөндән гачыб ол рујсијаһ,
Гојуб аварә мәни-зари бу никбәт буғда.
Тутмушам инди сорағын, сизин анбардадыр,
Горхурам ки, гача ордан дәхи хәлвәт буғда.
Бабамыз Адәмин ол гәлбигара дүшмәнидир,
Ејләјиб һәзрәти-Һәввајә әдавәт буғда.
Гојма анбардә галсын, ону ихрач ејлә,
Нә билир нану нәмәк, рәсми-мәһәббәт буғда.
Вер мәнә, ун тәк ону та ки, дәјирманда әзим,
Чох верибди мәни-бичарәјә хиффәт буғда.
Саһиба, буғданын әһвалын әкәр шәрһ еләсәм,
Олар афагдә бир тул һекајәт буғда.
Гәрәз олдур ки, бу ил һәм дәхи билдирки кими
Едәсән Сејјиди-бијарә инајәт буғда.
Бир тағарын әдәди гәдри һәг етсин өмрүн,
О гәдәр Сејјидә олсун дәхи гисмәт буғда.

Мә'лум олур ки, һачы Сејид Әзим Дилсузун буғданын һаг-
ғында јаздығы эш'ары охујуб, нәзирә сәбкинә һаман мәз-
мунда өзү дәхи Маһмуд ағадан буғда тәмәнна едибдир. Амма

Һачы Сејид Әзимин эш'ары Дилсузункундан рәван вә абдар-
дыр. Бу барәдә өз мәгамында данышылмышдыр. Инди Дил-
суза мүрачиәт едәк.

Дилсузун диванында шаирин өз әһвалындан вә сејрү сү-
лукундан вә тарихи-тәвәллүдү вәфатындан бир хәбәр јохдур.
Амма белә анлашыр ки, шаир һичрәтин 1250-чи⁷¹⁶ сәнәләрин-
дә һали-һәјатда имиш вә өзү дәхи мүсинн һалында вәфат
едибдир. Буна шаһид өзүнүн бир пара эш'арыдыр.

Мәчмүәсинин башында, ијирминчи сәһифәјә кими, дәрч
олунан кәламын чүмләси фарс дилиндәдир вә онлар һәзрәт
Әлинин мөдһиндә јазылан гәсидәләрдән вә Кәрбәла мүсибә-
тинә даир нөвһәвү синәзәнләрдән ибарәтдир. Ијирминчи сә-
һифәдән башланыр түрк дилиндә јазылан гәсидә, нөвһә вә
синәзәнләр вә әдәбијјатын саир гисимләри: гәзәлијјат, мүхәм-
мәс, сагинамә, мөдһнамә, рүбаијјат, баһаријјат вә гејрә.

Түрк лисанында јазылан гәсидәләрин бәркүзидәси хатә-
мүл-әнбија мөдһиндә вә һәзрәт Әлинин шә'ниндә тәнзим олу-
нан гәсидәләрдир. Ән көзәл шивәдә вә рәван дилдә јазылан
«Һәдиси-мәрди-гәссаб»дыр ки, онда чәнаб Әмирин бир пара
мө'чүзәләри бәјан олунур. Бурада шаирин тәб' вә елминин дә-
рәчәсини көстөрмәкдән өтрү һаман һәдисин ибтидасындан
бир нечә сәтир јазмағы лазым көрдүк:

Ибтидаји-сүхән бәнами-худа,
Халиги-каинатү әрзү сәма,
Гадри-зүлчәләлу фәрди-вәһид,
Ваһиду лашәрику биһәмта.
Сахлајан бисүтун нөһ әфлаки,
Халиги-абү нарү хаку һәва*⁷¹⁷
Каһ әјан ејләјән зимистани,
Каһ фәсли-баһар едән инша.
Каһ салан дәштә мәснәди-кафур,
Каһ төкән бәһрә лә'леји-лала.
Шәкәри нејдән ејләјән чари,
Сәнкдән абү абдән хара.
Нөв'и-инсаны һәр шарафәтдә
Сапри-хәлгдән едән гәрја.
Бә'ди-һәмдү сәнаји-һәјјү гәдим,
Ејләрәм мән дә шөвг илә имла —
Мөдһини бир пејәмбәрнин ким, одур
Банси-хилгәти-һәмә әшја.
Нами-паки-Мөһәммәди-әрәби,
Дини-исламы ејләјән бәрпа.
Нури-пақындан ол шөһәншаһын
Олунуб рөвшән аләми-бала⁷¹⁸ вә һакәза.

* Әнасири-әрбәә.

Бу ше'рләр Дилсузун тәб'инин зијадә рәван вә мөвзун ол-
мағына ашикарән шәһадәт верир вә «Һәдиси-мәрди-гәссаб»
ахыра кими белә ачыг вә рәван дил илә јазылыбдыр ки, оху-
јанлар артыг дәрәчәдә мүстәфид олурлар. Ашағыда зикр олу-
нан әсәрләр Дилсузун мәртәбеји-тәб'ини вә мәсләкини бил-
дирир. Саир гисим кәламларындан бир нечәсини бурада зикр
етмәји лазым көрдүк:

Гәзәл:

Гојду мәни бу дәһрдә аварә көзләрин,
Салды мәни бу гәмләрә ол гарә көзләрин.

Еј күл, ишим олуб кечә-күндүз фәған мәним,
Бүлбүлсифәт кәтирди мәни зарә көзләрин.

Еј Лејливәш, һәрајыма јет, олмушам чүнун,
Мәчнунсифәт салыб мәни күһсарә көзләрин.

Ешгин мәни бу дәһрдә бимар ејләјиб,
Әмр ет ки, ејләсин мәнә бир чарә көзләрин.

Бир вәһши бахышилә алыб ихтијарымы,
Бәхтим тәк ејләјиб күнүмү гарә көзләрин.

Шәм'и-рухун фәдасы олум, гыл нәзәр мәнә,
Пәрванә тәк салыб мәни одларә көзләрин.

Ками-диллим һәр икки чаһанда рәва олур,
Бир ләһзә ејләсә мәнә нәззарә көзләрин.

Јусиф кими бу дәһрдә, еј шух дилрүба,
Чәкди мәни нә шөвг илә базарә көзләрин.

Һәр дәм хәдәнки-гәмзә илә гылды чак-чак,
Зүлм илә етди синәми сәд парә көзләрин.

Бир бахмаг илә алды әлимдән гәрарымы,
Салды мәни бу бәстәри-бимарә көзләрин.

Сәбрим алыб, түкәнди гәрарым һәрајү һај,
Дилсузи кәтди дәһрдә зинһарә көзләрин.⁷¹⁹

Әјзән гәзәли-Дилсуз:

Сәнә мәнзил чаһанда, еј Фәлатун, Дилмәган* олмуш,
Мәним дарүн-нишат ичрә ишим аһү фәған олмуш.

Мисали-әндәлибәм дүшмүшәм мән ајры күлшәндән,
Күл үзлүм, фиргәтиндән бу әлиф гәддим кәман олмуш,

* Јер адыдыр.

Чыхан күндән јәгин ет хиттеји-Тәбриздән куја
Дағылмыш зүлмдән бу ханеји-ејшим, виран олмуш.

Кечәм ил, күндүзүм гарә, кәсим јох, һәмдәним налә⁷²⁰ —
Ки, бир бади-сәба куја мәнимлә һәмзәбан олмуш.

Хәјал етмә дејил Тәбриздә сән⁷²¹ көрдүјүн Дилсуз,
Чәкиб әзбәс гәмү мөһнәт, бу јердә нимчан олмуш.⁷²²

Јенә өзкә гәзәл:

Зүлфүн дүшәндә јадә, пәришан олур көнүл,
Лә'ли-ләбин хәјалы илә ган олур көнүл.

Сејли-сиришким аләми гәрги-бәла едиб,
Әзбәс ки, дуди-аһ илә туфан олур көнүл...

Күлзари-һүсн ичиндә әкәр гөнчә ләбләрин,⁷²³
Бир ним хәндә ејләсә хәндан олур көнүл.

Көрсәм сәни рәгиб илә чами-меј ичмисән,
Рәшк атәшиндә гуш кими бүрјан олур көнүл.

Гәмзән охун атанда кәман гашдан кечәр,
Зәнбур ханәси кими шан-шан олур көнүл...

Һәр дәм көрәндә бағдә ол сәрв гәддини
Бихуд сәнин далынча хураман олур көнүл.

Рујин хәјалы илә јатыб хаб ејләсәм,
Хәлвәткәһи-вүсалдә мейман олур көнүл.

Дилсузә лүтф үзилә әкәр ејләсән нәзәр,
Мури-һәгир олса Сүлејман олур көнүл.⁷²⁴

Мүхәммәс, әснафдан шикајәт:

Еј әзизан, бир јаман дәрд ичрә зарү мүзтәрәм,
Јанмышам бу чәрх әлиндән, бирчә кәф хакистәрәм.
Кәрчи хакистәр олуб чисмим, вәли бир әхкәрәм,
Бивәфа⁷²⁵ дөвран әлиндән һәр заман дад ејләрәм,
Арифа, тут бир гулағын, көр нә сөзләр сөјләрәм.

Көрмәдим мән бу чаһанда бир һәгиги ашина,
Һәр нә көрдүм, гәлп көрдүм, әјри көрдүм, биһәја,
Чәрхи-кәчрәфтарнисбәт чүмләси ејләр чәфа.⁷²⁶

Баз сөјләр: мән сәнә өз гардашындан бейтәрәм.

Еј көнүл, кәл бу чаһанын ашинасын тәрк гыл,
Олма гафил бу ситәмкәр дәһрә вермә чох да дил,
Мәрди-раһ ол, бирчә бәдқирдар фе'линдән чәкил,⁷²⁷
.....дүнјанын һәвасилә чох олма мүнфәил,
Истәр исән мән сәнә дәһрин чәфасын көстәрәм.

Газисин көрдүн ки, гурмуш дам хэлгин малына,
Молласын көр иңилөвү тэзвир күлли-налына,
Начысы түксүзүпэрэстдир, бахма жоғун шалына,
Рөвзөханлар түпүрүрлөр бир-биринин жалына,
Бир-бириле бөһс едирлөр мән дә саһибмәнбәрәм.

Ол һәкимләр билмирәм мән нејләр⁷²⁸ ахыр кур илән,
Өлдүрүрлөр дәһр ара чох нахоши дәстур илән,
Аләми сәрраф сојар, ағлар һәмишә шур илән,
Чүмлә нөвкәр баби хэлгин малын алыр зур илән,
Динмәсэн, сөјләр филан хан төвләсиндә мейтәрәм.

Чүмлә баггалу чөрәкчиләрдә⁷²⁹ јохдур зәррә дин,
Әллафы, гәссабы, јаран, хушкәбары һәмчинин,
Һамы башмагчыларың даббагчылар бүкмүш белиң,
Ол гапандарлар јыхарлар чүмләси⁷³⁰ халгын евин,
Һәр кәс истәр ев јыха, јыхсын евин саһибкәрәм.

Мүрдәшүрү куркәнләр һеч кими сағ истәмәз,
Чухачы, бөркчү, чорабчы илдә бир доғру демәз,
Зәркәру дәрзијү шалчы зад һалал олса, јемәз,
Бинмандыр чүмлә ашпәзү чиловпәз, нимпәз,
Сөјләрәм һәчвин буларын һәшрә дәк әл чәкмәрәм.

Ол паландузлар тамамән хишдир Дәччал илә,
Улфәт етмин сиз дәхи, әлбәттә, һәм дәллал⁷³¹ илә,
Һеч мүсәлман ашиналыг етмәсин баггал илә,
Әттары батман илә алыр, сатар мисгал илә,
Бир дирәм һил, үч чәрәк кағыз нәдәндир билмәрәм.

Һамыдан бәдзат мискәр, сағрыдуз, һәккакдыр,
Синф арасында түтүнчү һамыдан напакдыр,
Тәбризи бәднам едән һәм мүтрибү дәллакдыр,
Чулфавү һәллачлар һәр барәдән бибакдыр,
Истәрәм буну јазыб мән һәр дијарә көндәрәм.

Чүмлә әрбаби-тәмә'ләр ким, олублар чох јалаг,⁷³²
Бинәва дәрвишләрин хуракыдыр бәнкү араг,
Јох ағаччиләрдә⁷³³ иман, бағбанларда гулаг,
Һәр нечә јорға ат олса, налбәнд ејләр чолаг,
Нәггашын вар иддиасы тары тәк сурәткәрәм.

Чүмлә мүстә'чирләрин гәбрини һәг нар ејләсин,
Нитг јох дилдә гиғлкәр һәчвин изһар ејләсин,
Нә дејим ајинәсәзү мүчрисаз ар ејләсин,
Һәг чубугчијү сәһафи дәһр ара хар ејләсин,
Даима мән бөјлә вәғти, бу мәғамы көзләрәм.

Һәр нә чертаб илә шәрбафә дејәм, әфсанәдир,
Әһли-түллаб һәр нә вар хејрат еви зурханәдир,⁷³⁴
Һәр нә бәнки, пиләкеш вар јери гәһвәханәдир,
Һејф, јаран, хырдаватчы шәһрдә бир данәдир,
Мән ону бу чүмләји-әснафдән чох истәрәм.

Фә'лә, бәннә, пинәчиләр, чәрчиләр, әһли-деһат
Һамы бигүслү тәһарәт, һамы⁷³⁵ бихүмсү зәкат,
Нилфүруш, хырдафүруш, тәхтәфүрушлар бисәбат,⁷³⁶
Бәһләдузү гәммәсәзү сәһмсәзә јох ничат,
Фәхр едәрләр һәр бири мән үммәти-пейғәмбәрәм.

Дүлкәру харратләр јонулмајыбдыр һеч бири,
Галмасын Тәбриздә, ја рәб,⁷³⁷ бир нәфәр кәчпәз дири,
Ол дәјирманчыларың јохдур бу дүнјада јери,
Дән верәрсән апарыр дартарла јарма тәк дири,
... јемишәм онлара әләмдә мән бир дән верәм.

Зурханә әһлинин вәсфин сизә ејлим бәјан,
Гырхы бир дүнбәклә ојнар, јә'ни ишләр пәһливан,
Шиншәкәру чамәдардан әгл уммун сиз, аман,
Сучиләрдән [сиз] сорушмун бир нәдир динү иман,
Мәһкәмә шакирдләринин һамысына чакәрәм.

Галды сәррачү дәваткәр, габгачагчы, күзәкәр,
Буңларың дөрдү, әзизан, бир-бириндән иңиләкәр,
Һәм тәкәлтыдуз, әлағәбәндү сәәтсәзләр,
Чүмлә бинмандыр, буңлардан ејлин сиз һәзәр,
Хејли галајчы әлиндән бағлајыб көңлүм вәрәм.

Мүхтәсәр әлватыны көрдүм тәмамән бивүгар,
Бир-биринә рәнк урурлар иңиләсәзү әхзкар,⁷³⁸
Кәр данышырсан, дејирләр әгли кәмдир, етмәз ар,
Динмәсэн, сөјләр тәкәббүрдүр, един ондан фәрар.
Кәр мүсәлман олса буңлар билкилән мән кафәрәм.

Садәруләр бә'зиси кундадәвү биардыр,
Кәрбәләји, мәһһәдиләр лотидән бәдкардыр,
Чүмлә һаммам әһли ол шејтан илә һәмкардыр,
Тачиру бәззәз хэлгин малына сәркардыр,
Шаирәм мән, бил, буларын һамысындан бәдтәрәм.

Мән бу дәһрин мөһнатиндән чанә јетдим, ја Әли,
Бәһри-гәмдә Нух тәк туфанә јетдим, ја Әли,
Тапмадым бир дадрәс, һәр јанә кетдим, ја Әли,
Дөрд әлиндән атеши-сузанә јетдим, ја Әли,
Рәһм гыл, Дилсузәм, еј мөвла, гулами-Гәнбәрәм.⁷³⁹

Шаир әснафларың һәр бирисинин өвсафи-зәмимәләриндән
шәммә'и зикр едиб өзкә бир кәламында түччарларың үстә дү-
шүр вә буңларың ә'мали-шәниә вә өвсафи-мәзмүмәләрини
бирбәбир һәчв дили илә бәјан еләјиб дејир:

Адыны һачы гојуб иңиләләр ејләр бу гәдәр,
Хәлг ешитсин ки, дәјиб һачыја он шаһи зәрәр,
Әждәһа тәк һамының малыны камына чәкәр,
Ја Сејид һәмзәдә, ја мүчтәһид евиндә кечәр
Һәфтәвү рузү мәнү салы бу түччарләрин.⁷⁴⁰

Халгын малыны мин чүрә һиләвү тәзвир илә товляйыб алыб, һачы өвгатыны мүчтәһидин евиндә кечирир. О мүчтәһидин ки, түччарын һарам јол илә газандығы пулу вә дөвләти һиләји-шәр' илә һалала чыхардыб, она шәриклик едир вә һачы илә нишәст-бәрхаст етмәјә онун рүтбәвү шә'нини авамын нәзәриндә уча гылыр.

Чүн Дилсуз бинәванын башына чох бәлалар кәлибдир, она бинаән көнлүнә хитабән дејир ки, еј көнүл, бир адамы имтан етмәмиш өзүнә дост тутма, өз сиррини һәр бир кәсә демә, дүнјаја бел бағлама, адамларын ахтардығы пулдури вә чифеји-дүнја үчүн сәнә меһрибанлыг көстәрирләр. Кушеји-вәһдәтдә әјләш, өзүнү гилү гала салма, салимлик вәһдәтдәдир. Дилсузун зејлдә јазылан кәламы онун дүнјаја нә көз илә бахмағыны анладыр. Мә'лум олур ки, борч учундан бинәваны дустаға салыблар вә шәрикләри она әввәлчә үмид вериб, дар вә еһтијач күнүндә ону гојуб гачыблар:

Еј көнүл, әввәл рәфиғи имтәһан етмәк кәрәк,
Имтәһандан чыхса кәр, гурбан чан етмәк кәрәк,
Бу сөзү шамү сәһәр вирди-зәбан етмәк кәрәк,
Әлдә бу нәгли һәмишә имтәһан етмәк кәрәк,
Һамыја бу гиссәни бир-бир бәјан етмәк кәрәк,
Дилдә даим бу мүәмманы рәван етмәк кәрәк,
Шәһр ичиндә шәһреји-пирү чәван етмәк кәрәк.

Еј дили-күмраһ, ојан, јатмакилән лејлү нәһар,
Ујма чох бу гәфләтә, ал пәндими, ол һушјар,
Дәһр ара һәр ашинајә бағлама бел, зинһар
Мән дә сән тәк бағладым бел, көрмәдим бир е'тибар,
Ахыры бир күни⁷⁴¹ үстә олду мәнән дилфикар,
Јетмиш ики милләт ичрә етмә сиррин ашнкар,
Олса кәр сирри-ниһан, чандан ниһан етмәк кәрәк.

Көрмәдим һеч ашинадә зәррә сифәт, һәг билир,
Мәһз дилдир әхзи-әклү шүрбү шәһрәт, һәг билир,
Чохларын јолунда чәкдим чөврү мөһнәт, һәг билир,
Галмајыб бир пара кәсдә буји-гејрәт, һәг билир,
Һәр кәс илә ејләсән бир ләһзә үлфәт, һәг билир,
Көрмәдим ахыр вәфасын гејри-төһмәт, һәг билир,
Лалә нисбәт дәһр ара бу бағи ган етмәк кәрәк.

Еј көнүл, бу аләм ичрә севмә һәркиз гилү гал,
Јохду тәкликдән чаһанда јахшы не'мәт бимисал,
Адәм олдур ејләјә кушини кар, нитгини лал,⁷⁴²
Сиррин һеч кәс билмәсә јетмәз сәнә һәркиз зәвал,
Үзүнә һәр кимсә күлсә, олма ондан хошхәјал,
Бәс нә вахт адәм олурсан, кечди ахыр синнү сал,
Күнүнү* бу күн өзүндән бәдкүман етмәк кәрәк.⁷⁴³

* Көнлүнү вә ја күнүнү.

Чүн шәрикләр гојдулар јалгыз дүкандә бәндәни,
Ашиналар сөјләдиләр: гојмарыг пулсуз сәни,
Бири тә'вид ејләјиб бириси етди кисәни,
Хәлгә хатирчәм олуб, һәм белә урдуг дамәни,⁷⁴⁴
Башладыг борчуллара «вәззарәјат»ү «әммәни»,
Ахыры зиндана салды бәндәни бир ермәни,
Бөјлә дәрди хәлг ара даим әјан етмәк кәрәк.

Дилсуза, вардыр Әли тәк шаһи-мәрданын сәнин,
Гәм јемә, даим јетәр фәрјадә султанын сәнин.
Һәр ики дүнјада версин дәрдә дәрманын сәнин,
Истәсән кәр раһәт олсун дәһр ара чанын сәнин,
Әлдә галсын абирувү динү иманын сәнин,
Ејләсин шири-худа фәзл илә диванын сәнин,
Мүхтәсәр, сәһраны Мәчнун тәк мөкан етмәк кәрәк.⁷⁴⁵

* * *

Билмирәм, ја рәб, јенә гәлбимдә бу гөвға нәдир,
Ахири-өмрүмдә бу башымдакы сөвда нәдир,

Кәһ чәкәр дејрә, кәһи бүтханә, кәһ мәсчидә,⁷⁴⁶
Билмирәм мәсчид нәдир, дејрү кәлиса һәм нәдир,

Һәр нә кәздим мәсчидү мејханәвү бүтханәдә,
Билмәдим кимдир мүсәлман, кафәрү тәрса нәдир.

Агиләм ја чаһиләм ја мө'минәм ја кафирәм,
Билмәдим чаһил нәдир дүнјада ја дана нәдир.

Заһиду мүфтијү шејх шәһнәвү ја зәһду фисг,
Нурү зүлмәт, хејрү шәр ја зиштү ја зибә нәдир.

Ешг Мәчнун ејләјиб салды мәни сәһраләрә,
Билмәдим Мәчнун нәдир, Лејла нәдир, сәһра нәдир.

Күлдә нә һүснү тәрәвәт, ја нәдир бүлбүлдә шур,
Күл нәдир, күлшән нәдир ја бүлбүли-шејда нәдир.

Нечә мүддәтдир тәкәллүм ејләрәм мән никү бәд,
Билмәдим бу дил нәдир ја дилдәки куја нәдир,

Еј мәни хәлг ејләјән халиг, өзүн имдад гыл,
Галмышам вәләһ ки, бу дүнја нәдир, үгба нәдир.

Күндә јүз јол кафир оллам, јүз јол иман истәрәм,
Билмәдим кәһ күфрү иман, кәһ «бәли», кәһ «ла» нәдир.

Кәһ бу Фир'они-нәфс ејләр мәни сәндән чүда,
Билмирәм Фир'он кимдир, һәзрәти-Муса нәдир.

Тури-Синадә мүнәчат ејләрәм хәллаг илә,
Кәһ әсаны әждәһа етмәк јәди-бејза нәдир.

Кәһ нәфсә⁷⁴⁷ әгл олур галиб дејир: кеј нәфси-шум,
Мунча кәл сәркешлик етмә, хаһиши-бича нәдир.

Бирчә инсаф ејлә сән дә заһиди-бидин тәк,
Бир белә һәр күндә һаһәг вердијин фитва нәдир.

Бир кечә бу фикр илә јатдым дедим: Ја зүлчәләл,
Сән мәнә билдир көрүм сурәт нәдир, мә'на нәдир.

Һатифи-гејб ол заман верди чаваб: — Еј бихәбәр,
Бир белә биһудә фикри-заһирү ихфа нәдир.

Билмәсэн кимдир бу өвза'ә сәбәб рузи-әзәл,
Баиси-ичади-аләм Адәмү һәвва нәдир.

Сирри-һәг дамади-пејғәмбәр әмирүл-мө'минин,
Көрмүсән сән ол Әлијји-алијү ә'ла нәдир.⁷⁴⁸

Бу ахырынчы фәррдән сонра башланыр мәдһи-һәзрәт
Әмир Әлијјүл-Мүртәза вә гуртарыр матәми-сејјидүш-шүһәда
илә вә рузи-ашурада зүлм илә гәтлә јетәнләри эш'ари-чикәр-
суз илә зикр едиб, Јәзиди-пәлидә лә'нәт охујуб, бу сөзләр илә
хәтми-кәлам едир:

Дилсуза, гыл мүхтәсәр бу гиссеји-дилсузи сән,
Әчз илә әрз ет худајә бу гәми-үзма нәдир.

Лә'нәт ејлә сән Јәзидә һәшр олунча дәмбәдәм,
Зүлми-биһәдд етди залим, билмәди фәрда нәдир.⁷⁴⁹

ГӘСИДӘ

Еј дил, нә јатмысан, көзүн ач бир чаһана бах!
Сәтһи-зәмини сејр еләјиб асиманә бах!

Сындыр тилсими-чисми, бу сүфладә дурма чох,
Чох да мүгәјјәд олмакилән, чисмү чанә бах!

Сүфладә мәнзил етмә сән, үлвимәгамсән,
Еј шаһбази-гүдс, елә өвч, ашијанә бах!

Сал јадә бир кедәнләри ја бир кәләнләри,
Һәр кәс кәлир, кәрәк кедә, бир карванә бах!

Әгли унутма, нәфсә әсир олма, һәгги көр,
Наһәггә вер тәмәјјүз бу судү зијанә бах!

Бахма бу хәлгә, бах өзүнә, һәгги көр мүдам,
Нә ан көр, нә ин, нә инү нә анә бах!

Вер бирчә куш-һушини, әсрари-һәгг ешит,
Ач бир көзүн, көзүнлә⁷⁵⁰ бу рази-ниһанә бах!

Бел бағлама бу дәһрә, фәнадыр, бәгасы јох,
Мөвтү һәјат, нәгли-баһарү хәзанә бах!

Шаһү кәдајә вермәз аман кәлсә кәр әчәл,
Ибрәт көзилә бирчә мүлуки-Кәјанә бах!

Аја нә олду сөјлә сәлатини-масәләф,
Сәлчугијанү Сәнчөрү Пишдадијанә бах!

Көр бир нә олду әфсәри-Даравү чами-Чәм,
Баш зири-хакә чәкди Әнуширәванә бах!⁷⁵¹

Шаир бу гәрар үзрә кечмиш падшаһларың вә әнбијәји-
кирамың бу фани дүнјаја кәлиб-кетмәкләрини зикр едиб, сон-
ра кечир һәзрәтин мәдһинә вә јенә гәсидәнин ахырыны Кәрбә-
лада вүгуа кәлән гиссеји-пүргүсә илә гуртарыб дејир:

Јетмәз тамамә бу гәми-үзма бәјан илә,
Бу гәм чаһанда шәрһ⁷⁵² илә кәлмәз бәјанә, бах!

Дилсуз едәр һәмишә сәнә нөвһә, ја һүсејн,
Бир лүтф илә чәза күнү бу нөвһәханә бах!⁷⁵³

ГӘБУЛ ЕДИЛМИШ ШӘРТИ ИШАРЭЛӘР

- АӘТ — Азербайжан әдәбијаты тарихи, үч чилдә, Бақы, 1958—1960.
 БС — Библиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период), М., 1974.
 ГМ — Нүсејн әфәнди Гајбов. Мәчмүә (әлјазмасы), РӘФ, С-1091.
 ГМД — Нүсејн әфәнди Гајбов. Азербайжанда мәшһур олан шүәраның әш'арына мәчмүә (әлјазмасы), дәрә чилдә, РӘФ, I чилд, М-131; II чилд, М-132; III чилд, М-133; IV чилд, М-134.
 ДД — Мәһәммәд Әмин Дилсуз. Диван, Тәбриз, һ. 1281.
 ЗД — Молла Мәһәммәд Зөв'и. Диван (әлјазмасы), РӘФ, Б-742 (2915).
 ИН — Илк нәшр Ф. Көчәрли. Азербайжан әдәбијаты тарихи материаллары, ики чилдә, Бақы, 1925—1926.
 ИНИ — Илк нәшрдә «Идарә»дән верилмиш гејд.
 ЈТ — Јени тәғвимлә.
 КМ — Мирзә Мәһәммәдтағы Гумри. Кәнзүл-мәсанб, Тәбриз, һ. 1300.
 КС — Мирзә Мәһәммәд Халхали. Китаби-сә'ләбијә, Тәбриз, һ. 1310.
 КӘ — Исмајыл бәј Накам. Кәнчи-әдәб (әлјазмасы), һ. 1323, РӘФ, Б-672/9087.
 М — Милади.
 МӘАД — Мирзә Гәсән Әлгәдари. Асари-Дағыстан, Бақы, 1903.
 МҺДД — Ахунд Молла Нүсејн Дәхил. Диван, Тәбриз, һ. 1325.
 ПД — Пүргәм. Диван, Тәбриз, һ. 1324.
 РА — Мәһәммәд аға Мүчтәһидзәдә. Ријазүл-ашигин, Истамбул, 1901.
 РД — Әбүлһәсән Рачи. Диван, Тәбриз, һ. 1320.
 РӘФ — Азербайжан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду.
 СНД — Сејид Никари. Диван, Тифлис, һ. 1301.
 ТН — Мирмөһсүн Нәввәб. Тәзкиреји-Нәввәб, Бақы, 1913.
 ФГ — Фејзулла Гасымзәдә. XIX әср Азербайжан әдәбијаты тарихи, Бақы, 1966.
 Һ — Һичри.
 ҺН — Гәзыркы нәшр. Ф. Көчәрли. Азербайжан әдәбијаты, ики чилдә, I чилд, Бақы, 1978; II чилд, Бақы, 1980.
 ШД — Мустафа аға Шүхи. Диван (әлјазмасы), РӘФ, Б-2584.

¹ ИН-ин мүндрәричатындан бураја көчүрүлмүшдүр.

² ИН: *بیت المثل*.

³ Саһиб Ширванинин шәхсијјәти һаггында мә'лумат јохдур.

⁴ М: 1835. Ф. Көчәрлидән сонрақы тәдгигатда Баһар Ширванинин 1834-чү илдә Шамаһыда доғулдуғу көстәрилир. С. Мүмтаз. Мирзә Баһар (әлјазмасы), РӘФ, Арх. 38, Г-31 (558), вәрәг I; ФГ, сәһ. 390.

5 *مغان کهخانه* انگور آب میسازد ستارهها نکند آفتاب میسازد

6 ИН: гәзәли.

7 Әндәлиб Кашани — XIX әср Иран шаири.

8 Тәрчүмәси:

Күнәшләр һамы әјләшди, күнәшә бәнзәр меј һаны?
 Ај габаглы көзәл нечә олду, шәраб пијаләси һаны?
 Нејин нәғмәләри һаны, рүбабын тәрәнәси һаны?
 Мәрчан чам һаны, саф дә'л кими меј һаны?
 Сән мәним чаным, ај гуламчијәз, тез ол!

9 Тәрчүмәси:

Бадә вәһјдир, Чәбраил исә саги,
 Гәр ким буну ичсә, пејғәмбәрдир.

10 Нәсрәддин шаһ (1831—1896) — 1848—1896-чы илләрдә Иран шаһы.

11 Тәрчүмәси:

Кечәм налә, күндүзүм гаранлыгда кечди,
 Фәған бу паслы көјләрин дөвранындан.
 Өмрүмүн күнәши дамымдан кечди,
 Артыг јатмыш бәхтимин ојанмасына үмидим јохдур.
 Дөвраның мөһнәтиндән гәддим әјилди,
 Бәли, ағыр јүкдән гәмәт әјиләр.
 Мән гәмли асиманам, хошбәхтәм ки, кечәләр сүбһә гәдәр
 Көз јашымын улдузлары сејр едирләр.
 Дүңја бостанында мәчнун сөјүд кимијәм,
 Узүшағы — әксинә тәрәгги едирәм и. а.

12 Тәрчүмәси:

Еј достум, әһдләр позулдуғундан
 Гәсрәтли күнләрим чоһалды.

13 Тәрчүмәси:

Сәнин ајрылығынын әлиндән елә зар-зар ағлајырәм,
 Санки көздән Зиндәруд* (дашгын чај) ахыр.

14 ИНИ: тәрчүмәси:

Мән нердәјәм, мән нердә идим, нердә олачағам,
 Бу гәдәр чәтин бир мүәмма олурму?
 Еј дост, мән сәни була биләчәкмијәм
 Шәргдә, гәрбдә, шималда ја чәнубда?

15 М: 1878.

16 Тәрчүмәси:

Мән демирәм ки, үрәјими әлимдән алмагла сән бизи шад елә,
 Бир әлдән дүшмүшү көрәндә бизи јада сал.
 Чаң вәрәндә сәнин чәфандан шикајәт етмәјчәјәм,
 Еј наһрибан, бачардығын гәдәр бизә зүлм елә.
 Демәдим ки, гејри рәһм илә өзүнә үмидвар елә,
 Сәнә дедим ки, бир кечә бизим фәрјадымыза гулаг ас.
 Мәни инчитмәклә шад олурсанса, гол-ганадымы гана боја,
 Әкәр сәнин чәфандан налә еләсәм, гәфәсдән бизи азад елә.
 Еј һәмашијан, нә вахта гәдәр башым ганад алтында нәсрәтлә
 галсын,

Аллаһ хатириә, бизи овчу евинә сары јолла.
 Сәнин әғјар илә үлфәт вүсәлында олмағындан нә вахта гәдәр
 мәним үрәјим ган олачағ,
 Еј һичран кечәси, һардасан, кәл бизим дадымыза чат.
 Ваһар кими нә вахтадәк сәндән шад олмадығымы билдирим.
 Һәрдән бир јолүстү бизи өз бахышыңла шад елә.

* Зиндәруд — Ираның Исфәһан шәһәриндән ахан чај.

47 Төрчүмәси:

Вәсл күнүдүр, ја рәб, мәни наз ичиндә өлдүр,
Мәни женә көрүш һәсрәтинә салма.
Бүтүн бу чөвр-чөфанла сәнә сары кәлирәм, нә едим [ки],
Үрәк мәни женә өзбашына кәзмәјә гојсун.
Аман даш үрәкли овчунун бу адәтиндән ки,
Ганадымы сындырыр, сонра да мәнә дејир уч.
Еһ мәһ, јери вар ки, сәни аллаһ адландырым,
Чунки һәр нәфәсдә мәни өлдүрүб, сонра женә дирилдирсән.
Мәни өлдүрмәк үчүн мәнә нә гәдәр наз едирсән,
Мәкәр, еј кәзәл гамәтли бүт, мәни сән јаратмысан?
Баһарын белә ағлар көзү вә саралмыш бәнзи
Мәним сиррими дунјада фаш еләмәјәчәк.

18 Төрчүмәси:

Әнбәр сачан сачыны төкүб пәришан еләдин,
Јенә мән бәднамы рүсваји-чаһан еләдин.
Мәним үрәјимин чырпынтысындан сәнин зүлфүн пәришан олду,
Бәли, гуш чапалајанда гәфәсдә пәришанлыг олар.
Мәнә вәдә вердин ки, сүбһ чағы вәслә чатачағы,
Мәкәр билирдин ки, сәнин ајрылыгын мәним кечә-күндүзүмү
бәрабәр едиб?!

Она дедим: — Сәнин күмүш бәдәнини бағрыма басмаг истәјирәм,
Деди: — Кет, бу хам хәјалы башындан чыхар.
Әкәр сурәтдә Чин бүтләри сәнә охшасалар,
Бундан сонра сәнәмләрә сәчдә еләмәк вачиб олар,
Сачынын гаралыгы әкәр динә белә гәсд еләсә,
Исламын гилбәсини кәфирләрин сәчдәкаһына чевирәр.
Мүстәһәг оланларә кәзәл нә мәтләр бәхш едирсәнсә,
Әввәлчә үрәји хәстә Баһары сөј.

19 Ф. Көчәрли бу гәзәлин алты бејтинин бәдии төрчүмәсини ашағыда
вердији үчүн бурада онун јалныз сон бејтинин төрчүмәси верилир:

Баһар сәнин үзүндәки тәр дамчысыны јада салыб илһама кәлди.
Дамчы сәдәфә дүшәндә тәмиз дүрр әмәлә кәләр.

20 Төрчүмәси: Түрк әтри кәлир.

21 ИНИ: «Јандырды дурдән мәни рухсарын атәши» олмалыдыр.

22 ИНИ:

Заһид сөзилә мән нечә мејханәдән кечим,
Заһид өзү кечәрми беһишт илә һурдән? —

— [олмалыдыр].

23 *Ла илаһ [ә илләллаһ]...* — аллаһдан башга аллаһ жохдур... (Г у р'а н ајәсиндән).

24 М: 1824—1829.

25 *ГМ, сәһ. 105.* Ахырынчы мисра ИН-дә: Јенкичә киши раһи-мүсәлманә нә дүшүбдүр.

26 *ГМ, сәһ. 138.*

27 *ГМ, сәһ. 140.*

28 ИН: нәфси-әммаријјәни.

29 *ГМ, сәһ. 108.*

30 *ГМ, сәһ. 78—79.*

31 ГМ: гылма.

32 *Әләстү бирәббикүм* — мәкәр мән сизин аллаһыныз дејиләм? Пәдис-дир.

33 ИН: Еј дил, чәкинмә, бимеј мә'шуг илә гојма ким.

34 ИН: Һәр ким бәзми-ешгдә ки, меј нуш гылмады.

35 *ГМ, сәһ. 140.*

36 ИН: *قصر گوئه.*

37 ГМД: рәзил.

38 *ГМ, сәһ. 140—141.*

39 *ГМ, сәһ. 142.*

40 ГМ: мүддәасыдыр.

41 ИН: јар (ГМ).

42 ИН: дузәх кимдир (ГМ).

43 ГМ: тутарсан.

44 *ГМ, сәһ. 122.* Сон мисрадакы «дәва» ИН-дә: рәва.

45 ИНИ: Сејидин һансы гәзәлине ишарә олундуғу бурада гејд олунма-мышдыр. Еһтимал ки,

Нишимәнин ки, сәнин буријадыр, еј ваиз,

Гәсәм о халигә ким, бу ријадыр, еј ваиз! —

— мәтләли гәзәлине ишарәдир.

46 *ГМ, сәһ. 148.*

47 *ГМ, сәһ. 110.*

48 ИН: шам (ГМ).

49 *ГМ, сәһ. 140.*

50 М: 1830.

51 Бихудун һәммин әлјазмасы әлдә едилмәмишдир.

52 М: 1892.

53 Бундан сонра ИН-дә ашағыдакы бејт кәлир:

قان قويارک ايکي دانشمنجه اورگه

تاکه بر کلمه دانشسايديک آلودک جاني

54 ИН: Мейдигулу хан Фәна.

55 «Бејтүс-Сәфа» — Тәхминән 1855—1860-чы илләрдә Шамаһыда кәңч шаир Мәһәммәд Сәфанын евиндә тәшкил олунмуш әдәби мәчлис. Рәһбәри вә апарычысы Сејид Әзим Ширвани, фәал үзвләри исә Мол-лаға Бихуд, Агабаба Зүһури, Мирзә Маһмуд Зөв'и, Агаәли бәј На-сәһ, Мирзә Нәсруллаһ Дидә вә башгалары олмушлар. *Нәсрәддин Гарајев. XIX әср Азәрбајчан әдәби мәчлисләри (намизәдлик диссер-тацијасы), Бәкы, 1971, сәһ. 79—80.*

56 ИН: мүәјинә.

57 ИНИ: Сәди Ширазинин:

اير اگر آب زندگي بارد

هرگز ارشاخ بيد برنخوري

— бејтинә ишарәдир.

Төрчүмәси:

Булуд дирилик сују јағдырса да,
Сөјүддән һеч вахт бар јемәзсән.

58 ИН: Әкәр шур илә һәчвим јүз гоја Дәрбәндә, еј Гумри.

59 ИНИ: Дәрбәнд сәддинә ишарәдир.

60 ИН: *آغ ديره.*

Ағ див — «Шаһнамә» гәһрәманы Рүстәмин өлдүрдүјү ағ див.

61 Камал әфәнди Үнсизадә — Азәрбајчан мәтбуат хадимләриндән олан Сәид вә Чәләл Үнсизадәләрин кичик гардашы. XIX әср ахыры — XX әср ин әввәлиндә шәхси мәтбәәси олмуш вә орада «Мәшһәр» адлы Азәрбајчан дилинде гәзет нәшр етмишдир. Бу гәзет чоһ гејри-мүн-тәзәм чыхмышдыр.

- 62 «Мәчмүә» ады илә чап олунмуш һәмнин китабы 1895-чи илдә Тифлисдә Н. З. Тағыевин пулу илә шаирин оғлу Мирчәфәр Сејидзадә чап етдирмишдир. Бу мәчмүә јенә һәмнин илдә Тәбриздә ејни илә чап олунмуш вә сонунда Сејид Әзимин Үбејд Заканидән тәрчүмә етдији «Пишик вә сичан» һекајәси дә әлавә едилмишдир.
- 63 ЈТ: ијулун 9-на.
- 64 ИН: غفرا
- 65 ИНИ: Сејиддин әсл нүсхәсинә бахылса, бу бејтин икинчи мисрасы «Тутубдур һансы көвнәрвәр чүн әза Кә'бә» јазылыбдыр...
- 66 Мисра һН, сәһ. 111-дә:
Арајыб кәрчи дүшмүш ханә-ханә.
- 67 А. О. Чернјајевски (1840—1897) — мәшһур Азәрбајҗан дили мүйәллими вә методисти. Шамаһыда анадан олмуш вә илк тәһсилени орада алмышдыр. Бир мүддәт Загафгазија мүйәллимләр семинаријасынын инспектору олмушдур. 1879-чу илдә Гори мүйәллимләр семинаријасынын Азәрбајҗан шөбәси мүдирин олмушдур. *БС, сәһ. 288.*
- 68 «Вәтән дили» — А. О. Чернјајевскинин ибтидаи синифләр үчүн јаздығы бу китабын биринчи чилди алты дәрә (1881, 1888, 1897, 1899, 1901 вә 1910-чу илләрдә) нәшр олунмушдур. 1910-чу ил нәшрини Ф. Көчәрли мүйәјјән ихтисар вә әлавәләрлә чапа һазырламышдыр. Китабын икинчи чилди 1888-чи илдә чапдан чыхмышдыр. Онын мүйәллифләриндән бири дә С. А. Вәлибәјов олмушдур.
- 69 Һәмнин мәктәбдә С. Ә. Ширвани 1877-чи ил сентјабрын бириндән дәрә демәјә башламышдыр. *АӘТ, II чилд, сәһ. 293.*
- 70 Тәрчүмәси:
Ешитмишәм ки, гочалыгда килсә кешиши олмусан,
Хош һалыныза, агибәтиниз хејир олса.
- 71 ИН: رول موهل. Дүзәлиш Әбүлҗасым Сәһабын «Фәрһәнки-хавәршүнәси» әсәринә (Тегһран, һ. 1318, сәһ. 237—238) әсасән едилмишдир.
- 72 ИНИ: Сејиддин вәфаты рамазанын 21-дәдир.
- 73 ЈТ: ијулун 1-нә.
- 74 ИНИ: Сејиддин маддеји-тарихи олан «*صاحيف اوله سيد شيروان گيتاي*» мисрасы әбчәдлә һесаб едилдикдә [...] чүмләтани 1319 чыхар. Бу исә имлә тәбдилатындан наши олараг Сејиддин вәфаты тарихи олан 1305 сәһәни кәстәрмир. Лакин һәмнин мисрада «*اوله*» кәлмәсинин сонундакы 5 олан «*و*» «*ا*» һәрфинә тәбдил едилиб «*اولا*» вә «*شيروان*» кәлмәсинин ортасындакы 10 олан «*ي*» һәрфи атылыб «**شروان*» кими јазылса, биринчидә 4, икинчидә 10, чүмләтани 14 әскик олур. Бу сурәтлә маддеји-тарихи кәстәрән 1309 әвәзинә доғру олараг 1305 сәһәни кәстәрмиш олур.
- 75 Чорч Гордон Бајрон (1788—1824) — бөјүк инкилис шаири, ингиләби романтизмин көркәмли нүмајәндәси.
- 76 Адам Митскевич (1798—1855) — мәшһур Полша шаири, милли-азадлыг һәрәкатынын нәғмәкары.
- 77 С. Ә. Ширванинин «Хилафәти-һәзрәти-Әбубәкр», «Гәзавати-һәзрәт Әли» вә «Гиссәсүл-әнбија» әсәрләри әлдә едилмәмишдир.
- 78 Сејид Әзимин «Гәзәлијјат»ы 1903-чү илдә Бақыда мәтбәә үсулу илә чап едилмишдир.

* ИН: شيروان

- 79 Сејид Әзимин 1902-чи илдә Тәбриздә чыхмыш «Диван»ындан, еһтимал ки, Ф. Көчәрлинин хәбәри олмамышдыр. Һәмнин «Диван» ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә шаирин гәсидәләри (1—252 сәһ.), икинчи һиссәдә гәзәлләри (1—204 сәһ.) верилмишдир.
- 80 Еһтимал ки, Сејид Әзимин јухарыда Ф. Көчәрли тәрәфиндән адлары чәкилән бүтүн әсәрләринин әлјазмасы «Азәрбајҗан әдәбијјаты»ны јазаркән мүйәллифдә олмуш вә алим онлардан истифадә етмишдир.
- 81 «Мүчтәһидин мәсчидә тәшриф» вә бир аз ашағыда «Мүчтәһидин вәзи» башлығларыны мәтнә Ф. Көчәрли артырмышдыр.
- 82 Молла Сәдра Ширази — Иран фиғһ алими.
- 83 Бејзави [Ғази Бејзави] — «Ғәфсири-Бејзави» әсәринин мүйәллифи. XIII әсрдә јашамыш вә Гур'ана шәрһ мәшһур Иран алими; «Мәбаһисүл-мәшри-һијјә» әсәринин мүйәллифи.
- 84 Рази [Фәхрәддин Рази] — мәшһур Иран алими; «Мәбаһисүл-мәшри-һијјә» әсәринин мүйәллифи.
- 85 «Тибјан» — түркчә јазылмыш бир тәфсири ады.
- 86 «Рүһүл-бәјан» — Шејх Исмаил һәггинин Гур'ана јаздығы дәрә чилдлик тәфсир.
- 87 Молла Фәтуллаһ Кашани — фиғһ алими олуб она аид бир нечә китаблар јазмышдыр.
- 88 *Әтә мурунән-нас* — Гур'анын 2-чи сурәсинин 41-чи әјәсиндә.
- 89 Бејтдә Мәһәммәд пејғәмбарин «Иза фәсадәл-алим, фәсадәл-әләм» (алим фәсад едәндә, әләм фәсада кедәр) кәламына ишарә едилир.
- 89а Сүләјман — Сүләјман пејғәмбәрә ишарәдир.
- 90 ИН: вәладийәм.
- 91 ... *иннә әкрәмәкум* индәл-лаһи әтгакум... — ... сизләрин ән һөрмәт-лиси аллаһын јанында о кәсдир ки, о, пак вә пәһризкардыр. Гур'анда «Һүчүрат» сурәсиндән әјә.
- 92 *[Ғалә ја Нүһу, иннәһу] лејсә мин әһликә...* — [Деди (аллаһ): еһ Нүһ, о сәнин] әһлиндән дејил... Гур'анда «Нүд» сурәсинин бир әјәсиндән. О сәнин] әһлиндән дејил... Гур'анда «Нүд» сурәсинин бир әјәсиндән. Дини рәвајәтә көрә, Нүһун туфананын Нүһ өз аилә үзвләрини вә дини кәр мусәлманлары кәмијә отурдур. Амма онун кафир олан бир оғлу кәмијә минмир вә туфан заманы суда боғулуб өлүр. Нүһ аллаһа мүйәричәт едир ки, ахы о, мәним әһлим иди!.. Чаваб кәлир: ја Нүһ, о сәнин әһлиндән дејилди, чүнки кафир иди.
- 93 Парча Сәди Ширазинин «Бустан» әсәриндәндир.
Тәрчүмәси:
Бир падшаһ оғлуну мәктәбә верди,
Онун гучағына күмүш бир лөвһә гојду,
Лөвһәнин үзәриндә гызылла јазды;
Устадын әзабы ата мәнәббәтиндән јахшыдыр.
94 Улаикә кәл-ән'ами бәлһүм әзәллү сәбила — Гур'анда бу мәзмунда ики әјә вардыр. Ф. Көчәрли өз гејдиндә булары бир-биринә гарышдырмышдыр.
а) ...улаикә кәл-ән'ами, бәлһүм әзәллү сәбила — онлар һејвалар (исламы гәбул етмәјәнләр) һејванат кимидирләр; бәлкә онлардан да чох азғын дүшмүш кәсләрди; онлар гафилләрдир. Бу, Гур'анда «Ә'раф» сурәсинин 178-чи әјәсиндәндир.
б) ... инһум илла кәл-ән'ами бәлһүм әзәллү сәбила... — онлар һејванат кими вүчуддан башга бир шеј дејилләр; бәлкә онлардан да чох азғын дүшмүш, јолуну итирмиш кәсләрди. Бу исә Гур'анда «Фүргән» сурәсинин 46-чы әјәсиндәндир.
95 ...иннәма јәхшәлләһә мин ибадиһил-үләмау... — һәгигәтән, аллаһдан онун бәндәләри, о чүмләдән алимләр горхурлар. Гур'анда «Фатир» сурәсиндән әјә. «Иннәма» ИН-дә: әјнәма.

- 96 ИН: хэлгэ.
 97 ИН: кужу.
 98 М: 1856.
 99 Инчил — хачпэрэстлэрин дини китабы; Зэбур — Инчилдэн көтүрүлүб килсэлэрдэ дини нэгмэ кими охунан сурэлэр мөчмүөси.
 100 *Нал гэстөви [эл-э'ма вэл-бөсир]...* — мөкөр корла көзлү шөхслэр бэ-
 рабэрдир? Гур'анда «Эн'ам» сурэсиндэн ая.
 101 Сэлман — Мөһөммэд пејгөмбөрин эшабэлэриндэн бири. Эввэл атөш-
 пэрэст, сонра хачпэрэст вэ нөһајет мүсөлман олмушдур.
 102 Бу башлығы Ф. Көчөрли артырмышдыр.
 103 Элкасибу һәбибуллаһ — касыб аллаһын достудур. Һәдисдир.
 104 Әһмәд бөј Агајев (1868—1939) — Азәрбајчан буржуа журналисти,
 «Иршад» вэ «Тәрәгги» гәзетләринин редактору.
 105 *Иннәмәл-мө'минунә ихвәтүн...* — мө'минләр бир-биринә гардашдыр-
 лар... Гур'анда «Һүчәрәт» сурэсиндэн ая.
 106 Сон тәдгигатда Сејид Әзим Ширванинин «Пәришаннамә» адлы ки-
 табынын 1912-чи илдә Иранда чап олундуғу вэ һәм дә фарс шаири
 Гаанинин «Китаби-пәришан» әсәринә нәзирә олдуғу көстәрилир. «Пә-
 ришаннамә»нин «Рәбиул-әтфал»дан ибарәт олдуғу да еһтимал олу-
 нур. Һәмин әсәр һәләлик әлдә едилмәмишдир. С. Ә. Ширванинин
 «Әсәрләри»нин I чилдинә јазылмыш мүгәддимә (Бакы, 1967, сәһ. 8—
 10. Тәртиб едәни: Сүләјман Рүстәмов, редактору: Һәмид Араслы);
 II чилдинә јазылмыш шәрһләр (Бакы, 1969, сәһ. 615—616. Тәртиб
 едәни: Сүләјман Рүстәмов, редактору: Әзиз Мирәһмәдов).
 107 Тәрчүмәси: Әлбәттә, үрәјиндә бир дәрди вар.
 108 «Хүләсә» — Шејх Бөһаәддин Амилинин ријазижата аид «Хүләсәтүл-
 һесаб» китабы.
 109 «Чәбрүл-мәгабил» — Шејх Бөһаәддин Амилинин чәбр китабы.
 110 Үбөјд Заканинин әсәри. Бах: гејд 2.
 111 «Кәлилә вэ Димнә» китабынын мејмун һекајәсинә ишарәдир.
 112 «Кәлилә вэ Димнә»дәки довшан һекајәсинә ишарәдир.
 113 Әскәр аға Корани Адыкөзәлов (1857—1910) — Азәрбајчан јазычысы,
 «Әкинчи» гәзетинин мүәллифләриндән бири.
 114 Нәчәф бөј Вәзирөв (1854—1925) — мәшһур Азәрбајчан драматурғу вэ
 публисист.
 115 Бејт Фүзулининдир. Икинчи мисрасы шаирин беш чилдли әсәрлә-
 риндә: Тәб'ә гәғјир вериб лә'ли-Бәдәхшан олмас. Мөһәммәд Фүзули.
 Әсәрләри, беш чилддә, I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 379.
 116 Сәнан [Сәнан ибн Әнәс] — Кәрбәлада Ибн Зијад гошуну сәркәрдәлә-
 риндән бири.
 117 Мисра Сә'ди Ширазинин «Күлүстан» әсәриндәндир. Тәрчүмәси: Адә-
 ти тәрк еләмәк хәстәлијә сәбәб олур.
 118 Тәрчүмәси:
 Пахылларын јанында онун гәдри олмаса да,
 Бәсирәт әһлинин јанында онларын һамысы Әдән дүррүдүр.
 119 Маһмуд аға — XIX әср Азәрбајчан зијалы мүлкәдарларындан бири.
 Шамаһыда әдәби-мусиги мәчлисинә башчылыг етмишдир.
 120 ИН: бирисиндә.
 121 Әһсәнүл-Гәваид — XIX әср Азәрбајчан маариф хадими вэ журна-
 листи кәнчәли Һачы Мөһәммәд Садығын тәхәллүсү. «Әкинчи» дөв-
 рүндә Рәштдә јашамыш вэ орадан гәзетә мәгаләләр көндәрмишдир.
 ФГ, сәһ. 433; АӘТ, II чилд, сәһ. 143.
 122 1876-чы ил апрелин 28-дә чыхмыш 8-чи нөмрәдә.

- 123 Мән ләм јәзуг вэ ләм јә'риф — һәр кәс дадына баһмаса билмәз. Әрәб
 аталар сөзү.
 124 Тәрчүмәси:
 Көзәл сурәтә ашиг олмајанын
 Башына ип кечир, дальна чул гој.
 Башында јар ешги олмајан
 Үчүн палан вэ нохта кәтир.
 Көзәл үзлүјә ашиг олмајанын
 Адыны инсанлыг лөвһәсиндән сил.
 125 ИН: **بطع**
 126 Тәрчүмәси:
 Рухун гидасы көһнә шәрабдыр
 Ки, онун рәнки вэ әтри күлүн рәнкини вэ әтрини дығладыр.
 Тәм'дә ата нәсиһәти кими ачы вэ лакин фәјдалы,
 Наданларын јанында батил, алимләрин јанында исә һәгигәт
 олур.
 127 «Дәг кәрдән»ин мө'насы лүғәтләрдә «позмаг, гуруб дағытмаг» дејил,
 дығлатмаг, вәрәмләтмәк кими верилир.
 128 Тәрчүмәси:
 О, нә зүлф вэ нә гулағын әтрафыдыр, о, кечә вэ күндүздүр.
 О, сәнубәр бојлу дејил, һәмишә јашыл хурма ағачыдыр.
 129 Тәрчүмәси:
 Шејх истәһза илә мәнә деди: Шәраб ичмә, һарамдыр.
 Дедим ки, көзүм үстә, һәр ешшәјә гулаг асарам.
 Бејтдәки «бетәнз» вэ «чәшм» ИН-дә: «бетә'не» вэ «һуш». *Диване-
 Һачә һафиз Ширази. Тегһран, сәһ. 204.*
 130 Бејтдәки «сарә» вэ «әддә» ИН-дә: **طار** вэ **غفو**
 Тәрчүмәси:
 Өмүр боју күчүк бәсләдим,
 Бөјүјүб ит оlanda ајағымы тутду.
 131 ... *әнһарун мин хәмрин ләззәтин лишишарибинә..* — орада (чәннәтдә)
 шәрабдан нәһрләр (чајлар) вардыр ки, ондан ичәнләр ләззәт алыр-
 лар. Гур'анда «Мөһәммәд» сурәсинин 16-чы әјәсиндәндир. Тәфсирләр-
 дә јазылдығына көрә, чәннәт шәраблары адамы сәрхош еләмир.
 132 [*Јәтуфү әлејһим*] *вилданун мүхәлләдүн...* — онлары (беһишт әһлини)
 һәмишә орада (беһиштдә) галан чаван оғланлар тәваф едәр. Гур'ан-
 да «Вағиә» сурәсиндән әјәдир.
 133 ...*әшишәрау јәттәбиү һүмүл-ғавүн...* — шаирләр елә шөхсләрдир ки,
 туғјан едәнләр, азғынлар онлара табе олурлар. Гур'анда «Шүәра»
 сурәсиндән әјәдир. Мөһәммәдин дөврүндә исламијјәти гәбул ечмәјән
 бир сыра шаирләр варды ки, пејгөмбәрә һәчв јазырдылар. Бу әјә
 онлар һагғындадыр.
 134 *Илләлләзинә амәну [вә әмилиссалиһати]...* — Мөкәр о кәсләр ки,
 иман кәтирибләр вэ [хејир әмәлләр едирләр]... Гур'анда «Шүәра»
 сурәсиндән әјәдир. Исламијјәти гәбул едән шаирләр һагғындадыр.
 Онлардан бири дә Һәссан ибн Сабит олмушдур.
 135 Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндәндир. Тәрчүмәси:
 Шаир инчијәндә һәчв дејәр,
 Һәчв исә гијамәтә кими галар.
 136 ИНИ: Ротәб тәзә хурма демәкдир.
 137 М: 781. Сон тәдгигатда Һәссан ибн Сабигин вәфаты тарихи һ. 54-чу
 (М: 674) ил көстәрилир. *Чүрчү Зејдан. Әрәб әдәбијјаты тарихи, дөрд
 чилддә, I чилд, Гаһирә, 1957, сәһ. 171.*

- 138 *Инна лиллаһи төһтө эриш күнүз* — аллаһын эрш алтында хэзинэлэри (ше'р хэзинэлэри) вардыр. Һәдисдир.
- 139 *Әшише'рү һикмәтүн* — ше'р һикмәтдир. Һәдисдир.
- 140 *...ни'мә насирүна...* — нә јахшы көмәкчимиздир. Һәдисдир.
- 141 М: 729.
- 142 Шә'ра (шә'раи-Җәмани) — «Бөјүк ит» бүрчүнүн икинчи улдузу Си-риус.
- 143 ИН: сәрвәри-рәһман.
- 144 Тәрчүмәси:
Сөз асимандан енмишдир.
Сөз көј аләмнндән енмишдир
Сөзүн јеринә әкәр көвһәр олсајды,
Сөзүн јеринә о, [јерә] енәрди.
- 145 *Иннамәл-хәмрү [вәл-мәјсиру... ричсүн мин әмәлиш-шејтани... фәчтәни-буһу...]* — һәгигәтән шәраб ичмәк [вә гумар ојнамаг... мурдар шејтан әмәлләридир]... Гур'анда «Маидә» сурәсиндән ајә.
- 146 ИН: пүрдәрдә.
- 147 JT: мартын 21-дә.
- 148 *Сәббәһә лиллаһи [ма фиссәмавати вәл-әрз]* — аллаһы бүтүн јердә вә көјләрдә олан һәр бир шеј (тә'риф едәр). Гур'ан ајәсиндәндир.
- 149 С. Ә. Ширвани. Әсәрләри, II чилд (сәһ. 259): јерин.
- 150 Тәрчүмәси:
Кә'бә илә бүтханә арасында һеч бир фәрг јохдур.
Һәр тәрәфә ки, бахырсан, о, бәрабәрдир.
- 151 ИНИ: Фүзулинин:
Көнүл, та вар әлиндә чами-меј, сәһбајә әл урма,
Намаз әһлинә ујма, онлар илә дурма, отурма —
— мәт ләли гәзәлине нәзирәдир.
- 152 Сејид Мәһәммәд Вәһәби — XIX әсрин әввәлләриндә Иранда шиә фир-гәләриндән биринин башчысы.
- 153 Ибраһим һәгги (?—1772) — мәшһүр түрк философу вә шаири; «Мә'-рифәтнамә» әсәринин мүәллифи.
- 154 М: 5 декабр 1828.
- 155 М: 23 апрел 1892.
- 156 М: 1 нојабр 1818.
- 157 М: 30 нојабр 1891.
- 158 ИН: *منسخر*.
- 159 М: 6 јанвар 1849.
- 160 М: 1892.
- 161 М: ијул 1832.
- 162 Бидал — Мәһәммәд пејгәмбәрин гуламы.
- 163 М: 30 јанвар 1876.
- 164 Тәрчүмәси:
Сәфа кетди вә ишрәт чамымы сындырды
Еј пир, мәкәр мәним үчүн бәд дуа еләмишдин?
- 165 ИН: Сијасәт етсә маһруләр.
- 166 Ф. Көчәрли бу әсәри јазаркән сағ олан Мәһәммәд Зөв'инин анадан олма вә вәфаты тарихләри мә'лум дејилдир.
- 167 ИН: *بين*.
- 168 *ЗД, сәһ. 60—67.* Ф. Көчәрли Зөв'инин бу әлјазма диванындан исти-фадә етмишдир.
- 169 *ЗД:* Хош ол кәһ мејкәдәләр ичрә ханәмиз вар иди.
- 170 *ЗД, сәһ. 134.*

- 171 ИН: хак. (ЗД).
- 172 ИН: *گلزار* (ЗД).
- 173 ИН: гуртары (ЗД).
- 174 *ЗД, сәһ. 68.*
- 175 М: 10 сентјабр 1856.
- 176 Сон тәдгигатда Ф. Көчәрлинин мүасири Ағаәли бәј Насеһин 1914-чү илдә вәфат етдији көстәрилик. *Бәјләр Мәммәдов. Сабир вә Сәһһәтин досту, «Әдәбијјат вә ичәсәнат» гәз., 9 мај 1970.*
- 177 ИНИ: Бағыр — гара чижәрди. Фәгәт әксәријјәти-исте'малдан «үрәк» мә'насына кечдији бурада бәллидир.
- 178 ИН: сәфаји-вәслдән.
- 179 Натәванын «Өлүрәм» рәдифли гәзәлине нәзирәдир.
- 180 *...кәррәмна...—...һөрмәтли вә әзиз етдик... Гур'анда «Бәни-Исраил» сурәсинин 72-чи ајәсиндәндир. Ајәдә дејилир: «Бәни-Адәми һөрмәтли вә әзиз етдик, чөлләри вә дәннзләри онларын ихтијарына вердик...».*
- 181 М: 1840.
- 182 «Бәјти-хамушан» — тәхминән 1872-чи илдә Мирмөһсүн Нәввәб тәрә-финдән јарадылмыш әдәби мәчлис. Фәал иштиракчылары Абдулла бәј Аси, һәсәнәли Хан Гарадағи, Мәшәди Әјјуб Баки, Фатма ханым Кәминә вә башгалары олмушлар. *Нәсрәддин Гарајев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 166—178.*
- 183 ИН: дәвам.
- 184 ИН: көнлү.
- 185 ИН: иркач.
- 186 ИН: зәхмигә.
- 187 Дүхтәри-нә'ш арасында Чүдејим вар мәним. Дүхтәри нә'ш — Бәнәтүн нә'ш (нә'ш гызлары) бүрчүнә ишәрәдир. Бу адла ики бүрч мәшһүр-дур: 1) Бәнәтүн-нә'ши-кәбир јахуд Дүбби-кәбир ки, буна Бөјүк ајы бүрчү дејилир; 2) Бәнәтүн-нә'ши-сәғир јахуд Дүбби-сәғир ки, буна да Кичик ајы бүрчү дејилир. Бу мисрада сәһбәт Кичик ајы бүрчүндән кедир ки, онун сонунчу улдузу Чүдејидир (гүтб улдузудур).
- 188 ИН: бир абине.
- 189 ИН: *قاليدى*.
- 190 *... Мазагә бәсәр...* — ...көзү мејл етмәди... Гур'ан ајәсиндән.
- 191 ИНИ: Бу гәсидә:
Һәзар шүкр, көнүл, мөвсүми-баһар олачаг,
Һәзар нәләси һәр кушәдә һәзар олачаг —
— мәтләилә башланан гәсидәдән ибарәтдир ки, о да һачы Сејид Әзим Ширванинин тәрчүмеји-һалы сырасында дәрч олундугундан тәкрапа һачәт көрүлмәди.
- 192 М: 1863.
- 193 Сејид Һүсејн аға — рәвәјәтә көрә Натәван дөврүндә Шушада дәрзи-лик едән бир чаван имиш.
- 194 ИН: латәвил.
- 195 Тәрчүмәси:
Еј үрәк, сөзүмә гулаг ас, о, һәр мәчлисин төһфәсидир,
Ујма дүнјаја, бу алчаг дүнја дир.
[Дүнјанын] иши Зал фәләјин Сијавуш кими чаванларынын
Ғаныны төкмәкдән, мәкр вә һижләдән ибарәтдир.
Шәраб ичәнләрин әлиндәки күл рәнкли шәраб гәдәһи
Фәрамәрзин кәлләси вә Тәһәмтәнин додағыдыр.
Дад пинс үзлү гәзаву гәдәрин әлиндән —
Ки, инди сахсынын гјјәмәти Җәмән әгигиндән артыгдыр.

Үрәјимин сиррләриндән дунјада һеч кәсин хәбәри јохдур,
Дәрдимә чарә јохдур, бу дәрд мәни өлдүрәчәкдир.
Аллаһ билир ки, кечә-күндүз чијәримин ганыны ичирәм,
Гарабағ шәһәриндә һасилим дәрд-гәмдир.
Үрәјимин шикајәтини кимә дејим, тәнкә кәлмишәм,
Чүнки бу гәми Куһкәндән* башга кимсә билмәз.
Түлкүсифәтләр ширләрин мағараларында јатыблар,
Симүргүн Гаф дағы гарға вә долашаларын сејрәнкахына
чеврилиб.

Истәдим өз гәмими бир аз шәрһ еләјим.
Үрәјим күлүмсүнүб деди ки,
Куш гыл та ки, јүзүндән бирини шәрһ гылым,
Мәним гәмкинлијимә баис олан бу сөзләрдир...

- ¹⁹⁶ М: 13 сентјабр 1874.
¹⁹⁷ ИН: Әчәл пејманәсиндән нуш етди бадә. Мисра илк нәшрдә идарә-
дән верилмиш гејдә әсәсән вәзнә ујғун оларағ «Әчәл пејманәсиндән
ичди бадә» кими кедир.
¹⁹⁸ ИН: Гараданмы.
¹⁹⁹ ИН: خندك
²⁰⁰ ИН: Надән Әли, Әлијјән, Әлијјән, ја Әли.
²⁰¹ М: 1883—1884. РА-да (сәһ. 175) Ибраһим бәј Азәрин тәвәллүд та-
рихи һ. 1251-чи (М: 1835), вәфаты тарихи һ. 1302-чи (М: 1835) ил
көстәрилир.
²⁰² Бундан сонра ИН-дә ашағыдакы бејти Ф. Көчәрли суал алтында
вермишдир:
(Һүсн Мисриндә, әзизим, вер шикәст базарына,
Јусифин та рисмани-залә сөвдаләнмәсин?)
²⁰³ РА (сәһ. 133) вә ТН-ә (сәһ. 69) көрә, Мирзә Әбүлһәсән Шәһидин
атасынын ады Қәрбәләји Қазымдыр.
²⁰⁴ Молла Зејналабдин Сағәри (1793—1855) — XIX әср Азәрбајчан шаи-
ри. РА-да Шәһидин вәфаты тарихи һ. 1301-чи (М: 1884) ил көстә-
рилир.
²⁰⁵ Тәрчүмәси:
Еј ешгинин шуру башыма дүшән,
Ики дунјада сәндән башга истәдијим јохдур.
Сәнин хәјалын һәмишә үрәјимдә чанландығындан
Һара бахырамса, көзүмә сәндән башга һеч кәс көрүнмүр.
Сәнин үзүнә олан шөвгүм сәбр көјнәјими чырды,
Инди мән [бу дәрдә] нечә дөзүм.
Сәнин адынын зикри даим дилимин әзбәридир,
Сурәтин даим үрәјимдә нәгш олунмушдур.
Сәнин үзүнә бир ан бахыб кам алмағ
Мәнә једди иглим мәмләкәтиндән хошдур.
Дунјаја үз тутуб һәр нәјә бахсам,
Көзүмә сәндән көзәли көрүнмәз.
²⁰⁶ Тәрчүмәси:
Көзәлликдә инди јүксәк мәртәбәли шаһ сәнсән,
Сәнин гылынчынын шәһиди [бүтүн] шәһәрдир, јохса нә
ордудур, нә гошун.
Сәнин нурундан мәнә гәрар галмады,
Билмирәм нәјә охшајырсан: нә күнәшсән, нә ај.

* «Хосров вә Ширин»дәки дашјонан (Куһкән) Фәрһад нәзәрдә тутул

Сән көзүмүн гаршысындасан, лакин мәним һејрәтдән
Нә данышмаға гүдрәтим вар, нә бахмаға чүр'әтим.
Сәни нә адландырым, сән һәр нә десән ондан ширинсән,
Сәнә нә дејим, сән һәр нә истәсән ондан көзәлсән.
Сәнин үзүнә бахмағ мәним үчүн падшаһлығдан артыгдыр,
Сәнә јахын олмағдан башга һеч бир мәнсәб истәмирәм.
Мәни мин дәфә гылынчла вурсалар да, сәндән дәнмәрәм,
Кәһрәба кими ихтијарсыз саманы өзүмә чәкирәм.
Мән сәнин олмағ шөвгилә көз јума билмирәм,
Гошун арыны өз балындан нечә ајыра биләр?
Сәнин ај үзүнә бахмаға мәчбур олдуғума көрә,
Ешг Шәһидинин гијамәт күнү күнаһы јохдур.

- ²⁰⁷ РА-да (сәһ. 112) Саларын атасынын ады Һачы Јусиф бәј верилмиш-
дир. Бурада онун вәфаты тарихи дә көстәрилир: һ. 1295-чи (М: 1878)
ил.
²⁰⁸ ИН: كاهامي
²⁰⁹ РА-да Мирзә Һагверди Сәфанын вәфаты тарихи һ. 1294-чү (М: 1877)
ТН-дә һ. 1299-чу (М: 1881) ил көстәрилир.
²¹⁰ Тәрчүмәси:
Бизим аһ-әфғанымыз чәмәнә од вурубдур,
Еј бағбан, чәмәндә бизим ашијанымыз да јанды.
Гара гарға бизим күлүстаны гарәт еләди,
Күлүстанымыз хәзан јелиндән бүзүшдү.
Гара гарға күл будағында јува салдығындан
Бизим хош нәғмәли бүлбүлүмүз сусду.
Сәнин гапында рәгибдән башга дадына јетән јохдур,
Бизим кизли сирримиз сәнин гулағына нә вахт чатар?!
Сәфаја јүз чәфа јетсә дә, јүнкүлдүр (ејби јохдур),
Бизим зәиф бәдәнимиз бәладан башга һеч нә көрмәјиб.
²¹¹ Тәрчүмәси:

Еј достлар, Һиндистандан узағ дүшүб
Гәмләрә мүбтәла олан мәнәм.
Еј чәннәт бағынын гушлары.
Үнс бустанындан узағ дүшән дә мәнәм.
Үрәјим јенә чан аләммини сејр едир,
Јенә үрәјим чананын әһдини јада салыр.
Бағ, чәмән, мәчлис һәвәсилә
Руһумун гушу ганадланды.
Башда бүлбүл олмағ һәвәси вар,
Күл үчүн гәрибә нәғмәләри вар.
Унудулмуш ашиғ вүсәли јада салды,
Көр ки, Мәчнун әслә доғру мејл етди.
Үрәјин наләси јенә һушуму башымдан чыхарды,
Јенә јарымы вә дијарымы јада салды.
Күлшән тәрәфә мејл етдијиндән
Гуш гәфәсдә чырпыныр.
Һәгиги вәтән үрәјин јадына дүшдү,
Үрәјин иши јенидән мүшкүлә дүшдү.
Әфсус ки, баһар кечди вә күлләр саралды,
Чәмән солду, бүлбүл дә [учуб] кетди.
Әкәр зынгыров кими үрәјимдән фәған гопарса,
Тәәччүблү дејил, чүнки карвандан кери галмышам.
Еј хош ол мәчлис ки, һалым шад иди,
Руһани мәчлиснин руһунда иди.

Мүгәддәс мәчлис иди, сөһбәт жардан иди,
 Үнс мәчлиси иди, чатышмажан жарын ешги иди.
 Еј хош ол дәрс ки, ишрагидир,
 Еј хош ол шәрһ ки, мүштагидир.
 Күнәш батды, бәс ишыгы ај һардадыр?
 Дәниз гуруду, бәс көвһәр һардадыр?
 Һәрчәнд үзүм жарын үзүндән ајрыдыр,
 Лакин онун сурәти мәним јадикарымдыр.
 О дилрүбадан заһирдә узаг олсам да,
 Урәјимдә онун јаратдығы [елә бир] кәһрүба вар ки,
 Чанымы мәнаја тәрәф чәкир,
 Мәнә чананын јолуну кәстәрир.
 Еј дәниздән јадикар галан көвһәр,
 Еј жарын әтирли күлүстанынын күлабы,
 О көвһәрдән чирағ кими ишыг бәхш елә,
 Бу күлабымдан димағымы әтирлөндир.
 Һәрдән бир бу һичрана дүшмүшү јада сал.
 Урәјин Туруну өз нурунла нурландыр.
 Һәрдән бир татар нафәләриндән,
 Һәрдән бир әтирли намәләрдән
 О мүгәддәс [дијардан] узаг дүшмүшә,
 Еј мәним чаным, лүтф јолу илә
 Бизим жарын дијарындан хәбәр верән бир
 мәктуб јолла ки,
 Бизим хәстә көнлүмүзү шадландырсын.
 Жарын дијарындан галхан һәр нәсим,
 Ашигин чаныны чох раһат едир.
 Кирифтәр оланлара јар сөһбәти хошдур,
 Бүлбүлә күлзар сөһбәти хошдур.
 Мән ки, вәтөндән, јардан узаг дүшмүшәм,
 Еј мәним достларым, [гој] сизин [күнүнүз] хош кечсин.
 Бүтүн варлығым фәғана кәлди:
 Аман, һичран әлиндән, аман!

212 Михаил Николаевич Романов — Рус чары II Александрын кичик гардашы, 1862—1882-чи илләрдә Гафгазын баш һакими.

213 Тәрчүмәси:

Әкәр зәиф (зәриф) чубуга зијнәт версән,
 Вахт олар ки, шаһларын өпүш јери олар.

214 Тәрчүмәси:

Јенә Мисир чәмәниндә күл үзлү Јусиф көрүндү,
 Бүлбүлләр Зүләјха кими сәс-күјә дүшдү.
 Чәмән гушу Фәрһад кими фәғана кәлди,
 Гөнчә сәһәр јелиндән Ширинин додағы кими ачылды.
 Ләләнин үрәјинә Мәчнун кими од дүшдү,
 Нәркис чәмәндә назланарағ Лејли олду.
 Бүлбүл гәмкин Вамиг кими чәмәндә сејр етди,
 Гызыл күл күлүстанда Әзранын үзү кими олду.
 Бағ-бағча бүлбүлүн Шур, Дүкаһ, Нәва,
 Раст вә Нумајун аһәнкләри илә долду.
 Өлүләр Исанын сәһәр нәсимли нәфәсиндән
 Торпагдан баш галдырыб дирилдиләр.
 Јусифи о Әјаза охшар дилбәрин гәминдән
 Маһмуд кими дүнјада ешг јолунда рүсвај олду.

215 Тәрчүмәси: Бир овуч (буғда, дән вә с. б. к.) бир халварын нүмунәси-дир.

Мәнасы: чүзвә бахыб күллү тәсәввүр еләмәк олар.

215a Мәхфинин вәфаты тарихи РА-да һ. 1305-чи (М: 1887), ТН-дә һ. 1309-чу (М: 1891) ил кәстәрилмишдир.

Сон тәдгигат Нәввабын кәстәрдији тарихи дүзкүн тәсдиг едир.
 Мәхфинин тәвәллүд тарихи: 1821-чи ил. Н. Гарајев. *Кәстәрилән әсәри, сәһ. 151—152.*

216 Сон тәдгигатда Мәхфинин «Бейти-хамушан» дејил, «Мәчлиси-үнс» әдәби мәчлиснин үзвү олдуғу кәстәрилйр.

«Мәчлиси-үнс» XIX әсрин икинчи јарысында (1864—1897) Хуршидбану Натәванын евиндә тәшкил олуномуш әдәби мәчлисдир. Фәал үзвләри: Натәван, Мирзә Рәһим Фәна, Мирзә Әлиәсғәр Новрәс, Мәһәммәдәли бәј Мәхфи вә башгалары.

217 Ағкөјнәк мәсәләси — Кечмишдә һичри тарихлә мәһәррәм ајынын 10-да — Ашура күнү авам чамаат әјнинә ағ көјнәк кејиб башларыны хәнчәр јахуд гылынчла јарардылар. Онларын ибадәт һесаб етдикләри бу мәрәсим ислам дининдә вә шәриәтдә гадаған вә һарам сајылыр.

218 Тәрчүмәси:

Кәл ки, сүлһ, барышыг, инајәт вахтыдыр,
 О шәртлә ки, сөһбәтин нәдән кетдијиндән данышмајаг.

219 Шаһинин вәфаты тарихи РА-да (сәһ. 218) һ. 1314-чу (М: 1896) ил кәстәрилйр.

220 Сон тәдгигатда һачы Мирһәмзә әфәнди Никаринин тәвәллүд вә вәфат тарихләри беләдир: 1815—1885. *АӘТ, II чилд, сәһ. 63.*

221 *СНД, сәһ. 366.* Тәрчүмәси:

Нүбүввәт күлзарында бир күл битди:
 Чәжимли Мирһәмзә ибн Паша.

222 Рәһим аға Вәһиди һаггында бах: һН, II чилд, сәһ. 241—248.

223 М: 1859.

224 «Гейрәт» мәтбәәси — 1905-чи илдә Тифлиسدә бөјүк Азәрбајчан јазычысы Чәлил Мәммәдгулузадәнин публисист Өмәр Фаиг вә маариф-пәрвәр тачир М. Ә. Бағыровла бирликдә тәшкил етдији мәтбәә-нәш-ријат. Бурада Никаринин диваны һ. 1326-чы (М: 1908) илдә чап олуномушдур. Ф. Көчәрлинин истифадә етдији диванын ејнидир.

225 ИН: мүкәррәмдир.

226 *СНД, сәһ. 212.*

227 *СНД, сәһ. 2.*

228 *СНД, сәһ. 190.*

229 ИН: бәһар (СНД).

230 ИН: әбулашигдир (СНД).

231 *СНД, сәһ. 3.*

232 *Әһмәд Рүф'әт. Тәсвирул-әхлағ, Истамбул, һ. 1314, сәһ. 184—185.*

233 ИН: شریتر

234 *СНД, сәһ. 3.*

235 *СНД, сәһ. 6.*

236 ИН: чәфаны (СНД).

237 *СНД, сәһ. 8.*

238 *СНД, сәһ. 11.*

239 *СНД, сәһ. 190—191.*

240 СНД: Кирифтәрәм, әсирәм, мүбтәләјемү зарү мәфтунәм.

241 *СНД, сәһ. 53.*

242 *СНД, сәһ. 73.*

243 ИН: диванәләр (СНД).

244 ИН: сэд данэлэр (СНД).

245 СНД, сәһ. 72.

246 СНД, сәһ. 84—85.

247 СНД, сәһ. 89.

248 СНД: Лүтф ејлэ дөмадәм, јеридир касеји-мәмлу.

249 ИН: нөзәр (СНД).

250 СНД, сәһ. 192.

251 СНД, сәһ. 271—273. Сон мисрадакы «Қәлими-сүхән» ИН-дә: саһи-би-сүхән.

252 СНД, сәһ. 87.

253 М: 17 август 1837. Сон тәдгигатда Хуршидбану Натөванын төвәллүд тарихи 1830-чу ил көстәрилик. АӘТ, II чилд, сәһ. 160.

254 М: 1897.

255 М: 1873. Сон тәдгигатда бу тарих 1872-чи ил көстәрилик. АӘТ, II чилд, сәһ. 161.

256 М: 1854.

257 Тәрчүмәси:

Фатимәнин* кәнизи Хуршидбану
Мәләклә диз-дизә әјләшир.

258 Мирзә Бәјбаба Әлијар бәј оғлу Фәна (1787—1867) — XIX әср Азәр-бајчан шаири.

259 М: 1841.

260 Тәрчүмәси:

Еј дост, сәнин ешгин јолунда елә нашадам ки,
Фәләк мәни сәнин јолунун тозу кими јелә верди.
Гәзанын гәфәси ичиндә голсуз-ганадсыз гуш идим,
Овчу тәлә гуруб мәни һижлә илә тутду.
Бир чејран идим, мәни үмид дағында рам етдин,
Һејрәт едирәм ки, мән сәнин кәмәндиңә нечә дүшдүм.
Әкәр мәним дәрдли үрәјимин сојуг аһындан горхмурсанса,
Аллаһ гәзәбинин атәшиндән горхуб мәни азад елә.
Сәнин шурун мәним овгатымы тәлх етмишдир, чүнки сән

Ширинсән,

Фәрһаддан фәрғли олараг мән сәбр дағыны кипријимлә газарам.

Пәрқар кими өмрүм боју гәмлә доландым,
Еј устадым, аман бу чәрхи-фәләјин кәрдишиндән.
Кәминә сәндән башгасына јалвармадығындан,
Еј аллаһ, әлимдән тут, әлдән-ајагдан дүшмүшәм.

261 ИН: 1318.

262 М: 1847.

263 [Фә ејнама түвәлли фәсәммә вәчһуллаһ — һансы тәрәфә үз чевирсә-низ, аллаһын үзү о тәрәфәдир. Гур'анда «Бәгәрә» сурәсинин 109-чу әјәси.

264 Әрәб әлифбасы илә «ләб» јазылышда ики һәрфдән « ل » вә « ب » дән ибарәтдир.

265 Асәф Ләнбәрәни. һН, I чилд, сәһ. 518.

266 Тәрчүмәси:

Еј үрәк, бундан сонра өз нәфсиндән кеч,
Әкәр агилсәнсә, дада чатан ол,
Фәгир Қијаз нә јахшы демишдир:
«Һеч кәсин үрәјини өзүндән инчитмә.

Сәадәт јолу елә будур, вәссәлам!»
Һөрүмчәјин виранәси мәһв олсун,
Һөрүмчәјин еви гаранлыг олсун,
Һөрүмчәјин јувасы јерлә јексан олсун,
«Әкәр үрәји милчәјин һалына јанмаса,
Бир кечә һөрүмчәјин еви јансын».
Кәл бу хәстәнин үрәјинә бир мәлһәм гој,
Бағлы гапыја бир ачар сал,
Сөһәр күлүндән әтрафыма бир дәстә гој,
«Чәмәнин фәршинә аһәстә ајаг бас,
Мәбада сәндән чөр-чөп инчисин».
Тәле ову дама салдыгда
Тамам өмрүнүн көкүнү дибиндән гопарыр,
Бәлә торунда әл-ајаг атыр,
«Әкәр гәфәсдәки гуша рәһми кәлмәсә,
Фәләк сәјјадын голуну сындырсын».
Падшаһ ја бәндә олсан да
Шучаәт тахтына лајигсән,
Бундан башга даһа өмр көрмәјечәксән,
«Еј дост, нә гәдәр сағсан, јахшылыг елә.
Икинчи дәфә сәнә нәфәс верилмәјечәкдир».
Гәнчә кими сән күллә дилбир ол,
Сән күлүстанын өз күлү ол,
Сән өзүнү көзәл әхлағлы көстәр
«Сән һамы илә мөһрибан ол,
Һеч кәсдән мөһрибанлыг тәмәнна еләмә».
Әкәр инсансанса, шејтан һижләси ахтарма,
Нә шадлыг мәчлисә, нә дә гәм күнчү ахтар,
Гәнаәт сүфрәсиндә нә аз, нә чоханса,
«Хош онун һалына ки, дирһәмдән,
Нәфсин тәһрикиндән вә нәфсин кејдиндән азаддыр».
Үр гәбул едән Новрәс чәсарәт еләди,
Кәда падшаһлар јанында чәсарәтли олмаз,
Мән зәлил вә фәгирлијә лајигәм,
«Вәфа, инсаф јолуну тут,
Сәадәт јолу елә будур, вәссәлам».

267 Султан Әбдүлһәмид (1842—1918) — 1876—1909-чу илләрдә Түркијә империясынын башчысы.

268 Нәсру минәллаһи вә фәтһүн гәриб — көмәк аллаһдандыр вә фәтһ (гәләбә) јахындыр. Гур'анда «Сәфф» сурәсинин 13-чү әјәсиндәндир. Дини рәвәјәтә көрә, бу әјә мүсәлманларын Мәккәдәки бүтпәрәстләр-лә мұһарибәси заманы назил олуб, биринчиләри вуруша руһландыр-мышдыр.

269 Зүннуреји [јә'ни: ики нур саһиб] — Хәлифә Османын ләгәби. Мәһәм-мәд пејғәмбәрин ики гызыны алдығы үчүн она бу ад верилмишди.

270 ИН: һәһәсин.

271 М: 1900.

272 Солтан Мәчид Гәнизадә (1866—1937) — Азәрбајчан јазычысы вә маа-риф хадими.

273 Мирзә Әлиәсғәр Новрәс. Пәнди-әтфал, Тифлис, һ. 1316 (М: 1900), сәһ. 3—4.

274 Јенә орада, сәһ. 19—20.

275 Мәтнин сон мисрасындакы «һәмчо» ИН-дә: « هجو ». Тәрчүмәси:

* Фатимә — Мәһәммәд пејғәмбәрин гызы; она «Фатимеји-Зәһра» да де-јилир.

- 301 ИН: Ирəван.
 302 М: 1846.
 303 Мирзə Мəһəммəдтағы Сидги Нахчывани (1854—1904) — XIX эср Азэрбajчан шаири, журналисти вə маариф хадими.
 304 Ф. Кəчəрли Ирəван кимназијасына 1885-чи илдə Азэрбajчан дили муəллими тə'јин олунмушдур.
 305 М: 1888.
 306 ИН-дə «Накам» сəһвəн мө'тəризə ичəрисиндə кетмишдир. Һəмин нəшрдə бə'зи тəхəллүслэр, јер адлары вə с. дүзкүн охунмаг мəгсəдилə мө'тəризə дахилиндə верилмишдир.
 307 ИН: мундан.
 308 М: 1832.
 309 «Чаме'и-Аббаси» — Шəриəт китабы. Мəктəблəрдə дəрслик кими иш-лəдилмишдир.
 310 Тəрчүмəsi:

Еј гəлэм, еј мənə кечə-күндүз дост олан,
 Башыны галдыр, бир ан додагларыны арала,
 Һəдсиз-һесабсыз зəһмəтлəрдən сонра
 Китабын икинчи һиссəsi гуртарды.
 Үчүнчү һиссəдən бир нəгмə башла,
 Пəрдəдə олан сиррлəri бир-бир ач.
 Мəним бармагларымын һəм мундən бəјун гачырма,
 Намəһрəм јанында бə'зи сөзлэр данышма.
 Бə'зən елə олур ки, түғјан едирсən,
 Һər кизли сирри ачырсан.
 Сənə һər нə дејирəмсə, боғазында сахла,
 Үрəјин сиррини ағзындан гачырма
 Мəним фикримин əксинə чыхырсан,
 Мəним гəдəмимин əксинə гəдəм гојурсан.
 Мəнсур ағзындан чох сиррлэр гачырдығына кərə,
 Ону боғазындан дара чəкдилэр.
 Өмрүнү ешгə сəрф едиб əсла дənмəди —
 Ки, бу сөз чохларыны хар елəди.
 Үрəјини мənə вер, һеч кəсə вермə,
 Сən'анын кунаны онун мəһəббəтидир, вəссəлам!
 Ешг вə ешгбазлыг сөзүнү данышма,
 Јанар оддан саламатлыг кəзлəмə.
 Ешг нəһəјəтсиз ишлэр көрүр,
 «Динлə нејдən чүн һекəјəт ејлəјир»...*

- 311 «Кəшкүл» — Ч. Үнсизадəнин редакторлуғу вə наширлији илə 1883—1891-чи иллəрдə Тифлисдə чыхан əввəлчə ајлыг журнал (1883—1884, № 1—11), сонра исə һəфтəлик гəзет (1884—1891).
 312 Кəламүллаһ — Гур'ана ишарəдир.
 313 Фарс аталар сөзүдүр. Һəрфи тəрчүмəsi: Бу карван гијамəтə кими лəнкдир (јə'ни: Гозбелли гəбир дүзəлдэр).
 314 М: 1892.
 315 ИН: батиндə.
 316 «Əкинчи»дə: олду.
 317 «Əкинчи»дə: һалəтдə.
 318 ИН: ола.
 319 «Əкинчи»дə: һамы.

* Мисра Чəлалəддин Руминин «Мəснəви»синдəндир.

- 320 «Əкинчи»дə: едə.
 321 «Əкинчи»дə: Вар бизим шəһəрин дə бир нечəsi.
 322 «Əкинчи», 1877, № 20.
 323 ИН: һалымдыр.
 324 ИН: фəрш.
 325 Бəнддəки бүтүн «едəк»лэр ИН-дə: един.
 326 ИН: кəнлүнүзү.
 327 ИН: əклəниб.
 328 ГМ, сəһ. 247—250.
 329 М: 1906.
 330 ИНИ: Бу маддеји-тарих шаирин 1322-чи илдə дејил, 1312-чи (М: 1896) илдə вəфат етдијини кəстəрир.
 Тəрчүмəsi:

Дəврүн əсилзадəлəринин фəхри Сејид Рза Сабир иди.
 [Онун вүчүдү] бəлагəт елмини əһатə едən, ағыл вə камалын топланан јери иди.

Дүнјадан бирбаша чəннəт бағына кəчдү,
 Шə'ри арифлэрə чох хош кəлдијиндən
 Онун вəфаты тарихи «шаири-ширинмəгал» олду.

- 331 М: 1845.
 332 М: 1907.
 333 Мүзəффəрəддин шаһ — 1896—1906-чы иллəрдə Иран шаһы, Нəсрəддин шаһын оғлу.
 334 Əрфəүддөвлə — Иран јазычысы вə дөвлəт хадими Мирзə Рза хан Данишин лəгəби. Иранын Тифлис вə Истанбул сəфири олмушдур.
 335 ...гул кəфа... — ... де ки, кифајəтдир... Гур'анда «Рəд» сүрəсиндə ајəдир. Дини рəвəјəтə кərə, кəфирлэр Мəһəммəd пəјғəмбəрин аллаһ тəррəфиндən кəндəрилдијинə инанмыр вə онун пəјғəмбəрлијини гəбул етмиришлэр. Бу ајəдə пəјғəмбəрə хитаб олунур ки, «онлара де ки, мəнимлə сизин аранызда Аллаһын шаһид олмасы кифајəтдир».
 336 «Шəрһи-тəчрид» — Шəјх Мəһəммəd ибн Мəһəммəd Тусинин (ибн Туси јахүд Шəјх Туси ады илə мəшһурдур) əсəринə Əли Гушчинин јаздығы шəрһ.
 337 Ларəһбанијəтə филислам (шə'рдə вəзнə кərə: ларəһбанə) — Исламда тəркидүнјалыг јохдур. Һəдисдир.
 338 ИН: нүгади-чан.
 339 ...нун вəлгəлэм... — анд олсун дəват (мүрəккəбгабы) вə гəлəмə. Гур'анда «Гəлэм» сүрəсинин илк сөзлэридир. Ајəдə сəһбəт аллаһын дəват вə гəлəминдən кедир.
 340 Тəрчүмəsi:

Еј дəрд вə једдинин нəтичəsi,
 Једди вə дəрддən дам јанырсан.
 Сənə мин дəфə демишəм ки, шəраб ич,
 Кери гајытмағын јохдур, елə ки, кетдин, кетдин.

- Рүбаидəки «дəрд» каинатдакы дəрд үнсүрү (су, од, торпаг, күлək), «једди» исə кəјүн једди гатыны билдирир.
 341 Əлһəггү мүррүн (шə'рдə вəзнə кərə: мүрр) — һагг сөз ачы олар. Бу Гур'ан ајəsi јох, эрəб аталар сөзүдүр.
 342 ИН: Сəјлэрəм хөвфү хəтəрсиз мən шири-аслан ичмишəм.
 343 ИН-дə «тəхтə» сөзүндən сонра мө'тəризə ичиндə бир суал ишарəsi го-јулмушдур.
 344 ИН: сорушмаг.
 345 Мисра ИН-дə дə лəнкдир.

³⁴⁶ «Эзнаб» эрәб дилиндә «зәнәб» (гујруг) сөзүнүн чәмидир. Әслиндә исә бурада зәнб (күнаһ. Чәми: зүнуб) сөзүндән истифаде едилмәли иди.

³⁴⁷ М: 1871.

³⁴⁸ ИН: 1243.

³⁴⁹ Тәрчүмәси:

Дүнјада китадан јахшы дост јохдур,
Дүнја гәмханасында гәмхар јохдур.
Тәклик кушәсиндә һәр ан ондан
Јүз раһатлыг вар, һеч вахт әзијјәт јохдур.

³⁵⁰ «Гәфир»дән әбчәд һесабы илә Мустафа аға Насирин вәфаты тарихи һ. 1290-чы (М: 1873) алыныр.

³⁵¹ ИН: әсринә.

³⁵² Бу диван һәлә әлдә едилмәмишдир.

³⁵³ Ашағыдакы бейтдә алашылмаз сөzlәр олдуғундан ону ејнилә бурада веририк:

زدنيا مردكى بيند نكويى
چو او هست همى نيست ادنا

³⁵⁴ Ашағыдакы бейтдә алашылмаз сөzlәр олдуғундан ону ејнилә бурада веририк:

که دیده است که هر کرده هرگز
دل مجروح عاشق را مدارا

^{354a} Ики мисра мә'начә ИН-дә дә нагисдир. Еһтимал ки, онларын орта-сындаң бир нечә мисра дүшмүшдүр.

³⁵⁵ Тәрчүмәси:

Үрәјим истәјир ки, дүнјаның бүтүн әһвалыны
Әввәлдән ахыра кими јазым.
Дүнја даим өз камынча доланыб,
Ағыллыја чох зүлм едир.
Әбләһләрин һамысы наз-не'мәт ичиндәдирләр,
Ағыллылар исә чикәр ганы ичирләр.
Ағыллы даим надандан чәфа көрүр.
Адәм дөврүндән бурада бир мисал кәтирчм:
Ғабил нагабил Габилин әлиндә
Онун ити (габил) охунун јарасындан өлдү.
Елә ки, Нәмруд өз одуну јандырды,
Хәлили көтүрүб одун ичинә атды.
Тәмиз вә көзәл хасијјәтли Јусиф
Зүләхадан нечә төһмәтләр көрдү.
Әкәр тарихи охусан, көрәрсән ки, Јәһјаның
Қафирләр әлиндә башы кәсилди.
Јәһудиләр тәмиз вә пак олан Исаја,
Ғәдсиз-һесабсыз зүлм етдиләр.
Әғјарың чөврүндән кечә биләрәм,
Јаһуда ки, онун шакирдләриндән иди.
Рәвадырмы ки, Исаның о әзәмәтлә
Сығыначағ јери Сүкуба дејри олсун?
Көрмәдин ки, Мисирдә Фир'онун әлиндән
Мусаның кечә-күндүзү аһ-зарла кечди?!
Нәһәјәт, јүз чүр мүсибәтдән сонра
Өз гөвмү илә дәннздән кечди.

Ғәбиләдә Гејс адлы бир ағыллы варды,
Лејланың ешгиндән онун ады Мәчнун олмушду.
Әкәр Вамиг өз әсринин јеканәси олмасајды,
Әзраның дәрдиндән суда боғулмазды.
Сократа өлдүрүчү зәһәри дә
Онун чәмаәти инсафсызчасына ичиртди.

³⁵⁶ Әввәлинчи бейтдә алашылмаз сөzlәр олдуғу үчүн ону ејнилә бурада веририк:

بنت سنگم شکستی دادی یکسر
بیرکان سمرقند و بخارا را

³⁵⁷ Тәрчүмәси:

Онун синәси бүллур кими олса да,
Үрәји чахмағ дашындан бәркдир.
Еј үрәк, дахилиндәки ганы нә вахта кими кизләдәчәксән?
Сәнин сиррин мәним көз јашларымда заһир олмушдур.
Мәним јарымың үзү көрүндә
Көзәлләр улдузлар кими јох олурлар.

³⁵⁸ Тәрчүмәси:

Туси әкәр дилимдә олса,
Бу парлаг бейтләри алгышлајар.
Фәләк сәфәһләрә чаһ-чәләл вериб,
Ағыллылара исә гајғы көстәрмәјиб.
Гејрәтлиләр бәхт илә даим вурушурулар,
Дәјјусларын бүтүн ләвазыматы һазырдыр.
Фәләк даим пакларың ганыны төкүр,
Сағи, о бүллур чамы доландыр.
Ким ки, кишиликдән дәм вурду, хар олду,
Бу мүүммадан һеч кәс баш чыхара билмәди.
Сән он јашында үрәкләрин гәмини әлә алдын.
Ән ә'ла дүррләр бу јашда әлдә едилир.
Еј үрәк, елә ки јашым гырха чатды, өлүмдән башга
Бу рәзил дүнјадаң тәмәннам јохдур.
Дүнјада чохлары ашиг олублар,
Амма Насир кими рүсвај оланы јохдур.

³⁵⁹ Тәрчүмәси:

Афәрин о тәб'ә ки, дәннз кими гижмәтли дүррләр мә'дәнидир.
Афәрин бир нәзмә ки, онун бәһрәси лә'лә вә мәрчандан јахшыдыр.
Уча танры, бу дәрәчәдә дә көзәл данышмағ вә дүрр танымағ олар,
Онун көвһәр сачан үрәји мәкәр Үмман дәннзидир?!
Лајигдир ки, онун нәзм бојунбағысыны мәләк бојундандан ассын,
Онун инчә кәламыны фәләк дә чаң-дилдән алар,
Инди онун ше'ри көјдә Зәһрәдән үстүндүр,
Әкәр Чин бәһрамы чалмасыны ачырса, тәәччүблү дејил.
Үтарид* онун нәзмнин катиби олмаға дөјәр,
Уча аллаһ, бу нә нәзмдир ки, сән дејирсән чаның чөвһәридир.
Әкәр мәним тәшбиһләрим бир нөв кафирләр шәриәтинә бәнзәјирсә,
Нә ејби вар һәр һансы мүсәлман олмајан десә:
Әкәр онун сөзүнү аллаһдан назил олмуш вәһј адландырсам,
һеч ејб олмаз.
Илаһи, күнаһымы әфв елә ки, бу, бир сөз устасы һаггындадыр.
Белә бир тәб'и сән вердин ки, халғ ону дәннз һесаб едир.

* Зәһрә — Венера, Бәһрам — Марс, Үтарид — Меркури планети.

- Бөжүкләрин янында онун бачарыгы бундан да артыгдыр.
 Һәрчәнд онун нәзминин гиҗмәти дүнјага дәјәр,
 Арифләр янында бу гиҗмәт чох учузду.
 О, Иса мө'чүзәси кими өлүләри дирилдир,
 Хәстәләрин үрәји үчүн белә ше'рләр дәрмандыр.
 Өмрүмдә көзүм белә јахшы ше'р көрмәјиб,
 Онун һәр нөгтәсинә инсан көзү десәм дәјәр.
- 360 Тәрчүмәси:
 Узунгулағлар гызыл жүәнлә дүнја үзүнү тутмушлар,
 Еј үрәк, әрәб атларына бах ки, ағыр палан алтындадырлар.
 Фәләк һүнәр әһлини әбләһләрә мөһтач едир,
 Дүнја һәмишә әјриләрин вә наданларын камынча кәрдиш еләјир.
 Сәфәһләр вә ахмағлар өз арзуларына чатырлар,
 Ағыллыларын нәсиби һәмишә мөһрумийјәт чәрхинин алтыдыр.
 Елмдән бәһрәси оланлар бәлаја кирифтәр олулар,
 Һикмәтдә Лоғман оланлар чаһилләрә нөкәр олулар.
- 361 ИН: хун.
 362 ИН: зүлфи-мүшкининә.
 363 Ордибәһишт — Иран һичри шәмси тәғвиминин икинчи ајы, миладидә тәғвимлә 21 апрелдән 21 маја гәдәр.
- 364 ИН: ејн.
 365 ИН: дедим.
 366 ИН: карандашын.
 367 ИН: олан.
 368 «Кијаһ» вәзнә көрә «кија» шәклиндә ишләнмишдир.
 369 Тәрчүмәси:
 Пак руһу гушлар кими пәрваз еләди,
 Аллаһын лүтфү илә јери бәһишт олду,
 Гүдсийјәт аләмнин сакинләриндән олдуғу үчүн
 Өз мәнзилине шадлығыла кетди.
- 370 Әбчәдлә һ. 1320-чи (М: 1902) ил алыныр.
 371 Һаза мүбәһи — бу мүбәһидыр. Мүбәһ — шәриәтчә һарам вә ја мөкрүф олмајан шеј.
 372 ИН: Бурада Хосров, Ширин өзүндән кедир.
 373 «Рәһбәр» — 1906—1907-чи илләрдә Бақыда нәшр олунаң сийәси-ичти-маи, әдәби, педагожи журнал. Редактору вә нашири: М. Маһмудбәјов.
- 374 М: 1822.
 375 М: 1857.
 376 ИН: бәһрәмән.
 377 ИН: јај.
 378 ИН: фејзин.
 379 ИН: үмман.
 380 Мисра ИН-дә дә нагисдир.
 381 Тәрчүмәси:
 Ағыллыларын нәзәриндә јашыл ағачларын јарпағынын
 Һәр бири аллаһын гүдрәтиндән бир дәфтәрди.
 382 Тәрчүмәси:
 Бәхтијәр сәдәфдә нисан јағышынын бир дамчысы
 Аллаһын гүдрәтиндән саф чәваһир олур.
 Зәиф бир гурд ағачын јарпағыны јејир, ондан
 Аллаһын гүдрәтилә тәбии атлас әмәлә кәлир.
 Сағи бадә верир вә мүридләр мәст олулар,
 Һәр бири аллаһын гүдрәтиндән данышырлар.

- 383 ИН: Мәсиһадыр.
 384 ИНИ: Әбчәд һесабилә 1289 (М: 1867) олур.
 385 Јә'чүч — рәвајәтә көрә, Македонијалы Искәндәр заманында гәтл вә гарәтлә мөшғул олан вәһши тајфалар: Искәндәр онларын гаршысыны алмағ үчүн Дәрбәнд сәддини чәкдирмишдир. Дәччал — өзүнү он икинчи имам (Мөһди) е'лан едәчәк јаланчы имам.
 386 М: 1874.
 387 ИН: мәнәббәти-сәмими.
 388 Сон тәдгигатда Шаһникар ханым Рәнчүрун тәвәллүд вә вәфат тарихләри 1850—1890-чы илләр кәстәрилир. *АТ, II шилд, сәһ. 168.*
 389 ИН: Никаридир кәм, кани-кәмдәстини баз етмиш.
 390 Әбчәдлә: 1300 (М: 1882).
 391 Тәрчүмәси:
 Ше'р — шаирә, зирә — Қирмана мөхсүсдур,
 «Вәсфи-јаран»ын һағгында гафијәләр,
 Бир нечәси дә «Дәрди-пүнһан»дан,
 Хатимәси исә «Әһвали-дөвран»дыр.
- 392 *Һаза фирағу бејни вә бејникә* — бу, мәнимлә сәнин арамыза ајрылыгдыр. Гур'ан әјәси. Ајдә дејилдијинә көрә, Муса пејғәмбәр Хызр пејғәмбәрлә јолдашлығ етмәк истәјир. Хызр дејир ки, сән мәним јолдашлығыма давам кәтирә билмәзсән. Муса тә'кид етдијиндән о разылашыр. Бир мүддәт кечәндән сонра Муса доғрудан да онун јолдашлығына давам кәтирә билмир. О заман Хызр дејир: — Һаза фирағу бејни вә бејникә.
 393 Тәрчүмәси: Сағи, бир пијалә доландыр, өзүн үчүн бир (хејир) иш көр.
 394 ИН: алырлар.
 395 Тәрчүмәси: Ај аллаһымыз, сәнә инандым, сәнин эзәмәтин уча олсун.
 396 ИН: оғул-ғыз ағ ата-анајә.
 397 Тәрчүмәси:
 О, сәнә дејәр: дәли, ахмағ!
 398 Тәрчүмәси:
 Мәни баша дүшмәдин, һејван, ит.
 399 Македонијалы Искәндәр — е. ә. 356—323-чү илләрдә Македонија һөкмдары. Шәрг әдәбијатында Искәндәри-Руми, Искәндәри-Кәбир, Искәндәр Зүлгәрнеји ады илә мөшһүрдур.
 400 ИН: гәфәсдән.
 401 Тәрчүмәси: Јол кәстәрән, бәләдчи аллаһ сәнинлә олсун.
 402 ИН: наф.
 403 ИН: *درونندن*.
 404 Фатәһ, Ничати — XIX әср мәрсијә шаирләри.
 405 М: 1882.
 406 М: Ијул 1888.
 407 ИН: бу.
 408 Ахырынчы ики мисра јухарыдакы әсас мәтндә (сәһ. 263—265) верил-мәмишдир.
 409 РӘФ-дә Шухинин ики диваны сахланылыр. Б-2584 шифрәли диван 217 сәһ., М-125 шифрәли диван исә 220 сәһифәдән ибарәтдир. Мүгајисә заманы ајдын олду ки, Ф. Көчәрли бунларын биринчисиндән исти-фадә етмишдир.
 410 *ШД, сәһ. 65.*

411 Тәрчүмәси:

Бу көрдүкләрин адамларын әксидир,
Адам дежилләр, адам гыныдырлар.

412 ИНИ: һаман тәрчибәнд Начинин олмайыб Зија пашанындыр. Доғрудан да һәмнин парча түрк шаири Зија пашанындыр. *Зија паша. Тәрчибәнд, Истамбул, (или јохдур), сәһ. 12.*

413 Бу бәнд Зија пашанын тәрчибәндииндә јохдур.

414 *ШД, сәһ. 83.*

415 ИН: *ایلو نيمك.*

416 ИН: үзидә.

417 *ШД, сәһ. 19.*

418 *ШД, сәһ. 63.*

419 ШД-дә (сәһ. 4) Мустафа ага Шухинин вәфаты тарихи 1892-чи ил октябрын 11-и көстәрилик.

420 ИН: кәлмәз.

421 ИН: *قلا سوفان جهان.*

422 *ШД, сәһ. 55.*

423 Приход молласы — мөһәллә молласы.

424 Молла Мөһәммәд һүзнинин диваны әлдә едилмәмишдир.

425 ИН: дәмдә.

426 *Усрән јусрән [фәиннә мәәл-усри јусрән]* — һәр чәтинлијин бир раһатлығы вар. Гур'анда «Иншираһ» сүрәсиндән ајә.

427 *...әләм нәширәһ...* — ... мәкәр шәрһ етмәмишик?.. Гур'ан ајәсиндән.

428 М: 1841.

429 Сон тәдгигатда Накамын тәвәллүд вә өлүм тарихи 1839—1906-чы илләр көстәрилик. *ФГ, сәһ. 392.* Накамын Ф. Көчәрлинин гејд етдији үч диванындан икиси — «Кәнчи-әдәб» вә «Гәзәлијат»ы РӘФ-дә сахланылыр. Гәзәлијат бир нечә нүсхәдән ибарәтдир. Үчүнчү диван әлдә едилмәмишдир.

430 Ф. Көчәрлинин Мәммәдәли Сидгијә јаздығы 3 декабр 1913-чү ил тарихли мәктубунда (РӘФ, арх. 25, Г-8 (203), инв. 15903) вә алимин архивиндә сахланылан бир сәнәддән (Азәрбајҗан классик јазычы вә шаирләринин сијаһысы, РӘФ, арх. 24, Г-1 (15), инв. 17953, I дәфтер, XXXVII гејд) мә'лум олур ки, Накамын әсәрләриндән нүмунәләри она Салман Мүмтаз көндәрмишдир.

431 ИН: Сәмалы дәһрдә (Исмајыл бәј Накам, Диван, РӘФ, М-58).

432 ИН: нида.

433 ИН: карым.

434 Бејт Фүзулинин диванында:

Јәни ки, вүчүд дами-гәмдир,
Азадәләрин јери әдәмдир.

435 Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, куја адлары чәкилән шаирләрин Ибраһим һәггијә нәзирә јаздығлары тәркибәндләрин һамысы «Молла Нәсрәддин» журналынын 2-чи нөмрәсиндә чап олуномушдур. Әслиндә исә журналын 21 апрел 1906-чы ил 3-чү нөмрәсиндә јалныз Молла Нәсрәддинин (Чәлил Мәммәдгулузаде) нәзирәси кетмишдир. Ше'р «Гәбрдән мәктуб» фелјетонунун сонунда верилмишдир. Журналда Ибраһим һәггинин бу ше'ринә Ч. Мәммәдгулузадеһин икинчи нәзирәси «Дәли» имзасы илә јаздығы «Јуху» фелјетонунун сонунда кетмишдир: «*Молла Нәсрәддин» журналы, 22 декабр 1906, № 38.*

436 ИН: гәдри-худра.

437 ИН: һәмән.

438 ИН: нурдур.

439 ИН: нүктәрәван.

440 ИН: көн.

441 ИН: кәһи.

442 Парча Низами Кәнчәвинин «Сиррләр хәзинәси» әсәриндәндир. Тәрчүмәси:

Биз ки, сөзә нәзәр салмышыг,
Онулла өлү вә онулла диријик.

Ешг лүғәтиндә сөз бизим чанымыздыр,

Биз сөзүк, бу хәраба сарај бизим ејванымыздыр.

Сөздән јухарыда отуран бир кәс јохдур.

Бу дүнјанын һөкманлығы сөзүндүр, вәссәләм!

443 ИН: хифр.

444 Парча Накамын «Кәнчи-әдәб» әсәриндәндир. *КӘ, сәһ. 27—33.*

445 Илмински Н. И. (1822—1891) — әввәлчә Казан руһани академјасында тәбиәт елмләри вә түрк-татар дилләри мұәллими, 1861-чи илдән исә Казан Университетиндә түрк-татар дилләри вә тарих-филолокија факултәләринин мұәллими олмуш, 1871-чи илдә Елмләр Академјасынын мұхбир үзвү сечилмишдир. *БС, сәһ. 168—170.*

446 ИН: кәрдәнкәсэн.

447 ИН: миксан.

448 ИН: хосрован.

449 ИН: мүфт.

450 ИН: *عشق سارئی خطياتر.*

451 КӘ: деди ки.

452 КӘ: биһүдә бир.

453 КӘ: һөкм вериб, әмр едиб, етди нида.

454 *КӘ, сәһ. 33—37.*

455 Үч мисра ИН-дә:

Олду рәһи-һәгги булүб һиссәмәнд.

456 Бурадан 9 бејт бурахылмышдыр.

457 ИН: етди әсәр.

458 *КӘ, сәһ. 37—40.*

459 Ше'р парчасы Шәмс Тәбризинин дејил, Шејх Бәһәәддин Амиллинин «Нанү һалва» әсәриндәндир. Тәрчүмәси:

Көзәл үзә мүбтәлә олмајанын

Адыны инсанлыг лөвһәсиндән сил.

Башында јар ешги олмајан

Үчүн палан вә чиләв кәтир.

Күлүзлүләрин мәнәббәтиндән бош олан үрәк

Сүрсүмүклә долу дәри чантадыр.

460 ИН: мөһәл.

461 *КӘ, сәһ. 40—42.*

462 М: 1906.

463 «Дәрбәнднамә» — Мирзә Чәбрајыл Сүпәһринин Дәрбәнд тарихинә даир әсәри, Дәрбәнд, 1891, сәһ. 1—7. Әлјазмасы РӘФ-дә (Б-333) сахланылыр.

464 I Кејгубад — 488—531-чи илләрдә Сасаниләр сүләләсинин һөкмдары.

465 «Дәрбәнднамә», сәһ. 1—7.

466 Мирзә Кәрим Шүәинин диваны һ. 1298-чи (М: 1880) илдә Тәбриздә чап олуномушдур.

467 ИН: фарсча.

468 Әлшир Нәваи ногај дилиндә дејил, чығатај дилиндә јазмышдыр.

469 М: 1819.

470 Гумринин «Кэнзүл-мәсаиб» эсәри шаирин бир нечә дәфә чап олун-муш диванына дахилдир. Мугажисә заманы Ф. Көчәрлинин диванын һ. 1300-чү (М: 1882) ил Тәбриз чапындан истифадә етдији мүүжән-ләшдирилди. Һәмин диван ики һиссәдән ибарәтдир (I һиссә: мәрсижә вә нөвһәләр, II һиссә: «Кэнзүл-мәсаиб»).

471 *Әл мәчазу гәнтәрәтүл-һәгигә* — әрәб зәрби-мәсәлидир. Һәрфи тәрчү-мәси: мәчаз һәгигәтин көрпүсүдүр.

472 *КМ, сәһ. 3—4.*

473 *КМ:* гәвам.

474 *ИН:* мүстәһфәр.

475 *КМ, сәһ. 45.*

476 Тәрчүмәси:

Һәр нә десәм, ешг ондан үстүндүр,
Ешг — һејдәр әмирәлмә'минидир.

477 *ИН:* оландә вәсли-тәр күл гәнчәнин арајиш әјјами.

478 *ИН:* لعنك آلاف الوفنتن

479 *КМ, сәһ. 5.*

480 Мәтнә «Ағыл», «Тәб'» вә с. башлыгылары Ф. Көчәрли артырмышдыр.

481 *ИН:* рузикардә.

482 *ИН:* зибадән.

483 *КМ:* абид.

484 *КМ:* гејрәт.

485 *КМ, сәһ. 5—6.* Сон бејтдәки «тәб'ини» *ИН-дә:* сәб'ини.

486 *КМ:* Бәхт олуб гисмәт ола чүр'ән һәр ашигә ким...

487 *ИН:* Гумрији-күлзар (*КМ*).

488 *КМ, сәһ. 6.*

489 *ИН:* чарә.

490 *КМ, сәһ. 7.* Бејтдәки «пәриуләрдән» *КМ-дә:* чәфачуләр; «јар». *ИН-дә:* кар.

491 *ИН:* хусус.

492 *КМ, сәһ. 7.*

493 *КМ, сәһ. 7—8.*

494 *ИН:* Һәркиз гулаг бу сөһбәти-пејманә әгли-тачдар.

495 *ИН:* бағ.

496 *ИН:* Гумри олубдур ашиги-шу шејдасы дилбәрин.

497 *ИН:* зүлфләрин.

498 *КМ:* Башында һөваји-ешги-рухи-дилбәр олмаса.

499 *ИН:* тапылмаз.

500 *КМ:* Камил дејил о кимсә ки, дөври зәманәдә
Тумари-ешги мәшг она эзбәр олмаса.

501 *КМ, сәһ. 8—11.* Сон мисрадакы «нишан» *ИН-дә:* фишан

502 *ИН:* бахыр.

503 *КМ, сәһ. 14.* Сон мисра *ИН-дә:*

Салыбды нәзми-күлүстанә нәзм илә туфан.

504 *КМ:* Көрүб бу мәчлиси бир дәм хәмуш отурдум лал.

505 *КМ:* чилвә гылдым.

506 *КМ, сәһ. 14.*

507 *КМ, сәһ. 14—15.*

508 *ИН:* хәтаф.

509 *КМ:* Һәмишә некәр олајдым бу бәзми-манда.

510 *КМ, сәһ. 15.*

511 *КМ, II һиссә, сәһ. 1.*

512 *КМ:* Мифтаһи-кәнзидир алат ше'рдән.

513 *КМ:* һәр кәс вагиф.

514 *ИН:* Нәфс нәфис олур бу тәмәннадә нүктәсәнч.

515 *ИН:* Вар бу рүмузи-ешгдә ајати-бәнәт.

516 *КМ, II һиссә, сәһ. 1—2.* Сон бејтдәки «бәннаји-рузикар» *ИН-дә:* әб-наји-рузикар.

517 Әбулгасым Үнсүри—Султан Маһмуд Гәзнәви сарајынын шаири олуб «Мәликушшүәра» ләгәби алмышдыр. «Вамиг вә Әзра» эсәринин мүәл-лифи.

518 *КМ:* дәррақына.

519 *КМ, II һиссә, сәһ. 5.*

520 *КМ:* јығыб.

521 *ИН:* тутасан.

522 *ИН:* һејфү хәст.

523 *КМ, II һиссә, сәһ. 5—6.*

524 *КМ, II һиссә, сәһ. 10.* Бејтин биринчи мисрасы диванда: Пијалә вер мәнә, әләм һөвасы кәлир.

525 *Ијјакә нә'бду...* — сәнә ибадәт едирәм... Гур'анда «Һәмд» сурәсиндән ифадә. Ајәдә аллаһа мүрачиәт едилир.

526 *КМ:* мүсәлманан.

527 *КМ, II һиссә, сәһ. 8—9.*

528 Тәрчүмәси: Ағлар көз аллаһын фејз чешмәсидир.

529 *КМ, II һиссә, сәһ. 10.* Биринчи мисрадакы «билмәјирәм» *ИН-дә:* бил-мәјир.

530 Тәрчүмәси:

Әчәл јели әдәм сәһрасындан бир ан кәнар олду,
О көзәл чичәк көзләнилмәдән дүнјанын әлиндән кетди.
Бу фәна дүнјадан јығышыб әбәди дүнјаја көчдүкдә
Илләрдән 1309 ил кечирди.

531 *М:* 1891.

532 Һәмјин мәчмуә чап олунмамышдыр. Әлјазмасы РӘФ-дә (С-200) сах-ланылыр. Һәчми: 272 сәһ. Јазылма тарихи јохдур.

533 «Кәнзүл-маариф», *сәһ. 216—217.*

534 *М:* 1834.

535 *ИН:* غزال.

536 *М:* 1877.

537 *МӘАД:* истигамәтдән.

538 *МӘАД, сәһ. 215—216.*

539 *МӘАД, сәһ. 217.*

540 *МӘАД:* олмады һеч бириндә асудә.

541 *МӘАД, сәһ. 217.*

542 *ИН:* хам.

543 *МӘАД, сәһ. 218.*

544 *МӘАД, сәһ. 219.*

545 *ИН:* әскәри.

546 Ф. Көчәрли бурада «Асар-и Дағыстан»ын мүндрәричатыны кичичик садәләшмә илә вермишдир. *МӘАД, сәһ. 8—10.*

547 *ИН:* القيام.

548 *ИН:* مالکله.

549 *МӘАД, сәһ. 4—5.* Сон мисрадакы «ғәваши»дән «Асар-и Дағыстан»ын јазылма тарихини көстәрән һ. 1317-чи (М: 1899) ил алыныр.

550 *ИН:* рәһмәт.

551 *ИН:* рајич; *АД:* рајин.

552 *ИН:* чәрид.

- 553 ИН: ah.
- 554 ИН: үстө.
- 555 МЭАД, сөһ. 5—8. Сон мисрадакы «дуасы» ИН-дө: дуасын.
- 556 Фурган — Гур'ан адларындан бири.
- 557 ИН: Забани-фарсу түркийжө лазым истилахаты.
- 558 ИН: *میسوس*.
- 559 ИН: *محوس*.
- 560 Мисра ИН-дө дә лэнкдир.
- 561 *Вә ма мин дааббәтин илла [вә ма мин дааббәтин фил әрзи илла әлләһи ризгүһа...]* — Јер үзүндө елә бир чанлы јохдур ки, онун рузусу аллаһ јанында мүәјјән едилмәсин. Гур'анын «Һуд» сурәсинин 8-чи әјәсиндәндир.
- 562 ИН: әлсинәтин.
- 563 ИН: *تہسیر*.
- 564 «Ғәшкәб»дән һ. 1322-чи ил (М: 1904) алыныр ки, бу да мәнзүмәнин Ф. Көчәрлијә көндәрилмә тарихидир. Һәмин тарихдән ики ил сонра 1906-чы илдә Ф. Көчәрли М. Һ. Әлгәдари һаггындакы бу очерки јазмышдыр: *ҺН, II чилд, сөһ. 216—223*.
- 565 М: 1878. ИН-дө: 1695. Һәмин тарих 334—336-чы сәһифәләрдәки шәһрин ахырынчы бәндинә әсәсән дүзәлдилмишдир.
- 566 МЭАД, сөһ. 226—227.
- 567 М. Һ. Әлгәдари 1910-чу илин сентјабр ајында вәфат етмишдир. «*Сәда*» гәз., 10 сентјабр, 1910.
- 568 ИН: түччар. Дүзәлиш Мирәли Мәнафинин «Мирзә Әбдүррәһим Талыбовун һәјат вә јарадычылығы» һәмизәдлик диссертасијасына (Бақы, 1966) әсәсән едилмишдир.
- 569 Сон тәдгигатда М. Ә. Талыбовун тәвәллүд тарихи 1834-чу ил, вәфаты тарихи 1911-чи ил мартын 10-у көстәрилер.
- 570 ИН: *لائيقيک*.
- 571 Әсәр «Пәнднамеји-Маркуси-гејсәри-дөввүм» ады илә һ. 1310-чу (М: 1893) илдә Истамбулда нәшр олунашдыр.
- 572 Әсәр «Китаби-физик ја һикмәти-тәбиинјә» ады илә һ. 1311-чи (М: 1894) илдә Истамбулда чап олунашдыр.
- 573 Әсәр «Рисаләји-һејәти-чәдид» ады илә һ. 1312-чи (М: 1895) илдә Истамбулда чап олунашдыр.
- 574 Әсәрин ады «Сәфинеји-Талиби ја Китаби-Әһмәд»дир. Ики һиссәдән ибарәт олан I чилди һ. 1311 (М: 1894) вә һ. 1319-чу (М: 1901) ил-ләрдә, II чилди һ. 1312-чи (М: 1895) илдә Истамбулда нәшр олунашдыр.
- 575 Әсәр һ. 1323-чу (М: 1905) илдә Гаһирәдә чап олунашдыр.
- 576 «Сәфинеји-Талиби ја Китаби-Әһмәд»ин III чилди һесаб олунаш бу әсәр «Мәсаилүл-һәјат вә ја Китаби-Әһмәд» ады илә 1906-чы илдә Тифлисдә «Гејрәт» мәтбәсиндә чап олунашдыр.
- 577 Әсәр һ. 1310-чу (М: 1893) илдә Истамбулда нәшр олунашдыр.
- 578 «*Сәфинеји-Талиби ја Китаби-Әһмәд*», сөһ. 16. I мисрадакы «*گر به*» ИН-дә: *گر به* Тәрчүмәси:
- Мәним достларым вә Иранын бүтүн мүәллимләри јахшы билерләр ки, бәндәнин оғлу Әһмәдин ушагылыда нечә гәрибә истәдады варды, нечә мәзәли ушаг иди. Онун «Ејнәкли пишик» һекајәси, кәми дүзәлтмәси, шакил чәкмәси, топчу палтары кејмәси мәшһурдур. Мәним өвладым олса да, онун саламатлығы үчүн башгалары мәнән чоһ дуа едирдиләр.

- 579 *Фи әбсарһим ғишавәтүн...* — онларын көзләриндә пәрдә вар... Гур'анда «Бәгәрә» сурәсинин 6-чы әјәсиндән. Исламијәти гәбул етмәјәнләр барәсиндә олан бу әјәдә дејилир ки, онлары горхутсан да, горхутмасан да, исламы гәбул етмәјәчәкләр; онлары гулагларында вә көзләриндә пәрдә вар, һәгигәти көрмүр вә ешитмирләр.
- 580 *Ма һувә илла зикрүн лил-әләмин* — о, дүнја әһли үчүн нәсиһәтдән башга бир шеј дејил. Гур'анын «Гәләм» сурәсиндән ајә. Дини рәвәјәтә көрә; Мәһәммәд Гур'ан әјәләрини исламы гәбул етмәјәнләр үчүн охујуб онлары динә дәвәт едәндә онлар Гур'ан һаггында белә дејирдиләр.

581 М: 1902.

582 ИН: *توپرا*.

583 Мө'таризәнин ичиндәки Ф. Көчәрлинин әләвәсидир.

584 «*Мәсаликул-мәһсинин*», сөһ. 43—48. Тәрчүмәси:

Инди биз бу кениш мәсәләјә тәчрүби чәһәтдән бахарыг, онда сынагдан чыхмыш бөјүк дәлилләрин шәрһи дүзкүн һөкмү сүбут етмәк үчүн кифәјәт еләр. Бу күн Европанын он сәккинз дөвләти хәчпәрәстдир. Онларын һамысы бирликдә ислам милләтинә галиб кәлиб, мәмлөкәтләрини истила едиб өз мәзһәбләрини онлары гәбул етдириб арзуларына чатмаг истәјирләр. Јә'ни мәсчидләримизи килсәјә чевирсинләр вә бизи өзләринин гуллары вә тәбәәләри билсинләр вә еләсинләр. Белә олдугда, әлбәттә, биз кәрәк чәһад едәк. Инди бујурун кәрәк бәндә, сиз вә кәнарда әјләшиб шәрбәт ичән ағалардан ибарәт олан мүсәлманлар тәлим көрмүш әскәрләрин, тәһпор түфәнкләринин, һәр дәгигәдә ики јүз әлли күлләни бир ағачлыг мәсафәјә атан топларын һәмләсинә (гаршы дуруб) мүдафиәјә гадирими? Чәһада келә биләрикми? Әкәр кетмәсәк әсир оларыг, мәғлуб едиләрик, мәзһәбиниз вә вәтәнимиз галибләрин әлине кечәр. Белә олдугу һалда вәзифәмиз будур ки, ганунун һөкмү илә ијирми јашлы бүтүн чаванлара чәһады вачиб едәк. Һәр ил нечә мин кәчч арасында пушк атаг, һәр кимин адына дүшсә, о, ат белиндә ики ил һәрби елм өјрәнсин вә сонра азад олунсун. Лазым олдугда силаһа сарылараг өз вәтәнини вә мәзһәбини әчнәбиләрин тәчавүзүндән горуһсун. Инди чомаг, низә, гылынч вә тәбәрзин илә өлкәни горумаг мүмкүн дејилдир. Кәрәк силаһлы мүчаһидләримиз олсун. Онларын сахланылмасы хәрчләри үчүн һәр ил бүтүн вәтәндашлардан «мүдафиә веркиси» ады илә мүәјјән мәбләг пул алаг, ордуја вә онун сәркәрдәләринә сәрф едәк.

Аға (јә'ни мүчтәһид) бујурду: — Мәкәр бизим әскәрләримиз јохдур? Дедим: — Бәли, варымыздыр. Вәтәндашлар онлар үчүн пул да верирләр. Лакин о пулу топламаг вә хәрчләмәк үчүн ганунумуз олмадығына көрә, һәмин пул башыбағлы башгаларынын кисәсинә кедир. Әскәр исә ач, палтарсыз вә силаһсыз галыр. Әкәр бу гануну һәртәрәфли вә јахшы тәртиб етсәк, һәр кәс һүгугуну вә гануну поздугда алачағы чәза дәрәчәсини билсә, һәрби мәһкәмә тәрәфиндән чәзаландырылса, аллаһ еләмәсин, онда биз чәһадын вачиблијини тәһриф еләмиш олуруг?! Јахуд белә бир ганунун тәртиби вә гәјдаја салынмасы бид'әт олармы?! Фәгәт онун лајиһәси, ичра гәјдасы әсрин тәләбини ујғунлашдырылар вә мөһкәмләндириләр... Бәс, һәр бир шуурлу вә мүнсиф мүсәлман бу барәдә азачыг дүшүнсә, баша дүшәр ки, һәр әсрин тәләбләри әввәлки вә сонракы әсрләрин тәләбләриндән тамамилә фәрғлидир. Әкәр бунлары анламасаг, билмәсәк, һәјата кечирмәсәк, мин ил бундан габагыг һалда галсаг, бу чәһаләти бир аз да давам етдирсәк, онда кә исламијәтимиз галачагдыр, нә дә онун еһ-

кам ва эн'аналери. Эчноби милләтләр бу гәфлөтимиздән истифадә едәчәк ва бизә галиб кәләчәкләр.

585 ИН: *حالي*

586 *Әлјөвмә әкмәлтү ләкүм динәкүм ва әтмәмтү әлејкүм ни'мәти ва рәз-зәјтү ләкүм әлисламә динән* — бу күн сизин дининизи камил еләдим, сизә бағышладығым не'мәтләр тамам олду ва сизин үчүн ислам динни бәјәндим. Гур'анда «Мәидә» сурәсинин 5-чи әјәси. Дини рәвәјәтә көрә, Мәһәммәд Мәккә сәфәриндән гајыдаркән Хүм чөлүндә онунла Мәккәјә кәдән чамааты тапмајыб Әлини өзүнә хәлифә е'лан едир. Куја бу әјә дә о заман назил олмушдур. Јә'ни: Әлини хәлифә тә'јин етмәклә ислам дини камилләшмиш олду.

587 «*Мәсәликул-мөһсинин*», сәһ. 271—272. Тәрчүмәси: Билин ки, сиз там азадлыг ва һүрријәт Кә'бәсинин зијарәтинә дә'вәт едирәм. Сиз вәтәнә мөһәббәт ва һөкүмәтә пәрәстиш мөчлисинин иштиракчыларысыныз. Сизин исламын ганунларына ва тәк аллаһа анд верирәм, тәрәггинин мү-гәддимәси, истигләлијјәти горумаг сәнкәри олан бу јахшы ишин бәргәрәр едилмәсиндә ва «Мүзәффәр гануну»нун чыхарылмасында өз севимли оғланларынызын мүәлихәсинә чалышдығыныз кими сә'ј един. Аллаһдан ва имамлардан көмәклик истәјин, мөндән исә чәзә ва мүкафат көзләјин. һәр ким һәр нә билирсә, азад сурәтдә десин, горхмасын, хачәташанлыг етмәсин, шәхсигәрәзлији олмасын... Өз фәрмәјишләримин сонунда хатәмүл-әнбијаја истинад едәрәк дејирәм: «әлјөвмә әкмәлтү ләкүм динәкүм ва әтмәмтү әлејкүм ни'мәти ва рәз-зәјтү ләкүм әлисламә динән...»

Ондан сонра күләр үзлә, шаһларә мәхсус ити бахышла әтрафы ва орадакы адамлары мөрһәмәт нәзәри илә сүздү. Гадаған олунмасына бахмајараг, бүтүн иштиракчылар, һәтта фирәнкләр да «Јаша! Узун өмүр сур!» сөзләрини елә гышгырырдылар ки,... бу бөјүклүкдә отаг титрәди. Бу севиндиричи сәсдән јухудан ајылдым. Көрдүм о гәдәр јухуламышам ки, үз-көзүм шишиб. Галхдым. Ев гаранлыг. Чираг сөнүб. Қибрит јох. Кечәнин бу зүлмәтиндә һара кедим? Аддымымы евдән бајыра гојсам, дарғасыз оғруларә раст кәләрәм. Фиқирли отур-дум, көрдүм ки, јатмагдан јахшы шеј јохдур. Башымы балыша го-јуб јенә јухуладым. Көрәк нә вахт ајыларам.

588 Рачинин һ. 1320-чи (М: 1902) илдә Тәбриздә чап олунмуш диваны нәзәрдә тутулур. Ф. Көчәрли һәмин дивандан истифадә етмишдир.

589 Тәрчүмәси: Күнаһсыз мәрһум филанкәсин диваны чох һөрмәтли мөш-һәди филанын көстәриши әсасында тамам олду ва ја хејрүл-һәгг фи-лан кәрбәләјынын сә'ји нәтичәсиндә чап олунду.

590 М: 1831—1836.

591 М: 1875.

592 Тәрчүмәси:

Һејиф ки, һәзрәт Рачи

Достларынын кисәсиндән гызыл кими кетди.

Һәдсиз әфсус, јүз мин һејиф

Дунја евиндән һәсрәтлә кетди.

Бизим үрәјимизә ајрылыг дағы чәкди,

Үрәјимизи ајрылыгы илә јандырыб кетди.

Нә кечәм кечә, нә күндүзүм күндүздүр,

Башымдан һушум, үрәјимдән сәбрим кетди.

Еј шадлыг чирағынын чешмәси, сәнсиз

Көзләримин ишығы кетди.

(Јәгин) фәләк башымыза гәм торпағы төкүб —

Ки, сәнин ајағына өлүм тиканы батды.

Һејиф о гүлләји-Гафын тәрланьндан —

Ки, Әнга кими әдәм (јохлуг) Гафына кетди.

Һејиф онун кәмәлатындан —

Ки, әчәл күләји илә бирдәфәлик (һеч олуб) кетди.

Еј сују ган олан үмман,

Сәнин ва бизим үзүмүзүн сују кетди.

Сәнин шурундан үрәкләрдә шур вар,

Сәнин гығылчымындан чанларә гығылчымы дүшдү.

Қаш о, кәмијә минәндә

«Еј јер, сују уд» һөкүм вериләјди.

Јүз мин тәссүф ки, онун гәбри

Пүнһан олду.

Онун гәбри аллаһ адамларынын гәлбиндәдир,

Һәрчәнд о, заһирән нәзәрләрдән (узаг дүшүб) кетди.

Өлүм зүлмәтинә тәк кетдијинә бахмајараг,

О Хызр кими дири ва әбәди олду.

Јунис кими дари-фәна Мисриндән

Ахирәт нәһәнкиннин ағына кетди.

Һәр шеј су илә диридир,

Дири бир гуш олуб Хызр кими кетди,

Чәһнәт евинә тәрәф јолланды,

Мүгәддәс гуш өзү евинә кетди.

Чисми гојуб башдан ајага чан олду,

Икилији тәрк едиб тәк кетди.

Бу күлшәндә күл кими ачылды,

Чәмөндән ајаг чәкиб һечлијә кетди.

Кәлим кими көрүш арзусунда иди,

«Әрни» дејәрәк Сина дағына кетди.

Үзү мө'нәви көзәл кими көрсәнди.

Муса кими тәчәлла ардынча кетди.

Ешг шәрабындан бир гуртум ичди,

Јенә бадә кими Минаја тәрәф кетди.

Әрздән тәмизләниб чөвһәр олду,

Руһ кими чиркабдан тәмизләниб кетди.

Нәһәјәт, дост өз достуна чатды,

Арзу еләдији мәгсәдә јетишди.

Әтирли, әнбәрли, сәбирли гәләм

Онун тарихини јазмаг үчүн кедиб

«Әја гәффәри» ифадәсини тапыб јазды.

Сон бейтдәки «Әја гәффари» ифадәсиндән әбчәдлә һ. 1293-чү ил алыныр.

593 РД, сәһ. 50.

594 РД, сәһ. 50.

595 РД, сәһ. 55.

596 РД, сәһ. 56.

597 РД, сәһ. 60.

598 РД, сәһ. 13—14. Тәрчүмәси:

Башы доста гурбан еләмәк бизим үчүн чәтин иш дејил,

Билирәм ки, бу нагабил бир шејдир ва демәк мүмкүн дејил.

Ашиг олан кәс чанындан кечмәлидир.

Шејх Сән'анын тәрса [гызы] үчүн зүннардан ары јохдур.

Ај достлар, Рачинин әфғаны вәтән мөһәббәти үчүндүр,

Күл мөвсүмүнүн (гәдрини) күлзарда олмајан бүлбүл биләр.

- 599 *РД, сәһ. 18.* Тәрчүмәси:
Дост вәфасы јолунда өләннн
Ганы илә рәвадыр ки, чамаат дәстәмәз алсын.
- 600 *РД, сәһ. 42.* Тәрчүмәси:
Тутаг ки, сән бүтүн дүнјанын падаһы олачагсан (олдун).
Тутаг ки, сән дүнја халгы үчүн һөкмдар олачагсан,
Тутаг ки, сәннин сарајларынын башы фәләјә чатачаг,
Бир күн олачаг ки, сән дә кузәкәрләр үчүн кил олачагсан.
Бу рұбай Өмәр Хәјјамын «Ин кузә чү мән ашиги-зари будәәст»
мәтләли рұбаисинин тәсири илә јазылмышдыр.
- 601 ИН: амма.
- 602 *РД, сәһ. 49—50.*
- 603 ИН: *متن.*
- 604 Михаил Јурјевич Лермонтов (1814—1841) — бөјүк рус шаири.
- 605 ИН: һиләлыны.
- 606 *РД:* хал.
- 607 *РД, сәһ. 59.*
- 608 *РД, сәһ. 60.*
- 609 *РД, сәһ. 84—85.*
- 610 *РД, сәһ. 111.*
- 611 *РД, сәһ. 120—121.*
- 612 Пүргәмнн диваны бир нечә дәфә Тәбриздә чап олунмушдур. Еһтимал
ки, Ф. Көчәрли онун һ. 1324-чү (М: 1906) ил чапындан истифадә ет-
мишдир.
- 613 *ПД, сәһ. 2.* Тәрчүмәси:
Бизим фикримиз матәм һекајәтидир,
Нитг пәришан зүлф кими гарышмышдыр.
Әкәр достларын хошуна кәлсә,
О, Пүргәмнн гәмханәси адланар.
- 614 ИН: ејн.
- 615 *ПД, сәһ. 24.* Тәрчүмәси:
Саги, сәбр, дөзүм заманы дејил,
Достлар, дөвр Нәсрәддин дөврүдүр.
Еј чанымын руһу, о руһпәрвәр сујумдан
Қамран шаһәншаһын мәнһәббәти илә бир гәдәһ вер
Белә хош бир заманда, Чәмшид астаналы [падаһын] дөврүндә
Бу беш күнлүк дүнјанын гәмнини үрәјимдән чыхарачағам.
Шәраб вер, мәнним вүчүдүмун ад-санындан сорушма,
Шәраб вер, мәнә адсыз-сансыз олмағымы ејиб тутма.
(Дүнјадан) көчмәк тәбли чалан «ејн» вә дөрд «гејн»
Бу дүнјада бәлкә бизим дә адымыза ону чалды.
Пүргәм, әкәр ешг јолунда ајылмајачагсанса
Дүнја Муғанда муғлар пиринин камынчадыр.
- 616 *ПД, сәһ. 121—122.*
- 617 *ПД, сәһ. 114.* Сон бејтин биринчи мисрасы ИН-дә:
Фәраг одуна јанар һәшрә дәк дили-Пүргәм.
- 618 *ПД, сәһ. 90—91.*
- 619 *ПД:* Сәкинәси јанынча чөлләри пијада кәзәр.
- 620 *ПД:* Нүсәјнә ағла ки, Пүргәм, сән ағлајанда кәзәр.
- 621 *ПД, сәһ. 109.*
- 622 Әсәр бир нечә дәфә чап олунмушдур. Бурада онун һ. 1310-чү (М:
1892) ил чапындан истифадә олунур.
- 623 Сон тәдгигатда көстәрилдијинә көрә, Мәһәммәд Бағыр Халхалинин
Азәрбајчан, фарс вә әрәб дилләриндә диванлары олмушдур. Бунлар-

- дан анчаг Азәрбајчан дилиндәки диваны «Сә'ләбијә» ады илә нәшр
едилмишдир. *АТ, II чилд, сәһ. 169.*
- 624 Ашағыдакы ше'рин сонундакы «Халхалијәм» сөзүндән әбчәд һесабы
илә һ. 1310 (М: 1893)-чү ил алыныр ки, бу да китабын јазылма та-
рихнини көстәрир.
- 625 *КС, сәһ. 109—110.*
- 626 ИН: һал-һазырда.
- 627 Сон тәдгигатда Мәһәммәд Бағыр Халхалинин XX әсрин илк иллә-
риндә 72 јашында вәфат етдији көстәрилир. *АӘТ, II чилд, сәһ. 168.*
- 628 ИН: *والاعلم.*
- 629 ИН: *علمنا الظاهر.*
- 630 *КС:* аләм.
- 631 *КС, сәһ. 110.*
- 632 ИН: етмәсин.
- 633 ИНИ: Бу бејт Зија пашанындыр. Өзү дә белә олмалыдыр:
Бу каркаһи-сүн' әчәб дәрәханәдир,
Һәр нәгши бир китаби-ләдүндән нишанәдир.
- 634 *КС, сәһ. 4.* Сон бејтин тәрчүмәси:
Чаһан көз, зүлф, хал вә гашдыр,
Һәр шеј өз јериндә көзәлдир.
- 635 ИН: Әкәр мүн'әдәм киши олмајајды зади.
- 636 ИН: гәрәз.
- 637 *Әлбәләу лилвәлаи* — бәла достлар үчүндүр. Һәдисдир. Јә'ни: нечә ки,
дүнјада биз һәмишә зилләтдә вә бәла ичиндә олмушуг, бизи истәјән-
ләр вә бизим достларымыз да бәла ичиндә оларлар.
- 638 ИН: *معموم.*
- 639 Бејтдәки «зәрфи-мәра» ИН-дә: һәрфи-мәра. Тәрчүмәси:
Әкәр мејли башгаларына иди,
Нә үчүн Лејли мәнним габымы сындырды?
- Рәвајәтә көрә, Лејли хәрәк һазырлајыб өз әлилә јохсуллара пәј-
лајыр ки, бәлкә аллаһын рәһми кәлиб ону өз севкилисинә чатдырсын.
Буну ешидән Мәчнун әлине бир габ алыб һәмнн јохсуллар арасында
өз габыны Лејлијә узадыр ки, она да хәрәк версин. Јакин Лејли ону
көрчәк әлиндәки габы алыб јерә чырпыр. Мәчнун бундан чох хошла-
ныр. Она дејирләр ки, сән өзүнү Лејлинин јолунда һәлак едирсән, о
исә сәнә бир гашыг хәрәк вермәди-вермәди, үстәлик габыны да сын-
дырды. Онда Мәчнун јухарыдакы бејти дејир.
- 640 *КС, сәһ. 4—5.*
- 641 *КС, сәһ. 6.*
- 642 *КС, сәһ. 7.*
- 643 *КС:* Бу чох һәрзә олубдур, вер тәлағын.
- 644 *КС, сәһ. 13.*
- 645 *КС, сәһ. 15.*
- 646 *КС, сәһ. 16.* II—IV мисралар ИН-дә:
Мәһәббәт һәсбнн әлдән өлсә гојмаз,
Долар мә'шуглә чисм, дирәк, пушт,
Олур ашиг фәна галмаз мәкәр душт.
- 647 ИН: атарлар.
- 648 ИН: әјал.

- 649 ИН: гопарыр.
 650 КС, сәһ. 16—17.
 651 КС, сәһ. 18.
 652 ИН: гафил.
 653 КС, сәһ. 18.
 654 ИН: чибби.
 655 КС: никуфам.
 656 КС, сәһ. 19.
 657 ИН: элиндә көрмүрәм о эмәлдән.
 658 КС, сәһ. 20. Сон мисрадакы «эрз» ИН-дә: фәрз.
 659 ИН: чох.
 660 КС, сәһ. 34—36.
 661 КС, сәһ. 29.
 662 КС, сәһ. 32—33.
 663 КС, сәһ. 37.
 664 ИН: дежилдир.
 665 ИН: гөвмү гардаш.
 666 КС, сәһ. 80—81.
 667 КС, сәһ. 39.
 668 ИН: чалсан.
 669 ИН: ејлә.
 670 КС, сәһ. 45.
 671 ИН: кетсин.
 672 КС, сәһ. 46—47.
 673 ИН: гәлб.
 674 ИН: салма.
 675 КС, сәһ. 47—48.
 676 ...латәкүлу [әмваләһум]... — онларын (јетимләрин) малларыны јемә-
 јин. Гур'анда «Ниса» сурәсинин 2-чи ајәсиндәндир. Ајәдә јетим малы
 јемәјин бөјүк күнаһ олдуғу көстәрилер.
 677 Ики мисранын сон сөзләри КС-дә: едирсэн: јејирсэн.
 678 КС: Дуруб өзкәләрә диггәт тутурсан.
 679 КС, сәһ. 50—51.
 680 КС, сәһ. 53.
 681 КС, сәһ. 57—58.
 682 КС: Оғул, чох тыхма, кеч бу бәд сифәтдән.
 683 ИН: гарнува.
 684 ИН: нурвәш.
 685 КС, сәһ. 83.
 686 КС, сәһ. 81—82.
 687 КС, сәһ. 84.
 688 КС, сәһ. 98.
 689 КС: јердән.
 690 ИН: күлүстандыр.
 691 КС, сәһ. 103—104.
 692 Дәхилин диваны бир нечә дәфә чап едилмишдир. Бурада онун һ.
 1325-чи (М: 1907) ил чапындан истифадә олунур.
 693 ИН: гәмнак.
 694 МҺДД: آهو تک نخجير گرگان جفا.
 695 ИН: һәр јан.
 696 ИН: пүрхунди-синан.
 697 ИН: дағимдән.

- 698 ИН: лаләјә.
 699 МҺДД, сәһ. 22.
 700 ИН: чох.
 701 МҺДД: мәнә.
 702 ИН: најибби (МҺДД).
 703 МҺДД, сәһ. 151.
 704 Дилсузун диваны бир нечә дәфә чап олунмушдур. Мүгајисә заманы
 Ф. Көчәрлинин әсәрин һ. 1281-чи (М: 1864) ил Тәбриз чапындан ис-
 тифадә етдији ајдынлашдырылды. ДД, сәһ. 64.
 705 ДД, сәһ. 80.
 706 Јенә орада.
 707 Јенә орада.
 708 ДД: Бунча нә истәр мәни-бикәси-начардән.
 709 ДД: خطفه ذريه
 710 ИН: һәмлеји-дүккардән.
 711 ИНИ: Пишкар — чөрәји јахшы биширмәјиб хәмир чыхаран шатир
 демәкдир.
 712 ДД: чөрәји.
 713 ДД: Дашлар олуб ким, сијаһ, алма бу базардән.
 714 ДД: ја јенә.
 715 ДД, сәһ. 80—81.
 716 М: 1834.
 717 ДД: Хәлг едән абү хаку нару һева.
 718 ДД, сәһ. 27.
 719 ДД, сәһ. 88—89.
 720 ИН: Кечәм ил, күндүзүм гарә ким, јох һәмдәми-налә.
 721 ИН: бу.
 722 ДД, сәһ. 89.
 723 ДД: Күлзари-һүсн ичиндә ләби-гәнчеји-никар.
 724 ДД, сәһ. 91.
 725 Диванда бу сөзүн јериндә сөјүш јазылыб.
 726 Диванда да бир мисранын јери бош бурахылмышдыр.
 727 ДД:
 Еј көнүл, күлли-чаһанын ашинасын тәрк гыл,
 Олма гафил, бу ситәмкәр дәһрә, бәсдир, вермә дил,
 Мәрди-раһ ол, сиррлә бу бәдқирдар фе'линдән чәкил.
 728 ИН: билмир.
 729 ИН: кәндчиләрдә.
 730 ДД: чүмлә.
 731 ИН: дил.
 732 ДД: Чүмлә әрбаби-тәрәбләр пүртәмә'дир чүн јәлаг.
 733 ИН: ағачиләр дә.
 734 ДД: Әһли-туллабә, билин хејрат еви зурханәдир.
 735 ДД: чүмлә.
 736 ДД: Нилфүруш хырдафүрушла тохмәфүрушлар бисәбат.
 737 ДД: јаран.
 738 ИН: әхзәсәзу һилләкар.
 739 ДД, сәһ. 103—105.
 740 ДД, сәһ. 105.
 741 ДД: كولى
 742 ДД: Адам олдур ејләјә кушин көрү нитгини лал.

ШӘХС АДЛАРЫ

- 743 ДД: Коли бир колун өзүндөн бәдкүман етмәк кәрәк.
 744 ДД: Хәлгә хатирчәм олуб урдуг белә бир дамәни.
 745 ДД, сәһ. 108—109.
 746 ДД, Кәһ чәкәр дејрә, кәһи бүтханәјә, кәһ мәсчидә.
 747 ИИ: нәфсинә.
 748 ДД, сәһ. 115—116.
 749 ДД, сәһ. 117. Сон бейтдәки «залим» диванда: мәл'ун.
 750 ДД: көз илә.
 751 ДД, сәһ. 118.
 752 ИИ: шәрт.
 753 ДД, сәһ. 119.

- Ленин В. И. — I, 5, 8, 45, 59
 Аббас — II, 189, 333
 Аббас бәј — I, 168
 Аббас Мирзә — I, 125, 127, 240, 243—244, 247, 262
 Абдулла Әфәнди — II, 327
 Абдуллајев А. — I, 31
 Абдулла паша Көпрүлү оғлу — I, 155
 Аванес бәј — II, 221—222
 Адыекәзәлов Әскәраға, ба х: Корани Әскәраға
 Ағабағыр Ширвани — I, 334; II, 328
 Аға бәј — I, 270, 288
 Ағабәјим аға — I, 217
 Ағазадә Фәрһад — I, 17—19, 23, 28, 65—66
 Ағажев Әһмәд бәј — II, 53
 Ағажев Ислам — I, 27
 Ағакниши бәј — I, 200
 Ағаларов Гәсән бәј — I, 371
 Ағамәсин Ширвани — I, 11, 39, 82, 152, 228—234, 237, 493; II, 5
 Ағамәһәммәд шаһ Гачар — I, 163—169, 171, 217, 418
 Аға Мирзә Мәһәммәд — I, 440
 Аға Новруз — I, 391
 Аға Сејидәли Ширвани — II, 41
 Ағасы хан — I, 198
 Азәр Ибраһим бәј — II, 124, 131
 Азәр Лүтфәли бәј — I, 10, 13, 34, 37, 69, 128
 I Александр — I, 134
 Алексејев М. П. — I, 44
 Аллаһјар хан — I, 125
 Алмәммәдов Алмәммәд — I, 31, 60
 Алп Арслан Сәлчуги — I, 139
 Амили Шејх Бәһаәддин — I, 149; II, 75, 152, 193
 Андрејев Л. — I, 57
 Араслы Гәмид — I, 10, 44
 Ариф Ағаһүсејн — I, 17, 190, 237—238
 Ариф Мәммәд — I, 15
 Ариф Мустафа аға — I, 17, 263—268, 271, 275—276, 307, 360; II, 30
 Ариф Ширвани — I, 152, 493, 516; II, 167
 Асәф Ләнбәрәни — I, 518
 Асәф Ширвани — I, 493, 517
 Аси Абдулла бәј — I, 12, 62, 82, 91, 122; II, 5, 7, 24, 32, 34, 68, 104—124, 127, 130—131, 154, 163—164, 180
 Ахунд Мирзә Әли — II, 207
 Ахунд Молла Мәһәммәд Ирәвани — II, 202
 Ахунд Молла Гүсејн Кәнчәви — I, 426, 520
 Ахунд Нәчәфәли Бадкубеји — I, 152
 Ахундов Мирзә Мәһәммәд — I, 13, 22, 132
 Ахундов Мирзә Фәтәли — I, 7, 8, 11—12, 14, 18, 39, 44, 48—53, 56—57, 61—62, 66—67, 304, 351, 357, 365—366, 368, 370, 372, 377, 382, 385, 393, 417—457, 468, 520; II, 30, 156—157, 213, 258
 Ахунд Гачы Әләскәр — I, 420—422, 425, 427
 Ахунд Шәриф Ширвани — I, 152
 Ачиз — I, 11, 69, 190, 239—253, 256
 Ашиг Мәһәммәд бәј — I, 11, 309—310, 340—341, 343—349, 366; II, 131
 Ашыг Гәнбәр — I, 11, 312, 322—324
 Ашыг Аббасгулу — I, 333
 Ашыг Әли Кәлибәри Гарачадағлы — I, 159—160, 254—255
 Ашыг Ибн Чаны, ба х: Чаны оғлу Абдулла
 Ашыг Пәри — I, 11, 15, 307—308, 338—345, 352; II, 153
 Ашурбәјов Бәшир бәј — II, 173
 Ашурбәјов Иса бәј — I, 24
 Баба әфәнди — I, 152
 Баба Рүкнәддин Ширвани — I, 152

Баги — I, 109
Байгара Султан Гүсејн — I, 117—118, 149
Байрамов Фарман — I, 31
Байрон — I, 49, 55, 59; II, 35
Баки Мәшһәди Әјјуб — I, 208
Бакыханов Аббасгулу аға — I, 13—14, 33, 38, 50, 55, 61, 66, 82, 135, 143, 147, 149—150, 152, 219, 270—271, 289—306
Барбије де Мејнард — I, 444
Баһарлы Мирзә Исмајыл — I, 366, 398
Баһарлы Мирзә Вәли Видади — I, 193—194
Баһар Ширвани — I, 7, 38, 41, 44, 82, 137; II, 5—15, 21, 99
Бейзави — II, 38
Белинский В. Г. — I, 52, 55
Берже Адолф — I, 11—12, 15, 171, 357, 399; II, 29
Бейбүд бәј — I, 360, 362
Бейбүд бәј Зәңкилани — I, 343
Бейбүдов, княз — I, 380
Бәдирниса ханым — II, 235
Бәдр Ширвани — I, 148
Бәзми Мәшһәди Исмајыл Қазым-заде — I, 40, 82; II, 202—206
Бәјбаба — I, 371, 448; II, 332
Бәјләр бәј — I, 355
Бәкташи Й. — I, 31
Бәһрам Чубин — I, 127
Бикијев Муса — I, 453
Бисмарк — I, 432
Бихуд Моллааға Моллатағызәде — I, 91; II, 5, 21—28, 86, 99, 106, 108, 111
Боденштедт Ф. — I, 426
Бражников — II, 207
Браун Едуард — I, 44
Бүрһанәддин Ағдаши — I, 152
Булич Н. — I, 35
Вагиф Молла Пәнаһ — I, 11—13, 15—16, 18, 22, 37—38, 40, 45, 48, 50, 56, 60, 66, 82, 152—153, 157, 159—196, 201—207, 215, 217, 220, 228, 230—231, 237, 239, 252, 254—255, 258—259, 269, 271—272, 283, 322, 328, 335, 341, 345, 366, 406, 412, 464, 493; II, 102
Ваиз әфәнди Ширвани — I, 12, 39, 439, 504—505
Валех Мирзә Шәфи — I, 426—427

Валех Кәрбәләји Сәфи — I, 311—312, 320—333, 464
Венгеров С. А. — I, 9, 33, 35
Вәзиров Әсәд бәј — I, 340
Вәзиров Мирзәһәсән бәј Зәв'и — I, 293
Вәзиров Нәчәф бәј — I, 36, 48, 50, 56, 435; II, 62
Вәзиров Һашым бәј — I, 55, 171—172
Вәлијев Һәмид бәј — I, 194
Вәфа Мейдигулу хан — I, 36, 82, 91, 156—157, 412; II, 23, 131, 167
Вәһәби Сејид Мәһәммәд — II, 89
Вәһиди Һачы Рәһим аға Дилбазов — II, 143, 241—248
Видади Молла Вәли — I, 11—12, 16, 22—23, 38, 50, 56, 66, 152, 168, 172, 188, 192—214, 228, 258, 271—272, 282—283, 322
Вилһелм — I, 432
Воронсов — I, 422—423
Вурмунд — I, 444
Гаани — II, 11, 322
Гази Бүрһанәддин — I, 45
Гази Мәһәммәд — II, 333
Ганбов Аббас аға, б а х: Назир Аббас аға Ганбов
Ганбов Мирзә Нәби Әфәнди — II, 222, 235, 254—258
Ганбов Гүсејн әфәнди — I, 11—12, 29, 39, 171, 228, 238, 458
Гасым — II, 179
Гасым бәј — I, 170
Гасымзаде Ф. — I, 32
Гасым Нуру оғлу — II, 259
Гасым Ширвани — I, 508
Гаспрински Исмајыл бәј — I, 434
Гафил Әлиәкбәр Намаз оғлу — II, 69, 86, 92, 106, 108
Гачаг Кәрәм — II, 258
Гәмкүсар Әлигулу — I, 26
Гәнизаде Солтан Мәчид — I, 19, 36, 55, 228; II, 173
Гијас бәј — II, 229
Гијасбәјов Нәсир аға — II, 231
Гызыл Арслан — I, 130, 146
Гызханым — I, 170
Глазунов — I, 9
Гогешвили — I, 61
Гогол Н. В. — I, 57—58, 435
Годунов Борис — I, 432
Голитсин, княз — I, 426

Гөнчаров — I, 57
Горки Максим — I, 46—47, 57
Гевси Тәбризи — I, 12, 40, 91, 190, 219—227, 256, 409
Грибоједов А. С. — I, 131
Гудович, граф — II, 202
Гулак Николај — I, 444
Гулијев Мустафа — I, 29—30
Гумри Мирзә Мәһәммәдтағы — I, 239; II, 25—27, 308, 311—326
Гурбанов Шамил — I, 56
Гурбанов Шыхәли — I, 33, 55—56
Гутташынылы Исмајыл бәј — I, 44, 273—274, 366
Гутташынылы Нәсруллаһ Султан — I, 275
Давуд Усули — I, 153
Дәхил Ахунд Молла Гүсејн Марағалы — I, 69, 239; II, 319, 349, 355, 360, 382—387
Дн'бил — II, 78
Дивани — I, 69, 190, 239; II, 183—184
Дилсуз Мәһәммәд Әмин — I, 69, 239; II, 388—399
Додуи Молла Ибраһимхәлил — II, 281—283
Достојевски Ф. М. — I, 49, 57
Девләт шаһ Сәмергәнди — I, 148
Дулкәр Рәсул — II, 263—269
Еулон хан — I, 176
Әбакә хан — I, 146
Әбдүлбаги — II, 130
Әбдүлмәчид — I, 137
Әбдүррәһим әфәнди Шәкуи — I, 152
Әбдүррәшид сани Бадкубеји — I, 148—149
Әбдүссәмәд бәј — I, 193
Әбуәли Рудбари Сәлјани — I, 152
Әбуәли ибн Сина — II, 75
Әбумүслим — II, 328, 333
Әбусәид Абдал Бадкубеји — I, 146—147
Әбүлүла Кәңчәви — I, 43—44, 123, 127—128, 140, 145
Әбүлфәт хан — I, 165, 185, 217—218
Әбүлхәјр Мәһәммәд Чәләби — I, 100, 105—106
Әзимова С. — I, 31
Әјјуб әфәнди — I, 152
Әлгәдари Мирзә Һәсән — I, 14, 134, 215, 292—293; II, 327—337

Әлгәдари Абдулла әфәнди — II, 327
Әләскәр М. — I, 36
Әлиаға — I, 170, 267
Әли бәј — I, 359, 391, 398, 403; II, 104
Әлигулу — I, 400
Әлигулу хан — I, 163
Әлијар бәј — II, 158
Әли паша — I, 425, 434
Әли шаһ Һәмәдани — I, 151
Әлишир хан — I, 10
Әлһач Јусиф хан — II, 327, 337
Әмани Мәһәммәд — I, 45
Әминә — I, 177
Әмираслан бәј Нәмирли — I, 319, 368, 388
Әмирибраһим Қатиби — I, 148
Әмир Хосров Дәһләви — I, 121; II, 34
Әмирчанов — I, 379
Әммар — I, 518
Әнвәри — I, 109, 273
Әндәлиб — II, 205
Әндәлиб Қашани — II, 5
Әрдәшир Бабәкан — I, 127, 526—527
Әсәд Чәтәнә Мәһәммәд оғлу — II, 130
Әсирәддин Ахсикәти — I, 141
Әскәр Ширвани — I, 507
Әттар Шейх — I, 60—61, 82, 495; II, 128
Әфәндизадә Ағаәли бәј — I, 493
Әфәндијев Рәшид бәј — I, 14, 19, 55, 177; II, 289
Әһмәд аға — I, 134, 192
Әһмәд бәј Чаваншир — I, 14, 163, 193; II, 209
Әһмәдов Әһмәдаға — I, 7
Әһмәдов Чамал — I, 31
Әһмәд паша — I, 134—135
Әһмәд Рүф'әт әфәнди — II, 145
Әһмәд Һикмәт бәј — I, 80
Әһмәд Чөвдәт — I, 78—79
Әһсәнүл-Гәванд — II, 74—75, 77, 79—81, 135—136, 139
Закир Гасым бәј — I, 11—12, 15, 17, 38, 49—51, 56, 59, 66—67, 82, 91, 171, 211—213, 219, 272, 304, 311, 317—319, 328—329, 347—349, 351, 353, 355—356, 359—417, 436, 457, 464, 467; II,

29—30, 36, 81, 104, 117—118, 154, 157, 181—182, 226, 258
Закир Молла Гасым — I, 457—465
Зари Мирзэ Аббас — II, 217
Зейналаддин Марагаји — I, 46
Зейналлы Гәнәфи — I, 30
Зәбиһ Агаисмајыл — I, 520, 523—531
Зәрдаби Гәсән бәј — I, 64, 66, 67, 304; II, 50, 57, 59—60, 73, 135—136, 138, 214
Зөв'и Мирзэ Әбүлһәсән бәј Вәзирөв, б а х: Вәзирөв Мирзэ Әбүлһәсән бәј Зөв'и
Зөв'и Молла Мәһәммәд — II, 69, 86, 97—99, 106, 108
Зубов, кенерал — I, 165, 217
Зүлалли Мирзэ Һүсәјн — I, 39, 493, 503
Зүлфәли Ширвани — I, 152
Зүлфугар Ширвани — I, 146; II, 34
Зүлүла Ширвани — I, 152
Зүһури Агабаба Мәшһәди Абдулла оғлу — II, 69, 94, 106, 108, 111
Ибраһим — II, 311
Ибраһим Әрәши — I, 152
Ибраһим Таһир — II, 240
Ибраһим Үрәви — I, 152
Ибраһим хан — I, 152
Ибраһим хан Гарабағи — I, 153—157, 160, 162—166, 169—170, 176—177, 185, 193, 197—198, 217, 307, 312, 350; II, 153
Ибраһим һәгги — II, 89, 248, 287
Ивана бәј — I, 371
Иззәддин Ширвани — I, 137, 145
Иззәт бәјим — I, 185
Илико — I, 371
Ил'мински И. — II, 297—298
II Иракли — I, 160, 163, 165, 175—176, 192—193, 217, 259, 261
Искәндәр бәј — I, 360, 365, 371
Исмајыл әфәнди — II, 327
Исмајыл әфәнди Күрдәмирли — II, 142
Исмајыл хан — II, 153
Исрафил — II, 309—310
Јан Гус — I, 454
II Јекатерина — I, 165
Јелизавета Алексеевна — I, 125
Јермолов, кенерал — I, 290
Јетәр — I, 398
Јефремов П. А. — I, 9
Јәһја бәј — I, 282—283
440

Јусиф аға — I, 284
Јусиф әл-Үлви әл-Мусәви әл-Тәб-ризи — I, 240
Јусифзәдә Мирзэ Чәләл — I, 133
Јусиф Зәриф Гумуги — I, 152
Јусифи Кәрбәләји Гулу Харрат — II, 120, 130—132, 180
Јусиф Коса — I, 152
Казым — I, 271
Казым аға — I, 359
Казым оғлу — I, 28
Ками — I, 17; II, 30
Кантемир А. — I, 35
Катиб — II, 131
Катиби Туршизи — I, 148
Кашифи Шејх Әбүлгасым — I, 144
Кәмаләддин Мәс'уд Ширвани — I, 149
Кәминә Фатма ханым — II, 153, 158
Кәрбәләји Гәһрәман — I, 313
Коваленски — I, 136, 262, 418
Колјубакин М. П. — I, 366, 393
Колтсов А. — I, 56
Көчәрли Әһмәд бәј — I, 60, 359
Көчәрли Фиридун бәј — I, 4—67, II, 337
Крылов И. А. — I, 59, 297—298; II, 174
Крузенштерн М. Ф. — I, 423
Корани Әскәраға Адыккәзәлов — I, 55; II, 61—62
Көвһәр аға — I, 185, 312—313
Көте — I, 49—51
Куркин хан — I, 261
Лермонтов М. Ј. — I, 56, 59, 270
Ләли Мирзэ Әлихан — I, 40—41; II, 218—219
Ләтиф Ширвани — I, 36
Линколн — I, 433
Лисаневич — I, 156
Лихачов Д. С. — I, 5
Ломоносов М. В. — I, 35; II, 352
Ломоури Н. — I, 62
Лүтфәли хан Зәнд — I, 165
Мајков Л. Н. — I, 9
Мани — I, 486—487; II, 26, 165
Мартин Лүтер — I, 454
Маһмуд аға — II, 72—73, 390
Маһмуд Гәзнәви — I, 301; II, 242
Мәһди бәј — I, 11, 185
Мәһдигулу аға — I, 156—157
Мәһдигулу хан — I, 350, 356—357; II, 117, 153—154, 180

Мәһди оғлу — I, 160
Мәһди Шәгаги — I, 257
Мәһрибанлы Баба бәј, б а х: Шакир Баба бәј
Мәдәдов Валериян Григорјевич — I, 125, 335
Мәдәдов Мирзәчан бәј — I, 11, 171, 270, 335—342
Мәликаслан бәј — I, 344
Мәликов Гәсән бәј, б а х: Зәрдаби Гәсән бәј
Мәлик Чүнун — I, 165
Мәммәдгулузәдә Чәлил — I, 48, 50, 55—56, 454
Мәммәд Чәфәр — I, 45
Мәһнуни, б а х: Әлгәдари Мирзэ Гәсән
Мәнсур ибн Һәлләч — I, 300, 526—527
Мәриз Мирзэ Мәһәппәм Гарабағи — I, 152
Мәрјәм — II, 221—223
Мәстәли Ширвани — I, 150—152
Мәс'умәли шаһ Һиндистани — I, 150
Мәхфи Мәһәммәдәли бәј — II, 121, 131, 133—134
Мәһвәши Ширвани — I, 39, 60, 494—502
Мәһәммәд аға — I, 192, 195, 282
Мәһәммәд Бағыр оғлу — I, 400
Мәһәммәд бәј — I, 169—170
Мәһәммәд бәј Бейһуд бәј оғлу — I, 398
Мәһәммәдбәјова Хейранса ханым — II, 178
Мәһәммәдгасым аға — I, 185
Мәһәммәд Гәдәги — I, 152
Мәһәммәдәли — II, 309
Мәһәммәд Әмин бәј — I, 122
Мәһәммәдәмин әфәнди — I, 152
Мәһәммәд әфәнди, гази — I, 195
Мәһәммәд ибн Маһмуд — I, 146—147
Мәһәммәд Мөһсүн хан — I, 156
Мәһәммәдов — I, 18
Мәһәммәдов Мирзэ Аббас — II, 207
Мәһәммәд хан — I, 163, 200
Мәһәммәд Гәсән аға — I, 156, 167, 350—351
Мәһәммәд Гәсән хан — I, 174, 418—419

Мәһәммәд Һүсәјн хан Гачар — I, 167
Мәһәммәд Чәләби Әличәли — I, 150
Мәһәммәд Чәләл — I, 13, 41, 85—86
Мәһәммәд шаһ — I, 470
Мәһсәги Көнчәви — I, 43—44, 145
Мәһчур Ширвани — I, 509—511
Мәшһәди Иса — II, 130
Мәшһәди Мәһәммәд — I, 240
Мәшһәди Һачы — I, 400
Миклачевски А. М. — I, 399
Минаханым — I, 185
Мирзэ Адыккәзәл бәј Гарабағи — I, 356
Мирзэ Баба — I, 270, 288
Мирзэ Әбүлгасым, гази — I, 352
Мирзэ Әли әфәнди, гази — II, 128, 327
Мирзэ Әскәр — I, 152
Мирзэ Әһмәд әфәнди — II, 330
Мирзэ Јусиф Гарабағи — I, 11—13, 171, 228, 239, 256, 334—335
Мирзэ Мәһди — I, 365, 398; II, 324
Мирзэ Мәһди хан — I, 287, 526
Мирзэ Мәһәммәд ибн Мирзэ Мәһәммәд Хорасани — I, 240
Мирзэ Мәһәммәдтағи Һачы Әһмәд оғлу — I, 240
II Мирзэ Мәһәммәд хан — I, 149—150, 289, 303
Мирзэ Мүлкүм хан — I, 426
Мирзэ Рза — I, 240
Мирзэ Садыг — I, 11
Мирзэ Сәмәндәр — I, 36
Мирзэ Таһир Нәсрабади — I, 10
Мирзэ Гәсән Мирзэ — I, 307—310, 313, 340—341, 343
Мирзэ Һүсәјн хан — I, 424, 431, 445
Мирзэ Чамал Гарабағи — I, 13, 154, 164, 166, 169, 177, 193
Мирзэ Чәфәр — I, 307, 443; II, 324
Мирзэ Чәфәр Гарабағи — II, 236
Мири — II, 349
Мир'имад — I, 241
Мирмустафа хан — I, 163
Мирфәттаһ — II, 318
Мирчәфәр — II, 41, 49
Мискевич — I, 59; II, 35
Михаил Николајевич, кнјаз — I, 423; II, 130
Молјер Ж. Б. — I, 434
Мо.ла аға Дәрбәнди — I, 152

Молла Вәли Қирәвәли оғлу — II, 248
Молла Әһмәд — I, 381, 384
Молла Зал — II, 258
Молла Мәһәмәд ибн Молла Нәчәфәли Бадкубеји — I, 149—150
Молла Мирзә Ширвани — I, 149
Молла Мурад — I, 457
Молла Сәфи — I, 371, 379
Моллаханым, б а х: Рәнчур Шаһ-никар ханым
Молла Һүсејн — II, 30
Мохел J. — II, 34
Мурадов Әјјуб аға — II, 253
Муса хан — I, 135
Мустафа хан — I, 134—136, 150, 228
Мухтаров Мүртәзә — I, 25
Мүгбил — II, 318
Мүгим — I, 400
Мүәллим Аббасгулу — I, 22
Мүәллим Начи — II, 271
Мүзәффәрәддин шаһ — II, 218
Мүзһиб — II, 131
Мүмтаз Салман — I, 19, 26
Мүсаһиб Кәнчәви Қәрбәләји Әлихан Зијад оғлу — I, 149
Мүттәлә Мирзә Қазым Әскәрзәдә — I, 40; II, 207—213
Мүчирәддин Бејләгани — I, 145
Мүчтәһидзәдә Мәһәмәд аға — I, 10, 237, 312, 350, 361, 453, 518
Мүштаг Һүсејн хан — I, 174, 196—200
Мүштәри, б а х: Фәтәли хан
Наби Јусиф Чәләби — I, 11, 42, 60, 83, 100—116, 123, 238
Наби Ширвани — I, 493, 513
Надир шаһ Әфшар — I, 125, 135, 144, 154—155, 215, 287, 418; II, 332
Назим — II, 131
Назир Аббас аға Ганбов — I, 36, 451, 455, 526; II, 232, 254
Наили Абдулла Паша — I, 102
Накам Исмајыл бәј — I, 82, 90—91; II, 284—306
Налан — II, 74, 77
Насеһ Ағаәли бәј Әфәндијев — I, 14, 39; II, 9, 35, 97, 99—103
Насир — II, 279
Насир Мустафа аға Гијасбәјов — I, 82, 91, 132—133, 507; II, 180, 221, 229—240, 244—245

Натәван Хуршидбану — I, 157, 412—413, 449—450; II, 117—118, 153—157, 180
Нафе' Һачы Мәһәмәд әфәнди — II, 259—260
Начи Мирзә Мейди — II, 117, 120, 130, 180—184
Начи Молла Гәдир Ширвани — I, 91, 493; II, 5—6, 15—20
Некрасов Н. А. — I, 57, 67, 304
Не'манзәдә Ә. Ф. — I, 63
Нәбати Сејид Әбүлгасым — I, 12, 15, 17, 22, 82, 239, 470—493, 496; II, 30, 36, 97, 151—152, 252
Нәбијев Бәкир — I, 15, 20, 29, 31, 33, 35, 39, 55, 60
Нәва Чәфәргулу хан — I, 314, 340, 346, 350—358, 370—373, 396, 420, 434
Нәван Әлишир — I, 13, 43, 61, 83, 117—123; II, 104, 229, 310, 322
Нәвваб Мирмөһсүн аға Ағамирзәдә — I, 10, 36, 193—194, 361
Нәзири — I, 109
Нәриманов Нәриман — I, 19, 48, 55—56, 435
Нәсиб Султан — I, 263
Нәсими Ширвани — I, 39, 493, 519
Нәсирбәјов Мухтар бәј — I, 23
Нәсрәддин шаһ — I, 470; II, 359, 363
Нәсрулла Султан — I, 373—374
Нәф'и — I, 109
Нәчәфгулу бәј — I, 360, 365, 371
Низами Кәнчәви — I, 5, 15, 37, 43—44, 72, 82, 98, 123, 127, 129—133, 521, 526; II, 34, 79, 238, 294, 296—297, 322
I Николај — I, 293
II Николај — II, 299
Николски В. А. — I, 9, 14
Никар — II, 143, 149
Никари Һачы Мирһәмзә әфәнди — I, 239; II, 142—152, 242—243, 249—251
Никар ханым — II, 167
Нисә ханым — I, 185
Ничати Ибраһим әфәнди — I, 468—469
Нишат Ширвани — I, 11, 39, 61, 152, 233—237, 256, 493, 495; II, 5
Новрәс Мирзә Әлиәскәр — I, 122, 297; II, 105, 120—121, 131, 163—174

Нурәли шаһ Исфәһани — I, 150
Нуру Түмән оғлу — I, 391
Овсјанико-Куликовски Д. Н. — I, 9
Ордубади Мәмәд Сәид — I, 36; II, 195—196
Осман әфәнди — I, 195—196, 267
Осман паша, газы — II, 167
Өмәр Хәјјам — I, 82
Павел, император — II, 308
Паландов — I, 270, 272
Палмерстон — I, 432
Пашајев Мир Чәләл — I, 32
Паскевич-Ирәвански — I, 125, 291; II, 202
Пәнаһ аға — I, 161
Пәнаһәли хан — I, 154—155, 320
Пиксанов Н. К. — I, 9
Пыпин А. Н. — I, 9
I Пјотр — II, 308, 331—332
Пушкин А. С. — I, 15, 49, 52, 56—59, 67, 175, 270, 304, 415; II, 35
Пүргәм — II, 359—362
Рағиб Гафар Һачы Мәһәмәд Зијад оғлу — II, 69, 93, 106, 108, 111
Рази Әһмәд — I, 10; II, 38
Рајнер Марија Рилке — I, 44
Рафеи — I, 358
Рачи — I, 59, 69, 239
Рачи Һачы Әбүлһәсән — II, 347—360
Рәбиәтүл-Хејл — II, 308
Рәнчур Шаһникар ханым — II, 143, 191—192, 249—253
Рәсул Һачы Рәсул — II, 261—262
Рәһзән, б а х: Шаһин Мөшһәди Әбдул
Рәшид бәј — I, 426, 451
Рзагулу хан Һидајәт — I, 425, 451
Ријазн Мирзә Әлиаббас — II, 325
Рио Шарл — I, 44
Розен, барон — I, 422
Ругијә Гәнбәр гызы — I, 24, 36
Руми Чәләләддин — I, 60—61, 82, 235, 302, 477, 526; II, 66, 271, 365
Руссо — I, 49, 55
Рүстәмбәјов Искәндәр бәј — I, 453—454
Сабир Мирзә Әләкбәр — I, 19, 36, 48, 50, 72—73, 531; II, 5, 240
Сабир Һачы Сејид Рза Әмирзәдә — I, 40; II, 214—217
Сабит Молла Һүсејн Ағбаш — I, 41; II, 131, 162, 191—192

Сабит Шәгаги — I, 256—257
Сағәри Молла Зејналабдин — II, 125
Садыг — I, 271
Сайб Тәбризи — I, 109
Салар Мирзә Һүсејн бәј — II, 121, 127
Салик Қазым аға — I, 17, 23, 122, 263, 266—267, 269—286, 307, 395; II, 30, 106
Салик Расизәдә — I, 22
Сами бәј Шәмсәддин — I, 13, 117, 122, 219
Сайиб Ширвани — II, 5
Сејид Әзим Ширвани — I, 10, 12, 15, 17—18, 22, 38, 50, 53, 55, 59, 61—62, 66, 72, 82, 91, 122, 137, 219, 454; II, 5—7, 27, 29—92, 95, 97, 99, 105—107, 116—120, 136—138, 163—165, 180, 182, 214—215, 226, 289, 390—391
Сејид Јәһја Бадкубеји — I, 147
Сејид Мәһәмәд — II, 30
Сејид Мәһәмәд Вәһәби — II, 89
Сејид Мәһәмәд Ширази — I, 164
Сејидов Мирәли — I, 40
Сејид Һүсејн — II, 153—154
Сејид Һүсејн аға — II, 117
Сејид Шүнаси — I, 153
Серетели Акаки — I, 16, 62
Сәбур — II, 348—349
Сәдәфоглу Сүләјман — I, 278, 281, 284
Сәди Ширази — I, 13, 17, 22, 49, 60, 70, 82, 109, 189, 239, 253, 389, 415, 526; II, 30, 33, 42—43, 76, 150, 244, 246, 292—293, 347
Сәдр Сәид — I, 146
Сәидәддин әфәнди, газы — I, 195
Сәлим — I, 109
Сәлим хан — I, 156, 420
Сәлман — II, 308
Сәнан Ширвани — I, 514
Сәрбаз — II, 319
Сәфа Мәһәмәд Мөшһәди Һүсејн оғлу — II, 69, 86, 95—96, 106, 108, 117, 163
Сәфа Мирзә Һагверди — I, 357; II, 128—129
Сәфәрәли бәј — I, 168
Сәһһәт Аббас — I, 14, 26, 36
Сидги Мәмәдтаги — I, 36; II, 203
Сидгулла Бәрдәви — I, 152

Сисианов — I, 125, 135—136, 156, 262
Сперански М. Н. — I, 9
Стојунин В. — I, 35
Стриндберг — I, 44
Султан Әбдүлһәмид — II, 168
Султан Әбусәид — I, 117
Султан Әһмәд бәј — II, 309
Султан Әһмәд хан — I, 102—105
Султанзадә Аға бәј — II, 84—85
Султан Мәһәмәд Гаһар — I, 137
Султан Мәһәмәд хан Худабәндә — I, 147
Султан Мустафа — I, 102
Султанов Ејнәли бәј — I, 14—16, 20—21, 28, 38, 75
Султанов Һадијүл-Мүзәллин — I, 122; II, 57—58, 63
Султан Осман хан — I, 102
Султан Сәнчәр Сәлчуги — I, 145
Султан Сүләјман — I, 84
Султан Тогрул — I, 146
Сундукјан — I, 62
Сур Абдулла — I, 22
Сурхәј хан — I, 135
Сүпәһри Мирзә Чәбрајыл — I, 14, 122; II, 308, 310
Сүрүш Мирзә Мәһәмәдәли — I, 421, 425
Талыбзадә Камал — I, 15, 18, 20, 30—32, 35—37, 41—42, 48, 54, 59, 66
Талыбов Мирзә Әбдүррәһим — II, 338—346
Тејмурләнк — I, 117, 124; II, 331, 333
Тесвидајев — I, 350
Тәрбијәт Мәһәмәдәли — I, 10
Тәрханов (Тәрхан-Моуравов) — I, 360, 364—365
Тәһмасибгулу хан — I, 135
Тигран — I, 124
Тјер — I, 433
Толстој Л. Н. — I, 49, 57, 59—60, 67, 304, 353
Туба — I, 269, 280—281, 284
Тугра ханым — I, 306
Туркәнев И. С. — I, 44, 57, 67, 304
Тути Әбүлфәт хан, б а х: Әбүлфәт хан
Уајлд Оскар — I, 44
Уғурлу хан Зијад оғлу — I, 40, 220—221
Усмијев Хасај — I, 456

Ушински К. Д. — I, 55, 63, 382
Үммә хан — I, 166, 198
Үнсизадә Камал әфәнди — II, 29, 173
Үрфи — I, 109
Фазил Дәрбәнди — I, 36
Фазил Имаги — I, 152
Фани, б а х: Нәван Әлишир
Фани Мирзә Бәјбаба — II, 158
Фани Мирзә Садыг — I, 523—524; II, 191—194
Фәтәһ Кәрим аға — I, 460, 466—468; II, 261, 270
Фејзи — I, 109
Фејзи Молла Фејзулла — II, 326
Фәгир Гаһчага Ордубади — I, 39; II, 195—200
Фәдан Мирзә Мәһәмәд Гаһбов — I, 286
Фәзләли бәј — I, 155
Фәләки Ширвани — I, 127, 140, 145
Фәна Мирзә Рәһим — II, 131, 154, 160—162, 191, 240, 253, 319
Фәна Тәбризи — I, 488; II, 78
Фәтәли бәј Зијад оғлу Һали Кәнчәви — I, 152
Фәтәли хан — I, 150, 198, 200, 215—216, 287, 418, 460, 466
Фәтәли шаһ — I, 125, 217, 240—243, 246, 261
Фирдовси Әбүлгасим — I, 60, 71, 82, 430—431, 434, 526; II, 244, 322
Фуад паша — I, 423
Фүзули Мәһәмәд — I, 12—13, 15, 41—42, 44, 48, 71, 83—100, 105—106, 123, 139, 208, 226—227, 366, 444, 496—499, 526; II, 16, 24—25, 68, 88—89, 105—106, 170—172, 245, 285—286
Хагани Ширвани — I, 6, 37, 43—44, 109, 123, 127—129, 137—143, 145, 273, 389, 526; II, 5, 8, 11, 34, 244, 322
Хаки Мәшһәди Һидајәт бәј — I, 34; II, 189—190, 319
Халхали Мирзә Мәһәмәд Бағыр — I, 61, 69; II, 363—381
Ханбикә — II, 153
Ханкиши бәј — I, 313
Хвостов — I, 34
Хејранса — I, 283
Хејранса ханым — II, 237
Хәзани М. М. — I, 13, 35

Хәјјам Әмәр — I, 82, 444; II, 7, 104, 223
Хәстә Гәдир — I, 34; II, 269
Хәтан — I, 46
Хүррәми — I, 82
Һағвердијев Әбдүррәһим бәј — I, 36, 435, 438
Һадијүл-Мүзәллин, б а х: Султанов Һадијүл-Мүзәллин
Һали — I, 216
Һамид Әбдүлһәг — I, 502
Һарибалди — I, 433
Һатифи — II, 34
Һафизә — II, 327
Һафиз Ширази — I, 17, 22, 49, 60—61, 82, 109, 121, 389, 447, 520, 526; II, 30, 76, 104, 150
Һаһчыбабабәјов Мәһди бәј — I, 25
Һаһчыбәјов Үзејр бәј — I, 55, 63
Һаһчы Гасым бәј Мәнсурхан оғлу Бадкубәји — I, 146
Һаһчы Гурбан — I, 362—363
Һаһчы Әбдүлгәдир — I, 196—199
Һаһчы Әбүлгасым — II, 5
Һаһчы әфәнди — II, 275
Һаһчы Ибраһим бәј — II, 6
Һаһчы Јусиф — I, 381; II, 335
Һаһчы Мәһәмәд — I, 197
Һаһчы Мәһәмәд аға — II, 249
Һаһчы Мәһәмәд бәј — II, 284
Һаһчы Мирһәмзә Әбдүлкәрим ахунд — II, 142—143
Һаһчы Молла Абдулла — I, 290—292
Һаһчынский Мәһди бәј — I, 14, 293
Һаһчы Сәди әфәнди — II, 230, 247
Һаһчы Сәдрәддин бәј — II, 284
Һаһчы Сәфдәр Ширвани — II, 9
Һаһчы Һүси — II, 130
Һаһчы Чәләби — I, 216
Һејне Һенрих — I, 44
Һәгиги — I, 46
Һәнәфи Гарабағи — I, 152
Һәсән бәј Рзагулу бәј оғлу Һади (Һәсән Гара) — II, 34, 131, 135—139
Һәсән Гарабағи — II, 182
Һәсәнәли хан Гарадағи — I, 10, 55
Һәсәнәли шаһ — I, 151
Һәсәнзадә Әлиаға — I, 13, 117
Һәсәноғлу — I, 46
Һәссан ибн Сабит Әбүлвәлид — II, 77—78
Һидајәт аға — I, 398

Һиммәти Ширвани — I, 493
Һүго — I, 49, 55
Һүзүн Молла Мәһәмәд — II, 275—277
Һүлаку хан — I, 146—147
Һүсејн — II, 95, 263
Һүсејн бәј Мирзә Адькөзәл оғлу — I, 368
Һүсејнгулу аға — I, 261—262
Һүсејнәли — I, 391
Һүсејнәли аға — I, 287
Һүсејнәли хан — I, 359
Һүсејнзадә Әли бәј — I, 64—65, 80, 295
Һүсејнзадә Мәһди, б а х: Һүсејн Мәһди
Һүсејн Мәһди — I, 30—31
Чавчавадзә И. — I, 16; II, 29
Черняјевски А. О. — I, 55; II, 33
Чехов А. П. — I, 56—57, 59, 67, 304
Чәмәнзәминли Јусиф Вәзир — I, 24, 26—27, 36, 63, 65
Чәмәнли Чәфәр — I, 401
Чистјаков — II, 207
Чавад хан Зијад оғлу — I, 125, 162—163, 167, 177, 220, 259—262
Чаваншир Әмираслан — I, 319
Чавид Һүсејн, б а х: Салик Расизадә
Чами Әбдүррәһман — I, 60, 109, 121—122, 389; II, 229, 322
Чаны оғлу Абдулла — I, 11, 307, 311—318, 320—321, 340, 392
Чәваһир — II, 222
Чәваһир ханым — I, 185
Чәләләддин Мәнучеһр — I, 127
Чәләләддин Мирзә — I, 443
Чәмил аға — I, 166, 176
Чәмшид — I, 241
Чәмшид бәј — I, 380
Чәмшиди-Чәм — I, 186
Чәннәтзадә Молла Мәһәмәд — II, 231
Чәфәр Мәшһәди Мирзә Чәфәр — II, 175—179
Чөһһәри — II, 319
Шаиг Абдулла — I, 14, 21, 23—26, 28—29, 36, 55, 65—66
Шаир Әбдүррәһман аға Дилбаз оғлу — I, 258, 262, 271
Шаир Искәндәр аға Гаһбәјов — II, 36, 117, 180, 220—228, 254, 258

Шаки, б а х: Эфандијев Рәшид бәј
Шакир Ваба бәј — I, 11, 317—321,
392—394
Шармуа Ф. Ф. — I, 131
Шаһ Аббас Сәфәви — I, 40, 124,
126, 134—135, 144, 149, 162, 444—
445; II, 202
Шаһверди хан — I, 220
Шаһверән бәј — I, 359
Шаһин Мәһһәди Әбдүл — II, 140—
141
Шаһ Султан Хәлил Хаган — I,
139—140
Шаһ Султан Һүсејн Сәфәви — I,
144, 149
Шаһтахтински М. — I, 63
Шејх Абдуллаһ Хәфиф — I, 144
Шејх Әбдүлкәрим — I, 152
Шејх Әбуабдуллаһ ибн Мәһһәмәд
Бадкубеји — I, 144—145
Шејх Әбусејид Әбүлхәјр — I, 144
Шејх Әбүлаббас — I, 144
Шејх Әбүлгасим Кашифи — I, 144
Шејх Иса — I, 521
Шејх Јагуб Чәрхи — I, 152
Шејх Мәнсур — II, 333
Шејх Мәһһәмәд — I, 148
Шејх Мәһһәмәд әфәнди Әлјәрағи—
II, 327

ДИНИ, МӨВҢУМИ, ЭФСАНӨВИ АДЛАР, ЭСЭР ГӘҢРӘМАНЛАРЫ,
СУЛАЛӘ

Аббас — I, 484—485; II, 121, 160,
319, 383, 385—386
Абдулла — I, 178
Аванес — I, 387
Адәм — I, 187, 260, 334, 488, 494,
505, 525; II, 398, 42, 44, 72, 90,
175, 305
Ағакәрим Мијанчы — I, 59, 435
Ағамәрдан — I, 58
Ағаһәсән — I, 441—442
Ајаз — I, 301; II, 120, 132, 242
Бајрам — I, 440
Балаһһәмәд — I, 383
Бәкир паша — I, 446
Бижән — I, 244
Бобчински — I, 58, 435
Вамиг — I, 300, 480; II, 181
Вәрга — I, 511
Габил — II, 231

446

Шејх Молла Јусиф Мүскүри — I,
147—148
Шејх Һәсән — I, 520
Шејх Чәмаләддин Әфғани — I, 426
Шејх Шамил — II, 178, 309, 333
Шекспир В. — I, 22, 49, 55
Шерр Й. — I, 13, 129
Шәкәр Ширвани — I, 512
Шәмәмдүз Мәһһәмәд — II, 278—
280
Шәмсәддин паша — I, 135
Шәмс Тәбризи — I, 44, 61, 477—
478, 480, 495—496, 527; II, 128,
252, 304
Шәра — II, 79
Шәфи әфәнди — I, 162
Шәһид Мирзә Әбүлһәсән — I, 307;
II, 125—126, 131
Шәһријар бәј — II, 309
Шиллер — I, 49, 55
Шыхәли Мирзә — I, 246
Шыхәли хан — I, 136, 150, 287
Шопенһауер А. — I, 93
Шөвкәт — I, 109
Шөлә Һачы Молла Аббас — II,
185—188
Шухи Мустафа аға — II, 270—274
Шүәи Мирзә Кәрим — II, 25—27,
308—310

Гасим — II, 123, 171, 318, 361
Гарун — II, 17
Гејс, б а х: Мәчнун
Гәзәнфәр — II, 386
Гәнбәр — I, 529; II, 386—387
Городнич — I, 58, 435
Гурхан — I, 132
Дара — I, 241, 243, 384, 480, 487,
323; II, 323, 399
Дилпәри — II, 199
Добчински — I, 58, 435
Әбүбәкр — I, 247, 268, 271
Әзра — I, 300, 346, 480; II, 131, 18
Әзраил — I, 282, 372
Әјјуб — I, 375—376
Әкбәр — II, 121—122, 137, 383, 385
Әли — I, 88, 187, 246, 268, 271, 311,
326, 331, 363, 472—474, 484, 520,
525; II, 26, 41, 44, 55, 67, 71, 76,

78, 121—123, 138, 140, 160, 170—
171, 198, 290—291, 321, 323,
386—387, 390—391, 398
Әминә — I, 182
Әсғәр — I, 326—327; II, 122, 137
Әсли — II, 57
Әфлатун — I, 260, 409, 460—461,
475; II, 392
Әфрасијаб — I, 244, 275
Әһмәд — II, 342—343
Әһримән — I, 476, 485
Залха — I, 58, 435, 440
Зејнәб — I, 326, 416—417; II, 122—
123, 169—170, 356, 384
Зејналабдин — II, 291
Зәһра — I, 417
Зиба ханым — I, 440—441
Зәһһак — I, 372, 460
Зүлөјхә — I, 258, 274, 346, 511; II,
115, 121, 181, 268, 283
Ибн Зијад — I, 372
Ибраһим Хәлилүллаһ — I, 374—
376, 523; II, 112, 303, 357
Идрис — I, 375—376
Ирәч — I, 241
Иса — I, 121, 130, 218, 221, 242,
256, 270, 274—275, 324, 339, 461—
462, 478, 480—481, 486, 488, 514;
II, 44, 60, 110, 112, 117, 132, 152,
222—223, 231, 246, 320, 326, 398
Искәндәр — I, 241—243, 384, 480;
II, 197, 307
Исмајыл — I, 374, 523; II, 141
Исфәндијар — I, 244, 275, 476
Исһаг — I, 412, 450; II, 156
Јагуб — I, 375
Језид — I, 88, 139, 260; II, 170, 387
Јәһја — II, 231
Јусиф Кән'ан — I, 188—189, 258,
295, 461—462, 511; II, 121, 131,
141, 182, 278, 283, 323, 383
Јусиф шаһ — I, 52, 452—453
Кавус — I, 384; II, 113
Кејгубад — II, 359
Кејхосров — I, 128, 526—527
Кәјумәрс — I, 241; II, 359
Кәлим — I, 130; II, 66, 347
Кән'ан — II, 41
Кәрәм — II, 57
Кудәрс — I, 244
Куркин — I, 398
Күлпәри — II, 199
Күлсүм — I, 417
Күлша — I, 511

Лејла — II, 383
Лејли — I, 182, 218, 275, 325, 346,
384, 405, 473, 478, 489, 511; II,
16, 86, 131, 231, 247, 268, 293, 397
Лутфәли — II, 248
Логман — I, 260, 323, 409; II, 58
Маһмуд — II, 120, 131—132
Маһпәри — II, 199
Меһди — I, 261, 327
Мәдинә — I, 16
Мәлик Әһмәд — I, 75
Мәлик Мәммәд — I, 75
Мәнсур — II, 113, 208
Мәнучеһр — I, 241
Мәрјәм — I, 270, 339; II, 112, 162
Мәсиһ, б а х: Иса
Мәһһәмәд, ислам пејғәмбәри — I,
109, 177, 187, 196, 235, 447, 466,
468, 494; II, 32, 44, 47, 63, 136,
146, 228, 259, 272, 344
Мәһһәмәд Меһди — II, 291
Мәһһәмәд Нағы — II, 291
Мәһһәмәд Тағы — I, 326; II, 291
Мәчнун — I, 179, 218, 251, 275, 286,
325, 346, 349, 384, 396, 405, 473—
475, 478, 489, 511; II, 16, 128, 148,
166, 181, 194, 231, 278, 343, 397
Мирзә Јәһја — I, 447
Мирзә Мөһсүн хан — I, 447; II,
344
Молла Ибраһимхәлил — I, 58—59,
435
Молла Нәсрәддин — I, 526, II, 289
Молла Сәдра — II, 37
Моллашәнбә — II, 190
Муза — I, 97
Муса — I, 250, 326, 339, 480, 485,
488; II, 323, 347, 397
Мусји-Казым — II, 47, 64, 66, 112,
231
Мүсјө Жордан — I, 439, 448
Мүслүм ибн Әгил — I, 88
Назпәри — II, 199
Намаз — I, 59, 435, 440
Нәриман — II, 322
Нисә ханым — I, 441
Нүһ — I, 111—112, 256, 275, 461;
II, 41, 201—202, 294
Нуширәван — I, 134, 354, 497; II,
307
Овч ибн Әнуг — I, 276
Осман — I, 195, 268, 271; II, 272,
290
Өмәр — I, 195, 267, 271, 361; II, 44,
55

447

Пәризад — I, 440
Пәри ханым — I, 440
Ризван — I, 271
Рүстәм — I, 244, 275, 398, 526; II, 118, 226, 322—323
Рза — II, 64, 76
Сара — I, 412, 450; II, 156
Сәкинә — I, 160, 182, 326; II, 355
Сәкинә ханым — I, 441—442
Сәлмә — I, 492
Сәлман — II, 48
Сән'ан — I, 338; II, 208
Сәрдар Заман хан — I, 446
Сөһрәб — I, 384; II, 323
Сүлейман — I, 201, 225, 260, 314, 327, 405; II, 40, 47, 119, 292, 318, 322, 393
Тарыверди — I, 58, 440
Теймур бәй — I, 441
Төһәмтән, б а х: Рүстәм
Түкәз — I, 440
Фаруг — I, 247; II, 169, 261, 290
Фаты — II, 199—200
Фатимә — I, 88; II, 123, 157, 237, 261, 356, 361
Фарамәрс — I, 384; II, 323
Фәрһад — I, 179, 257, 344, 384, 394, 405, 483, 485, 525; II, 84, 121, 124, 131, 150, 181, 217
Фиридун — I, 241, 384
Фир'он — I, 372; II, 397
Фәтһаһ — I, 248
Ханпәри — I, 440
Хејрәнниса — I, 182
Хәдичә — I, 182

ЧОГРАФИ АДЛАР

Авропа — I, 41, 43—44, 54, 70, 112, 132, 144, 318, 428—430, 443, 454; II, 29, 35, 57, 80, 344
Агстафа — II, 253
Агшоша — I, 363
Агдам — I, 154
Агдаш — I, 152
Агкөјнөк — II, 249
Агры дағлары — II, 201
Агчабәди — II, 142
Азәрбајчан — I, 3—531; II, 3—500
Азәрбајчан Ирагы — I, 41; II, 192
Аллаһабәд — I, 151
Алманија — I, 426, 432

484

Хәлилүл-Рәһман — I, 101
Хызр — I, 224, 230, 324, 407, 461, 483; II, 133
Хлестаков — I, 58, 435
Хосров Пәрвиз — I, 394, 490; II, 238—239, 322
Һаман — I, 372
Һарут — I, 460
Һатәмхан аға — I, 58, 435, 439
Һачы Гара — I, 58, 435
Һејдәр Кәррар, б а х: Әли
Һәвва — I, 260; II, 72—73, 398
Һәсән — I, 412
Һәсән Әскәри — I, 327; II, 291
Һәччәч — I, 361, 372
Һүсәјн — I, 88, 139, 301—302, 358, 326—327, 412, 416; II, 121, 123, 160, 170, 291, 312, 323, 326, 344, 355—356, 358, 382, 384—387
Чәбраил — I, 374; II, 145
Чәм — I, 121, 241, 244; II, 359, 399
Чәфәр — II, 64, 78
Чәмшид — I, 384, 476, 480; II, 359
Шамо — II, 198—199
Шаһур — I, 394; II, 239
Шаһпәри — II, 199
Шәм'ун — I, 143
Шејх Сән'ан — I, 176; II, 303
Шәһрбану — I, 439—440
Шимр — I, 139; II, 170, 361
Ширин — I, 178—179, 182, 257, 300—301, 344, 384, 394, 405, 490, 511; II, 84, 115, 121, 124, 131, 150, 320, 322
Ше'лә ханым — I, 440—441

Аллоут — I, 161
Америка — I, 293, 433
Анадолу — I, 151, 290
Араз — I, 163; II, 347
Арасбар — I, 154
Арчыблаг — I, 151
Астара — I, 134
Ахты — I, 376; II, 335
Ачыгбаш — I, 184—185
Батаргма — II, 281
Баби — I, 372
Бағдад — I, 41, 84, 150, 211, 226, 248, 526; II, 31, 47
Бадкубә, б а х: Бақы

Бајат галасы — I, 156
Бакы — I, 77, 134, 136, 147, 152, 156, 193, 213, 219, 246, 289, 375—376, 401, 418, 451; II, 94, 173, 196, 214, 309, 331
Баһарлы — I, 194
Бейләган — II, 327
Бенгалја — I, 151
Берлин — I, 423
Бәдәхшан — I, 151, 241, 328, 465; II, 62, 313, 322
Бәләкан — I, 166, 169
Бәрағуш — II, 207
Бәрдә — I, 143, 394
Бәсрә — I, 211; II, 252
Биләчәк — I, 367
Бойһәмәдли — I, 161
Болгарыстан — I, 151
Борчалы — I, 264, 271
Бухара — I, 398; II, 322
Бүлбүлә — I, 193
Вәдији-Фатимә — I, 289
Вәлибәјли — I, 421
Вәрәнд — I, 164
Вјана — I, 444
Җазан — II, 297, 307
Җазах — I, 23, 39, 41, 77, 82, 122, 153, 160—163, 166, 192—195, 259, 263—264, 266, 269—270, 272, 307, 335, 360, 468; II, 105, 117, 143, 180, 191—192, 220, 223, 227, 229, 241, 245, 247, 249, 258
Җазығумуг — I, 200
Җајнаг — I, 354
Җајнар — II, 227
Җала, б а х: Шуша
Җарабағ — I, 25, 37, 39, 41, 60, 77, 82, 122, 143, 147, 149, 153—158, 161—167, 169—170, 193, 195, 198, 208, 217, 219, 246, 297, 314, 320, 335, 340, 343, 351—352, 354—355, 359—360, 364, 378, 382, 387, 399, 447, 454, 529; II, 23—24, 75, 94, 104—107, 117—120, 130, 133, 135—137, 139—140, 142—143, 153, 158, 162, 164, 175, 247
Җарабулаг — II, 363
Җарагојунлу — I, 161
Җара дәннз — II, 57
Җарәпирим — II, 143
Җарачарлы (Җарашарлы) — I, 161
Җарачадаг — I, 470
Җарғабазары — I, 379
Җаһирә — I, 151; II, 32

Җағғаз — I, 26, 55, 65, 129, 134, 143—144, 147, 190—191, 196, 200, 237, 258, 262, 289, 291, 418, 422—423, 430, 499, 521; II, 21, 50, 57, 299, 337
Җәбәлә — I, 106, 135, 155
Җәзвин — I, 431
Җызылағач — I, 246
Җызылһачылы — I, 161
Җырхбулаг — I, 247—248
Җојумач — I, 351, 372, 396
Җуба — I, 37, 77, 82, 134—135, 147, 150, 152, 215, 246, 270, 287—291; II, 330, 335
Гудјал — II, 33, 58, 63
Гум — I, 129, 152
Гурјан — I, 246
Гутғашы — I, 373
Гүббә, б а х: Губа
Гүдси-Хәлил — I, 101, 151, 339
Гүрејш — I, 88
Дағкәсәмән — II, 229, 253
Дағыстан — I, 136, 144, 152, 166, 198, 246, 260, 289—290, 342, 376, 399; II, 30—31, 229, 307, 328—337
Дардоғғаз — I, 197
Дашкәсәнли — I, 396
Дашсалаһлы — I, 162
Деһли — I, 151
Дәкәнә — I, 151
Дәмәвәнд — II, 344
Дәмирчиһәсәнли — I, 161
Дәрбәнд — I, 37, 122, 134, 136, 152, 165, 200, 215, 246, 248, 363, 396; II, 26, 307—310, 324, 326, 330, 335, 337
Дәһнәчапаған — II, 281
Дәчлә — I, 248, 517
Дизаг — I, 164, 391
Дијарбәкр — I, 151
Диличан — I, 38
Дилмәган — II, 392
Дирағырды — I, 364
Дојранбасан — I, 364
Дон, чај — I, 291
Дунај — II, 57
Едил — I, 387
Ермәнстан — I, 157, 290
Әдән — II, 116
Әдирнә — I, 101
Әлгәдар — II, 328
Әмирһачыјан — I, 290
Әнди — I, 91, 376

Әнкут — I, 421
Әрдәбил — I, 287, 375, 420; II, 333
Әрәбистан — I, 104, 151, 327; II, 185, 187—188
Әшәбаш — II, 335
Забилстан — I, 151
Загафгазија — I, 81, 106, 128, 154, 157, 159, 219, 228, 262, 409, 418—419, 451; II, 202
Зәдәгару — II, 335
Зәнкан — II, 118
Зәнкбар — II, 113
Зәнкәзур — I, 343
Зәнкибасар — II, 201
Зәнки, чај — II, 201—202
Ијмирли — I, 364
Илә — I, 130
Илису — II, 263
Ираг — I, 101, 141, 151, 246, 409
Ираги-Әрәб — I, 86
Ираги-Әчәм — I, 150—151
Иран — I, 39—41, 44, 46, 52, 53, 69, 77, 81, 124—125, 128—131, 134—136, 147—149, 152—155, 237, 243—247, 249—250, 261—262, 276, 291, 400, 409, 419—421, 424, 430, 432, 434, 443—446, 470, 510, 526, 530—531, II, 7, 11, 21, 185—186, 195, 202, 207, 252, 255, 307, 322, 338, 340, 342, 347, 366
Иран Азәрбајҗаны — I, 41, 45
Ирәван — I, 15, 37, 41, 77, 82, 134, 143, 163—164; II, 195, 198, 201—203, 207, 213—214, 216—217
Иркутск — II, 324
Истамбул — I, 65, 80, 88, 101, 103—104, 110—111, 122, 151, 423, 430; II, 142—143, 218, 241
Исфәһан — I, 149, 152, 220, 230, 526; II, 48, 375
Јагсај — II, 30
Јараг — II, 327, 335
Јелизаветпол — б а х: Кәнчә
Кабул — I, 151
Казан — I, 263
Кәбә — I, 180, 182, 219—220, 227, 248, 301, 314—315; II, 12—13, 32, 46, 84, 92, 110, 140, 163, 165, 169, 177, 346
Кәбирли — I, 155
Кәнкәрли — I, 161
Кәпәз — II, 187
Кәрбәлә — I, 88—89, 139—140, 180, 261, 271, 300, 302, 311, 327, 358, 416—417; II, 63—64, 123, 137—138, 221, 261, 291, 311, 318—319, 323—324, 347, 355, 362, 382—383
Кәшмир — I, 151
Кијев — I, 24
Кирман — I, 152, 165, 388; II, 254
Колбасан — I, 380, 390
Крым — I, 395, 526; II, 307, 333
Кумык — I, 376
Куфә — II, 357
Күрдустан — I, 151
Күр чајы — I, 160, 175, 269, 387
Күрә һаһијәси — II, 309, 327—329, 336—337
Күрәк, чај — I, 156
Кәмигајасы — I, 196
Кәнчә — I, 37—38, 41, 43, 77, 82, 123—130, 134, 136, 140, 143, 149, 154—159, 162—163, 167, 176, 220, 245, 261—262, 388, 399, 418, 426, 503, 520—521, 523, 528, 530; II, 34, 105, 117, 131, 185—187, 189, 191—193, 333
Кәнчә чајы — I, 125
Килан — I, 151
Көјнүк — I, 367
Көјтәпә — I, 246
Кулаблы — I, 320
Күлүстан — I, 194—195, 287, 530
Күрчүстан — I, 125, 133—136, 161, 165, 175, 185, 192, 198, 200, 249, 259, 262, 290, 297, 365, 418—419; II, 29, 333
Лейпсиг — I, 171, 357; II, 29
Лондон — II, 8, 57
Мазандаран — I, 61
Маку — I, 77
Малороссија — I, 261
Маралјан — I, 340, 351, 372, 379
Мәдинә — I, 88, 147, 151, 180, 242, 289; II, 32, 197
Мәккә — I, 88, 151, 180, 289, 422; II, 32, 356
Мәлһәм — I, 139
Мил дүзү — I, 134
Мингрелија, б а х: Ачыгбаш
Мисир — I, 241, 258, 286, 374, 376; II, 26, 32, 131, 185, 218, 231, 292, 303
Москва — II, 175, 178
Муған — I, 165, 246, 470, 517; II, 97—98
Мултан — I, 151

Мүзәффәрабад — I, 151
Нәчәф — I, 326—327; II, 31
Нил — I, 374—375
Нуха — I, 37, 39, 82, 90, 106, 307, 418—419, 422, 457, 468; II, 259, 263, 269, 273, 275, 278, 280—281, 284
Нушадә — I, 249
Одесса — I, 19
Омск — I, 18
Ордубад — I, 37, 39; II, 195
Оренбург — II, 297
Османлы, өлкә — I, 81, 125, 134—135, 196, 334, 424—425, 435, 446; II, 57, 59, 143, 145, 168, 202, 328, 331
Парабаби — I, 379
Парис — I, 439, 444; II, 57
Петербург — I, 423; II, 57, 299, 325, 328
Петровск — II, 140
Петроград — I, 131
Пәһнабад — I, 154
Пәнчаб — I, 151
Пишавәр — I, 151
Појлу — II, 229
Польша — I, 17
Рәһа — I, 101
Рутил — I, 376
Рум — I, 103, 137, 151, 155, 198, 219, 240, 247, 430—431, 526; II, 111, 164
Русија — I, 18, 24, 27, 29, 58, 136, 156, 165, 263, 266, 275, 289, 360, 432, 435; II, 195, 298, 307, 309, 328
Саатлы — I, 161
Салаһлы — I, 160—161, 286; II, 258
Салјан — I, 77, 134, 136, 152, 165, 215, 219
Саратов — II, 335
Сарыгамыш — I, 160
Сарычалы — I, 154
Сәмәргәнд — I, 117—118
Сәраб — II, 207
Сәрхәс — I, 155
Сәфикүрд — I, 161, 364
Сибир — I, 365, 370; II, 309, 324
Стокһолм — I, 444
Табасаран (Тәбәсаран) — I, 363; II, 328
Тала — I, 166, 198
Талыш, вилајәт — I, 163
Тамбов — II, 328
Танјаг — I, 359, 390
Тәјмурханшура — I, 171; II, 335
Тәһран — I, 151, 217, 424—425, 431, 443; II, 7—8, 325
Тәбәристан — I, 151
Тәбриз — I, 40—41, 77, 141—142, 219—220, 237, 239, 299, 391, 420, 441, 446, 523, 528; II, 8, 193, 195, 207, 218, 338, 347—349, 363, 393—394
Тәклә — I, 354
Тәклә-Муғанлы — I, 166
Тәрнәкут (Тәрнаут), гала — I, 156
Тәртәрбасар — I, 161, 394; II, 247
Тифлис — I, 154, 157, 160, 163—165, 174—176, 194—195, 290, 314, 371, 419, 422, 425—427, 444, 451; II, 29, 34, 130, 173, 218—219, 335, 337
Тур — I, 482, 485, 488; II, 66
Туран — II, 322
Түркијә — I, 44, 291
Уфа — II, 297
Уштибин — I, 82, 470—471
Ушдүл — II, 309
Фарс — I, 151
Фәрат — II, 322, 357
Финки — I, 354
Франса — I, 131, 433—434, 525
Халхал — II, 363
Хамнә — I, 420
Хан кәнди — II, 163
Ханлыглар — I, 259; II, 97, 143, 241, 248
Хачын — I, 164
Хөјбәр — II, 71, 123, 386
Хәзәр дәнизи — II, 307
Хәзинә гајасы — I, 170
Хәләфәддин — II, 142
Хәлләх — I, 249
Хәлфәли — I, 161
Хәта — II, 12, 113, 166
Хилә — б а х: Әмирһачыјан
Хызырыстан — I, 359, 379, 390
Хој — I, 41; II, 214
Хорасан — I, 117—118, 146, 149, 151, 155; II, 344
Хурда — I, 379
Хүтән — II, 84, 116, 166
Һајыстан — II, 186
Һаллавар — I, 383
Һачагаја — II, 187
Һачыкәнд — I, 126
Һерат — I, 117—119, 149
Һәбәш — I, 151; II, 113

Һәләб — I, 101, 103, 109
 Һәмдунҗан — I, 130
 Һәсансу — I, 160; II, 191
 Һәчч — I, 289—290, 221—222, 514; II, 241
 Һиндистан — I, 61, 131, 151, 526; II, 26, 128, 185, 252
 Һорадиз — I, 351, 356, 372
 Һоранд — I, 421
 Чешмәли — II, 223
 Чәжимли — II, 142
 Чәркәзистан — I, 290
 Чәркәс — I, 395
 Чиләбөрд — I, 165
 Чин — I, 119, 151, 325, 407, 415, 430, 461; II, 84, 113—114, 322
 Чавад, гәза — I, 134
 Чар — I, 166, 198, 222—223
 Чаваншир ели — I, 154, 161, 194, 394; II, 247
 Чәйһун — I, 179, 281—282, 325, 387; II, 322
 Чәбрәилли — I, 340, 351, 372
 Чәзирәтүл-Әрәб — II, 307
 Чәддә — II, 348
 Чыдыр дүзү — I, 170
 Чинли — I, 161
 Шабран — I, 152
 Шадно — I, 371
 Шам — I, 88, 101, 109, 331, 417; II, 30—32, 47, 113, 123, 169, 252, 355—357, 361—362
 Шамаһы — I, 37—39, 82, 122—123, 134—139, 143, 150, 165, 217, 228, 418, 493, 520; II, 5—6, 9, 15, 21,

30—31, 33—35, 75, 92—95, 98—99, 105, 120, 180, 214
 Шаһбулағы — I, 156
 Шәғәг — I, 256
 Шәки — I, 77, 106, 135, 142, 152, 155, 196—200, 219, 246, 260, 307, 313, 373, 388—389, 419—421, 457, 460, 466; II, 104, 284
 Шәмсәддинли — I, 262, 264, 266, 271
 Шәрги Гафгаз — II, 329
 Шәһба — I, 101
 Шәһлан, дағ — II, 164
 Шибани — I, 146
 Шимали Гафгаз — II, 329, 338
 Шираз — I, 70, 109, 145, 152, 157, 165, 478, 526; II, 43, 118, 153, 195
 Ширван — I, 37—39, 41, 43, 70, 122—123, 127—129, 134—139, 143—144, 146—148, 151—152, 154—155, 174, 196—198, 200, 215, 219, 228, 233, 246, 260, 270, 288, 290, 373, 388, 457, 493—494, 504, 520; II, 7, 29, 31—32, 35, 41, 52, 77—86, 98—99, 104—105, 107—108, 111, 116—117, 119, 139, 215, 322, 333
 Шыхавәнд — I, 365
 Шыхлы — I, 192, 194, 196, 263, 269
 Шуша — I, 153—158, 163—166, 170, 176, 237, 307, 311, 313—314, 320, 340, 352, 354—355, 357, 359, 384, 388, 394, 397, 400, 403; II, 104, 108—109, 120, 130, 133, 140, 153, 161—164, 175, 325

«Алданмыш кәвакиб» — I, 65, 363
 «Ана дили» — I, 65, 383
 «Асарн-Дағыстан» — I, 14, 134, 215, 292, 418; II, 327, 331—333
 «Асарул-Чәмал» — I, 13—14
 «Аслан вә өкүзләрин вәг'әси» — II, 65
 «Атәшкәдә» — I, 13, 34, 37, 69, 127—130, 132, 139, 141—142, 145
 «Ат фәмилијасы» — I, 56
 «Балалара һәдијјә» — I, 28, 46, 76, 382
 «Балыгчы вә балыг нағылы» — I, 15
 «Баһарјјат» — I, 142
 «Бәјанүл-әсрар» — I, 148
 «Бәнкү Бадә» — I, 87
 «Бир абид илә чаван мәстин вәг'әси» — II, 67
 «Бустан» — II, 33, 347
 «Вагиф» — I, 30
 «Вачибати-шәр'ијјә» — II, 208
 «Вәг'әји-алими-биәмәл» — II, 36
 «Вәг'әји-Бағдад» — II, 36
 «Вәг'әји-молла вә чобан» — II, 36
 «Вәг'әји-түллаб» — II, 36
 «Вәг'әји-һачы вә молла» — II, 36
 «Вәсијјәти-Искәндәр Зүлгәрнејн» — II, 67
 «Вәсфи-јаран» — II, 254
 «Вәтән дили» — II, 33
 «Вүчуднамә» — I, 332
 «Газах шаири Қазым аға «Салик» тәхәллүсүн барәсиндә бир пара мә'лумат» — I, 23
 «Гамусул-ә'лам» — I, 13, 117, 122, 129, 219
 «Гануни-Гүдси» — I, 293
 «Гарабағ тарихи» — I, 13—14
 «Гафгаз вә Азәрбајҗанда мәшһур олан шүәраның әш'арына мәч'муәдир» — I, 11, 15
 «Гафгасија түрк әдәбијјаты тарихи», б а х: «Азәрбајҗан әдәбијјаты»
 «Гәваиди-Зөв'ијјә» — I, 293, 296
 «Гәзетимизин дили һаггында бир нечә сөз» — I, 80
 «Гәзавати-һәзрәт Әли» — II, 36
 «Гәзәлијјат» — II, 9
 «Гәзәлијјати-Мирзә Шәфи» — I, 426
 «Гисәсүл-әнбија» — II, 36
 «Гиссеји-хәргүш» — II, 61

«Гиссеји-Шејх Сәғ'ан» — I, 120
 «Гөвси Тәбризи» — I, 40
 «Гур'ан» — I, 130, 173, 250, 273—274, 293, 389—390, 421, 521; II, 28, 38, 41—43, 61, 77, 103, 192, 211—213, 225—226, 249, 260, 275, 323, 334, 386
 «Данишмәндани-Азәрбајҗан» — I, 10
 «Дәрбәнднамә» — I, 14; II, 307
 «Дәрди-пүнһан» — II, 254—255, 257
 «Дивани-гәзәлијјат» — II, 36
 «Дивани-ғәсаид вә гәзәлијјат» — II, 9
 «Дивани-ғәсаид вә нәваһи» — II, 36
 «Дивани-Наби» — I, 100
 «Дивани-Никари» — II, 143
 «Дивани-Фани» — I, 193
 «Ејнүл-мизан» — I, 293
 «Елми-бәләғәт» — II, 208
 «Елми-һесаб» — II, 208
 «Әдәбијјатымыза даир» — I, 22
 «Әдәбијјат мәч'муәси» — I, 23, 65
 «Әлигулу Гәмкүсар» — I, 27
 «Әлфүлул-матәм фиһәггил-матәм» — II, 331
 «Әрәбин һәзрәт Әлидән суалы» — II, 67
 «Әрузи-түрки» — I, 120
 «Әсрари-мәләкут» — I, 293
 «Әһмәд ја Сәфинәји-талиби» — II, 338—340
 «Әчәлсиз өләнләримиз» — I, 401—402
 «Зәбур» — I, 339; II, 334
 «Зәрәбә Зәјд» — II, 137
 «Ибн Муса» — I, 502
 «Ибн Фәдлан» — I, 149
 «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» — I, 46, 299
 «Иғбалнамә» — I, 129
 «Ибраһимхәлил кимјакәр» — I, 439
 «Изһарүл-һал фикһүсүсил-ал» — II, 331
 «XX әср Азәрбајҗан әдәби тәңгиди» — I, 15, 18, 20, 30, 35, 37, 41, 42, 48, 54, 59, 64
 «Инчил» — I, 339; II, 47, 334
 «Искәндәрнамә» — I, 131
 «Јевкени Онекин» — I, 52
 «Јусиф вә Зүлејха» — I, 86
 «Јусиф шаһын һекајәти» — I, 423
 «Јүз рус јазычысы», б а х: «Сто русских писателей»

ӘСӘР АДЛАРЫ*

а) Азәрбајҗан дилиндә

«Азәрбајҗан дилинин тәдриси тарихиндән» — I, 31
 «Азәрбајҗанда мәшһур олан шүәраның әш'арына мәч'муә» — I, 11, 29
 «Азәрбајҗан әдәбијјаты» — I, 4—67
 «Азәрбајҗан әдәбијјатының тәдриси тарихиндән» — I, 37
 «Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи» — I, 15
 «Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи ма-

териаллары», б а х: «Азәрбајҗан әдәбијјаты».
 «Азәрбајҗан классик јазычы вә шаирләринин ајры-ајры әсәрләринин сијаһысы» — I, 18
 «Азәрбајҗан тарихи» — I, 8
 «Азәрбајҗан түркләринин әдәбијјаты», б а х: «Литература азербейджанских татар»
 «Азәрбајҗан шүәрасының асары вә әш'ары» — I, 171
 «А киши нијә јатыбсан?» — I, 58

* Мәтбу вә гејри-мәтбу әсәрләр.

«Көзүл-маариф»—II, 325
 «Көзүл-мөсаиб»—II, 311, 318, 320—321, 324
 «Көшкүл»—I, 149
 «Көшфүл-гараиб»—I, 293
 «Китаби-гезелижат»—II, 21
 «Китаби-Әскәријјә»—I, 293—294
 «Китаби-нәснһәт»—I, 293, 302—304
 «Күллијјати-дивани-Фүзули» — I, 87—88
 «Күллијјати-түрки вә фарси»—II, 36
 «Күрдүн чул сатмағы»—II, 199
 «Кәнчи-әдәб»—II, 284
 «Күлзар»—I, 23, 65
 «Күлүстан»—II, 42, 347
 «Күлүстани-Ирәм»—I, 13—14, 33, 40, 135, 143, 290, 292
 «Күлшәни-урфан»—II, 195
 «Күрбәвү муш»—II, 61
 «Лев Николајевич Толстој вә мүсәлман Шәрги»—I, 59
 «Лејли вә Мәчнун»—I, 86, 88, 90, 93, 97—99, 120, 131, 444
 «Лисанүт-тејр»—I, 120
 «Марағлы тәдғигат әсәри»—I, 45
 «Мәнзүм үсулиддин» — II, 331
 «Мәсаилүл-һәјат»—II, 338—340
 «Мәсаликүл-мәһсинин» — II, 338, 343, 345
 «Мәснәви»—I, 61, 82, 235, 302
 «Мәхзәнүл-әсрар»—I, 131
 «Мәһбубул-ғүлуб»—I, 120
 «Мәһәббәт нәдән ибарәтдир?»—I, 93
 «Мәчәлисүн-нәфајис» — I, 120
 «Мәчмуеји-Вағиф вә мүасирини-дикәр» — I, 11, 13, 171
 «Мәчмуә»—I, 12, 39, 228; II, 15—16, 20, 55, 216
 «Мир'атүл-чәмал»—I, 293
 «Мирзә Фәтәли Ахундов»—I, 28, 36, 451
 «Мирзә Фәтәли Ахундовун тәрчүмеји-һалы» — I, 22
 «Молла Вәли Видәли вә онун тәрчүмеји-һалы»—I, 22
 «Моллаји-Руминин вә онун тәсни-фатынын бабында»—I, 61
 «Муса пејғәмбәр вә чобан»—II, 66
 «Мүншәати-түрки»—I, 120
 «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти» — I, 441—442, 444

«Мүсә Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ»—I, 439, 442, 444
 «Мүфрәдәт дәр фәнни-мүәмма» — I, 120
 «Мүһәккәмәтүл-лүғәтејн» — I, 26, 120, 122
 «Мүчтәһидин тәһсилдән вәтәнә кәлмәји»—II, 36
 «Мүшкүлатүл-әнвар»—I, 293
 «Нану һәлва»—I, 82
 «Нәғли-һәмдунә»—II, 61
 «Нәзмүл-чәвәһир»—I, 120
 «Нәркис вә күл»—II, 9
 «Нәснһәтнамә», б а х: «Китаби-нәснһәт»
 «Нәфајисүл-фунун»—I, 147
 «Нишанчы паша хидмәтинә јазылан мәктуби-һикмәтүслуб», б а х: «Шикајәтнамә»
 «Нүхбәји-сүпәһри»—II, 338
 «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»—I, 32
 «XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» — I, 10
 «Османлы әдәбијјаты нүмунәләри»—I, 13, 41, 85
 «Пәнди-әтфал»—II, 173—174
 «Пәндиәмеје-Маркус» — II, 338 — 339
 «Пәришаннамә»—II, 54
 «Рәшид бәј вә Сәәдәт ханым»—I, 44
 «Ријаз»—I, 151
 «Ријазүл-ашигин»—I, 10, 237, 312, 350, 357, 361, 453, 518
 «Ријазүл-ғүдс»—I, 293
 «Рүһүл-бәјан»—II, 38
 «Рүбајјат»—I, 82, 444
 «Сагинәмә»—I, 88
 «Сејид Әбүлғасым Нәбәти» — I, 22—23
 «Сәдди-Искәндәр»—I, 120
 «Сәб'еји-сәјјарә»—I, 120
 «Сәјәһәтнамә»—I, 152
 «Сәләбијјә»—I, 61; II, 363—368
 «Сәркүзәшти - вәзири - хани-Сәраб» — I, 440, 442, 444
 «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис», б а х: «Һачы Гара»
 «Сәрфу нәһви-фарси»—II, 208
 «Сирачүл-мүслимин»—I, 120
 «Тарихи-әдәбијјати-үмуми»—I, 129
 «Тарихи-мүғәддәс»—I, 521
 «Тарихи-Надири»—II, 61

«Тәварих вә гағијә»—I, 120
 «Тәзқиреји-Гарадағи»—I, 10
 «Тәзқиреји-Нәвваб»—I, 10, 361
 «Тәзминни-Хачә Һағиз вә Шејх Сәди» — II, 36
 «Тәсвирүл-әхлағ»—I, 293
 «Тибби-Јусифи»—I, 401
 «Тибјан»—II, 38
 «Торчу вә балығ»—I, 56
 «Төврат»—I, 339; II, 47, 334
 «Төһфә»—I, 401
 «Төһфәтүл-Ирагејн»—I, 141; II, 9
 «Түрк дили, әдәбијјаты һағында мütәһәләр» — I, 80
 «Үмуми чоғрағија»—I, 293
 «Үрәкләрин бирлији»—I, 31, 60
 «Үч хурма ағачы»—I, 56
 «Фәрһад вә Ширин»—I, 120
 «Физикаји-ибтидаијјә»—II, 338—339
 «Фиридун бәј Көчәрли»—I, 15
 «Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәринин јазылмасы вә нәшри тарихиндән» — I, 24
 «Ф. Көчәрлинин биоғрағијасы» — I, 17
 «Ф. Көчәрлинин шәхси архив фондуда сахланылан бир әлјазмасы һағында»—I, 36
 «Фүзули»—I, 22
 «Фүзулијә бир нәзәр» — I, 22
 «Фүргән», б а х: «Гур'ан»
 «Хејријјә»—I, 100, 105—106, 110
 «Хәјалат»—I, 451
 «Хәмсә»—I, 129, 131

«Хәмсеји-әдәбијјә»—II, 193
 «Хәмсәтүл-мүтәәјјирин»—I, 120
 «Хосров вә Ширин»—I, 82, 86, 131—133; II, 238—239
 «Хүләсә»—II, 61
 «Хүләсәтүл-һесаб»—I, 422
 «Һалати-пәһливанани-Әбусәид» — I, 120
 «Һачы Гара»—I, 415, 440, 442, 448
 «Һеј'әт»—II, 327
 «Һеј'әти-Фламарјон» — II, 338 — 339
 «Һејрәтүл-әбрар»—I, 120
 «Һекајәти-абиди-ријан» — II, 36
 «Һекајәти-деһған»—II, 227—228
 «Һекајәти-мәнзумә»—II, 36
 «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр»—I, 442
 «Һекајәти-хырси-гулдурбасан» — I, 440, 442
 «Һәдигәтүс-сүәда»—I, 87—89
 «Һәјата дә'вәт»—I, 59
 «Һәрчи бәдтәр»—II, 228
 «Һәфт иглим»—I, 141
 «Һәфт пејкәр јахуд Бәһрамнамә»—I, 131
 «Һикмәт»—II, 327
 «Чаме'и-Аббаси»—II, 208
 «Чар мүғәддимәси»—I, 398—399
 «Чәбрүл-мәғабил» — II, 61
 «Шаннамә»—I, 60, 82, 430; II, 240, 323
 «Шејх Низами»—I, 13, 22, 130
 «Шикајәтнамә»—I, 87
 «Шура әдәбијјатынын вәзифәләри»—I, 47

б) Рус дилиндә

«Всеобщая история литературы»—I, 13
 «История новой русской литературы»—I, 9
 «История русской литературы»—I, 9
 «История русской литературы XIX века»—I, 9
 «Литература азербейджанских татар»—I, 9, 17—18, 25—35, 51, 68
 «Материалы для истории русской литературы»—I, 9
 «Октябрь и тюркская литература»—I, 30

«О политическом существовании Карабагского ханства с 1717 по 1805 год»—I, 14
 «Очерки из истории русской литературы XVII—XVIII столетий» — I, 9
 «Очерк истории азербейджанской советской литературы» — I, 34
 «Русская народная лирика»—I, 9
 «Русская поэзия»—I, 9, 33—35
 «Собрание сочинений»—I, 52
 «Сто русских писателей»—I, 9, 14
 «Татарские комедии»—I, 8, 17

«Текстология на материале русской литературы X—XVII вв.»— I, 5
 «Текстология славянских литератур»—I, 44

«Текстологические особенности издания И. С. Тургенева»,— I, 44
 «Хронология русской литературы»— I, 9

ДӨВРИ МЭТБУАТ

а) Азэрбајчан дилиндэ

«Азэрбајчан»—I, 27
 «Ачыг сөз»—I, 26
 «Бэсирэт»—I, 25, 28
 «Дэбистан»—I, 13, 22, 28, 117
 «Дэ'вэт-Гоч»—I, 28
 «Экинчи»—I, 64, 65; II, 47, 50, 55, 57—59, 62—63, 74, 77, 135—136, 138—139, 214
 «Јени игбал»—I, 28
 «Јени иршад»—I, 28
 «Јени мектэб»—I, 30
 «Јени фикир»—I, 30—31
 «Игбал»—I, 78
 «Игдам»—I, 78
 «Иршад»—I, 22—23, 28, 77, 401
 «Кашкүл»—I, 14, 420, 427, 444; II, 210

«Коммунист»—I, 45
 «Кэлэчэк»—I, 27
 «Мектэб»—I, 28
 «Молла Нэсрэддин»—I, 65, 78, 525, 531; II, 289
 «Рәһбәр»—I, 22, 28; II, 240
 «Сәда»—I, 28—29
 «Сәдаји-һәгг»—I, 78, 171
 «Тәзә һәјат»—I, 77, 171
 «Тәрәгги»—I, 20—22, 28, 38, 77—78
 «Фүјүзат»—I, 22, 64, 295
 «Һәјат»—I, 64
 «Шәләлә»—I, 64
 «Шәрги-Рус»—I, 18—19

б) Рус дилиндэ

«Закавказское обозрение»—I, 20, 25—27
 «Закавказье»—I, 28
 «Кавказ»—I, 14, 428
 «Кавказский вестник»—I, 18, 423

«Каспий»—I, 18, 21, 25, 28
 «Новое обозрение»—I, 8, 16
 «Республика»—I, 28
 «Тифлисский листок»—I, 18

в) ССРИ халгларынын дилләриндэ вэ харичи дилләрдэ

«Азиатик»—I, 444
 «Әхтәр»—I, 88
 «Тәрчүман»—I, 9, 18, 434

«Түрк дәрнәји»—I, 80
 «Түрк јурду»—I, 80—81, 122
 «Халга доғру»—I, 81

ӘДӘБИ МӘЧЛИС, МЭТБӘӘ, МУҒАВИЛӘНАМӘ, ЧӨМИЈЛӘТ

«Бейли-хамушан»—II, 105, 131, 133, 135
 «Бейтүс-Сәфа»—II, 24, 85, 92—94, 105—106
 «Гейрәт»—I, 143

«Күлүстан»—I, 292, II, 33
 «Күлүстан муғавиләси»—I, 125; II, 332
 «Нәшри-маариф»—I, 24
 «Ничат»—I, 24—25

МУНДӘРИЧАТ

Баһар әјјамы вә һачы Сејид. Әзим дөвру.	
Баһар Ширвани — Мирзә Нәсруллаһ ибн мәрһум һачы Әбүлғасым Шәмахи «Баһар»	5
Молла Гәдир Ширвани «Начи»	15
Молла Аға һачы Молла Тағызадә «Бихуд»	21
Һачы Сејид Әзим Ширвани	29
Әлиәкбәр Намаз оғлу «Гафил»	92
Гафар һачы Мәһәммәд Зајид оғлу «Рағиб»	93
Ағабаба Мәшһәди Абдулла оғлу «Зүһри»	94
Мәһәммәд Мәшһәди һүсејн оғлу «Сәфа»	95
Молла Мәһәммәд «Зөв'и»	97
Ағаәли бәј Әфәндизадә «Насеһ»	99
Абдулла бәј «Аси»	104
Ибраһим бәј «Азәр»	124
Мирзә Әбүлһәсән ибн Кәрбәләји Гасым Гарабағи «Шәһид»	125
Мирзә һүсејн бәј «Салар»	127
Мирзә һағверди «Сәфа»	128
Кәрбәләји Гулу Харрат вәләди-Мәһәммәд Пәри Наззадә «Јусифи»	130
Мәһәммәдәли бәј Мәшһәди Әсәд бәј оғлу «Мәхфи»	133
Һәсән бәј Рзагулу бәј оғлу «Һәсән Гара» вә «Һади»	135
Мәшһәди Әбдүл «Шәһин»	140
Һачы Мирһәмзә әфәнди «Никари»	142
Хуршидбану «Натәван»	153
Фатимә ханым «Кәминә»	158
Мирзә Әлиәсгәр «Новрәс»	163
Мәшһәди Мирзә Чәфәр һачы Сејид Гасым оғлу «Чәфәр»	175
Мирзә Мейди «Начи»	180
Һачы Молла Аббас «Шө'лә»	185
Мәшһәди һидајәт бәј «Хаки»	189
Молла һүсејн Сабит «Ағбаш»	191
Мирзә Садыг «Фани»	193
Һачыаға «Фәғир» Ордубади	195
Ирәван шайрләри	201
Мәшһәди Исмајыл һачы Казымзадә «Бәзми»	203
Мирзә Казым Гази Әскәрзадә Ахунд Әһмәдов «Мүттәлә»	207
Һачы Сејид Рза Әмирзадә «Сабир»	214
Мирзә Әлихан Шәмсул-һүкәма «Лә'ли»	218
Искәндәр аға Гаиббәјов «Шаир»	220
Мустафа аға «Насир»	229
Һачы Рәһим аға Дилбазов «Вәһиди»	241
Шәһникар ханым «Рәнчур»	249

Мирзэ Нэби эфэнди Ганбов	254
Һачы Маһмуд эфэнди «Нафе»	259
Һачы Рәсул «Рәсул»	261
Рәсул «Дүлкәр»	263
Хәстә Гәдир	269
Мустафа аға «Шухи»	270
Молла Мәһәммәд «Һүзни»	275
Мәһәммәд «Шәмәмдуз»	278
Молла Ибраһимхәлил «Додун»	281
Исмајыл бәј «Накам»	284
Дәрбәнд шаирләри	307
Мирзә Кәрим «Шүан»	309
Мирзә Чәбрајыл «Сүһеһри»	310
Мирзә Мәһәммәд Тағы «Гумри»	311
Мирзә Һәсән эфэнди Әлгәдари	327
Мирзә Әбдүррәһим Шејх Абуталыбзадә	338
Һачы Әбүлһәсән Рачи	347
Пүргәм	359
Ағамирзә Мәһәммәд Бағыр «Халхали»	363
Ахунд Молла Һүсејн Марағалы «Дәһил»	382
Мәһәммәд Әмин «Дилсуз»	388
Изаһлар вә гејдләр	400
Адлар көстәричиси	437

БИРИНЧИ ЧИЛДДӘ КЕТМИШ СӘҲВЛӘРИН ДҮЗӘЛИШИ

Сәһифә	Сәтир	Кетмишдир	Охунмалыдыр
1	2	3	4
11	јух. 20	(171)*	(1,171)*
27	аш. 1	август	агстус
28	јух. 21	көчәрлиләрин	көчәриләрин
31	аш. 10	демократ	демократик
40	аш. 18	1557	1587
40	аш. 13	Мәтлә'	Мүттәле
57	аш. 8	мәш'әт	мәш'әл
65	јух. 11	рүзнамә	рузнамә
83	аш. 4	Әлшир	Әлишир
112	јух. 14	кәрдун	кәрдун
114	јух. 11	күнә	кунә
117	јух. 1	Әлшир	Әлишир
120	јух. 5	«Һејрәти-иһраз»	«Һејрәтүл-әһрар»
125	аш. 3	ичиндә	үчүн дә
129	јух. 16	Гәмусүл	Гамусүл
135	јух. 1	шаны	пашаны
149	јух. 10	Сутан	Суутан
157	аш. 10	балалары	бабалары
160	јух. 7	Слаһлы	Салаһлы
160	аш. 19	Тиблисә	Тифлисә
162	аш. 11	Һүчәјрәләрин	Һүчрәләрин
164	аш. 16	Ширазы	Ширази
166	аш. 15	әлавәти	әдавәти
171	јух. 15	мүәммәрим	мүәшшәрат
171	јух. 16	мүрәббат	мүрәббеат
171	аш. 3	мүшшәрат	мүәшшәрат
193	јух. 16	мәһрум	мәһрум
196	аш. 17	әсәр	әср
197	аш. 15	ә'лавү	ә'давү
219	аш. 8	шари	шаири
221	јух. 9	чанәхшини	чанбәхшини
221	јух. 15	тәр	тәк
221	аш. 5	шарин	шаирин
223	јух. 3	бәһрәггимиздир	бәрһәггимиздир
259	јух. 1	Әбдүррәһман	Әбдүррәһман
453	јух. 16	Мусабәјову ⁶⁵⁴	Муса Бикијев ⁶⁵⁴
482	аш. 1	روب و دوم	ر، ب، د، م
537	аш. 8	дакторлар: С. Ејнулла- јев [Ибраһимов], С. Һү- сејн вә башгалары.	илләрдә: Тифлисдә, 1921-чи илдә: Тәбриздә, 1922 — 1931-чи илләрдә:
539	аш. 22	1897	1797
548	аш. 14	Мустаға	Мустафа

1	2	3	4
552 585	аш. 19 јух. 6	А. Бабајев ⁶⁵⁴ Ибраһим бәј Мусабәјов (1879—1936) —Азербайчан јазычы- сы, мұәллими вә дөвләт хадими; «Нефт вә мил- јонлар сәлтәнәтиндә», «Хошбәхтләр» вә с. кими әсәрләрин мұәллифи.	Ф. Бабајев ⁶⁵⁴ Муса Биқијев (1875—?) — татар журналисти вә ичтимаи хадими. «Үлфәт», «Вәгт», «Әлминбәр» кими мәтбуат органла- рында иштирак етмиш- дир.

ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

В ДВУХ ТОМАХ

Том второй

(На азербайджанском языке)

Нәшријат редактору *Г. Зејналов*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *В. Огнијенко*
Корректору *Ә. Мусајева*
ИБ № 383

Јығылмаға верилмиш 26/II-1980-чи ил. Чапа имзаланмыш 23/I-1981-чи ил.
Кағыз форматы 60×84¹/₁₆. Кағыз вәрәги 14,38. Чап вәрәги, 26,73+1 јап.
вәрәги. Нәс.-нәшријат вәрәги 27,33. ФГ 24050. Сифариш 720. Тиражы
12 000. Гијмәти 3 ман. 20 гәп.

«Елм» нәшријаты
370143 Бақы-143, Нәриманов проспекти, 31, Академија шәһәрчији,
Әсас бина

Азербайчан ССР Дөвләт Нәшријат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти
Ишләри Комитәсинин 26 Бақы комиссары адына мәтбәәси, Бақы, Әли
Бајрамов күч., 3.